

श्रीमदनन्तकविप्रणीतं

चम्पूभारतम्

(CHAMPŪBHĀRATA)

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितव्याख्यया, टिप्पणी-
पाठान्तरादिभिश्च समलङ्कृतम्

रामचन्द्र-मुद्रणालयम्, मुंबई २

श्रीमदनन्तकविप्रणीतं

चम्पू भारतम्

(CHAMPŪBHĀRATA)

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितव्याख्यया, टिप्पणी-
पाठान्तरादिभिश्च समलङ्कितम्

श्रीमदिन्दिराकान्ततीर्थचरणान्तेवासिभिः

नारायण राम आचार्य “काव्यतीर्थ”

इत्येतैष्टिप्पण्यादिभिः समलङ्कृत्य संशोधितम्

पञ्चमं संस्करणम् : १९५०

निर्णयसागर-मुद्रणालयम्, मुंबई २

मुद्रणः प्रकाशन
N. S. Bhat
Revised Price Rs. 12.00

[All rights reserved by the publisher]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang, } For the Nirnaya Sagar Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

चम्पूभारतस्थविषयानुक्रमः

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
ग्रन्थकर्तुर्मङ्गलाचरणम् ...	१	तन्मन्त्रोपदेशसामर्थ्येन कुन्त्या,	
हस्तिनापुरश्रीवर्णनम् ...	३	धर्माद्धर्मस्य, पवनाद्भीमस्य,	
हस्तिनापुरीसमृद्धिवर्णनम् ...	५	इन्द्रादर्जुनस्य प्राप्तिः ...	२४
पाण्डुराजकथानकस्य		माद्यापि तद्विद्यासामर्थ्येन	
प्रास्ताविकम् ...	७	नकुल-सहदेवजननम् ...	२४
अम्बालिकया पाण्डुजननम् ...	८	पाण्डवानां जन्मोत्सवः ...	२५
कुन्ती-माद्रीविवाहवर्णनम् ...	९	पाण्डवानां शिशुविहारवर्णनम्	२७
पाण्डोर्हिमाचले मृगयावर्णनम्	११	तेषां मुनिपुत्रैः समं क्रीडनम्	२८
राज्ञा हरिणयुग्मात्पुंसो		पाण्डवानां वनक्रीडावर्णनम्	२९
हननम् ...	१६	बाल्ये पाण्डवानां बल-	
मृतमृगेण किन्दममुनेः		प्रावीण्यदिग्दर्शनम् ...	२९
स्वरूपग्रहणम् ...	१६	पाण्डवानां यौवनावस्थावर्णनम्	३०
तेन 'स्त्रीसंभोगे मरणप्राप्तिरस्तु'		वसन्तर्तुवर्णनम् ...	३१
इति राज्ञे शापदानम् ...	१७	पाण्डोर्माद्रया सह सुरतसुख-	
अपुत्रत्वेनास्मद्वंशोच्छेदो भवि-		वैकल्यम् ...	३२
ष्यतीति संतत्यभिलाषिणः		मुनिशापात्पाण्डुनिधनम् ...	३३
पाण्डुनृपस्य कुन्तीं प्रति		दुःखितया माद्रया राजानुगमनम्	३५
भाषणम् ...	१८	ततो धृतराष्ट्रेण कुन्त्याः पुत्रैः सह	
अपुत्राणां परलोकासाध्यत्व-		हस्तिनापुरीं प्रत्यानयनम्	३६
कथनम् ...	१९	धृतराष्ट्रेण पाण्डवानां लालन-	
अपत्यप्रशंसनम् ...	१९	पालनम् ...	३७
निरपत्याय पितृशापप्राप्ति-		यौवराज्याभिलाषिणां दुर्योधना-	
कथनम् ...	२०	दीनां बलिष्ठं भीममवलोक्य	
किन्दममुनिशापदग्धस्य मे		निराशापादनम् ...	३८
सन्तत्यभावो न भवेदिति		कौरव-पाण्डवयोर्मियो वैरोदयः	३८
कथनम् ...	२०	द्वितीयः स्तवकः	
अतो भर्त्रनुज्ञाता त्वं निर्दोष-		कौरव-पाण्डवयोर्भागीरथीतीरे	
नियमैस्तनयं प्रसृण्वेति		क्रीडावर्णनम् ...	३९
कुन्तीमनुज्ञापनम् ...	२०	श्रमखिन्नभीमस्य पद्मशय्यायां स्वापः	३९
कौमार्यावस्थायां संवत्सरावधि-		सार्वभौमराज्यलुब्धैः कौरवैः	
परिचर्यासंतुष्टेन दुर्वाससा		प्रेरितैर्मृत्युैर्भीमजिघांसया	
कामितार्थप्रदमन्त्रोपदेशो मे दत्त		सर्पमोक्षणम् ...	४०
इति कुन्त्या निवेदनम् ...	२२		

विषयः	पृष्ठम्
सर्पदष्टस्य भीमस्य वनदेवता-	
शीभिः संजीवनम् ...	४०
विषमिश्रितान्नभोजितस्य भीमस्य	
मूर्च्छितदशायां रज्जुभि-	
निबद्ध गङ्गायां प्रक्षेपणम्	४१
पातालगतस्य भीमस्य वासु-	
किना संमाननम् ...	४२
पाण्डव-कौरवयोर्धनुर्विद्याध्या-	
पनार्थं भीष्माय धृतराष्ट्रस्य	
विज्ञापना ...	४३
भीष्माचार्येण धनुर्वेदाध्यापनं,	
अन्नविद्याद्विरावर्तनार्थं	
धनराशिना सहोपायनी-	
करणम् ...	४३
गङ्गायां स्नानार्थमवतीर्णं	
द्रोणं ग्राहेन ग्रहणम्, जल-	
मध्यगतग्राहस्य पार्थेन वधः,	
द्रोणस्य मुक्तिः, तेन सव्य-	
साचित्त्वख्यातिश्च ...	४५
गुरुदक्षिणामिषेण द्रोणाचार्यप्रेरितैः	
कौरव-पाण्डवैः द्रुपदपुरनि-	
रोधनं युद्धं च ...	४५
अर्जुनेन द्रुपदस्य वन्धनम्,	
अर्जुनं पुरस्कृत्य कौरवाणां	
द्रोणसंनिधौ गमनं, द्रुपदेन	
लज्जया स्वशिरसोऽवनमनं च	४६
द्रोणकृतं द्रुपदस्यावभर्त्सनम्	४७
द्रौपदीष्टुष्टुमयोरुत्पत्तिः ...	४९
धर्मस्य यौवराज्येऽभिषेचनम्	४९
धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्राणां वारणा-	
वन्तपुरप्रस्थापनम् ...	५०
धृतराष्ट्रस्य दुष्टाभिप्रायाभिज्ञेनापि	
युधिष्ठिरेणाज्ञापालनम् ...	५१
दुर्योधनस्य महासन्निभेन पुरो-	

विषयः	पृष्ठम्
चनेन पाण्डवानां लाक्षागृहे	
नयनम् ...	५१
लाक्षागृहं सपुरोचनं दग्ध्वा	
भीमस्य भ्रातृभिः सह	
विदुरभृत्यनिर्दिष्टेन सुरङ्ग-	
द्वारेण निष्क्रमणम् ...	५२
‘लाक्षागृहे पाण्डवा दग्धाः’ इति	
दूतनिवेदनेन सुयोधनादीनां	
सभायामानन्दाश्रुविसर्जनम्	५३
भीम-हिडिम्बासंवादः ...	५४
हिडिम्बया स्वबन्धोर्हिडिम्बस्य	
बाहुबलप्रशंसनम् ...	५५
‘तेन सह युद्धं मा कुरु, किन्तु	
मम पाणिग्रहणे प्रयतस्व’ इति	
सानुनयनमभ्यर्थना ...	५५-५६
एतदन्तरे हिडिम्बस्य तत्राग-	
मनं, वीरवादश्च ...	५६
भीम-हिडिम्बयोर्युद्धम् ...	५७
हिडिम्बासमक्षमेव भीमेन	
हिडिम्बस्य वधः ...	५७
व्यासनिदेशात्पाण्डवानां शालि-	
होत्रमुनिसरस्तीरे कतिचि-	
दहानि यावन्निवसनम् ...	५७
कामपीडिताया हिडिम्बाया	
शालिहोत्रसरस्तीरे भीमेन	
सह संभोगः ...	५७
हिडिम्बायां घटोत्कचोत्पत्तिः,	
‘भवद्भिः स्मृत एव कार्य-	
समयेऽहमुत्पतिष्ठेयम्’ इति	
तेनाश्वसनम् ...	५८
पाण्डवानामेकचक्रसंस्थिति-वि-	
षये वितर्कः ...	५९
‘केनापि यक्षेण हिडिम्बो हतः’	
इति द्विजेधु प्रवादः ...	५९

विषयः	पृष्ठम्
तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिरादीनां भीम- मवलोक्यान्तर्गूढहासः ...	५९
रात्रौ कन्दितं निशम्य कुन्त्या निजावासदातुः पत्नीं प्रति समुपसृत्य तत्कारण- पृच्छन्म् ...	५९
‘आवयोर्बुद्धदम्पत्योरेकाक्ययं तरुणः पुत्रो वारानुपूर्व्या वकासुराय श्वो बलिरस्माभिर्देयः, तेना- स्मद्वंशोच्छेदो भविता’ इति तथा कथनम् ...	६०-६१
‘मम द्वितीयतनयो भीमस्तस्य वधे बली भविष्यति’ इति तस्यै कुन्त्या आश्वासनम् ...	६२
अन्येद्युः प्रभाते भीमेनाज्ञश- कटमधिरुह्य वकासुरवनं प्रति गमनम् ...	६३
भीम-वकासुरयोर्युद्धम् ...	६४
वकासुरवधः, तच्छ्रवमवलोक्य पुरनिवासिनां सानन्दमा- श्चर्यम् ...	६५
द्रुपदात्मजायाः स्वयंवरवृत्तं पाण्डवैः पथिकमुखाच्छ्रवणम् ...	६६
स्वयंवरोपस्थित्यर्थं पाण्डवानां द्रुपदपुरप्रयाणम् ...	६७
कुन्तेन चित्ररथगन्धर्वेण पाण्डवानां निरोधः ...	६८
चित्ररथस्य युद्धे पराजयः, अर्जुनेन सह स्नेहसंपादनं च ...	६८
पथि धौम्यमुनिमीलनम्, तस्य पौरोहित्ये वरणम्, तेन पाण्डवैः सह मिथःसंमाननम् ...	६९
द्रुपदपुरं प्रविशद्भिः विप्रवैषैः पाण्डवैः शुभशकुनदर्शनम् ...	७०

विषयः	पृष्ठम्
तेषां प्रथमं कुलालावासे वसतिः ...	७०
दुर्योधनादीनां द्रुपदपुरागमनम् स्वयंवरमण्डपे आलीभिः सह द्रौपद्याः प्रवेशः ...	७१
दिवि स्थितमेतल्लक्ष्यं तच्छायां वीक्ष्य वाणेन यः पातयेत् स मम स्वसारं विवहेदिति शृष्ट्युन्नस्य प्रतिज्ञानम् ...	७३
अर्जुनेन चक्रवर्त्रमणोपल- क्षितस्य मत्स्ययन्त्रस्य वाणेन भेदनम् ...	७५
चम्पकमालामर्जुनकण्ठे निक्षिप्य द्रौपद्या तस्य वरणम् ...	७६
अविज्ञातकुलशीलाय द्रुपदः स्वां दुहितरमस्मानवगणय्य ददाविति कतिपयचूपाद्रौह- प्रकटनम् ...	७६
अर्जुनशरैर्भीतानां तेषां युद्धात्पलायनम् ...	७७
अर्जुनस्य द्रौपद्या सह कुलालगृहे गमनम् ...	७७
पञ्चपाण्डवैः सह द्रौपद्याः परिणये द्रुपदस्यानुमतिः ...	७९
द्रौपद्या विवाहालङ्कारैरलङ्करणम् सालंकृतपाण्डवानामागमनम् ...	८०
परिणयनविधिः ...	८४
द्रौपदीविवाहोत्सवः ...	८५
द्रुपदपुरस्य प्रत्यनीकचूपाः पुनर्निरोधः ...	८७
कौरव-पाञ्चालयोर्युद्धवर्णनम् ...	८९
प्रत्यनीकचूपाणां पाण्डवैः पराजयः ...	९०
युधिष्ठिरायार्धराज्यदानम् ...	९२
अर्धराज्ये धर्माभिषेचनम् ...	९२
राज्ञि प्रजापुरागः ...	९३

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
धृतराष्ट्रोपदेशात् युधिष्ठिरस्य		रैवताद्रौ पार्थेप्सितसिद्ध्यर्थ	
कृष्णं पुरस्कृत्य इन्द्रप्रस्थगमनम् ९४		श्रीकृष्णागमनम् ... ११६	
श्रीकृष्णस्य द्वारकां प्रति प्रयाणम् ९५		सुभद्रार्जुनविवाहविषये वितर्कः ११७	
नारदस्येन्द्रप्रस्थगमनम् ... ९५		कृष्णस्य द्वारकागमनम् ... ११७	
नारदागमनकारणविषये वितर्कः ९६		कपटसंन्यासिरूपेणार्जुनस्य राज-	
नारदमुनिना चन्द्रवंशो-		कन्यान्तःपुरप्रवेशनम् ... ११८	
चिताचरणे उपदेशः ... ९८		सुभद्राया यतिविषयिणी जिज्ञासा ११९	
पञ्चपाण्डवानामियं वधूभ्रातृ-		सुभद्रया यतिपरिचर्या ... १२०	
जेहस्य द्वैधीकरणाय मा		यतिवेषधारिणार्जुनेन सुभद्राहरणम् १२३	
भवत्वित्युपदेशः ... ९९		सुभद्राहरणं निश्चय्य यादवानां युद्धो-	
नारदमुनिगमनम् ... १००		द्यमः, कृष्णेन तन्निवारणं च १२४	
मम गावो चौरैर्हृता इति व्याहरतो		सुभद्रायामभिमन्यूत्पत्तिः ... १२५	
ब्राह्मणस्य राजद्वारे आगमनम् १००		वसन्तर्तुवर्णनम् ... १२५	
तव गावः स्वयं गृहमात्रजेयुरित्य-		ग्रीष्मर्तुवर्णनम् ... १२६	
र्जुनेन विप्राश्वासनम् ... १०१		कृष्णार्जुनयोः कालिन्ध्यां साव-	
सचौरवधं ब्राह्मणगोनिवर्तनम् १०२		रोधो जलविहारः ... १२९	
एकान्तस्थितयोर्द्रौपदी-युधिष्ठिर-		हरिसुन्दरीसौन्दर्यादिवर्णनम् १३१	
योर्दर्शनपापनिवृत्त्यर्थमर्जुनेन		कृष्णस्य प्रेयसीभिर्जलविहारः १३३	
तीर्थयात्राकरणम् ... १०२		एतदन्तरेऽर्जुनस्याग्ने वृद्धब्राह्मण-	
अन्तःज्ञानमभ्यायार्जुनायोल्लपि-		रूपेणाग्नेः प्रादुर्भावः ... १३५	
कया संभोगार्थं खगृहे नयनम् १०३		तेन खोदरदाहश्चमनार्थं खाण्डव-	
उल्लपिकायामिरावदुत्पत्तिः ... १०४		वनयाचनम् ... १३७	
अर्जुनस्य हिमालयगमनम् ... १०५		सफल्याचनेन वह्निनार्जुनायाश्चयु-	
अर्जुनस्य चोलदेशप्रापणम् ... १०७		ग्रथकार्मुकतूणीरोपदीकरणम् १३८	
अगस्त्यनिदेशाद्दक्षिणस्यां गमनम् १०७		मारुते रथाग्रकेतनत्वम् ... १३९	
चोलभूमिदर्शनेनार्जुनस्यानन्दः १०८		अग्निना खाण्डववनदहनम् ... १४१	
अर्जुनस्य मण्डलपुरे प्रवेशः १०९		तक्षकरक्षणार्थमिन्द्रेण मेघवर्षणम् १४४	
पाण्ड्यराजकुमार्यां चित्राङ्गद-		अश्वसेनकुमारं कण्ठे निधायोत्प-	
यार्जुनस्य परिणयः ... १०९		तन्त्या तक्षकभार्याया अर्जुनेन	
चित्राङ्गदायां वधुवाहनोत्पत्तिः १०९		द्विधा विदलनम् ... १४५	
अर्जुनस्य रामेश्वर-सेतुबन्ध-		तेनार्जुनेन्द्रयोर्युद्धम् ... १४६	
गोकर्णक्षेत्रगमनम् १११-११२		इन्द्रस्य समरात्पलायनम् ... १४६	
प्रभासतीर्थेऽर्जुनेन सुभद्रादर्शनम् ११३		विजयशङ्खध्वनिः, दहतोऽपि	
रैवतकशैले सततसुभद्राचिन्तया-		वनान्मयस्य मोक्षार्ण च ... १४७	
र्जुनस्य क्रोधत्वम् ... ११५			

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
चतुर्थः स्तवकः		द्रौपद्याः स्खलदश्रुप्रवाहमवलोक्य	
मयसभानिर्माणम् ...	१४९	‘द्रौपदीकचकर्षिणो दुःशासनस्य	
भीमेन जरासन्धस्य वधः ...	१५१	हृद्ग्रधिरमेव पिबेयम्’ इति	
राजसूयाश्वमेधारम्भः ...	१५३	भीमेन प्रतिज्ञानम् ...	१६९
तत्र कृष्णस्याप्रपूजोपहारः ...	१५५	पञ्चपाण्डवानां वनवासनिर्याणम्	१७१
कृष्णस्याप्रपूजनेन शिशुपालस्य		प्रथमयामिन्यां भागीरथीतटे	
क्रोधः, यज्ञमुवं विहाय		निवसनम् ...	१७२
खावासगमनं च ...	१५६	पाण्डवानां काम्यकवने निवासः	१७३
हस्तिनापुरे धर्मराजैश्वर्यमवलोक्य		तत्र भगवद्वासास्य दर्शनेन शोकः,	
पाण्डवानां समृद्धिदर्शनेन च		व्यासेन पाण्डवाश्वासनम्	१७४
शकुनिं प्रति दुर्योधनस्येषोक्तिः,		तपःसिद्ध्यर्थमर्जुनस्य हिमालय-	
मणिमयसभायां दुर्योधनस्य		गमनम् ...	१७५
जलस्थलभ्रान्तिं वीक्ष्य द्रौपद्या		अर्जुनेन दुश्चरतपश्चरणम्	१७६
परिहसनं, तेन मम मरण-		व्यासोपदिष्टप्रतिश्रुतिविद्यया	
समदुःखं जातमिति दुर्योधन-		शिवाराधनम् ...	१७७
निवेदनम् ...	१५७-१५८	किरातरूपं धृत्वा शिवेन गौर्या	
शकुनिना पाण्डवाज्यत्वकथनम्	१५९	सहार्जुनस्य सकुतहलं	
दुरोदरच्छन्नैव तेषां सर्वखापहरणं		तपःपरीक्षणम् ...	१७९
शक्यमिति शकुनिकथनम्	१६०	तपोवने मायाकिरात-किरात्या-	
धृतराष्ट्रेण सकपटं धर्मराजप्रशं-		गमनम् ...	१८१
सनम् ...	१६१	एतदन्तरे वनवराहस्य तत्राग-	
शकुन्यादिभिः सह धर्मराजस्य		मनम् ...	१८२
द्यूतसभाप्रवेशः ...	१६३	किरातार्जुनबाणाभ्यां युगपद्विद्ध-	
द्यूतक्रीडारम्भः ...	१६३	वराहस्य वधः ...	१८३
धर्मराजेन ग्लहे योजितस्य बन्धु-		उभयोस्तत्र सदर्पः संवादः ...	१८४
भार्यादिसर्वस्वस्य शकुनिना		किरातार्जुनयोर्युद्धम् ...	१८५
हरणम् ...	१६४	किरातमूर्ध्नि धनुष्कोव्यार्जुनप्रहारः	१८८
द्रौपद्यानयनार्थं दुःशासनस्य		शिवशिरस्ताडितगाण्डीवदण्डस्या-	
गमनम् ...	१६५	दर्शनम् ...	१८९
दुःशासनं वीक्ष्य द्रौपद्या इतस्ततः		किरातार्जुनयोर्मुष्टामुष्टियुद्धम्	१९१
पलायनम्, दुर्योधनेन तस्याः		किरातार्जुनयोर्हिमशैलोर्ध्वभूमौ	
केकपाशं धृत्वा नीविगतं धव-		पतनम् ...	१९१
लांशुकमाकण्डं प्रवर्तनम् ...	१६६	अर्जुनाय शिवरूपसाक्षात्कारः	१९२
द्रौपदीवल्लहरणे श्रीकृष्ण-		अर्जुनेन शंकरस्य क्षमायाचना	१९४
भक्तिप्रभावप्रदर्शनम् ...	१६७	संतुष्टेन शिवेनार्जुनाय पाशुपतास्त्र-	
		स्योपवीकरणम्	१९५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
पञ्चमः स्तवकः		अर्जुनस्य तदा प्रत्यागमनेन निर-	
इन्द्राज्ञावशंवदेनार्जुनेन मातलिना		वध्यानन्दः २१३	
समं रथमारुह्य स्वर्गगमनम्	१९६	निजगोकुलनिरीक्षणापदेशाद्वैत-	
इन्द्रेणार्जुनस्य संमानना ...	१९६	वने कौरवाणामागमनम्	२१४
दिव्यसुखानामुपभोगः ...	१९७	इन्द्रप्रेषितेन चित्रसेनेन कौरव-	
स्वर्गीयसङ्गीताभ्यसनम् ...	१९८	सैन्यसंहारः... .. २१५	
सुरतोत्सुक्योर्वर्या अर्जुनाय		गन्धर्वैर्दुर्योधनं पाशैरववध्याका-	
ह्नीवत्वशापदानम् ...	१९८	शमार्गेण नयनम् ... २१७	
आगामिकालेऽयं शापः संतोषायैव		दुर्योधनस्त्रीभिर्धर्मसमीपे साक-	
भावीति हरिणा कथनम्	१९९	न्दमिति वृत्तकथनम् ... २१८	
राक्षसकुलवधार्थमर्जुनस्य		अर्जुनस्य वीरवादः, गन्धर्वैः सह	
पातालगमनम् ...	१९९	महान्संगरश्च ... २१९	
अर्जुनेन कालकेयस्य वधः	२००	पाशवद्धावस्थायां सुयोधनस्य	
भीमादिभिः समं धर्मराजस्य		धर्मस्थाग्रे आनयनम् ... २२१	
बदरिकाम्रमगमनम्	२०१	तथावस्थं तं समीक्ष्य द्रौपद्याप-	
विजयिनोऽर्जुनस्य स्वर्गे पञ्च-		हासः, तस्य बन्धाद्विमोचनं च २२२	
संवत्सरावधिवासः ...	२०१	अलम्बुसादिभिर्निषिद्धस्य दुर्योध-	
द्रौपदीप्रार्थितकल्हारमुकुलानाम-		नस्य प्रायोपवेशनत्यागः, तेन	
न्वेषणायोत्तरस्यां भीमस्य		पौण्डरीकक्रत्वारंभश्च ... २२३	
प्रस्थानम् ...	२०२	मृगयार्थं गतेषु पाण्डवेषु जयद्र-	
उदङ्मार्गे हनूमतो दर्शनं, भीमेन		थेन द्रौपद्यपहरणम् ... २२५	
संवादश्च २०३		पलायमानं जयद्रथं शिखायां गृही-	
हनूमता स्वबलस्य दिग्दर्शनेन		त्वा भीमेन ताडनम् २२७-२२८	
भीमस्य गर्वहरणम् ...	२०५	द्विजवेषप्रच्छन्नेनेन्द्रेण कर्णं प्रति	
हनूमता हेलया स्वाङ्गैर्भीमस्य		कवचकुण्डलाचना, सूर्येण	
स्वर्वासिनां च मार्गनिरोधनम्	२०६	तन्निषेधनम्, दानशूरेण कर्णेन	
तद्दर्शनचकितेन भीमेन हनूम-		कवचकुण्डलदानम् २२९-२३५	
त्प्रार्थना, प्रीतेन तेन स्वस्व-		द्वैतवने पाण्डवानां पुनरागमनम् २३६	
रूपाविष्करणम् ... २०७		कृष्णसारमृगेण ब्राह्मणस्य यज्ञा-	
भीमेन गन्धमादनशिखरे मानस-		रणमपहृत्य सुदूरमन्तर्धानम् २३६	
सरोवरदर्शनम्	२०९-२१०	मृगानुसारिस्त्राजानन्वेषयतो	
जटासुरेण पाण्डवान्स्कन्धे गृही-		धर्मस्थातिपिपासाजननम्,	
त्वा गमनम्... २११-२१२		जलपानार्थं वापिकामुपग-	
भीमेन जटासुरवधः ... २१२		तेन धर्मेण तत्र निपतिताना-	
		मनुजानां दर्शनम् २३८	

विषयः	पृष्ठम्
तान् दृष्ट्वा राज्ञो विलापः २३९-२४१	
जलपानप्रवृत्तस्य धर्मराजस्य पुरतो- ऽचिन्त्यमहिम्नः पुंसः स्वर्गाद्विणी- श्रवणम् ... २४३	
‘त्वच्छीलपरीक्षणेच्छया मया त्व- त्पित्रा यमेनैतत्कृतम्, पुन- र्लब्धजीवितानुजैस्तव त्रयो- दशवर्षावधि वेषान्तरं न कोऽपि जानीयादेवविधं वरं गृहाण’ इति तेन कथनम् २४४	
धर्मानुजानां समुत्थानम् ... २४५	
ब्राह्मणस्यारणिप्राप्तिः ... २४५	
षष्ठः स्तवकः	
समाप्तवनवासैः पाण्डवैः पितृका- ननस्थशमीतरौ शस्त्रस्थापनम् २४७	
वेषान्तरेण पाण्डवानां विराट्- पुरे प्रवेशः ... २४७	
विराटेन तेषां संमाननम् ... २४९	
विराटेन भीमस्य सूदाधिपत्ये, बृहन्नलापराभिधस्यार्जुनस्य कन्यानाट्यशालायां शिक्षक- त्वेन, नकुलस्य वाजिशालाप- तित्वे, सैरन्ध्रीवेषाया द्रौपद्याः सुदेष्णान्तिके अलंकारप्रसा- धनकर्मणि नियोजनम् २५०-२५२	
सुदेष्ण्या सुरानयनयनार्थं कीचक- वैश्वमनि द्रौपद्याः प्रेषणम् २५४	
तस्याः सौन्दर्यमुग्धेन कीचकेन सलावण्यवर्णनपुरस्सरं प्रार्थना ... २५५-२५९	
सैरन्ध्र्या कीचकप्रार्थनानिषेधः २६०	
स्वकान्तानां गन्धर्वाणां भीषण- चरितवर्णनैर्भीत्युत्पादने तथा प्रयतनम् ... २६०-२६१	
धावन्त्या द्रौपद्याः कीचकेन करादिस्ताडनम् ... २६२	

विषयः	पृष्ठम्
द्रौपदीज्ञातवृत्तस्य जनस्य दुःखम् २६३	
सायन्तनसमये मन्दं मन्दं महानसे सुप्तं भीमं प्रति गमनम्, किमर्थं विषण्णेति द्रौपदीं प्रति भीमस्य प्रश्नः ... २६४	
‘कीचको मां तताड, त्रायध्वम्’ इत्याधुषितेऽपि धर्मराजादीना- मुपेक्षणादिवृत्तान्तनिवेदनम् २६५	
द्रौपद्या कीचकवधस्य प्रार्थना २६५	
‘कीचको वलीयांश्चेत् कुलव्रीह्रील- रक्षणार्थमन्यत्र मां नय’ इति प्रार्थनम् ... २६५	
द्विगुणीभूतक्रोपस्य भीमस्य वीरवादः २६६-२६७	
‘नाट्यशाला कीचकस्य संकेतभूः क्रियताम्’ इति भीमेन सूचनम् २६८	
अन्यस्मिन्दिने द्रौपदी-कीचकयोः संवादः ... २६९	
अन्येद्युः कीचकेन द्रौपद्याः पुनः- प्रार्थनम्, नाट्यशालायामन्धे तमस्यागच्छेति द्रौपद्या संकेत- दानम् ... २७०	
यथासंकेतं कीचकस्य नृत्यमण्डपे प्रवेशः ... २७१	
‘कृत्रिमपुत्रिकेव स्तम्भपार्श्वगा वा कासि?’ इति कीचक- प्रश्नः, स्त्रीस्वभावसमुचितेन कण्ठस्वरेण सानुनयं भीमवचनम् ... २७२	
रतिलोलुपकीचकाय भीमस्य मुष्टिप्रहारः ... २७३	
कीचक-भीमयोर्बाहुयुद्धम् ... २७४	
कीचकं हत्वा भीमस्य महानसमयम् ... २७५	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अनुकीचकानावेदयितुं द्रौपद्या		सारथ्ये बृहन्नलायै उत्तरस्य	
आक्रन्दनम्, उपकीचकागमनं,		प्रार्थना	२९६
तैर्वन्धुमरणशोकश्च २७५-२७६		युद्धार्थं गन्तुमुखतानां वर्णनम्	२९७
द्रौपद्यैवाय मरणबीजमिति		प्रस्थितायोत्तराय शुभाशंसनम्	२९९
संमन्त्र्य तस्याः कीचकमृत-		कौरवसैन्यामवलोक्योत्तरस्य	
देहेन समं चितामौ प्रक्षेपणम् २७६		कार्तर्यम्, पलायने प्रयतनं च ३०२	
द्रौपद्याक्रन्दनम्, तच्छ्रवणेन		जीवितकातरायोत्तराय बृहन्न-	
भीमस्य तत्रागमनम्,		लायाः प्रोत्साहनम् ...	३०३
अनुकीचकवधश्च ... २७७		बृहन्नलया वीरवादेनोपदेशनम्	३०५
कीचकवधूनां विलपनम् ... २७९		उत्तरस्य रथाधिरोहणं, देवदत्त-	
‘कामपि कामिनीं कामयतः कीच-		नादेन सह युद्धारम्भणम्	३०७
कस्य तस्याः पतिभिर्गन्धर्वैः		भीषणसमरस्य वर्णनम् ...	३११
कीचको हतः’ इति मात्स्यपुरे		अर्जुनेन प्रस्वापनास्त्रस्य प्रयोगः	३१३
आवालवृद्धप्रवादः ... २८०		ध्वजपटशकलहस्तकौपीनानां	
ज्ञातकीचकवधश्रुतानां दुर्योध-		दुर्योधनादिवीराणां हस्तिन-	
नादीनां मिथो मन्त्रणा ... २८१		पुरं प्रति गमनम् ...	३१५
गोहरणे कृते गूढाः पाण्डवाः		अर्जुनेनोत्तरायाश्चमार्जनपूर्वकं	
स्वयं योद्धुं निर्गमिष्यन्ति,		रथिकत्वेन कौरवचक्रराशे-	
तेन च तेषामज्ञातवासभङ्गो		रुपर्युपविशेति कथनम् ...	३१५
भवेदिति मन्त्रणम् ... २८२		‘कौरवजये स्वात्मानमेव कारणं	
विराटस्य रणप्रयाणम् ... २८३		ब्रूहि, पाण्डवत्वादेर्लेशमपि	
विराट-शुशर्मसैन्ययोर्युद्धम् २८५-२८७		न सूचय’ इति पार्थेनोत्तराय	
विराटं समाबध्य नेतुं सुशर्मण-		सूचनम् ... ३१६-३१७	
स्तत्समीपागमनम् ... २८८		विजयालंकृतस्योत्तरस्य संमाननम्,	
भीमेन शुशर्मणो ज्यया बन्धनम् २८९		पितृसभायामागमनं च ... ३१७	
शुशर्मणो युधिष्ठिरेण मोचनं,		‘एकाकी त्वं कुरुन् कथं व्यजेष्टाः?’	
तस्य निर्गमनं च ... २९१		इत्युत्तराय विराटेन प्रश्नः	३१९
सप्तमः स्तवकः		मम कर्मापार्थमासीच्चेन्न पुरीं	
गोहरणार्थमुदीच्यां दुर्योधनस्या-		जीवत्पुनरागच्छेयमित्युत्तरेण	
गमनम् २९३		व्यङ्ग्यवचनेनेतिवृत्तनिवेदनम्	३२०
कौरवैर्गोप्रहणम् ... २९४		राज्ञः सुदेष्णाप्रासादागमनम्	३२१
गोपयूना उत्तराय गोप्रहणनिवेदनम् २९५		पाण्डवेतिवृत्तमधिगम्य सकुटुम्बेन	
उत्तराय स्वकर्तव्योपदेशनम् २९५		राज्ञा राजसभायां सप्रणाम-	
अन्तःपुरस्त्रीणां पुरत उत्तरस्य		ममिनन्दनम्	३२२
वीरवादः २९६			

विषयः	पृष्ठम्
एकसंवत्सरमनुसर्पद्धिः पाण्ड- वैर्नामान्तराणि विहाय स्वस्व- रूपाविष्करणम् ...	३२२
उत्तरया सहाभिमन्योः परिणयः	३२३
कृष्णस्य द्वारकाप्रस्थानम् ...	३२४
अष्टमः स्तवकः धर्मराजेन युद्धायामन्त्रितनृपाणां सैन्यैः सह विराटपुर आग- मनम्, एकत्र पाण्डवीयं सप्ता- क्षौहिणीमितसैन्यम्, अन्यत्र कौरवसैन्यमेकादशाक्षाहि- णीमितम्, तयोः समरे संनाहः ...	३२५-३२६
दुर्योधनेन शल्यस्य प्रतारणम्	३२६
कर्णाज्जिनयुद्धावसरे स्ववाक्यैः कर्णमन्तः शल्यायितो भवेति प्रतिज्ञातदुर्योधनसाह्यं शल्यं प्रति धर्मराजप्रार्थना ...	३२६
शल्येन तदङ्गीकारः ...	३२६
युद्धे सहायमभिलष्यमाणयोरर्जुन- दुर्योधनयोर्निद्रायमाणकृष्णस्य चरणमस्तकप्रदेशयोरुपवेशः	३२७
सफलमनोरथयोरर्जुनदुर्योधनयोः स्वावासगमनम् ...	३२९
आहवे खवन्धुजनाचिह्नस्य किं प्रयोजनम् ? राज्यलोभात् पूर्वमुषितानि वनानि श्रेय- स्कराणीति कृष्णं प्रति सन्धि- कार्येच्छया धर्मराजवचनम्	३३१
सन्धिकार्यमालोचयतोऽपि सन्धिसाफल्ये संशयवतः कृष्णस्य हस्तिनापुरगमनम्	३३३
श्रीकृष्णस्य विदुरगृहे निवासः	३३५
श्रीकृष्णस्य कौरववीराधिष्ठिते राजसभामण्डपे संसमानमास- नादिस्वीकरणम्	३३७-३३८

विषयः	पृष्ठम्
‘पाण्डवानां दुर्योधनादिभिः सह सन्धि विधातुमहमागतो- ऽस्मि, भूम्यर्धदानेन सन्धि कुरु, अन्यथा पञ्चषैर्दिवसैश्चा- न्द्रकुलनाशो भविता’ इति धृत- राष्ट्रं प्रति निवेदनम्	३४१-३४२
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनं प्रति नय- भयसमेतं भाषणम् ...	३४४
श्रीकृष्णं तृणाय मत्वा दुर्यो- धनस्य सभातो निर्गमनम्	३४५
स्वसामर्थ्यप्रकटनार्थं कृष्णेन विश्व- रूपप्रदर्शनम् ...	३४७
विश्वरूपदर्शनकृतार्थेन मुनिसार्थेन कृता विश्वरूपस्तुतिः	३४९
दशावतारस्तुतिः ...	३५१
स्तुतिप्रीतस्य भगवतो विराट- नगर्या उत्थानम् ...	३५३
‘सूच्यप्रप्रमाणमपि भूस्थलं पाण्डवेभ्यो न प्रदास्यामि’ इति दुर्योधनमतं श्रुत्वा पाण्डवानां रणोद्यमेऽतिप्रवृत्तिः	३५४
गङ्गातीरोद्याने तपस्यन्तं कर्णं प्रति पाण्डवपक्षस्वीकारे कुन्त्या निदेशः	३५५-३५७
कौरवपक्षत्यागे कृतघ्नता मां स्पृशेदिति पुत्रवचनं श्रुत्वा कुन्त्या निवर्तनम् ...	३५८
नवमः स्तवकः कुरुयुद्धस्योपक्रमः	३५९-३६०
दुर्योधनेन भीष्माय सेनाधिपत्ये नियोजनम् ...	३६१
पाण्डवैर्धृष्टद्युम्नाय स्वसेनाधिपत्ये नियोजनम् ...	३६२
अर्धरथेति मां तिरस्कारिणो भीष्मस्य मेरुगन्तं यावन्नाह-	

विषयः	पृष्ठम्
मायुधग्रहणं करिष्ये इति क-	
र्णस्य प्रतिज्ञा ...	३६३
समराङ्गणे पार्थस्यागमनम् ...	३६३
बन्धुजनवधाशङ्कयाऽर्जुनेन गा-	
ण्डीवत्यागः, कृष्णेनाश्वसनं,	
पुनः गाण्डीवग्रहणं च ...	३६४
संग्रामदुन्दुभिर्वनिश्रवणेन दिवौ-	
कसामपि परितापः ...	३६५
गजयुद्धवर्णनम् ...	३६६-३६८
अश्वयुद्धवर्णनम् ...	३६९
पादातयुद्धवर्णनम् ...	३७१
पाण्डवीयसेनासंहर्तुर्भीष्मस्य	
वधाय श्रीकृष्णेन चक्रायुध-	
ग्रहणम् ...	३७३
भीष्मेण पाण्डवीयदशसहस्रवीर-	
वधः, देवैः कल्पवृक्षपुष्प-	
वर्षणम् ...	३७५
गाण्डीवधन्वना पुरस्कृतं शिखण्डिनं	
वीक्ष्य शस्त्राधःक्षेपणं, पार्थविनि-	
खातबाणमूलायां शरशय्यायां	
भीष्मेण शयनम् ...	३७६
मरणासन्नं भीष्ममवलोक्य दिवं-	
गतानामपि मरणकल्पं	
दुःखम् ...	३७७-३७८
दशमः स्तवकः	
द्रोणाय सेनाधिपत्यस्वीकरणे	
दुर्योधनवचनम् ...	३७९
धर्मराजं जीवतं गृहीत्वा माम-	
र्षयेति दुर्योधनसूचनम् ...	३७९
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धम् ...	३८०
सुराणां द्रोणार्जुनयुद्धदर्शनौत्सुक्यम् ...	३८१
धर्मराजग्रहणेच्छोर्द्रोणस्य पाण्डव-	
सेनायां प्रवेशः ...	३८३
तथाविधं द्रोणं वीक्ष्य निर्निवार-	
द्रोणार्जुनतस्य निरोधः ...	३८३

विषयः	पृष्ठम्
समरे द्रोणेन सत्यजिद्वधः ...	३८५
भीमेन धर्मराजान्तिकमागतस्य	
द्रोणस्य रथाश्वहननं, नकुल-	
सहदेवाभ्यां कोदण्डकेतु-	
नाशश्च ...	३८६-३८७
समीपमापतन्तं सुप्रतीकाख्यं गज-	
श्रेष्ठं वीक्ष्य भीमस्य पलायनम् ...	३८८
भीम-भगदत्तयोर्भीषण-	
संग्रामः ...	३८८-३८९
संशप्तकाञ्चिह्वल्य परावर्तितस्यार्जुनस्य	
द्रोण-भगदत्ताभ्यां युद्धम् ...	३८९
सुप्रतीकेनार्जुनाय शृण्डा-	
प्रहारः, भगदत्तप्रयुक्तभीषण-	
शक्तेरर्जुनबाणैश्छेदः ...	३९०
अर्जुनवधार्थं भगदत्तेन वैष्ण-	
बाह्वप्रयोगः, तस्यास्त्रस्य	
कृष्णेन वक्षसि धारणम् ...	३९०
अर्जुनेन भगदत्तस्य तद्गजस्य	
सुप्रतीकस्य च वधः ...	३९०-३९१
‘लोकैकवीरो भीष्मः शरशय्या-	
रूढः, अधुना पाण्डवजयसि-	
द्धिस्तवैवायत्ता’ इति दुर्योध-	
नस्य कर्णं प्रति प्रार्थना ...	३९२-३९३
‘श्व एव प्रातः पाण्डववधः	
करिष्ये’ इत्याश्वास्य द्रोणेन	
पद्मव्यूहरचनम् ...	३९३
युधिष्ठिरेण पद्मव्यूहभेदनार्थ-	
मभिमन्युप्रेषणम् ...	३९५
अभिमन्युना लीलया पद्मव्यूहे	
प्रवेशनम् ...	३९५
अभिमन्युना कर्णस्य पराभवः ...	३९७
द्रोणकृपाश्वत्थामादिभिरभि-	
मन्युयुद्धम् ...	३९७
एकाकिन्यसहायेऽभिमन्यौ	
शस्त्राणि प्रहरतां कर्णादीनां	
देवैर्निर्दिष्टाकव्याभिवर्षणम् ...	३९८

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
कर्णादिभिरभिमन्युवधः ...	३९९	'अश्वत्थामा हतः' इत्यरुन्दं	
अर्जुनस्य वीराभिमन्युं विचिन्त्य		वचनमाकर्ण्य द्रोणेन शस्त्रत्याग-	
विलापः ...	४०१	पूर्वकं योगधारणयावस्थानम्	४२०
कृष्ण-युधिष्ठिराभ्यां तस्य		धृष्टद्युम्नेन द्रोणस्य वधः ...	४२०
सान्त्वनम् ...	४०१	पितृवधक्षुब्धेन अश्वत्थाम्ना-	
'द्रोहकारिणो जयद्रथस्य शिरः'		ऽऽमेयास्त्रमोचनम् ...	४२१
श्व एव समरे यदि न छिन्द्यां		तत्स्तम्भनार्थमर्जुनेन ब्रह्मास्त्र-	
तर्ह्यहमग्निज्वालायां विशे-		प्रयोगः ...	४२१
यम्' इति पार्थप्रतिज्ञाकरणम्	४०१	एकादशः स्तवकः	
प्रतिज्ञाश्रवणेन जयद्रथस्य कात-		दुर्योधनेन कर्णाय सेनाधिपत्ये	
र्यम्, द्रोणेन तस्याश्वासनं च	४०२	नियोजनम् ...	४२२
चतुरङ्गेन सह अर्जुनस्य द्रोणरवि-		कर्ण-धृष्टद्युम्नयोर्युद्धम् ...	४२३
तपद्मव्यूहमध्ये प्रवेशः ...	४०३	कर्णस्य पराक्रमवर्णनम् ...	४२५
व्यूहप्रविष्टार्जुनवृत्तज्ञानार्थं भीमा-		कर्णसारथ्ये शल्यं प्रति	
दीनां प्रेषणम् ...	४०५	दुर्योधनविज्ञप्तिः ...	४२७
सात्यकिं हन्तुं प्रयततो भूरिश्र-		शल्येन कर्णसारथ्याङ्गीकरणम्	४३०
वसः पार्थेन करच्छेदनम्	४०७	शल्यस्य कर्णमुद्दिश्य धैर्यलोपि-	
भीमेनाष्टनवतिकौरवाणां वधः	४०८	वचनानि ...	४३१
कृष्णेन सुदर्शनचक्रेण सूर्यमण्ड-		शल्येन अर्जुनयशोवर्चस्ववर्णनम्	४३३
लस्य तिरोधानम् ...	४०९	कौरव-पाण्डवसैन्यसंघर्षः ...	४३३
अर्जुनेन जयद्रथवधः ...	४१०	दुःशासनस्य युद्धोद्योगः ...	४३५
वृद्धक्षत्रस्य वधः ...	४१०	भीमसेनेन दुःशासनहृद्बधिरपानम्	४३७
रात्रौ भेरीझाङ्कारमाकर्ण्य		कर्णार्जुनयोर्द्वन्द्वयुद्धम् ...	४३९
पाण्डवानां स्वसैन्यैः सह		कर्णेनार्जुनवधार्थं पञ्चगात्रप्रयोगः	४४१
शुद्धाय निष्क्रमणम् ...	४११	कर्णवधः, तेन दुर्योधनस्य शोकः	४४३
कौरवैः सह घटोत्कचयुद्धम्...	४१३	द्वादशः स्तवकः	
घटोत्कचेन दुर्योधनसैन्यस्य		शल्यस्य सेनानायकत्वे नियोजनम्	४४५
संहारः, योधानां पलायनं च	४१५	धर्मराजेन शल्यस्य वधः ...	४४५
कर्णेनार्जुनार्थं रक्षितया शक्यता		नकुलेन शकुनेर्वधः ...	४४५
घटोत्कचस्य हननम् ...	४१६	कृपाश्वत्थाम्नोः पलायनम् ...	४४६
विराट-द्रुपदयोर्द्रोणेन सह संग्रामः	४१७	दायादानां नाशं वीक्ष्य महाहृदजले	
द्रोणेन द्रुपदविराटवधः ...	४१८	निमज्जनं, जलस्तम्भनीविद्यया	
कुन्तेन भीमेन राजकुलसङ्गटनम्	४१९	दुर्योधनेन तज्जलस्तम्भनं च	४४७
		दुर्योधनान्वेषणाय भीमस्य प्रयाणम्	४४७
		सार्वभौमपादचिदैर्दुर्योधनस्य शोधः	४४८

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
भीमस्य कर्णकटुवचनान्यसह-		धृतराष्ट्र-गान्धार्योरपत्य-	
मानेन दुर्योधनेन जलादुत्थानम् ४४८		निधनशोकः ... ४५५	
भीम-दुर्योधनयोर्गदायुद्धावसरे		धर्मराजप्रार्थनया कृष्ण-	
बलरामागमनम् ... ४४९		व्यासाभ्यां तयोः सान्त्वनम्,	
अश्वत्थाम्ना धृष्टद्युम्नस्य वधः ४५१		लोहमूर्तिचूर्णीकरणेन वैरशुद्धिः ४५७	
श्रुतसौप्तिकहननस्य दुर्योधनस्य		युद्धहतानां निवापाञ्जलिदानम् ४५७	
प्राणत्यागः ... ४५२		धर्मराजस्य हस्तिनापुरप्रवेशः,	
ब्रह्मचिरोद्धयोगात् पैषिका-		राज्येऽभिषेकः, सर्वतोभद्रा-	
ह्योपसंहारः ... ४५३		सनेऽधिरोहणम्, गाङ्गेयाद्वर्णा-	
भीमेनाश्वत्थाम्नः शीर्षाच्छूडा-		श्रमधर्मपरिशीलनम् ... ४५९	
रनोत्पाटनम् ... ४५३		धर्मेणाश्वमेधस्यारम्भणम् ... ४६१	
द्रौपद्या वेणीसंहारः ... ४५४		ग्रन्थस्योपसंहारः ... ४६२	

श्रीः
श्रीमदनन्तभट्टविरचितं
चम्पूभारतम्
श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम्

प्रथमः स्तवकः

कल्याणं वो विधत्तां करटमदधुनीलोलकल्लोलमाला-
खेलल्लोलम्बकोलाहलमुखरितदिक्चक्रवालान्तरालम् ।
प्रलं वेतण्डरत्नं सततपरिचलत्कर्णतालप्ररोह-
द्वाताङ्कुराजिहीर्षादरविवृतफणाशृङ्गभूषाभुजङ्गम् ॥ १ ॥

लास्यम्

भावाद्वान्योन्यालोकननमदानङ्गसारसर्वस्वम् ।
तेजः परं शिवाख्यं चिरमवतान्मां पुराणदाम्पत्यम् ॥
काव्यप्रकाशिकादिमलक्षणशास्त्रार्थभावनोदारः ।
कुरुते लास्यं चम्पूभारतमधिकुरविरामकविः ॥
निन्दतु नन्दतु वा सन्नसूयुरनसूयुरत्र किं तेन ।
यत्सन्मानसगमनायैवेदं मम तु पाथेयम् ॥
अदूषयत्काव्यमिदं नृसिंहः कश्चिन्निजाख्यानुगुणैः श्रवादैः ।
सिंहो नृषु आ हि सुनिर्मलानां स्पर्शाद्यतो दूषणमातनोति ॥
अपमूलमनन्वितमतिदुरहंयुमिरत्र कल्पितान्पाठान् ।
अपि विदुषो मोहयितुं व्याचख्यौ वत स पण्डितमन्यः ॥
ते च स्फुटीकरिष्यन्ते तत्र तत्र मयाधुना ।
विदांकुर्वन्तु सुधियो विना मत्सरमुत्सुकाः ॥

अथ तत्रभवान्महाकविरनन्तभट्टः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते-' (का. प्र. १।२)
इत्याद्यालंकारिकवचनग्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनताम्, 'काव्यालापांश्च
वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् चम्पूभारताख्यं काव्यं
चिकीर्षुः 'आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्युक्तदिशा प्रबन्धमुख-
लक्षणं चिकीर्षिताविघ्नपरिसमाप्तिसाधनमिष्टदेवताप्रार्थनात्मकं मङ्गलमादौ निब-
ध्नाति—कल्याणमिति । करटयोः कुम्भयोः संबन्धिन्यां मदधुन्यां दानजल-
नद्यां लोलानां कल्लोलानां पृथुरत्नाणां मालासु पङ्क्तिषु खेलतां क्रीडतां लोलम्बा-

पाठा०—१ 'नवनीतसुगन्धयो नखाङ्का नवनीपाङ्कुरनन्दनीयशोभाः । कुशलं
कल्यम्बु गोपिकामां कुचवास्तव्यकुटुम्बिता पुरीणाः ॥'

तुहिनकिरणवंशस्थूलमुक्ताफलानां विपुलभुजविराजद्वीरलक्ष्मीविभूषणम् ।

नामलीनां कोलाहलैर्झकारकलकलैर्मुखरितं शब्दायमानं दिशां गजानां चक्रवालस्य मण्डलस्यान्तरालो मध्यदेशो यस्य तथोक्तम् । 'काकेभगण्डौ करटौ', 'महत्सूलोल-कल्लोलौ', 'लोलम्बो बम्भरश्च सः', 'अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम्' इति सर्वत्र क्रमेणामरः । सततं परिचलन्त्याम् । ताडयेते वीज्येते इति तालौ । डलयोरमेदः । कणौ तालौ व्यजने इव ताभ्यां प्ररोहतामुत्पत्तिमतां वाताङ्कूराणां मन्दमारुतानाम् । आहर्तुं भोक्तुमिच्छा आजिहीर्षा । आङ्पूर्वाद्धरतेः सन्नन्तादु-प्रत्ययः । 'अङ्कूरस्त्वङ्कूरस्तुल्यौ' इति द्विरूपकोशः । तथा दरमीषद्विवृतानि विकसितानि फणानां शृङ्गाणि अग्राणि यैस्तादृशा भूषाभुजङ्गा आभरणसर्पा यस्य तथोक्तम् । भूषाणां भुजङ्गा इति तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षया अश्वघासादिवत्समासः । प्रलं पुरातनम् । 'पुराणप्रतनप्रलपुरातनचिरंतनाः' इत्यमरः । वेतण्डरत्नं गज-श्रेष्ठः । विघ्नराज इति यावत् । 'वेतण्डः करटी गजः' इति त्रिकाण्डशेषः । वः युष्माकं कल्याणं शुभं विधत्तां करोत्वित्याशीः । विपूर्वाद्घातेराशीरर्थे लोट् । विघ्नराजस्याकण्ठं पुरुषत्वेऽपि 'सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम्' इति, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति च न्यायाभ्यां तत्त्वेन निर्देशः । अत्र लोलेत्यादौ व्यञ्ज-नावृत्तेर्वृत्त्यनुप्रासो नाम शब्दालंकारः । विघ्नराजाश्रितानां मधुप-व्यालानामपि क्रमेण दिक्चक्रव्यापिकोलाहलतत्कर्णतालानिलकृताहारवर्णनेन तदाश्रितानां सतां अखिलदिग्ब्यापिविख्यातिमत्त्वान्यानपेक्षकाङ्क्षितार्थसिद्धिमत्त्वादिकं कैमुतिकन्याय-सिद्धमित्यर्थापत्त्यलंकारप्रतीतेर्वस्तुनालंकारध्वनिः । अत्रादौ ह्रस्वस्य ककारस्य कल्याणमिति त्रिगुरुकस्य मगणस्य प्रयोगाच्च वर्णगणशुद्धिरभ्यर्हिततमा । तदुक्तं कविकण्ठपादो—'अकचटतपयशा अमृता विषाणि दीर्घाणि' इति, 'मखिगु-रुर्भूमिदैवत्यो दिव्याक्षरसदायकः' इति च । वस्तुतस्त्वत्र कल्याणमिति भद्रवा-चकप्रयोगादविचार्यैव सा । तदुक्तम्—'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवा-चकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥' इति । स्रग्धरावृत्त-मेतत्—'अन्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात् । यत्तु—'ग्रन्थसमाप्त्यर्थं विघ्नराजप्रार्थनं कृतमित्यर्थः' इति नृसिंहः,—तदेवास्य व्याख्यानकरणकौशल्यमपहसति । वाच्येऽर्थे लक्ष्यार्थतासूचकस्य 'इत्यर्थः' इति लेखनस्य व्याख्यातृसंप्रदायविरुद्धत्वादिति ॥ १ ॥

इष्टदेवताप्रार्थनानन्तरं कथां प्रारभमाणः 'नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः' इत्यादिना परिगणितानां महाकाव्यताप्रसाधकानामष्टादशानामभ्यर्हितत्वेनादिमं नगरवर्णनं तावत्प्रस्तौति—तुहिनेति । तुहिनकिरणस्य चन्द्रस्य वंश एव वंश इति श्लिष्टरूपकम् । तस्य स्थूलमुक्ताफलानामितिपरम्परितरूपकम् । 'वंशो वेणौ कुले

टिप्प०—1 अत्रोभाभ्यां विशेषणाभ्यां वेतण्डत्वसमर्थनात् काव्यलिङ्गमलंकारः, 'समर्थनीयस्याप्यस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्' इति लक्षणात् ।

हसितसुरपुरश्रीरस्ति सा हस्तिनाख्या

रिपुजनदुरवाया राजधानी कुरुणाम् ॥ २ ॥

यस्यामुदग्रनृपमन्दिरचन्द्रशाला-

वातायने गतिवशाद्वपुषि प्रसक्ताम् ।

दीपाग्रधूममषिकां शिशिरांशुबिम्बे

मोहात्कुरङ्ग इति मुग्धजना वदन्ति ॥ ३ ॥

ग्रीष्मेषु शीतकरकान्तकृतोदरासु

यद्गोपुराग्रिमदरीषु पथागतस्य ।

वर्गे इति विश्वः । वेणुषु मौक्तिकोत्पत्तिलोकप्रसिद्धा । विपुलयोर्दीर्घयोर्भुजयोर्विरा-
जन्वीरलक्ष्म्या विभूमातिशयो येषां तेषां कुरुणां नाम राज्ञां संबन्धिनी । हसिता-
तिरस्कृता सुरपुरश्रीः सुरपुरस्य स्वर्गस्य श्रीः शोभा यया सा । रिपुजनेन प्राप्तुम-
शक्या दुरवाया हस्तिनेत्याख्या यस्याः सा राजधानी प्रधाननगरी । 'प्रधाननगरी
राज्ञां राजधानीति कथ्यते' इति शब्दार्णवे । अस्ति । मालिनीवृत्तम्—'ननमयय-
युतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ २ ॥

तामेव नवभिर्वसन्ततिलकाभिर्गच्छेनैकेन च विशिनष्टि—यस्यामिति । यस्यां
हस्तिनानगर्यामुदग्राया उन्नताया नृपमन्दिराणां राजगृहाणां चन्द्रशालायाः
शिरोग्रहस्य वातायने गवाक्षे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्', 'वातायनं गवाक्षः
स्यात्' इत्युभयत्राप्यमरः । गतेर्गमनस्य वशात् अधीनत्वाद्धेतोः । 'वशः
प्रभुस्पृहायत्तेष्वायत्तत्वप्रभुत्वयोः' इति विश्वः । वपुषि शरीरे मध्यात्मके प्रकर्षेण
सक्तां लग्नाम् । दीपाग्राणां संबन्धिनो धूमस्य मषिकां मषिम्, दृष्ट्वेति शेषः ।
मुग्धा मूढा जना मोहादज्ञानाच्छिशिरांशोश्चन्द्रस्य बिम्बे कुरङ्गः हरिणोऽस्तीति
वदन्ति । अत्र चन्द्रस्य तादृशमव्यसंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तदनु-
प्राणितश्च नायं कुरङ्गः किंतु तादृशमव्येवेति कुरङ्गे कुरङ्गत्वं निषिध्य मषीत्वारो-
परूपोऽपह्णवालंकारः । तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः—'शुद्धापह्णुतिरन्यस्यारोपार्थो
धर्मनिह्ववः' (कुव. २६) इति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम्—'उक्ता वसन्त-
तिलका तभजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

ग्रीष्मेष्विति । शीतकरकान्तैश्चन्द्रकान्तरत्नैः कृतो निर्मित उदरो मध्यदेशो
यासां तासु । यस्या हस्तिनापुर्या गोपुरस्य पुरद्वारस्याग्रिमदरीष्वर्ध्वद्वारेषु यः
पन्थाश्चन्द्रनिर्गमनमार्गस्तेन ग्रीष्मेषु निदाघवासरेष्वागतस्य अत एव विश्राम्यतो

दिप्प०—1 अत्र रूपकातिशयोक्त्योरेकत्र समावेशात् संसृष्टिः । 2 अत्र 'मुग्ध-
मोह'पदान्यां हरिणत्वमपह्णुत्य दीपधूममषिकात्वारोपादपह्णुत्यलङ्कारः । स चापह्वः उदग्र-
नृपमन्दिरचन्द्रशालावातायने गतिवशादिति युक्तिवशेन कृत इति हेत्वपह्णुत्यलङ्कारः ।

विश्राम्यतो हरिहयस्य विलम्बनेषु

चिह्नं तदीयदिनसंततिदीर्घभावः ॥ ४ ॥

यत्राङ्गनावदनयामवतीशहृष्य-

चन्द्राश्मसौधगलितः सलिलप्रवाहः ।

वृन्दारकेन्द्रनगरीबृहदुत्सवाय मन्दा-

किनीति लभते महतीमभिख्याम् ॥ ५ ॥

दीप्रैरगारमणिभिर्दिवसायमानां

निश्चिन्वते मनसि यत्र निशां युवानः ।

विश्रामं कुर्वतो हरिहयस्य सूर्याश्वस्य । तस्यैकस्यैव सप्तत्वेन व्यवहारः 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' इति श्रुतिसिद्धः । विलम्बनेषु कालक्षेपेषु तदीयाया ग्रीष्म-संबन्धिन्या दिनसंततिर्दिवससमूहस्य दीर्घभावो दीर्घत्वं चिह्नं लिङ्गं भवति । अत्र निदाघदिनदैर्घ्यस्य नैसर्गिकस्य सूर्याश्वकालक्षेपहेतुकत्वोक्तेर्हेतुत्वेऽप्येका व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तथा तादृशदिनदैर्घ्येण रव्यश्वविश्रमानुमानादनुमानलंकारश्च । तयोः रेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ४ ॥

यत्रेति । यत्र नगर्यामङ्गनानां वदनेनैव यामवतीशेन चन्द्रेण हृष्यन्त्य-स्रवन्त्यश्चन्द्राश्मनां चन्द्रकान्तानां सौधेभ्यो राजगृहेभ्यो गलितः सलिलप्रवाहः । वृन्दारकेन्द्रनगर्याः स्वर्गस्य, तत्रत्यजनस्येति यावत् । बृहत उत्सवाय सलिल-क्रीडादिरूपायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । मन्दाकिनीति 'आकाशगङ्गा' इति महतीं श्लाघ्यामभित्यां नाम लभते । 'अभित्या नामशोभयोः' इति विश्वः । अत्र मन्दाकिन्यां मन्दाकिनीत्वं निषिध्य तादृशसलिलप्रवाहारोपत्वादपह्नवः । स च वदनयामवतीशेति रूपकानुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ५ ॥

दीप्रैरिति । यत्र नगर्या युवानस्तरुण्यस्तरुणाश्च । 'पुमान्निष्ठा' (पा. १।२।६७) इत्येकशेषः । बालानां च वृद्धानां च रात्रौ प्रयोजनाभावाद्युवान इत्युक्तम् । दीप्रैर्विराजमानैरगारमणिभिर्गृहस्वचितरत्नप्रभाभिर्दिवस इवाचरन्तीं दिवसायमा-नाम्, निस्त्रमस्कामिति यावत् । निशां रात्रिम् । कृतान्तं ज्योतिषसिद्धान्तप्रतिपा-दकग्रन्थं विदुरिति कार्तान्तिकैर्ज्योतिःशास्त्रविद्भिः । 'तदधीते तद्वेद' (पा. ४।२।५९) इत्यधिकारे वेदित्रये उक्थादित्वादृक् । 'स्युमौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि' इत्यमरः । अखिलस्याहोरात्ररूपस्य कालस्य निवेदनाय विज्ञापनायाभिहितस्य प्रमाणीकृतस्य घण्टामणेः कांस्ययन्त्रस्य घनेन दीर्घेण आरवेण ध्वनिना निश्चिन्वते,

टिप्पणी—१ अत्र गोपुरोपरितनगृहाणामादित्यविश्रान्तिस्थानत्वासंबन्धेऽपि संबन्धक-धनात्संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः । तेषां गृहाणां चन्द्रकान्तमणिमयत्वकथनेन समृद्धि-मदस्तुक्त्यनादुदात्तालंकारश्च; तयोः संसृष्टिः । तेन नगरीगोपुरोपरितनगृहाणामत्युच्चत्वं नगर्याः समृद्धिमदस्तुत्युक्तत्वं च व्यज्यते । २ अत्राद्भुताध्वर्णनादस्तुक्तिरलंकारः ।

कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय

घण्टामणेरभिहितस्य घनारवेण ॥ ६ ॥

वक्त्रं विलासमणिदर्पणधार्यमाणं

वामा हिमांशुरयमित्यवधार्य यस्याम् ।

आदर्शबिम्बधृतिरश्रुतदृष्टपूर्वा

तस्येति तादृशधियं विनिवर्तयन्ति ॥ ७ ॥

आलापकालसमपल्लविताङ्गवीणा-

सौरभ्यपातिमधुपारवसंकुलस्य ।

इदानीं रात्रिरिति विशिष्य जानन्तीत्यर्थः । रात्रावेव घण्टानिनादादीनां महत्त्वेन श्रूयमाणत्वादिति भावः । अत्र गृहमणीनां दिवसकरणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेर-
तिशयोक्तिः । तदनुप्राणितश्चायं घण्टारवेण रात्र्यनुमानादनुमानालंकार इति
तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । यत्तु—‘अपि हतस्य’ इति पाठं मत्वा ‘ताडितस्य’
इति व्याख्याय ‘यामचतुष्टयद्योतनाय घण्टामणौ ताडिते सति इदानीं रात्रिरिति
निश्चिन्वते’ इति नृसिंहः—तच्च; तथापि गतयामचतुष्टयद्योतकघण्टामणिताडनानां
रात्रिसंबन्धितासंदेहे बाधकाभावेन पुनर्दिवसभ्रमस्य दुर्वारत्वात् । एवं सिद्धा-
न्तिनां घण्टाधिकारस्य प्रसिद्धिविरुद्धत्वाद्भीडाकरत्वाच्च प्रसिद्धिविरुद्धत्वाश्चीला-
ख्यदोषद्वयापत्तिश्चेति ॥ ६ ॥

वक्त्रमिति । यस्यां वामाः सुन्दर्यो विलासः प्रकाशस्तद्युक्तेन मणिदर्पणेन
धार्यमाणम् । प्रतिबिम्बतयेति भावः । वक्त्रं निजमुखम्, दृष्टेति शेषः । अयं
पुरोवर्ती विशेष्यापेक्षी पुंस्त्वनिर्देशः । हिमांशुश्चन्द्र इत्युक्तप्रकारेण अवधार्य,
अमित्वेत्यर्थः । तस्य हिमांशोरादर्शं दर्पणे बिम्बस्य धृतिधारणं आदर्शम् अमा-
वास्यापर्यन्तं बिम्बधृतिरिति च अश्रुतपूर्वाऽदृष्टापूर्वा चेति, आलोच्येति शेषः ।
उभयत्र गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । तत्प्रयोगे पुनः पौनरुक्त्यमित्यालंकारिकाः ।
तादृशीं धियं दर्पणगतोऽयं चन्द्र इत्याकारकज्ञानं विनिवर्तयन्ति त्यजन्ति । नायं
चन्द्रः, किंतु निजमुखप्रतिबिम्ब एवेति निश्चिन्वत इति यावत् । विशेषदर्शनजन्य-
भ्रमोत्तरप्रत्यक्षालंकारः ॥ ७ ॥

आलापेति । यत्र नगर्यामालापस्य भाषणस्य रागविस्तारीकरणस्वरसंदोहस्य
संगीतशास्त्रप्रसिद्धस्य वा यः कालस्तेन समम्, तत्काल एवेत्यर्थः । पल्लवितायाः,

पाठा०—१ ‘अभिहितस्य’; ‘अपि हतस्य’ । २ ‘विनिवारयन्ति’ ।

टिप्प०—१ अत्रोक्तार्थेन स्वयंप्रकाशमणिविशिष्टागारवैशिष्ट्येन नगर्यां अलौकिकत्वं
व्यज्यते । २ अनेन पौरुषीणामलौकिकसौन्दर्यं व्यज्यते । ३ दीपकल्याणरागे
गीयमाने दीपस्थाने दीपाः प्रादुर्भवन्ति, वसन्तरागे गीयमाने काष्ठे पुष्पपल्लवाः प्रादुर्भ-
न्तीत्येति भाषित्यालापकालसमपल्लविता वीणेत्याशयः Digitized by S3 Foundation USA

तन्त्रीस्वनस्य समितौ तरुणीस्वनस्य
 जानाति यत्र चतुरोऽपि न तारतम्यम् ॥ ८ ॥
 शालीनतामविगणय्य सखीसमाजे
 पश्चात्कृतस्य कमितुः प्रणयप्रकोपात् ।
 मुग्धाः समीक्ष्य मुकुरायितरत्नभित्तौ
 छायां क्षणानुतपनं शमयन्ति यस्याम् ॥ ९ ॥
 चित्रं दिदर्शयिषुणा जनितस्य यस्यां
 मध्यं विनैव विधिना महिलाजनस्य ।
 अङ्गं नितम्बजघनादि यतो यतोऽध-
 स्तुङ्गं कुचाद्युपरि याति ततोऽनुकूलम् ॥ १० ॥

कुसुमिताया इति यावत् ; अन्यथा सौरभ्यानुपपत्तेरिति भावः । अङ्गे उत्सङ्गे
 वीणायाः सौरभ्येन पातिनां प्रविशतां मधुपानां भृङ्गाणामारवेण संकुलस्य मिश्र-
 स्येत्युभयत्र विशेषणम् । तन्त्रीस्वनस्य तरुणीनां स्वनस्य गानात्मकस्य च द्वयोः
 समितौ [साम्ये] सत्याम् । 'समितिः संगरे साम्ये सभायामपि' इति विश्वः ।
 तारतम्यं न्यूनाधिक्यं चतुरो निपुणोऽपि न जानाति । अत्रालिरवसंवलनमाधुर्य-
 द्वयस्य तन्त्रीतरुणीस्वनतारतम्याज्ञानहेतुत्वाद्नेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ;
 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' (सा. द. १०।६२) इति लक्षणात् ॥८॥

शालीनतामिति । यस्यां मुग्धा नवोढाः प्रणयेन प्रेम्णा यः प्रकोपस्तस्मा-
 त्सखीनां समाजे सभायाम् । तत्समक्षेमिति कोपस्य दुःसहत्वोक्तिः । शालीनता-
 मधार्ढ्यम्, लज्जाद्युचितमार्दवमिति यावत् । 'स्यादृष्टे तु शालीनः' इत्यमरः ।
 अविगणय्य अनादृत्य पश्चात्कृतस्य पराङ्मुखीकृतस्य, न तु यातस्य । इत्यनेन
 त्यक्त्वा गमनासहृदया प्रेमातिशयो ध्वन्यते । कमितुः प्रियस्य छायां प्रतिबिम्बं
 मुकुरो दर्पणं तदिवाचरन्त्यां मुकुरायितायाम्, तद्विम्बग्राहिण्यामिति यावत् ।
 रत्नमय्यां भित्तौ कुड्ये समीक्ष्य क्षणमनुतपनं पश्चात्तापं शमयन्ति वारयन्ति;
 तत्राभिमुख्येन दृश्यमानत्वादिति भावः । अत्र प्रतिबिम्बदर्शनस्य पश्चात्तापवा-
 रणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । एवं पश्चात्तापस्य विषादाख्यसंचारिभावस्य
 निवृत्तिवर्णनाद्भावशान्तिरलंकारः । तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन च नवो-
 ढानां पत्युः पराङ्मुखत्वमात्रासहत्वप्रतीतिरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ९ ॥

चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यं दर्शयितुमिच्छुना दिदर्शयिषुणा । ण्यन्ताद्दृशोः
 सन्नन्तादुप्रत्ययः । अत एव विधिना विधात्रा मध्यं विनैव जनितस्य यस्यां महि-
 लाजनस्य स्त्रीलोकस्य नितम्बः कटिपश्चाद्भागाः, जघनं तत्पुरोभागः, तावादी
 यस्य तथोक्तम् । 'पश्चात्तितम्बः स्त्रीकठ्याः स्त्रीवे तु जघनं पुरः' इत्यमरः ।
 अङ्गसधो यतो यतो यत्र यत्र याति गच्छति, ततस्तत्र तत्रोपर्युपर्यु कुचावादी

४ 'भागतया'. ५ 'भोगवतीम्'. ६ 'विजेतुं भागीरथी'. ७ 'द्वयम्'.

उपेत्य तां पाण्डुरुदारविक्रमः

प्रजामनः पल्लवयन् प्रशासनात् ।

यशःप्रकाशैर्यमुनासखीसखै-

निनाय लोकं निजनामवाच्यताम् ॥ १२ ॥

यं किल पराशरसुतो निखिलावनीदेशावनाय निजजननीनिदेशा-
चनम्रमना मनागितराश्चर्यतपश्चर्यालंकर्मीणः समानोदर्यस्य विचित्र-
वीर्यस्य कुटुम्बिन्यामम्बालिकायां संपादयामास ।

चित्रं चरित्रं जगतीतलेऽस्य न श्लाघयामा स नरेषु को वा ।

स यत्स्वयं पाण्डुरपि स्वकेन गुणेन रक्तानकरोत्समस्तान् ॥ १३ ॥

उपेत्येति । तां उक्तविशेषणविशिष्टां हस्तिनापुरीमुदारो महान्विक्रमो यस्य
तथोक्तः पाण्डुर्नाम राजा कुरुवंश्य उपेत्य प्राप्य प्रजानां मनः प्रशासनात्प्रकृति-
परिपालनाद्धेतोः पल्लवयन्, रञ्जयन्नित्यर्थः । यमुनासख्या गङ्गायाः सखायः सह-
शालैः 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (पा. ५।४।९१), तद्वद्धवलैरिति यावत् । यशसः
कीर्तेः प्रकाशैर्लोकं निजस्य नाम्नः पाण्डुरिति शब्दस्य वाच्यतामर्थत्वम् । धावत्य-
मिति यावत् । निनाय प्रापितवान् । दुहादित्वाश्रयतिर्द्विकर्मकः । श्लेषसंकीर्णस्तद्गु-
णालंकारः—'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहतिः' (सा. द. १०।९०) इति
लक्षणात् । वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

यमिति । इतरेषामाश्चर्यकारिण्यां तपश्चर्यायामनुष्ठानेऽलंकर्मीणः समर्थः ।
'कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः' इत्यमरः । पराशरसुतो व्यासो निखिलानामशेषाणामवन्यां
भुवि देशानां विषयाणामवनाय पालनार्थं मनाक् स्वल्पं निजजनन्याः सत्यवत्या
निदेशेन प्रेरणयावनम्रं नियोजितकरणाभिमुखं मनो यस्य तथोक्तः सन् । अत्र
जननीनिदेशे मनाक्त्वोक्त्याऽत्यन्ताकरणीयेऽपि प्रवृत्तेर्महत्स्य मातरि भक्तिरिति
सूच्यते । समानोदर्यस्य सहजस्य । 'समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः' इत्यमरः ।
विचित्रवीर्यस्य शान्तनवस्य राज्ञः कुटुम्बिन्यां भार्यायां अम्बालिकायां यं पाण्डुं सं-
पादयामास जनयामास । 'किल' इति वार्तायाम् । स पाण्डुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यकरमस्य पाण्डोश्चरितं जगतीतले लोके नरेषु इति
को वा नरः न श्लाघयामास न स्तुतवान् ? सर्वोऽपि श्लाघयामासैवेत्यर्थः । यद्य-
स्मात्स राजा स्वयं पाण्डुर्धवलोऽपि तन्नामकोऽपीति च स्वकेन स्वीयेन गुणेन
धावत्येन प्रकृतिरञ्जनात्मकेन च समस्ताञ्जनान् रक्तान् रणानुरक्तान्श्चाकरोत् ।

पाठा०—१ 'यं पराशर' २ 'अवनि' ३ 'निदेशवशमनाः'.

टिप्प०—१ अत्र 'लोकं शुभ्रं चकार' इत्यर्थस्य 'निजनामवाच्यतां निनाय' इति
रीत्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तमलङ्कारः । तदुक्तम्—'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्गयन्तरा-
भयम्' इति ।

अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्कैः सुनिर्मलैः षोडशदानकीर्तैः ।

खण्डैरमुष्येन्दुरकारि धात्रा मृषायमब्धेरजनीति वार्ता ॥ १४ ॥

जग्राह निग्राहपरः परश्रियां

करैः कराग्रेण करेणुचङ्क्रमः ।

कुन्तीं शकुन्तीशरथो यथा रमां

समुद्रकाञ्चीं च स मद्रकन्यकाम् ॥ १५ ॥

अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासस्तदनुप्राणितस्तद्रुण इति श्लेषविरोधाभाससंकर-
तद्रुणयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । उपजातिवृत्तम्; इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रमिश्रणात् ।
तल्लक्षणं तु—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः,’ ‘उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ,’
‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः’ इति ॥ १३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्मध्ये भवन् वर्तमानः कृष्णमृगस्य संबन्धि अजिनं पापं
तद्वधजन्यं तदेवाङ्कः कलङ्को येषां तैः । ‘अजिनं पापमुच्यते’ इति त्रिकाण्ड-
शेषः । सुनिर्मलैरमुष्य पाण्डोः संबन्धिन्यः षोडशदानेभ्यो या कीर्तिस्तस्याः
खण्डैः प्रत्येकमेकैकश आहत्य षोडशभिः किरणैर्धात्रा (कर्त्रा) इन्दुश्चन्द्रोऽकारि
निर्मितः । करोतेः कर्मणि लुङ् । अयं चन्द्रोऽब्धेः समुद्रादजनि जात इति वार्ता
प्रवादो मृषा मिथ्यैव । जनेः कर्तरि लुङ् । अत्र इन्दुर्न समुद्राज्जातः, किंतु पाण्डोः
कीर्तिखण्डेभ्य इति चन्द्रस्य समुद्रजन्यत्वं निषिध्य कीर्तैः खण्डजन्यत्वारोपाद-
पहवभेदः । यत्तत्र—‘तिलास्तीर्णकृष्णाजिनेन सह दानकरणादन्तर्भवदित्यादिविशे-
षणं चन्द्रे कलङ्कार्थम्’ इति नृसिंहः,—तत्तुच्छम्; कृष्णाजिनदानकीर्तैः कृष्णत्वे
पीतहरितगारुमतादिदानकीर्तिखण्डानां तत्तद्वर्णतापत्त्या महती प्रकृतहानिः स्या-
दिति । पुरा किल पाण्डुर्दृग्यां गच्छन्वने क्रीडतोर्मृगरूपयोर्मुनिदम्पत्योः पुमांसं
निघ्नन्ननर्थमविन्दत—इति भारतकथात्रानुसंधेयौ ॥ १४ ॥

जग्राहेति । करै राजग्राह्यधनैः परश्रियां शत्रुसंपदां निग्राहो नितरां स्वीकार-
स्तस्मिन्पर आसक्तः । करेणोर्गजस्येव चङ्क्रमो गमनं यस्य तथोक्तः । मत्तगज-
मन्दगामीत्यर्थः । स पाण्डुः कुन्तीं मद्रकन्यकां माद्रीं च उभे शकुन्तानां पक्षि-
णामीशो गरुडो रथो यस्य तथोक्तो विष्णुः रमां लक्ष्मीं समुद्रकाञ्चीं भुवं च यथा
ते उभे इव कराग्रेण जग्राह, उपयेम इत्यर्थः । गृह्णतेः कर्तरि लिट् । उपमालं-
कारः । तस्य च वृत्त्यनुप्रासेन सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १५ ॥

पाठा०—१ ‘करे’. २ ‘शकुन्ते’.

टिप्प०—१ अत्र विरोधाभासालंकारः, ‘आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इत्येते’
इति लक्षणात् । गुणेन दयादाक्षिण्यौदार्यादिना रक्षान्वसिन्नरुक्षानिति विरोधपरिहारः ।
२ अत्र अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्कैः इत्येतेन हेतुकथनपूर्वकं ‘मृषा’पदेनाभिधायित्वं
निहृत्य कीर्तिखण्डजातत्वारोपणात् हेत्वपह्नुरलंकारः ।

उपेत्य तां पाण्डुरुदारविक्रमः

प्रजामनः पल्लवयन् प्रशासनात् ।

यशःप्रकाशैर्यमुनासखीसखै-

निनाय लोकं निजनामवाच्यताम् ॥ १२ ॥

यं किल पराशरसुतो निखिलावनीदेशावनाय निजजननीनिदेशा-
वनम्रमना मनागितराश्चर्यतपश्चर्यालंकर्मीणः समानोदर्यस्य विचित्र-
वीर्यस्य कुटुम्बिन्यामम्बालिकायां संपादयामास ।

चित्रं चरित्रं जगतीतलेऽस्य न श्लाघयामा स नरेषु को वा ।

स यत्स्वयं पाण्डुरपि स्वकेन गुणेन रक्तानकरोत्समस्तान् ॥ १३ ॥

उपेत्येति । तां उक्तविशेषणविशिष्टां हस्तिनापुरीमुदारो महान्विक्रमो यस्य
तथोक्तः पाण्डुर्नाम राजा कुरुवंश्य उपेत्य प्राप्य प्रजानां मनः प्रशासनात्प्रकृति-
परिपालनाद्धेतोः पल्लवयन्, रञ्जयन्नित्यर्थः । यमुनासख्या गङ्गायाः सखायः सह-
शास्त्रैः 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (पा. ५।४।९१), तद्वद्धवलैरिति यावत् । यशसः
कीर्तेः प्रकाशैर्लोकं निजस्य नाम्नः पाण्डुरिति शब्दस्य वाच्यतामर्थत्वम् । धावत्य-
मिति यावत् । निनाय प्रापितवान् । दुहादित्वाश्रयतिर्द्विकर्मकः । श्लेषसंकीर्णस्तदु-
णालंकारः—'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहतिः' (सा. द. १०।९०) इति
लक्षणात् । वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

यमिति । इतरेषामाश्चर्यकारिण्यां तपश्चर्यायामनुष्ठानेऽलंकर्मीणः समर्थः ।
'कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः' इत्यमरः । पराशरसुतो व्यासो निखिलानामशेषाणामवन्यां
भुवि देशानां विषयाणामवनाय पालनार्थं मनाक् स्वल्पं निजजनन्याः सत्यवत्या
निदेशेन प्रेरणयावनम्रं नियोजितकरणाभिमुखं मनो यस्य तथोक्तः सन् । अत्र
जननीनिदेशे मनाक्त्वोक्त्याऽत्यन्ताकरणीयेऽपि प्रवृत्तेर्महत्स्य मातरि भक्तिरिति
सूच्यते । समानोदर्यस्य सहजस्य । 'समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः' इत्यमरः ।
विचित्रवीर्यस्य शान्तनवस्य राज्ञः कुटुम्बिन्यां भार्यायां अम्बालिकायां यं पाण्डुं सं-
पादयामास जनयामास । 'किल' इति वार्तायाम् । स पाण्डुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यकरमस्य पाण्डोश्चरितं जगतीतले लोके नरेषु इति
को वा नरः न श्लाघयामास न स्तुतवान् ? सर्वोऽपि श्लाघयामासैवेत्यर्थः । यद्य-
स्मात्स राजा स्वयं पाण्डुर्धवलोऽपि तन्नामकोऽपीति च स्वकेन स्वीयेन गुणेन
धावत्येन प्रकृतिरञ्जनात्मकेन च समस्ताञ्जनान् रक्तान् रूपां नुरक्तांश्चाकरोत् ।

पाठा०—१ 'यं पराशर०'. २ 'अवनि'. ३ 'निदेशवशमनाः'.

टिप्प०—१ अत्र 'लोकं शुभ्रं चकार' इत्यर्थस्य 'निजनामवाच्यतां निनाय' इति
रीत्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तमलङ्कारः । तदुक्तम्—'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्गयन्तरा-
भयम्' इति ।

अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्गैः सुनिर्मलैः षोडशदानकीर्तैः ।

खण्डैरमुष्येन्दुरकारि धात्रा मृषायमब्धेरजनीति वार्ता ॥ १४ ॥

जग्राह निग्राहपरः परश्रियां

करैः कराग्रेण करेणुचङ्क्रमः ।

कुन्तीं शकुन्तीशरथो यथा रमां

समुद्रकाञ्चीं च स मद्रकन्यकाम् ॥ १५ ॥

अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासस्तदनुप्राणितस्तद्गुण इति श्लेषविरोधाभाससंकर-
तद्गुणयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । उपजातिवृत्तम्; इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणात् ।
तल्लक्षणं तु—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः,’ ‘उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ,’
‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः’ इति ॥ १३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्मध्ये भवन् वर्तमानः कृष्णमृगस्य संबन्धि अजिनं पापं
तद्वधजन्यं तदेवाङ्कः कलङ्को येषां तैः । ‘अजिनं पापमुच्यते’ इति त्रिकाण्ड-
शेषः । सुनिर्मलैरमुष्य पाण्डोः संबन्धिन्यः षोडशदानेभ्यो या कीर्तिस्तस्याः
खण्डैः प्रत्येकमेकैकश आहत्य षोडशभिः किरणैर्धात्रा (कर्त्रा) इन्दुश्चन्द्रोऽकारि
निर्मितः । करोतेः कर्मणि लुङ् । अयं चन्द्रोऽब्धेः समुद्रादजनि जात इति वार्ता
प्रवादो मृषा मिथ्यैव । जनेः कर्तरि लुङ् । अत्र इन्दुर्न समुद्राज्जातः, किंतु पाण्डोः
कीर्तिखण्डेभ्य इति चन्द्रस्य समुद्रजन्यत्वं निषिध्य कीर्तैः खण्डजन्यत्वरोपाद-
पह्वभेदः । यत्त्वत्र—‘तिलास्तीर्णकृष्णाजिनेन सह दानकरणादन्तर्भवदित्यादिविशे-
षणं चन्द्रे कलङ्कार्थम्’ इति नृसिंहः,—तनुच्छम्; कृष्णाजिनदानकीर्तैः कृष्णत्वे
पीतहरितगारुमतादिदानकीर्तिखण्डानां तत्तद्वर्णतापत्त्या महती प्रकृतहानिः स्या-
दिति । पुरा किल पाण्डुर्मृगायां गच्छन्वने क्रीडतोर्मृगरूपयोर्मुनिदम्पत्योः पुमांसं
निम्नन्ननर्थमविन्दत—इति भारतकथात्रानुसंधेयौ ॥ १४ ॥

जग्राहेति । करै राजग्राह्यधनैः परश्रियां शत्रुसंपदां निग्राहो नितरां स्वीकार-
स्तस्मिन्पर आसक्तः । करेणोर्गजस्येव चङ्क्रमो गमनं यस्य तथोक्तः । मत्तगज-
मन्दगामीत्यर्थः । स पाण्डुः कुन्तीं मद्रकन्यकां माद्रीं च उभे शकुन्तानां पक्षि-
णामीशो गरुडो रथो यस्य तथोक्तो विष्णुः रमां लक्ष्मीं समुद्रकाञ्चीं भुवं च यथा
ते उभे इव कराग्रेण जग्राह, उपयेम इत्यर्थः । गृह्णातेः कर्तरि लिट् । उपमालं-
कारः । तस्य च वृत्त्यनुप्रासेन सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १५ ॥

पाठा०—१ ‘करे’ २ ‘शकुन्ते’.

टिप्प०—१ अत्र विरोधाभासालंकारः, ‘आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इत्येते’
इति लक्षणात् । गुणेन दयादाक्षिण्यौदार्यादिना रक्षान्ससिन्नरुत्तानिति विरोधपरिहारः ।

२ अत्र ‘अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्गैः’ इत्यनेन हेतुकथनपूर्वकं ‘मृषा’पदेनाभिजातत्वं
निहृत्य कीर्तिखण्डजन्यत्वरोपणात् हेत्वपह्नतिरलंकारः ।

अथ कदाचिन्मृगयोपलालितहृदयो नरेश्वरोऽयमश्वे शशिश्चेत-
रोचिषि^२ विश्वातिशायिनि^३ विजितमातरिश्चनि कृताधिरोहः पार्श्व-
धृतविश्वकद्रुभिरनेकवागुराद्युपकरणैर्योर्धैरनुद्रुतो मृदुमद्रविनयाभ्यां
यदुमद्रतनयाभ्यामनुविद्धः सिद्धगणगणनीयमहिमवतो हिमवतो जैगाहे
महतीमटवीतटवीथिकाम् ।

तत्र स तावदतिक्षुल्लकवनमल्लिकामतल्लिकोद्वेल्लितधम्मिल्लोऽवलम्रद-
लम्रकच्छपुटविच्छुरितच्छुरिको निषङ्गानुषङ्गमांसलिततमांसललितः परै-
निरासनपरं शरासनवरं करे कुर्याणो गीर्वाणचक्रवर्तिविक्रमः क्रमेण
विविधमृगवधं विधातुमुपचक्रमे ।

अथेति । अथ कुन्तीमाद्रीपरिणयानन्तरं कदाचिज्जातुचित् अयं नराणामी-
श्वरः पाण्डुर्युगययोपलालितमनुरजितं हृदयं यस्य तथोक्तः सन् । ‘मृगव्यं
स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्’ इत्यमरः । विश्वं समस्तवस्तुजातमतिशेत् इति
विश्वातिशायिनि । ताच्छील्ये णिनिः । विजितो मातरिश्वा वायुर्येन तस्मिन् । वेगे-
नेति भावः । शशिनश्चन्द्रस्येव श्वेतं रोचिः कान्तिर्यस्य तस्मिन् अश्वे कृतोऽधिरोह
आरोहणं येन तथोक्तः सन् पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोर्धृता गृहीता विश्वकद्रवः
शुनका यैस्तैः । अनेकानि वागुरा मृगबन्धनजालं आदिर्येषां तान्युपकरणानि
मृगयासाधनानि येषां तैर्योर्धैराटविकैरनुद्रुतः परिवृतश्च सन् मृदुर्मद्रो मङ्गलकरश्च
विनयो ययोस्ताभ्यां यदोर्मद्रस्य च तनयाभ्यां कुन्ती-माद्रीभ्यामनुविद्धोऽन्वितः
सन् सिद्धानां योगिनां गणेन गणनीयो महिमा प्रभावोऽस्यास्तीति तद्वतो
हिमवतो हिमगिरेर्महतीं विस्तीर्णामटवीतटस्य वीथिकां जगाहे प्रविष्टवान् । अत्र
गद्येषु प्रायश एव वृत्त्यनुप्रासादयः । ‘इति नेति शङ्किता’ (?) इति, ‘अनेक-
वागुरिकोपकरणानुरोधैः’ इति च पाठः ॥

तत्रेति । तत्र हिमशैलारण्ये । ‘तावत्’ इति वाक्यालंकारे । अतिक्षुल्लकाभिः
स्वल्पाभिः, मृदुलाभिरिति यावत् । वनमल्लिकामतल्लिकाभिः प्रशस्तारण्यमल्लि-
कालताभिः । ‘मतल्लिका मचर्चिका’ इति प्रशस्तवाचकेष्वमरः । उद्वेल्लित ऊर्ध्व
बद्धो धम्मिल्लः कचभारो यस्य सः, ‘धम्मिल्लः संयताः कचाः’ इत्यमरः । अवलम्बे
मध्यदेशे दृढं लम्बे वद्धे कच्छपुटे मध्यबन्धनपट्टान्तरे विच्छुरिता प्रविष्टा छुरिका
स्वल्पखङ्गविशेषो यस्य तथोक्तः । ‘कच्छो जलप्रायदेशे मध्यबन्धनपट्टके’ इति
विश्वः । निषङ्गयोस्तूणीरयोरनुषङ्गेण संयोगेन, धारणेनेति यावत् । मांसलित-

पाठा०—१ ‘कदाचन’. २ ‘तेजसि’. ३ ‘रयविजित’. ४ ‘वागुरोपकरणा-
नुरोधैर्योर्धैः’. ५ ‘अवजगाहे’. ६ ‘मांसलतमां’, ‘मांसलितमां’. ७ ‘निरासनपरं’.
८ ‘गीर्वाणगणचक्र’. ९ ‘मृगचक्रवधम्’.

टिप्प०—१ अत्रत्यसर्वगद्येषु प्रायो वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासादयः शब्दालंकाराः
सन्त्येव, कचिद् कचिदुत्प्रेक्षाबलंकारा अपि वर्तन्ते ।

भृशुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्भोजमद्रसुतयोर्दश शोभाम् ।

जेतुकाममिव सर्वसमष्ट्या प्रादुरास पुरतो मृगयूथम् ॥ १६ ॥

क्षोणीयतौ मदकलं प्रति कृष्णसारं

तूणीमुखे पतितपाणिनखाङ्कुरेऽस्मिन् ।

एणीकुलानि तरलैर्यमुनाजलानां

एणीमिवाक्षिवलनैर्विपिने वितेजुः ॥ १७ ॥

कुरङ्गयूनां कुरुते स भीतिं गुरोः कुलस्यामृतदीधितेर्नः ।

सजातिरेषां तनुते कलङ्कमितीव रोषादिषुभिः स पाण्डुः ॥ १८ ॥

तत्ताभ्यां पूरिताभ्यामंसाभ्यां भुजाग्राभ्यां ललितो रमणीयो गीर्वाणानां देवानां
चक्रवर्तिना इन्द्रेण समो विक्रमो यस्य तथोक्तः स पाण्डुः परेषां शत्रूणां निरासने
परं प्रवणं शरासनवरं श्रेष्ठं धनुः करे कुर्वाणो दधानः सन् क्रमेण विविधानां
सृगाणां वधं हिंसां विधातुं कर्तुमुपचक्रम आरब्धवान् ॥

भूभुज इति । मृगाणां यूथं कुरङ्गकुलम् । अस्य भूभुजः पाण्डोः सविधे समीपे विचरन्त्योर्भोजन-मद्रसुतयोः कुन्ती-माद्योर्दश चक्षुषि या शोभा वैपुल्य-नैल्यचाञ्चल्यकृतसौन्दर्यं तां सर्वेषां समष्ट्या मेलनेन, सर्वेऽपि संभूयेत्यर्थः । जेतुं कामो यस्य तथोक्तमिवेत्युपेक्षा । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । प्रत्येकं तादृशकामस्य गगनकुसुमप्रायत्वात् । 'बहूनामप्यसाराणां संयोगः कार्य-साधकः' इति न्यायाच्चेति भावः । पुरतोऽग्रे प्रादुरास आविर्बभूव । अत्र 'सर्व-समष्ट्या जेतुकाममिव' इत्युपेक्षया कुन्तीमाद्रीनयनसौन्दर्यं लोकोत्तरमिति प्रतीतिरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १६ ॥

क्षोणीपताविति । क्षोणीपतौ भूनायकेऽस्मिन्पाण्डौ मदकलं मदोत्कटं
कृष्णसारं प्रति, कृष्णमृगमुद्दिश्येत्यर्थः । यत्तु-‘मदेन कलं अन्यक्तमधुरम्’ इति
नृसिंहः, ‘मदोत्कटो मदकलः’ इति कोशानभिज्ञताविलसितम् । तूण्या मुखे
अग्रे पतिता लम्बाः पाणैर्हस्तस्य नखा अङ्कुरा इव यस्य तस्मिंस्तथोक्ते सति,
याणानादायेति शेषः । पुणीकुलानि मृगीवृन्दानि तरलैश्चकितचकितैरक्षिवलनैः
कटाक्षैर्विपिनेऽरण्ये यमुनाजलानां वेणीं प्रवाहं वितेनुः विस्तारयामासुरिवेत्युल्लेक्षा,
‘चकितचकितं प्रतिदिशमवलोकयन्नित्यर्थः । अतिनैल्यात्कटाक्षाणां यामुनजल-
पूरत्वोऽप्येक्षणम् ॥ १७ ॥

कुरङ्गेति । एषां कुरङ्गयूनां समाना अभिज्ञा जातिः कुरङ्गत्वं यस्य सः सजातिः, एतज्जातीय इति यावत् । 'समानस्य-' (पा. ६।१।८४) इति सूत्रे समानस्येति योगविभागात् 'समान'शब्दस्य सभावः । कश्चिन्मृगो नोऽस्माकं

पाठा०—१ 'भद्रतनयोः'.

टिप्प०—1 अत्र मृगयाकर्तुः स्वभावकथनात् स्वभावोक्तिरलंकारः । 2 अत्र सर्वे

CC-0. Pratiksha Sanskrit Vaidika Gita Foundation USA

प्रजवं हयं गमयते ततस्ततः पतिता नृपाय शललीशलाकिकाः ।
गहने वनेऽपि पिशुनत्वमाचरन्ग्रहणे वराहकुलवर्तनीभुवाम् १९

वेशन्तपङ्कविहतेर्विनिवृत्य सद्यः

प्रत्युद्यतां ध्वनिषु मत्सरिणां हयस्य ।

भूदार एष वनपोत्रवतामतानी-

भूदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेषाम् ॥ २० ॥

तूर्णं प्रधाव्य तुरगं स्वयमन्यतोऽसौ

पाण्डुः कुलं परिववार लुलाययूनाम् ।

संबन्धिनः कुलस्य गुरोरमृतदीधितेश्चन्द्रस्य कलङ्कं तनुते करोति इत्युक्तप्रकारा-
द्रोषात् कोपादिवेत्युद्येक्षा । स पाण्डुरिषुभिर्बाणैः कुरङ्गयूनां तरुणमृगाणां भीतिं
वधकृतां कुस्ते स्म चक्रे । 'लङ् स्मे' (पा. ३।२।११८) इति भूतार्थे लङ् १८

प्रजवमिति । प्रकट्यो जवो वेगो यस्य तम् । गमनक्रियाविशेषणं वा । हयं
अश्वं गमयते यापयते नृपाय पाण्डवे ततस्ततः । तत्रतत्रेति सार्वभक्तिकस्तसिः ।
पतिताः शलल्यः शलाकिका इव शललीशलाकिकाः शल्यमृगारोमाणि । 'श्वाविनु
शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम्' इत्यमरः । गहने दुरवगाहेऽपि वने वराहाणां
कुलस्य यूथस्य या वर्तनीभुवो मार्गदेशास्तासां ग्रहणे विज्ञाने विषये पिशुनत्वं
सूचकत्वमाचरन् चक्रुः । आङ्पूर्वाच्चरतेः कर्तरि लङ् । अत्रेमा वराहकुलवर्तन्यः
शललीमत्त्वादिति शललीभिर्वराहमार्गानुमानादनुमानालंकारः । नृपायेत्यत्र
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (वा.) इति संप्रदानत्वम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम्—
'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

वेशन्तेति । भूदारा यस्य स एष पाण्डुर्हयस्य ध्वनिषु हेषारवेषु मत्सरिणां
द्वेषिणाम् । अत एव सद्यो हेषारवश्रवणक्षण एव वेशन्तानां पल्वलानां पङ्के
विहतेः क्रीडातः विनिवृत्य, त्यक्त्येत्यर्थः । 'जुगुप्साविराम-' (वा.) इत्यादिना
अपादानत्वम् । प्रत्युद्यतां अभिमुखमागच्छतां वने पोत्रवतां वराहाणां भुवं
दारयतीति 'भूदार'शब्दं संज्ञामसहिष्णुरसहमान इवेत्युद्येक्षा । 'अलङ्कृज्-'
(पा. ३।२।१३६) इत्यादिना इष्णुच् । एषां वनवराहाणामन्तं नाशमतानी-
त्कृतवान् । तनोतेः कर्तरि लुङ् । मानिनः स्वसाम्यं नाममात्रेणापि न सहन्त
इति भावः । अत्रासहनोद्येक्षाया 'भूदार'शब्दश्लेषोत्थापितत्वाद्द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन
संकरः ॥ २० ॥

पूर्णमिति । असौ पाण्डुः स्वयं तुरगमश्वमन्यतोऽन्यस्मिन्देशे प्रधाव्य धाव-
यित्वाऽपि मुखभागे विशालस्य दीर्घस्य करस्य शुण्डाया धूननेन चालनेन दुर्विधत्वा-
दरिद्रत्वात्, शुण्डाशून्यत्वाद्धेतोरिति यावत् । 'निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रः'

अग्रे विशालकरधूननदुर्विधत्वा-

त्सत्यापितद्विरदभावविपर्ययाणाम् ॥ २१ ॥

आकर्ण्य क्षितिपहयारवानसह्या-

नामूलं कुपितधियस्तिरो विषाणम् ।

व्याधूयान्तिकतरुषु क्षणान्निचरुनु-

व्याक्रष्टुं पुनरैथ तच्चिरान्न शेकुः ॥ २२ ॥

कुरुतेति ततः सहैव वासं कुलकूटस्थकृतान्तवाहनेन ।

मदधृतविषाणमण्डलाग्रे महिषौघे निचैखान मण्डलाग्रम् ॥ २३ ॥

तन्न चित्रमवनीपतेस्ततश्चन्द्रहासपतनं चकार यत् ।

इत्यमरः । सत्यापितो याथार्थ्येन ज्ञापितो द्विरदभावस्य गजत्वस्य विपर्ययो वैपरीत्यं येषां तेषां लुलाययूनां तरुणवनमहिषाणां कुलं परिववार निरुद्धवान् । वृणोतेः कर्तरि लिट् ॥ २१ ॥

आकर्ण्येति । असह्यान्सोढुमशक्यान् । प्रकृतिवैरादिनि भावः । क्षितिपस्य पाण्डोर्हयस्यारवानाकर्ण्यं कुपिता धीर्येषां ते वनमहिषाः । विषाणं शृङ्गमिति जात्येकवचनम् । तिरस्तिर्यग्व्याधूय अन्तिके समीपे ये तरवस्तेषु आमूलं शृङ्गादि-भागपर्यन्तं क्षणान्निचरुनुनिखातवन्तः । निपूर्वात्खनतेः कर्तरि लिट् । अथ तन्नि-खातं विषाणं पुनर्व्याक्रष्टुमुद्धर्तुं चिरादपि न शेकुर्न शक्तवन्तः । शक्नोतेः कर्तरि लिट् । 'नैवात्मनीनमथवा क्रियते मद्रान्धैः' इति न्यायादिति भावः । प्रहर्षिणी-वृत्तम् । 'म्रौ म्रौ गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

कुरुत इति । ततो हे वनमहिषाः ! यूयं कुले युष्मद्वंशे कूटस्थेनादिमेन कृतान्तवाहनेन यममहिषेण सहैव वासं कुरुत विदध्वम् । इत्युक्तप्रकारेण, आज्ञाप्येवेति शेषः । अत एव गम्योत्प्रेक्षा । मदेन धृतं कम्पितं विषाणमण्डल-स्याग्रं यस्य तस्मिन्महिषाणां ओघे समूहे मण्डलाग्रं करवालं निचखान, महिषा-नवधीदित्यर्थः । वृत्तं वैतालीयमेदमौपच्छन्दसिकम्—'पर्यन्ते यौ तथैव शेष-मौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्' इति लक्षणम् । शेषमुक्तादन्यल्लक्षणं तथा वैता-लीयवदेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदिति । ततः अवनीपतेः पाण्डोश्चन्द्रहासस्य खङ्गस्य पतनं प्रवेशः (कर्तुं) चन्द्रहासश्चन्द्रिका तत्पतनमिति च । वनस्यारण्यस्य जलस्य च मध्ये चर्यया

पाठा०—१ 'विषाणकर'. २ 'अपि तच्चिरं न'. ३ 'निजघान'.

टिप्प०—१ महिषाणां बलातिरेकात् बुद्धिमान्वादश्ववैराचायं स्वभावः । तत्कथनात् स्वभावोक्तिरलंकारः । 'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जालादिस्य वर्णनम्' (कुव० १६०). इति लक्षणात्.

या केवलं प्रथममानन एव भल्लै-

स्तां पञ्चतां स विदधे सकलेऽपि देहे ॥ २६ ॥

एवमश्रान्तमृगयापरिश्रान्तमपरिमितस्वेदशीकरनिकरकोरकितफाल-
मूलमातेनिरे तमाश्यानं तुहिनगिरिदेश्यानन्दनीयमन्दिमानो मानसस-
रोरविन्दमकरन्दसौरभपारदश्चानो मातरिश्वानः ।

तदेनन्तरमसौ परंतपः समन्ततः शकुन्तरवनिरन्तरदिगन्तरादखिल-
मृगकुलशरण्यादरण्यादुत्प्लवमानस्य कस्यचिदनुप्लवनमन्दीभूतजवचमूरो-

विनिर्गतानां हुं नाम शब्दं कुर्वतां तरुणानां केसरिणां सिंहानां या पञ्चता विशा-
लता मृतिश्च केवलं प्राधान्येन प्रथमं पूर्वं आनने मुख एव आसीत्, तां पञ्चतां
सकलेऽपि देहे भल्लैर्बाणविशेषैः स पाण्डुर्विदधे चकार, सिंहानवधीदित्यर्थः ।
दधातेः कर्तरि लिट् । 'संख्यामेदे विशालत्वे पञ्चता मरणेऽपि च' इति विश्वः ।
अत्र श्लेषभित्तिकया एकस्या एव पञ्चताया अनेकाश्रयकथनादतिशयोक्त्यनु-
प्राणितः पर्यायालङ्कारः ॥ २६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण अश्रान्तया निरन्तरया मृगयया मृगव्येन
परिश्रान्तम्, अधिकश्रमयुक्तं अत एव अपरिमितैः स्वेदस्य शीकराणां बिन्दूनां
निकरैः समूहैः कोरकितम्, व्याप्तमित्यर्थः । तारकादित्वादितच् । फालमूलं निटि-
लभातो यस्य तथोक्तं तं पाण्डुं तुहिनगिरेर्हिमवतः । देशे भवा देश्याः । 'तत्र
भवः' (पा. ४।३।५३) इति यत् । नन्दनीयः श्लाघनीयो मन्दिमा मान्द्यं येषां ते ।
पृथ्वादित्वादिमनिच् । मानसाख्ये सरसि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषु मकरन्द-
सौरभस्य पारमन्तं पश्यन्तीति पारदश्चानः मातरिश्वानो वायवः तमाश्यानं निर्द्र-
वम्, निरस्तश्रमजलमिति यावत् । आतेनिरे कृतवन्तः । तनोतेः कर्तरि लिट् ।
यत्तु - 'तुहिनगिरिदेश्यैर्हिमवद्वासिभिरानन्दनीयो मन्दिमा येषां ते' इति नृसिंहः,
-तदबोधात्पाण्डोरतुहिनगिरिदेश्यत्वात्, तेन तन्मान्द्यस्थानन्दनीयत्वानापत्तेः
विशेषणद्वयेन मान्द्यसौरभ्ययोरेव प्रतीत्या शैत्यद्योतनविशेषणाभावप्रयुक्तन्यूनपद-
त्वाख्यदोषापत्तेश्चेति ॥

तदिति । तस्माच्छ्रमापनोदादनन्तरं परं शत्रुं तपतीति परंतपः । 'द्विषत्प-
रयोस्तापेः' (पा. ३।२।३९) इति खित्वात्खशि जुम् । असौ पाण्डुः शकुन्तानां
पक्षिणां रवैर्निरन्तराणि सान्द्राणि दिशामन्तराणि यस्मिंस्तस्मात् । 'शकुन्तपक्षि-

पाठा०—१ 'मानससरोरविन्दबिन्दुसंदोहसौरभपारदश्चानो'. २ 'सौरमी';
सौरभ्य'. ३ 'अनन्तरमसौ'. ४ 'मन्दिमतजवि'.

टिप्प०—१ अत्र एकनालाबलं विफलद्वयवत् एकपञ्चताशब्दवाच्यार्थद्वयस्याभेदाध्य-
वसायमाश्रित्येयमुक्तिः पर्यायालंकारभेदविकासावगाहिनी; एकावयवस्थितवस्तुना सर्वा-
वयवव्यवस्थानात् । Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

अमूरोः सरणिमनुसरमाणस्तदीयतनूरुहचित्रविन्दुनिकरैरिव रंगनमुत्प-
तद्भिः खुररजोभिरनुमीयमानतुरगातिः सुदूरमनुपपात ।

तत्र तावत्कस्मिंश्चित् लतागुल्मपरिसरे स नरनाथः परिकथिततरुणिम-
प्रथितकलेवरमशिथिलरतिसुखसनाथं हरिणमिथुनं नयनपथस्यातिथी-
चकार ।

तिग्मेन बाणेन जघान तस्मिन्युग्मे नराणामधिपः पुमांसम् ।

वाताधुराकारमसौ महर्षेर्जातायुरन्तः सहसाललम्बे ॥ २७ ॥

ततः कृपामन्दमनाः किंदमनामधेयः संदरिततनुस्यन्दमानरुधिरेण

शकुनि' इत्यमरः । अखिलानां मृगाणां कुलस्य शरण्यात् निवासजीवनदानादिना
रक्षकात् । 'तत्र साधुः' (पा. ४।४।९८) इति यत् । अरण्यात् हिमवद्वनादुत्प्लव-
मानस्य धावतोऽनुप्लवनेन, अनुधावनश्रमेणेत्यर्थः । मन्दीभूतौ तस्मिन्तौ जवचम्वाः
सेनाया ऊरु यस्य तस्य कस्यचिच्चमूरोर्हरिणविशेषस्य सरणिं मार्गमनुसरमाणः
सन् । तस्येमानि तदीयानि यानि तनूरुहाणि लोमानि तत्संबन्धिनां चित्रविन्दूनां
शबलवर्णलोमसंस्थानविशेषाणां निकरैः पुञ्जैरिव स्थितैर्गगनमुत्पतद्भिः खुराणां
शफानां संबन्धिमी रजोभिः पार्वतीयधातुधूलिभिरनुमीयमाना तर्क्यमाणा तुर-
गस्य गतिर्गमनं यस्य तथोक्तः सन् सुदूरमनुपपात गतवान् । अनुपूर्वात्पततेः
कर्तरि लिट् ॥

तत्रेति । तत्र सुदूरदेशे । 'तावत्' इति वाक्यालंकारे । कस्मिंश्चित् लतागुल्मस्य
निकुञ्जस्य परिसरे समीपे स नरनाथः पाण्डुः परिकथितेन परिदृश्यमानेन तरुणिम्ना
यौवनेन प्रथितं प्रसिद्धं कलेवरं यस्य तथोक्तम् । अशिथिलेन सान्द्रेण रतिसुखेन
सनाथं संगतं हरिणी च हरिणश्च तयोर्मिथुनं द्वन्द्वं नयनपथस्य नेत्रमार्गस्य
अतिथीचकार विषयीकृतवान्, हरिणद्वन्द्वं दृष्टवानित्यर्थः ॥

तिग्मेनेति । नराणामधिपः पाण्डुः तस्मिन्युग्मे हरिणमिथुने पुमांसं मृगं
तिग्मेन तीक्ष्णेन बाणेन जघान हतवान् । असौ बाणनिहतो वातायुर्मृगः । 'मृगो
कुरङ्गवातायुहरिणाः' इत्यमरः । जात आयुषो जीवितकालस्य अन्तः समाप्तिः
यस्य तथोक्तः सन् महर्षेः किंदमनामधेयस्याकारं तत्स्वरूपं सहसा तत्क्षणमेव
आललम्बे स्वीकृतवान् । यत्तु- 'जातारुरन्तम्' इति पाठान्तरम्, -तन्मूलकृदभि-
मतलटानुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥ २७ ॥

तत इति । ततः ऋष्याकारस्वीकरणानन्तरं किंदम इति नामधेयं यस्य
स ऋषिः कृपया कारुण्येन मन्दं शून्यं मनो यस्य तथोक्तः सन् सम्यग्दरिताया
बाणविपाटितायास्तनोः शरीरात्स्यन्दमानं रुधिरं रक्तं यस्मिंस्तेन महताऽरुषा

पाठा०—१ 'रुधिरैर्गगनं समुत्पतद्भिः'. २ 'दूरम्'. ३ 'अतिपपात'.

४ 'कचन'. ५ 'प्रथिम'. ६ 'जातारुरन्तम्'. ७ 'संदाजितम्'.

महारुषा कल्परविकल्पमहा रुषा तस्मिन्महीभृति संभोगसंभेदकमम्भोजदृशां दम्भोलिमिव सहस्राक्षः शापमुदसाक्षीत् ।

तदनु तापसशापेन विरचितमनस्तापेन तेन भूपेन चेतुरङ्गबलमिव सैप्ताङ्गराज्यमपि व्यसृज्यत ।

अष्टाङ्गयोगानवतोऽस्य राज्ञो मिष्टान्नमासीन्मृदुकन्दमूलम् ।

गर्भो वनस्याजनि केलिसौधो दर्भोऽपि सिंहासनतां जगाहे ॥२८॥

अहो नरपतितापसयोः समानरूपं फलमिदमाचरितम् ।

तथा हि—

ब्रजेन । ‘ब्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः’ इत्यमरः । रुषा कोपेन च कल्परविकल्पं प्रलया-
कृतुल्यं महस्तेजो यस्य तथोक्तः सन् तस्मिन्महीभृति पाण्डौ पर्वते च अम्भोजदृशां
स्त्रीणां संभोगस्य सुरतस्य सम्यग्भोगस्य सुखस्य च संभेदकं नाशकं शापम् । सह-
स्राक्षो दम्भोलिं वज्रमिव । उदसाक्षीत् पातितवान् । सृजतेः कर्तरि लुङ् । ‘यथा
मिथुनीभूय क्रीडंस्त्वया मारितोऽहम्, तथा त्वमपि निधुवनाय बधूमुपगच्छन्म-
रिष्यसि’ इति शप्तवानित्यर्थः ॥

तदन्विति । तदन्वनन्तरं तापसस्य किन्दमस्य शापेन विरचितो मनसि तापो
यस्य तेन भूपेन पाण्डुना चत्वार्यङ्गानि हस्त्यश्वरथपादातरूपाणि यस्य तथोक्तं
बलमिव सप्त अङ्गानि स्वाभ्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलरूपाणि यस्य तथोक्तं राज्य-
मपि व्यसृज्यत, तदुभयमपि त्यक्तवानित्यर्थः । सृजतेः कर्मणि लङ् । भोगमूलं
राज्यम्, राज्यमूलं बलम्, भोगप्रतिबन्धे ताभ्यां प्रयोजनाभावादिति भावः ।
अत्र बल-राज्ययोः केवलप्रकृतयोस्त्यागक्रियान्वयित्वेन केवलप्रकृतास्पदतुल्ययो-
गिताभेदः । ‘वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता’ (कुव. ४४) इति
लक्षणात् । एवमुत्तरत्रापि । प्रायेणात्रायमलंकारः ॥

अष्टेति । अष्टावङ्गैरन्तःकरणादिभिर्नै योगास्तत्साध्या यमनियमासनप्राणा-
यामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयो योगशास्त्रप्रसिद्धास्तानवतो रक्षतोऽस्य राज्ञः
पाण्डोर्मृदु कोमलं कन्दमूलं मिष्टं षडसोपेतमन्नमासीत् । वनस्य गर्भो मध्यदेशः
केलिसौधोऽजनि जातः । जनेः कर्तरि लुङ् । दर्भोऽपि सिंहासनतां जगाहे प्राप,
सिंहासनमभूदित्यर्थः । गाहतेः कर्तरि लिट् । दुर्लभसंसारसारेण किं राज्येनेति
जुगुप्सया तापसत्वं स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अहो इति । नरपति-तापसयोः पाण्डु-किन्दमयोः फलं बाणशापप्रयोजजन्यं
समानरूपविभिन्नाकृतिं सत् आचरितमाविर्भूतम् । भावे क्तः । ‘अहो’ इत्याश्चर्ये ।
इदमुत्तरैकवाक्यम्—तथा हीति ॥

वाणशापप्रयोगाभ्यां बाधितौ तावुभावपि ।

तपस्वितां यतः सद्यस्तादृशीमुपजग्मतुः ॥ २९ ॥

क्रमादतिपतिते चावरोधवधूजनानुरोधगणदात्रे गणरात्रे—

अपाकरिष्यन्ननपत्यभावमपत्यभावं भुवनं करिष्यन् ।

उवाच देवीमुचितं स पाण्डुरूपह्वरे जातुचिदूहदक्षः ॥ ३० ॥

परिपालयतोऽपि मे महीं परिपूर्तिर्न तनूजदुर्गतेः ।

प्रजया हि मनुष्य इत्यसौ प्रथते हि श्रुतिवर्णपद्धतिः ॥ ३१ ॥

वाणेति । तथा तावुमौ पाण्डु-किंदमौ वाणप्रयोगेण शापप्रयोगेण च । ताभ्यां क्रमोऽत्र विवक्षितः । बाधितावपि विभिन्नदुःखकारणावपि यतः कारणा-त्सद्यस्तत्क्षण एव तादृशीं राज्यमृगरूपत्यागपूर्विकां तपस्वितां मुनिभावं शोच्यत्वं च । ‘तपस्वी तापसे शोच्ये’ इति विश्वः । उपजग्मतुः प्राप्तवन्तौ, अत आश्चर्य-मिति पूर्वैणान्वयः । कारणमेदेऽपि कार्यैक्यादाश्चर्यमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । वृत्तमानुष्टुभभेदः ॥ २९ ॥

क्रमादिति । किं चेति चार्थः । अवरोधवधूजनस्यान्तःपुरस्त्रीजनस्यानुरोधो-ऽनुसरणं स एव गुणस्तस्यदात्रे शस्त्रभेदे लवित्रालये । ‘दात्रं लवित्रम्’ इत्य-मरः । संभोगरहित इति यावत् । गणरात्रे रात्रिसमूहे क्रमादतिपतितेऽतिक्रान्ते सतीत्युत्तरेणैकवाक्यम् । ‘गणरात्रं निशा बह्वयः’ इत्यमरः ॥

अपाकरिष्यन्निति । जातुचित् कदाचित् ऊहदक्ष उपायचिन्तने दक्षः समर्थः स पाण्डुः । न विद्यतेऽपत्यं यस्य सोऽनपत्यस्तस्य भावस्तमुपुत्रत्वम्, अपा-करिष्यन्निरसितुमिच्छन्, आत्मन इति शेषः । भुवनं मर्त्यलोकं च । न विद्यते पत्यभावो यस्य तथोक्तं करिष्यन्, सपतिकं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः । उपह्वर एकान्ते देवीं कुन्तीमुचितमुवाच, पुत्रसंपादनाय देव्या सहालोचितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

सप्तभिः श्लोकैरुक्तिप्रकारमेवाह—परिपालयत इति । महीं परिपालय-तोऽपि मे मम तनूजदुर्गतेः पुत्रदायिञ्चाद्धेतोः परिपूर्तिः मनोरथपरिपूर्णत्वं नास्ति । हि यस्मात्, मनुष्यः प्रजया संतत्या पूर्णो हीत्युक्तार्थिका असौ श्रुतिवर्णानां वेदा-क्षराणां पद्धतिः पङ्क्तिः ‘प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः’ इत्येवंरूपा प्रथते प्रसिद्धत्वेन वर्तते । निरपत्यस्य निष्फलं सर्वमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । वृत्तं वैतालीयम्—‘षड्विधमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र-पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥’ इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

टिप०—1 अत्र श्रुतिप्रमाणोपन्यासेनापूर्णतायाः समर्थनाच्छब्दप्रमाणालंकारोत्थापि-
तकाव्यलिङ्गमलंकारः ।

गात्रं न केवलमशेषबुधोपलाल्यं

गोत्रं च तत्रभवतः कुमुदैकवन्धोः ।

आपाण्डु वर्तत इति स्फुटमद्य मन्ये

यस्मात्प्रजां न लभसे यदुवीरकन्ये ! ॥ ३२ ॥

न ह्यतीव विधिरप्यसुतानां नह्यते फलमिति श्रुतिसिद्धेः ।

जीवतो मम यथाहवसाध्यो मीलतोऽपि न तथा परलोकः ३३

अहं किमम्बा किमभीष्टतापदे तवेति मातुर्धुरि तातपृच्छया ।

प्रलोभतुल्यं प्रवदन्तमर्भकं मुदा हसञ्जिघ्रति मूर्ध्नि पुण्यभाक् ३४

गात्रमिति । तत्रभवतः पूज्यस्य कुमुदैकवन्धोश्चन्द्रस्य संबन्धि अशेषैर्बुधैर्देवैर्विद्वद्भिश्चोपलाल्यं श्लाघनीयम्, एकत्रास्वाद्यत्वेन चेति भावः । गात्रं केवलं शरीरमेकमेव आ समन्तात्पाण्डु श्वेतं वर्तत इति न मन्ये, किंतु गोत्रं चन्द्रवंशोऽप्यापाण्डु पाण्डुराजपर्यन्तं वर्तत इत्यद्य स्फुटं मन्ये । कुत एतदत आह—यस्मादिति । यस्मात्कारणात्, हे यदुवीरकन्ये कुन्ति ! त्वं प्रजां संततिं न लभसे न प्राप्नोषि । अत्र चन्द्रवंशस्य पाण्डुराजपर्यन्तस्थितिरूपवाक्यार्थं प्रति पुत्रालाभरूपोत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

न हीति । विधिः कर्म श्रौतस्मार्तात्मकम् । 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमरः । असुतानामपुत्राणां फलं स्वर्गादिरूपमतीव शृशं न नह्यते न घटयति । इत्येवं श्रुतौ चेदे सिद्धेः प्रसिद्धेर्हेतोः । जीवतो मम परलोकः शत्रुजन आहवेन युद्धेन साध्यो यथा भवति तथा मीलतः त्रियमाणस्यापि मम परलोकः स्वर्गादिः शत्रुजनश्च आहवेन ज्योतिष्टोमादियज्ञेन युद्धेन च साध्यो न भवति । 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यादिना सपुत्रस्यैव वैतानकर्मण्यप्यधिकारश्रवणादिति भावः । 'आहवः संगरे यज्ञे आह्वानेऽपि' इति विश्वः । अत्रापि वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । स्वागतावृत्तम्—'स्वागतेति रनभाद्रुल्युग्मम्' इति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

अहमिति । हे अर्भक ! तव अभीष्टतायाः प्रेम्णः पदे स्थानेऽहं किम् ? उताम्बा माता किम् ? त्वत्प्रेमपात्रमहं वा माता चेत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारया मातुर्धुर्यग्रे तातस्य पृच्छया प्रश्नेन प्रलोभ्यतेऽनेनेति प्रलोभेन करगतेन फलादिना तुल्यं तत्तारतम्यं यथा तथेत्यर्थः । प्रवदन्तं त्वमेवाभीष्टतापदं मातैवेत्यन्यतरद्वाषमाणमर्भकं शिशुं मुदा हर्षेण हसन्सन् पुण्यभागभाग्यवान् पुरुषो मूर्ध्नि जिघ्रति । अभाग्यानां पुत्रमूर्धाघ्राणस्यातिदुर्लभत्वादिति भावः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ३४ ॥

निन्द्यते पितृभिस्तप्तैर्निरपत्यधनः पुमान् ।

अध्वनीनैरतिश्रान्तैरवकेशीव पादपः ॥ ३५ ॥

कदापि तातशब्दस्य कल्पभूमिरुहामिव ।

नार्थी भवितुमर्हामि नरवाहनसंनिभः ॥ ३६ ॥

किं भोगवैभवयशःक्षितिजीविताद्यै-

रम्भोरुहाक्षि ! नियमैरनघैस्त्वमेव ।

शापातिरेकदवपावकशायिनो मे

तापापनोदविधये तनयं प्रसुष्व ॥ ३७ ॥

इत्यसंकोचतः शोचतः पत्युग्रभुवि समग्रमन्दाक्षरमणीयं मन्दाक्षरमणी-
यन्नितमिदं वचनं पृथापि कथयामास ।

निन्द्यत इति । निर्गतमपत्यमेव धनं यस्य सोऽपुत्रः पुमान् तसैर्लुप्तपिण्डो-
दकक्रियतया दुःखितैः पितृभिः पूर्वैः अवकेशी निष्फलः पादपो वृक्षोऽतिश्रा-
न्तैरध्वनीनैः पथिकैरेव निन्द्यते । निन्दतेः कर्मणि लट् । 'एष वा अनृणो यः
पुत्री' इति श्रुतेः अपुत्रस्य पितृणापाकरणायोगादिति भावः । युग्मविपुला-
नामानुष्टुभं वृत्तम्—'यस्यां लः सप्त युग्मे स्यात्सा युग्मविपुला मत्ता' षुभि
इति लक्षणात् । अस्य च वक्त्रविशेषत्वात्—'वक्त्रं नाद्यान्नसो स्यातामन्धेर्योऽनु
ख्यातम्' इतीतरत्र तल्लक्षणं बोध्यम् ॥ ३५ ॥

कदेति । नरवाहनेन कुत्रेण संनिभस्तुल्यः 'अहं तात' इति शब्दस्य जनक-
वाचकस्य कल्पभूमिरुहां कल्पवृक्षाणामिवार्थी भवितुं वाच्यी भवितुम् अर्थी याचको
भवितुं च कदापि नार्हामि । अतो धनाढ्यस्य याज्ञाया इवापुत्रस्य तातेति व्यव-
हारस्याप्ययोगादित्यर्थः । यत्तु—'अपुत्रस्य स्वर्गाभावेन तत्रत्यकल्पवृक्षप्रार्थना
दुर्लभा इति, यदपि 'कुवेरवद्विद्यमानमैश्वर्यं पुत्राभावाद्निष्फलम्' इति नृसिंहः,—
तदुभयमप्यनादरणीयम् । नरवाहनसंनिभ इति सादृश्योपयोगिनो वैयर्थ्या-
पत्तेः, उत्तरश्लोके पौनरुक्त्यापत्तेश्चेति ॥ ३६ ॥

किमिति । भोगः स्रक्चन्दनवनिताद्यनुभवः, वैभवमैश्वर्यम्, यशो दान-
पालनक्षात्रजन्या कीर्तिः, क्षितिः भूः, राज्यमिति यावत् । जीवितं प्राणधारणम्,
एतान्याद्यानि येषां तैरर्थैः शापस्य किंदमदत्तस्यातिरेकोऽतिशयः स एव दव-
पावको दवाभिस्तस्मिन्नेते इति शायिनः । ताच्छीलिको णिनिः । मे मम किम् ?
कार्यमिति शेषः । तादृग्विधस्य मे तापस्यापनोदनविधये निरासाय हे अम्भोरु-
हाक्षि ! त्वमेवानघैर्भर्त्रनुज्ञातत्वेन निर्दोषैर्नियमैस्तनयं प्रसुष्व जनयेः । सुवतेः
प्रार्थनायां लोट् । पुत्रसंपादकभोगस्य शापेनापेतत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणासंकोचं निर्लज्जं यथा तथा शोचतो दुःस्वायमानस्य

राजन्! खलु पुरा मम पिता पितामहसमानस्य निशान्तमधिव-
सतः कृशां तनुलतां तपसा वहतोऽपि दिशां ततिषु निशान्तैरविका-
न्तिभृशान्तैरङ्गाङ्गरुचां तरंगपरंपरां तैरलयतोऽशान्तमनसो मुनेरुपान्त-
परिचरणाय मामनुशासितशैशैवराज्यामपि नियोज्यामकरोत् ।

ततो नियोगान्समयेषु लब्धुं मया महायत्नजुषा महर्षेः ।
आरामवल्लीरपहाय तस्य भ्रूवल्लिमेव प्रतिपाल्य तस्ये ॥ ३८ ॥
यथा यथा सेवनयत्नजन्मना निदाघतोयेन निषिक्तमङ्गकम् ।
तथा तथावर्धत तापसान्तिके महाविकासा मम भक्तिवल्ली ३९

पत्युरग्रभुवि समग्रेण महता मन्दाक्षेण लज्जया रमणीया मनोज्ञा मन्दाः परिमिता
अक्षराणि मणय इव तैर्यद्वितं संघटितमिदं वक्ष्यमाणं वचनं पृथा कुन्त्यपि
कथयामासोक्तवती । कथयतेलिङ्गयामादेशेऽस्तेरनुप्रयोगः ॥

राजन्निति । राजन्! खलु 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु' इत्य-
मरः । पुरा कन्यात्वदशायां मम पिता कुन्तिभोजो निशान्तमधिवसतः स्वगृहे
वर्तमानस्य । 'उपान्वध्याङ्गवसः' (पा. १।४।४८) इति कर्मत्वम् । पितामहेन ब्रह्मणा
समानस्य तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना कृशा तनुर्लतेव तां वहतोऽपि, तपःकृश-
स्यापीत्यर्थः । दिशां प्राच्यादीनां ततिषु समूहेषु निशान्तरवेर्बालसूर्यस्य कान्तीनां
भृशमन्तरङ्गाणामासानाम्, तनुल्यानामित्यर्थः । अङ्गरुचां देहप्रभाणां तरंगपरंपरां
तरलयतः प्रसारकस्याशान्तं शान्तिरहितम्, कुद्धमिति यावत् । मनो यस्य मुने-
र्दुर्वासस उपान्ते समीपे परिचरणाय शुश्रूषणायानुशासितं पालितं शैशवं बाल्य-
मेव राज्यं यया तां तथोक्ताम्, बाल्यात्परिचरणाशक्तामपीत्यर्थः । मां नियोज्यां
परिचारिकामकरोत्, महतां सेवाया दुर्लभत्वादविचार्य कुलवयःशीलादिकमवश्यं
तेषां सेवनीयत्वादिति भावः ॥

तत इति । ततः समयेषु स्नानाद्यवसरेषु नियोगाञ्जलानयनाद्याज्ञाप्याल्लब्धुं
प्राप्तुं महान्तं यत्नं जुषत इति तथोक्तया मया आरामे वल्लीः पुष्पलता विहाय
तस्य महर्षेर्दुर्वाससो भूरेव वल्ली तां प्रतिपाल्य निरीक्ष्य तस्ये स्थितम् । तिष्ठते-
र्भावे लिट् । बाल्योचितपुष्पावचयं विहाय तन्नियोगानुदपादयमित्यर्थः । यत्तु-
'नियोगात्' इति पञ्चम्यन्तपाठे अमेण 'नियोगादनुज्ञावाक्यात्' इति नृसिंहः,—
तनुच्छम्; 'लब्धुम्' इति तुमुजन्तस्य कर्माकाङ्क्षया साकाङ्क्षत्वदोषापत्तेश्च ॥ ३८ ॥

यथेति । ममाङ्गमेवाङ्गकं शरीरं सेवनयत्नान्मुनिसेवानुकूलव्यापाराजन्म यस्य
तेन निदाघतोयेन अमजलेन यथा यथा निषिक्तमभिषिक्तम्, तथा तथा

पाठा०—१ 'पुरा खलु पिता मम'. २ 'रविकान्त'. ३ 'अन्तरङ्गवचाम्'.

तपस्विनस्तस्य तपःकृशस्य सरूपतामाप्नुमिवाश्रयद्भिः ।
दिने दिने मे दयनीयरूपैरङ्गैरशेषैरतिकार्ष्यमापे ॥ ४० ॥

आपादनेन समिधामभिषेकवारा-

मभ्यर्चनासुमनसामपि तापसेन्द्रः ।

मय्येव शिष्यजनताममितां वितन्व-

न्नन्ते वसन्तमपि क्रोपमपाचकार ॥ ४१ ॥

एकां समां तत्र वसन्कदाचिदेकां स मां पार्श्वगतामवेक्ष्य ।
समाधिवृत्त्या सह मौनमुद्रां समापयामास तपोधनेन्द्रः ॥ ४२ ॥

‘वत्से ! भवत्सेवासंप्रदायेन संप्रति भृशं प्रसीदामि’ इति व्याहृत्य
स मुनिरनुकम्पितचेता मह्यमत्यर्थमभीप्सितार्थसमर्थानपनपरतन्त्रं कमपि
मन्त्रमुपादिक्षत् ।

महान्विकासो वृद्धिर्यस्याः सा मम भक्तिरेव वल्लरी पुष्पलता तापसस्य दुर्वास-
सोऽन्तिके संनिधाववर्धत प्रवृद्धाभूत् । रूपकालंकारः ॥ ३९ ॥

तपस्विन इति । तपसा कृशस्य तपस्विनो दुर्वाससः सरूपतां सारूप्यमा-
प्नुमिवेत्युत्प्रेक्षा । आश्रयद्भिः सेव्यमानैर्दयनीयं कारुण्यास्पदं रूपमाकृतियेषां तैः,
कृशीभूतैरिति यावत् । अशेषैरङ्गैरवयवैरतिकार्ष्यमापे प्राप्तम् । आप्नोतेर्भावे
लिङ् ॥ ४० ॥

आपादनेनेति । तापसेन्द्रो दुर्वासाः समिधामिन्धनानामभिषेकस्य चारां
जलानामभ्यर्चनासुमनसां देवपूजाकुसुमानामपि त्रयाणामापादनेन । संपादनेन
हेतुनाऽमितामनेकां शिष्यजनतां शिष्यमात्रं मय्येव वितन्वन्विस्तारयन्सन् । एक-
यैव शिष्यत्रयकृत्यसंपादनादिति भावः । अन्ते समीपे । मनसीति यावत् । वसन्तं
वर्तमानमपि शिष्यमपीति च । क्रोपमपाचकार दूरीकृतवान् । प्रसन्नोऽभूदित्यर्थः ।
‘छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये’ इत्यमरः ॥ ४१ ॥

ततः किमित्यत आह—एकामिति । स तपोधनेन्द्रो दुर्वासास्तत्र गृहाराम
एकां समां संवत्सरम् । ‘हायनोऽस्त्री शरत्समाः’ इत्यमरः । वसन्सन् । कदाचि-
त्पार्श्वगतां निकटस्थितामेकां परिजनरहितां मां अवेक्ष्य समीक्ष्य समाधेयौगस्य
वृत्त्याऽभ्यासेन सह मौनमुद्रां वाच्यमत्वं समापयामासावसितवान् । द्वयमपि
त्यक्त्वा मासुवाचेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वत्स इति । हे वत्से कुन्ति ! भवत्याः सेवासंप्रदायेन शुश्रूषाविधिना संप्रती-
दानीं भृशं प्रसीदामि प्रसन्नोऽसि । इत्युक्तप्रकारेण व्याहृत्योक्त्वानुकम्पितं
कृपान्वितं चेतो मनो यस्य तथोक्तः स मुनिर्दुर्वासा मह्यमत्यर्थं भृशमभीप्सितार्थस्य

अपि क्रुधाभावसतेरमुष्मान्मत्वा गुरुत्वं वरमन्नलाभे ।

अपुष्पवत्यामपि मे दशायामामोदमारोऽधिकमाविरासीत् ॥ ४३ ॥

अधुना तस्य प्रभावेन शतमखमुखासु निखिलासु लेखारेखासु ये ये परार्ध्यास्ते ते रहसि कृतसांनिध्याः स्वानुगुणगुणगणविभवानात्मभवा-
न्मयि विकसदनुकम्पाः संपादयिष्यन्ति ।

इति नृपाय कृपायतचेतसे यदुसुता मुनिनेतुरनुग्रहम् ।

अदशनव्रणपीडमहर्षतेरभिदधे रतसंगमनं विना ॥ ४४ ॥

कामितार्थस्य समर्थोपने संघटने परतन्त्रं आयत्तम्, समर्थमिति यावत् । कमप्य-
निर्वाच्यम् । ‘गुरुं प्रकाशयेद्दीमान्न तु मन्त्रं प्रकाशयेत्’ इति मन्त्रनामाप्रकाश-
स्मरणात् । मन्त्रमुपादिक्षदुपदिष्टवान् । दिशतेः कर्तरि लुङ् ॥

अपीति । क्रुधां कोपानामावसतेर्निवासभूतादप्यमुष्मादुर्वाससो वरभूतस्य
मन्त्रस्य लाभे सति गुरुत्वमाचार्यत्वं मत्वा ज्ञात्वा । क्रुद्धस्य गुरुत्वात्स्मरणात्क्रुद्धेऽपि
शुश्रूषातिशयेन प्रसादसंपादनादात्मनि गुरुत्वं श्रेष्ठं वा मत्वा । मे ममापुष्प-
वत्यां पुष्परहितायामपि अरजोवत्यामपीति च । दशायामवस्थायां बाल्ये च ।
अत एव विरोधाभासोऽलंकारः । आमोदमारः परिमलातिशयः संतोषातिशयश्चा-
धिकमाविरासीत् । ‘आमोदो गन्धहर्षयोः’ इति विश्वः ॥ ४३ ॥

अधुनेति । अधुनेदानीं शतमख इन्द्रो मुखमादिर्यासां तासु निखिलास्त्रखि-
लासु लेखानां देवानां रेखासु पङ्क्तिषु ये ये परार्ध्या गुणवत्तरास्ते ते वक्ष्यमाणा
इन्द्रादयस्तस्य मुन्युपदिष्टमन्त्रस्य प्रभावेन सामर्थ्येन रहसि कृतं कारितं सांनिध्यं
समीपस्थितिर्येषां ते तथोक्ताः । ‘ध्यानमात्रसाध्यसांनिध्याः’ इति पाठान्तरम् ।
विकसन्यनुकम्पा येषां ते तथोक्ताश्च सन्तः स्वस्य प्रत्येकमात्मनोऽनुगुणोऽनुरूपो
गुणानां शौर्यधैर्यादीनां गणस्य संघस्य विभवः समृद्धिर्येषां तानात्मभवानुप्रा-
न्मयि संपादयिष्यन्ति जनयिष्यन्ति ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण कृपयाऽऽयतं सान्द्रं चेतो यस्य तस्य मुनीनां नेतुर्ना-
यकस्य दुर्वाससोऽनुग्रहं वरमन्नदानरूपं प्रसादं यदुसुता कुन्ती नृपाय पाण्डवे ।
महर्षतेः सूर्यस्य संबन्धि न विद्यते दशनव्रणाबां दन्तक्षतानां पीडा दुःखं यस्मि-
स्तत् । चौर्यरतत्वादिति भावः । रतस्य सुरतस्य संगमनं प्रापणं विनाऽभिदधे
कथयामास, तदितरत्सर्वमुवाचेत्यर्थः । तस्य लोकद्वयनिन्द्यत्वादिति भावः । कुन्ती
मन्त्रपरीक्षणाय सूर्यमाहूय बाल्ये तेनोपमुक्तेति भारतकथाऽत्रानुसंधेया । द्रुत-
विलम्बितवृत्तम् ॥ ४४ ॥

पाठा०—१ ‘लेखलेखासु’. २ ‘ध्यानमात्रसाध्यसांनिध्याः’. ३ ‘स्वखानु-
पगुणविभवान्’. ४ ‘रतिः’.

टिप्प०—१ कथानकमिदं वनपर्वणि (३०३-३०७ अध्यायावधि) प्रष्टव्यम् ।

इति वचनमयीं सुधां किरन्तीं यदुनृपतेस्तनयां प्रशंसमानः ।
पतिरनुमनुते स पौरवाणां प्रकृतमहोत्सवपारदर्शनाय ॥ ४५ ॥

तदनन्तरम्—

धर्मात्प्राप युधिष्ठिरं पवनतो भीमं च भीमं द्विषां
जिष्णोर्जिष्णुमतीव धृष्णुमनघा कुन्ती मुनेर्विद्यया ।

अन्या सापि तयैव तत्र नकुलं रूपास्पदं गीष्यतेः

सच्छात्रं सहदेवमप्यजनयन्नासत्ययोरन्तिकात् ॥ ४६ ॥

तदनु वासवनन्दनसंभृताः सपटुगीतिरवप्रमदालयः ।

सुमनसस्तु यथोचितमाचरन्निपतनं भुवि नृत्यविधिं दिवि ४७

इतीति । इत्युक्तप्रकारां वचनमयीं वाग्रूपां सुधाममृतं किरन्तीं सेचन्तीं यदुनृपतेस्तनयां कुन्तीं प्रशंसमानः श्लाघमानः पौरवाणां पतिः पाण्डुः प्रकृतस्य महोत्सवस्य वरमन्त्रलाभरूपस्य उत्पारमन्तः पुत्रसंपादनरूपस्तस्य दर्शनायानुमनुते स । ‘पुत्रानुत्पादय देवेभ्यः’ इत्यनुज्ञातवानित्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम्—‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

तदनन्तरमिति । धर्मादिति । तदनन्तरमित्युत्तरेण संबध्यते । तदनन्तरं पाण्डुमत्यनन्तरम् । अनघा भर्तृनुज्ञानाग्निर्दोषा कुन्ती मुनेर्विद्यया, तदुपदिष्ट-मन्त्रप्रभावेनेत्यर्थः । धर्माद्यमाद्युधिष्ठिरं धर्मेराजं प्राप, जनयामासेत्यर्थः । पवनतो वायोर्द्विषां शत्रूणां भीमं भयंकरं भीमं प्राप । जिष्णोरिन्द्रादतीव धृष्णुमत्यन्त-धीरं जिष्णुमर्जुनं प्राप । ‘जिष्णुरिन्द्रेऽर्जुने जैत्रे’ इति विश्वः । अन्या सा द्वितीया माद्वपि तया कुन्त्युपदिष्टया विद्ययैव तत्र तस्मिन्नेव काले । काकाक्षिन्यायेनैव-कारस्यात्रापि संबन्धः । नासत्ययोरश्विनोः । ‘नासत्यावश्विनौ दत्तौ’ इत्यमरः । अन्तिकात्समीपात्, तत्सङ्गादिति यावत् । रूपस्य सौन्दर्यस्यास्पदं स्थानं नकुलं गीष्यतेर्बृहस्पतेः सच्छात्रं तुल्यम्, बुद्धेति शेषः । सहदेवमप्यजनयत् । यत्तु-‘मुनेः कुन्ती मन्त्रचतुष्टयं लेभे, तत्र मन्त्रत्रयेण स्वयं पुत्रत्रयं प्राप, माद्री च तदुपदिष्टेन चतुर्थेन मन्त्रेण पुत्रद्वयं प्राप इति नृसिंहः,—तत्तु दुष्पाण्डित्य-विजृम्भितमेव; महाभारतविरुद्धत्वात् । मुनेर्विद्यया तयैवेति मूलसंगतेः वररूपस्य मन्त्रस्येति स्वलेखनविरुद्धत्वाच्च । किंच बाल्ये एकेन कर्णोत्पादनात्प्रकृतन्यूनताया दुर्वारतापत्तेश्चेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्—‘सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

तदन्विति । तदनु युधिष्ठिरादिजन्मानन्तरं वासवस्येन्द्रस्य नन्दने हर्षणे विषये नन्दनवने च संभृता नियुक्ताः संपादिताश्च । पटुगीतिरवेण मनोहरगानेन सहितानां प्रमदानामप्सरसामालयः पङ्क्तयो येषां ते पटुगीतिसदृशझङ्कारसहित-

जन्मोत्सवो महानेपां जलमत्यच्छमावहन् ।
 विद्यामनन्यसामान्यां व्रीडां कुम्भभुवोऽनयत् ॥ ४८ ॥
 स्वस्य चक्रगतिं सख्युः स्वयमप्याश्रिता इव ।
 जवात्प्रदक्षिणज्वाला जज्वलुर्ज्वपावकाः ॥ ४९ ॥
 सामोदो भीमसंभूतिसंभूताशौचवत्तया ।
 संकुचन्निव संस्पर्शं समीरो मन्दमाववौ ॥ ५० ॥
 कन्यकात्वेऽपि मय्येषा कामुकीति सरन्निव ।
 प्रसूतिदिवसं कुन्त्याः प्रादिद्युतदहस्करः ॥ ५१ ॥
 पुष्पात्प्रागेव सुषुवे पुत्रमेवेति वीरुधः ।

प्रकृष्टमदभृङ्गाश्च सुमनसो देवाः पुष्पाणि च यथोचितं स्वस्वाहं क्रमेण दिवि स्वर्गे तु नृत्यविधिं नाट्यमाचरन् कृतवन्तः । भुवि तु निपतनमाचरन् । 'सुमना मालतीपुष्पपण्डितेषु सुरेऽपि च' इति विश्वः । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इति पुष्पवाचित्वे स्त्रीलिङ्गता । अत्र देवलप्रकृतास्पदः श्लेषालंकारः । पादक्रमानुसरणे यथासंख्यालंकारश्च । द्वयोः संसृष्टिः ॥ ४७ ॥

जन्मोत्सव इति । एषां युधिष्ठिरादीनां महान् जन्मोत्सवः जलमत्यच्छ-
 मावहन्कुर्वन्तन् अन्वेषामसामान्यामसाधारणीमनन्यसामान्यां कुम्भभुवोऽगस्त्यस्य
 विद्यां स्वोदयेन जलनिर्मलीकरणात्मिकां व्रीडां लज्जामनयद्रमयामास । अनन्य-
 साधारण्यभङ्गादिति भावः । नयतेर्दुहादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ ४८ ॥

स्वस्येति । यज्वनां यागवतां पावकास्त्रेतामयः स्वस्य सख्युर्वायोश्चक्रगतिं
 वर्तुलगमनं स्वयमप्याश्रिता इवेत्युत्प्रेक्षा । जवाद्देगात्प्रदक्षिणज्वालाः सन्यक्षित्वाः
 सन्तो जज्वलुर्ज्वलन्ति स्म । ज्वलतेः कर्तरि लिट् ॥ ४९ ॥

सामोद इति । सामोदः सहर्षः सगन्धश्च समीरो वायुर्भीमस्य पुत्रस्य
 संभूत्योत्पत्त्या संभूतं जातमशौचमत्यास्तीति तद्वान्, तस्य भावस्तत्ता, तया हेतुना
 संस्पर्शं परेषां स्पर्शनविषये संकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दं शनैराववौ
 वाति स्म । वातेः कर्तरि लिट् ॥ ५० ॥

कन्यकात्व इति । एषा कुन्ती कन्यकात्वेऽनूढत्वदशायामपि मयि विषये
 कामुक्यभूत्, इत्युक्तप्रकारस्य वृत्तान्तस्येति शेषः । सरन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अहस्करः
 सूर्यः कुन्त्याः प्रसूतिदिवसं प्रसवदिनं प्रकर्षेण प्रादिद्युतत् प्रकाशयामास, रविरपि
 प्रकृष्टप्रकाशोऽभूदित्यर्थः । ण्यन्तात् द्युतेर्लङ् । 'णिश्चिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ्'
 (पा. ३।१।४८) इति चङि 'द्युतिस्त्राप्योः' (पा. ७।४।६४) इति संप्रसारणम् ५१

पुष्पादिति । एषा कुन्ती पुष्पात् ऋतोः कुसुमाच्च प्राक्पूर्वमेव पुत्रं कर्णं सुषुवे
 जनयामास, इति मत्वेवेति शेषः । अत एव गम्योत्प्रेक्षा । पृथाया वने कुन्त्या वासा-

फलेग्रहय एवासन्प्रसूनात्प्राक्पृथिवाने ॥ ५२ ॥

तदनु गुणगणैरभङ्गुरशुभंयुताविकारसमये समये—

प्रजाधिपोऽसौ प्रथमं युधिष्ठिरे सुतेषु तेजस्विषु तेषु पञ्चसु ।
प्रभाकरे पञ्चतपा इवोन्नते प्रपातयामास विलोचनद्वयम् ॥ ५३ ॥
तपस्विनीनां स्तनपायिनस्ते दरक्कणत्कीचकदत्तकर्णाः ।
वने दिनान्ते वसुधेन्द्रपुत्रा वल्केषु निद्रासुखमन्वभूवन् ॥ ५४ ॥

क्षुत्पीडया स्तनरसे कलहं शिशूनां

कुन्ती तदा शमयितुं कुचकुम्भयुग्मे ।

एकं युधिष्ठिरधनंजययोश्च भाग-

मेकं समीरणसुतस्य च संविभेजे ॥ ५५ ॥

रण्ये वीरुवो लताः प्रसूनात्प्राक्पुष्पोत्पत्तेः पूर्वमेव पुष्पपृष्ठभाग एवेति च । फले-
ग्रहयः फलधारिण्य आसन् । फलानामग्रतः पुष्पं धृत्वा जायमानत्वादिति भावः ।
'स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्', 'स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः' इत्युभयत्राप्यमरः । 'जन्मो-
त्सवः' (१।४८) इत्यादिभिः पञ्चश्लोकैर्जलनिर्मलीभवनादिवस्तुना तेषां लोको-
त्तरमाहात्म्यप्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ५२ ॥

तदन्विति । तदनु गुणगणैश्चन्द्रतारावलादिभिरभङ्गुराया अक्षीणायाः शुभं-
युतायाः शुभयोगस्य विकाससमये वृद्धिजननकालाभिन्ने समये लग्नविशेषे इत्यु-
त्तरेणान्वयः । 'घटो नीलघट' इत्यादिवद्विधेयकोटावधिकावगाहितायां न पौन-
रुक्त्यम् इति सांप्रदायिकाः । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः ॥

प्रजाधिप इति । असौ प्रजाधिपः पाण्डुस्तेजस्विषु तेषु पञ्चसु सुतेषु,
तन्मध्य इत्यर्थः । उन्नते महति युधिष्ठिरे पञ्चतपाः पञ्चाग्निमध्ये तपस्वी प्रभा-
करे सूर्य इव । सूर्यस्याग्नीनां पञ्चसंख्यापूरकत्वस्मरणादिति भावः । विलोचनद्वयं
प्रथमं प्रपातयामास प्रवेशितवान् । ज्येष्ठस्यैव पुत्राणामभ्यर्हितत्वादिति भावः ५३

तपस्विनीनामिति । ते वसुधेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादयो वने तपस्विनीनां
ऋषिपत्नीनां स्तनपायिनः स्तन्यरसं पिबन्तः दंरं ईषत्कणत्सु शब्दायमानेषु
कीचकेषु वेणुविशेषेषु दत्तावासक्तौ कर्णौ तेषां ते तथोक्ताश्च सन्तः । 'वेणवः
कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । दिनान्ते सायंकाले वल्केषु
वल्कलेषु । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः । निद्रासुखमन्वभूवन्ननुभूतवन्तः ।
वने धात्रीस्तन्यतद्दानडोलानामसंभवादिति भावः ॥ ५४ ॥

क्षुदिति । कुन्ती शिशूनां क्षुत्पीडया बुभुक्षादुःखेन हेतुना स्तनरसे विषये
कलहं शमयितुं वारयितुं तदा कुचौ कुम्भाविव तयोर्युग्मे एकं कुचकुम्भं युधि-

निशाचरैः समं बाल्ये नियोद्धुमिव कौतुकी ।

उत्तानशयने मुष्टिमुदग्रां मारुतिर्दधौ ॥ ५६ ॥

ततः क्रमेण गतेषु कतिपयेषु, वासरेषु—

पद्मिरात्मपितृयोपिति भूमौ स्पर्शनं परिहरन्त इवैते ।

जानुभिः करसरोजसहायैश्चक्रमं चमदकुर्वत बालाः ॥ ५७ ॥

आदाय भीममतिमांसलमुत्तमाङ्गे-

ऽप्याघ्राय जानुकृतचङ्क्रममाश्रमान्ते ।

बाहालतैव वहनाद्विराम शश्व-

त्कौतूहलं न तु कदाचन तापसीनाम् ॥ ५८

वृद्धतापसपुरः प्रसारितं वेणुदण्डमवलम्ब्य शैशवे ।

भावयन्निव गदापरिग्रहं भाविनं पवनभूश्चचार सः ॥ ५९ ॥

धिरधनंजययोश्च भागं एकं समीरणसुतस्य भीमस्य भागं सन्निभेजे विभागमकरोत्।

संविपूर्वाद्भजतेः कतेरि लिट् । भीमस्य बह्वाशित्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

निशाचरैरिति । मारुतस्य वायोरपत्यं मारुतिर्भूमिः । 'अत इज्' (पा. ४।१।९५) इतीज् । बाल्य एव निशाचरैः समं राक्षसैः सह नियोद्धुं बाहुयुद्धं कर्तुं कौतुकी कुतूहलवानित्युत्प्रेक्षा । उत्तान ऊर्ध्वमुखे शयने निद्रायाम्, तदवसर इति यावत् । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः । उदग्रामुन्नतां मुष्टिं मुकुलिताङ्गुली-करविन्यासं दधौ धृतवान् ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः क्रमेण कतिपयेषु केषुचिद्वासरेषु दिनेषु गतेषु सस्वित्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

पद्भिरिति । एते बाला युधिष्ठिरादय आत्मनः पितुः पाण्डुर्यौषिति भार्या-
याम्, मातृस्थानायामिति यावत् । भूमौ पद्भिः पादैः स्पर्शनं स्पर्शं परिहरन्त
इवेत्युत्प्रेक्षा । करौ सरोजे कमले इव तौ सहायौ येषां तैर्जानुभिश्चक्रमं गमनं
चमदकुर्वत चमत्कृतवन्तः, जानुचारं चक्रुरित्यर्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ ५७ ॥

आदायेति । आश्रमाणामन्ते समीपे जानुभ्यां कृतश्चक्रमो येन तमतिमांसलं बहुबलम् । 'बलवान्मांसलोऽसलः' इत्यमरः । भीममादाय गृहीत्वा उत्तमाङ्गे शिरस्याघ्रायापि तापसीनां मुनिपत्नीनां बाहालता भुजलतैव वहनाद्वारणाद्विरराम, विश्रान्ताऽभूदित्यर्थः । रमतेः कर्तरि लिट् । तापसीनां शश्वत्पुनःपुनः कौतूहलं तद्वहनकौतुकं तु कदाचन न विरराम । अतिरमणीयत्वादिति भावः । अत्र पूर्व-वाक्यार्थे वहनविरमणस्यातिमांसलताहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५८ ॥

वृद्धेति । स पवनभूर्मीमः शैशवे बाल्ये वृद्धेन स्थविरेण तापसेन पुरोऽग्रे
प्रसारितं वेणुदण्डमवलम्ब्य भाविनं भविष्यन्तं गदायाः परिग्रहं स्वीकारं भावय-
न्त्यसन्निवेत्युपदेशः । चत्वाराम्बुजम्, चरते कर्तारि लिङ् ॥ ५३ ॥

मुनिसुतैरविशेषजुषो वने मुहुरमी नवशैशवकेलिषु ।
 मलिनतामनयन्त कलेवरं मदकलाः कलभा इव धूलिभिः ॥६०॥
 तत्र तत्र मृदुपांसुषु पाण्डोः पुत्रपादतलविन्यसनेन ।
 छत्रकेतुकुलिशैः स्फुटरेखैश्चित्रवत्यभवदाश्रमभूमिः ॥ ६१ ॥
 लीलास्मितैः सुंक्रियुगाद्गलङ्गिर्लालाजलानां पृषतैर्वृहद्भिः ।
 बाला दधुस्ते हृदि मौक्तिकानां माला धुतोलेखनरन्ध्रसूत्रा ॥६२॥
 अत्यन्तबाल्यादमृतायिताभिरन्योन्यमर्थोक्तिभिराह्वयत्सु ।
 स भीमसेनोऽजनि पाण्डुपुत्रेष्वर्थोक्तनामापि च पूर्णनामा ॥६३॥
 तदानीमयमम्बालिकासूनुरविलम्बितं संक्रन्दन इव पञ्चनन्दनागम-
 संपदा तथा मुदर्ममितपचां वभार ।

मुनिसुतैरिति । अमी युधिष्ठिरादयो मुनीनां सुतैर्बालकैरविशेषं तारतम्य-
 राहित्यं जुषन्त इति तथोक्ताः । तत्तुल्याः सन्तः । नवासु शैशवकेलिषु बाल्यो-
 चितक्रीडासु वने मदकला मदोत्कटाः कलभा इव गजशावका इव धूलिभिः
 पांसुभिः कलेवरं शरीरं मलिनतां मालिन्यं मुहुरनयन्त प्रापितवन्तः । पांसु-
 क्रीडयेति भावः । नयतेर्दुह्यादित्वाद्भ्रिकर्मकत्वम् । उपमालंकारः ॥ ६० ॥

तत्रेति । आश्रमभूमिः । मृदवः पांसवः सूक्ष्मरजांसि येषु तेषु तत्र तत्र देशेषु
 पाण्डोः पुत्राणां पादयोस्तलानामधःप्रदेशानां विन्यसनेन क्षेपणेन हेतुना स्फुटा
 रेखा लेखाकारा येषां तैश्छत्रकेतुकुलिशैश्चित्रवती आलेख्यवतीवाभवदिति गम्यो-
 ल्लेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगात् ॥ ६१ ॥

लीलेति । ते बाला लीलायुक्तं स्मितं येषु तैः सुक्रिणोरोष्ठप्रान्तयोः युगा-
 द्गलङ्गिर्वृहद्भिः स्थूलैर्लालाजलानां पृषतैर्विन्दुभिः । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला,'
 'पृषन्ति विन्दुपृषतौ' इत्युभयत्राप्यमरः । धुतानि त्यक्तान्युलेखनमुत्तेजनं रन्ध्रं
 सूत्रं च तानि यासां ता मौक्तिकानां माला हृदि वक्षसि दधुरिवेति गम्योल्लेक्षा ६२

अत्यन्तेति । अत्यन्तबाल्याद्धेतोः । अमृतवदाचरन्तीभिरमृतायिताभिः,
 तद्वन्मधुराभिरिति यावत् । अर्थोक्तिभिर्युधिष्ठिरमीमार्जुन इत्यादीनामर्थभागेः
 पाण्डुपुत्रेष्वन्योन्यमाह्वयत्सु सत्सु स प्रसिद्धो भीमसेनोऽर्धमुक्तं नाम यस्य
 तथोक्तोऽपि पूर्णं संपूर्णमुक्तं नाम यस्य तथोक्तः अजन्यभूत् । 'विनापि प्रत्ययं
 पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः' (वा० ३२९६) इति 'सेन'पदस्य लोपेन तस्य सर्वार्थ-
 बोधकत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

तदानीमिति । तदानीमम्बालिकायाः सूनुरयं पाण्डुः संक्रन्दन इन्द्र इव
 पञ्चानां नन्दनानां पुत्राणां आगमसंपदा लाभैश्वर्येण, पञ्चानां नन्दने वनेऽगमानां

पाठा०—१ 'सृक्रियुगात्'. २ 'ललितैः पृषद्भिः'. ३ 'पाण्डुसूनुषु'.

पुत्रेषु तेषु क्रमपोषितेषु विलोकयन्त्या विहरत्सु कुन्त्याः ।
आप्याययामासतुरन्तरङ्गं प्राप्यापि माद्रीतनयौ यमत्वम् ॥६४॥

तैरादराद्वनलतासु दृढीकृतासु

दोलाविधेः परिचितस्य सहर्षिपुत्रैः ।

पर्यायलब्धमसकृत्पवमानसूनो-

रारोहणं द्रुतमभूदवसानभूमिः ॥ ६५ ॥

भीमेन दन्तयुगले विधृतं यमन्ये

वन्येभमारुरुहुरद्रिनिभं सगर्भ्याः ।

शुण्डां प्रगृह्य विजयः स्वयमेव मानी

तं लीलया रदपथेन समारुरोह ॥ ६६ ॥

वृक्षाणां पारिजातादीनां संपदेति च । अन्तितपचामनल्पाम् । 'मितनखे च'
(पा. ३।२।३४) इति मिते उपपदे पचेः खशि 'अरुद्विषद्-' (पा. ६।३।६७)
इत्यादिना मुम् । मुदमानन्दं वभार धृतवान् । विभर्तेः कर्तरि लिट् । यनु- 'अमित-
अधिकं पचां वभार पक्वं वभार प्राप्तवानित्यर्थः' इति नृसिंहः, -तत्तस्य 'नालंकारो न
शब्दस्य प्रक्रियात्र विलिख्यते' इति सूचितं व्याकरणमौढ्यं विशदयति । यतः
पचैरेकाचकत्वादायः 'कृद्धानुप्रयुज्यते लिटि' (पा. ३।१।४०) इत्यत्रानुप्रयोगस्य
प्रसक्त्यभावादिति ॥

पुत्रेष्विति । क्रमात्पोषितेषु तेषु पुत्रेषु पञ्चसु विहरत्सु क्रीडत्सु सत्सु विलोक-
यन्त्यास्तान्पश्यन्त्याः कुन्त्या अन्तरङ्गं मनो माद्याः सपत्न्यास्तनयौ नकुल-सहदेवौ
यमत्वमन्तकत्वं युग्मजातत्वं च प्राप्याप्याप्याययामासतुरानन्दयेताम् । अत्र
अन्तकत्वेऽपि संतोषजननमित्येको विरोधः । सपत्नीपुत्रत्वेऽपि तदित्यपरः ।
युग्मत्वेन स्वोपदिष्टविद्याद्वारा स्वपुत्रत्वेन च जननादविरोध इति श्लेषप्रतिभोत्था-
पितो विरोधाभासालंकारः ॥ ६४ ॥

तैरिति । तैर्युधिष्ठिरादिभिः ऋषिपुत्रैः सह दृढीकृतासु त्रिचतुरादिमेलनेन
दार्ढ्यं प्रापितासु वनलतासु आदरात्परिचितस्यारब्धस्य दोलाविधेर्दोलाय-
न्नस्य पर्यायलब्धं क्रमप्राप्तं पवमानसूनोर्भीमस्यारोहणमवसानभूमिः समाप्ति-
स्थानं द्रुतमसकृदभूत् । अतिमांसलतया भीमस्य वनलता बहुशस्त्रुटिता
बभूवुरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

भीमेनेति । अन्ये सगर्भ्याः सोदरा युधिष्ठिरनकुलसहदेवा भीमेन दन्त-
युगले विधृतं स्तम्भितमद्रिनिभं पर्वततुल्यम्, अत्युन्नतमिति यावत् । वने भवं
वन्यमिमं गजं यमारुरुहुरारुढवन्तस्तं वन्येभं मानी विजयोर्जुनः स्वयमात्मनैव
लीलयाऽनायासेन शुण्डां प्रगृह्य रदपथेन दन्तमार्गेण समारुरोह । मानिना-

तदनु विधिवदुपनीतानां क्रमेण मधुरेण वयसा शिरसा च विधृत-
वपुषां विनयगौरवपुषां सकलासु कलासु कौशलमुन्मीलयतां तेषां
यशांसि बलभेदनमदावलस्य धाम्नो युगलमपि युगपदुल्लङ्घयामासुः ।

नवतरुणिमलक्ष्मीनन्दनीयं शरीरं

कुरुवृषभसुतानां कुर्वती नेत्रपात्रम् ।

मुनिततिरिति मेने मोहनाय त्रिलोक्याः

स्वविशिख इव कामः सोऽपि किं पञ्चधाभूत् ॥६७॥

अथ कदाचिदखिलहरिदन्तरनिरन्तरवलमानमलयपवमानकम्पित-
चम्पकसंपादितसौरभसंपदनुकम्पितनिलिम्पपथाः केसरकुसुमकेसरशि-
खरभासुरधूलीधूसरदिशो मनसिजविजयसहकारचतुरसहकारपल्लवत-
ल्लजपरिचर्वणगर्वायमाणकलकण्ठयुवकण्ठोक्तपथिकजनसंदोहजीवितसंदेहो

मनन्योपजीवित्वाञ्च किंचित्कीडाकरमिति भावः । अत्र मानस्य स्वरं प्रगृह्यारोहणं
प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६६ ॥

तदन्विति । तदनु विधिवद्यथाशास्त्रमुपनीतानामुपनयनसंस्कृतानां क्रमेण
मधुरेण मनोहरेण वयसा यौवनेन विधृतं पूर्णं वपुर्येषां तेषां शिरसा विनयस्य
गौरवं पुष्पन्तीति तथोक्तानां सकलासु चतुःषष्टिषु कलासु विद्यासु कौशलं
नैपुण्यमुन्मीलयतां प्रकटयतां तेषां युधिष्ठिरादीनां यशांसि विद्याविनयविवेका-
दिजन्याः कीर्तयो बलमथनमदावलस्यैरावतस्य धाम्नो रश्मेर्निवासस्य च क्षीराब्धे-
राकाशगङ्गाया वा युगलं द्वयमपि युगपदेकदा उल्लङ्घयामासुरतिचक्रमुः । 'धाम
रश्मिनिवासयोः' इति विश्वः ॥

नवेति । मुनीनां ततिः समूहो नवस्य तरुणिन्मो यौवनस्य लक्ष्म्या संपदान-
न्दनीयं मनोहरं कुरुवृषभस्य पाण्डोः सुतानां शरीरं नेत्रयोः पात्रं विषयं कुर्वती,
पश्यन्ती सतीति यावत् । त्रिलोक्या भुवनत्रयस्य मोहनाय स प्रसिद्धः कामो
मन्मथोऽपि स्वस्य विशिखो बाण इव पञ्चधा पञ्चप्रकारोऽभूत् । 'किम्' इति
वितर्कः । इत्युक्तप्रकारं मेने तर्कयामास । उत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

अथेति । अथानन्तरं कदाचित्कस्मिंश्चित्कालेऽखिलानां हरितां दिशामन्तरेषु
मध्यभागेषु निरन्तरं सान्द्रं यथा तथा बलमानैर्गर्वाभुवन्निर्मलयपवमानैर्दक्षिण-
वायुभिः कम्पितैश्चम्पकैश्चाम्पेयकुसुमैः संपादितस्य सौरभस्य संपदा समृद्धानुक-
म्पितः, परिमलित इत्यर्थः । निलिम्पानां देवानां पन्था आकाशवीथिर्येषु ते
तादृशा निलिम्पपथाः 'ऋक्पूः—' (पा. ५।४।७४) इत्यादिना अग्रत्ययः । केसरकुसुमानां
बकुलपुष्पाणां केसरशिखरेषु किञ्चलकाग्रेषु भासुराभिर्धूलीभिः पुष्परजोभिर्धूसरा

वनदेवतावदनतिलकायमानतिलकावलिकलिकापलितं भावुकनभोविभागा
मदनहुतभुगङ्गारसदृशकमलभृङ्गारुमधुरससङ्गारचितमदभृङ्गारवविभवतु-
ङ्गारहितमिथुनशृङ्गाररसाः समुन्मिषद्वासन्तिकामिषेण सीमन्तिनीरते-
रुदन्तं दुरन्तं विचिन्त्य रहसि वसन्तं नृपं तमिव हसन्तो वसन्तोदय-
वासरा मन्दं मन्दमरण्याङ्गधरण्यां कमपि विकासमापादयामासुः ॥

किं शुकस्य वदने रुचिरत्वं किं शुकस्य हृदयेऽपि वशित्वम् ।
किंशुकस्य कुसुमेषु नदन्ती शंसति स मधुपालिरितीव ॥ ६८ ॥

मलिना दशदिशो येषु ते तथोक्ताः । मनसिजस्य मन्मथस्य विजये विषये सहकारः
साहायकरणं तस्मिन् चतुराणां समर्थानां सहकाराणां चतुष्पाणां पल्लवतल्लजाः श्रेष्ठ-
पल्लवाः । 'प्रकाण्डसुद्धतल्लजौ' इति प्रशस्तवाचकेष्वमरः । तेषां परितश्चर्वणेन गर्वा-
यमाणानां दृष्यतां कलकण्ठयूनां तरुणकोकिलानां कण्ठेन, कुहूरवेणेत्यर्थः । उक्तः
पथिकजनसंदोहस्य पान्थसमूहस्य जीवितसंदेह 'एते जीवन्ति न वा' इति संशयो
येषु ते तथोक्ताः । वनदेवतानां वदने सुखे तिलकवदाचरन्तीभिस्तिलकायमाना-
भिस्तिलका वृक्षविशेषास्तदाबल्या कलिकाभिः कुङ्कुमैः पलितं भावुकाः, धवला-
यमाना इत्यर्थः । नभोविभागा आकाशप्रदेशा येषु ते तथोक्ताः । मदन एव
हुतभुगङ्गारसस्याङ्गारैरलतैः सदृशानि कमलानि रक्ताब्जानि तान्येव भृङ्गारवः
सूक्ष्ममुखपात्रविशेषाः । 'भृङ्गारः कनकालुका' इत्यमरः । 'भृङ्गारः' इति च पठ्य-
तेऽयं शब्दः । तेषु यो मधुरसो मकरन्दस्तस्य सङ्गेन, पानेनेत्यर्थः । आरचितो
जनितो मदो येषां तेषां भृङ्गारामारवविभवेन भृङ्गारसमृद्ध्या हेतुना तुङ्गोऽधि-
कोऽरहितानामवियुक्तानां मिथुनानां स्त्रीपुंसानां शृङ्गाररसः संभोगसुखं येषु ते
तथोक्ताः । वसन्तस्य ऋतोरुदय आविर्भावो येषु ते च ते वासरा दिनानि सीम-
न्तिनीभिः स्त्रीभिः सह रतेः सुरतस्य संबन्धनमुदन्तं वृत्तान्तमपि दुरन्तं दुःखा-
वसानकं विचिन्त्यालोच्य । मुनिशापादिति भावः । रहसि वसन्तम् । वासन्तिक-
वैभवावलोकनाशक्तयेति भावः । नृपं पाण्डुं समुन्मिषन्त्या विकसन्त्या वासन्ति-
काया माधवीकुसुमस्य मिषेण व्याजेन हसन्तः परिहासं कुर्वन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ।
अरण्यमङ्गश्रिङ्गं यस्यां तस्यां धरण्यां भुवि कमप्यनिर्वाच्यं विकासं प्रकाशं मन्दं
मन्दं शनैः शनैरापादयामासुश्चक्रुः । उपमोत्प्रेक्षारूपकानुप्रासानां संसृष्टिः ॥

किं शुकस्येति । शुकस्य वदने चञ्चौ रुचिरत्वं सौन्दर्यं, 'किम्' इति कुत्सा-
याम् । शुकस्य व्यासपुत्रस्य हृदये वशित्वं जितेन्द्रियत्वमपि किम् ? न भवत्येवेत्यर्थः ।
मदबलोकने पलायत एवेति भावः । इत्युक्तप्रकारेण मधुपालिभृङ्गपङ्क्तिः किंशुकस्य
पलाशवृक्षस्य कुसुमेषु नदन्ती झङ्कुर्वती सती शंसति स ज्ञापयामासेत्युत्प्रेक्षा ।

पाठा०—१ 'भृङ्गार'. २ 'मनसि विचिन्त्य'. ३ 'अरण्याङ्गधरण्याम्

कुरवके रवकेलिभृतः सुधासमधुरं मधुरं मधु पदपदाः ।

पपुरवापुरवार्यमपि स्यं नृपवने पवनेरितपादपे ॥ ६९ ॥

अथास्मिन्नमुना तपोवनपरिसरे पटीरगिरिवन्धुना गन्धवहस्तनंधयेन संनिधिं नीयमानो मद्रजः परिग्रहस्तपस्यन्तमपि मनस्यन्तः कं परिताप-संपदा न लिम्पेदित्यर्थान्तरमप्यलिगिरा बोधयन्त्यामिव वनवासन्यामयं क्षणादेव क्षितिपतिरिक्षुधन्वनो लक्ष्यतामध्यरुक्षत् ।

परिहृत्य तनुं चित्ते वाणं कामो मुमोच यत् ।

अन्तरेवातिरक्तोऽभूदव्रणस्तद्वहिनृपः ॥ ७० ॥

शुक्रत्रोटिकुटिलाणानि पलाशमुकुलानि लुनीनामपि मोहनान्यासन्नित्यर्थः । स्वागता वृत्तम् ॥ ६८ ॥

कुरवक इति । पवनेन वायुनेरिताः कम्पिताः पादपा वृक्षा अस्मिस्तस्मि-नृपवने पाण्डुराजाश्रमारण्ये कुरवके कुसुमे । जालेकवचनम् । रवान्द्राकारान्ये-लीरिच्छाविहारांश्च विभ्रतीति भृतः पदपदा नृक्षाः सुधयाऽमृतेन समो धूर्भारो यस्य तथोक्तम् । अत एव मधुरं मधु मकरन्दं पपुः पिबन्ति स्म । अत एवावार्थं निरङ्कुशं स्यमपि मदं चावापुः प्राप्तवन्तः । अत्र स्यात्वाप्तौ कुरवकमधुपान-वाक्यार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य यमकेन सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । द्रुतविल-म्बितवृत्तम् ॥ ६९ ॥

अथेति । अथ वसन्तप्रादुर्भावानन्तरं पटीरगिरेश्चन्दनाचलस्य बन्धुना, तदीयसौरभभरितेनेत्यर्थः । अमुना गन्धवहस्तनंधयेन बालमास्तेन अस्मिस्तपो-वनस्य पाण्डुआश्रमस्य परिसरे समीपे संनिधिं स्वसानिध्यं नीयमानः प्रापयमाणो मम रजसः परागस्य परिग्रहः संबन्धस्तपस्यन्तं निगृहीतेन्द्रियं तपः कुर्वाण-मपि कं पुरुषमन्तः मनसि परितापस्य संपदा समृद्ध्या न लिम्पेन्न घटयेत् । इत्युक्तमर्थमेकम् । अर्थान्तरमपि अन्यमर्थं च अलिगिरा, भृङ्गारवज्याजेने-त्यर्थः । बोधयन्त्यां सूचयन्त्यामिव स्थितायां वनवासन्यां नाधव्रीकुसुमे । जालेकवचनम् । समुन्मिषन्त्यां विकसन्त्यां सत्याम् । अयं क्षितिपतिः पाण्डुः क्षणादेवेक्षुधन्वनो मन्मथस्य लक्ष्यतां वाणविषयत्वमध्यरुक्षत्प्राप्तवान् । रुहेः कर्तारि लुब्धः । अर्थान्तरं तु 'नीयमानः' इत्यन्तं उभयत्र समम् । अन्तरन्तहेतुः । मद्रजातो मद्रजः परिग्रहो भार्या । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । तं तपस्यन्तं पाण्डुमपि कं सुरतसुखम्, तदुद्देशेनेति यावत् । 'मूर्ध्नि सुखेऽप्सु कम्' इत्यमरशेषः । परितापसंपदा न लिम्पेदिति योज्यम् । 'मद्रजापरिग्रहः' इति पाठस्तु प्रामादिकः, उभयार्थानुकूल्याभावात् ॥

परिहृत्येति । यद्यस्मात्कारणात् कामो मन्मथस्तनुं पाण्डोः शरीरं परिहृत्य

पाठा०—१ 'तपोवनकुटीरपरिसरे'. २ 'मद्रजापरिग्रहः'. ३ 'वासन्यामियम्'.

कं केलिदेशमुपयाम्यधुनेति ताव-

त्कङ्कलिसंवलनकल्पितचित्रशोभम् ।

मात्रा करेणुरिव साक्रमसौ करेणवा

गूढं ययौ कुरवकटुलतानिकुञ्जम् ॥ ७१ ॥

शापं च मृत्युप्रदमग्रजातेस्तापं च पत्युः स्मरजं निरीक्ष्य ।

दूरेतरस्मिन्सुरतेऽपि देव्या दोलायमानं हृदयं तदासीत् ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोगे चतुरः स पाण्डुः प्रसूनतल्पे प्रविवेशितायाः ।

क्षौमं विभेद स्मरराजधानीक्षौमं कराम्भोजदलेन तस्याः ॥ ७३ ॥

विहाय चित्ते वाणं मुमोच प्रयुक्तवान् । मुचेः वृत्तिरिति लिट् । तत्तस्मान्नृपः पाण्डुर्वहिः शरीरेऽव्रणः क्षतरहितः सन् । अत एवान्तश्चित्त एवातिरक्तो मृश-शोणितोऽनुरागान्वितश्चाभूत् । श्लेषमूलातिशयोक्तिः काव्यलिङ्गोजीवितेति संकरः ॥ ७० ॥

कमिति । अधुना केलिदेशं क्रीडास्थानं कमुपयामि गच्छामि ? इति चिन्तयन्निति शेषः । असौ पाण्डुः मात्रा साकं तथा सह करेणवा गजस्त्रिया साकं करेणुर्गज इव । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे' इत्यमरः । कङ्कलेर्दृक्विशेषस्य संवलनेन मेलनेन कल्पिता कृता चित्रा शोभा यस्य तम् । कुरवकटुः कुरुवृक्षः स एव लतानिकुञ्जो लतागृहं तं प्रति गूढं यथा तथा ययावगच्छत् । यातेर्लिटि 'धातोः' (पा. ३।१।९१) इति द्वित्वे अभ्यासहस्वे 'आत औ णलः' (पा. ७।१।३४) इति औत्वे 'आतो लोप इटि च' (पा. ६।४।६४) इति लोपे निष्पन्नेयं क्रिया ॥ ७१ ॥

शापमिति । अग्रजातेर्ब्राह्मणस्य किंदमस्य संबन्धिनं मृत्युप्रदं शापं पूर्वोक्त-रूपं च स्मरजातं स्मरजं पत्युः पाण्डोस्तापं च निरीक्ष्य समीक्ष्य, द्वयमपि दुर्निवार्यमित्यालोच्येत्यर्थः । तदा सुरते दूरेतरस्मिन्संनिहिते सत्यपि । एकान्त-संगतत्वादिति भावः । देव्या मात्रा हृदयं दोलायमानमत्यन्तचिन्ताक्रान्तमासीदभूत् ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोग इति । चाटूनां प्रियवाक्यानां प्रयोगे भाषणे चतुरो निपुणः अत एव स पाण्डुः प्रसूनतल्पे कुसुमशय्यायां प्रविवेशितायाः शायितायास्तस्या मात्राः संबन्धिनः स्मरराजधान्या मन्मथमहानगरस्य क्षौमं प्राकारं क्षौमं दुकूलम् । 'क्षौमं दुकूले प्राकारे' इति विश्वः । करमम्भोजमिव तस्य दलेनाग्रेण विभेदं शिथिलयामास ॥ ७३ ॥

पाठा०—१ 'दोलायमानम्'. २ 'स्मरराजधान्या'.

टिप्प०—१ अत्र कमलपत्रेण क्षौमभेदकथनेन हेतूनामसमग्रत्वेऽपि कार्योत्पत्तिकथ-
नात् विभावनालंकारः । Bhastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

तत्र तौ राजदम्पती मुनिशापवर्षपरिचिचिक्षयेव मुहुरैभङ्गुरालिङ्गन-
मङ्गलतरङ्गितकुचकुम्भसंभृतघर्मजलनिर्मितमदनयौवराज्याभिषेकमधरि-
तमधुरसमधुरिमाधरविम्बविडम्बिताम्बरचरकुटुम्बिजीवनमतिजवपम्फु-
ल्यमानधम्मिल्लविगलदविरलवकुलमुकुलपुनरुक्तपुष्पतल्पमविगणितवीणा-
गुणकणितैर्मणितमसृणितमतिचिरप्रमुषितमसमशरसमरमुन्मीलयामास-
तुः ।

आयुषः संततिं दीर्घामावहन्नपि पौरवः ।

आयुषः संततेरन्तर्माजगाम रतेरिव ॥ ७४ ॥

नृपस्य दूरीकृतपाशसंगमं यमं विहायैकमुपेयुषो वधूम् ।

तत्रेति । तत्र प्रसूनतल्पे तौ राज्ञी च राजा च राजानौ दम्पती माद्री-
पाण्डू मुनेः किंदमस्य संवन्धिनः शापबलस्य परीक्षितुमिच्छा परिचिचिक्षा तथे-
वेत्युपेक्षा । परिपूर्वादीक्षतेः सन्नन्तादप्रत्ययः । अभङ्गुरेणातिदण्डेनालिङ्गनमङ्गलेन
परिरम्भसुखेन तरङ्गितयोः प्रवृद्धयोः कुचकुम्भयोः संभृतेन पूर्णेन घर्मजलेन
निर्मितो मदनयौवराज्याभिषेको यस्मिंस्तथोक्तम् । अधरितस्तुच्छीकृतो मधुरसस्य
मधुरिमा माधुर्यं येन तेनाधरेण विम्बेनेव विडम्बितमनुकृतमम्बरचरकुटुम्बिनां
देवानां जीवनममृतं यस्मिंस्तथोक्तम् । अतिजवेनातिवेगेन पम्फुल्यमानाच्छि-
थिलायमानाद्धम्मिल्लात्संयतकचभाराद्विगलझिरविरलैर्वकुलमुकुलैरशोकपुष्पैः पु-
नरुक्तं द्विगुणीकृतं पुष्पतल्पं यस्मिंस्तथोक्तम् । अवगणितं तुच्छितं वीणाया गुण-
कणितं तद्व्रीणादो यैस्तैर्मणितैर्मसृणितं निविडितम् । अतिचिरं मुनिशापप्रभृत्येत-
त्क्षणपर्यन्तं प्रमुषितं तत्स्करितमसमशरस्य पञ्चबाणस्य समरं युद्धम्, सुरतमिति
यावत् । उन्मीलयामासतुः । अनुवभूवतुरित्यर्थः ॥

आयुष इति । पौरवः पाण्डुरायुष आयुर्नाम राज्ञो जीवितकालस्य च संततिं
वंशसमूहं च दीर्घा पुत्रसंपत्त्या विस्तृतामावहन्, विभ्रन्नपि सन्नित्यर्थः ।
आयुषो जीवितकालस्य संततेः समूहस्य रतेरिवान्तं समाप्तिमाजगाम प्राप्त-
वान्, रत्यन्तसमकालस्तस्य जीवितान्तोऽभूदित्यर्थः । श्लेषानुप्राणितो विरोधा-
भासालंकारः ॥ ७४ ॥

नृपस्येति । दूरीकृतो निरासितः पाशस्य संसारबन्धस्य संगमः संबन्धो येन
तमेकं यममिन्द्रियनिग्रहरूपं योगविशेषं विहाय त्यक्त्वा लतागृहे वधूं माद्रीमु-

पाठा०—१ 'परिचिचीषयेव'. २ 'मुहुरैभुः'. ३ 'विम्बचुम्बनाडम्बर'.
४ 'मणितम्'. ५ 'मुषितम्'. ६ 'आरुरोह'.

टिप्प०—१ अत्रायुषः सन्ततेरन्तमवसानं आरुरोह जगामेति विरोधाभासः ।
आयुष पतत्पूर्वजायुर्नामकस्य संततिं वंशं बह्व्यायुषो जीवितकालस्य संततेः परंपरामारु-
रोहेति विरोधपरिहारः ।

अजसमूरीकृतपाशसंगमो यमोऽपरः संनिदधे लतागृहे ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेन कुरवो हरिणेष्वणाना-

मामोदगौरवभृतो भुवि सर्व एव ।

तन्मध्यभागपि तथा स कथं नु पाण्डु-

रालिङ्ग्य मद्रतनयामवधिं प्रपेदे ॥ ७६ ॥

निद्रया किल निमीलितं मृतेर्मुद्रया निजमुदीक्ष्य वल्लभम् ।

उद्रवा करमुदस्य विह्वला मद्रराजतनया रुरोद सा ॥ ७७ ॥

तन्निशम्य समभेत्य कुमारैस्तादृशं पतिमवेक्ष्य रुदन्त्याः ।

भोजपुंगवभुवोऽश्रुनिपातैर्भूरपि स्वयममुञ्चत बाष्पम् ॥ ७८ ॥

पेयुषः संगतस्य नृपस्य पाण्डोरजत्नं नित्यमूरीकृतः पाशस्यायुधविशेषस्य संगमो येन तथोक्तः पाशायुधधारी अपरोऽन्यो यमोऽन्तकः संनिदधे संनिहितोऽभूत् । अत्रेष्टार्थोद्यमादनिष्टावासिरूपो विषमालंकारभेदः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेनेति । सर्व एव कुरवः सर्वेऽपि कौरवाः सर्वोऽपि कुरवकवृक्षश्च भुवि हरिणेष्वणानां स्त्रीणामालिङ्गनेनामोदस्य संतोषस्य परिमलस्य च गौरवमतिशयं विव्र-
तीति तथोक्ताः, अभवन्निति शेषः । अन्यत्र गौरवेण भृतः परिपूर्णो भवतीत्यर्थः ।
तेषां कुरुणां तस्य कुरवकवृक्षसामान्यस्य मध्यं भजतीति तथोक्तोऽपि स पाण्डुः
श्वेतपुष्पः कुरवकवृक्षश्च । मद्रतनयां माद्रीमालिङ्ग्य, तदालिङ्गनेनेत्यर्थः ।
तथाविधं तादृशं मरणम् । 'कथं नु' इत्याश्चर्ये । प्रपेदे प्राप्तवान् । कुरवकतदस्तरू-
ण्यालिङ्गनेन पुष्प्यतीति प्रसिद्धिः । अत्रापि विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेदः ।
अर्थान्तरप्रतीतिस्तु ध्वनिरेव अभिधायाः प्रेरणेन नियन्त्रणालक्षणायाश्च बीजा-
भावादिति ॥ ७६ ॥

निद्रयेति । सा मद्रराजतनया निद्रया । 'किल' इति संभावनायाम् । निद्रयेव
स्थितया मृतेर्मरणस्य मुद्रया निमीलितं मुकुलिताक्षं निजं वल्लभं पाण्डुमुदीक्ष्य
विह्वला संभ्रान्तचित्ता सती करमुदस्य हस्तमुद्रृत्य उद्रवा उच्चैः शब्दायमाना
सती रुरोद । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७७ ॥

तदिति । तन्माद्रीरोदनं निशम्य श्रुत्वा कुमारैर्युधिष्ठिरादिभिः सममेत्यागत्य
तादृशं मृतं पतिमवेक्ष्योद्दीक्ष्य रुदन्त्या भोजपुंगवभुवः कुन्त्या अश्रुनिपातैर्बाष्प-
वर्षैर्भूरपि स्वयं बाष्पमूष्माणं चामुञ्चत मुक्तवती, राजभार्यात्वादिति भावः ।

पाठा०—१ 'तदा'. २ 'समवेत्य'. ३ 'विपातैः'.

टिप्प०—१ यथा कस्यचिदशङ्कं पुरुषं दृष्ट्वा पलायमानस्य पुरुषस्य पुरस्तादपरः
संशङ्कः पुरुषो भवति, तद्वज्रातमिति भावः New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

माद्या तयानुमृतया महितस्य राज्ञो
 निर्वर्तितासु तनयैर्निखिलक्रियासु ।
 भूयोऽपि तौ सुमनसां पुरतः प्रकाशं
 जायापती तु सुरतोत्सवमन्वभूताम् ॥ ७९ ॥

तदनु नव्यवैधव्यवहुव्यथायाः पृथायाः पुरतो निर्मर्यादपितृशोक-
 विदार्यमाणधैर्यसोदर्यजनपरिवार्यमाणाय हृदि विदितनिखिलधर्मजाताय
 धर्मजाताय महत्यामपि विपत्त्यां वैयात्येन भवितव्यमिति राजनैय-
 निगमाङ्कुरं प्रकाश्य काश्यपादयो दयोपेताः शतशृङ्गमुनिपुंगवास्तुङ्गमणि-
 सौधशृङ्गं कुलक्रमागतं कुरुनगरमेतानवतारयामासुः ।

तस्यां मुवि वर्षे धूमाकृतिरूपमा भवतीति तत्त्वम् । मुचेः कर्तरि लिट् । 'वाष्पं
 नेत्रजलोष्मणोः' इत्यमरः । श्लेषमूलातिशयोक्तिः ॥ ७८ ॥

माद्येति । तथा स्वसंगमेन मृत्युदायिन्या अनुमृतया, आग्निं प्रविष्टयेत्यर्थः ।
 माद्या महितस्य संतुष्टस्य राज्ञः निखिलासु सकलासु क्रियासु और्ध्वदेहिकेषु तन-
 यैर्युधिष्ठिरादिभिर्निर्वर्तितास्वनुष्ठितासु सतीषु । तौ जायापती माद्रीपाण्डू प्रकाश-
 मुज्ज्वलम्, मरणभीत्यभावादिति भावः । सुरतोत्सवं संभोगं देवत्वप्राप्तिरूपमु-
 त्सवं च भूयः पुनरपि सुमनसां देवानां पुरतस्त्वग्र एवेत्यर्थः । अन्वभूतामनुभू-
 तवन्तौ । 'सुरतं मैथुनेऽपि स्याद्देवत्वे सुरता स्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ ७९ ॥

तदन्विति । तदनु पाण्डुसंस्कारानन्तरं नव्येन नूतनेन वैधव्येन भर्तृराहि-
 त्येन बह्व्यो व्यथा दुःखानि यस्यास्तस्याः पृथायाः कुन्त्याः पुरतोऽग्रे निर्मर्यादेना-
 पारेण पितृशोकेन विदार्यमाणं भिद्यमानं धैर्यं यस्य तेन सोदर्यजनेन आतृलोकेन
 परिवार्यमाणाय । हृदि मनसि विदितं ज्ञातं निखिलानां धर्माणामापत्कालिकानां
 जातं समूहो यस्य तस्मै । धर्माद्यमाजाताय धर्मजाताय युधिष्ठिराय महत्यां
 दुष्पारायामपि विपत्त्यामापदि वैयात्येन धैर्येण भवितव्यम्, धीरो भवेदित्यर्थः ।
 'दृष्टे दृष्णुर्वियातश्च' इत्यमरः । इत्युक्तप्रकारं राज्ञां नयनिगमस्य नीतिशास्त्रस्या-
 ङ्कुरमर्थबोधं प्रकाश्योपदिश्य काश्यप आदिर्येषां तथोक्ताः शतशृङ्गनामपर्वते ये
 मुख्या मुनिपुंगवा ऋषिश्रेष्ठास्ते दययोपेताः सन्तः तुङ्गानि मणिमयसौधानां
 शृङ्गाणि शिखराणि यस्मिंस्तथोक्तं कुलक्रमेण वंशानुपूर्व्या आगतं प्राप्तं कुरुनगरं
 हस्तिनपुरमेतान्युधिष्ठिरादीनवतारयामासुः प्रापयामासुः । तरतेर्ण्यन्तस्य 'गति-
 बुद्धिः' (पा. १।४।५२) इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

पाठा०—१ 'ततोऽनुमृतया सह तस्य'. २ 'बहुविध'. ३ 'विदीर्यमाण'.
 ४ 'वैर्याय सोदर्य'. ५ 'धर्मजाय'. ६ 'सत्यां वैयात्येन'. ७ 'नयनांकुशम्', 'निय-
 मांकुशम्'. ८ 'शृङ्गसंकुलम्'.

मन्दं मन्दमुपेत्य तत्र सन्दसो मत्पाण्डुपुत्राङ्कुराः

केति प्रेमपुरःप्रसारितकरः कुर्वन्ट्टालिङ्गनम् ।

स्पर्शं स्पर्शमिमांश्चिजाङ्गगमितान्भ्रातुः स्मरन्कौरव-

श्रयोतद्भिर्नयनाम्बुभिः स विदधे शोकं नदीमातृकम् ॥ ८० ॥

पाण्डवेषु दृढतापरिणाहप्रायरूपतनुसंपदियत्ताम् ।

स्पर्शनं विदधतैव दृशान्धः पाणिना परिममौ धृतराष्ट्रः ॥ ८१ ॥

दत्त्वा तत्तत्प्रत्ययं यद्यदिष्टं यावत्स्वेषामात्मजानां शतेऽपि ।

पाण्डोः पुत्रेष्वम्बिकासूनुरेतेष्वेकैकस्मिन्प्रेम तावद्वबन्ध ॥ ८२ ॥

एवं वत्सभावेऽपि भक्तिमत्सु तेषु निजपितृवत्सलतामसकृत्समीक्ष्य

मन्दमिति । तत्र हस्तिनपुरे, स प्रसिद्धः कौरवो धृतराष्ट्रः सदस आस्थान-
मण्डपान्मन्दं मन्दं शनैः शनैरुपेत्यागत्य, अन्धत्वादानन्दपारवश्याद्वेति भावः ।

मम पाण्डोः पुत्रा अङ्कुरा इव ते क कुत्र ? इति वदन्निति शेषः । प्रेम्णा पुर-
प्रसारितौ करो यस्य तथोक्तः सन् दृढं यथा तथा लिङ्गनं कुर्वन् सन् । अथालिङ्गः

नानन्तरं निजमङ्गं गमितान्प्रापितानिमान्युधिष्ठिरादीन्स्पर्शं स्पर्शं स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा ।
आदरात्पौनःपुन्योक्तिः । आभीक्ष्ये णमुलो द्विर्नावः । भ्रातुः पाण्डुम् । 'अधी-

गर्थ-' (पा. २।१।५२) इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । स्मरन्सन् । एकसंबन्धिज्ञानस्या-
परसंबन्धिस्सारकत्वादिति भावः । च्योतद्भिर्धारयमाणैर्नयनाम्बुभिर्वाप्यैः शोकं

पाण्डुसंबन्धि नदी माता वर्धयित्री यस्य तथोक्तं नदीमातृकं विदधे चकार ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

पाण्डवेष्विति । दृशान्धोऽक्षणा काणः स धृतराष्ट्रः पाण्डवेषु या दृढता-
ऽङ्गदाढ्यं परिणाह ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्विस्तारः प्रायो वयो रूपमाकृतिस्तनुः शरीरं च

तासां संपदः समृद्धेरियत्तामिदमेतावदिति परिमाणविशेषं स्पर्शनं पाण्डवस्पर्शं
विदधता कुर्वता पाणिना स्वहस्तेनैव परिममौ मानं कृतवान् । मातेः कर्तरि लिट् ।

अत्रान्धत्वस्य पाणिकरणकमाननिर्धारणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । स्वाग-
तावृत्तम् ॥ ८१ ॥

दत्त्वेति । अम्बिकासूनुर्धृतराष्ट्रः प्रत्यहं दिने दिने यद्यद्वस्तु तेषां पाण्डवाना-
मिष्टं काङ्क्षितं भवति तत्तद्वत्त्वा, तेभ्य इति भावः । त्वेषां स्वीयानामात्मजानां

शतेऽपि पुत्रशतकेऽपि यावत्स्वेषाम्बु तावत्प्रेम पाण्डोः पुत्रेष्वेकैकस्मिन्पुत्रिष्ठिरादौ
वबन्ध घटितवान्, भ्रातृवात्सल्यादिति भावः । शालिनीवृत्तम्—'शालिन्युक्ता

मौ तगौ गोऽदिधलोकैः' इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

एवमिति । वत्सभावे बाल्ये भक्तिमत्सु, स्वस्मिन्निति भावः । तेषु पाण्डवेषु ।
एवमुक्तविधां निजस्य पितुर्धृतराष्ट्रस्य वत्सलतां प्रेम समीक्ष्य दृष्ट्वा ज्ञात्वा दुर्मनाय-

पाठा—१ 'सदयो'. २ 'बल'. ३ 'तेषाम्'.

टिप्पणी—१ प्रश्नचक्षुर्द्वारं हस्तिस्पर्शेनैव शतवानिति भावः ।

मत्सरेण दुर्मनायमानो हृदयालवाले सुयोधनो राधेयमधानदुर्बोधनमेधो-
त्सेधसविधधरणीरुहमधिरूढामकुतोनुरोधां विरोधविषवीरुधमेधांचक्रे ।

तीव्रोदयानविनयान्दधतां क्रमेण

दुर्योधनाद्यसुहृदां दुरहंकृतीनाम् ।

पट्टाभिषेकमभिलष्यति फालदेशे

कुट्टाकभावकुतुकं कुरुते स भीमः ॥ ८३ ॥

पञ्चधा प्रवहन्तीनां पवनात्मज एव सः ।

कौरवक्रोधसिन्धूनां क्रमात्संगमभूरभूत् ॥ ८४ ॥

इत्यनन्तमष्टकविकृतौ चम्पूभारते प्रथमः स्तवकः ।

मानः स्विचन् । अत एव सुयोधनो दुर्योधनो मत्सरेणान्यशुभद्वेषेण हेतुना । 'मत्स-
रोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोरपि' इति विश्वः । राधेयः कर्णः प्रधानो मुख्यो येषां
तेषां कर्णशकुनिदुःशासनानां दुष्टं बोधनं प्रेरणं यस्यास्तादृशी मेधा स्वबुद्धिरेवो-
त्सेधसविधधरणीरुह उन्नतान्तिकवृक्षस्तमधिरूढाम्, तस्मिन्वेष्टितामित्यर्थः ।
अकुतोनिरोधां निरङ्कुशां विरोधः पाण्डवेषु वैरं स एव विषवीरुद्वत्सनाभलता तां
हृदयमेवालवालं वृक्षमूलवर्तुलसेतुस्तस्मिन्नेधांचक्रे वर्धयामास । अत्र पाण्डवेषु
धृतराष्ट्रप्रेमदर्शनस्य दुर्योधनस्वेदं प्रति तस्य मत्सरं प्रति तस्य विषवीरुद्वर्धनं
प्रति च हेतुत्वादङ्गाङ्गिभावसंकीर्णैर्न काव्यलिङ्गत्रयेण संकीर्णसमस्तवस्तुवर्ति
सावयवरूपकम् ॥

तीव्रेति । तीव्रो दारुण उदय आविर्भावो येषां तानविनयान्दुष्टचेष्टितानि
दधताम्, कुर्वतामित्यर्थः । दुरहंकृतीनां निष्फलाहंकाराणां दुर्योधन आदिर्येषां
तेषामसुहृदां शत्रूणां संबन्धिनि पट्टाभिषेकमभिलष्यति कामयमाने फालदेशे
ललाटे कुट्टाकभावे मुष्टिकुट्टने कुतुकं कौतूहलं भीमः कुरुते सः । 'कुट्टाकः
पाणिकुट्टनम्' इति शब्दार्णवे । भीमो न मृष्यतीति दुर्योधनादयो यौवराज्याय
निराशा बभूवुरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

पञ्चधेति । स प्रसिद्धः पवनात्मजो भीम एव पञ्चधा पञ्चप्रकारं प्रवहन्तीनां
कौरवाणां दुर्योधनादीनां क्रोधा एव सिन्धवो नद्यस्तासां क्रमात्प्रायेण संगमभूः
मेलनदेशोऽभूत् । युधिष्ठिरादीनां भीमबलव्यपाश्रयत्वात्तद्विषयक्रोधानामपि भीम
एव पर्यवसानमभूदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य
कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिमाने प्रथमः स्तवकः ।

द्वितीयः स्तवकः

एकदा तु ते सर्वे सुपर्वसरितः सलिलेषु विहृत्य समुत्तीर्णा वीचीभिर-
नीचीभिरुकूलितफेनकूटेष्विव पटगृहवाटेषु परिगृहीतमनोहराम्बरपटीर-
हाराभ्यवहाराः कुमाराः कुशलकुशीलवकुलशीलितविचित्रवादित्रकलशी-
रवविवशीकृतमनैः सुखमासामासुः ।

रहसि नलिनतल्पे रत्नपर्यङ्ककल्पे

दिनविरतिसमीरैः सेव्यमानः स भीमः ।

तटभुवि कुसुमानां तादृशैर्गन्धपूरै-

रथिकमलसताया हानिदद्रौ निदद्रौ ॥ १ ॥

‘तीव्रोदयानविनयान्’ (१।८३) इत्यत्र पूर्वस्तवके दुर्योधनाद्यसुहृदविनयानां
प्रक्रान्तत्वात्ताद्विविशेषतोऽस्मिन्प्रपञ्चयति—एकदेति । एकदा कदाचित् ।
‘तु’शब्दो वाक्यालंकारे । ते सर्वे राजकुमारा धार्तराष्ट्राः पाण्डवाश्च सुपर्वणां
देवानां सरितो गङ्गायाः सलिलेषु विहृत्य जलक्रीडां कृत्वा समुत्तीर्णास्तीरं प्राप्ताः
सन्तोऽनीचीभिरुन्नताभिर्वीचीभिस्तरङ्गैरुकूलितेषु तीरं प्रापितेषु फेनानां डिण्डीराणां
कूटेषु राशिष्विव स्थितेष्वित्युल्लेखा । पटगृहाणां वाटेषु कक्ष्यान्तरेषु परितः सर्वत्र
गृहीता मनोहराश्चाम्बराणि वस्त्राणि, पटीराश्चन्दनाः, हारा मणिसराः, अभ्य-
वहारा भोजनानि च यैस्तथोक्ताश्च सन्तः कुशलानां शिक्षाभ्यासाभ्यां निपुणानां
कुशीलवा गायकाः । ‘गायकास्तु कुशीलवाः’ इत्यमरः । तेषां कुलेन वृन्देन ।
‘कुशीलवबालक—’ इति वा पाठान्तरम् । शीलितानां ताडितानां विचित्राणां
वादित्राणां च चतुर्विधवाद्यानां वीणावेणुमृदङ्गतालदीनां कलशीनां घटवाद्यानां
च रवैर्मधुरशब्दैर्विवशीकृतं परवशीकृतं मनो येषां तथोक्ताश्च सन्तः सुखं यथा
तथा आसामासुरवर्तन्त । ‘दयायासश्च’ (पा. ३।१।३७) इति कर्तारि लिट्याम-
न्तादसतेरस्तेरनुप्रयोगः ॥

रहसीति । स सुयोधनादिक्रोधपात्रं भीमस्तादृशैः, मनोज्ञैरित्यर्थः । कुसु-
मानां गन्धपूरैः परिमलपरम्पराभिः (करणैः) अलसतायाः श्रमस्याधिकं यथा
तथा हानिं क्षतिं यन्ति खण्डयन्तीति हानिदा द्रवो वृक्षा यस्यां तस्यां तटभुवि
गङ्गातीरे दिनविरतिसमीरैः सायंतनवायुभिः सेव्यमानः सन् रहसि रत्नपर्यङ्ककल्पे
मणिमञ्चतुल्ये । सादृश्ये कल्पप्थत्ययः । नलिनतल्पे पद्मशय्यायां निदद्रौ सुस-
वान् । निद्रातेः कर्तारि लिट् । मालिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

पाठा—१ ‘सर्वेऽपि’. २ ‘चिरं विहृत्य’. ३ ‘वाटीषु’. ४ ‘कुशलकुशील-
वबालककुलपरिशीलित’.

अथ निशीथे तथाभूतस्य तस्य जिघांसया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन चोदि-
तैर्नरेन्द्ररूपेण युगपदेव झटिति निभृतं समुद्राटितेषु नियन्त्रणपेटकेषु—

सुते पितृस्वादिमसंप्रदायशुश्रुत्सयेव श्वसनाशनेन्द्राः ।

समीरसूनुं समुपेत्य जिह्वावहिःप्रसारान्वहुशो वितेनुः ॥ २ ॥

सुप्तस्य तस्य तु सुयोधनभृत्यमुक्ता

वाताशनाश्च सकला वनदेवताश्च ।

आशीर्द्रयं वपुषि चायुषि च प्रतेनुः

पूर्वा न तत्र चरमैव पुपोष वीर्यम् ॥ ३ ॥

मर्मदत्तदशना भुजङ्गमा मारुतेर्वपुषि सुप्तिभूरुहः ।

मुष्टिमेयतनवो विरेजिरे मूलिका इव बहिर्विनिर्गताः ॥ ४ ॥

अथेति । अथ स्वापानन्तरं तथाभूतस्य सुखसुप्तस्य भीमस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन दुर्योधनेन चोदितैः प्रेरितैर्नरेन्द्रैर्विषवैद्यैः । 'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि' इति विश्वः । निभृतं गूढं यथा तथा उपेत्य युगपत् एकदैव नियन्त्रणपेटकेषु सर्पबन्धनमङ्गूषासु झटिति द्रुतं समुद्राटितेषु विवृतेषु सत्स्वित्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

सुत इति । श्वसनो वायुरशनमब्जं येषां तेषामिन्द्राः सर्वश्रेष्ठाः सुते वायुपुत्रे भीमे पितुर्वायोः संबन्धी यः स्वादिमा अन्नमाधुर्यं तस्य यः संप्रदायः पारम्पर्येण संक्रमणं तस्य शोधितुं परीक्षितुमिच्छा शुश्रुत्सा तथेवेत्युत्प्रेक्षा । कारणगुणस्य कार्ये संक्रमणपरीक्षयेवेति यावत् । समीरसूनुं भीमं सम्यगुपेत्य जिह्वानां बहिःप्रसारान्वहुशोऽधिकं वितेनुश्चक्रुः । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

सुप्तस्येति । सुयोधनस्य भृत्यैर्मुक्ताः प्रयोजिता वाताशनाः सर्पाश्च सकला वनदेवताश्च सुप्तस्य तस्य भीमस्य । 'तु'शब्दः क्रमार्थकः । वपुषि शरीरे आयुषि च । आशिषोर्दंष्ट्रायाः शुभप्रार्थनायाश्च द्वयं प्रतेनुः वितेनुः, प्रत्येकं निवेशयामा-
सुरित्यर्थः । 'आशीः शुभाशंसाहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । तत्र आशीर्द्रयस्य मध्ये पूर्वा प्रथमा सर्पदंष्ट्रा वीर्यं मारणसामर्थ्यं न पुपोष न वर्धितवती । किंतु चरमा द्वितीया वनदेवता शुभप्रार्थनैव वीर्यं चिरजीवित्वकरणात्मकं पुपोष । खलजनविपन्नान्सतो देवा एव रक्षन्तीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

मर्मैति । भुजङ्गमाः सर्पाः पूर्वोक्ता मारुतस्यापत्यं पुमान् मारुतिर्भीमस्तस्य वपुषि शरीरे मर्मसु आयुःस्थानेषु दत्ता निहिता दशना दंष्ट्रा यैस्तथोक्ताः सन्तो बहिर्भूमेरुर्ध्वं विनिर्गता मुष्टिना मातुं योग्या मेया तनुर्यासां ताः । सुप्तिभूरुहः शयनवृक्षस्य मूलिका मूलानीव विरेजिरे । उत्प्रेक्षा । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ४ ॥

अन्येद्युरपि पुनराजीवन्तं निद्रारुणनयनराजीवं तं स मुग्धधीः
स्निग्ध इव सैजग्धिकेलिकायामारालिकदापितकवलनिचोलितकरालगरल-
विह्वलं प्रह्वलंस्वितशिरसं रज्जुभिः परिणाह्य परिणाहिनीभिरसुहृदां
हृदयशूलमपि शूलकीलिते निर्जरसरिदन्तर्जले विसर्जयामास ।

तेषां तदानीं धृतराष्ट्रजानां तीरे च नीरे दिविषत्तटिन्याः ।
मरुत्सुतं मारयितुं प्रवीरं सारा गुणाः साधनतामवापुः ॥ ५ ॥

अन्येद्युरिति । मुग्धा मूढा धीर्यस्य तथोक्तः स दुर्योधनः । साक्षात्सर्पदंश-
नेऽप्यमृतस्य विषदापनेन पुनस्तच्चिन्तनादिति भावः । स्निग्धः सुहृदिव, कपट-
मित्रमिति यावत् । अन्येद्युः परस्मिन्दिने, पुनः सर्पदंशनेऽपीत्यर्थः । आजीवन्तं
प्राणान्धारयन्तं निद्रया अरुणे नयने राजीवे कमले इव यस्य तम् । 'विसप्रसून-
राजीव-' इति पञ्चपर्यायेध्वमरः । सजग्धिकेलिकायां सहभोजनक्रोडायामारालिकैः
सूदैः । 'आरालिका आन्धसिकाः' इति पाचकपर्यायेध्वमरः । दापितैः कवलैर्ग्रासै-
र्निचोलितेनान्तर्हितेन करालेन भीषणेन गरलेन विषेण । तद्वक्षणेनेति यावत् ।
विह्वलं विभ्रान्तमत एव प्रह्वलस्वितं शिरो यस्य तथोक्तम् । असुहृदां शत्रूणां
हृदये वक्षःस्थले शूलम्, तद्वद्दुःखजनकमित्यर्थः । तं भीमं परिणाहिनीभिरायताभी
रज्जुभिः परिणाह्य बन्धयित्वा शूलैरायुधविशेषैः कीलितेऽधोबन्धिते निर्जरसरितो
गङ्गाया अन्तर्जले जलमध्ये विसर्जयामास पातितवान् । 'भृत्यैः' इति शेषः ॥

तेषामिति । तदानीं तेषां धृतराष्ट्रजानां दिविषत्तटिन्या गङ्गायास्तीरे तटे
नीरे जले च प्रवीरं मरुत्सुतं भीमं मारयितुं क्रमात् सारा द्वा गुणाः सूदा एकत्र,
अन्यत्र, -रजवश्च साधनतां कारणत्वमवापुः प्राप्तवन्तः, कारणान्यभूवन्नित्यर्थः ।
सूदैस्तीरे विषं प्रदाप्य नीरे रज्जुभिर्बन्धयित्वा पातितत्वादिति भावः । 'गुणो-
ऽप्रधाने रूपादौ मौन्या सूदे वृकोदरे' इति विश्वः । साराः श्रेष्ठा गुणाः शौर्य-
धैर्यादयस्तं मारयितुं साधनतामवापुः । तस्य तादृगुणराहित्ये तस्मिन्नेव धार्तराष्ट्राणां
तथा वैराप्रसक्तेरिति भावः । अत्रार्थे गुणानां दोषीकरणाल्लेशालंकारः । 'लेशः
स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वंकल्पनम्' इति लक्षणात् । पूर्वत्र च सूदरज्ज्वोः शेष-
भित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिः । द्वयोरप्येकवाचकानुप्रवेशः संकरः ।
अभिन्नपदबोध्यं नानालंकारघटितत्वम् । तल्लक्षणप्रपञ्चो मदीयमकरन्दक्षयां
द्रष्टव्यः । सारा विषदाः । 'सारस्तु गरदे दृढे' इति विश्वः ॥ ५ ॥

पाठा०—१ 'अपरेद्युः' २ 'सग्धि', 'जग्धि' ३ 'आरालिककरदापित'.

ततः पातालभुवि तदागमनकौतुकिना वासुकिना संमानितः स
धृतिमानितस्ततोऽष्टासु दिशासु तदनुगुणपरिगणनं दिनगणमत्ययशङ्कि-
भिरितैरपत्यैः सह विचित्य 'हो वत्स ! रिपुभर्त्सन भीम ! कं वा
निपीदसि ?' इति विषीदन्त्याः कुन्त्या नवममपि वासरमनवममेव संजन-
यन् प्रभञ्जनभूरमृताञ्जनैरिव दृशौ रञ्जयामास ।

आगतस्य तस्य मदावलायुतवलावहानां पृदाकुपरिषदुपदापितदश-
कलशपीयूषाणां निषेवणेन विशेषितपरिपोषगात्रं सवित्री भुजान्तर ईव
सोदरकौरवहृदयेऽपि मोदविषादसंपदौ न ममतुः ।

तत इति । ततः पातनानन्तरम्, धृतिधैर्यमस्यास्तीति धृतिमान्प्रभञ्जनभू-
र्वायुपुत्रः पातालभुवि तस्य भीमस्यागमनेन कौतुकं कुतूहलमस्यास्तीति कौतुकिना
वासुकिना सर्पराजेन संमानितः अमृतरसकलशप्रदानादिना बहुमानितः सन्,
अत्ययं स्वमरणं शङ्कन्ते मन्यन्ते इति शङ्किभिः इतरैर्युधिष्ठिरादिभिरपत्यैः पुत्रैः
सह । अष्टासु दिशासु दिक्षु । 'आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा'
इत्यनुशासनादाकारान्तत्वम् । तासामष्टदिशामनुगुणमुचितं परिगणनमष्टत्वसंख्या
यस्य तम् । दिनानां गणम्, अष्टौ दिनानीत्यर्थः । इतस्ततो विचित्यान्विष्य । 'हो'
इति खेदे । हे वत्स ! हे रिपूणां भर्त्सन तर्जन ! हे भीम ! हेति सर्वत्र प्रयोज्यम् ।
क कुत्र वा निपीदसि तिष्ठसि ? । इत्युक्त्वेति शेषः । विपीदन्त्याः शोचन्त्याः
कुन्त्या नवमं नवसंख्यमपि वासरं दिनमनवमं नवसंख्यारहितम् । अधमः शून्यो
न भवतीति तथोक्तं च । संजनयन्कुर्वन्सन् । अत एव विरोधाभासालंकारः ।
अमृतमयैरञ्जनैरिव दृशौ नेत्रे रञ्जयामासानन्दयामास, तथा दृष्टोऽभूदित्यर्थः ॥

आगतस्येति । आगतस्य, पातालादिति शेषः । तस्य भीमस्य संबन्धि
मदावलानामयुतस्य, दशसहस्रमदगजानामित्यर्थः । बलं यत्तस्यावहानां संपाद-
कानां पृदाकुपरिषदा सर्पसमाजेनोपदापितानामुपायनीकृतानां दशकलशानाम्,
तत्परिमितानामित्यर्थः । पीयूषाणाममृतानां निषेवणेन पानेन विशेषितोऽतिशयितः
परिपोषो वृद्धिर्यस्य तथोक्तं गात्रं शरीरं (कर्तृ) सवित्र्या जनन्या भुजान्तरे
वक्षसीव सोदराणां युधिष्ठिरादीनां च कौरवाणां दुर्योधनादीनां च हृदये मनस्यपि
क्रामान्मोदसंपत्संतोषसमृद्धिः विषादसंपदुःखसमृद्धिश्च ते न ममतुर्मिति न
प्रापतुः । कुन्ती तमालोक्यालिङ्गत्वती, युधिष्ठिरादयो जहर्षुः, दुर्योधनादयश्चि-
स्विदुरित्यर्थः ॥

पाठा०—१ 'परिगणनदिनगणालयशङ्कितैः'. २ 'विचित्य-वत्स'. ३ 'पृदा-
कुपरिषदुपदापित'. ४ 'पानाद्विशेष'. ५ 'परिपोषपात्रं गात्रं'. ६ 'इव कौरव-
हृदयेऽपि'. of. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

तदनन्तरम्,

काष्ठां परां कार्मुककौशलस्य काष्ठाः परास्तानपि तद्यशोऽपि ।
प्रज्ञाद्वगारोपयितुं प्रवृत्तो व्यज्ञापयद्विष्णुपदीतनूजम् ॥ ६ ॥

सोऽपि कृत्यविदासग्रणीरपरेणेव शरजन्मना कृपेण बहुकृपेण निरव-
च्यवीर्यशोनिषद्यां चापविद्यामापाद्यापि तां पुनरुक्तयितुं दिशि दिशि
जैत्रगुणं पौत्रगणं महता धननिबहेन सह विविधधनुरागमप्राणस्य
द्रोणस्य चरणयोरुपदीचकार ।

सिन्धुजातकलशीशुबोस्तयोः स्निग्धभावमवलोक्य तादृशम् ।

‘तदनन्तरम्’ इत्युत्तरेणान्वयः ॥

काष्ठामिति । तदनन्तरं प्रज्ञा बुद्धिरेव दृढयनं यस्य सः अन्धो दृष्टराष्ट्रस्तान्
युधिष्ठिरादीन् दुर्योधनादींश्च कार्मुककौशलस्य धनुर्विद्यायाः परां काष्ठां निरवधि-
कोत्कर्षमारोपयितुं प्रापयितुं तेषां युधिष्ठिरादीनां दुर्योधनादीनां च यशः कीर्तिं परा
उत्कर्षमित्राः काष्ठा दशापि दिश आरोपयितुमपि । ‘काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि’
इत्यमरः । विष्णुपद्या गङ्गायास्तनूजं भीष्मं व्यज्ञापयद्विज्ञापितवान् । यत्तु-‘परा
अन्याः काष्ठाः परराष्ट्राणि’ इति नृसिंहः,—तन्न; तत्कीर्तेः स्वराष्ट्रव्यापनाप्रतीत्या-
पत्त्या पतत्प्रकर्षत्वदोषप्रसङ्गात् । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालंकारः ।
‘गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः’ इति लक्षणात् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ६ ॥

स इति । कृत्यविदां कर्तव्यज्ञाननिपुणानामग्रणीः श्रेष्ठः स भीष्मोऽपि । अप-
रेण द्वितीयेन शरे दर्शविशेषे बाणे च जन्म यस्य तेन स्कन्देनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा ।
कृपस्य बाणजन्मत्वं महाभारते प्रसिद्धम् । बह्वी कृपा यस्य तेन कृपेण धनुरा-
चार्येण पौत्राणां नृपस्य पुत्राणां पूर्वोक्तानां गणं निरवद्यस्य वीराणां यशसः ‘इमे
शूराः’ इति कीर्तेः निषद्यामापणीभूताम् । ‘आपणस्तु निषद्यायास्’ इत्यमरः ।
चापविद्यामापाद्याध्यापयित्वापि । तां चापविद्यां पुनरुक्तयितुं द्विरावर्तयितुं
दिशि दिशि प्रतिदिशं जैत्रा जयशीला गुणाः शौर्यादयो यस्य तं पौत्रगणं
विविधस्य बहुप्रकारस्य धनुरागमस्यास्त्रवेदस्य प्राणस्य जीवभूतस्य, उपदेशपार-
स्पर्येण वर्धकस्येति यावत् । द्रोणस्य द्रोणनामाचार्यस्य चरणयोर्महताऽसंख्येन
धनस्य निबहेन राशिना सह उपदीचकारोपायनं चक्रे । ‘कृन्वस्ति-’ (पा. ५।४।५०)
इत्यादिना च्वावित्वं दीर्घश्च ॥

सिन्ध्वति । तत्र हस्तिनपुरे पौराणां निकरः सङ्घस्तयोः सिन्धुजातस्य गङ्गा-
सुतस्य समुद्रसमूहस्य च कलशीशुबो द्रोणस्यागस्त्यस्य च द्वयोः, भीष्मद्रोणयोः

तत्र पौरनिकरः समाचरचित्रपूरजठरे निमज्जनम् ॥ ७ ॥

कुमारास्तूर्णमारुक्षन् कुम्भयोनेरनुग्रहात् ।

कोटिं कोदण्डसारस्य गुणिनस्ते गुणा इव ॥ ८ ॥

कूलस्थस्यानुकुर्वन्कुरुसुतसदसः कुम्भयोनेः कदाचि-

त्स्नातुं मध्ये जलानां चिरकृतवसतेः सिन्धुभूवर्धमानः ।

आदौ पादौ निपीड्य स्फुटकमलरुचौ विभ्रदन्तेवसत्वं

ग्राहो जग्राह कश्चित्स्वयमपि विजयास्त्रागमान्तं महान्तम् ॥ ९ ॥

समुद्रागस्त्योश्चेति यावत् । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । तादृशमुक्तविधं स्निग्धयोः सुहृदोर्भातं स्नेहमवलोक्य चित्रपूरस्याश्चर्य-
रसप्रवाहस्य जठरे मध्ये निमज्जनं समाचरच्छके, अस्याश्चर्यान्वितोऽभूदित्यर्थः ।
अत्र समुद्रभीष्मयोरगस्त्यद्रोणयोश्च श्रेयमिति काव्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवि-
तेन निसर्गविरुद्धयोः समुद्रागस्त्ययोः स्नेहावलोकनात्मकविभावनालंकारभेदेन
पौराणां चित्रपूरनिमज्जनसमर्थनात्मकं काव्यलिङ्गमङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णम् । अति-
शयोक्तिविभावनासंकरस्य विभावनाकाव्यलिङ्गसंकरस्य च द्वयोः पुनरङ्गाङ्गिभाव-
संकरश्चेति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७ ॥

कुमारा इति । गुणिनः शौर्यादिगुणवन्तस्ते पूर्वोक्ताः कुमारा युधिष्ठिरादयः
कुम्भयोनेर्द्रोणस्यानुग्रहात् प्रसादात्, कोदण्डसारस्य धनुर्विद्यानैपुण्यस्य कोटि-
मुत्कर्षम्, कोदण्डसारस्य श्रेष्ठचापस्य कोटिमग्रदेशम्, गुणाः शिक्षिन्य इव तूर्णं
सत्वरमारुक्षन्प्राप्तवन्तः । रुहेराङ्पूर्वात् कर्तेरि लुङ् । 'स्यात्कोटिरश्रौ चापाम्ने
संख्याभेदप्रकर्षयोः' इत्यभिधानात् । श्लिष्टविशेषण्यमुपमा । अत एव गुणिनो
मौर्वीवत इति धनुष्यपि योज्यम् ॥ ८ ॥

कूलेति । कदाचित्स्नातुं जलानां मध्ये चिरं कृता वसतिरवस्थानं येन तस्य ।
'चिरञ्चायी-' इत्यागमादिति भावः । कुम्भयोनेर्द्रोणस्य संबन्धिनौ स्फुटकमल-
स्येव रुक्कान्तिर्ययोस्तौ पादौ आदौ प्रथमं निपीड्य प्रणम्य पीडयित्वा च ।
अन्तेवसत्वं समीपस्थितिं च विभ्रत् सिन्धुमुवा भीष्मेण नदीशेन च वर्धमानः,
अत एव कूलस्थस्य तीरे वर्तमानस्य कुरुसुतसदसो युधिष्ठिरादीनां समाजमनु-
कुर्वन्विडम्बयन् । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । कश्चिद्ग्राहो मकरः स्वयमपि विशेषेण
जयो यस्मात्तस्यास्त्रागमस्य धनुर्वेदस्यान्तं पारं विजयस्यार्जुनस्य संबन्धनास्त्रा-
गमेन बाणप्राप्त्या अन्तं नाशं च जग्राह प्राप्तवान् । कदाचिद्रोणस्य स्नातुं
दुतगङ्गावतरणस्य चरणप्राप्ते कश्चिन्मकरोऽर्जुनेन बाणेन निहत इति पौराणिक्यत्र
कथानुसंधेया । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ९ ॥

ततस्ते सर्वोत्तरा अपि शरासनेषु दक्षिणाः 'गुरुदक्षिणां कुरुत मह्यं
द्रुह्यतो द्रुपदस्य युधि बलाद्गृहीतस्य समर्पणम्' इति गुरुणा चोदिताः
सर्वेऽप्यहंपूर्विकया कयापि विमतेषु कृतावज्ञसेनं याज्ञसेनं पुरं निरुध्य
चिरमयुध्यन्त ।

कृत्ते भलैर्धनुषि स गुरुद्रोहिणस्तस्य जीव-

ग्राहे बाहाश्चलपरिचलत्खड्गवल्लीसहायः ।

पुत्रावल्यां सुबलदुहितुः पूर्वपक्षीभवत्यां

सिद्धान्तोऽभूदिवि भुवि बुधैः श्लाघितः सव्यसाची ॥१०॥

तत इति । ततोऽनन्तरं सर्वेषां धनुर्धराणामुत्तरा उदीच्या अपि श्रेष्ठाश्चेति च
शरासनेषु चापनैपुण्येषु विषये दक्षिणा दाक्षिणात्याः सरलाश्च । अत एव विरोधा-
भासः । 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः,' 'त्रिष्ववाक्सरलारामपरिच्छन्दानुवृत्तिषु ।
दक्षिणः' इत्युभयत्रामरप्रकाशौ । मह्यं द्रुह्यतो मद्रोहं बाल्ये प्रतिज्ञातार्धराज्याप्रदा-
नरूपं कुर्वतः । 'कुधद्रुह-' (पा. १।४।३७) इत्यादिना संप्रदानत्वम् । अत एव युधि
युद्धे बलाद्गृहीतस्य सजीवमानीतस्य द्रुपदस्य राज्ञः समर्पणमेव गुरुदक्षिणां कुरुतेति
गुरुणा द्रोणाचार्येण चोदिता आज्ञापिताः सन्तः । अथ कयाप्यनिर्वाच्ययाऽहंपूर्वि-
कया अहं पूर्वमहं पूर्वमिति बुद्ध्या । 'अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्'
इत्यमरः । विमतेषु शत्रुषु विषये कृतावज्ञा रचिततिरस्कारा सेना यस्मिंस्तत्
यज्ञसेनस्य द्रुपदस्येदं याज्ञसेनं पुरं पट्टणं निरुध्य चिरमयुध्यन्त युद्धमकुर्वन् ॥

कृत्त इति । स जलमध्यग्राहमारकत्वेन प्रसिद्धः सव्यसाच्यर्जुनः । गुरवे
द्रुह्यतीति द्रोहिणस्तस्य द्रुपदस्य जीवग्राहे जीवत एव ग्रहणे विषये सुबलदुहितु-
गान्धार्याः पुत्राणां दुर्योधनदीनामावल्यां पङ्क्तौ पूर्वपक्षीभवत्यामसमर्थायां
सत्याम्, द्रुपदेन पराभूतायामिति यावत् । भलैर्द्रुपदस्य बाणविशेषैर्धनुषि निज-
चापे कृत्ते भिन्ने सति बाहाया भुजस्याञ्जले अग्रे, कर इति यावत् । परिचलन्ती
कम्पमाना खड्गः वल्लीव सैव सहायो यस्य तथोक्तः सन्, दिवि स्वर्गे बुधैर्देवैः भुवि
बुधैः पण्डितैश्च । 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः' इत्यभिधानात् । श्लाघितः संस्तुतः
सिद्धान्तः कृतकार्योऽभूत् । अत्र जीवस्य चित्प्रतिबिम्बस्य ग्राहो बिम्बभूतचिद-
भिन्नत्वेन ज्ञाने विषये सौबलेयशते पूर्वपक्षीभवति देहात्मवाचादिमति सति
अर्जुन इहामुत्र च ब्रह्मविद्धिः श्लाघितोऽभिनन्दितः सिद्धान्तोऽद्वितीयब्रह्म-
भावात्मकोऽभूदिति । अर्थान्तरं तु न श्लेषः । 'अभिधायाः प्रकृते नियन्त्रणात्'
इत्यादेरुक्तत्वादिति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्मौ नतौ
तादुरु चेत् ।' इति लक्षणात् ॥ १० ॥

पार्थमेव पुरतो निधाय ते कौरवास्तदनु संनिधौ गुरोः ।

भक्तिभिर्व्यनमयन्निजं शिरः पार्षतस्तु परिभूतिलज्जया ॥ ११ ॥

अथो गुरुर्नीतमधिज्यधन्वना पुरःप्रदेशं पुरुहूतसूनुना ।

तरङ्गिताक्षं तमवेक्ष्य विद्विषं वचो गभीरं वदति स सस्मितम् १२

‘रेरे क्षत्रियसत्तम ! पुरा महत्तरमग्निदेश्यमग्निवेश्यं नाम मुनिमन्त्र-
परिश्रमाय प्रश्रयेण सह शुश्रूषमाणस्त्वं मत्कृते पितुरनन्तरं ममाधिराज्य-
पदस्य प्रथममर्धं भवते वितीयं ततः परमर्धमहमनुभविष्यामीति

पार्थमिति । तदनु द्रुपदग्रहणानन्तरं ते कौरवाः कुमाराः पार्थमर्जुनमेव
पुरतोऽग्रे निधाय गुरोर्द्रोणस्य संनिधौ निजं शिरो भक्तिभिर्व्यनमयन्, प्रणेषु-
रित्यर्थः । पार्षतो द्रुपदस्तु परिभूत्या तिरस्कारेण या लज्जा तथा निजं शिरः व्यनम-
यत्, अवनतवदनोऽभूदित्यर्थः । नमतेर्ष्यन्तात्कर्तरि लङ् । अत्र कुरुकुमाराणां
द्रुपदस्य च प्रकृतानामेव शिरोनमनधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्य-
योगिताभेदः । स्थोद्धता वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथो इति । अनन्तरं गुरुर्द्रोणोऽधिज्यमारोपितगुणं धनुश्चापो यस्य तेन
पुरुहूतस्येन्द्रस्य सूनुनाऽर्जुनेन पुरःप्रदेशं नीतं प्रापितं तरङ्गिते चकितचकिते
अक्षिणी यस्य तथोक्तं विद्विषं शत्रुं तं द्रुपदमवेक्ष्य गभीरं गूढार्थं वचो वक्ष्यमाणं
सस्मितं यथा तथा वदति स । वंशस्थवृत्तम् ॥ १२ ॥

रेरे इति । रे रे तुच्छ । ‘तुच्छसंवाधने तु रे’ इत्यमरः । क्षत्रियसत्तम !
विपरीतलक्षणया क्षत्रियाधमेत्यर्थः । पुरा धनुर्वेदाभ्यासकाले महत्तरमतिशयपूज्य-
मग्निदेश्यमग्निदेशे भवम्, यद्वा, -अग्निकल्पम् । अग्निवेश्यं नाम मुनिमन्त्रस्य धनु-
र्विद्यायाः परिश्रमायाभ्यासं कर्तुमिति । ‘क्रियार्थं-’ (पा. २।३।१४) इत्यादिना संप्रदा-
नत्वम् । प्रश्रयेण सह विनयेन साकम् । ‘साकं सत्रा समं सह’ इत्यमरः । शुश्रूषमाणः
सेवां कुर्वन् । त्वं मत्कृते मदर्थम्, ममेत्यर्थः । पितुरनन्तरं लोकान्तरगते पितरि
ममाधिराज्यपदस्यार्धं राज्यार्धं प्रथममग्रे भवते तुभ्यं वितीयं दत्त्वा, ततः पर-
मवशिष्टमर्धं राज्यार्धमहमनुभविष्यामि इति यद्वस्तु यथा येन प्रकारेण प्रत्य-
श्रुत्याः प्रतिज्ञाभक्तरोः, तत्प्रतिज्ञातं वस्तु विप्रं धिक् इत्युक्तप्रकारेण अत एव
क्षुरप्रायेण क्षुरकल्पेन विप्रियवचनेनाग्रियभाषितेन मम प्रथीयसीं मनसि व्यथां
वितीयवता दत्तवता, किंच महार्णवः समुद्रः परिधानं वस्त्रं तदस्या अस्तीति
तद्वतीम्, समुद्रपर्यन्तामिति यावत् । वसुमतीं भूमिं स्वयमेवानुभवता भवता

यद्यथा प्रत्यशृणुथास्तत्तथा निर्वर्तितं खलु धिग्विप्रमिति क्षुरप्रायेण
विप्रियरचनेन प्रथीयसीं मनसि व्यथां मम वितीर्णवता महार्णवपरि-
धानवतीं वसुमतीं स्वयमेवानुभवता ननु भवता ।

आबालवृद्धं जलसक्तमेव जनाः समस्ता द्रुपदं यदाहुः ।

तस्माच्चयि स्वीकृततादृशाख्ये कथं नु भज्येत न मित्रतेजः ॥१३॥

इति व्याजस्तुतिवचनेन पौरैरान्ते भार्गवान्तेवसता प्रधर्षितः पौर्यत-

त्वया ननु हे द्रुपद ! तथा प्रतिज्ञानुरूपं निर्वर्तितमाचरितं खलु । अधिराज्यमिति
यत्पदं सुबन्तं तस्यार्धमाधिं मह्यं दत्त्वा ततः परमर्धमवशिष्टं राज्यं त्वयाऽनु-
भूयते, तस्मात्तथा निर्वर्तितं खलु इति चार्थः । अत्र 'खलु'शब्दः काकौ, अद-
त्तैव किञ्चिदपि मह्यमनुभूतं त्वयैव सर्वमित्यर्थः । अत्र अतर्कितमानसव्यथा-
रूपोत्कटानिष्टावासिसत्त्वेऽपि श्लेषमहिम्ना अर्धराज्यरूपेष्टावासिवर्णनात्समालंकार-
भेदः । स च 'विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यमः' इति तल्लक्षणेऽनिष्टमन्त-
रेणेष्टावाप्तावेव तेन भाव्यमिति वाच्यम् ; व्याजस्तुतिविधया प्राथमिकस्तुतिरूप-
वाच्यकक्ष्यायां समालंकारस्य दुर्वारत्वात् । एवं स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिकक्ष्यायां
मानसव्यथानिष्टावासिप्रतीतिः । 'अनिष्टस्याप्यवासिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति
लक्षितो विषमप्रभेदश्च । द्वयोश्च स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिरूपव्याजस्तुतिप्रभेदेन
सहैकवाचकानुप्रवेशसंकर इति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् ॥

आबालवृद्धमिति । यद्यस्मादाबालवृद्धं बालप्रभृति वृद्धपर्यन्तम् । समस्ता
जना द्रोवृक्षस्य पदं मूलस्थानम्, आलबालमिति यावत् । 'द्रुद्रुसागमाः' इति
वृक्षपर्यायेष्वमरः । जलैरुदकैर्मूर्खैश्च, लडयोरभेदात् ; सक्तं संगतमेवाहुर्वदन्ति ।
तस्मात्कारणात्स्वीकृता तादृशी द्रुपदेत्याख्या नाम येन तस्मिन्त्वयि मित्रस्य सख्युः,
मनेति यावत् । सूर्यस्य च तेजः कथं केन प्रकारेण न भज्येत भङ्गं न गच्छेन्न ? ।
'नुः' आमन्त्रणे, किन्तु गच्छेदेवेत्यर्थः ; जडसंगतेषु नास्ति मित्रत्वकाश इत्यर्थः ।
अत्र द्रुपदाख्यास्वीकरणस्य मित्रतेजोभङ्गहेतुत्वोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
सूर्यसुहृदोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिसंकीर्णम् ॥ १३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण व्याजस्तुतिवचनेन गूढनिन्दावाक्येन करणेन

पाठा०—१ 'क्षुरप्रवरप्रायेण'. २ 'मम मनसि व्यथां वितीर्णवताणवरशना-
वतीम्'. ३ 'स्वयमेवानुभवता भवता'. ४ 'जड'. ५ 'पौरैरान्ते वसता'. ६ 'पार्श्व'.

स्तेन सार्धमर्धराज्यपरिवर्तनमात्रमङ्गीकृत्य कृत्यविदां ककुदस्तौ जम्भ-
रिपुकुम्भसंभवानुभावय्युपयमं प्रवर्तयितुं कृतनिवर्तनः सोमकान्तिको-
पास्यौ पुत्रौ भागीरथीर्विनावसथस्य याजस्य मुनिराजस्य याजनानुग्रहेण
परिजग्राह ।

ततः,—

तातोऽपि धर्मतनयं तपनीयपीठ-

मारोप्य चक्षुरिव लब्धममुं तपोभिः ।

भार्गवस्य परशुरामस्यान्तेवसता शिल्पेण द्रोणेन (कर्त्रा) पौरवाणां युधिष्ठिरादीना-
मन्ते समीपे प्रधाषितो भस्मितः कृत्यविदां कर्तव्येषु निपुणानां ककुदः श्रेष्ठः, अत
एव पार्षतो द्रुपदस्तेन सार्धं द्रोणेन सह अर्धराज्यस्य परिवर्तनमात्रं परिपालन-
मेव, नतु सख्यमित्यर्थः । अङ्गीकृत्य । 'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः'
इति न्यायादिति भावः । कृतनिवर्तनः प्रत्यागतः सन्, तौ प्रसिद्धौ, जम्भरिपु-
संभवमर्जुनं कुम्भसंभवं द्रोणं च । उभावपि क्रमेण । उपयमं विवाहम्, 'विवाहो-
पायमौ पाणिपीडनं च' इत्यमरः । पक्षे,—यमस्य समीपं च, प्रवर्तयितुं प्रापयितुं
सोमश्चन्द्रः, उभया पार्वत्या सहितः सोमः शिवश्च, तयोरिव कान्तिः कोपश्च
क्रमात् आख्ये मुखे ययोस्तौ । 'सोमो लताविशेषे स्याच्छशाङ्के शंकरेऽपि च' इति
विश्वः । चन्द्रकान्त्या तुल्याननां रुद्रवत्कुन्दमुखं चेत्यर्थः । सोमकैः पाञ्चालैरन्तिके
उत्सङ्ग उपास्यौ । उपलालनीयाविति च, पुत्रौ च पुत्रं च पुत्रौ द्वौपदीष्टद्युम्नौ
भागीरथ्या वने तीरारण्य आवसथं स्थानं यस्य तस्य । 'स्थानावसथवास्तु च' इति
नृहृपर्यायेष्वमरः । याजस्य नाम मुनिराजस्य याजनेन यागकारयितृत्वरूपेणानु-
ग्रहेण प्रसादेन परिजग्राह, उत्पादितवानित्यर्थः । यतु—'कुम्भजम्भरिपुसंभवौ'
इति पाठान्तरम्, यच्च वा तद्वीत्यैव नृसिंहव्याख्यानम्,—तदुभयमप्यशुद्धम् ।
विवाहप्रापकचन्द्रकान्त्याननत्वस्य द्वौपद्यां यमसमीपप्रापकरुद्रौद्रास्यत्वस्य दृष्ट-
द्युम्ने च क्रमेणान्वयात्मकयथासंख्यालंकारभङ्गापत्तेः 'पुमान्स्त्रिया' (पा. १।२।६७)
इत्येकशेषशास्त्रेण पुत्री च पुत्रश्च पुत्रावित्येव व्याख्येयतया सोमकैरन्तिके उपास्या-
वित्यर्थान्तराप्रसक्त्या च 'सोमकोपकान्त्यास्यौ' इति पाठकल्पनायोगाच्चेति ॥

तात इति । ततोऽनन्तरं तातो धृतराष्ट्रोऽपि तपोमिर्लब्धं चक्षुरिव स्थित-
मित्युल्लेखा । शुश्रूषादिगुणसंपत्त्या परमप्रेमास्पदमित्यर्थः । जात्यन्धस्य भाग्या-

आवर्जितैः कलशवारिभिरभ्यपिञ्च-

दानन्दवाष्पसलिलैरवनीं च पौराः ॥ १४ ॥

आविभ्रतो धरणिमङ्गदनिर्विशेषं

नानाधनायतिभिरस्य नयोदिताभिः ।

वैस्त्यं समस्तमपि वासर्वसंनिभस्य

कोशीवभूव कुतुकैः सह कौरवाणाम् ॥ १५ ॥

पारेसिन्धु प्रतितमैथितं प्रत्यहं वर्धमानं

सोढुं पार्थाभ्युदयमपटोः स्वात्मजस्यानुरोधात् ।

स्कदाचिदुत्पन्ने चक्षुष्युत्कटानुरागादिति भावः । धर्मस्य यमस्य तनयं युधिष्ठिरम्, धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य तनयं मूर्तं धर्ममिव स्थितमित्यपि । 'आत्मा वै पुत्र-नामासि' (कौ० उ० २।११) इति श्रुतेरिति भावः । तपनीयपीठमारोप्य, कनकपीठे उपवेश्येत्यर्थः । आवर्जितैरानभितैः, समुद्रगङ्गादिभ्य आनीतैरिति वा । कलशेषु वारिभिः पुण्यैर्मन्त्रपूतैश्च जलैरभ्यपिञ्चत्पट्टाभिषेकं कृतवान् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (पा. ८।३।६५) इत्यादिना अङ्गव्यायेऽपि षत्वम् । पौराश्चानन्देन चिरात्काङ्क्षितलाभजनितेन यानि वाष्पसलिलानि तैरवनीं तन्मार्ग्या । भूमिमभ्यपिञ्चन् । भर्तुः पट्टाभिषेके भार्याया अपि तदौचित्यादिति भावः । पौरास्तदा ननन्दुरिति परमार्थः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्भूम्योत्प्रेक्षा । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १४ ॥

आविभ्रत इति । धरणिं भूमिमङ्गदेन केयूरेण सह निर्विशेषं तारतम्य-राहित्यं यथा तथा विभ्रतो हेलया भुजेन वहत इति प्रभावोत्कर्षः । वासवसंनिभस्येन्द्रतुल्यस्य अस्य युधिष्ठिरस्य नयेन षष्ठांशग्रहणरूपेणोदिताभिः, अर्जिताभिरित्यर्थः । नानामणिकनकरौप्यादिरूपाणां धनानामायतिभिर्लामैः समस्तं वस्त्यं गृहमपि । 'निशान्तवस्त्यसदनम्' इति गृहनामस्वमरः । कौरवाणां दुर्योधनादीनां कुतुकैः कुतूहलैः सह कोशीवभूव धनभवनीवभूव मुकुलीवभूवेति च, युधिष्ठिरस्य तादृक्समृद्ध्या दुर्योधनादयोऽस्मिन्नित्यर्थः । 'कोशोऽस्त्री कुञ्जाले खड्गपिधाने धनवेदमनि' इति विश्वः । महतामभ्युदये खलानां खेदस्य औत्सर्गिकत्वादिति भावः । अत्र धनगृह-मुकुलयोः श्लेषभित्तिकामेदाध्यवसायमूला-तिशयोक्तिसंकीर्णः सहोक्त्यलंकारः । 'सहोक्तिः सहभावश्चेद्भारते जनरञ्जनः' इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

पारेसिन्धुवति । अथ राजा घृतराष्ट्रः प्रीतो भक्तिप्रजारजनधनार्जनादिभिः संतुष्टोऽपि पारेसिन्धु समुद्रतटपर्यन्तं प्रथितं प्रसिद्धम् । किञ्च अहन्त्यहनि प्रत्यहं वर्धमानं पार्थस्य युधिष्ठिरस्याभ्युदयमैश्वर्यं सोढुं क्षन्तुमपटोरशक्तस्य, तद-

पाठा०—१ 'अभ्यपिञ्चन्'. २ 'अवनि'. ३ 'पस्त्यम्'. ४ 'नन्दनस्य'.

५ 'अमिता' : 'अथ तप्त'.

प्रीतो राजाप्यनुजतनयप्रेममार्गे प्रयातुं

मातुर्दोषादिव वहिरगादन्तरप्यन्धभावम् ॥ १६ ॥

तदनु सौबलीजानिरसौ बलीयसामर्षेण धर्षितः सहजविनयं धर्म-
तनयमाहूय कृतावहित्थो गिरमित्थमुत्थापयामास ।

‘वत्स ! संप्रति वारणावतं पुरमुपेत्य वारणाननगुरोरुत्सवं वार-
णाय विपदां निषेव्य सहानुजैस्तत्र वास्तव्यपौरजनभव्यया गिरा स्तव्यो
निरवधिसुखामनुशाधि वसुधाम्’ इति ।

तस्याशयं हृदि विदन्नपि धर्मसूनु-

स्तातस्य वाचमविलम्ब्य तथेत्यगृह्णात् ।

सहिष्णोरित्यर्थः । स्वात्मजस्य दुर्योधनस्यनुरोधादनुसरणात् । तदुर्बोधनानुवृत्ते-
रिति यावत् । अनुजतनये युधिष्ठिरे यत्प्रेम तस्य मार्गे प्रयातुं गन्तुं मातुरम्बि-
काया दोषात्सुरतसमये व्यासरूपावलोकनजुगुप्साकृतनेत्रनिमीलनरूपाद्वहिः, नेत्र-
योरिवेत्यर्थः । अन्तर्मनस्यपि । अन्धस्य भावमन्धत्वमगात्प्राप्तवान्, तत्तादृशं प्रेम
तत्याजेत्यर्थः । पुरा किल सत्यवत्याज्ञयाम्बिका पुत्रोत्पादनाय संगता व्यासेन ।
अथ तद्रूपदर्शनजनितजुगुप्साभयकृतलोचनमीलनाज्जात्यन्धं जनयामास दृतराष्ट्र-
मिति भारतकथाऽत्रानुसंधेया । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६ ॥

तदन्विति । तदनु प्रेमत्यागानन्तरं सौबली गान्धारी जाया यस्य सौबली-
जानिः । ‘जायाया निङ्’ इति (पा. ५।४।१३४) निङ् । असौ दृतराष्ट्रो बलीयसा
महताऽमर्षेण, द्वेषेणेत्यर्थः । धर्षित आक्रान्तः सन् । सहजः स्वाभाविको विनयो
यस्य तं धर्मतनयमाहूय । कृतावहित्थाकारगोपनं येन तथोक्तश्च सन् । स्वकैतव
परिज्ञानभयेनेति भावः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचमुत्थापयामासोत्पादि-
तवान्, उवाचेत्यर्थः ॥

वत्सेति । हे वत्स युधिष्ठिर ! त्वं संप्रत्यद्य वारणावतं नाम पुरमनुजैर्भी-
मादिभिः सहोपेत्य वारणस्य गदस्यैवाननं सुखं यस्य तस्य विज्ञेयस्य यो गुरुः
पिता सदाशिवस्तस्योत्सवं नैमित्तिकपाक्षिकादिकं विपदां वारणाय निवारणाय
निषेव्य तत्र वारणावते वास्तव्यस्य निवासिनः पौरजनस्य भव्यया कुशलान्वितया
गिरा स्तोतुं योग्यः स्तव्यः सन् निरवधि अवधिरहितं सुखं यस्यास्तां वसुधां
भूमिमनुजैः सहानुशाधि परिपालयेत्युवाचेति पूर्वेष्वान्वयः ॥

तस्येति । धर्मस्य यमस्य सूनुयुधिष्ठिरः । ‘सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ’ इति
विश्वः । तस्य कृतावहित्थस्य तातस्य पितुर्दृतराष्ट्रस्याशयं दुष्टाभिप्रायं हृदि
विदज्ज्ञानन्नपि । ‘अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः’ इति न्यायादिति भावः । अवि-

तत्तादृशेषु गुरुशासनपालनेषु

कूलंकषं गुणगणेन कुलं हि पूरोः ॥ १७ ॥

धर्मभूरनुजैः साकं तद्विरा तत्पुरं ययौ ।

कर्मचोदनया जीवः कायमन्यमिवेन्द्रियैः ॥ १८ ॥

सविनयमथ दर्शितं महीयः सचिववरेण पुरोचनेन शत्रोः ।

जतुगृहमभजन्त तत्र पार्था जगदिव नूतमशेषवस्तुपूर्णम् ॥ १९ ॥

तत्र ते विदुरभृत्यभाषितैः सौबलेयशतमन्युहेतुना ।

पञ्चतामपि परां धनंजयप्रापणेन जतुधाम्नि मेनिरे ॥ २० ॥

लब्ध कार्यकार्यालोचने कालक्षेपमकृत्वा तथा वारणावतं गच्छामीत्युक्तप्रकारं वाचमगृह्णाद्वृत्तवान् । उवाचेति यावत् । नन्विदमयुक्तम्; 'गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥' इति न्यायादित्यत आह—तदिति । पूरोः कुरुवंशजस्य राज्ञः कुलं तत्तादृशेष्वतिदुःखकरत्वेन दुर्मरेषु गुरोः पितुः शासनमाज्ञा तत्पालनेषु तत्करणेषु विषये गुणानां विनयविवेकादीनां गणेन कूलंकषं परिपूर्णं खलु । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । पूरुर्नाम पुत्रः पितुर्यथातेजरां परिगृह्य जुगुप्सितां दशसहस्रवत्सरा-न्स्वतारुण्यं तस्यै दत्तवानिति भारतकथा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

धर्मेति । धर्मभूर्युधिष्ठिरस्तस्य धृतराष्ट्रस्य गिरा तत्पुरं वारणावतं प्रति अनुजैः साकं जीवोऽन्तःकरणप्रतिविम्बितचैतन्यं कर्मणः प्रारब्धस्य चोदनया प्रेरणया इन्द्रियैश्चक्षुरादिभिः सह अन्यं कार्यं देहान्तरमिव ययौ प्राप्तवान् । उपमालंकारः । तेन हस्तिनपुरत्यागो देहत्यागवदितिदुःखायाभूदिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ १८ ॥

सविनयमिति । अथ वारणावतप्राप्त्यनन्तरं तत्र वारणावते पार्था अशेषैर्वस्तुभिर्मोग्यैः पूर्णमत एव महीयः रमणीयम् । किंच शत्रोर्दुर्योधनस्य सचिववरेण मन्त्रिमुख्येन पुरोचनेन नाम्ना स्लेच्छेन सविनयं यथा तथा दर्शितं विज्ञापितं जतुगृहं लाक्षागृहं नूतनं नवं जगल्लोकान्तरमिवाभजन्त विविशुः । उपमालंकारः । अत्र 'शत्रोः सचिववरेण' इत्युक्त्या तद्गृहस्य वासायोग्यत्वं ध्वन्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १९ ॥

तत्रेति । ते पार्था विदुरभृत्यस्य तत्प्रेषितखनकस्य भाषितैर्वाक्यैः 'दुर्योधनो जतुगृहदाहाद्युष्मान् मारयिष्यति' इत्यादिभिस्तत्र तस्मिजतुधाम्नि लाक्षागृहे सौबलेयानां दुर्योधनादीनां यच्छतं तस्य मन्युः क्रोधः स एव हेतुर्यस्य तेन सौबलेयो दुर्योधन एव शतमन्युरिन्द्रो हेतुर्यस्य तेनेति च । 'शतमन्युर्दिवस्पतिः' इतीन्द्रनामस्तमरः । धनंजयस्य वहेरर्जुनस्य च प्रापणेन पूरणेन परां संख्याभिर्जा

शिशमयिपुरपि द्विषां स मन्त्री

निभृतशरारुरिमान्निगूढभावान् ।

अवसरमनलावृते निकेते

प्रतिदिनमेधयितुं प्रतीक्षते स्म ॥ २१ ॥

जातुचिदपत्यैः सह पञ्चभिर्भृत्यभावमिषादमीषामामिषफलेषु विषं निनीषन्त्या निषादयोषित इव तस्य पुरोचनस्य निद्रायामपि द्राघिमाणं दातुकामन तत्र सन्नानि क्षणदायामाशुशुक्षणि क्षणान्निक्षिप्य जननी-सोदरजननीचेतरसंवेशसुखमणिमञ्चायमानभुजशिखरसीमेन भीमेन तस्माद्गृहाद्विदुरकिंकरकृतलिङ्गया सुरङ्गया निर्जम्मे ।

पञ्चतां मरणं मेनिरे तर्कितवन्तः । 'धनंजयोऽर्जुने वह्नौ', 'स्यात्पञ्चता कालधर्मः' इति विश्वामरौ । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २० ॥

शिशमयिपुरिति । निभृतः प्रच्छन्नः स चासौ शरारुर्धातुक इति विशेष्य-वविवक्षया समासः । द्विषां मन्त्री स पुरोचनो निगूढो दुर्विज्ञेयो भावोऽभिप्रायो येषां तान्, अप्रकाशितविदुरभृत्यभाषितानित्यर्थः । इमान्पार्थाननलेनाग्निनावृते दग्धे निकेते जतुगृहे । शमं क्षयं प्रापयितुमिच्छुः शिशमयिपुरपि सन् । प्रतिदिनं दिने दिने एधयितुं वर्धयितुमिति विरोधः । वह्नेरिन्धनीकर्तुमित्यविरोधः । अत एव विरोधाभासालंकारः । अवसरं समयं दहनयोग्यं प्रतीक्षते स्म निरीक्षितवान् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ २१ ॥

जातिवति । जातुचित्कदाचिद्भृत्यभावस्य परिचारकत्वस्य मिषाद्वयाजात् अमीषां पार्थानामामिषेषु भोग्येषु फलेषु रसालादिषु । आमिषेषु मांसेषु फले-ष्विति वा । 'आमिषं पलले ह्रीवे त्रिषु स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति विश्वः । विषं गरलं नेतुं प्रापयितुमिच्छन्त्या निनीषन्त्या निषादयोषितो दुर्योधनप्रेषितायाः किराल्या इवापत्यैस्तत्पुत्रैः पञ्चभिः सह तस्य निभृतशरारोः पुरोचनस्य निद्रायामपि द्राघिमाणं दीर्घत्वम् । दीर्घनिद्रासंज्ञं मरणमिति यावत् । दातुं कामो यस्य तेन जनन्याः कुन्त्याः सोदरजनस्य युधिष्ठिरादेश्च नीचेतरमनल्पं संवेशसुखं निद्रासुखं यस्मिंस्तदृशो मणिमयो मञ्च इवाचरन्ती मणिमञ्चायमाना भुजशिखरयोः सीमा प्रदेशो यस्य तेन । नीचेतरः संवेशसुखहेतुरिति वा व्याख्येयम् । 'सुखहेतौ सुखे सुखम्' इति विश्वः । भीमेन तत्र तस्मिन्सन्नानि जतुगृहे आशु-शुक्षणिमग्निं निक्षिप्य, 'शिखावानाशुशुक्षणिः' इत्यग्निनामस्वमरः । क्षणादग्नि-निक्षेपकाल एव । अन्यथा स्वेषामप्यभ्यातङ्कापत्तेरिति भावः । तस्माद्गृहाल्लाक्षा-गृहात्क्षणदायां रात्रौ विदुरस्य किंकरेण भृत्येन कृतं लिङ्गं निर्गमनचिह्नं यस्या-

पार्थद्विषां विग्रहमेकमेकं विभज्य सप्तापि शिखाः कुशानोः ।
स्वीकृत्य तृप्ताः स्वशिरःप्रक्रम्यैः शंश्लाधिरे तत्र समीरपुत्रम् ॥२२॥
प्रपश्यतां पौरनृणां प्रभाते सांक्रामिकं रोगमिवाधितापम् ।
आविभ्रतामश्रुभिरेव शान्तिरापादि तत्राग्निहठात्क्रियायाः ॥२३॥
तत्रालये दग्धतनूनथैतान्निश्चित्य पार्थान्निजचारवाचा ।
दुःखापदेशेन सुयोधनाद्याः संमोदबाष्पं ससृजुः सभायाम् ॥२४॥
तावत्सोऽपि गन्धवहसूनुन्धतमसवैन्धुरं सक्थिजवसमुत्थितमरुदु-

स्तया सुरङ्गया विलेन निर्जग्मे निर्गतम् । गमेर्भावे लिट् । 'अग्निदो गरदश्चैव'
इत्यादिना बह्विविषदानुपुरोचनकिरात्योः । 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचार-
यन्' (मनु० ८।३५०) इत्यादिस्मरणाच्च तद्वधो भीमस्य नानुचित इति ध्येयम् ॥

पार्थेति । तत्र कुशानोरग्नेः सप्तापि शिखाः पार्थद्विषां किरातीतत्पुत्रपुरो-
चनानामेकमेकैकं विग्रहं शरीरं विभज्य विभागं कृत्वा, स्वीकृत्य आस्वाद्य
चेत्यर्थः । तृप्ताः सत्यः स्वशिरसः आत्माग्रभागस्य अर्कषेण क्रम्यैः समीरपुत्रं भीमं
शंश्लाधिरे श्लाघनं चकुरिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । श्लाघतेः कर्तरि लिट् ।
उपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रपश्यतामिति । प्रभाते प्रातः प्रपश्यतामग्निहठात्क्रियायामिति लभ्यते ।
अत एव संक्रमादागतं सांक्रामिकं रोगमक्षयामयादिमिव स्थितम् । आधिना मनो-
व्यथया यस्तापस्तमाविभ्रतां पौरनृणामश्रुभिरेव । तत्र जनुगृहेऽग्नेः संबन्धिन्या
हठात्क्रियाया बलाद्वाहस्य शान्तिर्निर्वापणमापादि कृता । पद्यतेः कर्मणि लुङ् ।
तादृग्धर्मशीलानां किमिदमाकस्मिकमापतितं यतेति पौरा रुरुदुरित्यर्थः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ २३ ॥

तत्रेति । अथ लाक्षागृहदाहानन्तरं निजानामात्मीयानां चाराणां वाचा वाक्येन
दग्धाः सह मात्रा पाण्डवा इत्यादिना तत्रालये जनुगृह एतान्पार्थान्दग्धा तनुः
शरीरं येषां तथोक्तान्निश्चित्य सुयोधनाद्यास्तदानीं सभायां दुःखस्यापदेशेन संमो-
दबाष्पं ससृजुर्मुमुजुः । अद्य जातं निष्कण्टकमसत्साम्राज्यमिति मुमुदुरित्यर्थः ।
यत्तु- 'दग्धतनून्तेतान् पुरोचनादीन् पार्थान्निश्चित्य तत्वेन ज्ञात्वेत्यर्थः' इति नृसिं-
हः, -तन्न; पुरोचनादीनां प्रकृतत्वाभावेनैतच्छब्देन तत्परामर्शयोगात् । अन्यथा
उत्तरगद्येऽप्येतानवतार्येत्यत्र तत्परामर्शः किं न स्यादिति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २४ ॥

तावदिति । तावत्सुरङ्गान्निर्गमसमकाल एव स गन्धवहस्य वायोः सूनुर्भी-
मोऽप्यन्धतमसेन गाढतमसा । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । बन्धुरं सान्द्रं
सक्थिनोरुर्बोर्जवाद्देगात्समुत्थितेन संजातेन मरुता वायुनोत्पादितानामुन्मूलितानां

त्पाटिततरुविटपर्वसतिविघटनसमुद्भ्रान्तशकुन्तकुलनिबद्धनिध्वानमध्वानं
विलङ्घ्य कस्यचित्काननकासारतीरतरोरधिपरिसरमेतानवतार्य तदीय-
परिक्षरणविचक्षणः क्षणमवतस्थे ।

तत्र कापि तरुणी तडिदाभा तं ययौ जतुगृहे सुहितेन ।

चूषणाय तमसां वनमार्गे चोदिता हुतवहेन शिखेव ॥ २५ ॥

अधरोष्ठविभागेरेखिका सुदृशोऽस्या वदनेऽस्ति वा न वा ।

इति सा हृदि तस्य संशयं परिमार्ष्टुं किल मौनमत्यजत् ॥ २६ ॥

तरुणां विटपेषु शाखासु या वसतयः कुलायास्तासां विघटनेन नाशेन समुद्भ्रान्ता-
नामाकाशमुत्पतितानां शकुन्तानां पक्षिणां कुलेन निबद्धो निध्वानः कोलाहल-
रवो यस्मिंस्तमध्वानमरण्यमार्गं विलङ्घयति क्रम्य कस्यचित्कानने कासारस्य सर-
सस्तीरे तरोरधिपरिसरं समीपे एतान्कुन्त्यादीनवतार्योपवेद्य तदीये कुन्त्यादि-
संबन्धिनि परिरक्षणे दुष्टसत्त्वैर्म्यस्याणे विचक्षणः कुशलः सन् क्षणमवतस्थे
स्थितवान् । 'जागरूकः' इति पाठस्त्वनुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यः । यत्तु-तावत् 'दुर्यो-
धनाद्यानन्दसमये' इति नृसिंहः, -तत्र; दुर्योधनाद्यानन्दस्य भीमगमनारण्य-
स्थित्योश्चैककालिकत्वस्यासंभाव्यतया संदर्भविरोधात् । यदपि- 'अथवा भीमनि-
र्गमनानन्तरम्' इति व्याख्यान्तरम्, -तदपि न; भीमनिर्गमनानन्तरं भीमोऽव-
तस्थ इति संदर्भविरोधात् ॥

तत्रेति । तत्र तत्र मूले तडितो विद्युत् इवाभा यस्याः सा जतुगृहे सुहिते-
नानर्घ्यवस्तुकवलनवृत्तेन अत एव हुतवहेनाग्निना वनमार्गे तमसां चूषणाय
ध्वंसनाय चोदिता प्रेषिता शिखा ज्वालेव स्थिता कापि तरुणी तं भीमं ययौ
प्राप । अत्र जतुगृहसुखपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोजीविताग्निशिखात्वोपेक्षेति तयोर-
ङ्गाङ्गिभावेन संकरस्य तडिदाभेत्युपमया संसृष्टिः । स्वागता वृत्तम् ॥ २५ ॥

अधरोष्ठेति । अस्या भीमं प्रत्यागतायाः पुरोवर्तिन्या इति वा । सुदृशो वदने
मुखेऽधरस्यौष्ठस्योर्ध्वस्य च द्वयोः । विभज्यतेऽनयेति विभागा रेखैव रेखिका ।
'अधर'शब्दसंनियोगादुपरितनौष्ठ एवौष्ठशब्दो वर्तते । अर्थस्य च द्वित्वाद्वि-
चनमित्योष्ठाधरावित्यत्र विवृतमिति । 'साऽस्ति वा न वा' इत्युक्तप्रकारं संशयं तस्य
भीमस्य हृदि परिमार्ष्टुं किल निवारयितुमित्युपेक्षा । सा तरुणी मौनमत्यजत्,
उवाचेत्यर्थः । अत्र मौनत्यागे तादृशसंशयवारणफलकत्वोपेक्षया तन्मुखकान्ति-
नैगमित्यं तथा दृष्टिप्रतिरोधकमिति वस्तुप्रतीतिरलंकारेण वस्तुध्वनिः । औप-
च्छन्दसिकम् ॥ २६ ॥

पाठा०—१ 'विटपविघटन'. २ 'विघटन'. ३ 'कुलबद्ध'. ४ 'जागर-

विचक्षणः'. 'विचक्षणजागरः'. 'विचक्षणजागरूकः'. ५ 'सुहितेन'.

एतां प्रशस्ति भुजया वनराज्यसीमा-

मेकः स्वयं नरभुजामृषभो हिडिम्बः ।

अर्धांशभागजनवधे सममन्तकेन

तुल्याभिधानपदया स्वसृमान्मया यः ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिह तेऽद्य तिष्ठतः कीदृशं ककुदमित्ययं मम ।

चित्तरङ्गभुवि नृत्तकौशलीमुत्तरङ्गयति चित्रलासकः ॥ २८ ॥

रुधिरं पातुकामेन तेन वो हन्तुमीरिता ।

अधरं पातुकामाहमस्मि ते रूपसंपदा ॥ २९ ॥

अद्य ते सविधमापतेदसौ हृद्यमेतदुचितं वचः शृणु ।

मारणं रिपुषु तन्वताऽमुना मा रणं कुरु महान्बलेन सः ॥ ३० ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—एतामिति । नरभुजां मनुष्याशनानां रक्षलामृषभः श्रेष्ठः अत एव जनानां वधे हिंसायां विषये अन्तकेन समं यमेन सहार्धांशं तुल्यभागं भजतीति तथोक्तः, हिडिम्बो नाम राक्षसः स्वयमेकोऽसहायः सन्नेव भुजया, बाहुबलेनेत्यर्थः । एतां वनराज्यसीमां प्रशस्ति रक्षति, एतद्वनस्य राजेत्यर्थः । यो हिडिम्बस्तुल्यमभिन्नमभिधानपदं संज्ञाशब्दो यस्यास्तया मया स्वसृमान्, तस्याहं भगिनीत्यर्थः । स हिडिम्ब इति संबन्धः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिति । इह यमतुल्यहिडिम्बवने वीतशङ्कं गतभयं यथा तथा अद्य तिष्ठतस्ते तव ककुदं धैर्यं कीदृशमित्युक्तप्रकारोऽयं चित्रमाश्चर्यमेव लासको नर्तकः मम चित्तमेव रङ्गभूर्नाट्यदेशस्तस्यां वृत्तकौशलीं नाट्यनैपुण्यमुत्तरङ्गयति वर्धयति, अत्याश्चर्यमत्र त्वदवस्थानमित्यर्थः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ २८ ॥

रुधिरमिति । किंच रुधिरं युष्मद्रक्तं पातुं कामो यस्य तथोक्तेन तेन हिडिम्बेन वो युष्मान्हन्तुमीरिता प्रेरिताऽहं ते तत्र संबन्धिन्या रूपस्य सौन्दर्यस्य संपदा समृद्ध्या हेतुनाऽधरं भवदोष्टमाधुर्यं पातुकामाऽस्मि । इदं ततोऽप्याश्चर्यम्, यद्युष्मान्हन्तुमागताया मम विस्मृत्य सर्वं त्वद्रूपसंपदा त्वयि रागोदय इत्यर्थः । अत्र विरुद्धात्कार्यसंपत्तिरूपो विभावनाभेदः । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ २९ ॥

अद्येति । किंचासौ हिडिम्बः । हे धीर ! ते तव सविधं समीपं प्रत्यापतेद्गान्छेत् । अतः हृद्यं मनोज्ञमत एवोचितमेतद्वक्ष्यमाणं वचः शृणु, ममेति शेषः । रिपुषु शत्रुषु विषये मारणं वधं तन्वता कुर्वता अमुना हिडिम्बेन सह रणं युद्धं मा कुरु यतः । स हिडिम्बो बलेन महान्सर्वोत्तरः । अत्र बलाधिक्येन रणाकरणसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ३० ॥

उपयामविधौ त्वरस्व मे कृपया मारशराः शरारवः ।

दिवि वा भुवि वाऽथ दिक्षु वा रमये त्वामुपनीय रंहसा ॥३१॥

इत्येनां भाषमाणां रजनिचरपतिः क्रोधलिङ्गैः स्फुलिङ्गै-

र्दग्धेवाक्ष्णोरभीक्ष्णं स्फुटघटितभुजास्फोटवाचाटिताशः ।

विभ्राणो वंभ्रुकैश्यं त्वमिह वससि को मृत्युवक्रार्धजग्धो

दुर्बुद्धे ! तिष्ठ यासि क पुनरिति गिरा मेदुरः प्रादुरासीत् ॥३२॥

तस्मिन्क्षसि नेदिष्ठे तादृक्षपरुषाक्षरे ।

अपमृत्युरिवोदस्थादनिलस्यात्मसंभवः ॥ ३३ ॥

उपयामेति । किंच, हे धीर ! त्वं कृपया दयया मे ममोपयामविधौ विवाह-
कर्मणि विषये त्वरस्व प्रवणो भव । यतो मारस्य मन्मथस्य शत्रोश्च । 'मारौ
मन्मथशात्रवौ' इति विश्वः । शरा बाणाः शरारवो घातुकाः । अथ मद्विवाहानन्तरं
दिवि स्वर्गे वा भुवि वा दिक्षु काङ्क्षितासु वा रंहसा वेगेन त्वामुपनीय तं देशं प्रापय्य
रमये क्रीडयामि । स्वस्याः कामचारित्वादिति भावः । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३१ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण भाषमाणां वदन्तीम् । भीममिति शेषः । एनां
हिडिम्बां क्रोधस्य लिङ्गैश्चिह्नैरक्ष्णोः स्फुलिङ्गैरभिक्षणैः, तत्प्रायैरीक्षणैरिति यावत् ।
दग्धा दहन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । तृन्नन्तत्वात् 'नलो- (पा. २।३।६९)
इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । अभीक्ष्णं मुहुः स्फुटैः प्रकटैर्घटितयोरन्योन्यं संघृष्टयो-
र्भुजयोरस्फोटैरास्फालनशब्दैर्वाचाटिता मुखरिता आशा दिशो येन तथोक्तः ।
वंभ्रु कपिलवर्णं कैश्यं केशवृन्दं विभ्राणो वहन्न, रजनिचरपतिर्हिडिम्बः । हे दुर्बुद्धे
मूढ ! इह मदीये वने वससि मृत्योर्वक्त्रेणार्धं जग्धो भक्षितस्त्वं कः ? तिष्ठ, पुनः
इतः परं क कुत्र यासि गच्छसि ? इत्युक्तप्रकारेण गिरा वाचा मेदुरो मुखरः सन्
प्रादुरासीदविर्भव । स्वधरा वृत्तम् । यत्तु- 'स्फुटं यथा घटितस्य सुश्लिष्टस्य
रण इति शेषः' इति नृसिंहः, -तत्र; समस्तपदमध्ये शेषपूरणे समासानुपपत्तेः
'समर्थः पदविधिः' (पा. २।१।१) इत्यनेन पदान्तरसापेक्षस्य समासप्राप्तेर्निषेधात्,
च्युतसंस्कृतिदोषापत्तेः, व्याख्यासंप्रदायविरुद्धत्वाच्चेति ॥ ३२ ॥

तस्मिन्निति । तादृक्षाणि तादृशानि 'दुर्बुद्धे' इत्यादीनि परुषाणि निष्ठुराण्य-
क्षराणि वचनानि यस्य तस्मिन्स्तथोक्ते तस्मिन्क्षसि हिडिम्बे नेदिष्ठे संनिहिते
सति, अनिलस्यात्मसंभवो भीमोऽपमृत्युकालिकमृत्युरिवोदस्थादुत्थितवान्,
युद्धाय संनद्धोऽभूदित्यर्थः । 'अत्र 'नाश्लीलं कीर्तयेत्' इति परुषवचसाममङ्गल-
त्वस्मरणात्तत्कीर्तनेन हिडिम्बस्य मरणात्मकामङ्गलस्फोरणाय भीमेऽपमृत्यूपमेत्य-
लंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३३ ॥

वृक्षेण वृक्षं गिरिणा गिरीन्द्रं हस्तेन हस्तं वचसा वचश्च ।
परस्परेण प्रतिरुध्य घोरं समीकमेतौ सममादधाते ॥ ३४ ॥
स्वसुः समक्षं स्वयमेव मुष्ट्या बलं विडौजा इव वज्रसख्या ।
हिडिम्बमेनं यमराजधानीकुटुम्बमुख्यं कुरुते स भीमः ॥ ३५ ॥

तदनु तिमिरकदम्बेन हिडिम्बेन निर्मुक्तात्तस्मादहर्मुखादिव वना-
त्संध्ययेव सरागया तथा कमलपालिकया सह तपनभानव इव राज-
सूनवस्ते निष्क्रम्य शालिहोत्रमुनेः सरसि वीतिहोत्रभासं व्यासं भगवन्त-
मासेव्य तत्र तन्निदेशादहानि कैतिचिदतिवाहयांचक्रुः ।

पुत्रं तत्र घटोत्कचं पवनभूसङ्गादनङ्गातुरा
प्राप्तं सर्वगणैर्मनोजवसतां प्राप्त नक्तंचरी ।

वृक्षेणेति । एतौ भीम-हिडिम्बौ वृक्षेण वृक्षं परस्परेणान्योन्येन प्रतिरुध्य
निवार्य इति पदद्वयमग्रेऽपि योज्यम् । गिरिणा गिरीन्द्रम्, हस्तेन हस्तम्, वचसा
वचश्च, एवं समं तुल्यं घोरं दारुणं समीकं युद्धमादधाते कुरुतः । उपजा-
तिवृत्तम् ॥ ३४ ॥

स्वसुरिति । भीमः स्वयं वज्रस्याशनेः सख्या, तद्वदतिसारयेत्यर्थः । मुष्ट्या
मुष्टिघातेनैव, न त्वायुधेनेत्यर्थः । स्वसुर्भगिन्या हिडिम्बायाः समक्षं प्रत्यक्षे एनं
हिडिम्बं विडौजा इन्द्रो बलं बलासुरमिव यमराजधान्यां कुटुम्बेषु वास्तव्येषु
मुख्यं कुरुते स, अवधीदित्यर्थः । उपमालंकारः । उपेन्द्रवज्रा ॥ ३५ ॥

तदन्विति । तदनु हिडिम्बवधानन्तरं तिमिरस्य कदम्बेन समूहेनेव हिडि-
म्बेन राक्षसेन निर्मुक्तात् । उभाभ्यामपि त्यक्तादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अहर्मुखा-
त्प्रातःकालादिव तस्माद्वनाद्विडिम्बारण्याद्रागेण रक्तकान्त्या अनुरागेण च सहि-
तया संध्ययेव तथा कमलपालिकया हिडिम्बया सह निष्क्रम्य विनिर्गत्य तपनस्य
सूर्यस्य भानवः किरणा इव ते राजसूनवः पाण्डवाः शालिहोत्रस्य नाम मुनेः
सरसि, तत्तीर इत्यर्थः । वीतिहोत्रस्य अग्रेरिव भाः कान्तित्यस्य तं भगवन्तं
व्यासं मुनिमासेव्य तस्य व्यासस्य निदेशादाज्ञायाः कतिचिदहानि दिनानि
तत्र शालिहोत्रमुनिसरस्तीरेऽतिवाहयांचक्रुर्मयामासुः । अत्र निर्मोचनक्रियया
वनप्रातःकालयोर्निर्गमनक्रियया पाण्डवरविकिरणानां धर्मेत्येन प्रस्तुताप्रस्तुतास्पदं
दीपकद्वयम् । तथा हि-हिडिम्बतमःकदम्बयोर्गम्यमाननैल्येन हिडिम्बा-संध्ययोः
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितरागेण च साधर्म्यादुपमाद्वयम् । चतुर्णामेषां वीति-
होत्रभासमित्युपमया संसृष्टिः ॥

पुत्रमिति । तत्र शालिहोत्रसरस्तीरेऽनङ्गातुरा कामपीडिता नक्तंचरी हिडिम्बा
पवनभुवा भीमेन सह सङ्गात्संभोगाद्धेतोः सर्वैर्गुणैः शौर्यधैर्यादिभिर्मनोजवसतां

कुर्या वः स्मृत एव कर्मसु हरेः शक्तेरपि संसना-

मित्युक्त्वा स पितृन्यथाभिलषितं युक्तस्तया निर्ययौ ॥३६॥

ततस्ते वन्याशनैर्धन्या धारितवसुधासुधाशनाकृतयः प्रावृषमिव
बकबलाक्रान्तां पातालभुवमिव प्रत्यहं वर्धमानबलिशोकामङ्गराज्य-
सीमामिव सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठां रविरथाक्षधुरमिवैकचक्रां पुरीं
क्रमादाक्रम्य कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहमध्यमेत्य सुखमध्यवात्सुः ।

भिक्षामटद्भिरथ तत्र पृथाकुमारै-

रर्धं विभज्य पृथगर्पितमैन्नराशिम् ।

पितृतुल्यत्वं प्राप्तम्, भीमतुल्यमिति यावत् । 'अथ मनोजवसः पितृसंनिभः'
इत्यमरः । घटोत्कचं नाम पुत्रं प्रांसूत जनयामास । स घटोत्कचस्तु 'भोः पितरः !
वो युष्माकं कर्मसु कार्यसमयेषु स्मृत एव, स्मृतिमात्रसंनिहित एवेत्यर्थः ।
हरेरेन्द्रस्य शक्तेः सामर्थ्यस्यापि । इन्द्रदत्तकर्णप्रमुक्तशक्त्यायुधस्यापीति च
संसनां च्युतिं कुर्याम्' इत्युक्तप्रकारेण पितृन्युधिष्ठिरादीन्प्रत्युक्त्वा तय
हिडिम्बया मात्रा युक्तः सन् यथाभिलषितं स्वैर यथा तथा निर्ययौ निर्गतवान् ।
यनु- 'सर्वैरुणैरुपलक्षितं मनोजवसतां मनोजवसत्वं प्राप्तम्' इति नृसिंहः, -तत्तस्य
उक्तकोशानभिज्ञताविलसितमेवेति नास्माकमाग्रहः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३६ ॥

तत इति । ततो घटोत्कचनिर्गमनानन्तरं वनेभवैर्धन्यैरशनैः कन्दमूलादि-
भिर्धन्याः श्लाघ्यास्ते पाण्डवा धारिता वसुधायां भुवि सुधाशनाः देवाः, ब्राह्मणा
इति यावत् । तेषामाकृतिर्वैषो यैस्तथोक्ताः सन्तः वकस्य नामासुरस्य बलेन भृत्या-
मात्यादिनाक्रान्ताम् । वकपक्षिकुलाक्रान्तामिति च । अत एव प्रावृषं वर्षर्तुमिव
स्थिताम् । एवमग्रेऽपि । अहन्यहनि प्रत्यहं वर्धमानो बलिना वकासुरदैत्येन यः
शोकः स यस्यां ताम् । वर्धमानवैरोचनशोकां च । पातालभुवं पाताललोकमिव ।
पाताले नागपाशैर्बलेर्बद्धत्वादित्यन्यत्र भावः । सूर्यतनयाया यमुनाया अनुकूलं
तीरे प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यास्ताम् । कर्णोचितपालनामिति च । अङ्गराज्यसीमां अङ्गा-
ख्यं देशमिव एकचक्रां तत्संज्ञाम् । एकं चक्रं रथाङ्गं यस्यास्तामिति च । रविरथस्य
सूर्यरथस्य संवन्धिनीमक्षधुरं चक्रावलम्बितिर्यगदारुविशेषमिव पुरीं क्रमात्कतिपय-
प्रयाणैराक्रम्य प्राप्य कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहस्थस्य गृहमध्यमेत्य सुखं यथा तथा
अध्यवात्सुर्वसन्ति स्म । वसतेः कर्तरि लुङ् । अत्र 'वकबलाक्रान्ताम्' इत्यादौ
शब्दमात्रसाधर्म्याच्छेषचतुष्टयसंसृष्टिः—'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्दमात्र-
साधर्म्यम् । श्लेषोऽयं श्लिष्टत्वं सर्वत्राद्यद्वयेनान्ये ॥' इति लक्षणात् ॥

भिक्षामटद्भिरिति । अथ एकचक्रपुरप्रवेशानन्तरम्, तत्र एकचक्रायां भिक्षा-
मटद्भिः, भिक्षात्रमाचरद्भिरित्यर्थः । पृथाकुमारैः पार्थैरन्नराशेः । आर्जितादिति

पाठा०—१ 'जगतीमिव'; 'नगरीमिव'. २ 'गृह्यम्'. ३ 'उपेय'. ४ 'तनूजैः'.

५ 'अन्नराशेः'.

आकण्ठमभ्यवहरन्निखिलैः प्रतीकैः

पुत्रो बभूव मरुतः पुनरुक्तपोषः ॥ ३७ ॥

तत्र तत्र द्विजैरेते पृष्टा नाशं पृथाभुवाम् ।

इत्युत्तुर्वयमत्रैव विवस्तेषां तु संस्थितिम् ॥ ३८ ॥

यक्षेण केनापि हतो हिडिम्ब इति ब्रुवाणेषु मिथो द्विजेषु ।

आकूतगर्भं हसितं सगर्भ्याश्चकुर्मुखं वीक्ष्य समीरसूनोः ॥ ३९ ॥

एकदा सायमन्तर्गृहे निरवग्रहं निष्पतद्भिर्वाष्पैस्तरङ्गितोत्तमाङ्गमपत्य-
मुत्सङ्गभुवि पुरोधाय यातुधानापराधभयानुरोधेन मन्दितं क्रन्दितमुत्स-
जन्तीं कुन्ती समुपसृत्य विषादनिदानं विप्रायताक्षीमप्राक्षीत् ।

शेषः । अर्धं समांशं यथा तथा विभज्यं पृथगर्पितमन्नराशिमाकण्ठं कण्ठपर्य-
न्तमभ्यवहरन्मुञ्जानो मरुतो वायोः पुत्रो भीमः अखिलैः प्रतीकैरवयवैः पुन-
रुक्तो द्विगुणितः पोषो मांसलत्वं यस्य तथोक्तो बभूव, अतिमांसलोऽभूदित्यर्थः ।
वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३७ ॥

तत्रेति । एते पाण्डवाः, तत्र तत्र गोष्ठीषु द्विजैर्ब्राह्मणैः पृथाभुवां पाण्डवानां
नाशं दाहजन्यं पृष्टाः किं नष्टा इत्यनुयुक्ताः सन्तः ‘वयमत्र एकचक्रायामेव तेषां
तु संस्थितिं नाशं सम्यक्स्थितिं च विद्मो जानीमः’ इत्युक्तप्रकारमूचुः । अत्रैव
वर्तमानानां कथमस्माकं नाशवर्तेति भावः । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ ३८ ॥

यक्षेणेति । ‘केनाप्यनिर्ज्ञातनामगोत्रेण यक्षेण हिडिम्बो हतः’ इति द्विजेषु
मिथोऽन्योन्यं ब्रुवाणेषु कथयत्सु सत्सु समान एकस्मिन्गर्भे भवाः सगर्भ्याः सहजा
युधिष्ठिरादयः समीरसूनोर्भीमस्य मुखं वीक्ष्याकूतोऽभिप्रायो गर्भे यस्य तथोक्तं
हसितं हासं चक्रुः । ‘नैते जानन्ति त्वया स हतः’ इति सामिप्रायं हसन्ति
स्मेत्यर्थः । उपजातिः ॥ ३९ ॥

एकदेति । एकदा कदाचित्सायं दिनान्तेऽन्तर्गृहे गृहाम्भ्यन्तरे निरवग्रहं निष्प-
तिबन्धं निष्पतद्भिः स्वभिः । ‘वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ’ इत्यमरः ।
वाष्पैस्तरङ्गितं सिक्तमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तथोक्तमपत्यं पुत्रमुत्सङ्गभुवि ऊरुदेशे
पुरोधायाग्रे कृत्वा यातुधानस्य वक्त्रस्य अपराधात्प्रतिकूलाचरणरूपाङ्गं तस्यानु-
रोधः संरोधस्तेन मन्दितं मन्दरवं क्रन्दितं रोदनमुत्सजन्तीं कुर्वतीम्, निःशब्दं
रुदन्तीमित्यर्थः । अन्यथा नगरमात्रस्यैव क्षयापत्तेरिति भावः । विप्रस्य निजावास्-
दातुरायताक्षीं पत्नीं समुपसृत्य संनिधिं प्राप्य कुन्ती विषादस्य दुःखस्य निदानं
मुख्यकारणमप्राक्षीत् पप्रच्छ । पृच्छतेः कर्तरि लुङ् ॥

पाठा०—१ ‘निखिलैः’ २ ‘उत्सङ्गभुवि पत्युरपत्यं’

कुर्या वः स्मृत एव कर्मसु हरेः शक्तेरपि संसना-

मित्युक्त्वा स पितृन्यथाभिलषितं युक्तस्तया निर्ययौ ॥३६॥

ततस्ते वन्याशनैर्धन्या धारितवसुधासुधाशनाकृतयः प्रावृषमिव
बकबलाक्रान्तां पातालभुवमिव प्रत्यहं वर्धमानवलिशोकामङ्गराज्य-
सीमामिव सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठां रविरथाक्षधुरमिवैकचक्रां पुरीं
क्रमादाक्रम्य कस्यचिद्बृहमेधिनो गृहमध्यमेत्य सुखमध्यवात्सुः ।

भिक्षामटद्भिरथ तत्र पृथाकुमारै-

रधं विभज्य पृथगर्पितमन्नराशिम् ।

पितृतुल्यत्वं प्राप्तम्, भीमतुल्यमिति यावत् । ‘अथ मनोजवसः पितृसन्निभः’
इत्यमरः । घटोत्कचं नाम पुत्रं प्रांसूत जनयामास । स घटोत्कचस्तु ‘भोः पितरः !
वो युष्माकं कर्मसु कार्यसमयेषु स्मृत एव, स्मृतिमात्रसंनिहित एवेत्यर्थः ।
हरेरेन्द्रस्य शक्तेः सामर्थ्यस्यापि । इन्द्रदत्तकर्णप्रमुक्तशक्त्यायुधस्यापीति च
संसनां च्युतिं कुर्याम्’ इत्युक्तप्रकारेण पितृन्युधिष्ठिरादीन्प्रत्युक्त्वा तय
हिडिम्बया मात्रा युक्तः सन् यथाभिलषितं स्वैर यथा तथा निर्ययौ निर्गतवान् ।
यत्तु-‘सर्वैर्गुणैरुपलक्षितं मनोजवसतां मनोजवसत्वं प्राप्तम्’ इति नृसिंहः,-तत्तस्य
उक्तकोशानभिज्ञताविलसितमेवेति नास्माकमाग्रहः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३६ ॥

तत इति । ततो घटोत्कचनिर्गमनानन्तरं वनेभवैर्वन्यैरशनैः कन्दमूलादि-
भिर्धन्याः श्लाघ्यास्ते पाण्डवा धारिता वसुधायां भुवि सुधाशनाः देवाः, ब्राह्मणा
इति यावत् । तेपामाकृतिर्वेषो यैस्तथोक्ताः सन्तः बकस्य नामासुरस्य बलेन भृत्या-
मात्यादिनाक्रान्ताम् । बकपक्षिकुलाक्रान्तामिति च । अत एव प्रावृषं वर्षर्तुमिव
स्थिताम् । एवमग्रेऽपि । अहन्यहनि प्रत्यहं वर्धमानो बलिना बकासुरदैत्येन यः
शोकः स यस्यां ताम् । वर्धमानधैरोचनशोकां च । पातालभुवं पाताललोकमिव ।
पाताले नागपाशैर्बलैर्बद्धत्वादित्यन्यत्र भावः । सूर्यतनयाया यमुनाया अनुकूलं
तीरे प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यास्ताम् । कर्णोचितपालनामिति च । अङ्गराज्यसीमां अङ्गा-
ख्यं देशमिव एकचक्रां तत्संज्ञाम् । एकं चक्रं रथाङ्गं यस्यास्तामिति च । रविरथस्य
सूर्यरथस्य संवन्धिनीमक्षधुरं चक्रावलम्बितिर्यग्दारुविशेषमिव पुरीं क्रमात्कतिपय-
प्रयाणैराक्रम्य प्राप्य कस्यचिद्बृहमेधिनो गृहस्थस्य गृहमध्यमेत्य सुखं यथा तथा
अध्यवात्सुर्वसन्ति स्म । वसतेः कर्तरि लुङ् । अत्र ‘बकबलाक्रान्ताम्’ इत्यादौ
शब्दमात्रसाधर्म्याच्छ्लेषचतुष्टयसंसृष्टिः—‘प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्दमात्र-
साधर्म्यम् । श्लेषोऽयं छिष्टत्वं सर्वत्राद्यद्वयेनान्त्ये ॥’ इति लक्षणात् ॥

भिक्षामटद्भिरिति । अथ एकचक्रपुरप्रवेशानन्तरम्, तत्र एकचक्रायां भिक्षा-
मटद्भिः, भिक्षाश्रमाचरद्भिरित्यर्थः । पृथाकुमारैः पार्थैरन्नराशेः । आर्जितादिति

पाठा०—१ ‘जगतीमिव’; ‘नगरीमिव’. २ ‘गृह्यम्’. ३ ‘उपेल’. ४ ‘तनूजैः’.
५ ‘अन्नराशेः’.

आकण्ठमभ्यवहरन्निखिलैः प्रतीकैः

पुत्रो बभूव मरुतः पुनरुक्तपोषः ॥ ३७ ॥

तत्र तत्र द्विजैरेते पृष्टा नाशं पृथाभुवाम् ।

इत्युचुर्यमत्रैव विद्यस्तेषां तु संस्थितिम् ॥ ३८ ॥

यक्षेण केनापि हतो हिडिम्ब इति ब्रुवाणेषु मिथो द्विजेषु ।

आकूतगर्भं हसितं सगभ्याश्चक्रुर्मुखं वीक्ष्य समीरसूनोः ॥ ३९ ॥

एकदा सायमन्तर्गृहे निरवग्रहं निष्पतद्भिर्वाष्पैस्तरङ्गितोत्तमाङ्गमपत्य-
मुत्सङ्गभुवि पुरोधाय यातुधानापराधभयानुरोधेन मन्दितं क्रन्दितमुत्सृ-
जन्ती कुन्ती समुपसृत्य विषादनिदानं विप्रायताक्षीमप्राक्षीत् ।

शेषः । अर्धं समांशं यथा तथा विभज्यं पृथगर्पितमन्नराशिमाकण्ठं कण्ठपर्य-
न्तमभ्यवहरन्मुञ्जानो मरुतो वायोः पुत्रो भीमः अखिलैः प्रतीकैरवयवैः पुन-
रुक्तो द्विगुणितः पोषो मांसलत्वं यस्य तथोक्तो बभूव, अतिमांसलोऽभूदित्यर्थः ।
वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३७ ॥

तत्रेति । एते पाण्डवाः, तत्र तत्र गोष्ठीषु द्विजैर्ब्राह्मणैः पृथाभुवां पाण्डवानां
नाशं दाहजन्यं पृष्टाः किं नष्टा इत्यनुयुक्ताः सन्तः ‘वयमत्र एकचक्रायामेव तेषां
तु संस्थितिं नाशं सभ्यविस्थितिं च विद्मो जानीमः’ इत्युक्तप्रकारमूचुः । अत्रैव
वर्तमानानां कथमस्माकं नाशवर्तेति भावः । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ ३८ ॥

यक्षेणेति । ‘केनाप्यनिर्ज्ञातनामगोत्रेण यक्षेण हिडिम्बो हतः’ इति द्विजेषु
मिथोऽन्योन्यं ब्रुवाणेषु कथयत्सु सत्सु समान एकस्मिन्गर्भे भवाः सगभ्याः सहजा
युधिष्ठिरादयः समीरसूनोर्भीमस्य मुखं वीक्ष्याकूतोऽभिप्रायो गर्भे यस्य तथोक्तं
हसितं हासं चक्रुः । ‘नैते जानन्ति त्वया स हतः’ इति साभिप्रायं हसन्ति
स्मेत्यर्थः । उपजातिः ॥ ३९ ॥

एकदेति । एकदा कदाचित्सायं दिनान्तेऽन्तर्गृहे गृहाम्भ्यन्तरे निरवग्रहं निष्प-
तिबन्धं निष्पतद्भिः स्रवद्भिः । ‘वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ’ इत्यमरः ।
वाष्पैस्तरङ्गितं सिक्तमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तथोक्तमपत्यं पुत्रमुत्सङ्गभुवि ऊरुदेशे
पुरोधायाम्रे कृत्वा यातुधानस्य बकस्य अपराधात्प्रतिकूलाचरणरूपाङ्गं तस्यानु-
रोधः संरोधस्तेन मन्दितं मन्दरवं क्रन्दितं रोदनमुत्सृजन्ती कुर्वतीम्, निःशब्दं
रुदन्तीमित्यर्थः । अन्यथा नगरमात्रस्यैव क्षयापत्तेरिति भावः । विप्रस्य निजावास-
दातुरायताक्षीं पत्नीं समुपसृत्य संनिधिं प्राप्य कुन्ती विषादस्य दुःखस्य निदानं
मुख्यकारणमप्राक्षीत् पप्रच्छ । पृच्छतेः कर्तरि लुङ् ॥

पाठा०—१ ‘निखिलैः’. २ ‘उत्सङ्गभुवि पत्युरपत्यं’.

सापि तां कृपालुतया हृदि लगद्गदां गद्गदाक्षरमाचचक्षे ।

साधयेयमिति धर्मसंग्रहं संदधाति मिथुनं परस्परम् ।

आधये परमनेकजन्मनोरावयोरजनि पापसंग्रहः ॥ ४० ॥

अयि ! किं ब्रवीमि परिपाकमंहसा-

मतिभीषणो बक इति क्षपाचरः ।

स्वसुरादरात्स्वयमिवागतो यमो

यमुनावनान्तमवलम्ब्य वर्तते ॥ ४१ ॥

मा भून्नाशो युगपदिति नो भीरुभिर्जातु पौरैः

पूर्वैर्लब्ध्वावसरमसकृत्प्रार्थनाभिः प्रकृतम् ।

सेति । सा विप्रपत्न्यपि कृपालुतया दयाशीलतया हृदि मनसि लगन्व्यामुवन् गदो रोगः शोकात्मको यस्यास्ताम् । महान्तोऽन्यसंतापास्त्रिद्यन्तीति भावः । तां कुन्तीं प्रति गद्गदानि दुःखतरलान्यक्षराणि वचनानि यस्मिंस्तद्यथा तथाचचक्ष उवाच, दुःखनिदानमिति शेषः । चक्षतेः कर्तरि लिट् ॥

साधयेयमिति । धर्मः पितृणापाकरणरूपः संगृह्यतेऽनेनेति धर्मसंग्रहं पुत्रं साधयेयं संपादयेयमिति हेतोः मिथुनं स्त्रीपुरुषौ परस्परं संदधाति संगच्छति । 'प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतेः । 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' इति स्मृतेश्च । महतामपत्यार्थमेव दारसंग्रह इति भावः । अनेकानि जन्मानि पूर्वाणि ययोस्तयोः । इति बहुतरपापसंचयद्योतनायेदं विशेषणम् । आवयोर्दग्ध-
त्योस्तु परं केवलमाधये मनोव्यथार्थं पापं तत्फलं दुःखं संगृह्यतेऽनेनेति पाप-
संग्रहः अल्पायुः पुत्रोऽजनि जातः । अत्र पुत्रात्मकधर्माय यतमानयोरल्पायुः, पुत्रात्मकपापावासिवर्णनाद्विषमप्रमेदः । यत्तु- 'धर्मस्य संग्रहं संपादनमिति व्याख्यायि' इति, यत्- 'मिथुनसंग्रहः' इति नृसिंहग्रलपितम्, -तत्तयूनपरत्वादिदो-
षाक्षेपणमूलोच्छेदित्वादुपेक्ष्यम् ॥ ४० ॥

अयीति । अयि हे सखि ! अंहसां पापानाम्, ममेति शेषः । परिपाकं दुःखात्मना परिणामं किं ब्रवीमि कथं वक्ष्यामि । अनिर्वाच्यं महुःखमित्यर्थः । तदेव विशदयति-अतीति । अतिभीषणोऽत्यन्तदारुणो बक इति बकसंज्ञः क्षपाचरो राक्षसः स्वसुर्भगिन्या यमुनाया आदरात्स्वयं साक्षादागतो यम इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । यमुनाया वनान्तं तीरारण्यमवलम्ब्याक्रम्य वर्तते । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ४१

मा भूदिति । नोऽस्माकं सर्वेषां युगपदेककालं नाशो मा भूदिति हेतोः । भीरुभिर्मयशीलैरत एव पूर्वैः पुरातनैः पौरैरेतत्पट्टणवासिभिः जातु कदाचिद-
वसरं प्रार्थनावकाशं लब्ध्वा असकृद्बहुवारं प्रार्थनाभिः प्रकृतं निर्णीतम् । एकैक-

एकैकस्मिन्नहनि वितरत्येकमेकं पुमांसं

नित्यं तस्मै बलिमिह जनस्तुङ्गमन्नस्य राशिम् ॥ ४२ ॥

तादृशः प्रलयकालकठोरो वासरः स तु ममालयभूमेः ।

द्वारि तिष्ठति वकात्परितुष्टात्पारितोषिकमिवाद्य जिघृक्षुः ॥ ४३ ॥

बालानिव प्रवयसोऽपि नराशनोऽयं

भुञ्जीत चेन्मम स एव हि पुण्यपाकः ।

बालेन भाव्यमिति तद्वलिषु व्यवस्था

कण्ठे पुनः कलयति क्रकचस्य धाटीम् ॥ ४४ ॥

संतानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते

संवर्तकालसहजश्च स राक्षसेन्द्रः ।

संभूयते च समयः क्षपया महत्या

संतीर्यतां कथमियं सखि ! मे विपत्तिः' ॥ ४५ ॥

स्मिन्नहनि एकमेकं पुमांसं, तुङ्गमत्युन्नतम्, पर्वतकल्पमिति यावत् । अन्नस्य राशिमेतदुभयरूपं बलिं नित्यं दिने दिने तस्मै वकाय इह पतत्पट्टणे जनो वितरति ददाति । 'नित्यं तस्मै' इत्यपपाठः । 'कृत्वा तस्मै' इति पाठस्त्वनन्वयित्वादुपेक्ष्यः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४२ ॥

तादृश इति । तादृश उक्तवलिप्रदानात्मकः अत एव प्रलयकाल इव कठोरः प्राणिहिंसकत्वाद्वास्त्रो वासरो दिनं परितुष्टात् 'ब्राह्मणोऽयं बलिं ददाति' इति प्रियवाक्यश्रवणेन संतुष्टात् वकाद्राक्षसात्पारितोषिकं प्रियवाक्याहारदेयद्रव्यं जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छुरिव । ममालयभूमेर्निवासस्य द्वारि द्वारदेशे अद्य श्वः प्रातरिति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानत्वनिर्देशः । तिष्ठति, तत्तद्गृहचारानुपूर्व्यां श्वः प्रातर्बलि-रस्माभिर्देय इत्यर्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ ४३ ॥

बालानिति । अयं नराशनो वको बालानिव, यूना इवेत्यर्थः । प्रवयसो वृद्धा-नपि भुञ्जीत चेन्नक्षयेद्यदि स वृद्धभक्षणमेव पुण्यानां पाको हि फलं खलु । तन्मात्रमपि नास्तीत्याह—बालेनेति । तस्य वकस्य बलिषु विषये बालेन भाव्यं भवितव्यमित्युक्तप्रकारा व्यवस्था प्राचीननिष्कर्षः पुनः कण्ठे क्रकचस्य करपत्रस्य धाटीं भङ्गीं कलयति योजयति, आवयोर्दम्पत्योर्वृद्धत्वात् तरुणः पुत्र एवायं तद्व्यर्थं देय इति महदुःखमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४४ ॥

संतानेति । संतानस्यासद्वंशस्य मूलमविच्छेदकारणमिदं पुरोवर्ति अपत्यं पुत्रः एकमेवास्ते वर्तते, तद्दानाद्वंशोच्छेद इति भावः । ननु कदाचित्क्षपया वकः पुनः पुत्रं दद्यादित्यत आह—संवर्तते । स राक्षसेन्द्रश्च वकस्तु संवर्तकालस्य

पाठा०—१ 'कृत्वा'. २ 'कलयते'.

विप०—१ इयं व्यवस्था क्वचित् कण्ठच्छेदव्यथां करोतीति साधः ।

इत्युदीर्य सरभसावगाहनहृदयसमुत्कूलितं शोकसरःपूरमिव नयनसलिलं
विशृङ्खलं खेलयन्त्यै तस्यै 'तनयेषु द्वितीयः समरेष्वद्वितीयः सुतः
सखि ! ते' दीयते । स एव तत्प्राणनाशने बलीभविष्यति । मा मैषीः'
इति सा नरदेवमहिषी प्रत्यश्रौषीत् ।

अनयोरथ दम्पत्योरश्रुहेतोः शुचः पदे ।

आनन्दस्यातिरेकोऽभूदादेश इव तत्क्षणम् ॥ ४६ ॥

तमिमं प्रसुवा रहस्युदन्तं गदितो वायुसुतो बलावलेपात् ।

सहजः, सदृश इत्यर्थः । तथा च प्राणिर्हिंसाविहारणां कुतः कृपेति भावः । ननु
कालान्तरभाविनीमापदं विचिन्त्य किमद्यैव शोचसीत्यत आह—संभूयत इति ।
महत्या दुःखदुर्भरया क्षपया एकयैव रात्र्या समयो बलिप्रदानावसरः संभूयते
संप्राप्यते, प्रमातायां रजन्यामेव बलिर्देय इत्यर्थः । अतो न कालान्तरीणा विप-
दिति भावः । इयं उक्ता मे मदीया विपत्तिः । हे सखि ! कथं केन प्रकारेण
संतीर्यतामतिक्रम्यताम् ? । तरतेः कर्मणि प्राप्तकाले लोद ॥ ४५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणोदीर्योक्त्वा सरभसमतिवैगमवगाहनं निमज्जनं यस्य
तथोक्तेन हृदयेन मनसा समुत्कूलितं तदं प्रापितं शोक एव सरो जलं तस्य
पूरं प्रवाहमिव स्थितं नयनयोः विशृङ्खलं निष्प्रतिबन्धं यथा तथा खेल-
यन्त्यै प्रसारयन्त्यै तस्यै ब्राह्मणपत्न्यै । हे सखि ! ते तुभ्यं मम तनयेषु द्विती-
योऽपि समरेष्वद्वितीयोऽसदृशः सुतो भीमो दीयते, मयेति शेषः । स भीम
एव तस्य वक्रस्य प्राण्यते जीव्यतेऽनेनेति प्राणनं यदशनमन्नं तद्विषये बली-
भविष्यति बलिर्भविष्यति । तत्प्राणानां नाशने विषये बली बलवान्भविष्यतीति
च; अतो मा मैषीर्न त्रस्येः । भयेः कर्तरि लुङ् । इत्युक्तप्रकारेण सा नरदेवस्य
पाण्डोः महिषी पत्नी कुन्ती प्रत्यश्रौषीत्यतिज्ञामकरोत् । प्रतिपूर्वाच्छृणोतेः कर्तरि
लुङ् । विरोधाभासश्छेषयोः संसृष्टिः ॥

अनयोरिति । अथ कुन्तीप्रतिज्ञानन्तरमनयोर्दम्पत्योर्ब्राह्मणीब्राह्मणयोरश्रुहे-
तोर्बाष्पकारणस्य शुचो दुःखस्य पदे स्थाने, मनसीति यावत् । शुच इति 'राहोः
शिर' इत्यादिबदमेदे षष्ठी । तथा च 'शुगभिज्ञे पदे शब्दे' इति च । आनन्द-
स्यातिरेकः संतोषातिशय आदेशोऽतिथिरिव । व्याकरणशास्त्राप्रसिद्धशब्दान्तरमि-
वेति च । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणमभूत्, व्याकरणेन युष्मदादिपदे आदेशविधया
स्वमादिपदमिवाश्रुपदं दूरीकृत्य आनन्दातिरेकपदमभूदित्यर्थः । उपमालंकारः ॥ ४६ ॥

तमिति । वायुसुतस्त्वमिमं पूर्वोक्तमुदन्तं वार्ता प्रति रहसि प्रसुवा जनन्या
गदितः कथितः सन् । बलावलेपाच्छैर्यगर्वाद्धेतोः वक्रमसुरं रात्र्यां मनसा न

पाठा०—१ 'मया ते'. २ 'तत्प्रीणनप्रणाशनयोः'.

मनसा न बकं लिलेह रात्र्यामनसा धारितमन्नराशिमेव ॥४७॥

अपरेद्युर्निखिलजनानन्दकरे भगवति दिनकरेऽपि मन्देहकुलमवस्क-
न्दितुमुदयगिरिशिखरमधिरूढे,—

स शकटमधिरूढ भीमसेनो दधिकलशीकुलशीभरान्नराशिम् ।

बकभवनवनं विवेश शाखानगरमिवान्तकवीरराजधान्याः ॥४८॥

कङ्कालोच्चयकल्पितान्तकचमूशाटीकुटीविभ्रमे

तत्र क्रुद्धतदौपवाह्यमहिषश्चासोग्रचक्रानिले ।

लिलेह न स्पृष्टवान्, न गणयामासेति यावत्; किंतु अनसा शकटेन धारितं
संभरितमन्नराशिमेव अनसा रात्र्यां लिलेहास्वादितवान्, श्वः पूर्णाहारो मम भवे-
दिति सर्वमपि रजनीं ध्यायन्नतिष्ठदित्यर्थः । लिहेः कर्तरि लिट् । औपच्छन्द-
सिकम् ॥ ४७ ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन्दिने निखिलजनानामानन्दकरे । दृष्टि-
रोधितिमिरवारणादिति भावः । 'अखिलजननयनानन्दकरे' इति क्वचित्पाठः । भग-
वति दिनकरे सूर्येऽपि । इत्यपिना भीमस्य बकावस्कन्दनं समुच्चीयते । मन्देहानां
नाम राक्षसानां कुलम् । 'वृन्दम्' इति वा पाठः । अवस्कन्दितुं नाशयितुम् ।
उदयगिरेः शिखरमधिरूढे प्राप्ते सतीत्युत्तरेणान्वयः । मन्देहा नाम राक्षसाः
संध्यासु सूर्यं क्षणं निरुध्य नश्यन्तीति श्रुतिसिद्धम् ॥

स इति । स भीमसेनो दधिकलशीनां दधिकुम्भानां कुलं वृन्दं । अश्रुते
व्याप्नोतीति व्युत्पत्तौ शकन्धवादित्वात् पररूपे पिप्पल्यादित्वात् ङीपि च कुलशी
पङ्क्तिः तां विभर्तीति भरः तादृशोऽन्नस्य राशिर्यसिंस्तथोक्तम् । 'दधिकलशीकुल-
पीवरान्नराशिम्' इति पाठस्तु सुगमः । शकटमधिरूढान्तकवीरस्य यमस्य या
राजधानी संयमनी तस्याः शाखानगरं उपपट्टणमिव स्थितम् । 'यन्मूलनगरा-
त्पुरम् । तच्छाखानगरम्' इत्यमरः । बकस्य भवनं यसिंस्तद्वनं विवेश । उत्प्रेक्षा ।
पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

कङ्कालेति । कङ्कालानां शरीरशल्यानामुच्चयेन समूहेन कल्पितोऽन्तकचम्बा
यमसेनायाः शाटीकुटीविभ्रमः पटगृहविलासो यसिंस्तथोक्ते । 'स्याच्छरीरास्त्रि
कङ्कालः' इत्यमरः । क्रुद्धस्य कुपितस्य तदौपवाह्यस्य यमवाहनस्य महिषस्य आसा
इव उग्रा दारुणाश्चक्रानिला आवर्तवायवो यसिंस्तथोक्ते गृध्रध्वाङ्गानां कङ्क-
काकानां शृगालानां शिवानां च घोषैर्वोरध्वनिभिर्विकसन्वर्धमानो रक्षसो बकस्या-
पदानानि प्राणिहिंसात्मककर्माणि तत्संबन्धिनः स्तवो यसिंस्तथोक्ते । तादृग्ध्वनि-

पाठा०—१ 'रखिल'. २ 'दिनकरे मन्देह'. ३ 'शेखराज'; 'पीवराज';
'शीफराज'.

टिप्प०—१ पते गृध्राद्यास्तदुच्छिष्टमांसोपजीविन अत एव यसाद्येषामुपजीविका
तेषामत्र वर्णनमुचितम् ।

गृध्रध्वाङ्गशृगालघोषविकसद्रक्षोपदानस्तवे

भुञ्जानः शकटस्थ एव स तदा चक्रे महर्क्ष्वेलितम् ॥४९॥

सोऽपि तदिदं निशम्य बलिपुरुषविशेषमैन्दितशकटागमेन प्रथममेव
कृतोन्मेषं रोषं द्विगुणयन् गिरिकंदरमन्दिरमुखात्सरभसं विनिर्गत्य,—

एवं को वाऽपराधोऽप्यमुमविगणयन्बाहुमत्रेति घुष्यन्

व्यक्तोरोरक्तरेखाकृतविरुदजगद्धातुकत्वप्रशस्तिः ।

क्रोशन्मर्त्याङ्गखादत्वरणपरिचलत्सृकलप्रास्थिदण्ड-

स्थूले दंष्ट्रे दधानः पवनभुवमभि प्राद्रवद्यातुधानः ॥ ५० ॥

निजभुर्जयुगलीनियत्रणाभिर्नियमितयत्नपरस्पराबुभौ तौ ।

निगडितनयनं निलिम्पपङ्केर्निरवहतां निपुणं नियुद्धशिल्पम् ५१

व्याजतद्विरुदस्तुतिरवमुखरित इत्यर्थः । तत्र बकवने शकटस्थः सन्नेव भुञ्जानो-
ऽन्नराशिं भक्षयन्स भीमो महद्वक्त्रहृदयभेदनं क्ष्वेलितं सिंहनादं चक्रे । अत्र बलि-
भक्षणक्ष्वेलिताभ्यां भीमस्य तृणीकृतवकबलावलेपप्रतीतेर्वस्तुध्वनिः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

स इति । स बकोऽपि तदिदं भीमसिंहनादं निशम्य श्रुत्वा बलिनाऽन्नेन बल-
वतेति च पुरुषविशेषेण महापुरुषेण भीमेन च द्वाभ्यां मन्दिनेन विलम्बितेन
शकटस्यागमेनागमनहेतुना प्रथमं सिंहनादश्रवणात्पूर्वमेव कृत उन्मेष उत्पत्तिर्यस्य
तं रोषं क्रोधं द्विगुणयन्पुनरुक्तयन्सन् । गिरेः कंदरं गुहा सैव मन्दिरं तस्य
मुखाद्वारात्सरभसं सवेगं यथा तथा विनिर्गत्य बहिरागलेत्युत्तरेणान्वयः ॥

एवमिति । व्यक्ताभिः स्फुटाभिरुरसि रक्तरेखाभी रुधिरलेपधाराभिः
कृतानि विरुदानि जयचिह्नानि यस्यास्तथोक्ता तादृशी जगतो घातुकत्वेन वधेन
या प्रशस्तिः श्लाघ्या सा यस्य तथोक्तः । क्रोशतां वेदनया रुदतां मर्त्यानां बलि-
भृतानामङ्गखादेऽवयवभक्षणे स्वरणेन वेगेन परितश्चलतोः सृक्कणोरोष्ठप्रान्तयो-
र्लम्भे अस्थिदण्डाविव स्थूले चेति विशेष्यत्वविवक्षया संमासः । दंष्ट्रे दन्तविशेषौ
दधानो यातुधानो बकोऽजुं बाहुमविगणयन्नविचारयन् । एवमुक्तप्रकारमत्र
मयि विषये को वा अपराधोऽप्यपराधनं करोतीति घुष्यन् घोषं कुर्वन्सन् पवन-
भुवमभि भीमस्याभिमुखं प्राद्रवद्धावति स । यनु-‘क्रोशतो मर्त्यस्य भीमस्य’
इति, ‘लम्भाः पूर्वामेवेति शेषाः’ इति नृसिंहप्रलपितम्,—तत्तन्नामानुरूपमेव; यतः
प्रथमे तत्प्रकर्षस्य द्वितीये च्युतसंस्कारस्य च दोषस्थापत्तेः ॥ ५० ॥

निजेति । ताबुभौ भीमवकौ निजाभ्यां भुजयोर्युगलीभ्यां नियत्रणाभिर्बन्धै-
र्नियमितो निरुद्धो यत्नो यस्य तादृशं परस्परमन्योन्यं ययोस्तथोक्तौ सन्तौ,
परस्परं भुजाभ्यां बन्धने धृतयत्नावित्यर्थः । निलिम्पानां देवानां पङ्केः सङ्घैर्निगडिते

पाठा०—१ ‘क्ष्वेलितम्’. २ ‘भारमन्दित’. ३ ‘सृक्कि’. ४ ‘पुत्रस्य’.

ततः,—

पुत्रस्य वायोर्भुजदौर्ललित्यं वक्रं वने तत्र चिरं चरन्तम् ।
 निन्ये दशां कामपि राक्षसस्त्रीनेत्राभ्रवर्षतुर्विलासयोग्याम् ॥ ५२ ॥
 तं विकृष्य पुरसीभि निशीथे तत्क्षणात्कुणपमर्शनदोषम् ।
 मार्ष्टुकाम इव मारुतसूनुर्मातुरङ्घ्रिपुपसेवितुमागात् ॥ ५३ ॥
 आलोक्य यातुशवमेतदशेषपौरैरहोमुखे परवशीक्रियते स्म चेतः ।
 आश्चर्यपूरपरिमेलनफेनिलाभिरानन्दसागरतरङ्गपरम्पराभिः ५४
 भवनमेत्य तदा गृहमेधिनः पवनजे प्रवणीकृतमूर्धनि ।
 प्रयुयुजे सममाशिपमक्षतैः प्रमुदितः पुरि तत्र महाजनः ॥ ५५ ॥

आश्चर्येण शृङ्खलिते नयने यस्मिंस्तथोक्तम्, देवैराश्रयोत्परिहृतविषयान्तरं यथा
 तथा आलोक्यमानमित्यर्थः । नियुद्धशिल्पं बाहुयुद्धकर्म निपुणं यथा तथा निरव-
 हतां कृतवन्तौ । निःपूर्वाद्बहतेः कर्तरि लङ् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ५१ ॥

ततः—पुत्रस्येति । ततो वायोः पुत्रस्य भीमस्य भुजयोर्दौर्ललित्यं दर्पस्तत्र
 वनेऽरण्ये जले च चिरं चरन्तं सत्त्वानि भुञ्जानं वक्रं राक्षसं पक्षिविशेषं च ।
 राक्षसस्त्रीणां नेत्राण्येवाभ्राणि मेघस्तेषां वर्षतो यो विलासो वृष्ट्यात्मकस्तस्य
 योग्यामुचितां कामपि दशां दुरवस्थां निन्ये गमयामास, भीमबाहुबलेन वक्रो
 ममारेत्यर्थः । नयतेर्दुहादित्वाद्धिकर्मकत्वम् । 'नेत्राभ्रवर्षतुं—' इति पाठो 'नेत्र'पद-
 वैयाख्यापत्तेरुपेक्ष्यः । उपजाति वृत्तम् ॥ ५२ ॥

तमिति । मारुतसूनुर्भीमस्तं निहतं वक्रम्, तच्छवमिति यावत् । निशीथे-
 ऽर्धरात्रे पुरसीभि नगरद्वारे विकृष्य, पातयित्वेत्यर्थः । तत्क्षणात्कुणपस्य शवस्य
 मर्शनेन स्पर्शेन यो दोषस्तं मार्ष्टुं क्षालितुं कामो यस्य तथोक्त इवेत्युपेक्षा । 'तुं
 काममनसोरपि' इति मकारलोपः । मातुः कुन्त्या अङ्घ्रिं चरणमुपसेवितुमागाद्गत-
 चान् । 'न मातुर्दैवतं परम्' इति स्मरणात्तदङ्घ्रिसेवायाः सकलदोषनिवारकत्वा-
 दिति भावः । स्वागता वृत्तम् ॥ ५३ ॥

आलोक्येति । अशेषैः पौरैरहोमुखे प्रातरेतत्पुरसीभि विकृष्टं यातुनो
 वक्रस्य शवमालोक्य आश्चर्यस्य रसस्य यः पूरः प्रवाहस्तस्य परितो मेलनेन संग-
 मेन फेनिलाभिः फेनवतीभिः । एकस्मिञ्जले जलान्तरस्य मेलने मिथः संघर्षणेन
 फेनोदयादित्यमुक्तमिति ध्येयम् । आनन्दसागरस्य तरंगाणां परम्पराभिश्चेतः
 पौरमनः परवशीक्रियते स्म, अत्याश्चर्योऽयं वक्रवधोऽनेन कृत इत्याश्चर्येण पौरा
 ननन्दुरित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५४ ॥

भवनमिति । तत्र पुरि तदा प्रातर्महाजनः प्रमुदितः सन्गृहमेधिनो भीमा-

पाठा०—१ 'नेत्राम्बु'.

टिप्प०— १ अत्र 'वक्रं जघान' इति वक्तव्ये तस्य भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तम-
 लंकारः ॥ Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

निशि जातु निकेतवेदिकायां निकटे सुप्तिसुखं निषेव्य पार्थान् ।
पथिकोऽपररात्रजागरूकः प्रवभाषे गिरमीदृशीं प्रसङ्गात् ॥५६॥

‘पाञ्चालिकां युवमनोरथसौधरत्न-

पाञ्चालिकां हृदि ममेति ममेति कृत्वा ।

अद्य स्वयंवरमहाय नृपाः प्रयान्ति

दूतैः समं द्रुपदभूपतिराजधानीम् ॥ ५७ ॥

भोक्तुमन्नमपि सूपसमग्रं दोग्धुमप्यभिनवप्रसवा गाः ।

लप्स्यते द्विजगणोऽपि च तस्माद्वत्सलादुहितुरुत्सवकाले ॥ ५८ ॥

न हि तत्र भवेदपार्थता विजयः सिद्धिमुपैष्यति स्फुटम् ।

वासगृहस्थस्य भवनं गृहमेत्य, प्रवणीकृतो नम्रीकृतो मूर्धा शिरो येन तस्मिन्पचनजे
भीमे विषयेऽक्षतैः सममाशिषं प्रयुयुजे उदीरितवान् । प्रपूर्वाद्युजेः कर्तरि लिट् ।
उपकृतस्य कृत्युपकारावश्यकत्वादिति भावः । द्रुतविलम्बितम् ॥ ५५ ॥

निशीति । जातु कदाचित्पथिकः कश्चित्पान्थो निशि रात्रौ निकेतस्य पाण्डवा-
वासगृहस्थ वेदिकायां प्राङ्गणवेदिकायां निकटे स्वसमीपे सुप्तिसुखं निद्रासौख्यं
निषेव्य प्राप्य । अपररात्रेऽरुणोदयवेलायां जागरूकः प्रबुद्धः सन् प्रसङ्गात्कथप्र-
स्तावात्पार्थान्प्रति ईदृशीं वक्ष्यमाणप्रकारां गिरं वाचं प्रवभाष उक्तवान् । औप-
च्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

पाञ्चालिकामिति । अद्य नृपा यूनां तरुणानां मनोरथेषु कामेष्वेव सौधेषु
हर्म्येषु रत्नमयीं पाञ्चालिकां कृत्रिमपुत्रिकां पाञ्चालिकां द्रौपदीम् । ‘पाञ्चालिका
पुत्रिका स्याद्वृद्धदन्तादिभिः कृता’ इत्यमरः । ‘ममेयं भवेत्’ इति हृदि कृत्वा,
मनसि निश्चित्येत्यर्थः । स्वयंवर इति मह उत्सवस्तस्मै दूतैराह्वानार्थमागतैर्द्रौपदैः
समं द्रुपदभूपतिराजधानीं प्रयान्ति, द्रुपदपुरमित्यर्थः । अत्र सौधरत्नपाञ्चालि-
केति परम्परितकेवलरूपकम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५७ ॥

तर्हि राजानः प्रयान्ति, किमस्माकं ब्राह्मणानां तत्रेत्यत आह—भोक्तुमिति ।
द्विजानां गणोऽपि भोक्तुं सूपेन समग्रं संपूर्णमन्नमपि दोग्धुमभिनवो नूतनः प्रसवः
प्रसूतिर्यासां तां गा अपि । दुहितुः सुताया द्रौपद्या उत्सवकाले स्वयंवरोत्सवसमये
वत्सलादुहितुप्रेमवत्स्तस्याद्रुपदाल्लप्स्यते प्राप्स्यते । स्वागता वृत्तम् ॥ ५८ ॥

नहीति । किंच तत्र द्रौपदीस्वयंवरोत्सवे । हि यस्मात्, अपार्थता व्यर्थत्वं
न भवेत् । पार्थोऽर्जुनो न भवतीत्यपार्थस्तस्य भावस्तत्ता अर्जुनभेदो न भवेदिति
च । ततः कारणात् विजयः, गमनमित्यर्थः । ‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र
नीयते’ इत्यनुशासनादिति भावः । सिद्धिं साफल्यमुपैष्यति लप्स्यते । विजयोऽर्जुनः

पाठा०—१ ‘वेदिकायाः’. २ ‘रत्नसौध’. ३ ‘लभ्यते’.

युगपत्सुखमस्तु वो महद्भुतमागच्छत तन्महौजसः ! ॥ ५९ ॥

इति वाचमुपश्रुतिं द्विजातेर्हृदि कृत्वा सुधयेव निर्मितां ताम् ।

पथि भूसुरसंघमध्यभाजः प्रति पाञ्चालपुरं प्रतस्थिरे ते ॥ ६० ॥

ते पुनरप्यनेकदिननीतजनपदवनसीमानः पथि कृतोदयेन भगवता पराशरदायादेन 'जतुभवनपरिच्यवनेन वो नवो हर्षः पार्षतस्य समुन्मिषति' इति गिरानुगृहीताः साक्षान्प्ररोहता भुजप्रतापानलेनेव फल्गुनकरवेल्लितेन महताऽलाततेजसा निशि नितान्तसीमन्तितसंतमसया पदव्या त्रिविष्टपतदिनीं समया प्राविक्षन् ।^१

सिद्धिं द्रौपदीलाभरूपासुपैष्यति स्फुटं नूनमिति च । दधिघृतसूपसमृद्धान्नराशिलाभान्मत्स्यभेदनद्वारा द्रौपदीलाभाच्चेत्युभयत्र भावः । हे महौजसः उत्कृष्टतेजःशालिनः, वो युष्माकं महत्सुखं युगपदेकदैव साहित्येनेति च अस्तु । तत्तस्माद्भुतं सत्वरमागच्छत । वैतालीयवृत्तम् ॥ ५९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारासुपश्रुतिं व्यञ्जनया भाव्यर्थसूचनीम् । अर्जुनद्वारा द्रौपदीलाभेन सर्वेषां सौख्यलाभव्यञ्जिकमिति यावत् । अत एव सुधयासृतेन निर्मितामिव स्थितां द्विजातेर्ब्राह्मणस्य तां वाचं हृदि कृत्वा । अङ्गीकृत्येत्यर्थः । ते पाण्डवाः पथि मार्गे भूसुरसंघस्य ब्राह्मणवृन्दस्य मध्यं भजन्ति प्रामुवन्तीति भाजः सन्तः पाञ्चालस्य द्रुपदस्य पुरं प्रति प्रतस्थिरे । औपच्छन्दसिकम् ॥ ६० ॥

इतीति । ते पाण्डवा अपि अनेकैर्दिनैर्नीतानामतिक्रान्तानां जनपदानां देशानां वनानामरण्यानां सीमा भागा यैस्तथोक्ताः सन्तः । पथि मार्गमध्ये पुनरपि कृत उदयः साक्षात्कारो येन तेन । शालिहोत्राश्रमे पूर्वदत्तदर्शनत्वात्पुनरपीत्युक्तम् । भगवता त्रैकाल्यवेदिना पराशरस्य मुनेर्दायादेन पुत्रेण व्यासेन । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः । वो युष्माकं जतुभवनाजतुगृहादह्यमानात्परिच्यवनेन निरुपद्रवं निर्गमनेन पृषतो द्रुपदपिता तदपत्यस्य पार्षतस्य नवो नूतनः, सृत्वा पुनरुत्थितितुल्य इति यावत् । हर्षः समुन्मिषति जायते । इत्युक्तप्रकारया गिरानुगृहीताः सन्तः साक्षान्मूर्तीभूय प्ररोहता निर्गच्छता भुजयोः प्रताप एवानलोऽग्निस्त्रेनेव स्थितेन फल्गुनकरवेल्लितेन महतालातस्य करघृतकाष्ठाङ्गारस्य तेजसा निशि रात्रौ नितान्तं सीमन्तितं पार्श्वयोर्द्विधा निःसारितं संतमसमन्धकारो यस्यां तया पदव्या वनमार्गेण त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य तदिनीं

पाठा०—१ 'यूथ'. २ 'ते पुनरनेक'. ३ 'सदन'. ४ 'फाल्गुनकरवल्गितेन'. ५ 'तेजसो नितान्त'. ६ 'तदिनीं प्राविक्षत्'. ७ 'प्राविक्षन् । इन्दीवरात्—'

टिप्प०—१ 'नक्तं निर्गल्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरे वचः । श्रूयते तद्विदुर्धारादैव-

तत्र खलु,—

इन्दीवरात्प्रतितरंगमनुप्रविष्टै-

र्विम्बैरिवाब्धिदुहितुस्तरुणीकदम्बैः ।

क्रीडन्समं पयसि चित्ररथो विलोक्य

पार्थान्करोध कुपितः प्रधनं चिकीर्षुः ॥ ६१ ॥

अस्त्रमात्मसमनामदैवतं संप्रयुज्य समरे धनंजयः ।

तत्र तस्य रथमग्रवर्तिनं जातुषालयसहायमातनोत् ॥ ६२ ॥

गन्धर्वाणां पत्युर्गर्वजुषः सौरसैन्धवे तस्मिन् ।

पाथसि भङ्गः शिशिरो रोधसि भङ्गस्तु तापहेतुरभूत् ॥ ६३ ॥

नदीं गङ्गां समया, तस्याः समीपमित्यर्थः । 'अमितःपरितः—' (वा० १४४२)
इत्यादिना द्वितीया । प्राविक्षन् । विशतेः कर्तरि लुङ् ॥

तत्र खलु । गङ्गायामित्युत्तरेणान्वयः ॥

इन्दीवरादिति । इन्दीवराव्रीलोत्पलात्, रात्रौ तत्रैव लक्ष्म्याः स्थितेरिति
भावः । तरंगे तरंगे प्रतितरंगमनुप्रविष्टैः क्रमेण संक्रान्तैरब्धिदुहितुर्लक्ष्म्या विम्बैः
प्रतिविम्बैरिव स्थितैस्तरुणीनां कदम्बैः समूहैः समम्, तैः सहेत्यर्थः । पयसि
गङ्गाजले क्रीडन् । चित्ररथो नाम गन्धर्वः पार्थान्विलोक्य कुपितः क्रुद्धः सन्,
स्त्रीभिः सहैकान्तस्थितौ एषामागमस्य लज्जाकरत्वेन क्रोधोत्पादकत्वादिति भावः ।
अत एव प्रधनं कर्तुमिच्छुः चिकीर्षुः सन् । करोध निरुद्धवान् । अत्र पार्थावलोक-
नस्य प्रधनेच्छां प्रति तस्याश्च तन्निरोधं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गद्वय-
भङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६१ ॥

अस्त्रमिति । धनंजयोऽर्जुनः समरे चित्ररथेन सह युद्ध आत्मना समं
तुल्यं नाम धनंजय इत्याख्या यस्य तादृशं दैवतमभिर्यस्य तत् आग्नेयमस्त्रं सम्य-
कप्रयुज्य तत्र गङ्गातटेऽग्रे स्वस्य पुरो वर्तत इति तथोक्तं तस्य चित्ररथस्य रथं
जातुषालयस्य लाक्षागृहस्य सहायम्, दग्धत्वेन सदृशमित्यर्थः । आतनोत्कृतवान्,
आग्नेयास्त्रेण तद्वथं दग्धवानित्यर्थः । 'धनंजयोऽर्जुने बहौ' इति विश्वः । रथोद्धता
वृत्तम् ॥ ६२ ॥

गन्धर्वाणामिति । गर्वं जुषत इति गर्वजुषोऽहंकारान्वितस्य गन्धर्वाणां
पत्युश्चित्ररथस्य सुरसिन्धोर्गङ्गायाः संबन्धनि सौरसैन्धवे तस्मिन्पाथसि जले
भङ्गस्तरंगः शिशिरः शीतलोऽभूत् । रोधसि तादृशे तटे भङ्गः पराजयस्तु ताप-
हेतुः संतापजनकोऽभूत् । अत्र तरंगपराजययोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला-
तिसंयोजनप्रमाणितो विरोधान्नास इति तथोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ चित्तराधां

दुपदपुरसरणिरेषां द्वित्राप्यभवत्पदानीव ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्वतिनिविडेषु मध्यभाजां पञ्चानामपि युगपत्पृथासुतानाम् ।
 पुस्फोर द्रुपदपुरं पुरःप्रदेशे वक्त्राब्जे सरभसमक्षि दक्षिणं च ६८
 कुमारिकाया द्रुपदस्य भूपतेः कुचोपमाद्रव्यमित्राभिवीक्षितुम् ।
 कुरुद्रहास्तत्र पुरे कुतूहलात्कुलालगेहं प्रथमं समाविशन् ॥६९॥

तामागमन्नथ पुरीं शतशः ससैन्याः

स्मारं युगोदयमित्राद्भुतमावहन्तः ।

भूपाः स्तुता भुजमुदस्य पठद्भिरग्रे

पद्यं निवद्धविरुदं पटुबन्दिबृन्दैः ॥ ७० ॥

द्यावाभूमी निरुन्धन् यदुबलरजसां श्रेणिभिः सीरपाणि-

वैगादागात्स वीरः स्वविनयगुरुणा शौरिणाऽन्वीयमानः ।

द्वितीयलान्ते परके मुखलाच्च सयतिपदनियमः । चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह
 भवति षष्ठो लः ॥' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्विति । अतिनिविडेष्वत्यन्तसान्द्रेषु भूदेवेषु ब्राह्मणेषु मध्यभाजां
 पञ्चानामपि पृथा कुन्ती तत्सुतानां युधिष्ठिरादीनां पुरःप्रदेशे द्रुपदपुरं युगपदेक-
 दैव पुस्फोर स्फुरितमभूत्, ते द्रुपदपुरं ददृशुरित्यर्थः । वक्त्राब्जे तेषां मुखपद्मे
 दक्षिणमक्षि नयनं च युगपत्सरभसं पुस्फोर स्पन्दते स्म । अत्र द्रुपदां पुरद्वि-
 षयीभवनाक्षिचलनयोर्यौगपद्यात्समुच्चयालंकारः । 'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः'
 इति लक्षणात् । ग्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया इति । कुरुद्रहाः पाण्डवास्तत्र पुरे द्रुपदस्य भूपतेः कुमारि-
 काया द्रौपद्याः कुचयोरुपमाद्रव्यं सदृशपदार्थम्, घटमिति यावत् । कुतूहलात्प्र-
 थमं द्रौपदीदर्शनात्पूर्वमेव अभिवीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कुलालस्य कुम्भकारस्य गेहं
 समाविशन्प्रविशन्ति स्म । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

तामिति । अथ पाण्डवप्रवेशानन्तरं स्मारं मन्मथमयमत एवाद्भुतं युगो-
 दयम्, सृष्ट्याविर्भावमित्यर्थः । आवहन्तः कुर्वन्त इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा ।
 सर्वेऽप्यतिकन्दर्पसौन्दर्यशालिन इत्यर्थः । ससैन्या भूपा दक्षिणं भुजमुदस्यो-
 ऽदृत्य निवद्धानि विरुदानि जयचिह्नशब्दा यस्मिंस्तत्पद्यं श्लोकम् । जाल्येकवचनम् ।
 पठद्भिरुच्चरद्भिः पटुभिः स्ववनसमर्थैर्बन्दिनां वैतालिकानां वृन्दैः स्तुताः स्तूयमानाः
 सन्तः शतशस्तां द्रुपदपुरीमागमन्नागतवन्तः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७० ॥

द्यावाभूमीति । सीरं हलं पाणौ यस्य तथोक्तः स वीरो बलरामो यदूनां
 यादवानां यद्बलं चतुरङ्गं तस्य रजसां श्रेणिभिः पङ्क्तिभिर्द्यावाभूमी अन्तरिक्षं
 भूमिं च निरुन्धन्नाच्छादयन्सन् । स्वस्य विनयेन गुरुणा श्रेणेन शौरिणा कृष्णेना-

दिप्य०—1 अत्र प्रकृतयोरेव द्रुपदपुराक्ष्णोः स्फुरणक्रियान्वयात् तुल्ययोगितालं-

आहारश्चायुधं च द्विषदवमतये येन संसेव्यमाने

ते द्वे हालाहलत्वं रणभुवि वहतो नामतः कृत्यतश्च ॥ ७१ ॥

विभ्राणो मणिदीप्रकुण्डलभरं कर्णत्रयं पार्श्वयो-

रग्रे चातिमनोज्ञरूपमखिलेष्वङ्गेषु दुर्योधनः ।

सेनादुन्दुभिनादतुन्दिलनभाः स्वस्यानुबिम्बायितै-

रासीदत्स नवाधिकैः परिवृतप्रान्तो नवत्यानुजैः ॥ ७२ ॥

तदनु परितः कीर्णैः पुष्पैस्तरंगितसौरभं

मणिमयमहामञ्चारुढावनीन्द्रपरम्परम् ।

अगरुजनि तैर्धूपैरालिख्यमानवितानकं

स्वनितपटहं प्रापुः पार्थाः स्वयंवरमण्डपम् ॥ ७३ ॥

न्वीयमानोऽनुगम्यमानश्च सन् । वेगादागात्, द्रुपदपुरमिति शेषः । येन बल-
रामेण द्विषतामवमतये तिरस्काराय सम्यक्सेव्यमान उदरेण करेण च गृह्यमाणे
ते प्रसिद्धे आहारो हाला च, आयुधं हलं च द्वे अपि रणभुवि हालाहलत्वे नामतः
संज्ञातः कृत्यतः कर्मणोऽपि च उभयथापि वहतः । हाला मद्यं हलं सीरं तयो-
र्भावो हालाहलत्वं कालकूटत्वं तत्र संज्ञापक्षे पञ्चवर्णात्मकं संज्ञात्वम् ; चेष्टापक्षे
कालकूटवन्मारकत्वमिति विवेकः । 'सुरा हलिप्रिया हाला', 'कृषको लाङ्गलं
हलम्', 'कालकूटो हालहलः' इति सर्वत्राप्यमरः । 'हालाहलः कालकूटः'
इत्यपि च पठ्यते । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७१ ॥

विभ्राण इति । मणिभिर्दीप्राण्युज्ज्वलानि कुण्डलानि विभर्तीति भरम् ।
अत एवाङ्गेषु करचरणादिष्वङ्गाख्यजनपदेषु च प्रख्यातं प्रसिद्धम् । 'अङ्गं गात्रा-
न्तिकोपायप्रतीकेष्वप्रधानके । अङ्गो देशविशेषे स्यात्' इति विश्वः । अतिमनोज्ञं
रूपं सौन्दर्यं यस्य तत् । कर्णानां श्रुत्यो राघेयस्य च त्रयं पार्श्वयोः सव्यदक्षिण-
योरग्रे च विभ्राणः । स प्रसिद्धो दुर्योधनः स्वस्यात्मनोऽनुबिम्बायितैः, प्रतिबिम्ब-
तुल्यैरित्यर्थः । नवत्या नवदशकसंख्याकैर्नव अधिका येषां तैश्चानुजैर्नवाधिक-
नवतिसंख्याकैः, दुःशासनादिभिरित्यर्थः । परिवृताः प्रान्ताश्चतुःपार्श्वा यस्य तथोक्तः
सन् । सेनास्वनुयातृकासु ये दुन्दुभयो मेर्यस्तेषां नादैर्ज्ञाङ्कारैस्तुन्दिलं पूर्णं नभ
आकाशं यस्य तथोक्तश्च सन् । आसीददागतवान् । अत्रापि द्रुपदपुरीमिति शेषः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

तदन्विति । तदनु राजलोकोगमनानन्तरं परितः कीर्णैरलंकृतैः पुष्पैस्तरं-
गितं वर्धितं सौरभं यस्य तत् । मणिमयेषु महत्सु च मञ्चेष्वासनेष्वारूढा अधि-
ष्ठिता अवनीन्द्राणां राज्ञां परम्पराः पङ्क्तयो यस्मिंस्तत् । अगरुभिर्जनितैर्धूपैः परि-

जाग्रत्सोमककीर्तिसोमनिमिषत्पद्मावकाशात्यय-

प्राप्तेन्दीवरनित्यवासघटितश्यामप्रभा श्रीरिव ।

पाञ्चालस्य सुता ततः परिजनैः सार्धं पुरः पश्यतां

राज्ञां बुद्धिमिवाधिरूढा शिविकां रङ्गस्थलीं प्राविशत् ॥ ७४ ॥

द्रौपदीमुखशशिद्युतिसंपत्कौमुदीमहति रङ्गतटाके ।

पक्ष्मचक्रयुगुलं नृपतीनां तत्क्षणं विजघटे बहुदूरम् ॥ ७५ ॥

तां पश्यतः सदसि तस्य महीसुराणां

वामेतरे महति वासवनन्दनस्य ।

मलधूपैरालिङ्गमानानि स्पृश्यमानानि वितानान्युल्लोचा यस्मिंस्तद्वितानकं स्वनिताः शब्दायमानाः पटहा वाद्यविशेषा यस्मिंस्तत् । स्वयंवरमण्डपं पार्थाः प्रापुः । हरिणीवृत्तम्—‘रसयुगहयैन्सौं औं स्लौ गो यदा हरिणी तदा’ इति लक्षणात् ॥ ७३ ॥

जाग्रदिति । ततो जाग्रता नित्यप्रकाशेन सोमकानां पाञ्चालानां कीर्तिरेव सोमश्चन्द्रस्तेन निमिषत्सु सर्वदा मुकुलीभवत्सु पद्मेष्ववकाशस्य निवस्तुमास्पदस्यात्ययेनापगमेन प्राप्ते य इन्दीवरे नीलोत्पले नित्यवासस्तेन घटिता योजिता श्यामप्रभा नीलकान्तिर्यस्यास्तयोक्ता श्रीर्लक्ष्मीरिव स्थितेति तद्गुणोत्थापितो-
ल्लेक्षा । पाञ्चालस्य सुता द्रौपदी पुरोऽप्ये पश्यतां राज्ञां बुद्धिमिव शिविकामानन्दो-
लिकाम्, द्वे अप्यधिरूढेत्यर्थः । परिजनैः सार्धं सखीभिः सह रङ्गस्थलीं स्वयं-
वरमण्डपं प्राविशत्, अद्यागच्छति द्रौपदीति सर्वेषु राजसु तद्गतान्तःकरणेषु समागच्छदित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ७४ ॥

द्रौपदीति । तत्क्षणं द्रौपदीप्रवेशक्षणे रङ्ग एव तटाके सरसि द्रौपद्या मुखस्यैव शशिनो द्युतेः संपदेव कौमुदी चन्द्रिका तथा महति मनोज्ञे सति नृपतीनां पक्ष्मणी एव चक्रौ कोकदम्पती तयोर्धुगुलं द्रुह्यं बहुदूरं विजघटे वियुक्त-
मासीत्, अत्यादराद्राजानो विस्फार्य लोचने तामद्राक्षुरित्यर्थः । चन्द्रिकायां चक्रवाका वियुज्यन्त इति प्रसिद्धिः । सप्तस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् । स्वागता वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तामिति । सदसि स्वयंवरमण्डपे महीसुराणां मध्ये, स्थित्वेति शेषः । तां द्रौपदीं पश्यतस्तस्य वासवनन्दनस्यार्जुनस्य संवन्धिनि वामेतरे दक्षिणे महति प्रतापेन श्लाघ्ये भुजे स्फुरणं स्पंदः सपदि तत्काले प्रकटीभवितुमिच्छोः प्रकटी-
भूयसोः । भवतेः सन्नन्तादुपगत्ययः । अन्तर्वलस्योद्गलनं किल ऊर्ध्वमुत्थितिरेव-

पाठा०—१ ‘अलयात्’.

अन्तर्बलस्य सपदि प्रकटीबुभूषो-

रुद्वल्लग्नं किल भुजे स्फुरणं वभूव ॥ ७६ ॥

तावत्सरभसमुपेत्य साक्षादादेष्टुमनाः प्रद्युम्न इव धृष्टद्युम्नः सायकैः
साकं सकाशमुपनीतं स्वयंवरदिदृक्षया सपरिवारं प्रत्यासन्नमिव पन्नग-
पतिं चापं पुरस्कृत्य कन्यावलोकनधन्यान् राजन्यानेवमवादीत—

‘वाणेन संप्रति नृपा ! दिवि लक्ष्यमेत-

त्तच्छायवद्भुवि निपातयितुं पटुर्यः ।

मौर्वीभिमामिव स दक्षिण एव पाणौ

कुर्यात्स्वसारमभिदर्श्य मम स्वसारम्’ ॥ ७७ ॥

त्युत्प्रेक्षा । वभूव । ‘दक्षिणाक्षः परिस्पन्दो दक्षिणस्य भुजस्य च । हृदयस्य प्रसा-
दश्च सद्यःसंसिद्धिसूचकाः ॥’ इति शाकुनाः । महीसुराणां सदसि स्थित्वा तां
पश्यत इति वा योजना । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७६ ॥

तावदिति । तावत्तदा साक्षान्मूर्तीभूय सरभसमुपेत्य आदेष्टुं वक्ष्य-
माणरीत्या वक्तुं मनो यस्य सः । ‘तुं काममनसोरपि’ इति मकारलोपः ।
प्रद्युम्नो मन्मथ इव स्थितो धृष्टद्युम्नो द्रुपदपुत्रः सायकैर्बाणैः साकं सकाशं
समीपमुपनीतं प्रापितम्, अत एव स्वयंवरं द्रष्टुमिच्छया दिदृक्षया प्रत्यासन्नं संनि-
हितं सपरिवारं परिजनसहितं पन्नगपतिं शेषमिव स्थितं चापं पुरस्कृत्याग्रे विधाय
कन्याया द्रौपद्या अवलोकनेन धन्यान्कृतार्थान् राजन्यान् राज्ञः एवं वक्ष्यमाण-
रीत्याऽवादीतुक्तवान् । वदेः कर्तरि लुङ् । उत्प्रेक्षाद्वयसंसृष्टिः ॥

उक्तिप्रकारमेवाह—वाणेनेति । हे नृपाः ! युष्माकमन्यतमः को वा संप्रत्यद्य
दिव्याकाशे स्थितमेतल्लक्ष्यं यन्नविशेषं तस्य लक्ष्यस्य छायामिव तच्छायवत्, तद-
नातपमिवेत्यर्थः । ‘विभाषा सेना—’ (पा. २।४।२५) इत्यादिना ह्रस्वः । ‘छाया
सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः’ इत्यमरः । वाणेन भुवि निपातयितुं
पटुः समर्थः, स एव नृपः स्वस्य सारं बलमभिदर्श्य प्रकटीकृत्य इमामेत-
च्चापसंबन्धिनीं मौर्वीं शिञ्जिनीमिव । इमां पुरोवर्तिनीं मम स्वसारं भगिनीं
द्रौपदीं दक्षिणे पाणौ एव कुर्याद्विबहेत्, स्त्रीकुर्यादित्यर्थः । दक्षिणः सरलः स एव
नृप इत्यपि योज्यम् । वीर्यशुल्केयं न कुलवयःशीलादिशुल्केति भावः । अत्र
द्रौपदी-शिञ्जिन्योः प्रकृतयोः पाणिग्रहणधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदः ।
यत्तु—‘तच्छायवद्भुवि लक्ष्यच्छायावत्यामेव भुवि’ इति व्याख्याय ‘अन्यत्र पात-

पाठा०—१ ‘समुपेत्य’. २ ‘पतितमिव’.

टिप्प०—१ एतद्वनुः सज्यं कृत्वेदं लक्ष्यमेकवाणेन यः पातयेत् स मत्स्वद्युः

पाणिग्रहणं कुर्यादित्याशयः ।

इत्थं प्रगल्भमुदिता रभसेन पीठा-

दुत्थाय चापमुपसृत्य करेऽपि कृत्वा ।

आत्मानमेव कृतयत्नमनैषुरार्तिं

मौर्वीलतां न तु महीपतिपङ्क्तयस्ताः ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वाथ राजकमिदं द्विजसंघमध्या-

न्निर्गत्य संसदि निलिम्पपतेः कुमारः ।

चापे शरं करधृते समधत्त लज्जां

भूपेषु भूरि कुतुकं वसुधेन्द्रपुत्र्याम् ॥ ७९ ॥

यितुं सर्वेऽपि समर्था इति भावः' इति नृसिंहः,-तत्र; रविगत्यनुसारिण्या लक्ष्य-
च्छायाया भग्नलक्ष्यपातस्य च द्वयोरैकदिक्त्वस्य कदाप्यसंभवाद्भारतविरुद्धत्वाच्च ।
तत्राधिज्यधनुःसंहितवाणेन लक्ष्यच्छेदनमात्रस्यैव शुल्कतया श्रवणादिति ॥७७॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण प्रगल्भं सप्रौढं यथा उदिता दृष्ट्युन्नेनोक्तास्ता
महीपतीनां पङ्क्तयो रभसेन वेगेन हर्षेण वा । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः ।
पीठादुत्थाय चापमुपसृत्य संनिधाय करेऽपि कृत्वा । 'चापम्' इति योज्यम्, आदा-
येत्यर्थः । कृतो यत्नो धनुरारोपणव्यापारो येन तमात्मानं निजशरीरमेवार्तिं पीडा-
मनैषुः प्रापितवत्यः । मौर्वी लतेव तां तु आर्तिं धनुष्कोटिं नानैषुः । नयतेः
कर्तरि लुङ् । दुहादित्वाद्विकर्मकत्वम् । 'आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः' इत्यमरः ।
अत्र आर्तिप्रापणस्य शरीरमौर्व्योरुभयत्र प्राप्तौ शरीरमात्रे नियमनात्परिसंख्या-
लंकारः । पीडा-धनुष्कोट्योः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित
इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तस्य च धनुरारोपणरूपेष्टार्थसमुद्यमाच्छरीर-
पीडावाप्तिवर्णनात्मकविषमप्रभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तस्य च धनुरारो-
पणसामग्रीसत्त्वेऽपि तदनुत्पत्तिकथनात्मकाया विशेषोक्तेश्च पुनरेकवाचकानुप्रवेश-
संकर इति सूक्ष्मदृग्मिराकलनीयम् । यसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वेति । अथ निलिम्पपतेरिन्द्रस्य कुमारोऽर्जुन इदं धनुरारोपणाशक्तं
राजकं राजवृन्दं संसदि सभायां दृष्ट्वा द्विजसंघस्य मध्यान्निर्गत्य, धनुःसमीप-
मागत्येत्यर्थः । करेण धृते चाप आरोपितज्ये शरं समधत्त संबटितवान् ।
भूपेषु गुणारोपणमात्रेऽप्यशक्तेषु लज्जां समधत्त । वसुधेन्द्रपुत्र्यां द्रौपद्यां भूरि
कुतुकं कौतूहलं च समधत्त । अत्र अर्जुनस्यैकेन शरसंधानव्यापारेण लज्जा-
कौतुकद्वयात्मकवस्त्वन्तरसंधानवर्णनाद्विशेषालंकारभेदः । 'किञ्चिदारभतोऽशक्यं-
वस्त्वन्तरकृतिश्च सः' इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

वीरेण तेन विशिखेन विल्लनमूलं

चक्रभ्रमेण पतयालु तदा शरव्यम् ।

अस्मिन्समाजबलये त्वयमेव दोष्मा-

नित्याहिताभिनयलीलमिवावभासे ॥ ८० ॥'

तदानीम्,—

निष्पतत्सुरकराञ्जलिपुञ्जात्पुष्पवर्षमभितः कुरुवीरम् ।

मन्दहास इति विक्रमलक्ष्म्याः संदधे सकलचेतसि बुद्धिम् ॥ ८१ ॥

पाञ्चालपुत्रीप्रहिताः कटाक्षाः पाण्डोस्तनूजं परितो ववल्गुः ।

माङ्गल्यमालाऽवतरेदिहेति माध्वीलिहः पूर्वमिवोपयाताः ॥ ८२ ॥

वीरेणेति । तेन वीरेणार्जुनेन (कर्त्रा) विशिखेन वाणेन (करणेन) विल्लं छिन्नं मूलमादिष्यत् तत् । चक्रवद्भ्रमेण भ्रमणेनोपलक्षितं प्रतयालु पतत् । 'पत-यालुस्तु पातुके' इत्यमरः । अत एव शरव्यं लक्ष्ययन्त्रम् । अस्मिन्समाजस्य राज-द्विजसंघस्य बलये मण्डले कटकभूषणनिमित्तं च अयमर्जुन एव दोष्मान् सफल-भुजबलशाली इति उक्तप्रकारेणाहिता घटिताभिनयस्योक्ताभिव्यञ्जकाङ्गिक-चेष्टाया लीला विलासो येन तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । आवभासे रराज । भासतेः कर्तरि लिट् ॥ ८० ॥

निष्पतदिति । तदानीं सुराणां करयोरञ्जलीनां संपुटात्मकविन्यासानां पुञ्जा-त्समूहात् । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः; तौ करावित्यर्थः । कुरुवीरमभि-तोऽर्जुनस्य सर्वपार्श्वेषु । 'अभितःपरितः—' (वा. १४४२) इत्यादिना द्वितीया । निष्पतत्पुष्पवर्षं विक्रमलक्ष्म्या मन्दहासो 'वीरोऽयं महानुभावः' इत्यानन्दकृतो दरहास इत्युक्तात्मिकां बुद्धिं भ्रान्तिं सकलस्य पश्यतो जनस्य चेतसि मनसि संदधे घटयामास । भ्रान्तिमदलंकारः । स्वागतावृत्तम् ॥ ८१ ॥

पाञ्चालेति । पाण्डोस्तनूजं तनयं परितोऽर्जुनस्य सर्वभागेषु । इति पूर्वव-द्वितीया । पाञ्चालपुत्र्या द्रौपद्या प्रहिताः प्रेरिताः कटाक्षाः नेत्रान्तदर्शनानि इह अर्जुने माङ्गल्या स्वयंवरशुभयोग्या माला अवतरेत् आगच्छेदिति हेतोः । पूर्व-मिव उपयाता आगता माध्वीलिहो मृङ्गा इवेत्युत्प्रेक्षा । ववल्गुः परिवव्रुः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८२ ॥

पाठा०—१ 'निष्पतत्सुर—'.

टिप्प०—१ यथा कश्चिदङ्गुलीभ्रमणचेष्टया पतत्समाजेऽयमेव विद्वानिति कंचन सूचयति तद्वदाचरणेन 'पार्श्वे एव धनुर्धरः' इत्यावभासे इति निष्कर्षः । २ अत्र इयाम-त्त्वचञ्चलत्वगुणयोगादुत्प्रेक्षा ।

जननान्तरनेत्रवारिसृष्टत्रिपथाहेमपयोजगुम्फितेव ।

बलवैरिभुवस्तयाधिकण्ठं वरणे चम्पकमालिका वितेने ॥८३॥

तदनु स महावीराग्रेसरः समग्रगुणशेखरितां नरपतिसुतामिव शरा-
सनलतामुद्रहन्नाज्ञां बलमवज्ञाय सभाङ्गणात्क्षणांनिश्चक्राम ।

तदात्व एव खलु खलोऽयमखिलानस्मानतिस्मयेन विस्मरन्कस्मैचिहु-
हितरं विप्राय प्रायच्छदिति द्रुतं द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयतः कतिचन राज-
न्याञ्जन्याभिमुखान्प्रति सुलभोन्मेषेण रोषेण सरभसं भुजोन्नीतैरुपवीतैः

जननेति । तया द्रौपद्या जननान्तरे पूर्वजन्मनि नालायनीनामनि नेत्र-
वारिभिः पत्युरलामशोकेन जातैः सृष्टान्युत्पन्नानि यानि त्रिपथायां गङ्गायां हेमप-
योजानि कनककमलानि तैर्गुम्फिता संघटितेव स्थिता चम्पकानां चास्पेयकुसुमानां
मालिका बलवैरिभुवः अर्जुनस्य कण्ठेऽधिकण्ठम् । विभक्त्यर्थेऽज्ययीभावः । वरणे
पतित्वेन स्वीकरणनिमित्तम् । 'निमित्तात्कर्मयोगे' (वा. १४९०) इति सप्तमी । वितेने
निक्षिप्ता । तनोतेः कर्मणि लिट् । पुरा जन्मनि किलेयं नालायनीसमाख्या पत्यर्थं
तपस्यन्ती तुष्टेन महादेवेन चोदिता देवेन्द्राह्वानाय गङ्गातटं प्राप्य तदागमने विल-
म्बाद्बुरोद । तद्वात्पैर्गङ्गायां हेमतामरसान्यभूवन्-इति भारती कथाऽत्रानुसंधेया ।
यद्यपि वरणमालायाश्चम्पकत्वेन कटाक्षाणां भावितदपेक्षाहेतुमधुकरत्वोत्प्रेक्षा
पूर्वश्लोकोक्ता विरुध्यते चम्पकानां मधुकरमारकत्वेन प्रसिद्धेः, तथापि तदानीं
तदभावेन पुष्पमालात्वेन तदवतरणस्य पूर्वं मधुकराणामाशाजनने बाधकाभावाच्च
क्षतिरिति कवेराकृतमिति ध्येयम् ॥ ८३ ॥

तदन्विति । तदनु वरणानन्तरं महावीराणामग्रेसरः प्रथमः सोऽर्जुनः
समग्रैः सकलैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिरखण्डशिञ्जिन्या च शेखरितां भूषिताम् । सम्य-
गग्रयोः कोट्योः गुणेन शेखरितामित्यप्यन्यत्र योज्यम् । नरपतिसुतां द्रौपदी-
मिव शरासनं धनुर्लतेव तामुद्रहन्विभ्रत् विवहञ्जिति च राज्ञां बलं शौर्यम्,
चतुरङ्गं वा । अवज्ञाय तिरस्कृत्य क्षणात्क्षणेन सभायाः स्वयंवरमण्डपस्याङ्गणांनि-
श्चक्राम निर्गतवान् । अत्र महावीराग्रेसरत्वस्य विशेषणगत्या राजबलानादरं प्रति
हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

तदात्व इति । तदात्व एव निर्गमनकाल एव । 'तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्'
इत्यमरः । 'खलु' इति वाक्यालंकारे । खलो दुर्जनोऽयं द्रुपदोऽखिलानस्मानति-
स्मयेनातिगर्वेण विस्मरन्नगणयन्सन्, कस्मैचिद्विज्ञातकुलशीलनामधेयायेत्यर्थः ।
विप्राय, द्विजव्याजायेत्यर्थः । तेन द्विजत्वं वा तस्य को जानीत इति भावः ।
द्रुहितरं पुत्रीं प्रायच्छदत्तवान् । इति हेतोः द्रुतं द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयतः
प्रकटीकुर्वतः । अत एव जन्याय युद्धायाभिमुखानुद्युक्तान् । 'युद्धमायोधनं

पाठा०—१ 'सभाङ्गणांनिश्चक्राम'. २ 'एव खलोऽयं'. ३ 'सुलभोन्मेषेण
सरभसं'

कण्ठमावेष्ट्य ममायं यष्टेर्ममायं विष्टरस्य लक्ष्यमिति वचनेन जातिचापलं कुर्वाणान्धरणिगीर्वाणान् भवतां पुनराशीरेव जयराशीकरणायालमिति सस्मितं निवर्तयन्नमर्त्यपतिकुमारो युधि समारोपितधनुर्गुणानिर्गलनिर्गलि-
तेन शरनिकरेण तेषां परेषामधिकां दिशि दिशि कान्दिशीकतां दिदेश ।

तावदस्य राजसंघस्य जङ्गलतामनुकुर्वद्भिरिव रथार्थद्विरपरार्ण-
वाभ्यर्णमवतीर्णवति तूर्णमर्णोजवन्धौ तेन निहितां दीप्तिमपरामिव
तां दयितामनुरञ्जयन्नयमपि धनंजयस्तामेव वासभुवमाससाद ।

स्वेदाम्बुभिर्निटिलजैः पदयोः सवित्री-

मार्द्दीचकार स तया सह चापपाणिः ।

जन्यम्' इत्यमरः । कतिचन राजन्यान्राज्ञः प्रति सुलभ उन्मेष उत्पत्तिर्यस्य
तेन रोपेण स्वीयमेते खला निरुन्धन्तीति क्रोधेन सरभसं सवेगं भुजादुद्गीतैरुध्वं-
माकृष्टैरुपवीतैर्यज्ञसूत्रैः कण्ठमावेष्ट्य । समर्दे द्रुटनभयादिति भावः । मम यष्टे-
र्हस्तदण्डस्यायं पुरःस्थितो राजा लक्ष्यं मेघः, मम विष्टरस्य पीठस्यायं लक्ष्यम्,
इत्युक्तप्रकारेण वचनेनोपलक्षिताज्ञातेर्ब्राह्मणस्य संबन्धि चापलं चपलचेष्टितं
कुर्वाणान्धरण्या गीर्वाणान्भूदेवान्ब्राह्मणान्भवतां पुनराशीर्जयाशीः सा वाक्य-
मेव जयानां राशीकरणाय राश्यात्मना संपादनाय । संपद्यर्थककरोतियोगाक्वावि-
कारस्य दीर्घः । अलं पर्यासा, न तु बाहुबलमित्यर्थः । 'वाग्भिः शूरा द्विजातयः'
इति स्मरणादिति भावः । 'इत्युक्त्वा' इति शेषः । सस्मितं यथा तथा निवर्तयन् ।
जातिचापलादिति भावः । अमर्त्यपतेरिन्द्रस्य कुमारोऽर्जुनः सन्यगारोपितात्कोटिं
नीताद्धनुषो गुणात् निर्गलं निर्निरोधं यथा तथा निर्गलिनेन प्रयुक्तेन शराणां
निकरेण युधि युद्धे तेषां द्रुपदाय द्रुह्यतां परेषां शत्रूणां दिशि दिशि प्रतिदिशं
कान्दिशीकतां भयात्पलायनमधिकमत्यन्तं दिदेश ददौ, पलायांबभूवुरित्यर्थः ॥

तावदिति । तावत्तदानीमस्य पलायमानस्य राजसंघस्य जङ्गलतां पला-
यनजवम् । 'जङ्गलोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः । अनुकुर्वद्भिरिव स्थितै रथस-
मारोपितार्थद्विरश्चैरणोजानां जलजानां बन्धौ सूर्ये अपरार्णवस्य पश्चिमाब्धेर-
भ्यर्णं समीपं तूर्णं सत्वरं यथा तथाऽवतीर्णवति प्राप्तवति सति तेनार्णोजबन्धुना
निहितां निक्षिप्तमपरामग्निनिहिततरां दीप्तिं प्रभामिव स्थितां तां दयितां द्रौप-
दीमनुरञ्जयन्नुरागिणीं रक्तवर्णां च कुर्वन् । 'अयमपि' इत्यपिनाऽग्निसमुच्चयः ।
धनंजयोऽर्जुनः अग्निश्च तां कुलालसंबन्धिनीमेव वासभुवमाससाद प्राप्तवान् ।
सूर्यकिरणानां रात्रावग्निप्रवेशनमागमसिद्धम् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य धनंजयशब्दश्लेष-
मूलातिशयोक्तेश्चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

स्वेदेति । चापः पाणौ यस्य तथोक्तः सोऽर्जुनस्तया द्रौपद्या सह निटिलजै-

पाठा०—१ 'मिति जातिचापलं'. २ 'कुमारोऽपि समा'. ३ 'अपर इव'.

मोदाम्बुभिर्नयनजैस्तमियं च मौलौ

विस्मेरचेतसि कुलालवधूसमाजे ॥ ८४ ॥

कुवलयदृशः कुम्भं जिग्युः कुचैरिति भाषिते

करिवरशिरः कर्मेत्येवं प्रहृष्टमनाश्विरम् ।

द्रुपददुहितुर्दृष्ट्वा तुङ्गौ कुलालपतिः कुचौ

निजमपि घटं निश्चित्यैवं नितान्तमलज्जत ॥ ८५ ॥

अन्येद्युर्गृहमुपनीय पूजितांस्तान्

व्यासोक्त्या विदितवरः पुरामरातेः ।

ललाटोल्यैः स्वेदाम्बुभिः सवित्रीं मातरं कुन्तीं पदयोरार्द्रौचकार सित्कामकरोत्,
मातुः प्रणानामेत्यर्थः । इयं च कुन्त्यपि विस्मेरं विस्मयान्वितं चेतो यस्य तस्मिन्-
कुलालवधूनां समाजे संघे नयनजैर्मोदाम्बुभिरानन्दवाष्पैस्तमर्जुनं मौलौ शिर-
स्यार्द्रौचकार, तच्छिर आजिघ्न इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

कुवलयेति । कुवलये उत्पले इव दृशौ नेत्रे यासां ताः स्त्रियः कुचैः कुम्भं
कुम्भशब्दार्थं घटं गजशिरश्च द्वयमपि जिग्युर्जितवत्यः । जयतेः कर्तरि लिट् ।
'सन्लिटोर्जेः' (पा. ७।३।५७) इति कुत्वम् । इत्युक्तप्रकारे भाषिते वचने, किंवद-
न्त्यामिति यावत् । करिवरस्य गजेन्द्रस्य शिरो मूर्धाश एव कर्म द्वितीयान्तकुम्भपद-
वाच्यम् । न त्वस्मदीयो घट इत्येवम् । चिरं जन्मप्रभृति तत्क्षणपर्यन्तं प्रहृष्टं
संतुष्टं मनो यस्य तथोक्तः कुलालपतिस्तुङ्गौ पृथुलोन्नतौ द्रुपददुहितुर्द्रौपद्याः कुचौ
दृष्ट्वा निजमात्मीयं घटमपि एवम् । अपकर्षानुकूलव्यापारार्थकं 'जि' धात्वर्थान्वयि-
द्वितीयान्तकुम्भपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः । निश्चित्य नितान्तमलज्जत लज्जितवान् ।
कुवलयदृशः कुम्भं जिग्युः कुचैरिति किंवदन्त्याम्, 'कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ'
इति कोशात्कुम्भमिति द्वितीयान्तपदस्य गजकुम्भवृत्तित्वं तदन्वितापकर्षा-
नुकूलव्यापाराश्रयत्वं साख्यातस्य 'जि' धातोश्चार्थः । इत्यात्मीयघटेऽभिमान-
कृतो हर्षोऽविचारितरमणीयः । यतः स्त्रीमध्यपातिद्रौपदीकुचयोर्निजघटादप्यु-
न्नतत्वेन दृश्यमानत्वादिममपि ताः कुचैर्जिग्युरेवेति निश्चित्य लज्जितवानित्यर्थः ।
मानिनामात्मन इवात्मीयस्यापि पराजयो लज्जाकर एवेति भावः । द्रौपदीकुच-
सौन्दर्यं तौ द्वावप्यतिशेते इति परमार्थ इत्यत्र द्रौपदीकुचावलोकनहेतुर्घटजय-
निश्चयस्य विशेषगत्या कुलाललज्जाहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभा-
वेन संकीर्णम् ॥ ८५ ॥

अन्येद्युरिति । परस्मिन्दिने पाञ्चालो द्रुपदो व्यासस्य सुनेरुक्त्या वाक्येन
पुरामरातेः शिवस्य विदितो वरो द्रौपद्या नालायनीजन्मनि पञ्चपतिलाभात्मको येन
तथोक्तः सन् । पञ्चापि क्षितिपतिनन्दनान्पाण्डवादिशिशु रात्रौ गृहं प्रत्युपनीय

पञ्चापि क्षितिपतिनन्दनान्सुतायाः

पाञ्चालो निशि परिणीतयेऽनुमेने ॥ ८६ ॥

ततः परमीदृशोत्सवश्रवणात्परमानन्दमनुभवन्तीभिर्नन्तःपुरिकाभिः
परिवृतां तां सखीजना मण्डनमण्डपिकामुपनीय प्रसाधयितुमारभन्त ।

द्रौपद्याः पञ्चपत्नीत्वे द्रष्टुं लिपिमिवोत्सुका ।

सीमन्तशिल्पव्याजेन शिरोजान्व्यभजत्सखी ॥ ८७ ॥

मृगमदतिलकं रराज तन्व्या

मुखशंशिना महसा बलाहतायाः ।

चिकुरमिषजुषोऽपराधशान्त्यै

नमितमपत्यमिवान्धकारवन्द्याः ॥ ८८ ॥

प्रापयित्वा सुताया द्रौपद्याः परिणीतये विवाहायानुमेनेऽङ्गीकृतवान् । क्रियाग्रह-
णात्संप्रदानत्वम् । इत्थं जन्मान्तरे नालायनी भर्त्र्यं तपस्तप्त्वा तुष्टेन सदाशिवेन
'वरं वरय' इत्युक्ता 'पतिं मे देहि' इति पञ्चकृत्वो नियतिवशेनोक्तवती 'पञ्चपतीह्य-
भस्व' इति तदुक्त्याऽस्मिजन्मनि तावतः पतीन् लभते इति व्यासोक्तिप्रकारः ।
प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८६ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरमीदृशस्य पञ्चपतिपरिणयात्मकस्योत्सवस्य श्रवणाद्धेतोः
परमस्य दुर्लभत्वेन सर्वोत्कृष्टमानन्दमनुभवन्तीभिः । 'नास्मिस्तृप्यति काष्ठानां
नापगानां महोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥' (पञ्च.)
इति स्मरणात् । अत्रत्यवायवदुपतिलाभस्य स्त्रीणामानन्दकरत्वादिति भावः ।
अन्तःपुरिकाभिरन्तःपुरस्त्रीभिः परिवृतां द्रौपदीं सखीजना मण्डनमण्डपिकाम-
लंकारशालामुपनीय प्रसाधयितुमलंकार्तुमारभन्तोपचक्रमुः ।

अथ दशभिः श्लोकैस्तदलंकरणं वर्णयति—द्रौपद्या इति । सखी काचित्प-
रिचारिका द्रौपद्याः पञ्चानां पत्नीत्वे विषये लिपिं धातुलिखिताक्षरविन्यासं द्रष्टु-
मुत्सुकेव । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । सीमन्ते केशमध्ये रेखायां शिल्प-
स्थालंकरणस्य व्याजेन शिरोजान्केशान् व्यभजद्विभजयामास । अत्र केशमध्यरेखा-
करणस्य पञ्चपत्नीत्वबोधकधातुलिपिदर्शनफलकत्वसंभावनात्फलोपेक्षा सीमन्त-
शिल्पव्याजेनेत्यपह्नुतिगर्भा ॥ ८७ ॥

मृगेति । तन्व्या द्रौपद्या मृगमदेन कस्तूर्या यत्तिलकं मुखेनैव शशिना
चन्द्रेण (कर्त्रा) महसा तेजसा (करणेन) बलादाहतायाः, आनीय बन्दी-
कृताया इत्यर्थः । चिकुराणां केशानां मिषं व्याजं जुषत इति तथोक्ताया अन्ध-
कारस्तम एव बन्दी बन्धनगृहनिरुद्धाङ्गना तस्याः संश्रन्धि अपराधस्य शान्त्यै

अधिनासिकाशिखरमाकलितं नवमौक्तिकं नरपतेर्दुहितुः ।

शुशुमे मुखाम्बुरुहमध्यचरस्मितहंसिकाजनितमण्डमिव ॥८९॥

सुतरां जनमोदमादधाते सुतनोमौक्तिकरत्नकर्णपत्रे ।

परिचेतुमिवाननेन्दुसेवां परिवेषस्य शिशू समीपभाजौ ॥९०॥

ताटङ्के तरलमणिप्रभातरंगे तन्वङ्ग्या मुखमभितस्तदा व्यभाताम् ।

मूर्तत्वं प्रकटमुपेत्य जागरुके वर्णे द्वे नयनविपाठयोरिवान्ते ९१

सख्याः करोऽञ्जनविधौ सकृदेव गन्तु-

मापाङ्गभागमपटुः श्रममानशे यः ।

निरासाय नमितं नतिं प्रापितमपत्यं पुत्र इव रराज । अपराधिनः क्षमापणाय पुत्रादिकं जेतारं प्रणामयन्तीति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः । पुष्पिताग्रा ॥ ८८ ॥

अधीति । नरपतेर्दुहितुर्द्रौपद्या अधिनासिकाशिखरं नासाग्रे । विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । आकलितं संघटितं नवं मौक्तिकं (कर्तुं) मुखमेवाम्बुरुहं पद्मं
तस्य मध्ये चरन्त्या स्मितेनैव हंसिकया हंसस्त्रिया जनितमण्डं कोशमिव शुशुमे
रराज । शोभतेः कर्तरि लिट् । अत्रापि धावत्यगुणनिमित्ता स्वरूपोत्प्रेक्षा । रूप-
कोज्जीविता सेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् । 'प्रमिताक्षरा
सजससैरुदिता' इति लक्षणात् ॥ ८९ ॥

सुतरामिति । सुतनोर्द्रौपद्या मौक्तिकरत्नानां कर्णपत्रे कर्णिकाख्ये कर्णभूषणे
(कर्तुणि) आननस्य द्रौपदीमुखस्येवेन्द्रोश्चन्द्रस्य सेवां परिचेतुमभ्यसितुं समीप-
भाजौ परिवेषस्य शिशू बालकाविव जनानां मोदं हर्षं सुतरामादधाते कुरुतः
स्य । आहूपूर्वादधातेः कर्तरि लिट् । अत्रापि वर्तुलत्वधावत्यगुणनिमित्तमौक्तिक-
रत्नकर्णपत्रयोः परिवेषशिशुत्वोत्प्रेक्षा । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ९० ॥

कर्णभूषणमेव प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्ष्यते—ताटङ्के इति । तरलाश्चलन्तो मणीनां
प्रभातरंगाः कान्तिपरम्परा ययोस्ते ताटङ्के कर्णपत्रे । 'कर्णिका कर्णपत्रं च' 'ताटङ्कं
कर्णभूषणम्' इति त्रिकाण्डशेषः । प्रकटं स्फुटं मूर्तत्वं शरीरमुपेत्य लब्ध्वा जाग-
रुके प्रकाशमाने नयने विपाठौ बाणविशेषावेव तयोरन्ये चरमे द्वे वर्णे ठवर्णे इव
तदा तन्वङ्ग्या द्रौपद्या मुखमभितः । मुखस्य पार्श्वद्वय इत्यर्थः । व्यभातां रेजतुः ।
भातेः कर्तरि लङ् । नयनविपाठयोरन्ये वर्ण इत्यत्र वाच्यवाचकयोरभेदाभिधाना-
न्नावाच्यवचनत्वदोषः । बहुदेशालिपिषु ठवर्णस्य मध्यबिन्दुत्वं (ठ) वर्तुलत्व-
दर्शनात् तत्त्वेन ताटङ्कयोरुत्प्रेक्षा । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ९१ ॥

सख्या इति । सख्याः कस्याश्चिद्यः करोऽञ्जनविधौ द्रौपद्या नेत्रयोः कज्ज-
लालंकरणेऽपाङ्गभागं नेत्रान्तपर्यन्तं सकृदेकवारमेव । न तु द्वित्रिवारमित्यर्थः ।

पाठा०—१ 'सुदृशः'.

टिप्प०—१ पूर्व कर्नाटकादिदेशेषु समध्यबिन्दुको 'ठ'वर्णः प्रचलित आसीदिति
प्राचीनहस्तलिखितप्रतिकृतिभ्योऽवगम्यते ।

रेखावधेरनवगामितया दृग्गङ्गं

पूर्वोक्तमेव स पुनः पुनराललम्बे ॥ ९२ ॥

सकलमपि वपुर्विभूष्य तन्व्याः

सपदि सखी विपुलेक्षणाम्बुजापि ।

चिरतरमनवेक्ष्य मध्यदेशं

करधृतकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्थौ ॥ ९३ ॥

काञ्चीकलापमणिविम्बितपार्श्वयोषि-

त्कौशेयपङ्क्तिरवनीन्द्रसुता वभासे ।

आविर्भविष्यदधिगोष्ठि कटीनिमग्नं

वासःशतं जनदृशामिव सूचयन्ती ॥ ९४ ॥

गन्तुं प्राप्तुमपदुरशक्तः सन्, नयनयोरतिदैर्घ्यादिति भावः । श्रमं खेदमानशे प्राप्तवान् । अश्रोतेः कर्तरि लिट् । स करो रेखावधेर्नैत्रान्तसीमायाः अनवगामितया दुर्जेयत्वेन हेतुना पूर्वं प्रथममक्तं कज्जललिसमेव दृशो नयनस्याङ्गमेकदेशं पुनः पुनराललम्बे जगृहे । अत्र नयनयोस्तादृग्दैर्घ्यासंबन्धेऽपि संबन्धरूपातिशयोक्त्युज्जीवितोऽयं पुनःपुनरुक्ताञ्जनभ्रान्तिमदलंकार इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ९२ ॥

सकलमिति । सखी काचित्तन्व्या द्रौपद्याः सकलमपि वपुर्मध्यातिरिक्ताखिलगात्रं सपदि द्रुतं विभूष्यालंकृत्य स्वयं विपुलेऽतिविशाले ईक्षणे अम्बुजे इव यस्यास्तथोक्तापि मध्यदेशं द्रौपद्याः मध्यभागं चिरतरं सुचिरेणाप्यनवेक्ष्य करेण धृता काञ्चनकाञ्चीः काञ्चनमेखला यया तथोक्ता सत्येव तस्थौ, चिरतरं तस्याविति वा योजना । अत्र मध्यस्थानवलोकनसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । एवं विशालनेत्ररूपसामग्रीसत्त्वेऽप्यवलोकनकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिश्च । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तदुज्जीविता चेयं सख्याः काञ्चीमनलंकृत्य तूष्णीं स्थित्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिरिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'मध्ययष्टिम्' इति पाठान्तरमनवलोकनाप्रसक्त्या संदर्भविरोधापत्तेरुपेक्ष्यम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ९३ ॥

काञ्चीति । अवनीन्द्रसुता द्रौपदी काञ्चीकलापे मेखलाभूषणे ये मणयस्तेषु विस्त्रिता प्रतिफलिता पार्श्वेषु योषितां कौशेयपङ्क्तिः पट्टवस्त्रमाला यस्यास्तथोक्ता सती । 'कौशेयं क्रमिकोशोत्थम्' इति वस्त्रभेदेऽप्यमरः । अधिगोष्ठि द्यूतसभायामाविर्भविष्यत् । किं चेदानीं कटया नितम्बे निमग्नं लीनं वासःशतं वस्त्रशतम् । 'शत'शब्दोऽनेकत्वपरः । जनानां दृशां सूचयन्तीव वभासे । उद्येक्षालंकारः ॥ ९४ ॥

आतङ्कपीडामददां पुराऽहमस्यास्तदा भाविषु वल्लभेषु ।
एवं विचिन्त्येव भयेन पादे लाक्षाकृतं धाम पपात तन्व्याः ९५

तस्याः सखीषु सकलास्वपि तत्तदङ्गं
वेगाद्विभूषितवतीषु विवाहवेषैः ।

कालक्षपासहनवृद्धपुरोहितानां

कोपस्य पात्रमभवत्कुचशिल्पकर्त्री ॥ ९६ ॥

एवमलंकृतामेनामालोक्य स्वयमपि संध्यारुणिमसंपादितलाक्षा-
कृत्यामञ्जनतिलकर्त्रिणमुखभागां परिणेतुमिव प्रतीचीं दिशमुपगतवति
भगवति भासांनिधौ,—

आतङ्केति । अहं लाक्षाधाम पुरा वारणावतनिवाससमयेऽस्या द्रौपद्या
भाविषु भविष्यत्सु वल्लभेषु पतिषु पाण्डवेषु विजय आतङ्केन 'कदाचिदत्र वयं
दग्धा भवेम' इति शङ्कया पीडां दुःखमददामकरवम् । ददातेः कर्तरि लिङ् ।
'रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः' इत्यमरः । एवमुक्तप्रकारं विचिन्त्य स्मृत्वा भयेनैव तदा
द्रौपद्या अलंकरणसमये लाक्षाया अलक्तकेन कृतं धाम तेज एव गृहमिति श्लिष्ट-
रूपकम् । 'धाम स्याद्गृहतेजसोः' इति विश्वः । तन्व्या द्रौपद्याः पादे पपात,
प्रणनामेत्यर्थः 'अस्या द्रुतं भाविषु' इति पाठे द्रुतं शीघ्रं पपातेति संबन्धः ।
रूपकानुप्राणितेयमुपेक्षा । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ९५ ॥

तस्या इति । सकलासु सखीषु तस्या द्रौपद्यास्तत्तच्चिकुरादि अङ्गं विवाह-
वेषैः परिणयोचिततत्तदलंकारैर्वैगाद्भूतं विभूषितवतीषु सतीषु कुचयोः शिल्प-
कर्त्री अलंकारिणी कालक्षेपासहनानां विवाहलभ्रातिक्रमणभिया कालविलम्बम-
सहमानानां ज्ञानेन वयसा च वृद्धानां पुरोहितानां धौम्यादीनां कोपस्य क्रोधस्य
पात्रमभवत् । सपदि तत्तादृक्कुचालंकारकृतविलम्बस्य विशेषणगत्या पुरोहितकोप-
हेतुभूतत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तादृशविलम्बासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपा-
तिशयोक्त्युज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ९६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणालंकृतामेनां द्रौपदीमालोक्येव स्वयमात्म-
नापि संध्याया अरुणिमा सांध्यारुणवर्ण एव संपादितलाक्षाकृतं यावकालंकरणं
विरचितं यस्यास्तथोक्तम् । अञ्जनस्तिलकश्च वृक्षविशेषौ तावेवाञ्जनं कज्जलतिलक
इति श्लिष्टरूपकम् । ताभ्यां रञ्जितावलंकृतौ मुखस्याग्रस्येव वदनस्य भागौ नेत्र-
ललाटदेशौ यस्यास्तथोक्तां प्रतीचीं दिशं परिणेतुमुद्बोद्धुमिव भगवति भासां
तेजसां निधौ स्थाने सूर्ये उपगतवति प्राप्ते सतीत्युत्तरेणान्वयः । तामालोक्येव
भासांनिधौ स्वयमपि तादृशीं प्रतीचीं परिणेतुमिवोपगतवति इति वा योजना ।

तस्यामेव क्षपायां सपदि निजकुलोत्तंसपार्थोत्सवाना-

मालोकायेव साक्षाद्विशति हिमरुचौ द्यां शुभंयौ मुहूर्ते ।

सोपानैरध्यरुक्षन्मरकतखचितैर्वेदिमेते कुमाराः

सालंकाराः पुरोधःसरभसनिहितैः संविधानैः समग्राम्॥९७॥

तत्र मुहूर्तगुणेष्विव समन्तादोजायमानेषु दीपेषु मन्त्रविदां वदने-
ष्विव शब्दायमानेषु वाद्येषु कुलपालिकाः कमनीयमणिकोरकितैः कनक-
भूषणैरविकृतसहजरामणीयकां कन्यकाममीषां सकाशे निवेशयामासुः ।

अत्र रूपकद्वयोजीवितपरिणयोत्प्रेक्षाया द्रौपद्यालोकनोत्प्रेक्षासापेक्षत्वाद्वयोरङ्गा-
ङ्गिभावेन संकरः ॥

तस्यामिति । तस्यां द्रौपद्यलंकरणदिनसंबन्धिन्यां क्षपायां रात्रावेव निजस्या-
त्मीयस्य कुलस्य वंशस्योत्तंसानाम्, शिरोभूषणायमानानामित्यर्थः । पार्थानां संब-
न्धिनामुत्सवानां विवाहात्मनां साक्षाज्जिप्सतिबन्धमालोकायालोकितुमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (पा. २।३।१५) इति संप्रदानत्वम् । हिमाः शीता
रुचयो यस्य तस्मिंश्चन्द्रे द्यामाकाशं सपदि द्रुतं विशति सति । एते कुमाराः पार्था
अलंकारेण वैवाहिकेन सहिताः सालंकाराः सन्तः शुभंयौ शुभयोगयुक्ते मुहूर्ते ।
'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः । मरकतखचितैर्हरेन्मणिवद्भैः सोपानैः पुरो-
धोभिः पुरोहितैः सरभसं निहितैर्निक्षिप्तैः संविधानैः समिक्कुशादिवैवाहिकोपकरणैः
समग्रां संपूर्णां वेदिं वैवाहिकीमध्यरुक्षन्नाखरुहुः । अधिपूर्वाद्विहेः कर्तरि लुङ् ।
स्वधरावृत्तम् ॥ ९७ ॥

तत्रेति । तत्र विवाहवेद्यां मुहूर्तस्य विवाहलग्नस्य गुणेषु चन्द्रतारावलादि-
ष्विव दीपेषु, द्वयेष्वपीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ओजायमानेषु ओजाख्यशुभयोग-
वदाचरत्सु प्रकाशमानेषु च सत्सु । एकत्र 'उपमानादाचारे' (पा. ३।१।१०)
इति क्यङ्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा. ७।४।२५) इति दीर्घः । अन्यत्र 'ओजः'-
शब्दस्तद्वत्परः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा. ३।१।११) इत्युपमानादाचारार्थे
क्यङ् । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया (वा. १७।१९-२०) इति सकार-
लोपश्च । ओजाख्यो योगो ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । मन्त्रविदां वैवाहिकमन्त्रकोवि-
दानां पुरोहितानां वदनेषु वक्त्रेष्विव वाद्येषु घनततसुषिरानन्दभेदेन चतुर्विधेषु
शब्दायमानेषु शब्दं एकत्र वर्णात्मकसुच्चारणेन अन्यत्र ध्वन्यात्मकं वादनेन कुर्वत्सु
सत्सु । 'शब्दवैर-' (पा. ३।१।१७) इत्यादिना करोत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययः । कमनी-
यैर्मनोहरैर्मणिभिः कोरकितैः संजातकोरकैरिव स्थितैः । 'तदस्य संजातं-' (पा.
५।२।३६) इति तारकादित्वादितच् । कनकभूषणैः कटकाङ्गदादिभिरविकृतमग्रा-
पितरूपान्तरं सहजं स्वाभाविकं रामणीयकं सौन्दर्यं यस्यास्ताम् । अन्याजसुन्दर-

पाठा०—१ 'मणिगण'. २ 'मणिनिकायकोरकितैः'.

पूतपार्श्वे कुशाङ्कुरैः पुरस्तान्मणिकुट्टिमे ।

प्राज्वलत्तस्य धौम्यस्य प्रतिबिम्ब इवानलः ॥ ९८ ॥

धर्मान्प्रजाश्च बहु संचिनुतानयेति

शाम्यत्समिच्चटचटात्कृतिभिर्ब्रुवाणः ।

तामात्मजां द्रुपदराज इवानलोऽपि

प्रादादिवोन्नतशिखाग्रकरेण तेभ्यः ॥ ९९ ॥

अथ जातुषालयसमर्पणात्कृतं

परिपोषमस्य वपुषोऽभिवीक्षितुम् ।

त्वान्न भूषणैः कार्यमिति भावः । कन्यकां द्रौपदीममीषां पाण्डवानां सकाशे संनिधौ कुलपालिकाः कुलस्त्रियः । 'कुलस्त्री कुलपालिका' इत्यमरः । निवेशयामासुः प्रवेशितवत्यः । विशतेर्णिजन्तात्कर्तरि लिट् । अत्र सुहृर्तेगुणानां दीपानां श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेनौजायमानत्वेन वाद्यानां मन्त्रविद्वदनानां शब्दायमानत्वेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्य तुल्ययोगिताद्वयस्य संसृष्टिः ॥

पूतेति । कुशाङ्कुरैरभिनवैः परित्तरणदर्भैः पूताः परिरुद्धाः पार्श्वार्थश्चत्वारो यस्य तस्मिन् । मणिभिः कुट्टिमे वद्धभूमौ, वेद्यामिति यावत् । तस्य धौम्यस्य पाण्डवपुरोहितस्य पुरस्तादग्रे प्रतिबिम्बो धौम्यप्रतिच्छायेव अनलः वैवाहिकाग्निः प्राज्वल्यप्रज्ज्वाल । पुरोहितो वेद्यामग्निं प्रतिष्ठाप्य दर्भान्परिस्तृतवानित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । वृत्तमानुष्टुभम् । 'पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु पङ्कं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥' इति लक्षणात् । अस्यैव युग्मविपुलावृत्तमिति नामान्तरमिति ध्येयम् ॥ ९८ ॥

धर्मानिति । हे पार्थाः ! यूयमनया द्रौपद्या सह धर्मान्ध्रौतस्मार्तान्प्रजाः पुत्रांश्च बहु यथा तथा संचिनुत संपादयत । चिनोतेर्धिध्यर्थे लोट् । इत्युक्तप्रकारं ब्रुवाणो वदन्सन् । द्रुपदराज इव अनलोऽग्निरपि । स च स चेत्यर्थः । शाम्यन्तीनां दह्यमानानां समिधां पालाशादीनां संबन्धिभिश्चटचटात्कृतिभिश्चटचटशब्दैः, तद्व्याजेनेत्यर्थः । 'धर्मान्प्रजाश्च बहु संचिनुतानया' इति ब्रुवाणः सन् । उन्नतशिखा एवाग्रकरस्तेनोन्नता श्रेष्ठा शिखा कान्तिः राजमुद्राङ्गुलीयकं वा यस्य तथोक्तेनाग्रकरेणेति च तेभ्यः पाण्डवेभ्यस्तामात्मजां द्रौपदीम् । तस्या वह्नावुत्पन्नत्वादिति भावः । प्रादाद्वत्तवान् । इवेत्युत्प्रेक्षा । ददातेः कर्तरि लुङ् । अत्रात्मजादानेन प्रकृतयोरेवाग्नि-द्रुपदयोरौपम्यगम्यत्वानुल्ययोगिताया अग्नेर्दानोत्प्रेक्षायाश्चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । उत्प्रेक्षायास्तु अपह्नवरूपकाभ्यामुज्जीवितत्वाभ्यामङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ९९ ॥

अथेति । अथ पाणिग्रहणानन्तरं पृथासुता धर्मादयो बध्वा द्रौपद्या सहिता वधूसखाः सन्तः । जतुना निर्मितो जातुषः । 'त्रपुजतुनोः पुक्' (पा. ४।३।३८) इति

पाठा०—१ 'विम्बम्'. २ 'सह'.

स्पृहयालवः किल पृथासुताः क्रमा-

त्परिचक्रमुहुतंभुजं वधूसखाः ॥ १०० ॥

कठिनत्वसंपदवलेपभरात्कुचकुञ्जालस्य कुरुवीरवधूः ।

कृतनिर्जयेव पतिपाणिधृतं पदमश्मनः शिरसि सा निदधे १०१

कन्ययाभ्युपकृता विधिलाजाः कन्दलत्वनलोचिषि पेतुः ।

पञ्चवल्लभकराग्रविमर्दाद्बाहुवंशगलिता इव मुक्ताः ॥ १०२ ॥

विधिचोदनासु मणिदीपयष्टिकापरितः स्फुरत्प्रतिकृतेश्च सुभ्रुवः ।

उभयोर्विवेचनविधौ पुरोधसः स्खलनं वभूव न तु मन्त्रतन्त्रयोः १०३

निर्वृत्तार्थे पुक् । 'जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिपु' इत्यमरः । स चासावा-
लयो गृहं तस्य समर्पणाङ्गक्षणार्थं प्रदानात्कृतं जातमस्याग्नेर्वपुषः शरीरस्य परि-
पोषं मांसलत्वमभिधीक्षितुं स्पृहयालवः । 'किल' इति संभावनायाम् । कौतुकिन
इवेत्युत्प्रेक्षा । तदा क्रमाज्येष्ठानुक्रमेण हुतभुजमग्निं परिचक्रमुः प्रदक्षिणं चक्रुः ।
मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ १०० ॥

कठिनत्वेति । सा कुरुवीरवधूद्रौपदी कुचः कुञ्जालो मुकुल इव तस्य कठि-
नत्वसंपदा काठिन्यसमृद्ध्या योऽवलेपभरो गर्वातिशयस्तस्माद्धेतोः कृतः स्वीकृतो
निर्जयो विजयो युया तथोक्तेवेत्युत्प्रेक्षा । पतीनां पाणिभिर्धृतं पदं चरणमश्मनः
पाषाणस्य शिरसि उपरि निदधे निहितवती । वैवाहिककर्म सप्तपद्याख्यमकरोदि-
त्यर्थः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १०१ ॥

कन्ययेति । कन्यया द्रौपद्या अभ्युपकृता अभितः समीपे उपकृताः
विधये लाजहोमाख्यवैवाहिककर्मणे लाजाः पञ्चानां वल्लभानां कराग्रैर्विमर्दात्पा-
णिग्रहणसमये पीडनाद्धेतोर्बाहुरेव वंशो वेणुस्तस्माद्गलिता मुक्ता मौक्तिकानीवे-
त्युत्प्रेक्षा । कन्दलति प्रज्वलति अनलस्य वैवाहिकाग्ने रोचिषि ज्वालायां पेतुः ।
अत्र विधिलाजानां धावल्यादिगुणनिमित्तकोत्प्रेक्षा । बाहुवंशेति रूपकानुप्राणित-
त्वाद्द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'अभ्युपहृताः' इति पाठान्तरमुक्तार्थस्य लाक्षणि-
कत्वापत्तेरुपेक्ष्यम् । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

विधिचोदनास्विति । विधये वधूकर्तृकवैवाहिककर्मकरणार्थं चोदनासु
प्रेरणासु विषये मणिमयीषु दीपयष्टिकासु परितः स्फुरन्त्याः फलन्त्याः प्रति-
कृतेद्रौपदीप्रतिबिम्बस्य सुभ्रुवो द्रौपद्याश्च । उभयोर्विवेचनविधौ इयं द्रौपदी
इयं तत्प्रतिकृतिरिति पार्थक्येन ज्ञान एव पुरोधसो धौम्यस्य स्खलनं प्रमादो
वभूव । मन्त्रो वैवाहिककर्माङ्गम्, तन्त्रं तदनुष्ठानम्, तयोस्तु स्खलनं न वभूव ।

पाठा०—१ 'हुतवहम्'. २ 'कन्यकाभ्युपहृताः'. ३ 'स्फुरदिन्दिराप्रतिकृतेश्च'.

टिप्प०—१ वेणूनां मुक्तोत्पत्तिस्थानत्वं अन्तःस्थितद्रव्यस्य विमर्देन बहिर्निःसरणं
भवतीति ज्ञ प्रसिद्धम् ।

बाहुप्रताप इव साक्षिणि हव्यवाहे
सामन्तराजधरणेरिव याज्ञसेन्याः ।

काङ्क्षासमं क्रमश एव करं गृहीत्वा

हर्षेण वृद्धिमभजन्वनीन्द्रपुत्राः ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराजश्च स पाण्डवश्च पुण्यत्तमौ पूजकपूज्यभावम् ।

आढ्यंभविष्णुत्वमकिंचनत्वं व्यत्यस्यतां ताविव यौतकैस्ते ॥ १०५ ॥

अत्र द्रौपदीतत्प्रतिकृत्युभयविवेचने मन्त्रतद्वद्वये च प्रसक्तस्य प्रमादस्य पूर्व-
स्मिन्नेव नियमनात्परिसंख्यालंकारः । यत्तु-‘स्फुरदिन्दिराप्रतिकृतेः’ इति पाठा-
न्तरम्, यच्च ‘मणिमय्या दीपयष्टिकायाः दीपस्तम्भस्य परित उपरि स्फुरन्त्या
इन्दिराप्रतिकृतेर्लक्ष्मीप्रतिमायाः पूजार्थं निक्षिप्तायाः’ इति नृसिंहव्याख्यानम्,—
तदुभयमप्यशुद्धम्; जगत्पूज्याया लक्ष्मीप्रतिमायाः पीठिकायामेव स्थाप्यतया
दीपस्तम्भोपरि विन्यासस्य प्रसिद्धिविरुद्धत्वात्तस्मैकदोषापत्तेः, उक्तार्थस्य महतां
पीडावहत्वादश्लीलदोषापत्तेश्च । ‘कल्याणम्-’ (१।१) इति मङ्गलश्लोकेनैतत्काम्य-
कर्तृकतया प्रत्यभिज्ञानात्कथंचित्पदस्थितायास्तस्या इति वक्तव्यत्वेऽपि गौरीप्रति-
माया एव तदात्वावश्यकत्वाच्चैवानां तत्राद्वेपेऽपि प्रकृताया द्रौपद्याः प्रकर्षाप्र-
सक्त्या तत्प्रकर्षाख्यदोषापत्तेश्चेति सुधीभिर्विभावनीयम् । मञ्जुभाषिणी ॥ १०३ ॥

वाङ्मिति । अवनीन्द्रस्य पाण्डोः पुत्रा युधिष्ठिरादयो बाहुप्रताप इव हव्यवा-
हेऽप्यौ तदुभयस्मिन्नपि साक्षिणि सति । द्वयं साक्षीकृत्येति यावत् । सामन्त-
राजानां शत्रुनृपाणां धरणे राज्यस्येव याज्ञसेन्या द्रौपद्याः करं पाणिं बलिं च
क्रमशो ज्येष्ठानुक्रमेण काङ्क्षासमं वान्छासमकालमेव गृहीत्वा हर्षेण या वृद्धिस्ताम्,
संतोषसमृद्धिमिति यावत् । अभजन्प्रापु । अत्र बाहुप्रताप-हव्यवाहयोः साक्षि-
त्वकरणेन सामन्तराजधरणी-याज्ञसेन्योः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितकरग्रहणेन
चौपम्यस्य गम्यमानत्वानुल्ययोगिताद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन संकरः । एवं तादृश-
ग्रहणस्य विशेषणगत्या संतोषसमृद्धिप्राप्तिहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
द्वयोश्च संसृष्टिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराज इति । पूजकः पूजाकर्ता, पूज्यः पूजार्हः, तयोर्भावं पूजक-
पूज्यत्वं पुण्यत्तमौ अतिशयेन पोषयन्तौ । एकः पूजयन्, अपरः पूज्यमान इति
यावत् । स प्रसिद्धः पाञ्चालराजो द्रुपदश्च स पाण्डवः धर्मराजश्च तौ द्वौ यौतकै-
र्विवाहकालदेयद्रव्यैः करणैः आढ्यंभविष्णुत्वं धनिकत्वमकिंचनत्वं दारिद्र्यम् ।
द्वे अपि कर्मणी । ते धनिकत्वदारिद्र्ये तौ पाञ्चालराजपाण्डवाविव व्यत्यस्यतां
विपरीतीचक्रतुः । व्यतिपूर्वादस्यतेः कर्तरि लङ् । प्रथमं द्रुपदः कन्यायौतक-

पाठा०—१ ‘व्यत्यास्यताम्’; ‘व्यत्यास्थताम्’ । २ ‘स्वैः’.

टिप्प०—१ अनेन द्रौपद्या लक्ष्मीसादृश्यं द्योत्यते ।

एवमन्तरिक्षनिक्षिप्तलक्ष्यवेधनलक्षणेन शुल्कनिष्केण निजकण्ठनिष्कायितकन्याभुजलतानेतान्पथि कौन्तेयानवगन्तारो दुरहंतारोपितनिवर्तनमतयो विकर्तनतनयोपायविधेयैः सहायैः सह संमन्त्र्य समारब्धपूर्वस्य युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिविच्छित्तिं परिजिहीर्षमाणा इव शकुनिभागिनेयाः सेनापुरःसरनिःसाणनिःसारितनिःस्वानलालितैः क्ष्वेलितैः क्षालितगाक्षमौनकैश्च द्रुपदपुंरं पुनरपि निरुद्ध निरुच्छासयांचक्रुः ।

दानाभ्यां पूजकोऽकिंचनश्चाभूत् । तदुभयप्रतिग्रहाभ्यां युधिष्ठिरः पूज्य आढ्यं भविष्णुश्चाभूत् । पश्चाच्च श्वशुरस्य गुरुत्वस्तरणादकिंचनस्यैव प्रतिगृहीतत्वाच्च द्रुपदः पूज्योऽभूत्, धनिकस्यैव दानसमर्थत्वाज्जामातृत्वाच्च युधिष्ठिरः पूजकोऽभूदिति समुदायार्थः । आढ्यं भविष्णुत्वमित्यत्र 'कर्तरि भुवः—' (पा. ३।२।५७) इत्यादिना आढ्योपपदाम्बुव इष्णुश्च । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' (पा. ६।३।६७) इति मुम् । 'तस्य भावस्त्वलौ' (पा. ५।१।११९) इति त्वप्रत्यये च आढ्यं भविष्णुत्वमिति रूपम् । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यं भविष्णुः । नास्ति किंचन यस्येति अकिंचनः । इत्युभयत्र विग्रहः । अत्र द्रुपद-युधिष्ठिरयोर्धनिकत्व-दारिद्र्ययोश्च व्यत्यासीकरणेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतास्पदतुल्ययोगिताभेदः । अत्र 'व्यत्यस्यतां ताविव यौतकैस्ते' इत्येव पाठः । 'यौतकैः स्वैः' इति पाठान्तरं तु सः ताविवेति पदत्रयार्थान्वयस्यासंगतत्वादिदोषादुपेक्ष्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १०५ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणान्तरिक्ष आकाशे निक्षिप्तस्य वेण्वाद्यूर्ध्वदण्डे बद्धस्य लक्ष्यस्य वेधनलक्षणेन भेदनात्मकेन शुल्केन कन्याया आवर्जनार्थं परिदेयेन निष्केण दीनारेणेति जाल्येकवचनम् । निजेषु कण्ठेषु निष्कायिता भूषणविशेषवदाचरन्ती कन्याया द्रौपद्या भुजलता येषां तान्, तादृशशुल्कलब्धद्रौपदीभुजालिङ्गितानित्यर्थः । 'साष्टे शते सुवर्णानां हेड्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमरः । एतान्द्रौपदीपरिणेद्वन्कौन्तेयानवगन्तारः, पार्था इति जानन्त इत्यर्थः । एतान्कौन्तेयानवगन्तारोऽवज्ञातारः, तिरस्कृता इति यावदिति वा । अत एव पथि मार्गमध्ये । दुरहंतया दुरहंकारेणारोपिता प्रापिता निवर्तने पाण्डवेभ्यो द्रौपद्या अपहरणे पाण्डवानां द्रौपदीविवाहपलायने वा विषये मतिर्निश्चयो येषां ते । शकुनेर्भागिनी गान्धारी तत्पुत्रा भागिनेया दुर्योधनादयः । भागिनेयानां मातुलानुकारिणी प्रकृतिरिति प्रसिद्धा शकुनिवहुर्मतित्वद्योतनाय तेषां तथा निर्देशः । विकर्तनः सूर्यस्तत्तनयस्य कर्णस्योपायेषु कार्यालोचनेषु विधेयैः स्थितैः । 'विकर्तनार्कमार्तण्ड—', 'विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः' इत्युभयत्राप्यमरः । सहायैर्दुःशासनदिभिः संमन्त्र्य सम्यगालोच्य । पूर्वं द्रुपदाय द्रोह-

पाठा०—१ 'वेध'. २ 'इव ते'. ३ 'ललितैः'. ४ 'क्ष्वेलितैः'. ५ 'रौक्ष्यम्'.

६ 'नगरम्'. ७ 'निवर्त्य'. ८ 'निवर्त्य'.

तत्क्षणमेव सत्वरं निर्गतेषु विविधैरायुधैरशून्येषु द्रुपदसैन्येषु
 पृथासुतास्तेऽपि रथाधिरूढा द्विधा विचार्येव पुरात्रिरीयुः ।
 शरैर्विधातुं द्विषतोऽपि चूर्णास्तत्सुभ्रुवामप्यलकानचूर्णान् ॥ १०६ ॥
 शङ्खान्दध्मुस्ताडयन्ति स्म भेरीश्चक्रुः क्ष्वेलाश्चापनौदान्विवत्रुः ।
 सिद्धादीनां द्योसदां लालनीये युद्धारम्भे ते द्वयेऽपि प्रवीराः १०७

काले समारब्धस्य सम्यगुपक्रान्तस्य समारब्धपूर्वस्य । तदा नानादेशीयैः सहैषा-
 मपि पलायितत्वादिति भावः । युद्धे पलायनस्यैवाध्ययनस्य वेदस्य द्वितीयाया
 आवृत्तेरभ्यासस्य विच्छित्तिं विच्छेदं परिजिहीर्षमाणाः परिहर्तुमिच्छन्त इवेत्यु-
 त्येक्षा । परिपूर्वाद्धरतेः सन्नन्ताल्लटः शानच् । सेनायाः पुरःसरादग्रवर्तिनो निःसार-
 णाज्यदुन्दुभेर्निःसारितैः प्रवर्तितैर्निःस्वानैर्भाङ्गरैर्लालितैर्मिश्रितैः क्ष्वेलितैः सिंह-
 नादैः क्षालितं निरस्तं गवाक्षाणां मौनमेव कक्ष्यं मालिन्यं यस्य तत्, प्रतिध्वनि-
 तगवाक्षमित्यर्थः । 'काक्ष्यम्' इति पाठे कक्ष्येव काक्ष्यम्, व्रतमित्यर्थः । 'मौन-
 रौक्ष्यम्' इति पाठे मौनकाठिन्यमित्यर्थः । द्रुपदस्य पुरं पुनरपि निरुध्य निरुद्धासयां
 चक्रुर्निर्व्वन्धुः । निश्वासोऽपि यथा तत्रत्यानां न निर्गच्छेत्तथा चक्रुरित्यर्थः ॥

तदिति । तत्क्षणं निरोधसमकालमेव विविधैः खड्गगदातोमरशरासनादिभि-
 रायुधैरशून्येषु सहितेषु द्रुपदसैन्येषु सत्वरं निर्गतेषु युद्धार्थमागतवत्सु सत्सु इत्यु-
 च्चरेणान्वयः ॥

पृथेति । ते पृथासुता अपि रथेष्वधिरूढाः सन्तः शरैः बाणैर्द्विषतः शत्रू-
 न्दुर्योधनादींश्चूर्णान्, लवच्छिन्नानित्यर्थः । तेषां द्विषतां संबन्धिनीनां सुभ्रवां
 स्त्रीणामलकांश्चूर्णकुन्तलान् अचूर्णकुन्तलानपि वैधव्येन कुङ्कुमादिचूर्णरहितांश्च
 विधातुं कर्तुमेव द्विधा विचार्यालोच्येवेत्युत्येक्षा । पुराद्रौपदात्रिरीयुर्निर्गतवन्तः ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ १०६ ॥

शङ्खानिति । ते द्वावपि पाञ्चालाः कौरवाश्च प्रवीरा दिवि स्वर्गे अन्तरिक्षे च
 सीदन्ति वसन्तीति द्योसदां सिद्धा योगसिद्धा नारदादयो देवयोनिविशेषाश्चादयो
 येषां तेषां लालनीये श्लाघनीये युद्धस्यारम्भे शङ्खान्दध्मुरपूरयन् । ध्मातेः कर्तरि
 लिट् । भेरीस्ताडयन्ति स्माताडयन् । क्ष्वेलाः सिंहनादांश्चक्रुर्कुर्वन् । चापस्य
 नादांष्टंकारान्विवत्रुः चक्रुरित्यर्थः । वृणोतेः कर्तरि लिट् । अत्रानेकक्रियायौगपद्य-
 समुच्चयात्समुच्चयालंकारः । शालिनीवृत्तम् । 'शालिन्युक्ता म्त्तौ तगौ गोऽब्धिभ्रूलोकैः'
 इति लक्षणात् ॥ १०७ ॥

पाठा०—१ 'निर्गतरेषु'. २ 'एव'. ३ 'शङ्खम्'. ४ 'क्ष्वेडाम्'. ५ 'नादम्'.

टिप्प०—१ द्रोणाक्षया पूर्वमेकवारं द्रुपदनगरं निरुद्धमासीदत एवात्र 'पुनरपि'—
 पदग्रहणम् । २ मानवतां युद्धात्पलायमानेऽमरणं मरणं भवतीति भावः ।

अनयोर्वलयोर्महारथानामवलोक्य नभोजुषां सुरीणाम् ।
 सुदृशां च पुरस्य सौधभाजां वरणस्रग्विधृतैव भेदिकाभूत् ॥१०८॥
 आसीदतामाशु धनुर्धराणामासीदताम्यत्करकौशलानाम् ।
 क्षणं मिथो बाणगणोपरोधाद्ब्रणं न कस्यापि रणं नवं यत् ॥१०९॥
 द्विरदं द्विरदस्तुरगं तुरगो रथिकं रथिकः पदगं पदगः ।
 इतरेतरमेत्य रणं विदधे दिवि नारदविस्मयनाकतरुम् ॥११०॥

अनयोरिति । अनयोर्वलयोः कौरवपाञ्चालचतुरङ्गयोः, युध्यमानयोरिति शेषः । महारथानामवलोक्य, दर्शनं कर्तुमित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (पा. २।१।१४) इति संप्रदानत्वम् । नभोजुषां गगनभाजां सुरीणां देव-
 स्त्रीणाम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (पा. ४।१।६३) इति ङीष् । सौधभाजां प्रासादप्रगतानां पुरस्य सुदृशां पौराङ्गनानां च विधृता करेण गृहीता वरणस्य युद्धे मृतानां पतित्वेन वरणार्थं स्रज्जान्दारमालैवेति तादर्थ्यं पृष्टीसमासः । भेदिका इमाः सुर्यो वरणस्रग्धारणादिमाः पौर्यस्तदभावादिति मिथो भेदानुमानिका अभूदित्यनुमानालंकारः । तेन पौराङ्गनानां मर्त्यातिशायि सौन्दर्यं व्यज्यत इत्यलं-
 कारेण वस्तुध्वनिः । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०८ ॥

आसीदतामिति । आशु सत्वरमासीदतां युद्धाय संनह्यताम् । अताम्यदवि-
 च्छिद्यमानं करयोः कौशलं धनुर्ग्रहणशरसंधानादिषु नैपुण्यं येषां तेषां धनुर्धराणां मिथोऽन्योन्यं बाणगणानामुपरोधान्निरोधाद्धेतोः । कस्यापि धनुर्धरस्य ब्रणं क्षतं नाभूत् । यद्यस्मात्कारणाद्ब्रणं युद्धं नवं नूतनम्, न विद्यते वकारो यस्मिंस्तथोक्त-
 मिति च । रणशब्दस्य वकारसहितत्वे ब्रणं स्यादित्यर्थः । अत्र च पक्षे वाच्यवाच-
 कयोरभेदाध्यवसायः । बाणैर्बाणानां निरोधे शरीरभेदनायोगाद्गणस्याप्रसक्तिरिति तत्त्वम् । 'बाणगणोपरोधाद्ब्रणं न कस्यापि रणं नवं यत्' इत्येव पाठः । 'बाणगणाभिरुद्धं ब्रणं विना तत्र रणं महीयः' इति पाठान्तरे तु 'तत्र' इति 'महीयः' इति च पदद्वयस्य वैयर्थ्याभिरर्थकत्वदोषः, उक्तस्वारस्यायोगश्चेति ध्येयम् ॥ १०९ ॥

द्विरदमिति । द्विरदो गजः, तदारूढ इत्यर्थः । एवमग्रे द्विरदम्, तुरगो-
 ऽश्वस्तुरगम्, रथिको रथारूढो रथिकम्, पदगः पादचारी पदगं च, एवमितरेतरम-
 न्योन्यमेत्य संगत्य दिव्यन्तरिक्षे नारदस्य मुनेर्यो विस्मय आश्चर्यं तस्य नाकतरुं
 कल्पवृक्षम् । आश्चर्यजनकमित्यर्थः । रणं युद्धं विदधे चकार । 'रथिकं रथिकः'
 इत्यादिपाठस्तु क्रमअष्टदोषादुपेक्ष्यः ॥ ११० ॥

पाठा०—१ 'बाणगणं निरुद्धं ब्रणं विना तत्र रणं महीयः'. २ 'रथिकं रथिको द्विरदं द्विरदस्तुरगं तुरगः'. ३ 'विदधे'.

रजोन्धकारेषु दृशोऽन्धयत्सु करैः करान्कौतुकसूत्रचिह्नान् ।
 परामृशन्तो युधि पाण्डुपुत्राः परस्परं पर्यहरन्प्रहारान् ॥ १११ ॥
 सोमकेष्वपसर्पत्सु सूर्यसूनोः शितैः शरैः ।

कूजयामास कोदण्डं कुलिशायुधनन्दनः ॥ ११२ ॥

तेन जनन इव प्रधनेऽपि वृकोदरद्वितीयेन करोदरपरिकर्मिर्कृतस्य
 कार्मुकस्य वर्मनिर्माथिभिः शरोर्मिभिर्निर्कृतमर्माणो भयविसारिभिः
 स्वेदवारिभिः स्वपदान्येव यानपदेऽभिषिञ्चन्तः समराजिरकन्दलितपार्थ-
 यशश्चतुर्थीचन्द्रकलावलोकनं परिहर्तुमिव मुखं निवर्त्य सौवलेयाः
 केवलैरेव बाहुभिः कुरुपुटभेदनं प्रति पलायांवभूयुः ।

रज इति । रजांस्वेवान्धकाराः, रजांस्यन्धकाराणीवेति वा । तेषु दृशो
 नेत्राणि अन्धयत्स्वन्धीकुर्वत्सु सत्सु पाण्डुपुत्राः करैः स्वैः कौतुकसूत्रं प्रतिसरः
 चिह्नं येषु तान्करान्परामृशन्तः स्पृशन्तः सन्तः युधि परस्परमन्योन्यं प्रहारान्धा-
 खघातान्, पर्यहरन् परिहृतवन्तः । अत्र नवकौतुकसूत्रहस्तस्पर्शनं पाण्डवानां
 स्वत्वानुमानादनुमानालंकारः । तथा असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिश्च ।
 द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशः संकरः ॥ १११ ॥

सोमकेष्विति । सूर्यसूनोः कर्णस्य शितैस्तीक्ष्णैः शरैर्बाणैः सोमकेषु
 पाञ्चालेष्वपसर्पत्सु पलायमानेषु सत्सु कुलिशं वज्रमायुधं यस्य तस्येन्द्रस्य नन्दनो-
 ऽर्जुनः कोदण्डं चापं कूजयामास गुणाकर्षणे ध्वनयति स्म । सूर्यसूनोस्तत्प्रसूतया
 दीप्तेः शितैस्तीक्ष्णैः शरैरिव शरैः किरणैः सोमकेषु चन्द्रवद्धवलेषु जलेषु अपसर्प-
 त्सु शुष्यत्सु सत्सु कुलिशायुधं नन्दयति बाहनत्वेनेति नन्दनो मेघः कस्य ब्रह्मण
 उक्त ऊर्ध्वमण्डं ब्रह्माण्डोर्ध्वभागमाकाशं कूजयामास । गर्जितैरिति भावः ।
 'कश्चित्तात्मरविब्रह्मधातृमूर्धसुखेषु कम्' इति विश्वः । इत्यर्थान्तरे तु न श्लेषः ।
 अभिधाया इत्यादेरुक्तत्वादिति ॥ ११२ ॥

तेनेति । जनने जन्मनीव प्रधने युद्धेऽपि, उभयत्र चेत्यर्थः । वृकोदरो
 भीमो द्वितीयः सहायो यस्य, वृकोदरस्य द्वितीय इति च । तेनार्जुनेन करस्य उदरे
 मध्ये परिकर्मिर्कृतस्यालंकारीकृतस्य कार्मुकस्य चापस्य संबन्धिभिः वर्माणि कव-
 चानि निर्ममन्तीति तथोक्तैः शरणासूर्मिभिः परम्पराभिः निरुक्ताति मर्माण्यायुः-
 स्थानानि येषां ते सौवलेया दुर्योधनादयो भयेन विसारिभिः स्रवद्भिः स्वेदवारिभिः
 स्वेपां पदानि चरणान्येव यानपदे बाहनस्थानेऽभिषिञ्चन्तः पादचारिणः सन्तः
 समराजिरे युद्धप्राङ्गणे कन्दलितमङ्कुरितं पार्थयश एव चतुर्थीचन्द्रकला तस्या
 अवलोकनं परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । चतुर्थीचन्द्रदर्शनमपवादहेतुरिति प्रसिद्धम् ।
 मुखं निवृत्य परावृत्य । लज्जावशादिति भावः । केवलैर्निरायुधैरेव बाहुभिरुपल-
 क्षिताः कुरुपुटभेदनं हस्तिनपट्टनं प्रति पलायांवभूयुः पलायनं चक्रुः ॥

पाठा०—१ 'कुकुशायुध'. २ 'कृत'. ३ 'निर्मितेर्ममर्माणो भयप्रसारिभिः'.

वीभत्सुचापविवृतेषु सहत्सु कर्म-

स्वेकं दृढं जगृहिरे युधि धार्तराष्ट्राः ।

वीक्ष्य स्थितेषु विमतेषु विलोलजीवं

पृष्ठं प्रकाश्य गमनं पृथुना जवेन ॥ ११३ ॥

विजयात्परमेतेषामृजवोऽप्यतिभीषणाः ।

सद्यो गुणाः समुन्नेसुरवनेमुस्तु धन्वनाम् ॥ ११४ ॥

ते निवृत्य नगरं समावसंस्तोपिता द्रुपदराजपूजया ।

अप्यशेषजनकेन शौरिणा जन्यभावमुपजग्मुषा समम् ॥ ११५ ॥

वीभत्स्विति । युधि युद्धे वीभत्सोरर्जुनस्य चापेन विवृतेषु प्रकटीकृतेषु सहत्सु श्लाघ्येषु कर्मसु क्रियासु । तन्मध्ये इत्यर्थः । विमतेषु शत्रुषु वीक्ष्य स्थितेषु संनद्धेषु सत्सु पृष्ठं चापदण्डपश्चाद्भागं प्रकाश्य पृथुना महता जवेन वेगेन विलोलजीवा शिञ्जिनी यस्मिन्कर्मणि तत्तथा गमनं बाणप्रयोगार्थमाकर्षणाद्धनुर्मण्डली-भवनात्मकं दृढमेकं कर्म धार्तराष्ट्रास्तदा पलायनकाले जगृहिरे गृहीतवन्तः । कुतः ? विमतेषु वीक्ष्य स्थितेषु सत्सु विलोलो गतागतो जीवः प्राणधारणं यस्मिन्स्थित्या तथा पृष्ठं देहपश्चाद्भागं प्रकाश्य पृथुना जवेन गमनं जगृहुरिवेत्युल्लेखा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या श्लेषानुप्राणिता च । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११३ ॥

विजयादिति । एतेषां पाण्डवानां संबन्धिनो गुणाः शौर्यधैर्यादयः । ऋजवो विनयान्वितत्वान्मृदवोऽपि अकुटिला अपीति वा, अवक्रा अपीति च । विजयात्परं कौरवजयानन्तरमतिभीषणा अतिभयंकराः सन्तः । 'अरिभीषणा' इति पाठान्तरम् । सद्यस्तत्क्षणमेव समुन्नेसुः सम्यगुन्नतिं प्राप्ताः । उन्नम्रा बभूवुरिति च । धन्वनां चापानां तु गुणाः शिञ्जिन्योऽतिभीषणा अपि विजयात्परमवनेमुरवन्म्रा अवरोपिता इति च । एतेषां गुणा विजयादर्जुनात् । तत्प्रतापाद्धेतोरिति यावत् । इत्यपि प्राहुः । अत एव श्लेषप्रतिभोत्थापितस्य विरोधाभासद्वयस्य संसृष्टिः ॥ ११४ ॥

त इति । ते पाण्डवा नगरं द्रुपदपुरं प्रति निवृत्य युद्धात्प्रत्यागत्याशेषाणां लोकानां जनकेनापि जन्यस्य भावमुत्पत्तिं वरैः सख्यं च उपजग्मुषा प्राप्तवता ।

पाठा०—१ 'अरिभीषणाः'. २ 'च'. ३ 'धन्विनाम्'. ४ 'समाविशन्भूषिता'. ५ 'वन्यशेष'.

टिप्प०—१ यथा कश्चित्कस्यचिदनेककर्मदर्शनेऽपि स्वबुद्धिसामर्थ्यानुसारेण यत्किञ्चित्कर्म दृढं गृह्णाति तद्वत्पार्थनुषोऽनेककर्मणां मध्ये विलोलजीवं पृष्ठं प्रकाश्य पृथुना जवेन यमनलक्षणमेकं कर्म दृढं जगृहुरित्यर्थः । २ एके उत्कर्षं प्राप्ताः, अपरे त्वपकर्षं प्राप्ता इत्यर्थानुसंधानमाध्यात्मसोऽत्र प्रतिपादितम् । New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

पार्थ एव सहजेष्वखिलेषु प्रायशो युधि बलं श्रुतवत्याः ।
अन्वभूदधिकमीक्षणवृष्टीरर्जकांशमिव राजसुतायाः ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमेवमवकर्ण्य स राजवृद्धः

क्षत्रा सकाशमुपनाय्य सहानुजातैः ।

धर्मात्मजाय धुरि कंसमिदोऽर्धभावा-

दन्वर्थतामथ विभज्य ददौ स्वनाम्नः ॥ ११७ ॥

तस्मिन्नाहितलक्षणे नृपसुते राज्याभिषिक्ते सति

स्वान्यक्षीणि दधुर्यदम्बु शिशिरं लिप्ताङ्गके कुङ्कुमैः ।

‘जन्या स्निग्धा वरस्य ये’ इत्यमरः । शौरिणा समं श्रीकृष्णेन सह द्रुपदराजस्य पूजया तोषिताः सन्तः समावसन्वसन्ति स्म, द्रुपदपुर इति भावः । अत्रापि विरोधाभासालंकारः श्लेषानुप्राणितः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ११५ ॥

पार्थ इति । अखिलेषु सहजेषु, आदृणां मध्य इत्यर्थः । पार्थेऽर्जुन एव युधि युद्धे बलमात्मशौर्यं प्रायशः श्रुतवत्या राजसुताया द्रौपद्या ईक्षणवृष्टीः कटाक्षपातान् अर्जकस्यांशमधिकं भागमिवान्वभूतवान् । अर्जकस्यांशद्वयस्मरणादिति भावः । उत्प्रेक्षा । स्वागता वृत्तम् ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमिति । अथ स राजवृद्धो धृतराष्ट्र एवमा जतुगृहच्यवनमा कौरव-पलायनं प्रसिद्धं वृत्तान्तमवकर्ण्य श्रुत्वा । क्षत्रा विदुरेणानुजातैर्भ्रातृभिर्भीमादिभिः सह सकाशं स्वसमीपं प्रत्युपनाय्य प्रापय्य । धर्मात्मजमिति विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् । कंसमिदः श्रीकृष्णस्य धुर्यग्रे धर्मात्मजाय युधिष्ठिराय स्वस्य नाम्नो धृतराष्ट्र इति संज्ञाया अन्वर्थतां धृतराष्ट्रत्वम्, राज्यधारणमिति यावत् । अर्ध-भावाद्विभज्यार्धत्वेन विभागं कृत्वा ददौ, अर्धराज्यं दत्तवानित्यर्थः । वसन्त-तिलकावृत्तम् ॥ ११७ ॥

तस्मिन्निति । आहितानि ‘संवटितानि लक्षणानि छत्रचामरादिराज्यचिह्नानि यस्मिंस्तथोक्ते तस्मिन्नृपसुते धर्मराजे राज्येऽभिषिक्ते सति, धृतराष्ट्रेणेति भावः । यद्यस्मात्त्वानि स्वीयान्यक्षीणि नेत्राणि शिशिरं शीतलमम्बु आनन्दोद्यं दधुर्धृत-वन्तः । एवं तस्मिन्नृपसुते कुङ्कुमैश्चन्दनमिश्रितैर्लिप्तान्यङ्गानि यस्य तस्मिंस्तथोक्ते सति । शैषिकः कम्पित्ययः । स्वान्यक्षीणि । यद्यस्मात् रागमारुण्यमनुरागं च विभ-रांभूवुर्दधुः । ‘भीहीभृदुवां श्लुवच्च’ (पा. ३।१।३९) इति विभर्तेरामि श्लुवन्नावा-द्वित्वम् । ‘भृणामित्’ (पा. ७।४।७६) इत्यभ्यासस्य इत्वम् । तस्मिन्नृपसुते वन्दिभिः स्तुतिपाठैर्वर्णिते स्तुते सति यद्यस्मात्स्वान्यक्षीणि निष्पन्दत्वं निश्चलत्वम्,

रागं यद्विभरांवभूवुरवहन्यद्वर्णिते बन्दिभि-

निष्पन्दत्वमतः खट्वद्विरिति तं पौरा विवद्वुः स्फुटम् ॥११८॥

[दिगन्तरलुठत्कीर्तिरनन्तकविकुञ्जरः ।

प्राणैस्तुल्यं सरस्वत्याः प्राणैपीचम्पुभारतम् ॥]

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते द्वितीयः स्तवकः ।

उत्सेकादविकृतत्वमिति यावत् । अवहन्वहन्ति स्म । अत उक्तहेतुत्रयात्पौराः
पुरजनास्तं धर्मराजं स्वेषां दृष्टिः चक्षुरिति विवद्वुः संभावयन्ति स्म । स्फुटमित्यु-
ल्लेखा । सा च अभिषेककुङ्कुमालेपवन्दिवर्णनै राज्ञ इव स्वदृष्टेरप्यम्बुधारणराग-
भरणाविकृतत्ववहनवाक्यार्थानां हेतुत्वेन काव्यलिङ्गत्रयोजीवितेति तस्यास्तेषां
चाङ्गारिभावेन संकरः । वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने
द्वितीयः स्तवकः ।

पाठा०—१ 'अभजन्'.

टिप्प०—१ श्लोकोऽयं केनचित्प्रक्षिप्त इति प्रतीयते । २ यत्राभिषेकस्तत्राम्बु,
यत्र कुङ्कुमलेपस्तत्र रागः, यस्य वर्णनं तस्य नेत्रे निष्पन्दत्वं भवतीति कार्यकारणयोः
सामानाधिकरण्यं लोके दृष्टम्, अतो दृष्टित्वारोपो युक्त एवेति भावः ।

तृतीयः स्तवकः

पितृव्यवाचाथ पृथातनूजो हरिं पुरोधाय समं बलौघैः ।

परस्परस्नेहमिवैष मातुं प्रस्थं ययौ खाण्डवशब्दपूर्वम् ॥ १ ॥

तत्र वनीभवति वनीपकजनमनीषितपूरकपुरुकुलावनीपसुरसुरभिगोष्ठी-
गौष्ठीने देशे स्मरणमात्रकृतसंनिधानेन सकलशिल्पपारदृश्वना विश्वकर्मणा
स्वकर्मणा निर्मापितं रामणीयकावलोकनसुलभविस्मयभारगुरुतरानमरान्वो-
दुमक्षमतया क्षमातलमवलम्बमानैर्विमानैर्निर्वाभ्रंलिहं कुरुविन्दमणिमन्दि-
रैर्जम्भरिपुनिदेशेन लम्बिततन्नामोपपदमिन्द्रं प्रस्थमधिष्ठिताय युधिष्ठिराय

पितृव्येति । अथार्धराज्याभिवेकानन्तरम् । एष पृथातनूजो धर्मराजः
पितृव्यस्य पितृभ्रातृधृतराष्ट्रस्य वाचा 'इन्द्रप्रस्थे वस' इत्यात्मिकया परस्परस्य
स्वेषां दुर्योधनादीनां च स्नेहं प्रेमरसं मातुं प्रमाणीकर्तुमिवेत्युपेक्षा । खाण्डव
इति शब्दः पूर्वो यस्य नामनि तथोक्तं प्रस्थम् । इन्द्रप्रस्थं प्रतीत्यर्थः । 'खा-
ण्डवो बलसूदनः' इतीन्द्रपर्यायेषु शब्दार्णवः । हरिं श्रीकृष्णं पुरोधायाम्रे कृत्वा
बलौघैः समं ययौ । 'कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्' इत्यमरः ।
उपजातिः ॥ १ ॥

तत्रेति । वनीपकजनस्य याचकजनस्य मनीषितानां कामितानां पूरकाः
समग्रं संपादकाः पुरोर्नाम राज्ञः कुलं वंशो येषां ते च तेऽवनीपा राजानस्त एव
सुरसुरभयः कामधेनवस्तासां गोष्ठी समूहस्तस्या गौष्ठीने पूर्वतनस्थाने । 'वनीपको
याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ', 'गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्'
इत्युभयत्राप्यमरः । तत्र देश इन्द्रप्रस्थभागे वनीभवत्यरण्यायमाने सति । चिरा-
द्राज्ञामनावासादिति भावः । स्मरणमात्रेण कृतं संनिधानं समीपस्थितिर्येन तेन
सकलानां शिल्पानां गृहादिनिर्माणव्यापाराणां पारदृश्वना पारंगतेन विश्वकर्मणा
देवशिल्पिना (कर्त्रा) स्वेन स्वीयेनैव कर्मणा व्यापारेण, न त्वन्यदीयेनेत्यर्थः ।
निर्मापितं रचितम् । अत एव रामणीयकस्य तत्पुरसौन्दर्यस्यावलोकनेन सुलभो
यो विस्मयभार आश्चर्यातिशयस्तेन गुरुतरानतिदुर्भरानभरान्देवान्वोदुमक्षमतया-
शक्त्या क्षमातलं भूप्रदेशं प्रत्यवलम्बमानैर्विमानैर्देवयानैरिव स्थितैः कुरुविन्दम-
णिमयैर्मन्दिरैर्गृहैरभ्रंलिहमाकाशचुम्बि जम्भरिपोरिन्द्रस्य निदेशेनाज्ञया लम्बितं
प्रापितं तस्येन्द्रस्य नाम इन्द्रसंज्ञायां उपपदं स्वसंज्ञायां पूर्वशब्दो यस्य तथोक्तम् ।
पूर्वतनराजभिरिति शेषः । पुरमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठिताय तत्र प्रविष्टायेत्यर्थः ।

पाठा०—१ 'वनीभवती'. २ 'देशे प्रविश्य'. ३ 'नयनपात्रेण'. ४ 'पारदृश्व-
कर्मणा'. ५ 'विश्वकर्मणा निर्मापितं'. ६ 'कामनीयकवलोकन'. ७ 'क्षमातलम्'.
८ 'कुरुविन्दमणिमन्दिरैर्भ्रंलिहम्'. ९ 'तन्नामो'. १० 'पदं हरिप्रस्थम्'.
११ 'अधिष्ठाय'.

निवेद्य स्वपुरेऽपि सुषमामीदृशीं परीक्षितुमिव स्यन्दनेन यदुनन्दनेन प्रयये ।

प्राणायमानमहिलानथ पाण्डुपुत्रा-

न्क्षोणाविमाननुजिघृक्षुरदारभूमा ।

एणाजिनेन घटितोद्गमनीयकृत्यो

वीणाविनोदरसिको मुनिराविरासीत् ॥ २ ॥

तपोनिधेरागमनेन सद्यः सभा विभोः स्तब्धजनारवापि ।

वीणारवानुद्भुतभृङ्गमालाकोलाहलैर्घोषितदिञ्जुखाभूत् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरं गच्छामीति विज्ञाप्य । स्वस्य पुरे द्वारकायामपीदृशी-
मिन्द्रप्रस्थसदृशीं सुषमां कान्तिविशेषं परीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । यदुनन्दनेन
श्रीकृष्णेन स्यन्दनेन रथेन प्रयये प्रस्थितम् । रथमारुह्य श्रीकृष्णः प्रस्थितवानि-
त्यर्थः । यातेर्भावे लिट् । 'स्मरणमात्रनयनपात्रेण' इति पाठान्तरम् । 'कुरुविन्दः
पद्मरागः' इत्यमरः ॥

प्राणायमानेति । अथ कृष्णगमनानन्तरमुदारो महान्भूमा प्रभावो यस्य
सः । 'अपारभूमा' इति पाठे अपारो निरवधिको भूमा प्रभावो यस्य तथोक्त इत्यर्थः ।
एणाजिनेन मृगचर्मणा घटितमुद्गमनीयस्य धौतवस्त्रद्वयस्य कृत्यमुत्तरीयान्तरीय-
कार्यं यस्य स वीणाविनोदरसिको मुनिर्नारदः प्राणवदाचरतीति प्राणायमाना
महिला येषां तान्, प्राणतुल्यद्रौपदीकानित्यर्थः । इमान्पाण्डुपुत्राननुगृहीतुमि-
च्छुरनुजिघृक्षुः सन् । गृह्णातेः सन्नन्तादुग्रत्ययः । क्षोणौ पाण्डवावासभूमावावि-
रासीत्साक्षाद्भूव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

तपोनिधेरिति । विभोर्धर्मराजस्य सभा तपोनिधेर्नारदस्यागमनेन सद्यः
स्तब्धः शान्तो जनानां सभासदामारवः कलकलरवो यस्यां तथोक्तापि । वीणाया
नारदमहत्या रवांस्तस्मिन्नादाननुदुताया अनुधावन्त्या भृङ्गाणां मालायाः पङ्केः
कोलाहलैर्झङ्कारैर्घोषितानि मुखरितानि दिशां मुखानि अग्रभागाः यस्यास्त-
थोक्ताऽभूत् । अत्र शान्तेऽपि कोलाहले सभायाः पुनस्तद्वत्त्वकथनात्पूर्वरूपालंकार-
भेदः । 'पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि' इति लक्षणात् । यन्तु 'वीणारवा-
नुद्गवणं भृङ्गाणां रवसाम्यात्साजात्यभ्रान्त्या' इति नृसिंहः, -तदबोधत्वात् । यतस्तेषां
परिमलानुधावनमेव लोकसिद्धं कविकुलक्षुण्णं च । 'आलापकालसमपल्लविताङ्ग'
इत्यत्र ग्रन्थकारेणापि 'सौरभ्यपातिमधुपारव-' इत्युक्तम् । एवं च वीणारवाननु
तत्समकालमेव द्रुतानामित्यर्थः । गानमाधुर्येण वीणायाः सद्यः कुसुमितत्वादिति
न्याय्येयम् । अन्यथा प्रसिद्धिबिरोधत्वदोषापत्तेरिति । वृत्तमुपजातिः ॥ ३ ॥

पाठा०—१ 'विनिवेद्य'. २ 'अपारभूमा'. ३ 'निनाद'.

टिप्प०—१ अनेन कल्पवृक्षमपहाय भ्रमरागमनकथनेन वीणाशब्दमाधुर्यातिशयो
चोच्यते ।

दृष्ट्वा नृपो देवमुनिं विनीतो मौलिस्रजां धूलिमधूलिवृन्दैः ।
सपङ्कमाधाय तंदङ्घ्रियुग्मं विपङ्कमात्मानमयं व्यतानीत् ॥ ४ ॥

मेध्यां वृसीमधिगतस्य विरिञ्चिसूनो-
रास्थाय संविधिमुदारमुदां कुरुणाम् ।

तस्याद्भुतागमनहेतुपरिच्छिदायां
चित्तानि दूरपथवर्तनतामवापुः ॥ ५ ॥

निकुञ्चिते तेन धृता निजाङ्गे विपञ्चिका मौनमवाप्य तस्थौ ।
पाञ्चालिकावन्दनवादशैलीमाधुर्यमाकर्ण्य विलज्जितेव ॥ ६ ॥

राज्ञामुना समुचितेषु सभाजनेषु
पात्रैश्च पाणिविधृतैः प्रचलैश्च वेत्रैः ।

दृष्ट्वेति । अयं नृपो धर्मराजो देवमुनिं नारदं दृष्ट्वा विनीतो विनयान्वितः
सन् । मौलौ किरिटे । 'मौलिर्मूर्धकिरीटयोः' इति विश्वः । स्रजां पुष्पमालि-
कानां संबन्धिभिर्धूलीनां परागाणां मधूलीनां मकरन्दानां वृन्दैस्तस्य नारद-
स्याङ्घ्रियुग्मं पादयुगलं सपङ्कं पङ्केन सहितमाधाय कृत्वा, तं नमस्कृत्येत्यर्थः ।
आत्मानं विपङ्कं निष्पापं व्यतानीदकरोत् । तनोतेः कर्तरि लुङ् । 'पङ्कः कर्दम-
पापयोः' इति विश्वः । अत्र नारदनमस्कारकरणस्य विशेषणगत्या निष्पापत्व-
करणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । वृत्तमुपजातिः ॥ ४ ॥

मेध्यामिति । मेध्यां पवित्रां वृसीं कुशादिनिर्मितासनम् । 'व्रतिनामासनं
वृसी' इत्यमरः । अधिगतस्य, तत्रोपविष्टस्येत्यर्थः । विरिञ्चेर्ब्रह्मणः सूनोर्नार-
दस्य । 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' इति विश्वः । संनिधिं समीपमास्थाय प्राप्य ।
उदारा महती मुत् आनन्दो येषां कुरुणां युधिष्ठिरादीनां चित्तानि तस्य अद्भुते
आकस्मिकत्वादत्याश्चर्यकरे आगमने यो हेतुः कारणं तस्य परिच्छिदायां निष्कर्षे
विषये दूरपथे वर्तनतां स्थितिमवापुः, सुदीर्घालोचनपराण्यासन्नित्यर्थः । वसन्त-
तिलका वृत्तम् ॥ ५ ॥

निकुञ्चित इति । निकुञ्चित आकुञ्चिते निजे स्वीयेऽङ्गे । 'निजमात्मीयनि-
त्ययोः' इति विश्वः । तेन नारदेन धृता निहिता विपञ्चिका महती वीणा । पाञ्चा-
लिकाया द्रौपद्या वन्दनवादः 'भोः ! पाञ्चाली अहमभिवादये' इति वचस्तस्य शील-
मेव शैली आचारः, उच्चारणमिति यावत् । तस्या माधुर्यमाकर्ण्य विशेषेण लज्जि-
तेवेत्युत्प्रेक्षा । मौनं तूष्णींभावमवाप्य तस्थौ स्थिता । अत्र वीणामौनस्य पाञ्चा-
ल्युक्तिमाधुर्याकर्णजनितलज्जाहेतुकत्वोक्तेर्हेतुत्प्रेक्षा । वृत्तमुपजातिः ॥ ६ ॥

राज्ञेति । धातृसूनोर्नारदोऽमुना राज्ञा धर्मराजेन (कर्त्रा) पाणिभिः परिजन-

पाठा०—१ 'तमङ्घ्रियुग्मे'. २ 'विरञ्चि'. ३ 'चपलैः'.

टिप्प०—१ एतदर्थमयमात्र इति मनसि निश्चयो नाभूदिति भावः ।

निर्वर्तितेषु रभसेन निर्वर्तितेषु

स्मित्वा मिथो गिरमभाषत धातृसूनुः ॥ ७ ॥

लाक्षागृहाद्यदच्यावि साक्षादिव रतिः प्रिया ।

यद्व्यवाहि च युष्माभिस्तद्वयं हि सतां मुदे ॥ ८ ॥

स्वतोभातमतीनां वः कुतो वाऽन्यानुशासनम् ।

मौनं तु सुहृदाख्येये दूनं वक्तारमादिशेत् ॥ ९ ॥

अष्टमी किल शिखा वधूरियं भाति याजमखवेदिवर्हिषः ।

यूयमभ्रसरितावृतान्वयाः पावनः खलु भवत्समागमः ॥ १० ॥

हस्तैर्विधृतैः पात्रैः पूजाद्रव्यभाजनैः (करणैः) सम्यगुचितेष्वर्हेषु सभाजनेषु पूज-
नेषु निर्वर्तितेषु कृतेषु सत्सु । 'आनन्दनसभाजने' इत्यमरः । किं चेति चार्थः ।
पाणिर्विधृतैः कञ्चुकिहस्तगृहीतैः प्रचलैर्वैत्रैर्दण्डैः । सभायां जनेषु सभासत्सु रभ-
सेन निर्वर्तितेषु निःसारितेषु सत्सु मिथो रहसि स्थित्वा । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि'
इत्यमरः । गिरं वक्ष्यमाणामभाषतोक्तवान् । यत्तु—'सभाजनानामर्घ्यादिपूर्वकं
धनादिभिर्वहुमानं कृत्वा-तेषु यापितेषु सत्सु' इति नृसिंहः, तन्मन्दम्; प्रक्रान्त-
नारदपरित्यागेन पूजायां तेषां प्रसक्त्यभावादिति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

लाक्षेति । हे कुरवः ! युष्माभिर्लाक्षागृहात्, तद्वाहादित्यर्थः । अच्यावि मुक्तं
इति यत्, च्यवतेभावे लुङ्; किं च साक्षाद्रतिः स्मरपत्नीव स्थिता प्रिया द्रौपदी
व्यवाहि ऊढा इति यत्, विपूर्वाद्वहतेः कर्मणि लुङ्; तद्वयं लाक्षागृहमुक्तिर्द्रौ-
पदीपाणिग्रहणं च सतां मुदे संतोषाय भवति । परेषामापद्गङ्गे श्रेयःसङ्गे च सन्तः
संतुष्यन्तीति भावः ॥ ८ ॥

स्वंत इति । स्वत आत्मनैव भाता भास्वत्प्रतिभाशालिनी मतिर्येषां तेषाम् ।
अर्थानर्थचिन्तनसमर्थसहजबुद्धिमतामित्यर्थः । वो युष्माकमस्य संबन्धि अन्यानु-
शासनं कर्तव्याकर्तव्यशिक्षणं कुतो हेतोः । 'वा'शब्दो ह्यर्थकः, न कुतोऽपीत्यर्थः ।
तर्हि कुतोऽनुशास्सीत्यत आह—मौनमिति । किं तु सुहृदां मित्राणामाख्येये वक्तव्ये
विषये । 'सुहृदुर्हदौ मित्रामित्रयोः' (पा. ५।४।१५०) इति निपातनात्साधुः । मौनं
(कर्तृ) वक्तारं कथनसमर्थं जनं दूनं कथनीयाकथनेन संतसमादिशेत्कुर्वीत ।
'आवहेत' इति पाठेऽप्येवमेवार्थः । सुहृदां कथनीयस्य समयेऽकथने सति कदा-
चिद्विपत्तौ सत्यां जानतापि तदा किमिति नोक्तमिति सुहृद्व्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अष्टमीति । इयं वधूर्द्रौपदी याजेन मुनिना यो मखो यज्ञः, तत्कारित-
पुत्रकासेष्टिरिति यावत् । तत्संबन्धिन्यां वेदौ वेदिकायां वर्हिषोऽग्नेः । 'वर्हिः
युष्मा कृष्णवर्त्मा' इत्यग्निपर्यायेष्वमरः । अष्टमी सप्ताधिका शिखा किल

जायया च पतिभिश्च कदाचिज्जायते स्म नहि दम्पतिशब्दः ।
अद्भुतस्य खलु तस्य जगत्यामर्थतामनुभवन्ति भवन्तः ॥ ११ ॥

एकस्मै स्पृहयालूनामिष्टाय सुधियामपि ।

करस्थमेव ब्रुवते कलहं निधनावधिम् ॥ १२ ॥

सुन्दोपसुन्दौ सहजावभीकौ सुरेष्विव कापि सुराङ्गनायाम् ।
अन्योन्यमाहत्य पुरा यमस्य मनोभवेषोरिव लक्ष्यमास्ताम् ॥ १३ ॥

ज्वाला खलु, तद्ददतिपवित्रेत्यर्थः । 'किल'शब्दः संभावनायाम् । भाति प्रकाशते ।
हे पाण्डवाः ! यूयं अश्रसरिता गङ्गाया वृतो बहुमानितोऽन्वयो वंशो येषां तथोक्ताः
किल, चन्द्रवंशश्च भवदीयो गङ्गावदतिनिर्मल इत्यर्थः । एतद्वंशस्य शान्तनोर्गङ्गाया
वृतत्वादित्यपि चाहुः । भवती च भवन्तश्च भवन्तस्तेषां तादृश्या द्रौपद्यास्ता-
दृशानां युष्माकं समागमो दाम्पत्यसंबन्धः पावनोऽतिपवित्रः खलु । उभयवंश-
शुद्धत्वादिति भावः । 'हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा चैवाथ पिङ्गला । बहुरूपाति-
रक्ता च ससजिह्वाः प्रकीर्तिताः ॥' इत्यत्र 'जिह्वा'शब्दः शिखापर एवेति बोध्यम् ।
रथोद्धतावृत्तम् ॥ १० ॥

जाययेति । जायया भार्यया एकया पतिभिर्बहुभिश्च दम्पतीति शब्दः कदा-
चिदपि नहि जायते स्म न व्यवहियते स्म, किं त्वेकयैव जायया एकेनैव पत्ये-
त्यर्थः । भवन्तो द्रौपदी यूयं च उभये तु जगत्यां लोके अद्भुतस्य भार्याया एक-
त्वेऽपि बहुत्वात्पतीनामाश्चर्यकरस्य तस्य दम्पतीशब्दस्यार्थतां वाच्यत्वमुक्तविधम-
नुभवन्ति, आश्चर्यन्ति खल्वित्यर्थः । 'शेषे प्रथमः' (पा. १।४।१०८) इति भव-
च्छब्दस्य प्रयोगात्प्रथमपुरुषः । दम्पतीत्यत्र जायाशब्दस्य दम्भावः । स्वागता-
वृत्तम् ॥ ११ ॥

ततः किमित्यत आह—एकस्मा इति । एकस्मै इष्टाय भोग्यवस्तुने स्पृह-
यालूनां स्पृहान्वितानां सुधियां कर्तव्याकर्तव्यकोविदानामपि, किमुतान्येषामि-
त्यर्थः । निधनावधिं मरणान्तं कलहं युद्धं करस्थं हस्तगतमेव ब्रुवते वदन्ति ।
ब्रुधा इति शेषः ॥ १२ ॥

उक्तार्थेऽनुभूतार्थं दृष्टान्तयति—सुन्देति । पुरा पूर्वस्मिन्काले सुन्दोपसुन्दौ
नाम सहजौ भ्रातरौ कापि कस्याचित्सुराङ्गनायामप्सरसि तिलोत्तमाख्यायां सुरेषु
देवेष्विवाभीकौ कामुकौ निर्भीकौ च सन्तौ । 'अभीकः कामुके क्रूरे शंभौ च
भयवर्जिते' इति विश्वः । अन्योन्यमाहत्य मनोभवेषोः कामबाणस्येव । पुरेति
काकाक्षिन्यायेन योज्यम्, प्रथममित्यर्थः । यमस्य लक्ष्यं वेध्यं चक्षुर्विषयश्च । आस्ता-
मभूताम्, हतावित्यर्थः । पुरा किल सुन्दोपसुन्दौ नाम राक्षसौ ब्रह्मणो वराद-
नितरवध्यौ तद्ब्रूधाय सृष्टां तिलोत्तमां कामयन्तौ ममैवेयं ममैवेयमिति मिथो
विरुध्य युद्धा मृताविति भारती कथात्रानुसंधेया । अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्य-
वसिताभीकत्वधर्मेण सुरसुराङ्गनानां सुन्दोपसुन्दलक्ष्यकत्वेन यमकामबाणयोश्चौ-
पस्यस्य गम्यत्वानुल्लययोगितादयमङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णम् । ब्रुचमुपजातिः ॥ १३ ॥

तत्सौभ्रात्रशरव्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।

भवतां मारचापेषू भवतां मा वधूकृते ॥ १४ ॥

इति रहस्यं तपस्विनिदेशं शुभोदकं तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तस्यैव सम-
क्षमसिधारासगन्धां संधामिमामावबन्धुः ।

एते वयं चातका इव जीवनमयं वर्षमेकैकमवलम्ब्य प्रियया सम-
मनया सुखेन वत्स्यामः ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सोऽयं
वृजिनं विहातुमजिनं परिधाय सुकृतसार्थसमर्थार्पकतीर्थपरिमृष्टास्वष्टासु
दिक्षु तन्निगुणसंख्यान्पक्षान्क्षेपयेदिति ।

प्रकृते विवक्षितार्थमाह—तदिति । तत्तस्माद्भवतां भ्रातृणां संबन्धिनः
शोभनानां भ्रातृणामिदं सौभ्रात्रं भ्रातृस्नेहः तदेव शरव्यं लक्ष्यं तस्य द्वैधीकरणं
द्विधाभञ्जनमेव केलिः क्रीडाव्यापारस्तस्यै मारस्य मन्मथस्य चाप इपुश्च धनुर्बाणौ
वधूकृते, वधूद्रौपदी तां निमित्तीकृत्येत्यर्थः । मा भवताम्, द्रौपदीनिमित्तकमान्म-
थविकारेण भ्रातृस्नेहो मा भज्यत्वित्यर्थः । परम्परितरूपकम् ॥ १४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं रहसि भवं रहस्यं तपस्विनो नारदस्य निदेशमाज्ञा-
वाक्यं शुभं सौभ्रात्रवर्धनात्मक उदकं उत्तरकालफलं यस्मात्तथोक्तं तर्कयन्तो
भावयन्तः सन्तः । अत एव ते कौन्तेयास्तस्य नारदस्य समक्षमेव, तमेव साक्षी-
कृत्येत्यर्थः । असेः खङ्गस्य धारयाञ्चलेन सगन्धां सदृशीम्, दुर्लङ्घ्यामिति यावत् ।
इमां वक्ष्यमाणां संधां प्रतिज्ञामावबन्धुर्निबद्धवन्तः । ‘संधा प्रतिज्ञा मर्यादा’
इत्यमरः । अत्र नारदनिदेशस्य शुभोदकत्वभावनाया विशेषणगत्या प्रतिज्ञाबन्ध-
हेतुत्वात्प्रदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

एत इति । एते पञ्चैकपत्नीका वयं चातकाः पक्षिविशेषा इव जीवनमयं
मिथोविरोधनिरोधेन जीवनहेतुतया जीवनात्मकम् । ‘आयुर्जीवितकालो ना’ इत्यु-
क्तत्वादायुरात्मकमिति । अन्यत्र उदकविकारं च । ‘जीवनं जीवितेऽम्बुति’ इति
विश्वः । एकैकं वर्षं संवत्सरं वृष्टिं चावलम्ब्य स्वीकृत्य । अनया प्रियया पञ्चानां
पत्न्या द्रौपद्या समं सुखेन वत्स्यामः स्थास्यामः ॥

तथेति । तथाभूतेषूक्तप्रतिज्ञावलम्बिष्वस्मासु यः, अस्माकमन्यतम इत्यर्थः ।
मिथुनेन स्त्रीपुंसाभ्यां कृत उपवेशः शयनं यस्मिंस्तस्मिन्देशे दृशा दृष्ट्यापि प्रवि-
शेत्, तं पश्यति चेदित्यर्थः । सोऽयं मिथुनोपवेशद्रष्टा अस्माकमन्यतमो वृजिनं
पापं तद्दर्शनजन्यम् । ‘कलुषं वृजिनैनोऽघम्’ इत्यमरः । विहातुं परिहर्तुमजिनं

पाठा०—१ ‘परिपुष्टासु’. २ ‘संख्याकात्र’. ३ ‘प्रक्षिपेदिति’.

टिप्प०—१ महाभारतीयादिपर्वणि द्वादशवार्षिकी कालमर्यादा वरीवर्ति. अत्र तु
एकवत्सरं यावदित्यत्र विचक्षणा एव प्रमाणम् ।

राजा निदेशकृदभूदिति धातुसूनो-

रन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।

यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीते-

वीणागुणे विवशरिङ्गणमङ्गुलीनाम् ॥ १५ ॥

तस्मिन्नभःसरणिमुत्पतिते मुनीन्द्रे

सा तेषु पञ्चसु समं ववृते मृगाक्षी ।

सांक्रन्दनेषु विटपिष्विव दानलक्ष्मी-

मानोभवेषु जयसिद्धिरिवाशुगेषु ॥ १६ ॥

विप्रः कश्चन तत्र जात्वथ भुजाबुद्धृत्य चौरैर्हृता

गावो मे निखिला हतोऽस्मि विधिना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।

राजन् ! राज्यमिदं विमुञ्च वसुधां शासीति सर्वान्नुपा-

न्किंवा हासयसीति रोषकटुवाग्द्वारं ययौ भूपतेः ॥ १७ ॥

मृगचर्म परिधाय धृत्वा सुकृतसार्थस्य पुण्यराशेः समर्थापकैः संपादकैस्तीर्थै-
र्नन्दनदीसरोभिः परिमृष्टासु पवित्रास्वष्टासु दिक्षु तासामष्टदिशां त्रिगुणा त्रिरावृता-
संख्या चतुर्विंशत्यात्मिका येषां तान् । तस्या अष्टव्रतसंख्यायास्त्रिगुणसंख्यानिति
वा । पक्षान्पञ्चदशतिथ्यात्मकान्क्षपयेत्, संवत्सरं तीर्थयात्रया गमयेदित्यर्थः ।
इत्युक्तप्रकारां संधामावबन्धुरिति पूर्वैणान्वयः ॥

राजेति । मृद्वी सुकुमारा, मञ्जुरेति यावत् । कण्ठस्य गीतिगानं यस्य तस्य
नारदस्य पाणिः । वीणायाः गुणे तद्व्याम् । इति जात्येकवचनम् । महत्याः शत-
तन्त्रीकत्वेन प्रसिद्धेरिति भावः । अङ्गुलीनां विवशमस्त्रायत्तं रिङ्गणमारोहणावरो-
हणात्मकं स्खलनमकरोदिति यत्तदिदं यत्नं विनैव स्खलनम् । राजा धर्मराजो
निदेशकृत् स्वाज्ञाकारी अभूदित्युक्तप्रकाराया निरवधेरनन्ताया धातुसूनोर्नारदस्या-
न्तर्मनसि मुदः संतोषस्य चिह्नं ज्ञापकमास अभूत् । संतुष्टा विनैव संकल्पं गाय-
न्तीति भावः । अत्र विवशाङ्गुलीस्खलनेनान्तर्मुदोऽनुमानादनुमानालंकारः । वस-
न्ततिलकावृत्तम् ॥ १५ ॥ इति नारदसंवादः ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्मुनीन्द्रे नभःसरणिमाकाशमार्गं प्रत्युत्पतिते, गते
सतीत्यर्थः । सा मृगाक्षी द्रौपदी पञ्चसु तेषु पाण्डवेषु दानलक्ष्मीर्वितरणसंपत्सां-
क्रन्दनेष्विन्द्रसंबन्धिषु विटपिषु कल्पकादिवृक्षेष्विव जयसिद्धिर्मानोभवेषु मन्मथ-
संबन्धिष्व्वाशुगोष्वरविन्दादिवाणेष्विव । उभयत्र पञ्चस्त्विति योज्यम् । सममविशेषं
ववृते वर्तते स्म । वर्ततेः कर्तरि लिट् । उपमाद्वयस्य संसृष्टिः ॥ १६ ॥

विप्र इति । तत्रेन्द्रप्रस्थे जातु कदाचित् । निखिला मे मम गावश्चौरैर्हृताः ।

पाठा०—१ 'इति नारदसंवादः'. २ 'इमान्'. ३ 'हासयसीति'.

दृष्ट्वा तं मधुरस्मितोऽथ विजयः कृत्वासनादुत्थितिं

नत्वाङ्घ्रौ समवेक्ष्य भृत्यमिह मां ब्रह्मन् ! सहस्र क्षणम् ।

गावस्ते स्वयमात्रजेयुरधुनेत्याश्वास्य दस्युन्पुरः

प्राविक्षन्मनसा ततस्तु नृपतेः शस्त्राय गेहं स्वयम् ॥ १८ ॥

तत्र तेन जगृहे तरस्विना चक्षुषा नृपतिरङ्गनासखः ।

पाणिना च सशरं शरासनं पूर्तये सपदि विप्रवासयोः ॥ १९ ॥

विनिर्गतोऽसौ विशिखानिव स्वकान्

विमुक्तजीवान्विरचय्य तस्करान् ।

नितान्तवेगामिव गोपरम्परां

निवर्तयामास शुचं द्विजन्मनः ॥ २० ॥

विधिना दैवेन प्राक्तनदुष्कृतेन वा हतोऽस्मि । वत्स एकवत्समात्रमपि नो शिष्यते नावशिष्टम् । हे राजन् युधिष्ठिर ! इदमीदृगुपद्रवभूयिष्ठं राज्यं विमुञ्च त्यज । वसुधां राज्यं शास्वि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहरूपपालनं करोमि । इति सर्वान् । पालनसमर्थानपीत्यर्थः । नृपान्राज्ञः किं वा कुतो हासयसि सर्वेऽपीदृशा एव राजान इत्युपहासं कारयसि, जनैरिति शेषः । इत्युक्तप्रकारेण भुजाबुद्धय रोपेण कद्रवः परुषा वाचो यस्य तथोक्तः कश्चन विप्रो भूपतेर्धर्मराजस्य द्वारं ययौ प्राप्तवान् । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वेति । अथ विप्रागमनानन्तरं विजयोऽर्जुनो मधुरस्मितः कृतदरहासः सन् । तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा आसनादुत्थितिमुत्थानं कृत्वा, उत्थायेत्यर्थः । अङ्घ्रौ तत्पादे नत्वा नमस्कृत्य । हे ब्रह्मन् ! भृत्यं मां सम्यगवेक्ष्य इहेदानीं क्षणं सहस्र क्षमस्व । ते तव गावोऽधुना स्वयमात्रजेयुर्गृहं प्रत्यागच्छेयुः । इत्याश्वास्य विशोकं कृत्वा, तमित्यनु-षज्यते । पुरः प्रथमं मनसा दस्युंश्चोरोन्प्राविक्षत्प्रविवेश । चिन्तितवानित्यर्थः । ततोऽनन्तरं शस्त्रायानुधमादातुम् इति 'क्रियार्थ-' (पा. २।३।१४) इत्यादिना संप्रदान-त्वम् । नृपतेर्धर्मराजस्य द्रौपदीसहितस्य गेहमुपवेशगृहं स्वयमात्मना प्राविक्षत् । विशतेः कर्तरि लुङ् । आर्तत्राणसत्त्वरा न गणयन्त्यात्मीययोगक्षेमाविति भावः ॥ १८ ॥

तत्रेति । तत्र नृपोपवेशगृहे तरस्विना बलवता, आर्तत्राणत्वरवता वा । 'बले शौर्ये तरः क्लीयम्' इति विश्वः । सपदि द्रुतं विशेषेण प्रवासः परदेशस्थितिः । विप्रस्य वासो गृहं तयोर्द्वयोरपि पूर्तये पूरणार्थम् । एकत्र तीर्थयात्रया, अन्यत्र गोधनेनेति भावः । चक्षुषाङ्गनासखो द्रौपदीसहितो नृपतिर्धर्मराजो जगृहे, दृष्ट इत्यर्थः । पाणिना सशरं शरासनं धनुश्च जगृहे गृहीतम् । गृह्णातेः कर्मणि लिट् ॥ १९ ॥

विनिर्गत इति । असौ गृहीतशरासनोऽर्जुनो विनिर्गतः पुरान्निष्क्रान्तः सन्स्वकान्स्वीयान्विशिखान्बाणानिव तस्करांश्चोरान् उभयानपि विमुक्ता त्यक्ता

प्रयाणनग्रे तदनु स्वमौलौ पार्थस्य जज्ञे नियमाभिषेकः ।

प्रागेव तीर्थोपगमात्पवित्रैर्वाप्यैर्नरेन्द्रस्य वियोगभीरोः ॥२१॥

स धीरधीरत्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण राज्ञा कृताभ्यनुज्ञो बल्कलं घनं
घनाघलङ्घनाय परिधाय मलयानिल इव मनुष्यधर्मणा राजन्वतीं काष्ठां
प्रतिष्ठमानस्तपःप्रसादितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साक्षात्कृपामिव
भगीरथरथपैथानुसारिणीं तरंगिणीमुपगम्य तत्र पवित्रासु वीचिषु सायं-
तननियमाय ऋचोऽधमर्षणीर्जपन्मज्जनमकार्षीत् ।

जीवा मौर्वी यैस्तथोक्तान् त्यक्तप्राणधारणांश्च विरचय्य कृत्वा । 'जीवा जीवन्तिका
भूमिमौर्वी जीवितवृत्तिषु' इत्यमरः । नितान्तोऽत्यन्तो वेगः चोरप्रकालनात्बरा
तक्षण्यं च यस्यास्तां द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य गवां परम्परां पङ्क्तिमिव शुचं दुःखं
उभयमपि निवर्तयामास प्रत्यावर्तितवान् नाशितवांश्च । अत्र बाणानां चोराणां
च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितविमुक्तजीवत्वेन गोपरम्परायाः शुचश्च निवर्तनेन
चौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वंशस्थवृत्तम् ॥२०॥

प्रयाणेति । तदनु ब्राह्मणगोनिवर्तनानन्तरं प्रयाणार्थं तीर्थयात्राभ्यनुज्ञानार्थं
नग्रे नते । इति तादर्थ्यं षष्ठीसमासः । पार्थस्य स्वमौलौ आत्मनः शिरसि वियो-
गाङ्गीरोस्त्रस्तस्य, तद्विरहमसहमानस्येति यावत् । नरेन्द्रस्य धर्मराजस्य पवित्रै-
र्निर्दोषैर्वाप्यैर्नियमाभिषेको व्रतस्नानम् । अत्रापि पूर्ववत्समासः । तीर्थानां गङ्गादी-
नामुपगमात्प्राप्तेः प्राक्पूर्वमेव जज्ञे जात इवेत्युल्लेखा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । असं-
बन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिसंकीर्णां च । वृत्तमुपजातिः ॥ २१ ॥

स इति । धीरा सुखे दुःखे वा अविकृता धीर्मनो यस्य तथोक्तः । अत एव
सोऽर्जुनः । राज्ञा धर्मराजेनात्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण महता दुःखेन घनाघस्य मिथुनो-
पवेशदर्शनजनितस्य पापस्य लङ्घनाय निवृत्तये कृताभ्यनुज्ञा तीर्थयात्रानुमतिर्यस्य
तथोक्तः सन् । 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञः' इति पाठे राज्ञो धर्मात्मनो गृहीताभ्यनुज्ञा
येन तथोक्तः सन्नित्यर्थः । घनं सान्द्रं बल्कलं परिधाय धृत्वा मनुष्यधर्मणा
कुबेरेण राजन्वतीं सुराजवतीं काष्ठासुत्तरदिशं प्रति मलयानिल इव प्रतिष्ठमानो
गच्छन् । तपसा प्रसादितस्यानुग्रहं प्रापितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साम्बशि-
वस्य साक्षान्मूर्ता कृपां दयामिव स्थितां भगीरथस्य राजर्षे रथपथं रथमार्गमनुस-
रतीत्यनुसारिणीं तरंगिणीं गङ्गानदीमुपगम्य प्राप्य सायंतनाय सायंकालोचिताय
नियमाय । तत्र गङ्गायां पवित्रासु वीचिष्वधमर्षणीः पापभञ्जनीः ऋचः । 'समुद्र-
ज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्' (ऋ. सं. ५।४।१६) इत्यादीर्जपन्पठन्सन् मज्जनमव-
गाहमकार्षीत्कृतवान् । करोतेः कर्तरि लुङ् । उपमोल्लेखयोः संसृष्टिः ॥

पाठा०—१ 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञो'. २ 'बल्कलङ्घनाय'. ३ 'रथानुसारिणीम्'.

मुखाच्चक्षुःश्रवस्तन्व्याः सुरते मीलनं दृशोः ।

चक्रे मणितवैदग्ध्यं तस्य काननकौमुदीम् ॥ २६ ॥

श्लाघाकम्पात्प्रियरतेः शिरसोऽन्तःपथादधः ।

च्युतो मणिरिवेरावान्सुषुवे तनयस्तया ॥ २७ ॥

इत्येकिकां स रजनीमपनीय तत्र

श्वासैः समं स्वकुलसंभवपृष्ठमित्रैः ।

मुक्तस्तया तटगतोऽनुचरान्द्विजाती-

नन्तर्वतोऽद्भुतरसैरतनोत्स्ववृत्त्या ॥ २८ ॥

उल्लापिकाया रतिदंशनैस्तरुमस्तकं मोहमिवापनेतुम् ।

उदग्रवीर्यौषधिजन्मभूमिमुमागुरुं शैलमयं प्रपेदे ॥ २९ ॥

कन्याद्विजिह्वत्वयोरुभयत्रोपकारकथनेन कुचकाटिन्याधरमाधुर्ययोर्लोकोत्तरत्व-
प्रतीतेर्वस्तुध्वनिद्वयस्य संसृष्टिः ॥ २५ ॥

मुखादिति । चक्षुषी एव श्रवसी श्रोत्रे यस्यास्तस्यास्तन्व्या उल्लापिकाया दृशो-
र्नेत्रयोः संबन्धि सुरते मुखादानन्दान्मीलनं (कर्तृ) तस्यार्जुनस्य मणितेषु रतिकू-
जितेषु वैदग्ध्यं चातुर्यं कानने कौमुदीं चन्द्रिकां चक्रे । तस्याश्चक्षुषोरेव श्रोत्रत्वा-
त्तन्मीलनस्य श्रोत्रपिधानात्मकतया मणिताकर्णनायोगादर्जुनस्य तद्वैदग्ध्यं निष्फ-
लमभूदित्यर्थः । 'चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी', 'मणितं रतिकूजितम्' इत्यु-
भयत्राप्यमरः ॥ २६ ॥

श्लाघेति । तयोल्लापिकाया प्रियस्यार्जुनस्य रतेः सुरतस्य श्लाघायामभि-
नन्दने कम्पाद्धेतोः शिरसोऽन्तःपथादन्तर्मागाच्च्युतो मणिः फणारत्नमिव स्थित
इरावान्नाम तनयः सुषुवे प्रसूतः । उत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र नागकन्यागृहे सोऽर्जुन एकामेवैकिकां रजनीं
रात्रिमपनीय गमयित्वा तथा स्वकुलसंभवानां सर्पाणां पृष्ठस्य मित्रैः सदृशैः ।
तद्वदतिदीर्घैरिति यावत् । श्वासैः समं निःश्वासैः सह मुक्तः सन् । 'दवीकरो
दीर्घपृष्ठः' इति सर्पपर्यायेष्वमरः । तटगतो गङ्गातीरं प्राप्तश्च सन् । अनुचराननु-
यातृकान्समस्तान्द्विजातीन्ब्राह्मणान् । स्वस्य वृत्त्या वृत्तान्तेन हेतुना अद्भुतरसैर-
न्तर्वतः सगर्भानतनोत्, आश्चर्यपूर्णहृदयांश्चक्र इत्यर्थः । तनोते । कर्तरि लङ् ।
'अन्तर्वती तु गर्भिणी' इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २८ ॥

उल्लापिकाया इति । अयमर्जुन उल्लापिकायाः सर्पकन्यायाः संबन्धिमिस्रैः
प्रसिद्धै रतौ दंशनैर्दन्तक्षतैरुमस्तकं मूर्धानमतिक्रान्तं मोहं विषकृतविकारम् ।

पाठा०—१ 'मणितवैदग्धी'.

टिप्प०—१ अत्र 'चक्षुःश्रवस्तन्व्याः' इति सामिप्रायविशेष्यसत्त्वात् परिकराङ्कुरा-
लंकारः ।

फालस्य पञ्चविशिखे पदयोः कृतान्ते

हासस्य दानवपुरेष्ववलोकनस्य ।

शम्बायुधे पशुपतेरपदानपद्यं

गायन्ति सिद्धमिथुनान्यशृणोत्स तस्मिन् ॥ ३० ॥

तत्र तस्य हिमाचलस्य खरखुरपुटविनिमयविन्यासचन्द्रकितैरवतार-
पथैरपि रोमन्थफेनशकलतारकितैः प्रतीरनमेरुतलोपवेशैरप्यनुमेयहरवृषभ-
स्वैरविहारासु कटकसरसीषु वृजिनानि विशोध्य वनमदावलकलभवि-
दलितसैरलद्रुमप्रवालपरिमलसुरभिलेनोपत्यकावर्त्मना दिवि भुवि भरण-
कुशलाभ्यां महेन्द्राभ्यां परिगृहीतां हरितमवजगाहे ।

तद्वन्तानां सविपत्वादिति भावः । अपनेतुमिवेत्युल्लेक्षा । उदग्रं महद्वीर्यं विष-
विकारवारणशक्तिर्यासां तासामोषधीनां लतामूलिकादीनां जन्मभूमिसुत्पत्ति-
स्थानमुमायाः पार्वत्या गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तं प्रपेदे प्राप्तवान् । गङ्गातटादिति
शेषः । वृत्तमुपजातिः ॥ २९ ॥

फालस्येति । तस्मिन् हिमशैले सोऽर्जुनः पञ्चविशिखे मन्मथे फालस्य ललाट-
नयनसंबन्धि, कृतान्ते यमे पदयोः संबन्धि, दानवपुरेष्वकाशगतेषु हासस्य
संबन्धि शम्बो वज्रमायुधं यस्य तस्मिन्निन्द्रेऽवलोकनस्य संबन्धि, पशुपतेर्यदप-
दानं प्राक्तनं दाहादि कर्म यस्य पद्यं तद्वोधकश्लोकौ । इति जात्येकवचनम् ।
गायन्ति गानं कुर्वाणानि सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां मिथुनानि द्वन्द्वान्यशृणोत्,
सिद्धदम्पतीगीयमानशैवमन्मथदाहादिप्रतिपादकप्रबन्धाश्रुतवानित्यर्थः । वसन्त-
तिलका वृत्तम् ॥ ३० ॥

तत्रेति । तत्र हिमशैले सोऽर्जुनः खरास्तीक्ष्णाः खुराः पुटा इव तेषां विनिमय-
विन्यासैः पर्यायप्रक्षेपैश्चन्द्रकितैः संजातार्धचन्द्राकृतिविहैः । तारकादित्वादितच् ।
अवतारपथैरवरोहणमार्गं रोमन्थाच्चर्वितग्रासपुनश्चर्वणाद्यत्फेनं ढिण्डीरं तस्य शकलैः
खण्डैस्तारकितैः संजाततारकैः प्रतीरनमेरुणां तटरुहच्छायाद्रुमाणां तलेषु मूलभा-
गेषूपवेशैरपि शयनैश्चानुमेयास्तर्क्या हरवृषभस्य स्वैरविहारा इच्छाविहारा
यासु तासु तस्य हिमशैलस्य कटकसरसीषु नितम्बसरःसु वृजिनानि विशोध्य
पापान्यपनुद्य वनमदावलकलभैररण्यगजबालकैर्विदलितानां भक्षितानां सरल-
द्रुमप्रवालानां देवदारुकिसलयानां परिमलैः सुरभिलेन सुगन्धवता उपत्यकायां
पर्वतासन्नभूमौ वर्त्मना । 'उपत्यकाद्वेरासन्ना भूमिः' इत्यमरः । दिवि स्वर्गे भुवि
च भरणे पालने वहने च कुशलाभ्यां समर्थाभ्यां महेन्द्राभ्यामिन्द्रेण पर्वतेन
द्वाभ्यां परिगृहीतां भार्यात्वं प्रापितां हरितं दिशं प्राचीमवजगाहे प्राप्तवान् ॥

पाठा०—१ 'भालस्य'. २ 'तत्र तत्र स तस्य'. ३ 'हिमाचलस्य खुर'.

४ 'तरलसरल'.

संफुल्यमाननवकेतकपांसुगर्भैः

पर्यन्तनिर्झरजलैः फलिताभिषेकः ।

पार्थः स तत्र जनकाभिधयेव हृष्टः

पादे चिरं परिचचार गिरिं महेन्द्रम् ॥ ३१ ॥^३

निजनगरनिरीतो वासविर्दिक्षु सर्वा-

स्वपि परिणयहेतौ क्वापि यात्रामुहूर्ते ।

जनकपरिगृहीता सा दिगित्येव तस्यां

कथमपि न स जातां कन्यकां पर्यगैषीत् ॥ ३२ ॥

जलधितटपदव्या झर्झरैश्चरिशब्दै-

रवमयमनुकुर्वन् राजतालीवनानाम् ।

रतिपतिरथकारेणाद्रिणा लाञ्छितायां

दिशि विविधतटिन्यां दत्तचक्षुः प्रतस्थे ॥ ३३ ॥^४

संफुल्यमानेति । तत्र प्राग्दिशि स पार्थः संफुल्यमानानां भृशं विकसतां नवानां च केतकानां केतकीकुसुमानां पांसवः परागा गर्भे मध्ये येषां तैः पर्यन्त-निर्झराणां समीपस्थितप्रस्रवणानां जलैः फलितो लब्धोऽभिषेकः स्नानं यस्य तथोक्तः सन् । महेन्द्रं गिरिं जनकस्येवाभिधया महेन्द्रेत्याख्यया । हृष्ट इवेत्युत्प्रेक्षा । पादे चरणे प्रत्यन्तपर्वते च चिरं परिचचार शुश्रूषितवान् । परितः संचरति स्मेति च । 'पादो बुद्धे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे किरणे' इति नानार्थ-रत्नमालायाम् । अत्र चरणशुश्रूषाप्रत्यन्तपर्वतसंचारयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यव-सायमूलातिशयोक्तेरुक्तोत्प्रेक्षानुप्राणितत्वाद्भूयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ३१ ॥

निजेति । वासवस्येन्द्रस्यापत्यं वासविः सोऽर्जुनः सर्वासु चतसृषु दिक्षु परि-णयानां विवाहानां हेतौ अत एव क्वापि कस्मिंश्चित्, अनिर्वाच्यशुभदायिनीत्यर्थः । यात्रामुहूर्ते प्रयाणलप्ते निजनगरात्स्वीयादिन्द्रप्रस्थान्निरीतः प्रस्थितः सन्नपि । सा दिक्प्राची जनकेनेन्द्रेण स्वपित्रा परिगृहीता ऊढेति हेतोः । तस्यां प्राच्यां कथमपि केनापि प्रकारेण जातां कन्यकां न पर्यगैषीदोढवान् । स्वसृभावादिति भावः । परिपूर्वाञ्जयतेः कर्तरि लुङ् । अत्र दैविकस्य कलत्रालाभस्य स्वसृत्वहेतु-कत्वोक्तेर्हेतुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३२ ॥

जलधीति । अयमर्जुनो रतिपतेर्मन्मथस्य रथं मलयमारुतं करोतीति तेना-द्रिणा मलयेन लाञ्छितायां चिह्नितायां विविधाः कृष्णागोदावरीकावेर्यादयो बहु-विधास्तटिन्यो यस्यां तस्यां दिशि दक्षिणस्यां दत्तचक्षुः, तदभिमुखः सन्नित्यर्थः ।

पाठा०—१ 'संफुल्यमान'. २ 'कलिताभिषेकः'. ३ 'जलधितटपदव्या—'.

४ 'शैलो गर्भे शिशुरिव भुवः—'.

अक्ष्णां प्रचारादतिवर्तमानमालोकमालोकमसौ पयोधिम् ।
तटेन गच्छंस्तरसोपलेभे चोलीहरिद्रासुरभीन्समीरान् ॥ ३४ ॥

शैलो गर्भे शिशुरिव भुवः शासनाद्यस्य शेते
वातापि यो जठरदहने कल्पयामास हव्यम् ।

क्षोणीनग्नंकरणमहिमा कोपलेशो यदीय-

स्तस्यावासं दिशमभिययौ तापसस्येन्द्रसूनुः ॥ ३५ ॥

अत एव झर्झरैस्तदात्मकैश्चरस्य वल्कलस्य शब्दैः । वल्कलझर्झरध्वनिभिरिति यावत् । राजतालीवनानां तालीविशेषवनानां समुद्रतीरगाणां रवं झर्झरशब्द-
मनुकुर्वन्सन् । जलधितटे समुद्रतीरे पदव्या मार्गेणोपलक्षितः प्रतस्थे प्रस्थित-
वान् । प्रपूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि लिट् । मलयमारुतस्य मन्मथरथत्वम् 'मलयमरुदा-
योधनरथः' इत्याद्यागमसिद्धम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

अक्ष्णामिति । असावर्जुनोऽक्ष्णां प्रचारादतिवर्तमानं दृष्टिपथमतिक्रम्य
तिष्ठन्तं पयोधिं समुद्रमालोकमालोकं दृष्ट्वा दृष्ट्वा । आभीक्ष्ये णमुलो द्विर्भावः ।
आश्चर्यादिति भावः । तटेन, समुद्रतीरमार्गेणेत्यर्थः । तरसा वेगेन गच्छन्सन् ।
चोलीनां चोलदेश्याङ्गनानां संबन्धिनीभिर्हरिद्राभिर्मुखकुचादिलिप्ताभिः सुरभी-
न्सुगन्धान्समीरान्वायूनुपलेभे लब्धवान् । चोलदेशं प्रापेत्यर्थः । चोलदेशस्त्रीणां
प्रायेण हरिद्रालेप इति प्रसिद्धिः । 'अक्ष्णां-' इत्येतच्छ्लोकः क्वचित्पुस्तकेषु न दृष्ट
इति व्याख्याने लिखितः । वृत्तमुपजातिः ॥ ३४ ॥

शैल इति । इन्द्रसूनुर्जुनो यस्यागस्त्यस्य शासनाग्निदेशात् शैलो विन्ध्यः
शिशुरिव भुवो गर्भे मध्ये कुक्षौ शेते च, वसतीत्यर्थः । अत्र वर्तमानार्थककृद्यो-
गादद्यापि शैलस्तथैवास्त इत्याज्ञाया दुर्लङ्घ्यत्वं ध्वनितम् । योऽगस्त्यो वातापि
नाम दानवं विप्रभक्षकं जठरदहने जाठराग्नौ हव्यं हविः कल्पयामासं चक्रे,
इत्यल्लक्षितं मेषमांसरूपिणं तं भुक्त्वा जरितवानित्यर्थः । यस्यागस्त्यस्यायं यदीयः
कोपस्य लेशः कणः न सर्व इत्यर्थः । क्षोण्या भूमिकान्ताया नग्नंकरणो विवस्त्रकारी
महिमा प्रभावो यस्य तथोक्तोऽभूत् । 'आढ्यसुभग-' (पा. ३।२।५६) इत्यादिना
कृन्वोगात्खचि खित्वात् 'अरुर्द्विषत्-' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना मुम् । 'नद्रोऽ-
वासा दिगम्बरः' इत्यमरः । तस्य तापसस्यागस्त्यस्यावासं निलयं दिशं दक्षिणाम-
भिययौ प्राप्तवान् । अत्र वाक्यार्थत्रये कथात्रयं प्रसिद्धत्वाद्ग्रन्थगौरवमयाच्च न
लिखितम् । अत्र शिशुरिवेति वाक्यार्थे उपमा । इतरत्र वाक्यार्थद्वये वातापि-
हरणवाराशिपानयोर्भङ्गयन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तद्वयम् । त्रयाणां च विजातीय-
सजातीयानां संसृष्टिः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ३५ ॥

धृत्वा फलेषु सलिलानि कवेरजायाः

साम्यं परीक्षितुमिवाभ्रसरिदुर्गौधैः ।

अभ्रंलिहैर्निविडितां तटनारिकेलै-

रालोक्य चोलवसुधामयमभ्यनन्दत् ॥ ३६ ॥

कालेन संगततमां कटुतामवेत्य

स्वर्गौकसामैथ सुधारसनिःस्पृहाणाम् ।

अभ्रंलिहः फलवतस्तटनारिकेलान्

सह्यात्मजासलिलवैवधिकानमंस्त ॥ ३७ ॥

वैराशिवासजडमात्मवपुर्विशोष-

मानेतुमातपभरात्तटमुत्तरेण ।

लङ्कामिवागतवतीं निजपौरवर्जं

पार्थो विवेश नगरीमथ पाण्ड्यगुप्ताम् ॥ ३८ ॥

धृत्वेति । अयमर्जुनोऽभ्रसरितो गङ्गाया गुणानां माधुर्यधावल्यादीनामौघै-
र्वृन्दैः सह साम्यं परीक्षितुमिवेत्युल्लेक्षा । कवेरजाया कावेर्याः सलिलानि जलानि
फलेषु धृत्वाभ्रंलिहैर्गगनस्पर्शिभिस्तटयोर्ये नारिकेला वृक्षास्तैर्विविडितां पूर्णां चोल-
वसुधां चोलभूमिमालोक्याभ्यनन्दत्संतुष्टवान् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३६ ॥

कालेनेति । कालेन चिरेण संगततमामत्यन्तसंजातां कटुतां काटवमवेत्य
संभाव्य । अथ सुधायां कटुत्वसंभावनानन्तरं सुधाया अमृतस्य रसे माधुर्ये ।
सुधारसे अमृतरस इति वा । निःस्पृहाणां स्वर्गौकसां देवानामभ्रंलिहः फलवत-
स्तटनारिकेलान्सह्यात्मजासलिलस्य कावेरीजलस्य वैवधिकान्वार्तावहान् । 'वार्ता-
वहो वैवधिकः' इत्यमरः । विविधः शिष्यद्वयसहितो दण्डविशेषो भारवहनसा-
धनं तेन हरति भारं । 'तेन वहति-' इति ठक् । अमंस्तं तर्कितवान् । मन्यतेः
कर्तरि लुङ् । चिरं पर्युषितानि मधुराणि कटूभवन्तीति प्रसिद्धिः । उल्लेक्षा ।
'कालेन संगततमां-' इत्येतच्छ्लोको बहुषु न दृष्टः ॥ ३७ ॥

वाराशीति । अथ चोलदेशप्राप्त्यनन्तरं पार्था वारां वारीणां राशिः समु-
द्रस्तस्मिन्वासेन स्थित्या जडं शैल्यान्वितम् । 'आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि' इति
जलपर्यायेष्वमरः । 'रो रि' (पा. ८।३।१४) इति रेफलोपः । आत्मनो वपुरात्पस्य
भरादतिशयाद्धेतोर्विशोषं शुष्कीभावमानेतुं प्रापयितुं तटमुत्तरेण समुद्रतीरस्योत्त-
रभागे । उत्तरतीर इति यावत् । 'एनपा द्वितीया' (पा. २।३।३१) इति द्वितीया ।

पाठा०—१ 'वाराशिवास-'. २ 'हन्त महता'. ३ 'अपि'. ४ 'अभ्रंलिहा'.
५ 'वारीशि'. ६ 'तत्र चित्राङ्गदा तेन-'.
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

मणलूरपुरे संपद्गुणलूनालकामदे ।

जनदृष्टिकृतानन्दो जगाम कुरुकुञ्जरः ॥ ३९ ॥

तत्र चित्राङ्गदा तेन व्यूढा राजकुमारिका ।

दर्शने दौहदातौ च द्वयोरासीदनङ्गदा ॥ ४० ॥

एलालवङ्गतारुपिप्पलिकापटीर-

ताम्बूलिकाक्रमुकदम्पतिभावरम्याम् ।

उद्यानभूमिमुपगम्य तया स पार्थः

सुख्यन्पितुः पदममन्यत बल्वजेभ्यः ॥ ४१ ॥

दिवसे शुभंयुगुणकोरकिते दयितं हृदि स्थितमिवातिमती ।

निजैः पौरैः राक्षसैर्वर्जं यथा तथागतवतीं लङ्कामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । पाण्ड्येन राज्ञा गुप्तां रक्षितां नगरीं मणलूराख्यां विवेश प्रासवान् ॥ ३८ ॥

मणलूरेति । इदं प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—कुरुकुञ्जरोऽर्जुनः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगववर्षमकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥' इत्यमरः । संपदां गुणैर्धनकनकरत्नादिभिर्लूतो विरस्तोऽलकायाः कुबेरपुरस्य मदः समृद्धिकृतो येन तस्मिन्मणलूरपुरे जनदृष्टिभ्यः कृतो दत्त आनन्दो येन तथोक्तः सन् । जगाम संचचार । अत्र पुरस्यालकातिशायिसमृद्ध्या विशेषणगत्यार्जुनसंचारहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

तत्रेति । तत्र पाण्ड्यनगर्यां द्वयोरर्जुनस्य स्वस्य च क्रमेण । दर्शने दौहदातौ गर्भधारणे च । अनङ्गं मान्मथविकारं ददातीत्यनङ्गदा अङ्गदाभ्यां केयूराभ्यां रहिता अनङ्गदेति च । चित्राङ्गदा नाम राज्ञः पाण्ड्यस्य कुमारिका तेनार्जुनेन व्यूढा परिणीता आसीत् । द्वयोः क्रमेण दर्शने दौहदातौवनङ्गदापि । चकारोऽप्यर्थकः । स्वयं चित्राङ्गदेत्याश्चर्यमित्यर्थ इति प्राहुः । अत्रानङ्गदत्वेऽपि चित्राङ्गदेति विरोधाभासोऽलंकारः ॥ ४० ॥

एलेति । एलाया लताया लवङ्गस्य तरोः, पिप्पलिकाया लतायाः पटीरस्य तरोः, ताम्बूलिकाया लतायाः क्रमुकस्य तरोश्च, दम्पत्योर्भावेन दाम्पत्येन रम्यां मनोहराम् । लतानां स्त्रीत्वात्तरुणां पुंस्त्वाच्चेति भावः । उद्यानभूमिमुपगम्य प्राप्य स पार्थस्तया चित्राङ्गदया सह सुख्यन्सुखमनुभवन्सन् । 'सुखदुःख तत्क्रियायाम्' इति सुख्यते कण्ठादेर्यगन्ताल्लटः शत्रादेशः । पितुरिन्द्रस्य पदं स्वर्गं बल्वजेभ्यस्तृणविशेषेभ्योऽमन्यत, तानिवानादृतवानित्यर्थः । 'मन्यकर्मण्यनादरे' (पा. २।३।१७) इति चतुर्थी । अत्र तादृगुद्यानविहारसौख्यस्य विशेषणगत्या स्वर्गनृणीकरणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेनोद्यानतरुणां कल्पवृक्षाधिकसौख्यदायित्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४१ ॥

दिवस इति । अथ सा चित्राङ्गदा आतिमती गर्भधारिणी सती क्रमेणेति शेषः । शुभंयुगः शुभान्वितैर्गुणैर्वारुणक्षेत्रयोगक्षयैः कोरकिते, संज्ञा इत्यर्थः ।

अवतार्य सा भुवि कुमारमंघादथ बभ्रुवाहन इति प्रथितम् ॥४२॥^२
 असावहंपूर्विकया प्रशंसतां सुतोदयं शोभनमीश्वरार्थिनाम् ।
 ददौ तथा दक्षिणदेशवासिनां तमेव दायादमुदारतल्लजः ॥४३॥

इति स तत्र कानिचिद्दिनान्युषित्वा प्रयामीति भाषितस्य पक्ष्म-
 वलम्बिवाष्पमेवोत्तरयन्तीं प्रेयसीं रहसि दृढालिङ्गनतरंगितवल्क-
 लोत्तरीयमर्मरसहाध्यायिंसीत्कृतिं पुलकझङ्गेरे कैपोलतले परिचु-
 म्य तस्याः कथंचिदुदञ्चितानुमतिर्निर्गत्य रक्षोयोधिभिरिक्ष्वाकुप-
 तिसेनाध्यक्षैरुत्पाटितानां मलयदर्दुरमहेन्द्रपादानां मूलशिलातल-

दिवसे दिने हृदि हृदये वक्षसि वा स्थितं दयितं प्रियमर्जुनमिव स्थितं बभ्रुवाहन
 इति नाम्ना प्रथितं प्रसिद्धं कुमारं पुत्रमवतार्य जनयित्वा अवरोप्येति च । मुच्य-
 धाक्षिहितवती पुपोषेति च । असह्यत्वे भुवि भारं निक्षिपन्तीति भावः । दधातेः
 कर्तरि लुङ् । अत्र बभ्रुवाहनेऽर्जुनत्वोपेक्षया तदीयशौर्यधैर्यादियावद्गुणसंपत्तिप्रती-
 तेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । अत्र दुर्बोधविजृम्भिता नृसिंहकुसृष्टयो विस्तरभयाच्च
 लिखिताः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ ४२ ॥

असाविति । उदारतल्लजो दातृषु प्रशस्तोऽसावर्जुनः । 'मतल्लिका मचर्चिका
 प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यसूनि' इत्यमरः । अहं पूर्वमहं पूर्वमिति बुद्ध्या
 अहंपूर्विकया । शोभनं शुभकरं सुतस्य बभ्रुवाहनस्योदयमुत्पत्तिं प्रशंसतां स्तुव-
 ताम् । किंचेश्वरं स्वेषां राजानमर्थयन्ति याचन्तीति ईश्वरार्थिना दक्षिणदेशवासिनां
 जनानाम्, तेभ्य इत्यर्थः । शेषत्वविवक्षया पठ्यते । तं दायादं सुतं बभ्रुवाहनं
 ददावेवेति योज्यम् । निसर्गवदान्यानां न किमप्यदेयमिति भावः । अत्र 'उदार-
 तल्लज' इति विशेषणस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वेनादेयस्यापि पुत्रस्य दानकरणासि-
 प्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ४३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण सोऽर्जुनः तत्र पाण्ड्यनगरे कानिचित्कतिपयानि
 दिनान्युषित्वा स्थित्वा प्रयामि गच्छामीति भाषितस्य वचनस्यार्जुनोक्तस्य पक्ष्म-
 णोरवलम्बि वर्तमानम्, न तु पक्ष्मभ्यां पतदित्यर्थः । तथा सति पत्न्युरमङ्गल-
 करत्वादिति भावः । वाष्पं नयनजलमेवोत्तरयन्तीं प्रत्युत्तरं कुर्वन्तीं रहस्येकान्ते
 दृढमालिङ्गनेन तरंगितैर्जनितैरुत्तरीयवल्कलस्य मर्मरैर्ध्वनिभिः सहाध्यायिन्यः
 सदृश्यः सीत्कृतयः सीत्कारा दुःखजनिता यस्यास्तथोक्तां प्रेयसीं चित्राङ्गदां पुलकैः
 झङ्गेरे विषमे तस्याः कपोलतले परिचुम्य कथंचिदतिकष्टेनोदञ्चिता कृतानुमति-
 र्गमनाभ्यनुज्ञा यस्य तथोक्तः सन् निर्गत्य, पाण्ड्यनगरादिति भावः । रक्षोभिः सह
 युध्यन्त इति तथोक्तैः । इक्ष्वाकुकुलपते रामस्य सेनाध्यक्षैः सेनापतिभिरङ्गदजा-

पाठा—१ 'अभात्'. २ 'इति स तत्र कानिचिद्—'. ३ 'श्रुतोदय'.

४ 'इति तत्र दिनानि कानिचित्'. ५ 'सीत्कारम्'. ६ 'कपोल'.

परिदृश्यमानकराङ्गुलिनखरेखाव्यावर्तितकुलिशभयोच्चलितशैलसंस्थान-
बुद्धिभिः संनिवेशावटैः स्थपुटितामटवीं विलङ्घ्य पुत्रीनिकाररूपा पुल-
स्त्यान्वयस्य पुरीमुन्मूलयितुं प्रसारितेन भुवो भुजेनेव सेतुना
कृतसीमन्तमुदन्वन्तमभजत ।

समीक्ष्य सेतुं रघुवीरनिर्मितं स चित्रभिक्तीकृतधीर्धनंजयः ।
दिनेशवंशस्य तपोविचारणे चिरावकाशं विततान चेतसि ॥ ४४ ॥

अब्धौ वानरपातिताचलशिलाभङ्गाभिघातैश्चिरा-

दक्षगान्धैः कुणिभिः करेण च पदा खञ्जैः पयोमानुषैः ।

म्बवदादिभिरूपाटितानामुद्धृतानां मलयदर्दुरमहेन्द्राणां शैलानां संबन्धितानां
पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां मूलशिलातलेष्वधःपाषाणप्रदेशेषु परिदृश्यमाना याः
कराङ्गुल्यस्तासां कराङ्गुलीनां नखरेखास्ताभिर्व्यावर्तिता निवर्तिता कुलिशाद्ब्राह्म-
धान्नयेनोच्चलितानामुत्थाय गतानां शैलानां संस्थानस्य निवेशस्थानस्य बुद्धिरूहो
येषां तैः संनिवेशावटैः पर्वताधारगतैः स्थपुटितां निम्नोन्नताम् । 'गर्तावटौ भुवि
श्वभ्रे', 'स्थपुटं तून्नतानतम्' इत्युभयत्राप्यमरः । अटवीं विलङ्घयातिक्रम्य पुत्र्याः
सीताया निकारेणावमानेन या रुद्ध क्रोधस्तया हेतुना पुलस्त्यान्वयस्य रावणस्य
पुरीं लङ्कामुन्मूलयितुं प्रसारितेन भुवो भुजेनेव स्थितेन सेतुना कृतः सीमन्तो म-
ध्यरेखा यस्य तमुदन्वन्तं समुद्रं दक्षिणमभजत प्राप्तवान् । भजेः कर्तरि लुङ् ॥

समीक्ष्येति । स धनंजयोऽर्जुनो रघुवीरेण श्रीरामेण निर्मितं कारितं सेतुं
समीक्ष्य चित्रमाश्चर्यमेवालेख्यमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य भिक्तीकृता कुड्यभूता
धीर्मनो यस्य तथोक्तः सन् । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । दिनेशवंशस्य
सूर्यवंशस्य तपसो विचारेण इदमेतादृगित्यालोचने विषये चेतस्यवकाशं चिरं
विततान विस्तारितवान्, 'कीदृग्वाग्नेन तपः कृतं यदयमीदृक्प्रभावाभिरामो
रामोऽप्यसिन्नवततार' इत्यालोचितवानित्यर्थः । अत्र तादृक्सेतुदर्शनजनिताश्चर्यस्य
विशेषणगत्या रविवंशतपश्चिरविचारणं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
तस्य चोक्तश्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकेण संसृष्टिः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ४४ ॥

अब्धाविति । असावर्जुनोऽब्धौ वानरैर्हनुमज्जाम्बवदादिभिः पातितानाम्,
सेत्वर्थमिति भावः । अचलानां पर्वतानां संबन्धिभिः शिलाभङ्गैः पाषाणखण्डै-
र्येऽभिघाताः प्रहारास्तैश्चिरात्प्रभृति अक्षणा चक्षुरिन्द्रियेणान्धैः करेणेन्द्रियेण
कुणिभिः कुकरैः पदेन्द्रियेण खञ्जैः पङ्गुभिः पयोमानुषैर्जलमनुष्यैर्वीचीष्वेव
वीथिषु । 'वेदिषु' इति क्वचित्पाठः । उपविश्येति शेषः । कीर्त्यमानं गीयमानं न
विद्यतेऽयं पापं यस्मात्तदनघं रघूणां प्रभोः श्रीरामस्य वृत्तं चरित्रं श्लाघंश्लाघं

पाठा०—१ 'कठिनतरत्कराङ्गुलि'. २ 'उच्चालित'. ३ 'न्यकार'. ४ 'वित-
तार चेतसे'.

वीचीवीथिषु कीर्त्यमानमनघं वृत्तं रघूणां प्रभोः

श्लाघं श्लाघमसौ तटेन हरितं प्राचेतसीमभ्यगात् ॥ ४५ ॥

गोकर्णमेत्य स कुलाद्रिसुताप्रियस्य

पुष्पाणि मूर्ध्नि निदधे पुरुहूतसूनुः ।

आगामिनां निजशरासनताडनाना-

मत्रावकाश इति सूचयतेव दोष्णा ॥ ४६ ॥

गोपृष्ठलग्नं कुलशैलकन्यासहायमन्तः सततं दधानः ।

आश्चर्यमैक्षिष्ट तमेव देवं गोकर्णवासं कुरुराजसूनुः ॥ ४७ ॥

पापापनुत्थै परिकल्पितो यः प्रभासतीर्थे प्रथितोऽभिषेकः ।

सेतुं दृशा दृष्टवतोऽस्य सोऽसौ साध्यं विना जागरितो बभूव ॥ ४८ ॥

श्लाघित्वा श्लाघित्वा । आभीक्ष्ण्ये णमुद्ध । तटेन समुद्रप्रान्तमार्गेणोपलक्षितः प्राचेतसो वरुणस्येमां प्राचेतसीं हरितं प्रतीचीं दिशमभ्यगात्प्रस्थितवान् । गमे-
रभिपूर्वात्कर्तारं लुङ् । अक्ष्णेत्यादिपदत्रये 'येनाङ्गविकारः' (पा. २।३।२०) इति
तृतीया । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

गोकर्णमिति । स पुरुहूतसूनुः पार्थो गोकर्ण नाम शैवक्षेत्रमेत्य प्राप्य
कुलाद्रिसुतायाः पार्वत्याः प्रियस्य शंभोर्मूर्ध्नि शिरसि आगामिनां कैरातयुद्धे
भविष्यतां निजेन शरासनेन गाण्डीवेन ताडनानामत्रास्मिन्नेव भागेऽवकाश
आस्पदमित्युक्तप्रकारेण सूचयता ज्ञापयतेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । दोष्णा हस्तेन
पुष्पाणि निदधे निहितवान् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४६ ॥

गोपृष्ठेति । गोवृषभस्य पृष्ठे लग्नमारुढं कुलशैलकन्यासहायं पार्वतीवल्लभ-
मन्तर्मनसि सततं दधानो ध्यायन् कुरुराजसूनुर्जुनसं गोपृष्ठलग्नमेव गोकर्णे
वासो यस्य तम् । गोकर्णक्षेत्रवासमिति च । देवं साम्बशिवमाश्चर्यं यथा तथा
पेक्षिष्टेक्षितवान् । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासः । वृत्तमुपजातिः ॥ ४७ ॥

पापेति । पापस्य मिथुनदर्शनजन्यस्यापनुत्थै निवारणार्थं प्रथितः प्रसिद्धः
प्रभासनामतीर्थेऽभिषेकः ज्ञानं परिकल्पितः कृतः, अर्जुनेनेति शेषः । सोऽसौ
प्रभासतीर्थेऽभिषेकः सेतुं रामनिर्मितं दृशा चक्षुषा दृष्टवतोऽस्यार्जुनस्य साधितुं
योग्यं साध्यं फलं पापापनोदनात्मकं विना जागरितः प्रबुद्धो बभूव । फलान्तर-
प्रवणः सन्नतिष्ठदित्यर्थः । 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां तरति' इत्यत्र 'ब्रह्म-
हत्या'पदस्य सर्वपापोपलक्षकत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥

पाठा०—१ 'वेदिषु'. २ 'प्रथिते'. ३ 'स्पृष्टवतः'.

टिप्प०—१ यदर्थं जागरणं कृतं, तत् साध्यं न जातं, तथा सेतुदर्शनेन पापे गते
प्रभासतीर्थे ज्ञानं व्यर्थमभूदित्याशयः । अत्र सदृशयोर्वाक्यार्थयोर्थतच्छब्दाभ्यामैक्या-
रोपान्निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तम्—'वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना' इति ।

पापापनोदे फलितेऽर्जुनस्य प्रागेव सेतोरवलोकनेन ।
 प्रभासतीर्थे नियमाभिपेक्षः पश्चात्सुभद्रागमहेतुरासीत् ॥ ४९ ॥
 ततो घनाविर्भवनाद्भियेव तत्रामलं मानसमस्य भेजे ।
 कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन शोभायशोमरालो यदुकन्यकायाः ॥ ५० ॥
 स्मृतिपथस्थितयापि सुभद्रया जनसमक्षमिवासितुमात्तभीः ।
 द्विजकुलानि स तत्र समत्यजत्सहचराणि रतीशवशंवदः ॥ ५१ ॥
 पयसा परिपूरितौ घटौ परिपश्यन्पथि पाकशासनिः ।
 कमलाक्षकनीयसीकुचौ कलयामास करस्थिताविव ॥ ५२ ॥

तर्हि निष्फलत्वापत्तिस्तस्य नेत्याह—पापेति । अर्जुनस्य पापापनोदे प्राक्प्रभासतीर्थाभिपेक्षात्पूर्वमेव सेतोरवलोकनेन फलिते सिद्धे सति । पश्चात्प्रभासतीर्थे नियमाभिपेक्षो व्रतस्नानं सुभद्रस्य श्रेष्ठशुभस्य सुभद्रायाश्च कृष्णकनीयस्या आगमे प्राप्तौ हेतुरासीत् । पापनाशः शुभं वा पुण्यस्य फलम् । तत्र पापस्यैवासत्त्वे तन्नाशरूपफलस्यासंभवाच्छुभरूपं फलं घटयतीति न निष्फलत्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं घनानां मेघानां तत्कालस्य वा आविर्भवनादुदयान्निया भयेनेवेत्युत्प्रेक्षा । यदुकन्यकायाः सुभद्रायाः शोभायशः सौन्दर्येण कीर्तिरेव मरालो हंसस्तत्र प्रभासतीर्थेऽस्यार्जुनस्य संबन्धि अमलं मानसं मन एव मानसाख्यं सरः । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इति विश्वः । कर्णयोरन्तरं मध्यरन्ध्रमेव क्रौञ्चपथः क्रौञ्चशैलरन्ध्रमार्गस्तेनोपलक्षितो भेजे विवेश । सुभद्रासौन्दर्यं कर्णाकर्णिकया श्रुतवानित्यर्थः । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकमुत्प्रेक्षानुप्राणितमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वर्षाकाले हंसा विहाय भारतं वर्षं मानसं प्रविशन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ५० ॥

स्मृतीति । अथ सुभद्रासौन्दर्यस्मरणानन्तरं स्मृतिपथे संकल्पे स्थितयापि, किमुत समक्षस्थितयेत्यर्थः । सुभद्रया रतीशस्य मन्मथस्य वशंवदः परतन्त्रः । मन्मथविकारायत्तचित्त इति यावत् । अत एव स पार्थो जनानां समक्षमासितुं स्थातुमात्ता स्वीकृता भीर्भीतिर्येन तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । महतां मदनुबाधाया गर्ह्यत्वादिति भावः । सहचराण्यनुयातृकाणि द्विजकुलानि ब्राह्मणवृन्दानि तत्र प्रभासतीर्थे समत्यजत्, अनुज्ञातवानित्यर्थः । संपूर्वात्यजतेः कर्तरि लङ् । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ५१ ॥

पयसेति । पाकशासनिरर्जुनः पथि मार्गे पयसोदकेन परिपूरितौ पूर्ति

पाठा०—१ 'नियमावगाहः'.

टिप्प०—१ यथा लोकापवादभयाज्जनसमक्षं साक्षाद्भवा सह नावसत्, तथाऽन्तःकरणस्थितापि तस्या सह वस्तुं लज्जमान इव सहसहचराणां लज्जवतिति भावः ।

तदानीं खलु,—

चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छम्पासमुन्मेषणैः

पुष्पत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पंधयान्धीकृतैः ।

मेदस्वीकृतकेकिनीकलकलैर्मेषंकराशामुखैः

पान्थानामपमृत्युभिः कतिपयैः प्रादुर्बभूवे दिनैः ॥५३॥

कालाम्बुदालिनलिकात्क्षणदीप्तिवत्या

संधुक्षितात्सपदि सध्वनिनिःसरद्भिः ।

वर्षाश्मसीसगुलिकानिकरैः कठोरै-

र्धमाभियातिमवधीद्वनकालयोधः ॥ ५४ ॥

गमितौ घटौ कलशौ । जलपूर्णघटावित्यर्थः । परिपश्यन्सन् । करस्थितौ हस्त-
गतौ कमलाक्षस्य कृष्णस्य कनीयस्याः सुभद्रायाः कुचौ स्तनाविव कलयामास ।
कलयांबभूवेत्यर्थः । जलपूर्णकुम्भदर्शनं भाविशुभफलप्राप्तिहेतुरिति भावः ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५२ ॥

तदानीं खलु द्विजकुलानुज्ञानसमय एवेत्यस्योत्तरेणान्वयः ॥

चक्रेति । चक्रं रथाङ्गमिवाङ्गं येषां तेषां स्त्रियश्चक्राङ्ग्यः । 'अङ्गगात्रक-
ण्ठेभ्यो वक्तव्यः' इति ङीप् । तासां यो मदो दर्पोऽङ्घ्रि नैरन्तर्यसंभोगकृत-
स्तस्य पश्यतोहराणि प्रसह्यचोराणि । तद्दाम्पत्यसौख्यसर्वस्वलुम्पकानीति यावत् ।
'वारिद्विपश्यन्त्यो युक्तिदण्डहरेषु' (वा. ३।८।९७) इति षष्ठ्या अलुक् ।
'पश्यतोऽर्थं हरति यः स चोरः पश्यतोहरः' इति हलायुधः । चलन्तीनां शम्पानां
विद्युतां समुन्मेषणानि विलसनानि येषु तैः । सौरप्रकाश एव तासां तत्सौख्यमिति
रामशापेन नियमनात्तस्य मेघैराच्छादने तत्प्रसक्ते दूरतोऽपास्तत्वादिति भावः ।
पुष्पतां विकसतां केतकानां केतकीकुसुमानां गन्धः सिन्धुः समुद्र एव तस्मि-
न्विलुठद्भिः संचरद्भिः पुष्पंधयैर्मृजैरन्धीकृतैः । मलिनीकृतैरित्यर्थः । 'पात्रा-
ध्माधेदृशः शः' (पा. ३।१।१३७) इति शप्रत्यये षष्ठोदरादित्वान्मुमि पुष्पंधय
इति साधुः । मेदस्वीकृताः सान्द्रीकृताः केकिनीनां मयूराङ्गनानां कलकलाः
केकाकोलाहला यैस्तैः मेघंकराणि मेघायमानान्याशानां दिशां मुखान्यग्रभागा
येषु तैः । 'मेघर्तिभ्येषु कृजः' (पा. ३।२।४३) इति खशि खित्वान्मुम् । पान्थानां
प्रोषितानामपमृत्युभिः, तनुल्यैरित्यर्थः । कतिपयैश्चिचतुरैर्दिनैर्वाषिकैः प्रादुर्बभूवे
आविर्भूतम् । भावे लिट् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

कालेति । घनकालो वर्षाकाल एव योधो भटः क्षणदीप्तिस्तडिदेव वर्तिः
साक्षिरजुस्तया संधुक्षितात्संयोजितात्कालाम्बुदालेर्नीलमेघपङ्केरेव नलिकादयो

पाठा०—१ 'कलरवैः'.

दिपा०—१ शुभशकुनेतावत्तं सुभद्रायाः सिन्धुविलुठति निश्चितवानिति भावः ।

माध्वीलिहा विरुच्ये मलिनीकृताग्रा

कान्तारसीम्नि नवकेतकवर्हरेखा ।

दग्धाञ्चले स्मरभिया दयिताजनेन

संप्रेषिता पथिकभर्तृषु पत्रिकेव ॥ ५५ ॥

अर्जुनेषु सकलेषु विकासिष्वद्रिसीम्नि धृततादृशशब्दः ।

एक एव विशुशोष विशेषादेतदम्बुभृदनेहसि चित्रम् ॥ ५६ ॥

वियत्यशेषासु विदिक्षु दिक्षु वियोगशिल्पीन्द्रविनिर्मितायाः ।

तस्या मृगाक्ष्याश्च तडित्ततेश्च धनंजयः संविविदे न भेदम् ॥ ५७ ॥

नालायुधविशेषात्सपद्यसिंयोजनक्षण एव सध्वनि सदांकारं यथा तथा निःसरद्भि-
निर्गच्छद्भिः कठोरैर्दार्ढ्यैः कठिनैश्च । वर्षाशमनां करकाणामेव सीसगुलिकानां
निकरैः समूहैर्धर्मं ग्रीष्मर्तुमेवाभियाति शत्रुमवधीद्वन्ति स्म । हन्तेः कर्तारं लुडि
वधादेशः । समस्तवर्तित्ताययवरूपकम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५४ ॥

माध्वीति । माध्वीलिहा भृङ्गेण मलिनीकृतमग्रं यस्याः सा नवा केतकवर्ह-
रेखा केतकीकुसुमपत्रम् । 'रेखाकृतिदले वर्हम्' इत्यमरः । स्मरान्निया भयेन
हेतुना दयिताजनेन प्रोषितभर्तृकाजनेन पथिकेषु प्रवासिषु भर्तृषु पतिषु विषये
संप्रेषिता अञ्चले अन्ते दग्धा पत्रिका लेख इव कान्तारसीम्नि वनप्रदेशे विरुच्ये
राज । विपूर्वाद्रोचतेः कर्तारं लुट् । आपद्यतिवेगमागमनायान्ते दग्धा पत्रिका
प्रवासिभ्यः प्रेष्यत इति प्रसिद्धिः । उन्मेषा ॥ ५५ ॥

अर्जुनेष्विति । अम्बुभृतां मेघानां संबन्धिन्यनेहसि काले । वर्षाकाल इति
यावत् । 'कालो दिष्टेऽप्यनेहापि' इत्यमरः । सकलेष्वर्जुनेषु ककुभवृक्षेषु पार्थेषु
च विकासिषु प्रकाशवत्सु सत्सु । मुदितेषु सखिति च । धृतस्तादृश्योऽर्जुन इत्या-
कारकशब्दः संज्ञापदं येन तथोक्तः । एकोऽर्जुन एव अद्रिसीम्नि रैवतकशैलप्रदेशे
विशेषाद्भृशं विशुशोष शुष्कोऽभूदिति यत्, तदेतच्चित्रम्, सुभद्राचिन्तया कृशोऽ-
भूदित्यर्थः । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे' इति विश्वः । अत्रार्जुनत्वेऽपि वार्षिकावसरे
विकासभाव इति विरोधस्य पार्थत्वेन प्रमोदाभाव इति श्लेषेणाभासीकरणाद्विरो-
धाभासः । उत वार्षिकावसररूपकारणसत्त्वेऽपि श्लेषभित्तिकासेदाध्यवसाय-
मूलातिशयोक्त्या अर्जुने विकासरूपकार्यानुत्पत्तिरूपा विशेषोक्तिः । इत्युभयत्र
साधकसाम्याच्छेषानुप्राणितयोस्तयोः संदेहसंकरः ॥ ५६ ॥

वियतीति । वियत्याकाशेऽशेषासु सकलासु दिक्षु विदिक्षु दिक्संधिषु वियो-
गेन सुभद्राविरहेणैव शिल्पीन्द्रेण चित्रकारकश्रेष्ठेन विनिर्मिताया आलिखिताया-

टिप्प०—१ अन्योऽपि योद्धा नलिकात्मकाभि ('बन्दूक'संज्ञक) यन्त्रेण शत्रुं हन्ति ।

२ अनयोत्प्रेक्षया दग्धपत्रनिरीक्षणवत्तादृशकेतकपत्रनिरीक्षणेन तद्भूतानां विरहतापातिशयो

मान्मथे ज्वलति वासवसूनुर्मानसे परिणये यदुपुत्र्याः ।

लाजवापमिव कर्तुमुपेन्द्रं तत्सगर्भ्यमथ चित्तमनैषीत् ॥५८॥

अणुमात्रमिदं सहेत वोढुं न हि विश्वंभरमद्य मामितीव ।

मनसोऽध्यैवरुह्य तस्य दृष्टेः पुरतः प्रादुरभूत्पुमान्पुराणः ॥५९॥

स्वस्य चेष्टाकथानद्या द्वितीयर्तुगुणज्ञया ।

न बभूवे तयोस्तत्र नयनानन्दिनोर्मिथः ॥ ६० ॥

विजयो मधुरस्मितस्य भावं विदुषस्तस्य मतेन भिक्षुवेषः ।

कुसुमास्त्रभयादिवातिगूढः कुहरे रैवतकस्य तिष्ठति स्म ॥ ६१ ॥

स्तस्या मृगाक्ष्याः सुभद्रायास्तडितां ततेः समूहस्य च भेदं विशेषं धनंजयोऽर्जुनो न संविदिदे न ज्ञातवान् । विदेः कर्तारि लिद् । अत्र तडितां सुभद्राया व्यक्तितो भेदे प्रतीयमानेऽपीमास्तडित इयं सुभद्रैति विशेषज्ञानाभावस्य गुणसाम्यप्रयुक्तत्वात्सामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन विशेषो नोपलक्ष्यते' इति लक्षणात् । वृत्तमुपजातिः ॥ ५७ ॥

मान्मथ इति । अथ वर्षाकालप्रादुर्भावानन्तरम् । वासवसूनुरर्जुनो यदुपुत्र्याः सुभद्रायाः संबन्धिनि मानसे संकल्पविषये परिणये । विवाहसमय इत्यर्थः । ज्वलति मान्मथे मन्मथविकारात्मकेऽग्नौ लाजवापं लाजहोमं वैवाहिकं कर्तुमिवेत्युपेक्षा । तस्याः सुभद्रायाः सगर्भ्यं सोदर्यमुपेन्द्रं श्रीकृष्णं चित्तं मानसं प्रत्यनैषीत्प्रापयामास, तत्रैवोक्तविवाहादिति भावः । दुहादित्वेन द्विकर्मकाश्रयतेः कर्तारि लुब् । लाजहोमस्य वधूसोदरकर्तृकत्वं प्रसिद्धम् । चिन्तिताध्यानुकूल्याय हरिं सस्मारेति परमार्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ ५८ ॥

अण्विति । पुराणः पुमान्कृष्णोऽणुमात्रमतिसूक्ष्ममिदमर्जुनस्य मनो विश्वंभरं ब्रह्माण्डधारणम् । अतिदुर्भरमिति यावत् । मां वोढुमद्य न सहेत न क्षमेत । 'हिः' अवधारणे । इतीव इत्यालोच्येवेत्युपेक्षा । तस्यार्जुनस्य मनसो हृदयादध्यवरुह्य दृष्टेः पुरतः प्रादुरभूदाविर्बभूव । भक्तपराधीनस्य हरेर्नैतदाश्चर्यमिति भावः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ५९ ॥

स्वस्येति । तत्र रैवतकाद्रौ तस्मिन्श्रीकृष्णप्रादुर्भावसमये वा । मिथो नयनानन्दिनोः परस्परमवलोकनजनितानन्दवतोस्तयोः कृष्णार्जुनयोः स्वस्यान्योन्यस्य चेष्टाकथया वृत्तान्तकथनेनैव नद्या द्वितीयस्य ऋतोर्ग्रीष्मस्य गुणं शोषणं जानातीति ज्ञया न बभूवे न भूतम् । भवतेर्भावे लिद् । वर्षासु सरिदिव तत्कथा ववृध इत्यर्थः । चिरात्संगमे सुहृदोः संलापोऽमृतायत इति भावः । रूपकालंकारः ॥ ६० ॥

विजय इति । विजयोऽर्जुनो भावं स्वाभिप्रायं सुभद्राविषयकं विदुषो जानत-
अत एव मधुरं साकृतं स्मितं यस्य तस्य श्रीकृष्णस्य मतेनानुमत्या भिक्षोः संन्याः

कथं सुभद्राकमनीयतायाः कल्पेत नुत्यै कविरुन्वतोऽपि ।

चतुर्थमप्याश्रममस्य येन तां साधनीभूय दिदृक्षते स्म ॥ ६२ ॥

तदात्व एवाद्वितटात्पतिः श्रियः परिप्लवं तं प्रकृते शुभागमे ।

यदाशये ते शय एव तद्भवेदिति ब्रुवन्द्धारवतीं पुनर्ययौ ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमहस्करमदतस्करमहो महान्मस्करी रैवतकं गिरिमुपस्कुरुते
तस्य नमस्करणमस्माकं श्रेयस्करणमिति पुरोधोजनबोधनात्कुतूहलिना
हलिना नगरमानीयमानं वहिरपि ज्वलता विरहानलज्वालेनेव काषाय-

सिन इव वेषो यस्य तथोक्तः सन् । कुसुमास्त्रान्मन्मथान्नयादिव । रैवतकस्याद्रेः
कुहरे गुहायामतिगूढः परैरलक्षितः सन् । तिष्ठति स्म । उत्प्रेक्षा । औपच्छ-
न्दसिकवृत्तम् ॥ ६१ ॥

कथमिति । उन्नतश्चतुरोऽपि कविः । सुभद्रायाः कमनीयता सौन्दर्यं तस्या
नुत्यै स्तुतिं कर्तुमिति 'क्रियार्थ'—(पा. २।३।१४) इत्यादिना संप्रदानत्वम् । 'स्तवः स्तोत्रं
स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः । कथं कल्पेत शक्तो भवेत्, न भवेदेवेत्यर्थः । येन कारणेन
चतुर्थमाश्रमं यत्याश्रमोऽपि अस्यार्जुनस्य साधनीभूय सुभद्रावासिकारणं भूत्वा तां
सुभद्रां दिदृक्षते स्म द्रष्टुमैच्छत् । किमुतान्ये आश्रमाः, तत्रापि सचेतनाश्चेदि-
त्यर्थः । 'आश्रमोऽस्त्री' इत्यनुशासनादाश्रमशब्दस्य क्लीबतया निर्देशः । अत्राङ्ग-
नासङ्गप्रसङ्गमात्रासहस्यचेतनस्यापि यत्याश्रमस्य सुभद्रादिदृक्षायां सत्यामन्येषां
तत्रापि सचेतनानां तदिदृक्षास्तीत्यत्र किमुतेति कैमुत्यन्यायसिद्धेरर्थापत्त्यलंकारा-
त्मकवाक्यार्थेन कवीनां सुभद्रासौन्दर्यवर्णने सामर्थ्यनिषेधसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन च तत्सौन्दर्यस्य लोकातिशायि-
त्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । वृत्तमुपजातिः ॥ ६२ ॥

तदात्व इति । श्रियो लक्ष्म्याः रुक्मिणीरूपिण्याः पतिः श्रीकृष्णः प्रकृते
शुभस्य सुभद्राविवाहरूपस्यागमे प्राप्तौ विषये परिप्लवं चञ्चलम् । भवेद्वा न भवे-
द्वेति सविकल्पमानसमिति यावत् । 'चञ्चलं चपलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः ।
तमर्जुनं प्रति हे अर्जुन ! ते तवाशयेऽभिप्राये यत्काङ्क्षितं वर्तते, तत् शय एव
हस्त एव भवेदित्युक्तप्रकारेण ब्रुवन्कथयन्सन् । तदात्व एव तदानीमेवाद्वितटात्पु-
नर्द्धारवतीं द्वारकां प्रति ययौ गच्छति स्म । तदात्व एवेत्यनेन हरेर्मत्तवाञ्छिता-
नुकूलनत्वरपापवश्यं ध्वन्यते । 'छन्दोऽभिप्राय आशयः,' 'पञ्चशाखः शयः
पाणिः' इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं श्रीकृष्णस्य द्वारकाप्राप्त्यनन्तरमहस्करस्य
सूर्यस्य यो मदस्तेजस्वित्वाहंकारस्तस्य तस्करं लुम्पकं तत्सदृशं महस्तेजो यस्य
तथोक्तः महान्मस्करी संन्यासी रैवतक गिरिमुपस्कुरुतेऽलंकरोति, तत्रास्त इति

वाससावगुण्ठितवपुषं सव्यसाचिशब्दमत्सरेण स्मरवीरेण प्रवासरन्ध्र-
मन्वीक्ष्य पन्नगपाण्ड्ययदुकुमारिकाणां कृते पृथगीरितां त्रिशरकाण्डी-
मिव त्रिदण्डीं विभ्राणं निजपल्लवकोमलिमनिर्जयशोकादिव शुष्केण
पटीरदारुणा पादुकीभूय परिचर्यमाणपादयुगलं तं कुहनाभिस्तुं
संभ्रमेण वन्दमानेषु यदुवृन्देषु मुकुन्दोऽपि सविनयमुपागतश्चेतः-
पूरणौवशिष्टैः स्वसोदरीप्रेमरसैरिव तीर्थजलैः पिचण्डिलं कमण्डलुं
तदीयपाणेरादाय 'भगवन् ! इत इत एहि' इति राजभवनमुपनीय
कन्यकान्तःपुरे निवेशयामास ।

मार्गे शरत्रयमुष्य कृते विमुच्य

शेषं द्वयं पुनरिवोद्भिन्नतुमात्तलोभः ।

यावत् । मस्करो वेणुदण्डोऽस्यास्तीति मस्करी । 'वेणुमस्करतेजनाः' इत्यमरः ।
तस्य संन्यासिनो नमस्करणं नमस्कारोऽस्माकं श्रेयसः करणं साधकतममित्यु-
क्तप्रकारेण पुरोधोजनस्य पुरोहितजनस्य बोधनात्कुतूहलमस्यास्तीति कुतूह-
लिना हलिना बलरामेण नगरं प्रत्यानीयमानं प्रापयमाणं बहिरपि । किमुत
मनसीति भावः । ज्वलता विरहानलज्वालेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । काषायवास-
सावगुण्ठितमाच्छादितं वपुर्यस्य तथोक्तम् । सव्येन हस्तेनापि साची वाणप्रयो-
क्त्यर्थके शब्दे संज्ञारूपे मत्सरेण द्वेषवता स्मरवीरेण मन्मथवीरेण प्रवासमेव
रन्ध्रं प्रहर्तुमवकाशमन्वीक्ष्य विचार्य पन्नगकुमारिका उल्लापिका, पाण्ड्यकुमारिका
चित्राङ्गदा, यदुकुमारिका सुभद्रा, तासां कृते, तदर्थमित्यर्थः । पृथक्प्रत्येक-
मीरितां प्रयुक्तां त्रयाणां शराः काण्डा दण्डा इव तेषां संमाहारं त्रिशरका-
ण्डीमिव स्थितां त्रिदण्डीं वैणवीम् । पूर्ववत्समासः । 'द्विगोः' (पा. ४।१।२१)
इति ङीप् । विभ्राणं दधत् निजपल्लवस्य कोमलिन्नो मार्दवस्य यः शोकस्तस्मादि-
वेत्युत्प्रेक्षा । शुष्केण निर्द्रवेण पटीरदारुणा चन्दनकाष्ठेन पादुकीभूय पादुके भूत्वा
परिचर्यमाणं शुश्रूषमाणं पादयोर्युगलं यस्य तथोक्तं तं कुहनाभिस्तुं मायासंन्या-
सिनमर्जुनं यदुवृन्देषु यादवसंघेषु संभ्रमेण वन्दमानेषु नमस्कुर्वत्सु सत्सु मुकुन्दः
श्रीकृष्णोऽपि सविनयं यथातथोपागतः सन् । चेतसि पूरणादवशिष्टैः स्वसोदर्या
सुभद्रायां प्रेमसरसैरिव स्थितैः तीर्थजलैः पिचण्डिलं पूर्णं कमण्डलुं तदीयादर्जु-
नसंबन्धिनः पाणेरादाय स्वयं गृहीत्वा हे भगवन् ! इत इत एहीति, वदन्निति
शेषः । राजभवनमुपनीय प्रापय्य कन्यकान्तःपुरे निवेशयामास । उपमाया
उत्प्रेक्षाचतुष्टयस्य च सजातीयविजातीययोः संसृष्टिः ॥

मार्ग इति । तदनु कन्यान्तःपुरप्रवेशनानन्तरं स्मरो मन्मथो मार्गे तीर्थ-

पाठा०—१ 'अन्विष्य'. २ 'पृथक्पृथक्'. ३ 'तरुणा'. ४ 'युगं'. ५ 'भावना-
भिस्तुम्'. ६ 'अवशेषैः'. ७ 'जलैः पूरितं'. ८ 'इत इत इति'. ९ 'कन्यान्तःपुरे'.

शुश्रूषितुं तदनु सोदरचोदिताया-

स्तन्व्याः सरो नयनमेव शरं व्यतानीत् ॥ ६४ ॥

वपुषा मधुरेण सुभ्रुवो धनुषा चित्तभुवश्च तर्जितः ।

तपसेव दिने दिने तनोस्तनिमानं जगृहे स मस्करी ॥ ६५ ॥

प्रतिनिःश्वसिते दीर्घे पाणिना नासिकां स्पृशन् ।

भावयामास पार्थोऽयं प्राणायामसमापनम् ॥ ६६ ॥

प्रणवोच्चरणे पुरः प्रसर्पन्प्रवभासे यतिनस्तदाधरोष्ठः ।

मुहुरग्रगतावनीन्द्रपुत्रीमुखमास्वादयितुं किलोज्झिहानः ॥ ६७ ॥

यात्रामार्गेऽमुष्य कृतेऽर्जुनार्थं शरत्रयम् । बाणपञ्चकमध्य इति शेषः । विमुच्य प्रयुज्य । उल्लपिकाचित्राङ्गदसुभद्रास्वनुरागजननायेति भावः । शेषं द्वयं बाणयुगं पुनरुद्भितुं प्रयोक्तुमात्तो लोभो येन तथोक्त इवेत्युपेक्षा । शुश्रूषितुमर्जुनयतेः परिचर्यां कर्तुं सोदराभ्यां रामकृष्णाभ्यां चोदितायाः प्रेरितायास्तस्याः सुभद्राया नयनं चक्षुरेव शरं व्यतानीद्वाणं चकार । तत्कटाक्षैरिक्षुचापरुक्षा क्षणे क्षणे संशुक्षिताऽभूदित्यर्थः । उत्प्रेक्षारूपकयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६४ ॥

वपुषेति । स मस्करी कपटसंन्यासी मधुरेण कोमलेन मधुवता च सुभ्रुवः सुभद्राया वपुषा चित्तभुवः मन्मथस्य धनुषा पौष्पेण तर्जितः, संतापितः सन्नित्यर्थः । तपसेवेत्युपेक्षा । कपटसंन्यासिनो वस्तुतस्तपःप्रसक्त्यभावादिति भावः । तनोः शरीरस्य तनिमानं कार्यं जगृहे जगृहीतवान् । कृशोऽभूदित्यर्थः । एतेन पञ्चमी कृशता नाम मन्मथावस्थोक्ता । 'ततो घनाविर्भवनात्' इत्यत्र मनःसङ्गः, 'वियत्यशेषासु' इत्यत्र द्वक्सङ्गः, 'मन्मथे ज्वलति' इत्यत्र संकल्पः, 'विजयो मधुरस्मितस्य' इत्यत्र हीत्यागश्च द्रष्टव्यः । वृत्तं वैतालीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतीति । अयं पार्थो दीर्घे प्रतिनिःश्वसिते निश्वासे पाणिना नासिकां स्पृशन्तन्प्राणायामस्य वायुधारणात्मकस्य तपसः समापनम् । समाप्तिबुद्धिमित्यर्थः । भावयामामास जनयामास । पश्यतो जनस्येति शेषः । अन्यथा तैः स्वविकारस्य तर्क्यत्वापत्तेरिति भावः । अत्र नासिकास्पर्शनक्रियया प्राणायामसमाप्तिर्मया कृतेति भ्रान्त्युत्पादनेन मदनसंतापजनितनिश्वासितरूपमर्माप्रकाशनाय परवच्चनस्य कृतत्वद्युक्तिरलंकारः । 'युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये' इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

प्रणवेति । तदा कपटयतित्वसमये प्रणवस्योङ्कारस्योच्चरणे पठने पुरः पुरस्ता-

पाठा०—१ 'सुभ्रुवा'. २ 'चित्तभुवा'. ३ 'प्रसर्पत्'. ४ 'अधरोष्ठम्'. ५ 'उज्झिहानम्'.

टिप्प०—१ अत्र कृशत्वे मदनपीडा हेतुः, न तपोहेतुरित्यहेतोर्हेतुत्वकल्पनादेरुपेक्षा ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

कन्याकरे मृदति पादपद्मं पुंष्यन्ति गात्रे पुलकाङ्कुराणि ।

हरे हरे माधव माधवेति हरिस्मृतेरन्यथांचकार ॥ ६८ ॥

एकदा निर्वर्त्य प्रत्यवसानकृत्यं प्रतिक्षणमिक्षुचापक्षुरप्रैसंतक्षणेन समन्तात्पतितैः सत्त्वगुणशकलैरिव स्वेदं बिन्दुभिर्व्याकीर्णां चामू-
रवीं त्वचमध्यास्य विश्राम्यन्तं तं कुहनासंन्यासिनं धवित्रेण वीज-
यन्ती सुभद्रा तैस्तैरिङ्गितैर्यतित्वे संशय्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया
सविनयमनुरहसि व्यजिज्ञपत् ॥

असर्पन्प्रसरन् । यतिनः कपटसंन्यासिनोऽधर ओष्ठः । अग्रगताया अवनीन्द्र-
पुण्याः सुभद्राया सुखम्, अधरमित्यर्थः । आस्वादयितुं मुहुरुज्जिहान उत्थाय
गच्छन् । 'किल' इति संभावनायाम् । उत्पूर्वाज्जहातेस्ताच्छील्ये शानचि 'श्लौ'
(पा. ६।१।१०) इति द्वित्वे 'भृजामित्' (पा. ७।४।७४) इत्यभ्यासस्येत्वम् ।
प्रवभासे । अत्रार्जुनाधरस्य प्रणवोच्चारण क्रियानिमित्तेन सुभद्राधरोद्देश्यकतत्समीप-
गन्तृत्वोत्प्रेक्षणाक्रियानिमित्ता स्वरूपोत्प्रेक्षा । वृत्तमौपच्छन्दसिकम् ॥ ६७ ॥

कन्येति । स पार्थः कन्यायाः सुभद्रायाः करे पादपद्मं मृदति प्रक्षाल-
यति सति गात्रे स्वशरीरे पुंष्यन्ति वर्धमानानि पुलकाङ्कुराणि हे हरे हरे माधव
माधवेत्युक्तप्रकाराया हरिस्मृतौर्विष्णुकीर्तनं कृत्वेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अन्यथ-
यांचकार, वञ्चयामासेत्यर्थः । अत्र 'अङ्कुर'शब्दस्य क्लीबत्वेन प्रयोगश्चिन्त्यः ।
अतः 'पुंष्यत्सु गात्रे पुलकाङ्कुरेषु' इति पाठो रमणीयः । तत्र च तानन्यथांच-
कारेति योज्यम् । 'गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः' इति न न्यूनपदः स्वाख्यदोष इत्यपि
द्रष्टव्यम् । अत्र हरिकीर्तनक्रियया तत्स्मरणानन्दादिमे पुलकाङ्कुरा इति सुभद्राया
आन्तिमुत्पाद्य तत्पाणिस्पर्शकृतराजसविकारे सत्यपि सात्त्विकविकाररूपमर्म-
प्रकाशनेन तद्वञ्चनस्य कृतत्वाद्युक्तिरलंकारः । वृत्तमुपजातिः ॥ ६८ ॥

एकदेति । एकदा कस्मिंश्चिदिने प्रत्यवसानकृत्यं भोजनव्यापारं निर्वर्त्य
समाप्य । 'प्रत्यवसानं भोजनमभ्यवहारश्च जग्धिश्च' इति हलायुधः । क्षणे
क्षणे प्रतिक्षणमिक्षुचापस्य मन्मथस्य क्षुरप्रैर्वाणविशेषैः संतक्षणेन छेदनेन सम-
न्तात्पतितैः सत्त्वगुणस्य शकलैः खण्डैरिव स्थितैः । सत्त्वगुणस्य परिशुद्धत्वाच्छु-
भ्रत्वेन व्यवहारः । स्वेदबिन्दुभिर्व्याकीर्णा व्याप्तां चमूरोर्हरिणस्येमां चामूरवीं
त्वचमजिनमध्यास्य, तत्रोपविश्येत्यर्थः । विश्राम्यन्तं श्रममपनुदन्तं कुहना-
संन्यासिनं मायायति धवित्रेण मृगाजिनव्यजनेन वीजयन्ती मृदुपवनं चाल-
यन्ती । 'धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा' इत्यमरः । तैस्तैरिङ्गितैः पुल-
काङ्काकारविशेषैर्यतित्वे संशय्यायं यतिर्वा न वेति संदिह्य तस्य कपटसंन्यासिन-

पाठा०—१ 'पुंष्यत्सु'. २ 'पुलकाङ्कुराणि'. ३ 'प्रसंधुक्षणेन'. ४ 'क्षेत'.
५ 'विश्राम्यन्तं धवित्रेण'. ६ 'तैस्तैरिङ्गितैर्यतित्वे संशय्य तत्त्व'.

तपस्विन्नद्य मे प्रीतिस्तवाभ्यागमसंभवा ।

कन्यामौनावकीर्णित्वे कल्पशाखाशिखायते ॥ ६९ ॥

इदानीममी,—

यदवः खलु पुण्यराशयो यतिनामिन्द्र ! तवाङ्घ्रिसेवनात् ।

शिरसैकमवाप्य यद्रजो मनसान्यत्परिवर्ज्यते च यैः ॥ ७० ॥

भगवन्नखिलं विबुध्यसे परमार्थं वद भावि मे शुभम् ।

प्रयता यतयो भवद्विधाः प्रणिधानेन हि दिव्यचक्षुषः ॥ ७१ ॥

स्तत्त्वस्य यथार्थस्य ज्ञातुमिच्छया जिज्ञासया अनुरहस्येकान्ते सविनयं यथा तथा वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास । 'विपूर्वाज्ज्ञापेः कर्तरि लुङि—' 'णिञि—' (पा. ३।१।४८) इत्यादिना चङि सन्वन्नावात् अभ्यासस्य 'सन्त्यतः' (पा. ७।४।७९) इतीत्वम् ॥

तपस्विन्निति । हे तपस्विन् ! तवाभ्यागमात् । संभवतीति संभवा । मे मम प्रीतिः संतोषः कन्याया यन्मौनं व्रतं कन्यकाजनोचितान्यसंलपानर्हत्वं तस्यावकीर्णित्वे भङ्गे विषये । 'अवकीर्णी क्षतव्रतः' इत्यमरः । कल्पस्य सुरतरोः शाखायाः शिखामिवाचरतीति शिखायते, बहुसंलपेच्छां जनयतीत्यर्थः । उपमानात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा. ३।१।११) इति क्यङन्तात्कर्तरि लट् ॥ ६९ ॥

यदव इति । यत इन्द्रियसंयम एषामस्तीति यतिनः । 'ये निर्जितेन्द्रिय-
ग्रासा यतिनो यतयश्च ते' इत्यमरः । हे यतिनामिन्द्र ! यदवो यादवाः पुण्यराशयः
खलु शरीरधारिणः पुण्यसमूहा एव यद्यसाध्यैर्यदुभिस्तवाङ्घ्रिसेवनात्पादप्रणामा-
च्छिरसा एकं रजः रेणुं भवत्पदलघ्नमवाप्य मनसा । चस्त्वर्थः । अन्यद्रजो
रजोगुणः । तज्जन्यकामादिविकार इति यावत् । परिवर्ज्यते त्यज्यते । वर्जैः
कर्मणि लट् । 'रजः स्यादातवे रेणौ परागगुणभेदयोः' इति विश्वः । वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम् । अत्र 'शिरसैकमवाप्य यद्रजः' इत्येव तृतीयपादपाठः ।
पाठान्तरे तु अन्यदित्यस्य एकमित्यनेन साकाङ्क्षत्वात् साकाङ्क्षत्वदोषापत्तेरुक्तस्वा-
रस्यायोगाच्चेति । वृत्तं वैतालीयम् ॥ ७० ॥

भगवन्निति । हे भगवन् यतीन्द्र ! अखिलं कालत्रयवस्तुजातं विबुध्यसे
जानासि । त्वमिति शेषः । अतो मे मम भावि भविष्यच्छुभं परमार्थं यथार्थं
यथा तथा वद । परं श्रुतमर्थमर्थशक्त्या गम्यमानं वदेति च ननु सर्वज्ञत्वं
चेद्वक्तव्यम् । तदेव 'कुत इत्याह—प्रयता इति । हि यस्मात् । प्रयता जिते-
न्द्रियाः । भवतो विधा रीतिर्येषां ते भवद्विधा यतयः प्रणिधानेन योगेन दिव्यं
सर्वदर्शिं चक्षुर्येषां तथोक्ता भवन्तीति योज्यम् । अत्र वैभवसंपन्नदिव्यचक्षुष्मत्ता-
रूपवाक्यार्थेन सर्वावबोधसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्य तदेष मीलितः क्षणमक्ष्णोः प्रतिवाचमाददे ।

बहुना किमयि ! स्वकैर्गुणैर्विजयं प्राप्स्यसि योषितां कुले ॥७२॥

पादाङ्गुष्ठनखं यस्ते फाले कुर्याद्विशेषकम् ।

स नरोऽपि स्मरेणार्तः सद्यः स्यादामिषं दृशोः ॥ ७३ ॥

इति सा तस्य वक्रिमस्पृशा वचसा श्रवसा च विश्रुतपूर्वैस्तैस्तै-
लक्ष्णैः सोऽयं संक्रन्दननन्दन इति निश्चयमणिं हृदयेपेटिकापुटे
निधाय 'भगवन् ! भवदभिहितयोर्विजय-नरशब्दयोः क्रमेण धर्मिपरता
च विशेषनामता च तव कृपया भविता' इति तस्मै व्रीडंतरलतरनयनं
वदनमवनमन्ती तस्थे ॥

अवकर्ण्येति । एषोऽर्जुनयतिस्तत्सुभद्रावाक्यमवमकर्ण्य श्रुत्वा क्षणमक्ष्णो-
मीलितः, मीलितक्षः सन्नित्यर्थः । कृत्रिमयोगप्रकाशनायेति भावः । प्रतिवाचं
प्रत्युत्तरेमाददे स्वीकृतवान् । अयि सुभद्रे ! बहुनोक्तेन किम् ? । योषितां कुले
स्वकैर्निजैर्गुणैः सौन्दर्यशीलादिभिर्विजयं सर्वोत्कर्षं अर्जुनं च प्राप्स्यसि । 'विज-
यस्तु जये पार्थे' इति विश्वः ॥ ७२ ॥

पादेति । यो नरस्ते तव पादाङ्गुष्ठनखं फाले स्वस्य ललाटे विशेषकं तिलकं
कुर्यात्, प्रणयकलहादिकृतमानापनोदनाय पादयोः प्रणमेदित्यर्थः । सोऽपि
नरोऽर्जुनश्च स्मरार्तः सन् सद्य इदानीमेव दृशोर्भवन्नेत्रयोराभिषं भोग्यवस्तु,
दृश्य इति यावत्, स्यान्नवेत् । 'आमिषं भोग्यवस्तुनि' इति विश्वः । य इदानीं
पादाङ्गुष्ठनखं ते फाले विशेषकं कुर्यात्, स त्वया प्रणम्यमानः नरोऽहम् ।
अपिरेवकारार्थः । सोऽपि नरोऽर्जुनः । 'नरोऽर्जुने मनुष्येऽपि' इत्यजयः ।
यत्तु- 'मन्मथबाणविद्धः सन्मांसभूत एव भवेत्' इति भावार्थमाह नृसिंहः,-
तदामिषपदस्य जुगुप्सादायकत्वेनाश्लीलदोषापत्तेस्तस्यैव हृद्यम् ॥ ७३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण वक्रिमाणमर्थान्तरगर्भतया कौटिल्यं स्पृशतीति
तेन तस्य कपटसंन्वासिनो वचसा वाक्येन च श्रवसा श्रोत्रेण विशेषेण पूर्वं श्रुतै-
र्विश्रुतपूर्वैः, आगन्तुकजनसकाशादिति शेषः । तैस्तैर्लक्ष्णैश्चिह्नैः प्रमाणरूप-
वयःशीलादिभिश्च हेतुद्वयेन । सा सुभद्रा । अयं पुरोवर्ती कपटयतिः स प्रसिद्ध-
संक्रन्दननन्दन इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः इत्युक्तप्रकारं निश्चय एव मणिस्तं हृदयमेवः
पेटिका तस्याः पुटेऽन्तरे निधाय, बहिरप्रकटयत्यर्थः । हे भगवन् ! भवता-

पाठा०—१ 'भाले'. २ 'निपीतपूर्वैः'. ३ 'लक्ष्णैश्च'. ४ 'अयं यतिः'
५ 'पेटक'. ६ 'शब्दयोर्धर्मिपरता विशेष'. ७ 'नामपरता'. ८ 'भवेत्'. ९ 'तरल
नयनं'. १० 'अवनमयन्ती'.

यमेवमुद्दिश्य तवोक्तिभङ्गी स एष दासोऽस्म्यनुकम्पनीयः ।
इति प्रकाश्य क्षणमर्जुनत्वं चुचुम्ब तां चोरयतिः कपोले ॥७४॥

स्वेदाम्बुपूरभरिते सुदृशस्तदास्याः
क्षेत्रे स्वकिंशुकशिलीमुखसीरकृष्टे ।

पुष्पास्त्रकर्षकवरः पुलकच्छलेन
शृङ्गारबीजनिकरात्रिविडानवाप्सीत् ॥ ७५ ॥

भिहितयोः 'विजय-नर'-शब्दयोः श्लोकद्वयघटितयोः क्रमेण धर्मिपरता विशेष-
नामता च । 'विजय'शब्दस्य विजयो धर्मः सोऽस्यास्तीति धर्मी अर्जुनो विजयः ।
अर्शआदित्वादजन्तः । तत्परता तत्तात्पर्यं 'नर'शब्दस्य संज्ञाशब्दत्वं चेत्यर्थः ।
'वः कृपया' इति पाठे वो युष्माकमिति पूजायां बहुवचनम् । तव कृपया करु-
णया भविता भविष्यति । भवतेर्लुट् । एवं वो धर्मिपरता युष्मदभिन्नधर्मिपर-
त्वम् । 'राहोः शिरः' इत्यादिवदभेदे षष्ठी । वो युष्माकं विशेषनामता च ।
अर्थस्तु पूर्ववदित्यपि बोध्यम् । इत्युक्तप्रकारेण तस्मै कपटसंन्यासिने, उक्त्वेति
शेषः । वदनं व्रीडैव तरलतरैऽत्यन्तचञ्चले नयने यस्मिंस्तद्यथा तथा अवनमन्ती
सती तस्थेऽतिष्ठत् । अत्र हेतुद्वयेन अर्जुनत्वानुमानादनुमानालंकारः । तदु-
ज्जीवितश्चायं 'निश्चयमणिं हृदयपेटिकापुटे' इति सावयवरूपकालंकार इति द्वयो-
रङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

यमिति । ततः हे सुन्दरि ! यं दासं सेवकमर्जुनमुद्दिश्य एवमुक्तप्रकारा
तव उक्तीनां वचनानां भङ्गी रीतिर्भवति, स दासोऽर्जुन एषोऽहमस्म्यनुकम्पनी-
यस्त्वया दयनीयः । इत्युक्तप्रकारेणार्जुनत्वं क्षणं प्रकाश्य चोरयतिस्तस्करमस्करी
तां सुभद्रां कपोले चुचुम्ब । बलदेवादिभयाक्षणमित्युक्तम् । वंशस्थवृत्तम् ॥७४॥

स्वेदेति । तदा चुम्बनसमये पुष्पास्त्रकर्षकवरः मन्मथ एव हलिकश्रेष्ठः
स्वेदाम्बुनः पूरेण प्रवाहेण भरिते पूर्णे स्वस्य किंशुकशिलीमुखेन पलाशबाणे-
नैव सीरेण हलेन कृष्टे क्षते । 'किंशुक'ग्रहणं सीरत्वारोपोपयोगिवक्रमुखलाभायेति
बोध्यम् । तस्याः सुदृशः सुभद्रायाः क्षेत्रे शरीर एव केदार इति श्लिष्टरूपकम् ।
'क्षेत्रं कलत्रे केदारे गात्रे च' इति विश्वः । पुलकानां छलेन व्याजेन निवि-

पाठा०—१ 'तु तस्याः'.

टिप्प०—१ 'पूर्वं धर्मपुत्रौ विष्णवंशभूतौ जितेन्द्रियौ नर-नारायणौ गन्धमादने
तपस्यमानौ दृष्ट्वा तद्विघ्नाधर्मिन्द्रप्रेषितकाम-रंभाद्यप्सरोगर्वनाशार्थं नरेणैव स्वोर्वश्यप्सरां
निर्माय तद्वर्षो हतः' इति देवीभागवते उक्तत्वाद् स मुख्यो नरः सोऽपि कामार्तस्त्व-
ह्मगोचरो भवेदिति । तत्रैवाप्सरोरवदानेन विषयभोगार्थमेव गृहीतावतारस्य मम 'नर'-
शब्दवाच्यत्वाज्जुनस्य का कथा ? इति गूढाभिप्रायः । 'अपि'नर'योतिष इत्यवश्यम् । USA

तस्यामेव वधूमिमां स रजनौ सद्योऽनुकूलां रहः

पाणौकृत्य विलोकितोत्सवभरो द्वाभ्यां हरिभ्यामपि ।

पौरैषुभयथा जनेष्वबलतां प्राप्तेषु पार्थस्तया

जाग्रत्सारथिविद्यया सह रथारूढः पुरान्निर्ययौ ॥७६॥

आकर्ण्येदं जृम्भितानां यदूनां पार्थोद्देशात्क्रोधनत्वस्य जातेः ।

म्लानिं दातुं माधवो माधवोऽभूद्यत्रायत्ता कौरवी सा समृद्धिः ७७

रणोत्साहे शान्ते यदुजडिमकीर्तिध्वजलतां

मुहुः स्मारं स्मारं कपटयतितां वलिगतकुचम् ।

डाञ्छङ्गारस्य रसस्य बीजनिकरानवाप्सीदुत्तवान् । वपेः कर्तरि लुङि सिचि वृद्धिः । समस्तवस्तुवृत्तिसावयवरूपकम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तस्यामिति । तस्यामर्जुनत्वप्रकाशवासरसंबन्धिन्यां रजनौ रात्रावेवानु-
कूलामिमां वधूं सुभद्रां सद्यो द्रुतं रहः पाणौकृत्य परिणीय द्वाभ्यामपि हरिभ्या-
मिन्द्रोपेन्द्राभ्यां विलोकितो दृष्ट उत्सवभरो विवाहोत्सवातिशयो यस्य तथोक्तः
स पार्थः । पौरैषु जनेषु द्वारकावासिषु उभयथा द्विविधामबलतां न विद्यते बलो
रामो बलं शौर्यं च येषां तेषां भावं प्राप्तेषु सत्सु । ‘बलः संकर्षणे रक्षोभेदे
शौर्यं तु न द्वयोः’ इति विश्वः । बलदेवस्य यदुभिः सह शंभुपूजनाय सामुद्रं
द्वीपान्तरं प्रति गतत्वादिति भावः । जाग्रती प्रकाशमाना सारथिविद्या रथचर्या-
नैपुण्यं यस्यास्तया सुभद्रया सह रथारूढः सन् पुराद्वारकानगराच्चिर्ययौ निर्गत-
वान् । प्रसङ्गे भगवति श्रीकृष्णे किं दुष्करमिति भावः । शार्दूलविक्रीडित-
वृत्तम् ॥ ७६ ॥

आकर्ण्येति । इदं सुभद्राहरणमाकर्ण्य श्रुत्वा पार्थोद्देशात्पार्थमुद्देशं कृत्वा ।
ल्यबलोपे पञ्चमी । जृम्भितानां युद्धाय संनद्धानां यदूनां यादवानाम् । क्रोधनस्य
भावः क्रोधनत्वं क्रोपः तस्यैव जातेर्मालतीकुसुमस्य । ‘जातिश्छन्दोधर्मभेदमालती-
गोत्रजन्मसु’ इत्यजयः । म्लानिमप्रकाशं दातुं माधवः कृष्णो माधवो वसन्तो-
ऽभूत् । सा प्रसिद्धा कुरूणां कुरुवंश्यानामियं कुरवाणां वृक्षविशेषाणामियं च
कौरवी । एकत्र उदन्तात् ‘तस्येदम्’ (पा. ४।१।१२०) इत्यण् । ‘ओर्गुणः’ (पा. ६।-
४।१।४६) इति गुणेऽवादेशे चान्यत्र अदन्तादणि च ‘टिङ्माणञ्-’ (पा. ४।१।१५)
इत्यादिना ङीप् । समृद्धिः संपत् । यत्र कृष्णे वसन्ते च आयत्ता अधीना, युद्ध-
संनद्धान् यदून्पाण्डवपक्षपाती कृष्णो निवारितवानित्यर्थः । ‘माधवो मासि वैशाखे
लक्ष्मी पतिवसन्तयोः’ इति विश्वः । वसन्ते म्लायन्ति जातयः पुष्प्यन्ति कुरवा
इति प्रसिद्धम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ७७ ॥

रणेति । सुरपतेरिन्द्रस्य तनूजोऽर्जुनो रणोत्साहे शान्ते सति । यदूनामिति

टिप्प०—१ कुरीवलोऽपि लाङ्गलकृष्टे जलपूर्णं क्षेत्रे सस्यबीजानां वापं करोतीति
लोके दृष्टचरम् ।

हसन्त्याः प्रेयस्या दशनरुचिमित्रीकृतयशाः

शताङ्गेनाविक्षत्सुरपतितनूजो निजपुरीम् ॥ ७८ ॥

ततो मुहूर्ते सकलाभिनन्द्ये कुरुद्रहानां कुशलोदयाय ।

सुतं सुभद्रा सुपुत्रेऽभिमन्युं प्रवीरसूः सां तमिव प्रवीरम् ॥ ७९ ॥

पाञ्चालपुत्री च पतिव्रतानां प्रधानभावे कृतपट्टवन्धा ।

पञ्चापि सद्यः प्रतिभूरिव स्वान्पतीन्पितृणामनृणानकार्षीत् ॥ ८० ॥

अथ तेषां तादृशं पुत्रोत्सवमाकर्ण्य ऋतुर्वसन्तसामन्तो राजन्य-
संबन्धितया हर्षादिव समाजगाम ॥

शेषः । यदूनां जडिज्ञा मौढ्येन या कीर्तिः प्रसिद्धिस्तस्या ध्वजलताम्, तत्प्रख्या-
पनीमित्यर्थः । कपटयतितां कुहनासंन्यासित्वं स्मरं स्मरं स्मृत्वा स्मृत्वा ।
आभीक्ष्ण्येणमुल । ‘न लोकान्यय-’ (पा. २।३।५२) इत्यादिना ‘अधीगर्थ-’
(पा. २।३।६९) इति षष्ठीप्रतिषेधः । वलितौ किञ्चिच्चलौ कुचौ यस्मिंस्तद्यथा
तथा मुहुर्हसन्त्याः प्रेयस्याः सुभद्रायाः दशनानां दन्तानां हासादाविर्भवतां रुचे-
र्ध्वलकान्तेर्मित्रीकृतं सदृशीकृतं यशो यस्य तथोक्तः सन् शताङ्गेन रथेन निजपुरी-
मिन्द्रप्रस्थमविक्षद्विशति स्म । यदत्रो जडा अन्यथा यदि जानीयुरीदृशं यत्तित्वं
तदा बन्नीयुरेवेति हासप्रकारः । अत्र कीर्तिध्वजलतामिति रूपकेण दशनरुचिमि-
त्रीकृतयशा इत्युपमोज्जीवितेति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७८ ॥

तत इति । तत इन्द्रप्रस्थवेशानन्तरं प्रवीरसूर्वीरमाता । ‘वीरमाता च
वीरसूः’ इत्यमरः । सा सुभद्रा कुरुद्रहानां कुरुवंश्यानां कुशलस्येहपरसौख्यस्योद-
यायोत्पत्त्यर्थं सकलैर्गुणैश्चन्द्रताराबलादिभिरभिनन्दितुं योग्ये अभिनन्द्ये श्लाघनीये
मुहूर्ते लभे तं प्रवीरमर्जुनमिव स्थितमभिमन्युं नाम सुतं सुपुत्रे जनयामास ।
उल्लेखो, सा प्रसिद्धा प्रवीरसूः कुन्ती तं प्रवीरमर्जुनमिवेत्युपमा वेत्युभयत्र बाध-
काभावात्साधकसाम्याच्च द्वयोः संदेहसंकरः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ७९ ॥

पाञ्चालपुत्रीति । पतिव्रतानां प्रधानभावे प्राधान्ये कृतः पट्टवन्धः पट्टा-
भिवेको यस्यास्तथोक्ता पाञ्चालपुत्री द्रौपदी च प्रतिभूर्लभिकेव । ‘स्युर्लभकाः प्रति-
भुवः’ इत्यमरः । स्वान्स्वीयान्पञ्चापि पतीन्युधिष्ठिरादीन् । सद्यः पितृणामनृणान्
ऋणविमुक्तान्, सपुत्रानिति यावत् । अकार्षीत्, एकैकस्यैकैकं पुत्रं जनयामासे-
त्यर्थः । ‘एष वा अनृणो यः पुत्री’ इति श्रुतेः पुत्रजननेन पितृणापाकरणश्रवणा-
दिति भावः । उपमा । वृत्तमुपजातिः ॥ ८० ॥

अथ ग्रीष्मर्तुं वर्णयति—अथेति । अधानन्तरं वसन्तस्य सामन्तस्तुल्यकक्ष्यः

पाठा०—१ ‘तातमिव’. २ ‘वसन्तः सामन्तराजसंबन्धितया’.

टिप्प०—१ यादवाः कृष्णवचनप्रौढ्या शान्ता अभूवन्निति भावः । २ पुत्रोत्पाद-

तदानीं भगवान्पवमानस्तु भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचव-
त्तया लोकस्पर्शाय संकुचन्निव कतिचन दिनानि मलयं विहाय
पद्मेकमपि न चचाल ॥

एतेन खल्वकरुणेन तपागमेन

जीवातुरद्य मम दूरत एव देशात् ।

उत्सारितो मधुरितीव रुषा वनान्ते

तत्स्वागतं परभृतो न समाचचार ॥ ८१ ॥

शिरीषपङ्केः कुरुकामिनीनां शरीरवह्न्या सह मार्दवेन ।

उपस्थिताभूदुपमा तदानीं तपःस्थितानां सुलभं हि सर्वम् ॥ ८२ ॥

ऋतुग्रीष्मस्तेषां युधिष्ठिरादीनां तादृशमुक्तविधं पुत्रोत्सवमाकर्ण्य राजन्यसंब-
न्धितया क्षत्रियबन्धुत्वेन यो हर्षस्तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । 'ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः'
इति श्रुतेरिति भावः । समाजगाम ॥

तदानीमिति । तदानीं ग्रीष्मप्रवेशसमये भगवान्पवमानो दक्षिणमारुतस्तु
भीमस्य स्वपुत्रस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्तं यदाशौचं जातं तद्वत्तया लोकस्य जनस्य भुव-
नस्य च स्पर्शाय, स्पष्टमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (पा. २।३।१५) इति
चतुर्थी । संकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । कतिचन दिनानि मलयं गिरिं विहा-
यैकं पद्मपि न चचाल न प्रसृतवान् । मलयानिलवार्तापि दुर्लभाऽभूदित्यर्थः ॥

एतेनेति । अकरुणेन निर्दयेन एतेन तपागमेन, ग्रीष्मेणेत्यर्थः । 'उष्ण
कृष्मागमस्तपः' इत्यमरः । ममात्मनो जीवातुर्जीवनौषधं मधुर्वसन्तोऽद्य देशादेव
दूरत उत्सारितो निष्कासितः खलु । इत्युक्तप्रकारया रुषा कोपेनेवेत्युत्प्रेक्षा ।
परभृतः कोकिलः । जातावेकवचनम् । वनान्ते वनमध्ये तस्य ग्रीष्मस्य स्वागतं
कुशलागमप्रभं न समाचचार नाचरितवान् । ग्रीष्मे कोकिला न कूजन्तीति
प्रसिद्धम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ८१ ॥

शिरीषेति । तदानीं कुरुकामिनीनां पाञ्चाल्यादीनां शरीरवह्न्या सह शिरी-
षाणां कुसुमानां पङ्केरुपमा सादृश्यं मार्दवेन गुणेन हेतुना उपस्थिता प्राप्ताभूत् ।
तथा हि—तपसि कृच्छ्रचान्द्रायणादौ तपे ग्रीष्मे च स्थितानां सर्वं वस्तु सुलभम् ।
'तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्ग्रीष्मे लोकान्तरेऽपि च' इति विश्वः । अत्र सान्तादन्त-
योस्तन्नेन निर्देशः । लिङ्गविवेकस्तु 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमे' इत्यादिप्रयोग-
वज्जेयः । अत्र ग्रीष्मचान्द्रायणाद्योः श्लेषभित्तिकासेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्य-
नुप्राणितः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

पाठा०—१ 'युतोत्पत्ति'. २ 'कतिचिदिनानि'. ३ 'देशत एव दूरत'.

४ 'शरीरवह्न्या'.

टिप्प०—१ सदा मलयाचलसंबन्धेनावर्ततेत्याशयः ।

उग्रैः करैरुष्णरुचेः समन्ताद्दूष्मायमाणाखिलदिङ्मुखस्य ।

आगन्तुमह्वः संविधं स्वकालेऽप्यनीश्वरेवापससर्प रात्रिः ॥ ८६ ॥

वर्षास्त्रियं त्वरितमस्यदुपान्तभूमे-

रुन्मूलनं कलयतीति रुषावलीढैः ।

तीरद्वुमैः खनिकटादपसारितेव

मध्यं जगाम सरितां सलिलस्यं वेणी ॥ ८७ ॥

देशे देशे जडिमकुरङ्गास्तेजोभल्लैर्दिनकरभिह्ले ।

धावं धावं प्रहरति राज्ञां धारागेहं शरणमवापुः ॥ ८८ ॥

अत्र सलिलशीकरदुर्दिनश्रिया केशवृन्दे मेघत्वानुमानादनुमानालंकारः । सीमन्त-
विद्युदित्यादि सावयवरूपकोज्जीवित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ८५ ॥

उग्रैरिति । उग्रैरत्युग्रैरुष्णरुचैः सूर्यस्य करैः समन्ताद्दूष्मायमणाऽयन्नि-
कल्पीभवन्त्यखिलानां दिशां मुखानि यस्मिंस्तस्य । उपमानात्कृञ् । लटः शानच् ।
अहो वासरस्य सविधं समीपं प्रत्यागन्तुमनीश्वरा असमर्थेवेत्युत्प्रेक्षा । रात्रिः
स्वस्य काल आगमनसमयेऽप्यपसर्प दूरं पलायते स्म, रात्रयोऽभवन्नल्पा
इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

वर्षास्विति । इयं वेणी प्रवाहः वर्षासु वर्षर्तौ । 'स्त्रियां प्रावृद्ध स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इत्यमरः । अस्माकं तदवृक्षाणामुपान्तभूमेः प्रान्तदेशस्थोन्मूलनं पातनं त्वरितं यथा तथा कलयति करोति । इत्युक्तप्रकारया रुषा कोपेनावलीढैर्न्यासैः स्त्रीयोरुभयोर्दुर्मैः स्वनिकटादात्मसमीपादपसारिता शाखाभुजैर्निष्कासितेवेत्यु-
पेक्षा । सरितां नदीनां सलिलस्य वेणी मध्यं मध्यप्रदेशं प्रति जगाम ॥ ८७ ॥

देशे देश इति । जडिमानः शैत्यान्येव कुरङ्गा हरिणा दिनकरः सूर्य एव
भिङ्गे व्याधे । 'पुलिन्दाः शवरा भिङ्गाः किराताश्चान्यजाः पृथक्' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तेजोभिः किरणैरेव भुङ्क्तेर्वाणविशेषैर्देशे देशे प्रतिदेशम् । वीप्सायां
द्विर्भावः । धावं धावं धावित्वा धावित्वा । आसीद्वर्ण्ये णमुल् । प्रहरति सति
राज्ञां धारागेहं यच्चधारागृहं शरणं रक्षकमवापुः । क्रूरैरुपद्रुतानां राजा तदाश्रितो
वा शरणमिति भावः । अत्र जडिमकुरङ्गाणां पर्यायेण तत्तद्देशस्यागपूर्वकं राज-
धारागृहाश्रयोक्तेः पर्यायालंकारः सावयवरूपकोजीवित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन
संकरः । तेन च राजधारागृहातिरिक्तस्य सर्वस्यापि निःशैत्यप्रतीत्या परिसंख्या-
लंकारप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः । मत्तावृत्तम्—'ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता'
इति लक्षणात् ॥ ८८ ॥

पाठा०—१ 'सविधे'. २ 'हि'.

CC-0. Prof. Satya Vihar Shrivastava, Director, Central Board of Secondary Education, New Delhi, India. Foundation USA

अङ्गाङ्गसङ्गासहने तपतावन्योन्यमेवाभिमुखा युवानः ।

वाचापि केचिन्मनसापि केचिदृशापि केचिदृढमालिलिङ्गुः ॥८९॥

एवं पचेलिमां हेलिमयूखकठोरिमकेलिं तस्य तनयायै निवेदयितु-
कामाभिरिव रामाभिर्निरन्तरोपान्तौ दृगध्वनि वसन्तौ वसन्तरति-
कान्ताविव जयन्तजनकानन्तरजकौन्तेयौ परिपाटलहंसपाददुरव-
गाहवनजातसनाथे पाथसि रोधसि च विहारैस्तेषां दिनानामौ-
पयिकमातिथ्यमापादयितुं तौमेव भगवतीं सरितमापतताम् ॥

अङ्गाङ्गेति । अङ्गानां स्वीयानामङ्गैः परकीयैः सङ्गं स्पर्शं न सहत इत्यसहने
तपतौ ग्रीष्मे । युवतयश्च युवानश्च युवानः । 'पुमान्ब्रिय' (पा. १।२।६७) इत्येक-
शेषः । अन्योन्यं अभिमुखाः सन्त एव केचिद्वाषा आश्लिष्ये इति वाङ्मात्रेणैव दृढ-
मालिलिङ्गुः । तावन्मात्रमप्यसहन्तः केचिदृशा दृष्ट्यैव दृढमालिलिङ्गुः, केचिन्मन-
सैवालिलिङ्गुः । सर्वत्र अपिरेवकारार्थः । अत्र यूनामुत्तरोत्तरेषां पूर्वपूर्ववाचि-
काद्यालिङ्गनमात्रासहत्वेनोत्तरोत्तरं सौकुमार्योत्कर्षप्रतीतिः सारालंकारः—'उत्तरो-
त्तरमुत्कर्षः सार इत्युच्यते बुधैः' इति लक्षणात् । स च वाचिकादेरालिङ्गनस्य
पूर्वपूर्ववर्णनात्प्रतीयत इति वस्तुनालंकारध्वनिः । 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति
न्यायेन द्वयोर्वाचिकदार्शनिकयोरुत्तरत्वेन मानसिकस्य लेखनमित्यपि ध्येयम् ॥८९॥

अथ कृष्णार्जुनयोः कालिन्ध्यां जलविहारं वर्णयति—एवमिति । एव-
मुक्तप्रकारेण पचेलिमां परिपक्वाम् । 'पच एलिमजुपसंख्यानम्' (उ. सू. ४.७७)
इति पचेः कर्मण्येलिमच् । 'परिपक्वं पचेलिमम्' इत्यमरशेषः । हेलेः सूर्यस्य
मयूखानां किरणानां कठोरिम्ण उग्रत्वस्य केलिं चेष्टाम् । 'हेलिरालिङ्गने सूर्ये' इति
वैजयन्ती । तस्य सूर्यस्य तनयायै यमुनायै निवेदयितुं ज्ञापयितुं कामो यासां
ताभिरिव स्थिताभिरित्युल्लेखा । रामाभी रमणीभिर्निरन्तराः सान्द्रा उपान्ताः
पार्श्वा ययोस्तौ दृगध्वनि चक्षुर्मार्गे वसन्तौ वर्तमानौ, मूर्तीभूय साक्षादिव
स्थितावित्यर्थः । वसन्तरतिकान्तौ मधुमन्मथाविव स्थितावित्युल्लेखा । जयन्तजन-
कस्येन्द्रस्यानन्तरजोऽनुज उपेन्द्रः, श्रीकृष्ण इति यावत् । कौन्तेयोऽर्जुनश्च द्वौ ।
परिपाटलैरुणैर्हंसानां पक्षिविशेषाणां पादैश्चरणैर्दुरवगाहैर्दुष्प्रवेशैर्वनजातैर्जलजैः
सनाथे सहिते पाथसि यमुनाजले, परिपाटलैर्हंसस्य सूर्यस्य पादैः किरणैः दुरव-
गाहेन वनजातेनारण्यसमूहेन सनाथे रोधसि यमुनातीरे च । 'हंसो विहङ्गमेदङ्कैः'
इति विश्वः । विहारैः क्रीडाभिस्तेषां दिनानां ग्रीष्मवासराणामौपयिकं युक्तमातिथ्यं
पूजनम्, ग्रीष्मावसरोचितसौख्यमिति यावत् । आपादयितुं संपादयितुं तां
स्वरामाभिर्विज्ञाप्यत्वेन संभावितामेव भगवतीं सरितं यमुनां प्रत्यापततां प्राप्त-
वन्तौ । पततेराङ्गपूर्वात्कर्तरि लङ् । उत्प्रेक्षाद्वयश्लेषाणां संसृष्टिः ॥

कल्लोलजालकपटेन कलिन्दपुत्र्या

पादं प्रति प्रससृपे परमस्य पुंसः ।

तिष्ठन्ति मे पुनरिह त्रिजगत्पवित्राः

सख्यः कतीति समवीक्षितुकामयेव ॥ ९० ॥

तस्या जलेषु तरुणाम्बुदजातिवैरि-

ष्वावर्तजालमनयोरुभयोर्व्यतानीत् ।

वीचीकराग्रविनिवारितरामसीर-

व्यावल्गनोपजनितव्रणगर्तशङ्काम् ॥ ९१ ॥

मुरारिनारीमुखपद्मपङ्क्तिर्जवेन योद्धुं जलदुर्गपद्मैः ।

तीरेऽवतस्थे तिलकापदेशात्कृत्वा पुरः खेटकमण्डलानि ॥ ९२ ॥

कल्लोलेति । कलिन्दस्य गिरेः पुत्र्या यमुनया इह भगवत्पादे त्रिषु जगत्सु पवित्रा मे मम सख्यो गङ्गाः पुनः कति अन्याः कियन्त्यस्तिष्ठन्ति ? इत्युक्त-प्रकारेण सुष्ठु समवीक्षितुं द्रष्टुं कामो यस्यास्तथोक्तयेवेत्युपेक्षा । कल्लोलानां महातरङ्गाणां जालस्य वृन्दस्य कपटेन परमस्य पुंसः श्रीकृष्णस्य पादं प्रति प्रससृपे प्रसृतम् । सृपेः प्रपूर्वाद्भावे लिट् ॥ ९० ॥

तस्या इति । तरुणाम्बुदानां कालमेघानां जातिवैरिषु जन्मशत्रुषु, तद्व-दतिनीलेष्वित्यर्थः । तस्या यमुनाया जलेषु आवर्तानां जलभ्रमाणां जालं कर्तुं वीच्यस्तरङ्गा एव कराग्राणि तैर्विनिवारितस्य रामसीरस्य बलरामहलस्य व्याव-ल्गनैः प्रहारैरुपजनितानां व्रणानां संबन्धनां गर्तानां निम्नभागानां शङ्कां वितर्क-मनयोरुभयोः कृष्णार्जुनयोर्व्यतानीद्विस्तारयामास । उपेक्षालंकारः । पुरा किल बलरामो यमुनां कृष्णेन सेव्यमानां जलश्रीडार्थमाहूय तामनागच्छन्तीं हलेना-चकर्षेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसंधेया ॥ ९१ ॥

मुरारीति । मुरारेः श्रीकृष्णस्य नारीणां मुखानामेव पद्मानां पङ्क्तिर्जले या-मुन एव दुर्गे यानि पद्मानि तैः सह जवेन योद्धुं युद्धं कर्तुं तिलकानां विशेषकाणा-मपदेशाद्व्याजालखेटकानां चर्मणां मण्डलानि पुरः कृत्वा, शस्त्राघातनिवारणार्थ-मिति भावः । तीरे यमुनातटेऽवतस्थेऽतिष्ठदिवेत्युपेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । भीरुतयान्तरवतीयं क्षणं तीरेऽवतस्थिरे इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

पाठा०—१ 'वेग'. २ 'सुविलोकितुकामयेव'. ३ 'अतानीत्'. ४ 'विनि-वर्तित'.

टिप्प०—१ एतच्चरणत एव ममैका सहचरी निर्गता, तत्तुल्या अन्यास्तत्र कति सन्ति ता द्रष्टव्या इतीच्छयेव यमुनया पादं प्रति प्रससृपे इत्याशयः । २ कथानकमिदं श्रीमद्भागवते द्रष्टव्यम् ।

निलयेने ताविसिन्दिमा प्रतिबन्धकतया तित्दाहो ज्ञात इति भावः ।

इतरासां कुधेव कुचकलशाः क्षोभेणात्कनककोकनदकोशान्विद-
लयांचक्रुः ॥

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनानां

ग्रीष्मर्तुना विनिहितं ग्रहराजपुत्री ।

तापं पितुः स्वमहरत्तरलोर्मिहस्तै-

रन्यं न याति हि विभूतिरपत्यभाजाम् ॥ ९४ ॥

सुरनायकानुजमनोवशीकृतौ

सुदृशो मुखैर्निपुणतां यथा ययुः ।

सरसीरुहैर्न नलिनीलतास्तथा

सकचान्यमूनि विकचानि तानि यत् ॥ ९५ ॥

यमस्वसुः संनिधिमेत्य रात्रौ स्वकान्तिचोरं सुदृशामुरोजः ।

नालाग्रशूले नलिनं निवेश्य ववल्ग हर्षादिव वारिमध्ये ॥ ९६ ॥

इतरासामिति । इतरासामन्यासां कुचाः कलशा इव स्तनकुम्भाः कुधा
स्वसादृश्यकोपेनेवेत्युत्प्रेक्षा । कनककोकनदकोशान्सुवर्णसौगन्धिकमुकुलान्क्षोभ-
णाभिजाघातेन क्षोभं कृत्वेति पूर्ववत्पञ्चमी । विदलयांचक्रुर्विभिदुः ॥

वक्षोजेति । ग्रहराजस्य सूर्यस्य पुत्री यमुना ग्रीष्मर्तुना विनिहितं न्यास-
रूपेण निक्षिप्तं पितुः सूर्यस्य संबन्धिनं तापमेव स्वं धनम् । 'स्वोऽस्त्रियां धने'
इत्यमरः । वनिताजनानां हरिसुन्दरीणां वक्षोजकुम्भानां कुचकलशानां निवहा-
द्वन्दात्तरलैश्चलैरूर्मिभिरेव हस्तैरहरज्जगृहे । हि यस्मात्, अपत्यभाजां पुत्रवतां
विभूतिरैश्वर्यमन्यमपत्येतरं न याति न प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ९४ ॥

सुरनायकेति । सुदृशः सुन्दर्यः । सुरनायकानुजस्य श्रीकृष्णस्य मनसः
वशीकृतौ वशीकरणे विषये मुखैः (करणैः) यथा निपुणतां कौशल्यं ययुः,
तथा नलिनीलताः पद्मवल्लयः तन्मनोवशीकृतौ सरसीरुहैर्निपुणतां न ययुः । तत्र
हेतुमाह—सकचानीति । यद्यस्मात् अमूनि मुखानि सकचानि केशसहितानि,
तानि सरसीरुहाणि विकचानि केशरहितानि विकस्वराणीति च । अत इति
योज्यम् । अत्र सुदृशां मुखैरिव नलिनीलतानां सरसीरुहैर्हरिमनोवशीकरण-
नैपुण्याभावं प्रति विकासकेशराहित्ययोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धवेदा-
राहित्यरूपसाधनवैकल्यवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमतिशयोक्तिसंकीर्णम् । मञ्जु-
भाषिणीवृत्तम् ॥ ९५ ॥

यमस्वसुरिति । सुदृशां उरोजः कुचः । इति जातावेकवचनम् । रात्रौ

पाठा०—१ 'कुचयुगलानि'. २ 'क्षोभणात्कोकनदः'. ३ 'विदलयामासुः'.

४ 'यमः स्वसुः'.

व्यात्युक्षिकायां विपुलेक्षणासु वर्षन्नखद्योतवलक्षमम्भः ।
 सखीमुदारां सरितस्तु तस्याः करोऽप्यसावीदिव कंसहन्तुः ॥९७॥
 उल्लासभाजा हरिणा प्रियायाः कल्लारमालये कलिते कवर्याम् ।
 अस्रैरसूयाहसितैश्च चित्रमुत्तंसितं वक्रमभूत्सपत्न्याः ॥ ९८ ॥
 ग्लहं निमग्नग्रहणेषु कल्पयन्स्वयंग्रहालिङ्गसुखं यदूद्वहः ।
 सवर्णवर्मा सलिले तडित्तनूः सुखादगृह्णात्सुदृशस्तु ता न तम् ९९

स्वकान्तिचोरं तदानीमेव कमलस्य मुकुलनाचौर्यानुकूल्याच्चेति भावः । नलिनम्,
 पद्मकोशमित्यर्थः । यमस्वसुर्यमुनायाः संनिधिं समीपमेत्य वारिमध्ये नालाग्र एव
 शूले निवेद्य हर्षात् स्वकान्तिचोरशूलारोपजन्यात् ववल्ग ननर्तेवेत्युल्लेक्षा
 नालाग्रशूलेति रूपकोजीविता । 'यमस्वसुः संनिधिमेत्य' इत्यनेनोक्तदण्डस्य
 मरणान्तत्वं सूच्यते ॥ ९६ ॥

व्यात्युक्षिकायामिति । व्यात्युक्षिकायाम् । 'अन्योन्योपरि हस्ताभ्यां
 व्यात्युक्षिर्जलसेचनम्' इति हलायुधः । विपुलेक्षणासु कान्तासु नखानां द्योतैः
 प्रकाशैर्वलक्षं शुभ्रमम्भो वर्षन् कंसहन्तुः श्रीकृष्णस्य करोऽपीत्यपिना पैदसमुच्चयः ।
 तस्याः सरितो यमुनायाः । 'तु'शब्दो वाक्यालंकारे । उदारां महतीं सखीं गङ्गा-
 मन्यां असावीदिवेत्युल्लेक्षा । सूयतेः कर्तरि लुङ् । नखद्योत इव वलक्षं वियति
 विक्षेपादिति भाव इत्यपि बोध्यम् ॥ ९७ ॥

उल्लासभाजेति । उल्लासं भजतीति तन्नाजा प्रेमौत्कट्ययुक्तेन हरिणा
 प्रियायाः कवर्यां केशपाशे कल्लारमालये रक्ताब्जमालये कलिते योजिते सति सपत्न्या
 वक्रं अस्रैरश्रुभिः । असूयया यानि हसितानि हासाल्लैश्च उत्तंसितं भूषितं अभू-
 दिति यत्, तच्चित्रम् । एकेन मालयेन तत्कवर्यामलंकरणे द्वयैरश्रु-हसितैरेतद्वक्रा-
 लंकरणादित्याश्चर्यम् । परमार्थस्तु-सपत्न्या वक्रमस्रैः उत्तं आर्द्रं असूयाहसितैः
 सितं श्वेतं चाभूदिति । 'आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च' इत्य-
 मरः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ९८ ॥

ग्लहमिति । सवर्णं यमुनासलिलसमानकान्ति वर्ष्म शरीरं यस्य सः
 यदूद्वहः श्रीकृष्णो निमग्नस्य जलान्तर्लीनस्य जनस्य ग्रहणेषु स्वयंग्रहालिङ्गसुखं
 ग्लहं पणं कल्पयन्सन् । 'ग्लहो द्यूतादिपूत्सृष्टे पणे' इत्यमरः । तडिदिव तनुर्यासां
 तास्तडित्तनूः सुदृशः सुन्दरीः । सलिले, तदन्तरित्यर्थः । सुखात् अनायासादेव
 अवगृह्णाजग्राह । ताः सुदृशस्तु तं नागृह्णन् । गृह्णातेः कर्तरि लङ् । अत्र 'तडि-

पाठा०—१ 'आल्लेख'.

टिप्प०—१ अन्योऽपि कस्यचिदाश्रयं कृत्वा चौर्यकर्मरतस्य सबलेच शासनं कृत्वा
 हर्षावृत्त्यतीति लोके दृष्टिगोचरम् । २ पुरा पादः प्राप्त, इदानीं तत्करोऽपि प्राप्त
 किम् ? इति 'अपि'शब्दार्थः ।

फूत्कृतैः कचिदधःस्थितिचिह्नं बुद्बुदं हरिरुदस्य निमग्नः ।

वञ्चयन्प्रतिवधूं कचिदूरुस्तम्भमम्बुषु चुचुम्ब वराङ्ग्याः ॥१००॥

क्रीडती मण्डलीभूय कृष्णयोरप्सु यौवते ।

तटिन्यास्तटयोः प्रान्ते ताटङ्के इव रेजतुः ॥ १०१ ॥

इति चिरं विहृत्य प्रतीरमुत्तीर्णाभिर्जलमेलनव्रीडादिव संकु-
चितात्मभिः कुचैरानमिताभिस्तदङ्गसङ्गसंगतशर्माणि मर्मरगिरा संस्तुत्य

त्तनूः' इति सुदृग्विशेषणस्य सवर्णवर्ष्मेति हरिविशेषणस्य च सुखेन ग्रहणयोगा-
योगतात्पर्यगर्भत्वात्परिकरद्वयं सजातीयत्वेन संसृष्टम् । यत्तु—'सुवर्णवर्ष्मा' इत्य-
पपाठे अमेण 'सुवर्णवदमलं वर्ष्म यस्य सः' इति नृसिंहः,—तत्तस्य मूलनिर्मूलकस्य
न चोद्यम्, यतस्तथा विशेषणस्य जले कृष्णाग्रहणासमर्थत्वात्सुदृशस्तं कुतो
नागृह्णन्नित्यत्र हेत्वनुक्तेर्हरैः सुखेन ग्रहणापत्तेश्च असमर्थत्वाख्यपददोषापत्ति-
रिति । किं च सुवर्णस्य अमलत्वेन साम्ये उपमया अप्रसिद्धत्वाख्यालंकारदोषा-
पत्तिरिति च । वंशस्थवृत्तम् ॥ ९९ ॥

फूत्कृतैरिति । अम्बुषु निमग्नो हरिः फूत्कृतैर्मुखमासृतैः अधःस्थितिचिह्नं
जलान्तरावस्थानसूचकं बुद्बुदं कचित् एकत्र उदस्य उत्थाप्य प्रतिवधूं प्रियायाः
सपत्नीं वञ्चयन्सन् तत्रैव स्थितो नान्तर्मार्गेण तत्संनिधिं गत इति आमयन् सन्निति
यावत् । कचित् अन्यत्र । वराङ्ग्याः प्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयम् । ऊरुः स्तम्भ इव
तं चुचुम्ब । अत्र बुद्बुदोत्पादनक्रियया वराङ्गयूरुचुम्बनात्मकमर्माप्रकाशनाय
हरिणा सपत्नीवञ्चनं कृतमिति युक्तिरलंकारः । स्वागतावृत्तम् ॥ १०० ॥

क्रीडतीति । तटयोरुभयोः प्रान्ते समीपे अप्सु जलेषु मण्डलीभूय वलया-
कृत्या अवस्थाय क्रीडती विहरती । कृष्णयोः कृष्णार्जुनयोर्यौवते युवतिसमूहौ ।
'कृष्णाख्याः शमनव्यासधनंजयजनाः' इति विश्वः । तटिन्या यमुनायास्ताटङ्के
इव रेजतुः । अत्र गौरवर्तुलत्वगुणनिमित्ता युवतिसमूहयोः कुण्डलत्वोत्प्रेक्षा ।
यत्तत्र 'प्र' इति वर्णः अन्ते यस्य तादृशो दीपे जाज्वल्यमाने इत्यर्थः' इति नृसिंहः,
तत्तत्साहितीपरिचयं विशदयति । यतः 'प्रान्ते' इत्यस्य द्विवचनान्तत्वे तादृश-
शब्दद्वयोपस्थापनावश्यकत्वेन 'दीप्र'शब्दवत्कस्यचिद्विप्रकम्प्रादेरुपस्थापने प्रकृता-
नन्वयः । सप्तम्येकवचनान्तत्वे प्रथमाद्विवचनान्तवाच्यताटङ्कविशेषणत्वायोगः ।
प्रवर्णान्तानां बहुनां सत्त्वेऽपि 'दीप्र'शब्दस्यैवोपस्थितिरित्यत्र नियामकाभावश्च ।
किं बहुना कथंचित्तदुपस्थापनेऽपि तस्य शब्दरूपस्यार्थविशेषणत्वायोगेनाव्याच्य-
वचनाख्यदोषापत्तिरिति ॥ १०१ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण चिरं विहृत्य जलक्रीडां कृत्वा प्रतीरं तटं प्रति
उत्तीर्णाभिः जलानां लडयोरभेदान्मूर्खाणां च मेलनेन संगत्या व्रीडात् लज्जये-

पवनचञ्चलैरञ्चलैः श्लाघमानानीव वसनानि निर्वसितवतीभिः काय-
कान्तिलताकोरकाणि कनकाभरणानि कामनीयकपुनरुक्तिमात्रस्य पात्र-
यन्तीभिर्वधूतीभिः सह तटाटवीं पर्यटतोस्तयोरग्ने दिशि दिशि कृशित-
शिशिरेतराभीशुप्रकाशो जनदृशां कोशीकरणदेशिकः कोऽपि महसां
राशिराविरासीत् ।

उन्मिष्योन्मिष्य यत्नात्परिचलितयथापूर्वशक्त्याथ दृष्ट्वा
तन्मध्ये वीक्ष्य कंचित्पुरुषमनुदितच्छायहस्तातपत्रम् ।

वेत्युत्प्रेक्षा । संकुचितः मुकुलितः आत्मा मनः स्वरूपं च येषां तैः । कुचा जल-
सङ्गेन स्वल्पीभवन्तीति प्रसिद्धम् । कुचैरानमिताभिः । तासामङ्गैः सङ्गेन संगतं शर्म
सुखं येषां तान्यत एव मर्मरः वेष्टनजन्यः ध्वनिरेव गीः वाक् तथा संस्तुत्य पव-
नेन चञ्चलैरञ्चलैः प्रान्तैः श्लाघमानानि शिरोभिरभिनन्दयमानानीव स्थितानि
वसनानि वस्त्राणि निवसितवतीभिर्वेष्टितवतीभिः । कायकान्तेः शरीरशोभाया
एव लतायाः कोरकाणि मुकुलानि कनकाभरणानि कामनीयकेन सौन्दर्येण नैस-
र्गिकेण पुनरुक्तिरेव पुनरुक्तिमात्रं तस्य पात्रयन्तीभिः पात्राणि कुर्वन्तीभिः ।
निसर्गसुन्दरीणां किमेतैः सौन्दर्यमिति तेषां वैयर्थ्यं सूचयन्तीभिरित्यर्थः । पात्र-
शब्दात् 'तत्करोति-' (ग. सू. २०४) इति ण्यन्ताल्लटः शतरि 'उगितश्च' (पा. ४।१।६)
इति ङीप् । वधूतीभिः कान्ताभिः सह । 'वधूती महिला भामा' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तटाटवीं यमुनातीरकाननं पर्यटतोः स्वैरं संचरतोस्तयोः कृष्णार्जुनयोरग्ने
पुरस्तात् दिशि दिशि प्रतिदिशं कृशितः क्षीणीकृतः शिशिरेतराभीशोरुष्णकिरणस्य
प्रकाश आतपो येन तथोक्तः अत एव जनस्य दृशां नेत्राणां कोशीकरणे मुकुलने
देशिकः आचार्यः, तत्कारयितेति यावत् । महसां तेजसां राशिः कोऽपि पुमानाविरा-
सीत्प्रादुर्बभूव । 'कायकान्तिलताकोरकाणीव' इति इवशब्दपाठः क्वाचित्कः प्रामा-
दिकः; तत्रोत्प्रेक्षायाः प्रसक्त्यभावात् । यत्तु—तदङ्गेल्यत्र कुचरूपाङ्गेति नृसिंहः,-
तत्र; अग्ने निवसनस्य सर्वाङ्गसंबन्धित्वेन संदर्भविरोधापत्तेरिति । उत्प्रेक्षारूपक-
संसृष्टिः ॥

उन्मिष्येति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । 'देशकालाध्वगन्तव्याः' इति कर्म-
त्वम् । यत्नात्, कृच्छ्रादित्यर्थः । उन्मिष्योन्मिष्योन्मील्योन्मील्य । वीप्सायां
द्विर्भावः । पक्ष्मणी इति शेषः । परिचलिता तेजोभिघातान्नशा । पूर्वं यथा वर्तते
स यथापूर्वम्, वास्तवीत्यर्थः । शक्तिर्वस्तुग्रहणसामर्थ्यं यस्यास्तया दृष्ट्वा चक्षुषा

पाठा०—१ 'वसित'. २ 'कनकलता'. ३ 'कोरकाणीव'. ४ 'कृशित'.
५ 'कोशीकार'.

टिप्प०—१ अधिकार्यस्याप्रतिपादनात् पुनरुक्तिर्यथा व्यर्थं, तथा स्वलावण्यशोभा-
धिकशोभाया अकरुणादृष्ट्यानि व्यर्थानि कुर्वन्तीभिरित्यर्थः ।

अक्षणा ज्ञातेयमोतोर्विदधतमनयोः प्रश्रयाश्चर्यलब्धा-

द्वैराज्यादाकुलाभूदुदुक्कुरवरयोस्तत्क्षणं चित्तसीमा ॥ १०२ ॥

मुखे तिरोवेपथुभिर्वयःकृतैर्मुकुन्दवध्वः कृतसूचना इव ।

द्विजातिवृद्धस्य पथोऽस्य पार्श्वयोर्द्विधापससुः सहसातिभीरवः १०३

ताभ्यां ततस्तस्य पदोः पुरस्तादपङ्कमात्मानमहो विधातुम् ।

स्पृष्टान्युदञ्चद्बहुधर्मतोयैरष्टाभिरङ्गैरवनीरजांसि ॥ १०४ ॥

(करणेन) तस्य तेजोराशेर्मध्ये अनुदिता अनुत्पन्ना छाया अनातपः यस्मात्त-
थोक्तम्, उपरितनसौरप्रकाशनारोधेऽप्यधस्तान्निप्रकाशानिरोधादिति भावः ।
तादृशं हस्ते आतपत्रं यस्य तम् । अक्षणा नेत्रगोलकेन ओतोर्विडालस्य ज्ञातेयं
बान्धव्यं विदधतं कुर्वन्तम्, मार्जारसदृशाक्षमित्यर्थः । ‘कपिज्ञालोर्दक्’
(पा ५।१।१२७) इति भावे ढक्येयादेशः । ‘अक्षणोः’ इति पाठे नेत्रयोरित्यर्थः ।
कंचित् अनिर्देश्यमहिमानं पुरुषं वीक्ष्य । अथ यदुवरस्य कृष्णस्य कुरुवरस्य
अर्जुनस्य च द्वयोश्चित्तसीमा मनोदेशः प्रश्रयेण विनयेनाश्चर्येण च लब्धात्प्राप्तात् ।
द्वौ राजानौ यस्यास्तस्या भावात् द्वैराज्याद्धेतोराकुला अभूत् । राजयुगमस्य प्राण-
घातुकत्वप्रसिद्धेरिति भावः । विस्मितौ विनीतौ चाभूतामिति तत्त्वार्थः । स्वभा-
वोक्त्युपमयोः संसृष्टिः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १०२ ॥

मुख इति । मुकुन्दस्य कृष्णस्य वध्वः कामिन्यः अस्यागच्छतो द्विजाति-
वृद्धस्य वृद्धब्राह्मणस्य संबन्धिभिर्वयसा वार्षकेन कृतैर्जातैः । मुखे तिरोवेपथु-
मिस्तिरश्चीनकम्पैः कृतं सूचनं पार्श्वोपसर्पणप्रेरणं यासां तथोक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा ।
अतिभीरवोऽतिभीतिवत्यः सत्यः पथस्तन्मार्गस्य पार्श्वयोः द्विधा द्विप्रकारं सहसा
अपससुरगच्छन् । वंशस्थवृत्तम् ॥ १०३ ॥

ताभ्यामिति । ततस्ताभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यां आत्मानं शरीरं च अपङ्कं
निष्पापं कर्दमशून्यं च विधातुं उदञ्चन्ति अङ्कुरन्ति बहूनि धर्मतोयानि स्वेद-
विन्दवो येषु तैः अष्टाभिरङ्गैः फालभुज[जानु]वक्षःपादैः तस्य दिव्यपुरुषस्य पदोः
पादयोः पुरस्तात् अग्रे अवन्या भुवः रजांसि रेणवः राजसविकाराश्च स्पृष्टानि,
साष्टाङ्गं नमश्चक्रतुरित्यर्थः । ‘अहो’ इत्याश्चर्यं । जगत्पावनयोरपि नर-नारायणयो-
रात्मनो निष्पापत्वकरणाभिप्राय इत्याश्चर्यमिति भावः । अत्र स्वज्ञाङ्गावनीरजः-
स्पर्शनजन्यसपङ्कत्वप्रयत्नस्य राजसविकाराश्रयणप्रयत्नस्य वा स्वस्वविपरीतनिष्प-
ङ्कत्वनिष्पापत्वफलेच्छाजन्यत्वाद्विचित्रालंकारः, ‘विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतफले-
च्छया’ इति लक्षणात् । स च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवितं
इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ १०४ ॥

पाठा०—१ ‘दत्त’. २ ‘घन’.

टिप्प०—१ अग्निनेत्र-मार्जारनेत्राणां मिथः सादृश्यादियमुक्तिः ।

परस्परासङ्गफलप्रदित्सया स्वजन्मतारैन्दववासराविव ।
उपस्थितौ तावुपसृत्य संभ्रमात्सं आशिषोऽनन्तरमेवमब्रवीत् १०५
क्षुत्प्रपीडयति मामयि वीरौ ! कुक्षिमेत्य चकितेव युवाभ्याम् ।
याच्यते तदशनं बहु भोक्तुं यस्य तृप्यति पुरातिथिरेषः ॥१०६॥

इत्थं स्वदक्षिणकरं पुरतः प्रसार्य
तस्यार्दतो वचनपाण्यनुधाविवेगा ।
ताभ्यां तथेति फणितिस्तु समाललम्बे
सत्स्वर्थना फलमदौहृदमेव सूते ॥ १०७ ॥

परस्परेति । सोऽग्निर्वृद्धब्राह्मणवेषः परस्परासङ्गेनान्योन्यमेलनेन यत्फलं
भोजनं तस्य प्रकर्षेण दातुमिच्छा प्रदित्सा । ददातेः सङ्गन्तादप्रत्ययः । तथा
उपस्थितौ प्रत्यासन्नौ स्त्री स्त्रीयौ जन्मतारा जन्मनक्षत्रं ऐन्दववासरः सोमवारश्च
तौ द्वाविव स्थितावित्युत्प्रेक्षा । तौ कृष्णमर्जुनं च उपसृत्य संनिधाय आशिष
आशीर्वादस्य अनन्तरं संभ्रमात्संतोषात् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाब्रवीत् । संभ्र-
मादुपसृत्येति वा योजना । 'अध्वा भोजनमालस्यम्' इत्यादिना भातुवारादेः
जन्मक्षयोगे प्रत्येकं फलध्रवणात्तत्रत्यभोजनफलप्रदातृत्वेन कृष्णार्जुनयोस्तत्त्वेनो-
त्प्रेक्षणम् । 'तदाशिषोऽनन्तरम्' इत्यपपाठे भ्रमेण नृसिंहव्याख्यानं कर्तृवाचक-
पदाभावेन न्यूनपदत्वाख्यदोषापत्तेरुपेक्ष्यम् । वंशस्थवृत्तम् ॥ १०५ ॥

क्षुदिति । अयि वीरौ हे कृष्णार्जुनौ ! क्षुत् जठराग्निजितोदरदाहः युवाभ्यां
युष्मत्तः चकिता भीतेवेत्युत्प्रेक्षा । कुक्षिमुदरं एव मां प्रकर्षेण पीडयति । एषो-
ऽतिथिर्यस्यान्नस्य पुरात्रे तृप्यति, येनान्नेन तृप्तो भविष्यतीत्यर्थः । 'यावत्पुरा-
निपातयोर्लट्' (पा. ३।३।४) इति लट् । 'निकटागामिके पुरा' इत्यमरः । अनेन
मया तदशनं अन्नं खाण्डववनरूपं बहु यथा तथा भोक्तुं याच्यते । याचेः
कर्मणि लट् । अत्र क्षुत्पीडाया अशनयाज्जाहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमु-
त्प्रेक्षासंसृष्टम् । स्वागतावृत्तम् ॥ १०६ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण स्वस्य दक्षिणकरं पुरतोऽप्ये प्रसार्य । अर्दतः,
अशनं प्रार्थयत इत्यर्थः । चुरादिणेरनित्यत्वादप्रयोगः । तस्य ब्राह्मणस्य यद्वचनम्
'याच्यते तदशनं बहु भोक्तुम्' इत्येवंरूपं तस्य पाण्यनुधावी वेगो यस्याः सा,
अविलम्बितानन्तर्येत्यर्थः । तथा तदशनं दास्यावः इत्युक्तप्रकारा फणितिः वाक्यं
ताभ्यां तु कृष्णार्जुनाभ्यामपि समाललम्बे गृहीता । लम्बतेः कर्मणि लिट् ।
तथा हि—सत्सु सज्जनेषु अर्थना याज्जा स्त्रीलिङ्गेन स्त्री च अदौहृदं गर्भधारणं

पाठा०—१ 'तदाशिषो'. २ 'याचते'. ३ 'भणितिः'.

अथ मुदा कथितात्मयथातथाभावो भगवान्बृहद्भानुर्दन्तपटीयव-
निकान्तर्नटस्मितयोर्देवकीपृथासुतयोर्धुरि गिरिदरीवसतिधुरीणविभावरी-
चरसरीसृपदिविषदरीशर्मदुरीकृतदुरीहितताण्डवस्य खाण्डवस्य जगत्कण्ठे-
गङ्गुत्वं तत्परिरक्षणदक्षस्य ऋभुक्षणास्तक्षके पक्षपातं च विनिवेद्य युवयोः
कटाक्षबलेन क्षणादिधक्षामीति स्वमपेक्षितविशेषमाचक्षे ॥

भूसंज्ञया यदुपतेः पुरुहूतसूनुः

संतुष्यतोऽथ जगृहे स तनूनपातः ।

तूणौ च गाण्डिवसखौ तुरगांश्च शुभ्रा-

न्कान्तं रथं च नटता कपिकेतनेन ॥ १०८ ॥

विनैव, सद्य एवेत्यर्थः । फलं सूते जनयति, सन्तोऽविलम्बितमेवार्थिनः कृतार्थ-
यन्तीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०७ ॥

अथेति । अथ तयोः प्रतिज्ञानन्तरं मुदा संतोषेण याचितार्थदानप्रतिज्ञाजन्ये-
नात्मनः यथातथाभावः यथातथ्यम्, अशित्वमिति यावत् । स कथितो निवेदितो
येन स भगवान् बृहद्भानुरग्निः दन्तपट्याः अधरोष्ठस्यैव यवनिकायाः तिर-
स्करिण्याः अन्तर्मध्ये नटत्प्रसरत् स्मितं ययोस्तयोः, स्मेराधरयोरित्यर्थः ।
देवकीसुतस्य पृथासुतस्य च तयोः कृष्णार्जुनयोर्धुरि पुरस्तात् । गिरिदरीषु शैल-
गुहासु वसतिधुरीणैर्निवासिभिः विभावरीचरै रक्षसैः, सरीसृपैः सर्पैः, दिविष-
दरीशैः असुरश्रेष्ठैश्च मेदुरीकृतं सान्द्रीकृतं दुरीहितानां लोकोपद्रवाणां ताण्डवमा-
विर्भावो यस्मिन् तस्य खाण्डवस्य खाण्डवनामारण्यस्य जगतः लोकस्य कण्ठे-
गङ्गुत्वं रोगजन्यकिणत्वम्, अभोज्यत्वमिति यावत् । तस्य खाण्डवस्य परिरक्षणे
दक्षस्य समर्थस्य ऋभुक्षणा इद्रस्य तक्षके तत्र वर्तमाने नागराजे पक्षपातं च
विनिवेद्य युवयोः कटाक्षबलेन साहाय्योपजीवनेन क्षणान् दिधक्षामि दग्धुमि-
च्छामि, तदिति शेषः । इत्युक्तप्रकारं स्वं स्वीयमपेक्षितविशेषं कामितार्थमाच-
क्षे कथितवान् । चक्षेः कर्तरि लिट् । 'सातिजवम्' इति पाठे ससहायं यथा
तथेत्यर्थः । 'सहायोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः ॥

भूसंज्ञयेति । अथ स पुरुहूतसूनुरर्जुनो यदुपतेः श्रीकृष्णस्य भ्रुवः संज्ञया
प्रेरणेन संतुष्यतः कामितार्थप्रतिज्ञया प्रहृष्यमाणान्तनूनपातोऽग्नेः । 'जातवेदास्तनून-
पात' इत्यमरः । गाण्डिवस्य नाम धनुषः सखायौ सहवर्तमानौ गाण्डिवसखौ ।
'राजाहःसखिम्यष्टच्' (पा. ५।४।९१) इति समासान्तष्टच् । तूणौ निषङ्गौ च,
त्रीनपीत्यर्थः । शुभ्रान् श्वेतान् तुरगान् अश्वान् । नटता नृत्यता कपिना आज्ञनेयेन

पाठा०—१ 'जवनिका'. २ 'नदीभवत्'. ३ 'ताण्डवस्य जगत्कण्ठे'. ४ 'गङ्गुत्वं

च'. ५ 'निवेद्य'. ६ 'स्वयमपेक्षित'. ७ 'स्वयमपेक्ष्य'.

मरुन्मनोमार्गणवैनतेयपृथग्जयात्तैरिव कीर्तिशायैः ।

चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं स फाल्गुनस्तं रथमारुरोह ॥१०९॥

दशमुखनगरे पुरानुभूतं दहनहठात्करणं पुनर्दिदक्षुः ।

उपगत इव मारुतिः स साक्षादुदलसदस्य रथाग्रकेतनाङ्कः ॥११०॥

तद्भुजावनुधावन्त्याः संग्रामेषु जयश्रियः ।

जङ्घाद्वयधियं तूण्यौ जनयामासतुस्तदा ॥ १११ ॥

पवनसखदृशोर्मुदं वितन्वन्पटुतरटंकृतिकम्पिताटवीकः ।

कुटिलमतनुर्तार्जुनः कराभ्यां गुणमिव दण्डमैथास्य गाण्डिवस्य ॥

अथ गरुडवलीमुखध्वजाभ्यामनुमतिमेत्य स संननाह हर्षात् ।

बलरिपुमणिनीलमुत्प्रवालं वनमशितुं वडवास्यभूरिवाग्निः ११३

युक्तेन केतनेन ध्वजेन कान्तं मनोहरम् । शाकपार्थिवादिना समासः । रथं जगृहे गृहीतवान् । लौकिकसाधनैरलौकिकैर्योद्धुमशक्यत्वादिति भावः ॥ १०८ ॥

मरुदिति । स फाल्गुनोऽर्जुनः । मरुतो वायोः मनसः मार्गणस्य बाणस्य वैनतेयस्य गरुडस्य च चतुर्णां पृथक् प्रत्येकं ये जयाः चत्वारस्तेभ्यः आत्तैः कीर्तिशायैः कीर्तिशिञ्जुभिरिव स्थितैश्चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं संयुज्यमानं तं तादृग्वेगवन्त्वेन प्रसिद्धमग्निदत्तं रथमारुरोह । उत्प्रेक्षा ॥ १०९ ॥

दशमुखेति । अस्यार्जुनस्य रथाग्रकेतनोऽङ्कः चिह्नत्वेन वर्तमानः स प्रसिद्धो मारुतिर्हनुमान् । दशमुखस्य रावणस्य नगरे लङ्कायां पुरा दाहसमये अनुभूतं दृष्टं दहनस्य अग्नेर्हठात्करणं बलाद्दाहं पुनर्द्रष्टुमिच्छुर्दिदक्षुः सन् । अत एव साक्षान्मूर्ती-भूय उपगतः आगत इवेत्युत्प्रेक्षा । उदलसद्वृत्यति स । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ११० ॥

तदिति । संग्रामेषु युद्धेषु तस्यार्जुनस्य भुजौ प्रत्यनुधावन्त्या अनुसरन्त्या जयश्रियो जयलक्ष्म्याः जङ्घाद्वयस्य धियं संभावनां तूण्यौ अग्निदत्ताक्षयतूणीरौ तदा खाण्डवदाहोद्योगावसरे जनयामासतुः । उत्प्रेक्षा ॥ १११ ॥

पवनसखेति । अथार्जुनः पवनसखस्याग्नेर्दृशोर्मुदं चक्षुरुत्सवं वितन्वन् करिष्यमाणः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः । कराभ्यां पटुतरयाऽतिकठोरया टंकृत्या कम्पिताऽटवी खाण्डवारण्यभागो येन तथोक्तः सन् । 'नद्युतश्च' (पा. ५।४।१५३) इति कप् । अस्याग्निदत्तस्य गाण्डिवस्य कामुकस्य गुणं ज्यामिव दण्डं कुटिलं वक्रं अतनुत कृतवान्, आकर्षणेनेति भावः । अत्र गाण्डिवगुण-दण्डयोः कौटिल्यकरणौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगितामेदः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ११२ ॥

अथेति । अथ सोऽग्निः । गरुडवलीमुखध्वजाभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यामनुमतिं दाहाभ्यनुज्ञामेत्य । हर्षात् वडवा अश्वयोषिदाकारः और्वमुनिकोपः तस्यास्यात् सुखात् भवतीति भूरग्निः वडवानल इव बलरिपुमणिरिन्द्रनीलरत्नमिव नीलं

पाठा०—१ 'जयात्तैः'. २ 'केतनाङ्कम्'. ३ 'तूणौ'. ४ 'असकृत्'. ५ 'अपि'.

शोणरुचा शिखयातिमहत्या बाणपुरावृतिवासनयेव ।

चण्डतरोऽस्य वनस्य समन्तात्कुण्डलनां कलयन्ववृधेऽग्निः ११४

प्रथमं पावकषिङ्गे परिरम्य गृहीतपल्लवोष्ठपुटे ।

उपकण्ठे वनराजेरुदगादाकुलकपोतनादततिः ॥ ११५ ॥

क्रमेण प्रबलीभवतो भगवतः पवमानसखस्य तमालादिषु
केषुचित्तरुषु पैर्णोच्चयायमानैर्धूमैः किंशुकादिषु केषुचिद्गुह्येषु स्तवका-

इयामं उद्गतानि प्रवालानि किसलयानि विद्रुमाश्च यस्मिंस्तत् । वनं खाण्डवं
सामुद्रजलं चाशितुं भक्षितुं संननाह संनद्धोऽभूत् । श्लिष्टविशेषण्यमुपमा ॥ ११३ ॥

शोणेति । अथ चण्डतरोऽतिभीषणोऽग्निर्बाणपुरस्य वलिपुत्रनगरस्य शोणा-
ख्यस्य आवृतिवासनया प्राकारात्मना स्वावस्थानसंस्कारेणैव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ।
अतिमहत्या शोणरुचा रक्तप्रभया शिखया ज्वालया अस्य वनस्य खाण्डवस्य
समन्तात्परितः कुण्डलनां कुण्डलाकारेण वेष्टनं कलयन्कुर्वन्सन् । वृधे वर्धते
स्म । वर्धतेः कर्तरि लिट् । बाणपुरस्याग्निमयः प्राकारः पुराणप्रसिद्धः । तोटक-
वृत्तम्—‘तोटकवृत्तमिदं भभमा गौ’ इति लक्षणात् ॥ ११४ ॥

प्रथममिति । पावकोऽग्निः पिङ्ग इव तस्मिन् । ‘पिङ्गः पाल्लविको विटः’
इत्यमरः । प्रथममादौ परिरम्य संवेष्ट्य आश्लिष्य च गृहीतो दग्ध आस्वादितश्च
पल्लव ओष्ठपुट इव येन तथोक्ते सति । वनराजेः खाण्डवस्य स्त्रीलिङ्गात्कस्याश्चि-
न्नायिकायाश्च । उपकण्ठे समीपे कण्ठदेशे च आकुला तापार्या दन्तक्षतवेदनया
च संकुला कपोतानां पारावतानां तेषामिव च नादततिः कलकलरवराशिः
उदगादाविर्वभूव । अत्र प्रस्तुताग्निवनराजिश्लिष्टसाधारणविशेषणसाम्यादप्रस्तुतपरि-
रम्भपूर्वकाधरचुम्बनमणितमनोहरविटकामिनीसंभोगव्यापारप्रतीतेः समासोक्तिर-
लंकारः । ‘समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्’ इति लक्षणात् । अत्र
संभोगस्यालिङ्गनपूर्वकत्वं रतिकूजितानां कपोतनादसाम्यं च रतिरहस्ये—‘आदौ
रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्’ इति । तत्र भावुककपोतवारि-
देत्यादिना प्रसिद्धं रत्यायासजनितो हुंकारो मणितमिति । आर्यावृत्तम् ॥ ११५ ॥

क्रमेणेति । क्रमेण प्रबलीभवतः प्रवर्धमानस्य भगवतः पवमानसखस्याग्नेः
संवन्धिभिः । इतीदं तृतीयान्तपञ्चकेऽपि योज्यम् । तमालादिषु केषुचित्तरुषु

पाठा०—१ ‘चण्डतरस्य’ । २ ‘कुण्डलनम्’ । ३ ‘उपकण्ठम्’ । ४ ‘इष्टुमेषु’ ।
५ ‘पत्रोच्चयाय’ । ६ ‘केषुचित्स्तवका’ ।

टिप्प०—१ वडवानलो यथेन्द्रनीलमणिवज्रीलमुत्प्रवालमुद्गतविद्रुमं जलमशितुं
सन्नद्धो भवति तद्वदित्याशयः । २ अन्योऽपि अस्यासजन्यस्वभावानुसारेण कर्म करोति
इति दृष्टचरम् । ३ विटेन प्रियाया आलिङ्गनेनोष्ठपुटग्रहणे च कृते सति रसावेशेन कण्ठा-
त्कपोतशब्दसमशब्द आविर्भवति ।

यमानैर्ज्वालाकंदलैस्तिलकादिषु केषुचिंपचेलिमफलबीजायमानैः स्फु-
लिङ्गैर्हरिचन्दनादिषु केषुचिद्विटपिषु वल्कलायमानैरालोकैर्नीडवत्सु
केषुचित्परस्परपक्षिपक्षताडनरटनायमानैः श्लोषैश्चटचटत्कारैश्च परितः
परीतमपि तद्वनं मुहूर्तं यथापुरमवतस्थे ॥

हुताशनपरित्रासादुच्चलन्त्या वनश्रियः ।

कवरीव श्लथा वेगात्कापि धूम्या खमानशे ॥ ११६ ॥

वलयं धूमरेखाया वर्त्मनि द्योसैदां बभौ ।

भाविनः शरकूटस्य परितो मानसूत्रवत् ॥ ११७ ॥

वृक्षेषु नीलदलेषु पर्णोच्चयः दलसमूह इव आचरद्भिः पर्णोच्चयायमानैः । उपमाना-
त्ययः । लटः शानच् । एवमग्रेऽपि । धूमैः । किंशुकादिषु केषुचिद्गुमेषु तरुषु
रक्तकुसुमेषु स्तवकायमानैः पुष्पगुच्छवदाचरद्भिः ज्वालाकन्दलैः शिखाङ्कुरैः ।
तिलकादिषु केषुचित्तरुषु रक्तबीजेषु पचेलिमानां पक्वानां फलानां बीजायमानैः
स्फुलिङ्गैरग्निकणैः । हरिचन्दनादिषु केषुचिद्विटपिषु तरुषु रक्तत्वक्षु वल्कलाय-
मानैः । 'त्वक्छी वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः । आलोकैः प्रकाशैः । नीडवत्सु
पक्षिकुटीरधारिषु केषुचित्तरुषु परस्परं पक्षिणां पक्षाभ्यां ताडनेन यद्गतं चट-
चटशब्दस्तद्वदाचरद्भि रटनायमानैः । श्लोषाणां दाहानां संबन्धिभिश्चटचटत्कारैः
परितः सर्वतः परितं व्याप्तमपि तद्वनं खाण्डवं मुहूर्तमल्पकालं यथापुरं दाहा-
त्युरेव अवतस्थेऽवर्तत । 'अव्ययं विभक्ति-' (पा. २।१।६) इत्यादिना सादृश्यार्थे-
ऽव्ययीभावः । 'नाव्ययीभावात्-' (पा. २।४।८३) इत्यम् । अत्राग्निदाहेन विकृतस्य
वनस्य पुनर्धूमादिभिः पूर्वावस्थासंपादनात्पूर्वरूपालंकारभेदः—'पूर्वावस्थानु-
वृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि' इति लक्षणात् । तस्य चोपमापञ्चकोजीवितत्वात्त-
योरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

हुताशनेति । कापि महत्त्वेनानिर्वाच्या धूम्या धूमपङ्क्तिः । पाशादित्वाद्यत् ।
हुताशनादग्नेः परित्रासात्परितो भयात् उच्चलन्त्या ऊर्ध्वं पलायमानाया वनश्रियो
वनलक्ष्म्या वेगात् पलायनसंभ्रमात् श्लथा मुक्तबन्धना कवरी केशपाश इवे-
त्युल्लेक्षा । आकाशं आनशे व्याप्नोति स ॥ ११६ ॥

वलयमिति । धूमरेखाया वलयं मण्डलम् । द्यवि आकाशे सीदन्तीति
द्योसदां देवानां वर्त्मनि आकाशे भाविनो भविष्यतः शरमयस्य कूटस्य शालायाः
परितः यावच्छालं मानसूत्रवत् प्रमाणसूत्रमिवेत्युल्लेक्षा । बभौ । 'वासः कुटी
द्वयोः शाला' इति गृहपर्यायेष्वमरः ॥ ११७ ॥

पाठा०—१ 'पक्षिम्'. २ 'केषुचिद्वल्कलायमानैः'. ३ 'प्रोद्यच्चटचटत्कारैः'.
४ 'सर्वतः'. ५ 'तद्वनं यथापुरं'. ६ 'द्युसदां'.

टिप्प०—१ यथा कश्चित्परिमाणार्थमादौ सूत्रन्यासं करोति तद्वदित्यर्थः ।

अस्यैव गाण्डिवभृतो भुवि भो जन ! त्वं

मल्लं तृणाय मरुतामपि मन्यमानम् ।

बाहोर्बलं पठ पठेति वदन्निवाग्निः

स्फोटारवं स झटिति स्फुटयांचकार ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वयुग्मज्वलदग्निकन्दला वनान्तभाजोऽजगरा महत्तराः ।

निशातवज्रैक्षतनिःस्रुतासृजां दशामयत्नाजगृहुर्महीभृताम् ॥ ११९ ॥

तत्र निकुरम्बाणि स्तम्बेरमाणामामूलमनलार्चिरवलम्बितदन्त-
मुसलानि प्रेमपरवशतया वशासु वितरितुं स्वसूक्तभागविन्यस्त-
जग्धार्धसल्लकीपल्लवकवलानीव क्षणमलक्ष्यन्त ॥

अस्यैवेति । भो जन हे लोक ! त्वं मरुतां देवानां मल्लं वीरमिन्द्रमपि भुवि
तृणाय मन्यमानं तृणकल्पत्वेन संभावयमानम् । अस्य गाण्डिवभृतोऽर्जुनस्यैव
बाहोर्भुजयोर्बलं शौर्यं पठ पठोच्चारयोच्चारय इत्युक्तप्रकारेण वदन् भुवश्चिवे-
त्युत्प्रेक्षा । सोऽग्निः स्फोटैर्वैष्णवादीनां दाहजन्यदलनैर्य आरवः पटपटात्कारस्तं
झटिति द्रुतं स्फुटयांचकार प्रकटितवान् ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वेति । वनान्तभाजः खाण्डववनवासिनो महत्तरा अतिस्थूलायतो-
न्नता अजगराः सर्पविशेषाः स्वयोः स्वीययोः पार्श्वयोर्युग्मे ज्वलन्तोऽग्नेः कन्दला
ज्वाला येषां तथोक्ताः सन्तः । निशातेनातितीक्ष्णेन वज्रेणेन्द्रायुधेन यानि
क्षतानि, व्रणानीत्यर्थः । तेभ्यो निःस्रुतान्युद्गतानि असृजि शोणितानि येषां तेषां
महीभृतां पर्वतानां दशामवस्थाम्, साम्यमिति यावत् । अयत्नाद्यत्नं विनैव
जगृहुः । अत्रान्यदशाया अन्यत्रासंभवेनौपम्याक्षेपादसंभवधर्मनिबन्धनरूपो निद-
र्शनालंकारः ॥ ११९ ॥

तत्रेति । तत्र दृश्यमाने खाण्डवे स्तम्बेरमाणां गजानां निकुरम्बाणि वृन्दानि ।
'इमः स्तम्बेरमः पद्मी', 'वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम्' इत्युभयत्राप्यमरः ।
आमूलं मूलदेशपर्यन्तमनलार्चिर्भिरग्निज्वालाभिरवलम्बितानि व्याप्तानि दन्ता
मुसलानीव तानि येषां तथोक्तानि सन्ति । प्रेम्णा प्रियानुरागेण परवशतया
पारवश्येन हेतुना वशासु करिणीषु विपये वितरितुं सूक्तभागयोरोष्ठप्रान्तयोर्वि-
न्यस्ता अर्धं जग्धा जग्धार्धाश्च सल्लकीपल्लवमयाः क्रवला यैस्तथोक्तानीवेत्यु-
त्प्रेक्षा । क्षणमलक्ष्यन्तादृश्यन्त । लक्षतेः कर्मणि लङ् ॥

पाठा०—१ 'हे जन'. २ 'मन्यमानः'. ३ 'बाहोः'. ४ 'स्फुटयांचभूव'.
५ 'क्षतानिःस्रुतासृजा'. ६ 'स्वसूक्तभागविन्यस्त'.

टिप्प०—१ सल्लकीपल्लवानामतिरक्तत्वात्पल्लवानां सूक्तभागस्थापनस्य करिस्वभावा-
च्चेयमुत्प्रेक्षेति भावः ।

सविधज्वलनोष्मवीचिभिः सपदि म्लानकपित्थशाखिनाम् ।
 परिपाकसिताः फलव्रजाः प्रवभुः स्फोटकबुद्बुदा इव ॥ १२० ॥
 निशि केवलं तमसि दीप्रतनुं निजजातिमोषधितरुं निखिलम् ।
 इतरे विजेतुमिव ते तरवो दिवसेऽपि जज्वलुरतीवतराम् ॥ १२१ ॥
 दम्पदानवनिशाचरवर्गस्तत्र गाण्डिवभृता निहतोऽपि ।
 तन्निषङ्गयुगबाणगणानां संख्यया प्रतिभटत्वमकार्षीत् १२२
 ज्वालतापभरकुण्डलिताङ्गीः क्ष्वेडसारघृतसेचनमृद्धीः ।
 सर्पपुंगवततीरतिहृष्टः शङ्कुलीरिव चर्चर्च कृशानुः ॥ १२३ ॥

सविधेति । सविधे समीपे ज्वलनस्य ज्वलतोऽग्नेरूपमणो वीचिभिः परम्प-
 राभिः सपदि म्लानानां पुष्टानां कपित्थानां नाम शाखिनां वृक्षाणां संबन्धिनः
 परिपाकेन सिताः श्वेताः फलानां व्रजाः समूहाः । स्फोटकस्य मसूरिकारोगस्य
 बुद्बुदाः व्रणविशेषा इवेत्युत्प्रेक्षा । प्रवभुः ॥ वैतालीयम् ॥ १२० ॥

निशीति । निशि केवलं रात्रावेव तत्रापि तमस्येव दीप्रा प्रकाशमाना तनुर्देहो
 यस्य तं निजजातिं निखिलं समस्तमोषधितरुं ज्योतिर्लतां विजेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
 इतरे तद्विनास्ते खाण्डवीयास्तरवो दिवसे अहन्यपीत्यपिना किमुत रात्राविति
 ध्वन्यते । अतीवतरां भृशं जज्वलुर्ज्वलन्ति स्म । प्रतिभटक्षरावृत्तम् ॥ १२१ ॥

दम्पेति । तत्र खाण्डवे गाण्डिवभृताऽर्जुनेन निहतः पलायनसमये खण्डितोऽपि
 दम्पानां दानवानामसुराणां निशाचराणां राक्षसानां च वर्गः समूहस्तस्यार्जुनस्य
 निषङ्गयुगेऽक्षयतूणीरयुग्मे बाणगणानां संबन्धिन्या संख्यया सह प्रतिभटत्वं
 प्रतिवीरत्वं तुल्यत्वं च अकार्षीत् चक्रे । कृजः कर्तारि लुब्धः । सिचि वृद्धिः ।
 अत्र निहतस्य प्रतिभटत्वमिति विरोधस्य तुल्यत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासः ।
 एवं तादृशदानवनिशाचरवर्गस्य साक्षाच्छत्रुणाऽर्जुनेन सह योद्धुमशक्त्या तन्निषङ्ग-
 बाणगणसंख्यया प्रतिभटत्ववर्णनात्प्रत्यनीकालंकारः । द्वयोश्च श्लेषैकोत्थापितत्वा-
 दैककालिकत्वाच्च समप्राधान्यसंकरः । स्वागतावृत्तम् ॥ १२२ ॥

ज्वालेति । कृशानुरग्निज्वालानां तापभरेण तापातिशयेन कुण्डलितानि
 कुण्डलाकृतिं नीतान्यङ्गानि देहा यासां ताः । क्ष्वेडसारस्य विषरसस्यैव घृतस्य
 सेचनेनोक्षणेन मृद्धीः । 'ओतो गुणवचनस्य' इति ङीप् । शङ्कुलीश्चक्रा-
 कृतिभक्ष्यविशेषानिव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । सर्पपुंगवानां सर्पश्रेष्ठानां ततीः

पाठा०—१ 'दीप्त'.

टिप्प०—१ कपित्थवृक्षाणां फलान्यग्निसंपर्कजनतद्बुक्षस्फोटका इव बभूवुरित्याशयः ।

२ असंख्यबाणैरसंख्या हता इत्यसंख्यत्वेन, कोटिबाणैः कोटिहता इति संख्यया वा
 प्रतिभटत्वं स्वीकृतमित्यर्थः ।

तावत्तक्षकरक्षणाय सहसा शक्रोऽधिरुह्य द्विपं

वज्रं न्यस्य तदीयमूर्ध्नि मरुता संनाहयन्नाहिनीम् ।

ब्रह्माण्डप्रतिरोधनेन विमुखैर्धूमैरिवारण्यजै-

रातस्तार नभस्तलं जलधरैरारब्धघोरारवैः ॥ १२४ ॥

ततस्तैर्नेकैर्नाकैकसामनीकैर्मत्सरेण तदुपरि निपात्यमानदिग्भित्ति-
शिखराणामिव वेगादापततां वारिधौ वाडवह्व्यवाडपि कवलितोऽयमस्मा-
भिरितीव विद्युतः प्रकाश्य गर्जितेन तर्जयतामिव पर्जन्यानामासारसर्वा-
भिसारेण निर्वापिते वनाग्नौ मनाक्दयामायमाने सति शोणायमानलो-
चनेन कपिकेतनेन तत्प्रतिचिकीर्षया शरकदम्बैरम्बरे निरवलम्बमाकलितां
शौलां छत्रीकृत्य पुनरपि समुन्नीयमाननिजकेतुसुषुब्धो भगवानुद्दिदीपे ॥

समूहान् । अतिहृष्टः सन् । चर्चय, ददाहेत्यर्थः । चर्वतेः कर्तरि लिट् । 'द्वयो-
ज्वालकीलौ' इति 'ज्वाल'शब्दस्य पुंस्त्वानुशासनात्तत्त्वेन निर्देशः ॥ १२३ ॥

तावदिति । तावत्सर्पदाहसमये शक्रः इन्द्रस्तक्षकस्य नाम सर्पराजस्य
रक्षणाय रक्षणं कर्तुं इति 'क्रियार्थ-' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । सहसा
द्रुतं द्विपमैरावतमधिरुह्यारुह्य तदीये मूर्ध्नि शिरसि वज्रमायुधं न्यस्य निधाय
मरुतां वाहिनीं देवसेनां संनाहयन् युद्धाद्योद्योजयन् सन् ब्रह्माण्डे तद्विज्ञौ प्रति-
रोधनेन प्रत्याघातेन विमुखैः प्रत्यावृत्तैरारण्यजैः खाण्डवदाहोद्भवैः धूमैरिव
स्थितैरित्युल्लेक्षा । आरब्धाः कृताः घोराः कठोराः आरवा गर्जितानि यैस्तैर्जलधरै-
र्मैधैर्नभस्तलं गगनप्रदेशमातस्ताराच्छादितवान् । स्तृणातेः कर्तरि लिट् । शार्दूल-
विक्रीडितवृत्तम् ॥ १२४ ॥

तत इति । ततः अनेकैस्तैर्नाकैकसां देवानामनीकैः बलैः मत्सरेण द्वेषेण
तेषां कृष्णार्जुनपावकानामुपरि शिरसि निपात्यमानानां दिशामेव भित्तीनां शिख-
राणामिव स्थितानाम् । अत एव वेगादापतताम्, गुरुत्वादिति भावः । वारिधौ
समुद्रे अयं वाडवह्व्यवाड वडवानलोऽपि अस्माभिः कवलितो भक्षितः, किमुत
यूयमिति 'अपि'शब्दार्थः । इतीव विद्युतः प्रकाश्य गर्जितेन, तन्मिषेणेत्यर्थः ।
तर्जयतां अवस्थितानां पर्जन्यानां मेघानां संबन्धिना आसारस्य धारासंपातस्य
सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन निर्वापिते शमिते वनाग्नौ खाण्डववह्नौ मनागल्पं इयामा-
यमाने सति । 'धारासंपात आसारः', 'सर्वाभिसारः सर्वोद्योगः सर्वसंहनार्थकः'
इति चामरः । शोणायमाने कोपादरुणीभवती लोचने यस्य तथोक्तेन कपिकेतनेन
कपिध्वजेनार्जुनेन तस्यासारसर्वाभिसारस्य प्रतिकर्तुमिच्छा प्रतिचिकीर्षा तयाम्बर
आकाशे निरवलम्बं कुड्यस्तम्भाधारवर्जं यथा तथा शरकदम्बैर्बाणवृन्दैराकलितां

पाठा०—१ 'ततस्तैर्नाकैकसां'. २ 'ह्व्यवाहोऽपि'. ३ 'वने'. ४ 'शर-
शाल'.

तत्रान्तरे प्रोषितवल्लभतया प्रेम्णा कुमारमश्वसेनं निगीर्य दहनार्चिरुष्णा-
सहिष्णुतया पुनरपि निर्वृत्य दिवं प्रयान्तीभिर्धनधाराभिरिव पन्नगकन्य-
काभिः सह वनादुत्पत्तन्तीं तक्षककुटुम्बिनीमविलम्बितमेव श्वेतवाहनः
शितमुखेन शिलीमुखेन रसनायामिव ग्रीवायामपि द्विधा विदलयांचक्रे ॥

नभसि कृते शरकूटे न पपाताशुगविनुन्नमम्बुमुचाम् ।

तस्मिन्खाण्डववह्नौ तक्षकपत्न्याः कबन्धमेव परम् ॥१२५॥

अथ स कुपितः स्वयं कौशिकोऽपि चकितचकितं वियैति विहितो-

संवटितां शालां छत्रीकृत्य पुनरपि सम्यगुन्नीयमान ऊर्ध्वं प्रसार्यमाणो निजकेतुर्धूमो
येन तथोक्तः भगवान् उषर्बुधोऽग्निरुद्दिपे प्रजज्वाल । ‘शोचिष्केश उषर्बुधः’
इत्यग्निपर्यायेष्वमरः । शुद्धसापह्नवोऽप्येक्षयोः संसृष्टिः ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये प्रोषितः क्रुद्धस्त्रेण प्रति प्रस्थितो वल्लभः
पतिस्तक्षको यस्यास्तस्या भावः तत्ता तथा हेतुना । अश्वसेनं नाम कुमारं प्रेम्णा
निगीर्य ग्रसित्वा, कण्ठे निधायैति यावत् । दहनस्याग्नेरर्चिषां ज्वालानामुष्णस्य
स्पर्शस्य असहिष्णुतया सोढुमशक्त्या निर्वृत्य प्रत्यावृत्य पुनरपि दिवमाकाशं
प्रति प्रयान्तीभिर्धनानां मेघानां धाराभिरिव स्थिताभिरित्युत्प्रेक्षा । पन्नगकन्यका-
भिर्नागनारीभिः सह । वनात्खाण्डवादुत्पत्तन्तीं तक्षकस्य कुटुम्बिनीं भार्याम् ।
‘कन्या कुमारिका नार्यो दाराः स्यान्तु कुटुम्बिनी’ इति विश्वप्रकाशमरौ । अपेः
किमुतान्य इत्यर्थः । श्वेतवाहनोऽर्जुनोऽविलम्बितं सत्वरं यथा तथा शितमुखेन
तीक्ष्णाग्नेण शिलीमुखेन बाणेन रसनायां जिह्वायामिव ग्रीवायां कन्धरायामपि
द्विधा द्विप्रकारं विदलयांचक्रे विपाटितवान् । उत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिः ॥

नभसीति । शरकूटे बाणमयगृहे नभसि आकाशे कृते सति, अर्जुनेनेति
शेषः । आशुगौर्बाणैरेव वायुभिरिति श्लिष्टरूपकम् । विनुन्नमुद्धूतम् । ‘आशुगौ
वायुविशिलौ’ इत्यमरः । अम्बुमुचां मेघानां संबन्धि कबन्धं उदकं तस्मिन्
खाण्डववह्नौ न पपात; परं किन्तु तक्षकपत्न्याः कबन्धं निःशिरःकलेवरमेव पपात ।
‘कबन्धमुदके न स्त्री गतमूर्धकलेवरे’ इति वैजयन्ती । अत्रोभयोः कबन्धयोः
प्रसक्तस्य पतनस्य तक्षकपत्नीकबन्ध एव नियमनात्परिसंख्यालंकारः । स च
‘कबन्ध’शब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयो-
रङ्गाङ्गिभावेन संकरः । गीतिरार्या ॥ १२५ ॥

अथेति । अथ तक्षकपत्नीशिरश्छेदानन्तरं कुपितः स इन्द्रः स्वयं कौशिको
न्यालग्राह्यपि इन्द्रश्च सन्निति च । ‘महेन्द्रगुगुल्लकन्यालग्राहिषु कौशिकः’
इत्यमरः । न्यालः, सर्प इत्यर्थः । वियति आकाशे चकितचकितं भीतभीतं

पाठा०—१ ‘निर्वृत्य’. २ ‘शितमुखेन’. ३ ‘ग्रीवायां द्विधा’. ४ ‘विदलितां

चक्रे’. ५ ‘विनय’.

प्रसरणं नवजननीशोकदयनीयं हृतबालं तमहिबालं परिगृह्य लालनया
परितोषमनैषीत् ॥

सुतं तमभ्येत्य सुरैरशेषैः क्रुध्यन्नथायुध्यत घोरमिन्द्रः ।

चक्रे स दावस्य च तक्षकस्य यदग्निमत्तां यदनग्निमत्ताम् ॥ १२६ ॥

वनस्य तस्योपरि केवलं तदा सहस्रनेत्रस्य च सव्यसाचिनः ।

निषङ्गनीडोत्पतितानि पत्रिणां कुलानि कोलाहलकेलिमादधुः १२७

शरान्विपाठानपि पारदृश्चनः श्रुतेर्विधायाशु विमुञ्चतस्ततः ।

कुरुद्वहात्साध्वसरोगिणो हरेरभूद्विषगदूरतरप्रसर्पणम् ॥ १२८ ॥

विहितं कृतमुपसरणं संनिधानं येन तथोक्तम् । नवेन जनन्याः संबन्धिना
शोकेन दयनीयं शोचनीयं हृतबालं मातृकण्ठलग्नतया छिन्नपुच्छं तं अहिबालं
सर्पशिशुं अश्वसेनं परिगृह्य लालनया आश्वासनेन परितोषमनैषीत् प्रापयामास ।
नयतेर्दुहादिवेन द्विकर्मकात्कर्तरि लुब्धं विरोधाभासालंकारः ॥

सुतमिति । अथाश्वसेनाश्वासनानन्तरं क्रुध्यन् क्रुप्यन् इन्द्रः सुतमात्मजमपि
तमर्जुनमशेषैः सुरैः सहाभ्येत्यागत्य घोरं यथा तथाऽयुध्यत युध्यते स्म । नन्व-
युक्तमात्मजेन सह युद्धमत आह—चक्र इति । यद्यस्मात्स सुतोऽर्जुनो दावस्य
खाण्डववनस्य । ‘दवदावौ वनारण्यवही’ इत्यमरः । अग्निरस्मिन्नस्त्रीत्यग्निमान्
तस्य भावस्तत्ता तां चक्रे, अग्निना खाण्डवं ददाहेत्यर्थः । यत् यस्मात् च तक्ष-
कस्य अग्निं न मञ्जालि इत्यनग्निमत्, तस्य भावस्तत्ता ताम्, अग्निमन्थनाभावमिति
यावत् । चक्रे । सपत्नीकस्यैव तत्राधिकारात् प्रकृते तेन तन्नाशनाच्चेति भावः ।
तथा च तक्षकखाण्डवयोरिन्द्रस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वात्तत्पीडाकरेणामार्गवर्तिना
पुत्रेण युद्धं नायुक्तमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम् ॥ १२६ ॥

वनस्येति । तदा युद्धकाले सहस्रनेत्रस्य इन्द्रस्य सव्यसाचिनोऽर्जुनस्य च ।
द्वयोः संबन्धीनि । निषङ्गास्तूणीरा एव नीडानि कुलायास्तेभ्य उत्पतितान्युत्थि-
तानि पत्रिणां बाणानामेव पक्षिणामिति श्लिष्टरूपकम् । कुलानि वृन्दानि । ‘पत्रिणौ
शरपक्षिणौ’ इत्यमरः । तस्य वनस्य खाण्डवस्योपरि केवलमूर्ध्वभाग एव ।
कोलाहलकेलिं कलकलरवमादधुश्चक्रुः । एकेषां शरकूटभेदनाशक्त्या, अन्येषां
प्रसक्त्यभावेन च न वनमध्ये प्रवेश इति भावः । श्लिष्टाश्लिष्टघटितसावयवरूप-
कम् । वंशस्थवृत्तम् ॥ १२७ ॥

शरानिति । ततो विपाठान् तत्संज्ञान्, विगतः पाठः पठनं येषां तानिति
च । अपिः क्रमेण समुच्चये, विरोधे च । शरान्वाणान् श्रुतेः श्रोत्रस्य वेदस्य च ।
पारमन्तं पश्यन्तीति पारदृश्चनः । विधाय कृत्वा । आशु विमुञ्चतस्तस्यजतः, वादाय
प्रेरयतश्च कुरुद्वहादर्जुनात् साध्वसं भयमेव रोगोऽस्यास्तीति तद्वतो हरेरिन्द्रस्य

जयन्तमेकं युधि सोढुमक्षमे जयन्तमन्यं सुतमीक्षितुं गते ।
पुरीं बलद्वेषिणि घोषकैतवाज्रहास शङ्खद्वितयं च कृष्णयोः ॥१२९॥
ततः कृशानोर्विपरीनवर्णस्वनामवाच्यादिव भीतभीतम् ।
मयं वने दैत्यमयं ररक्ष स चक्रपाणेरिव शक्रसूनुः ॥ १३० ॥
क्षेत्रमप्यधिपतिः कुरुपूर्वं संश्रितौ सपदि दैवबलेन ।
चर्वितुः सकलखाण्डवमग्नेस्तक्षकावभजतां विघसत्त्वम् ॥ १३१ ॥

दूरतरमतिदूरं प्रसर्पणं पलायनं भिषक् वैद्योऽभूत्, भीतः पलायितवानित्यर्थः ।
'भिषग्वैद्यश्चिकित्सकः' इत्यमरः । अत्र प्रस्तुतार्जुनेन्द्रविशेषणसाम्यादप्रस्तुत-
शिष्यप्रतिभाकरप्रसङ्गक्षमतदक्षमविद्वद्विद्वत्तन्तप्रतीतेः समासोक्तिः । एवं विपा-
ठानपि श्रुतेः पारदृश्वनः इत्यत्र विरोधाभासश्च । द्वयोश्च तिलतण्डुलन्यायेन
स्फुटागम्यमानभेदयोः संसृष्टिः । पूर्ववद्वंशस्थं वृत्तम् ॥ १२८ ॥

जयन्तमिति । जयन्तं स्वस्य जेतारम् । जयतेः कर्तरि लटः शत्रादेशः ।
एकं सुतमर्जुनं युधि युद्धे सोढुमक्षमेऽसमर्थं । अत एव बलद्वेषिणि इन्द्रे अन्यं
जयन्तं नाम सुतमीक्षितुं पुरीं स्वर्गं प्रति गते सति, पलायिते सतीति यावत् ।
कृष्णयोः कृष्णार्जुनयोः शङ्खद्वितयं च पाञ्चजन्य-देवदत्तयुग्ममपि घोषस्य कैतवा-
ब्जाजात् जहास हसति स्मेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या सापह्नुवा च । तथा
चाचेतनेनापि सपरिहासे किमुत सचेतनेन परिहास इत्यर्थान्तरापत्तिरूपार्थापत्य-
लंकारो व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ १२९ ॥

तत इति । ततः सोऽयं शक्रसूनुरर्जुनो विपरीते प्रातिलोम्यं गते वर्णे मकार-
यकारौ यस्मिंस्तस्य स्वस्य नाज्ञो यमात्मकतामापन्नस्य स्वीयस्य 'मया' इति संज्ञा-
शब्दस्य वाच्यादभिधेयात् । अन्तकादिव स्थितादित्युत्प्रेक्षा । कृशानोरग्नेश्चक्रपाणेः
श्रीकृष्णादिव, उभयस्मादपीत्यर्थः । भीतभीतमत्यन्तभीतम् । वीप्सायां द्विर्भावः ।
मयं नाम दैत्यं दानवं वने ररक्ष रक्षितवान् । अत्र कृष्णानलयोर्मयाभयदायक-
त्वेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेदः । खाण्डवदाहसमये-
ऽग्नेर्भीतः पलायमानो मयः श्रीकृष्णेन दृष्टः । तस्माद्वधमाशङ्क्य अर्जुनं शरणं गत्वा
तेन रक्षित इति भारती कथात्रानुसंधेया ॥ १३० ॥

क्षेत्रमिति । पूर्वं कुरुर्यस्य तत् यस्य तमिति च क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम्, तस्य
कुरुस्वामिकत्वादिति भावः । अधिपतिः राजा अर्जुनः, तस्य कुरुवंशसंभव-
त्वादिति भावः । पूर्वमादौ कुरुरिति पदं यस्येति व्याख्याने शब्दस्यार्थविशेषण-
त्वायोगादसमर्थत्वाख्यदोषः । वाच्यवाचकयोरभेदाभिमानेन कथंचिदुपपाद-
नेऽपि छिष्टत्वाख्यदोष इति । तच्च तमपि सपदि खाण्डवदाहसमये । दैवस्य

पाठा०—१ 'अधिपतिम्'.

टिप्प०—१ इन्द्रेऽर्जुनभयेन पलायनं कृते सति जयलमाद्वर्षेण कृष्णार्जुनौ शङ्खौ
प्रदध्मन्वुरित्याशयः । २ यथा हन्तुमुद्यतान्मयो रक्षितः, तथाऽग्रेरपि रक्षित इति भावः ।

अथ स्मित्वा तुन्दं परिमृशति मन्दायितगतौ
समापृच्छ्य ग्रीत्या त्रिदिवमुपयाते हुतवहे ।

रथाभ्यां मौनिभ्यां घनसलिलसेकेन महता

विजेत्रौ तौ कृष्णौ विविशतुरुपान्तं नरपतेः ॥ १३२ ॥

इत्यनन्तमष्टकविकृतौ चम्पूभारते तृतीयः स्तवकः ।

बलेनाश्रितौ । एकः प्रवासेन, अन्यः चरणत्वेनेति भावः । तक्षकः सर्पराजः तक्षैव
तक्षकः राक्षसशिल्पी मयः । द्वावपि तक्षकौ । 'तक्षको नागवर्धकयोः' इत्यमरः ।
सकलं तत्रत्यसर्वस्थावरजङ्गमसहितं खाण्डवं वनं चर्वितुर्भक्षयितुरभ्रेर्विघसत्वं
भोजनशेषत्वमभजतां प्राप्तवन्तौ, न दग्धावित्यर्थः । 'अमृतं विघसो यज्ञ-
शेषभोजनशेषयोः' इत्यमरः । अत्र तक्षकद्वयादन्यस्मिन्प्रसक्तस्याग्निदाहस्य
तद्वये भोजनशेषत्वकथनेन तदन्यस्मिन्नेव नियमनात्परिसंख्यालंकारः ।
स्वागतावृत्तम् ॥ १३१ ॥

अथेति । अथ खाण्डवदाहानन्तरम् । स्मित्वा दरहासं कृत्वा तुन्दमुदरं
परिपूर्णं परिमृशति संस्पृशति, आनन्दातिरेकादिति भावः । करेणेति शेषः ।
मन्दायिता मन्दायमाना गतिर्यस्य तस्मिन्, आहाराधिकादिति भावः । हुतव-
हेऽग्नौ ग्रीत्या समापृच्छ्य गच्छामीत्युक्त्वा त्रिदिवं स्वर्गं प्रत्युपयाते गते सति ।
विजेत्रौ विशेषेण जयसमन्वितौ तौ कृष्णौ महता घनानां मेघानां संबन्धिनः
सलिलस्य वर्षोदकस्य सेकेनोक्षणेन मौनिभ्यां निःशब्दाभ्याम् । जलङ्घिन्ना न ध्वन-
न्तीति प्रसिद्धम् । रथाभ्यां उपलक्षितौ सन्तौ नरपतेर्धर्मराजस्योपान्तं समीपं
विविशतुः । स्वभावोक्तिरलंकारः—'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्'
इति लक्षणात् ॥ १३१ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने

तृतीयः स्तवकः ।

चतुर्थः स्तवकः

याते ततो निजपुरीं यदुवंशकेतौ
 राज्ञे मयो मणिसभां रचयांश्चभूव ।
 यस्या रुचं समवलोक्य शुचाधुनापि
 जीवं गतागतजुषं वहते सुधर्मा ॥ १ ॥
 तामधिष्ठास्तुर्मभ्येत्य तं मखं कर्तुमन्वशात् ।
 विपञ्चीरवसारज्ञो नृपं चीरवसांवरः ॥ २ ॥

ततो दूताहूतः पुरुहूतानुजो निरन्तरायमेव महान्तं सप्ततन्तुमुपहर्तु-
 मनसः कौन्तेयस्योपान्ते रहसि मुहूर्तं संमन्त्र्य सौक्षादुत्साहप्रभावाभ्यां

यात इति । ततो युधिष्ठिरसमीपप्राप्त्यनन्तरं यदुवंशस्य केतौ ध्वजे,
 तद्वत्प्रख्यापक इति यावत् । निजपुरीं द्वारकां प्रति याते सति राज्ञे युधिष्ठिराय
 मयोऽर्जुनरक्षितो मणिसभां मणिमयीं मणीनां वा सभामास्थानशालां रचयां-
 श्चभूव, निर्माय दत्तवानित्यर्थः । यस्या मणिसभाया रुचं शोभां समवलोक्य
 सुधर्मा देवसभा शुचा शोकेन तादृशशोभाराहित्यजनितेन अधुनापि अद्यापि
 जीवमात्मानं बृहस्पतिं च । गतागतं यातायातं जुषत इति तथोक्तं वहते । अत्र
 सुधर्मायास्तादृग्दुःखकृतजीवयातायातासंबन्धेऽपि संबन्धरूपातिशयोक्तिः जीवात्म-
 बृहस्पत्योः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।
 'जीवः प्राणिनि गीष्पतौ' इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १ ॥

तामिति । तामधिष्ठास्तुम्, तत्र सभायां स्थितवन्तमित्यर्थः । 'स्थास्तुः
 स्थिरतरः' इत्यमरः । तं नृपं धर्मराजमभ्येत्यागत्य विपञ्चीरवसारज्ञो वीणानादो-
 पनिषद्वेदी चीरं बल्कलं वसते परिदधत इति चीरवसां मुनीनां वरो नारदो
 मखमश्वमेधं कर्तुमन्वशादादिदेश । शास्त्रेः कर्तरि लुङ् ॥ २ ॥

तत इति । ततो नारदनिदेशानन्तरं महान्तं लोकैकश्लाघ्यं सप्ततन्तुं कर्तुं
 राजसूयं निरन्तरायं निर्विघ्नमुपहर्तुमनुष्ठातुं मनो यस्य तस्य अत एव कौन्तेयस्य
 उपान्ते संनिधौ रहस्येकान्ते दूतैराहूतः पुरुहूतानुजः श्रीकृष्णो मुहूर्तं संमन्त्र्या-
 लोच्य । 'वशीकृताखिलनृपेणैव राजसूयः कार्यः, जरासंधश्चाखिलस्य जेता,
 जिते तस्मिन् जितकल्पा एव सर्वे नृपाः, तत्र प्रथमं तज्जय एवानुष्ठेयः' इत्या-
 लोचनप्रकारः । तेन धर्मराजेन प्रहिताभ्यां प्रेषिताभ्यां गन्धवहो वायुः, सुधा-

पाठा०—१ 'आगत्य'. २ 'आहर्तुमनसः'. ३ 'संमन्त्र्योत्साहप्रभावाभ्यां'.

४ 'प्रभवाभ्याम्'.

टिप्प०—१ अन्यस्या अपि परोत्कर्षासहनजन्यशोकेन प्राणानां गमनागमनं भव-
 तीति दृष्टव्यम् ।

मूर्तो मन्त्र इव तत्प्रहिताभ्यां गन्धवहसुधान्धोधिपनन्दनाभ्यामनुसंधी-
यमानगमनो नदीतटाकैर्द्विमातृकतया स्वपालयितारमनुकुर्वतो विविधा-
न्यदुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान्मैगधानैवगाह्य विशृङ्खलामोदितगिरि-
व्रजमपि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कुलं जराघटितदेहमपि देदीप्यमानवैल-
संपन्नमाशजेतारमपि परार्थापहारजागरितारं मागधमपि विगीतव्यापारं
द्वैमातुरं महारथं जैरासंधं पृथिवीनाथमेत्य प्रधनं ननाथ ॥

न्यस्तां देवानां अधिप इन्द्रः, तयोर्नन्दनाभ्यां भीमार्जुनाभ्यां अनुसंधीयमानं
अनुसंधुज्यमानं गमनं यस्य तथोक्तः सन् । अत एव साक्षान्मूर्तीभूताभ्यां
उत्साह-प्रभावाभ्यां उत्साहशक्ति-प्रभुशक्तिभ्यां अनुसंधीयमानः मन्त्रः मन्त्र-
शक्तिरिव स्थित इत्युल्लेखः । नदीभिस्तटाश्च द्वे मातरौ सत्यजनयित्र्यौ
येषां तेषां द्विमातृकाणां नदीमातृकाणां देवमातृकाणां च भावेन द्विमातृकतया ।
'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथा-
क्रमम् ॥' इत्यमरः । त्वेषां पालयितारं राजानं जरासंधं अनुकुर्वतः विडम्बयतः,
तस्यापि द्विमातृकत्वादिति भावः । विविधैः कनकमणिरूपैः नवविधैश्च अन्यस्मि-
न्देशान्तरे दुर्लभैः वसुभिः धनैः धान्यैश्च समेधिता प्रवर्धिता वसुधा भूयैषु
तान्मगधानाम् जनपदान् अवगाह्य प्रविश्य विशृङ्खलं निष्प्रतिबन्धं यथा तथा
आमोदितः संतोषितः गिरीणां शैलानां व्रजः समूहः गिरिव्रजनामकराजधानी च
येन तथोक्तमपि शृङ्खलाभिः । पादवन्धनायसयत्रैः खेदितं दुःखं प्रापितं मही-
भृतां शैलानां राज्ञां च कुलं वृन्दं येन तथोक्तम् । जरया चरमवयसा तन्नाश्या
पिशाच्या च घटितः संयुक्तः संयोजितश्च देहो यस्य यथोक्तमपि । देदीप्यमानेन
बलेन सत्त्वेन संपन्नं समृद्धम् । आशानां तृष्णानां दिशां च जेतारमपि । परार्थानां
अपहारे जागरितारं प्रवणं मागधं वैतालिकमपि । मगधाधिपं च विगीतव्यापारं
गानशून्यं निन्दितकर्माणं च । द्वयोर्मन्त्रोरपत्यं द्वैमातुरम् । 'मातुरुत्संख्यासंभद्र-
पूर्वायाः' (पा. ४।१।११५) इत्यपत्यार्थे अण्, उत्त्वं च । महारथम् । 'आत्मानं
सारथिं चाश्वान्क्षन् युध्यति यो भटः । स महारथसंज्ञः स्यात्' इत्युक्तलक्षणलक्षितं
जरासंधं पृथिवीनाथमेत्य प्रधनं युद्धं ननाथ याचितवान् । नाथतेः कर्तरि लिट् ।
अत्र सर्वस्यापि शब्दस्य विरोधसमुच्चयार्थद्वयाभिधायकतया विरोधाभासालंकारः ।
श्लेषानुप्राणितश्चेति संकरः । अत्र पुरा किल केनचिन्मुनिना दत्तं फलं द्विधा खण्ड-
यित्वाऽखण्डमेकैकं भुक्त्वा अर्धमर्धं मातृभ्यां प्रसूय त्यक्तं शरीरखण्डद्वयं जरा-
नाश्या पिशाच्या एकीकृतं जरासंधोऽभूदिति पौराणिकी कथानुसंधेया । 'वसुधन-
धान्य-' इति पाठे 'वसु रश्मौ धने वसु' इति कोशात् धनशब्दवैयर्थ्यं छेकानु-
प्राप्तमङ्गश्चेति बोध्यम् ॥

पाठा०—१ 'स्वपालयितारमिव'. २ 'मागधान्'. ३ 'अधिगम्य'. ४ 'हर्षित'.

५ 'देहबलसंपदम्'. ६ 'महारथं पृथिवीनाथं'. ७ 'पृथ्वीनाथमुपेत'.

तत्क्षणमतिरिति क्षया 'त्वमष्टादशकृत्वो दृष्टापजयोऽसि, अयं पुनरितरः किशोरः' इति कृष्णानुभावप्यवधीर्य हिडिम्बवैककुटुम्बशोको-दयादारभ्य प्रवीरजनकर्णिकामौक्तिकायमानकैर्तेरात्मनः संमुखीनं दृढतरपरिकरबन्धं जरासंधं गन्धवहनन्दनः पञ्चदशदिनानि नियुध्य तेषां तृतीयभागपरिसंख्यानपदाभिधेयेन सह योजयामास ॥

हते तस्मिन् हते दीप्रा हरिप्रस्थमुपाययुः ।

आगामिनि मखे हव्यमादित्सव इवाग्रयः ॥ ३ ॥

कृष्णे गते यदुपुरीं क्षितिपातुजानां

जित्वा दिशः प्रतिनिवृत्तवतां चतुर्णाम् ।

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । हे कृष्ण ! त्वं अष्टादशकृत्वः अष्टादशवारम् । अभ्यावृत्तौ कृत्वसुच । दृष्टापजयो-ऽसि, लोकैरिति भावः । इतरः त्वदन्योऽयमर्जुनस्तु किशोरः बाल इति अतिरिति क्षया अत्यन्तक्षमया । 'अतितीक्ष्णतया' इति पाठे अतिकोपेनेत्यर्थः । उभावपि कृष्णौ कृष्णार्जुनौ अवधीर्य तिरस्कृत्य हिडिम्ब-वकयोः राक्षसयोः संबन्धिनोः कुटुम्बयोः दारापत्याद्योः शोकस्य उदयादारभ्य, तदुभयवधात्प्रभृतीत्यर्थः । प्रवीरजनस्य कर्णिका कर्णभूषणं । तस्यां मौक्तिकानीवाचरन्ती मौक्तिकायमाना कीर्तिर्यस्य तस्य । अत एव आत्मनः स्वस्य, भीमस्येत्यर्थः । तस्येव मुख्यविशेष्यत्वादात्मस्वशब्दयोर्व्यवधाने मुख्यविशेष्यपरत्वव्यवस्थापनाच्चेति भावः । संमुखीनम् । 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः' (पा. ५।२।६) इति खस्येनादेशः । आभिमुख्यभाजं दृढतरः अतिगाढः परिकरबन्धः हस्तन्यासविशेषः सव्यदक्षिणपाण्योर्निकुञ्च्य दक्षिणसव्यभुजाग्रविन्यसनात्मको यस्य तम् । परिकरो मध्यबन्ध इति केचित् । जरासंधं गन्धवहनन्दनो भीमः पञ्चदशदिनानि नियुध्य बाहुयुद्धं कृत्वा तेषां पञ्चदशदिनानां तृतीयभागस्य दिवसपञ्चकस्य परिसंख्यानं संख्याभिधायकं यत्पदं पञ्चतेति शब्दः तस्य अभिधेयेन वाच्येन, मरणेनेति यावत् । योजयामास संघटितवान्, मारयामासेत्यर्थः । 'समीरकुमारः' इति पाठान्तरं प्रक्रान्तानुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥

हत इति । तस्मिन् जरासंधे हते सति दीप्राः तज्येन प्रकाशमानाः त्रयः कृष्णभीमार्जुनाः आगामिनि भविष्यति मखे राजसूये हव्यं आदातुमिच्छवः आदित्सवः अग्रयः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्रय इवेत्युपेक्षा । हरिप्रस्थं इन्द्रप्रस्थपुरं प्रति उपाययुः आगतवन्तः ॥ ३ ॥

कृष्ण इति । कृष्णे यदुपुरीं द्वारकां प्रति गते सति दिशश्चतस्रो जित्वा

पाठा०—१ 'अतिरिति क्षुतया'. २ 'हिडिम्बकुटुम्ब'. ३ 'भुजकीर्तेः' ४ 'बन्धं

समीरकुमारः पञ्च'. ५ 'एषाम्'. ६ 'भागसंख्यान'. ७ 'घटयांबभूव'.

कोशे ममुः परमसिप्रवरा गृहीता

दोष्णोर्बलेन सहता न तु हेमपुञ्जाः ॥ ४ ॥

उपायनत्वेन नृपाय सर्वैर्दत्तेषु वित्तेष्वखिलेषु भूपैः ।

पार्थस्य पुर्याः क्षितिरेव भेजे वसुंधरावाचकवाच्यभावम् ॥ ५ ॥

नरदेवमगाजये प्रतीच्या नकुलेनैव वसूनि विस्तृतानि ।

दधदानकदुन्दुभिस्वनैर्घा दलयन्नानकदुन्दुभेः कुमारः ॥ ६ ॥

हरिणा स ततः कृताभ्यनुज्ञो हविरादातुमिवागतेन साक्षात् ।

क्रमवेदिपुरोधसां समूहैः क्रतुमाहर्तुमुपक्रमं प्रचक्रे ॥ ७ ॥

प्रतिनिवृत्तवतां इन्द्रप्रस्थं पुनरागतानां चतुर्णां क्षितिपस्य धर्मराजस्य अनुजानां भीमादीनां दोष्णोः बाह्वोः सहता बलेन सत्त्वेन शौर्येण च गृहीताः असिप्रवराः परं खड्गश्रेष्ठा एव कोशे खड्गपिधाने ममुः मिलन्ति स्म । हेमपुञ्जाः उपायनत्वेन तत्तद्देश्यराजदत्ता धनराशयस्तु कोशे धनगृहे न ममुः । अपरिमितत्वादिति भावः । 'कोशोऽस्त्री कुञ्जाले खड्गपिधाने धनवेश्मनि' इति विश्वः । अत्र हेमपुञ्जानां खड्गानां च प्रसक्तस्य कोशमिलनस्य खड्गमात्र एव नियमनात्परिसंख्यालंकारः । स च कोशशब्दश्चेष्टमिक्तिकालव्यखड्गपिधानधनगृहाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४ ॥

उपायनत्वेनेति । सर्वैः नानादेश्यैः भूपैः राजभिः अखिलेषु वित्तेषु धनेषु नृपाय धर्मराजाय उपायनत्वेन दत्तेषु उपहारीकृत्य समर्पितेषु सत्सु पार्थस्य पुर्याः इन्द्रप्रस्थसंबन्धिन्याः क्षितिः भूमिरेव वसुंधरेति वाचकस्य पदस्य वाच्यभावं अभिधेयत्वम् । वसु धरतीति व्युत्पत्त्या धनधारणरूपं भेजे प्राप, सर्वत्र सर्वैः सर्वस्वस्यापि राज्ञे दत्तत्वेन वसुश्चैवत्येवमिति भावः । अत्रापि वसुंधरत्वस्यान्यत्र निषिध्य पार्थपुरभुज्येव नियमनात्पूर्ववत्परिसंख्यालंकारस्य असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तेश्च द्वयोरपि धर्मराजसंप्रदानकाखिलनृपकर्तृकसर्वस्वकर्मकोपायनीकारणात्मकपदार्थहेतुककान्यलिङ्गमूलकत्वादैककालिकत्वाच्च समप्राधान्यसंकरः ॥ ५ ॥

नरदेवमिति । विस्तृतानि बहूनि वसूनि दधत् गृह्णन् आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य कुमारः कृष्णः आनकानां पटहानां दुन्दुभीनां भेरीणां स्वनैर्ध्वनिभिः घां आकाशं दलयन् भिन्दन्, पूरयन् सञ्चिति यावत् । 'आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्', 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्युभयत्राप्यमरः । प्रतीच्या दिशः जये सति, तद्देश्यान् भूपान् जितवतेत्यर्थः । नकुलेन सहैव नरदेवं धर्मराजं अगात् प्राप्तवान् । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ६ ॥

हरिणेति । ततः कृष्णागमनानन्तरं स धर्मराजः साक्षात् मूर्तीभूय हविरा-

पाठा०—१ 'इव'. २ 'विस्तृतानि'. ३ 'क्रमविद्विरथत्विजां समाजैः'.

प्राग्वंशेऽप्युत्तमे तिष्ठन् प्राग्वंशं पुनराविशत् ।
 कुरीरशिरसा पत्न्या कुरुवीरः स दीक्षितः ॥ ८ ॥
 आघ्रातुमिच्छुरनलो हविरत्र रुच्य-
 मानीलधूमकुलनिर्गमनापदेशात् ।
 जग्धान्पुरा जतुनिकेतनभित्तिखण्डान्
 कुक्षिस्थितानिव ववाम गुरुनजीर्णान् ॥ ९ ॥
 तत्र प्रवर्ग्यजनितं दिवि धूमचक्र-
 मालक्ष्यते स विबुधान्प्रति पावकेन ।
 आनाकदुर्वहहविर्द्रविणेन वेगा-
 दाह्वानपत्रवल्यं किल नीयमानम् ॥ १० ॥

दातुमागतेनेव स्थितेन हरिणा श्रीकृष्णेन कृतभ्यनुज्ञः सन्, ऋतुकरणायेति शेषः । क्रमवेदिनां तत्तत्कर्मतदनुष्ठानपौर्वापर्यविदां पुरोधसां ऋत्विजां समूहैः सह ऋतुं राजसूयं आहर्तुं कर्तुं उपक्रमं आरम्भं प्रचक्रे । 'क्रमवेदिभिर्ऋत्विजां' इति पाठस्तु षड्गलानियतस्य वैतालीयविषमपादस्य कलाधिक्येन छन्दो-भङ्गादुपेक्ष्यः ॥ ७ ॥

प्राग्वंश इति । उत्तमे प्राग्वंशे हविर्गेहे तिष्ठन्नपीति विरोधः । प्राचां कुरु-ययात्यादिनां राज्ञां वंशे तिष्ठंश्चेत्याभासः । दीक्षितः स कुरुवीरः धर्मराजः कुरीरं जालं शिरसि यस्यास्तया पत्न्या द्रौपद्या सह प्राग्वंशं पुनः हविर्गेहं आविश-त्प्रविष्टवान् ॥ ८ ॥

आघ्रातुमिति । अनलः अग्निः अत्र राजसूये रुच्यं आस्वाद्यं हविः आघ्रा-तुम्, भक्षितुमित्यर्थः । इच्छुः सन् । पुरा लाक्षागृहदाहसमये जग्धान् भक्षि-तान् गुरुन् अतिसारान् अत एव अजीर्णान् जाठराग्निना अपक्वान् कुक्षौ स्थितान् जतुनिकेतनस्य लाक्षागृहस्य भित्तीनां खण्डान् आसमन्ताशीलस्य धूमकुलस्य यन्निर्गमनं बहिरुद्गमनं तस्य अपदेशात् व्याजात् वा उद्गिरति सेवे-त्युत्प्रेक्षा सापह्नुवा च । अत्र अग्नेर्जीर्णजतुगृहभित्तिखण्डवमनोत्प्रेक्षायास्तृती-यस्तवके 'भुत्प्रपीडयति मामपि वीरौ कुक्षिमेत्य' इति खाण्डवदाहहेतुताया अग्नेः क्षुद्धाघायाश्च संदर्भविरोधः सूक्ष्मधीगोचरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ९ ॥

अत्रेति । तत्र राजसूये प्रवर्ग्येण होमात्मककर्मविशेषेण जनितं दिवि आकाशे धूमस्य चक्रं वलयाकृतिं वृन्दम् । नाकस्य स्वर्गस्य पर्यन्तं आनाकं दुर्वहं वोढुम-शक्यं हविरेव द्रविणं धनं येन तेन । अत एव पावकेन विबुधान् देवान् प्रति

पाठा०—१ 'आप्सातुम्'. २ 'निर्गलना'.

टिप्प०—१ नायं धूमसमूहः, किन्त्वजीर्णलाक्षाभित्तिखण्डाः किमित्यपह्नुतिगमो-

त्प्रेक्षा । लोकेऽपि गुर्वजं भक्षितमजीर्णं भवतीत्यनुभवसिद्धम् ।

मेदस्विनं विपुलखाण्डवभक्षणेन

देहं निजं चलयितुं शिखिनोऽक्षमस्य ।

उद्गम्य संज्वलितमुत्तरवेदिकाया-

मालम्बनाय किल यूपवरोऽन्तिकेऽभूत् ॥ ११ ॥

बिम्बेन सङ्गं विसपुष्पबन्धोर्नाथः कलानां न यथा विदध्यात् ।

तथैव देवास्तत्पुस्तदानीमत्यद्भुतानां हविषां विशेषैः ॥ १२ ॥

सर्वेषु वर्णेष्वपि दातुरस्मात्संप्राप्तवत्स्वर्थमजातशत्रोः ।

नवर्ण एकस्तु कदापि लेभे नार्थं क्रतूनामिह सार्वभौमे ॥ १३ ॥

वेगात् नीयमानं प्रापयमाणं आह्वानस्य पत्रं लेख्यमिवेत्युत्प्रेक्षा । प्रकृतिविकृति-
भावाभावात्तादर्थ्यं षष्ठीसमासः । आलक्ष्यते स ददृशे, लोकैरिति शेषः ॥ १० ॥

मेदस्विनमिति । विपुलस्य अतिविस्तारस्य खाण्डवस्य वनस्य भक्षणेन
मेदस्विनमतिमांसलं निजं देहं चलयितुं अक्षमस्य असमर्थस्य शिखिनः अग्नेः,
आहवनीयस्येति यावत् । उद्गम्य उत्थाय गत्वा उत्तरवेदिकायां सम्यक् ज्वलि-
तम् । अन्तिके, आहवनीयायतनोत्तरवेदिमध्य इत्यर्थः । आलम्बनाय किल
अवलम्बनायेवेत्युत्प्रेक्षा । यूपवरः यज्ञियस्तम्भविशेषः पशुबन्धनार्थः अभूत्
वर्तते स्म ॥ ११ ॥

बिम्बेनेति । कलानां नाथः चन्द्रः विसपुष्पाणां पद्मानां बन्धोः सूर्यस्य
बिम्बेन मण्डलेन सङ्गं मेलनं यथा न विदध्यात् न कुर्यात् तथा तदानीं देवाः
अद्यादयः अत्यद्भुतानां हविषां विशेषैरेव, नतु चन्द्रकलामिरित्यर्थः । तत्पुः
तृप्यन्ति स्म । राजसौधिकाल्यद्भुतहविर्मक्षणपूर्णेदराणां चन्द्रकलापानप्रसक्त्यभावे
सार्वकालिकपूर्णबिम्बतया चन्द्रस्य सूर्यबिम्बसङ्गः कलामात्रशेषलभ्यो न प्रसज्यत
एवेत्यर्थः । अत्र देवानां तादृशतृप्त्यसंबन्धेऽपि संबन्धोत्तरतिशयोक्तिः । तथा
चैव राजसूयो लोकोत्तर इति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १२ ॥

सर्वेष्विति । इह क्रतूनां सार्वभौमे राजसूये, वर्णेषु सर्वेषु ब्राह्मणादिषु
अकाराद्यक्षरेषु च दातुरस्मादजातशत्रोः धर्मराजादर्थं धनं अभिधेयं च संप्रा-
प्तवस्तु सत्स्वपि । एकः नवर्णः नकारस्तु अर्थं धनं निषेधं चाभिधेयं कदापि

पाठा०—१ 'हविषामशेषात्'.

टिप्प०—१ अन्योऽपि मांसलः पुरुषः पीनशरीरत्वादुत्थातुमसमर्थो दण्डमालम्बत
इति दृष्टचरम् । २ देवा अमृतमयस्य चन्द्रस्य कृष्णपक्षे नित्यमेकैकां कलां भक्षयन्ति,
ततः सर्वकलाक्षयेऽमावास्याचन्द्रस्य सूर्यस्य बिम्बेन सङ्गो भवति । पुनश्च तुष्टा देवाः
शुक्लपक्षे कुर्वन्तीति पौराणिकाः । तथा च राजसूयसंबन्धिरुच्यहविर्मक्षणेनातितृप्तैर्देवैः
शुद्रभावात् कलानामभक्षितत्वेन संपूर्णचन्द्रस्य सत्त्वात् पूर्णिमायाः संभवेनामावास्या-
कालिकसूर्यबिम्बसङ्गश्चन्द्रस्य न नभवेति भावः ।

तत्र नानाजनपदमेदिनीवल्लभमल्लमुकुटमणिकिरणपल्लविते यज्ञवाटे त्रिपथगापृथातनूजाभ्यां नियुक्तो वैमात्रेयैर्भ्रातृभिर्जनुभवनवनसवनेषु पृथक्पृथक्पृथगाधिततया स्वेनाप्यातिथ्यायामभ्यमाणेन वीतिहोत्रेणैव ज्वलता हेमपात्रेण परिष्क्रियमाणपाणितलः सहदेवो निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेणैव निभृतावयवं सभ्यलोकलोचनपद्मयुगलपङ्क्तिपरस्परवैमुख्यवदान्यरूपकोमलिमानं महर्षिजनवलयमध्यमहेन्द्रनीलरत्नं चिरंतनं पुमांसं समासाद्य प्रथममर्घ्येण परिपूजयांचक्रे ॥

न लेभे^१ । एको वर्णो न लेभ इति नेति च । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे,' 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजनसमृद्धिषु' इत्युभयत्राप्यमरः । अत्र सर्ववर्णसुलभार्थदातृरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि नवर्णस्यार्थप्राप्तिरूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलंकारः । स च कुलाक्षरयोर्धनाभिधेययोश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोस्तस्य चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ १३ ॥

तत्रेति । नानाजनपदानां समस्तदेशानां ये मेदिनीवल्लभमल्लाः राजश्रेष्ठाः तेषां मुकुटेषु किरीटेषु मणीनां किरणैः कान्तिभिः पल्लविते रक्षिते तत्र तस्मिन् यज्ञवाटे राजसूयशालायां त्रिपथगातनूजेन भीष्मेन पृथातजेन धर्मराजेन च द्वाभ्यां नियुक्तः 'कृष्णमग्ने पूजय' इत्याज्ञप्तः । विरुद्धाया मातुरपत्यैः वैमात्रेयैः भ्रातृभिः भीमाजुनयुधिष्ठिरैः क्रमेण जनुभवने वने खाण्डवे सवने राजसूये च तेषु पृथक् पृथक् प्रत्येकं प्रत्येकं आराधिततया संतर्पितत्वेन स्वेनात्मनापि आतिथ्याय पूजनाय आमन्त्र्यमाणेन आहूयमानेन वीतिहोत्रेण अग्निनेव स्थितेनेत्युल्लेखा । ज्वलता हेमपात्रेण परिष्क्रियमाणं अलंक्रियमाणं पाणितलं यस्य सः । निखिलानां भक्तजनानां यानि कृत्यानि कार्याणि काङ्क्षितानि तन्निर्वहणेन संपादनेनैव भारेणैवेत्युल्लेखा । निभृता निश्चला अवयवाः यस्य तम् । सर्वस्मादप्रपूजनेऽप्यनुद्धतमित्यर्थः । समायां साधुः सभ्यः स चासौ लोकः जनः तस्य लोचनानां यानि पद्मयुगलानि तेषां पङ्क्तयोः परस्परवैमुख्यस्य अनभिमुखत्वस्य, निर्निमेषत्वस्येति यावत् । वदान्यो दाता रूपकोमलिमा शरीरसौन्दर्यं यस्य तथोक्तम्, निर्निमेषदृशनीयसौन्दर्यमित्यर्थः । महर्षिजनस्य वलयं मण्डलमेव कटकभरणं तस्य मध्ये महेन्द्रनीलरत्नमिति श्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकम् । चिरंतनं पुमांसं पुराणपुरुषं श्रीकृष्णं समासाद्य अर्घ्येण प्रथमं सर्वेभ्य आदौ परिपूजयांचक्रे परिपूजितवान् । रूपकोल्लेखयोः संसृष्टिः ॥

पाठा०—१ 'त्रिपथा'. २ 'निमन्त्र्यमाणेन'. ३ 'निर्वाहभारेण निभृता'. ४ 'युग्म'. ५ 'चिरत्नम्'. ६ 'आसाद्य'.

टिप्प०—१ येन येन यथाचित्तं, नृपेण तस्य तस्य तत्तद्वत्तम्; कस्यापि कदापि 'नास्ति' इति नोक्तम्, अतो निवेदार्थकान्यस्य 'न'वर्णस्यार्थो न मिलित इति भावः ।

तावत्प्रकोपात्तरलाधरस्य प्रतिक्षितीशानभयानकस्य ।

वेदीभुवं तत्र विहाय वह्निश्चेदीशितुश्चित्तमिवाविवेश ॥ १४ ॥

सदसि न विकृतो यदच्युतोऽभूत्स तु परुषाक्षरमण्डलेन शत्रोः ।

बहिरवसदुपेत्य तच्छ्रवोभ्यां बहुतरकुण्डलनीलरत्नलक्ष्यात् ॥ १५ ॥

अश्लीलवागिह समाप्तिमती न वेति

संद्रष्टुकाममिव दानववैरिचक्रम् ।

कल्पान्ततिग्मकरकल्पमनल्पवेगं

कण्ठे बिभेद रणकर्मणि दामघोषम् ॥ १६ ॥

इति तस्य दुर्मतेरायुषा सह समीपिते सवनकर्मणि निर्मितावभृथा-
प्लवनमुपदात्वेन दत्तपूर्वाणि वित्तान्युत्तमर्णानिव पुनर्द्विगुणमेव ग्राहिता-
न्सर्वानुर्वीपतीन् प्रस्थापितवन्तं पौरवं तमनुज्ञाप्य चैद्यनिधनोत्सवेन सुदर्श-

तावदिति । तवत् तत्क्षणमेव प्रकोपात् कृष्णस्याग्रपूजनजन्यात् तरलौ
अधरौ ओष्ठौ यस्य तस्य अत एव प्रतिक्षितीशानां प्रत्यर्थिपार्थिवानां भयानकस्य
अयंकरस्य चेदीशितुः शिशुपालस्य चित्तं वह्निः यज्ञियः तत्र यज्ञघाटे वेदीभुवं
आयतनप्रदेशं विहाय आविवेशेवेत्युल्लेक्षा । 'परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्'
इति न्यायादिति भावः ॥ १४ ॥

सदसीति । यत् यस्मात् सः अच्युतः कृष्णस्तु शत्रोः शिशुपालस्य परु-
षाक्षरमण्डलेन निष्ठुरवाक्यवृन्देन सदसि मनसीति वा विकृतः रूढः नाभूत् । तत्
तस्मात् कारणात् तत् परुषाक्षरमण्डलं उपेत्य शिशुपालात् कृष्णं प्रत्यागत्य तस्य
कृष्णस्य श्रवोभ्यां कर्णाभ्यां बहिः बहुतराणां कुण्डलयोर्नीलरत्नानां लक्षात्
व्याजात् अवसत् अवर्ततेवेत्युल्लेक्षा व्यञ्जकप्रयोगाद्गम्या सापह्नुवा च । नीचा-
वमानो न महतां कोपायेति भावः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १५ ॥

अश्लीलेति । ततः कल्पान्ततिग्मकरकल्पं प्रलयाकृतुल्यं अनल्पवेगं दान-
ववैरिणः श्रीकृष्णस्य चक्रं (कर्तृ) इह शिशुपालकण्ठे अश्लीलवाक् निष्ठुरवाक्यं समा-
प्तिमती समाप्ता वा न समाप्तिमतीवेति संद्रष्टुं कामो यस्य तथोक्तमिवेत्युल्लेक्षा ।
रणकर्मणि वाक्कलहे दमघोषस्यापत्यं दामघोषं शिशुपालं कण्ठे बिभेद ॥ १६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण दुष्टा मतिः बुद्धिः यस्य तथोक्तस्य तस्य शिशु-
पालस्य आयुषा जीवितकालेन सह सवनकर्मणि राजसूये समापिते समाप्तिं नीते
सति । निर्मितं अवभृथे दीक्षान्ते आप्लवनं स्नानं येन तथोक्तं उपदात्वेन उपायन-

पाठा०—१ 'बहिरिव सदुपेत्य'. २ 'समाप्तवती'. ३ 'रणसीमनि दामघोषिम्'.

टिप्प०—१ ततः स्तितश्चेत्कर्णविलेनान्तःप्रविष्टपरुषाक्षरैर्विकृतो भवेदेव, यतो न
विकृतोऽत एव कुण्डलनीलरत्नलक्षणाद्बहिरवसदित्यनुमितमिति निर्गलितार्थः ।

नस्येव स्वपुरजनलोचनस्यापि नवास्रकणिकार्द्रतामनुभवितुमना इव सना-
तनः पुमान्पुरीं पुरानुभूतकुशस्थलीनाम्नीं प्रतस्थे ॥

अन्धभूपतनयोऽपि बलौघैर्हास्तिनं पुरमवाप्य विलक्षः ।

सौबलिं गिरमसौ बलवन्तं दुर्विचाररचनासु चचक्षे ॥ १७ ॥

अग्नेरपत्यमिति हेम यदाहुरेत-

न्मिथ्या न मातुल ! विरोधिमखेऽनुभूतम् ।

तत्स्मर्यमाणमखिलक्षितिपोपनीतं

नक्तं दिवं दहति चित्तमिदं यतो मे ॥ १८ ॥

त्वेन पूर्वं दत्तानि दत्तपूर्वाणि, स्वस्मा इति शेषः । वित्तानि धनानि द्विगुणं यथा
तथा ग्राहितान् । ग्रहेण्यन्तात्कर्तरि क्तः । अत एव उत्तमर्णान् ऋणप्रदातृनिव
स्थितान्, तेषामेव दत्तद्विगुणग्राहितत्वादिति भावः । सर्वान् उर्वीपतीन् राज्ञः प्रस्था-
पितवन्तम्, निजनगरेभ्य इति शेषः । तं पौरवं पुरुवंश्यं धर्मराजं अनुज्ञाप्य गच्छा-
मीत्यापृच्छ्य सनातनः पुमान् पुराणपुरुषः कृष्णः चैद्यस्य शिशुपालस्य निधनेन
मरणेन य उत्सवः तेन सुदर्शनस्य चक्रस्येव स्वस्य पुरे द्वारकायां जनानां लोचन-
स्यापि । जात्येकवचनम् । नवाभिरस्रकणिकाभिः आनन्दाश्च विन्दुभिः शोणित-
विन्दुभिश्च आर्द्रतां सेकं अनुभवितुं द्रष्टुं मनो यस्य तथोक्त इवेत्युल्लेक्षा । 'अस्र-
मश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । पुरा कृष्णवासात् पूर्वं अनुभूतं स्वीकृतं कुशस्थ-
लीति नाम यस्यास्तां पुरीं अधुना द्वारकानाम्नीं प्रति प्रतस्थे प्रस्थितवान् । 'अनु-
भावयितुमना इव' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः । पौरवन्तं 'पौरवं तम्' इति कचि-
त्पाठः । पौरा एवास्य सन्तीति पौरवन्तं पौरमात्रशेषमित्यर्थको व्यर्थविशे-
षणत्वादुपेक्ष्यः ॥

अन्धेति । असौ अन्धभूपतनयोऽपि दुर्योधनोऽपि बलानां चतुरङ्गाणां
ओघैः वृन्दैः हस्तिना निर्मितं हास्तिनं पुरमवाप्य विलक्षः धर्मराजैश्चर्यं दृष्ट्वा
विस्मयान्वितः सन् दुर्विचाराणां दुरालोचनानां रचनासु करणेषु बलवन्तं समर्थं
सुबलस्यापत्यं सौबलिं शकुनिं प्रति गिरं वाचं वक्ष्यमाणां चचक्षे उक्तवान् ।
चष्टेः कर्तरि लिट् । स्वागतावृत्तम् ॥ १७ ॥

अग्नेरिति । हे मातुल मातृभ्रातः शकुने ! हेम सुवर्णं अग्नेरपत्यं अग्निजन्य-
मिति यद्वाक्यमाहुः, जना इति शेषः । एतद्वाक्यं न मिथ्या नानृतम्; यतः
कारणात् अखिलैः क्षितिपैः राजभिः उपनीतं समर्पितं तेभ्यः करत्वेनानीतमिति
वा । विरोधिनो ज्ञातेः धर्मराजस्य मखे राजसूये अनुभूतं दृष्टं तदिदं अग्निजन्यं
हेम स्मर्यमाणं सदेव, मयेति योज्यम् । मे मम चित्तं नक्तं दिवं रात्रिदिवम् ।
'अचतुर-' (पा. ५।४।७७) इत्यादिना निपातः । दहति, चित्तसंतापं जनयती-

वल्गात्कुचं परिजहास सभावलोके

मां द्रौपदी मणिभुवि स्खलितं यदुच्चैः ।

तत्साधु जातमिति वक्तुमिव स्नुषां स्वां

मत्प्राणवायुरयमुत्क्रमणेच्छुरास्ते ॥ १९ ॥

अधुना युधि सेनाभिर्विधुन्वानो धरातलम् ।

विधाय निधनं तेषां निगृह्णीयामिमां शुचम् ॥ २० ॥

इति निगद्य ब्रीडान्वयानद्योः संगमे निमग्नमेनमभग्नकैतवर्बन्धुः
गान्धारपतिरुत्तारयितुमेवमुत्तरमादत्त ।

त्यर्थः । ततो न मिथ्येति योज्यम् । अत्र 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (कौपी. उ. २।११) इति श्रुतेर्वा । अत्र प्रसिध्यमानतापकत्वप्रतिपादकोत्तरवाक्यार्थेन हेतुोऽभिजन्यत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम् । मनोव्यथादाहयोः श्लेषमिक्तिकामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ १८ ॥

वल्गादिति । किंच सभायाः मणिमयसभायाः अवलोके दर्शनसमये मणि-भुवि वज्रकुट्टिमे स्खलितं स्थले जलं जले स्थलं इति भ्रान्तं माम्, दृष्टेति शेषः । द्रौपदी वल्गान्तौ हासक्षोभात् चलन्तौ कुचौ यस्मिन् तद्यथा तथा । उच्चैः परिजहास हासमकरोदिति यत्, तत् परिहसनं साधु उचितं जातमभूदिति । स्वां स्वीयां स्नुषां पुत्रपत्नीं प्रति वक्तुमिवेत्युल्लेक्षा । अयं मम प्राणमयो वायुः उत्क्रमणेच्छुः निर्गमनेच्छावान् सन् आस्ते । परैरवमानो मानिनां मरणादतिरिच्यत इति भावः ॥ १९ ॥

अधुनेति । अतोऽहमधुना सेनाभिः चतुरङ्गाभिः धरातलं भूतलं विधुन्वानः कम्पयन् सन् युधि युद्धे तेषां विरोधिनां धर्मराजादीनां निधनं मरणं विधाय कृत्वा इमां शुचं शोकं निगृह्णीयां निरुन्ध्याम् । गृह्णातेर्निर्पूर्वाद्धिध्यर्थे लिङ् ॥ २० ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा ब्रीडान्वये लज्जादुःखे एव नद्यौ तयोः संगमे निमग्नं एनं दुर्योधनं उत्तारयितुं तीरं प्रापयितुं अभग्नस्य अप्रतिहतस्य कैतवस्य अक्षविद्यायाः बन्धुः, तत्र कुशल इत्यर्थः । गान्धारस्य देशविशेषस्य पतिः राजा शकुनिः एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण उत्तरं प्रतिवाक्यं एक उत्तीर्थतेज्जेनेत्युत्तरं प्लवमिति श्लिष्टरूपकम् । 'ऋदोरप्' (पा. ३।३।५७) इत्यप् । आदत्त गृहीतवान् । ददातेराङ्पूर्वात्कर्तरि लिङ् । श्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥

पाठा०—१ 'ततः,—अधुना—'. २ 'विधुनानो'. ३ 'रसातलम्'. ४ 'निधाय'. ५ 'तेषु'. ६ 'बन्धो'.

टिप्प०—१ द्रौपदीपरिहाससरणेन मत्प्राणा व्याकुलीभवन्तीति भावः ।

जय्यतां कथमुपैति तेऽर्जुनो वत्स ! यद्युधि भयात्पलायिताः ।
केवलं हरिमुखा न नामतो वेगतोऽपि मरुतोऽभवन्सुराः ॥२१॥

अपि च,—

तं वीक्षितुं जगति शक्रयुरत्र के वा
भीमं प्रकोपधृतभीमगदाङ्कबाहुम् ।
एकैकमुष्टिहतये स भवन्ति नालं
यस्याहवे बक्रवृहद्रथभूहिडिम्बाः ॥ २२ ॥

ताभ्यामुपास्यमानस्य तपसस्तनुजन्मनः ।

व्यापादेऽपि प्रसक्तिः का विशेषात्तादृशां रणे ॥ २३ ॥

तथाप्यहं तु तव च तेषां च परस्परं विभवे परिपणनपदाधिरोहिणि

जय्यतामिति । हे वत्स दुर्योधन ! ते, त्वयेत्यर्थः । अर्जुनः जेतुं शक्यो
जय्यः तस्य भावः तत्तां कथमुपैति ? नोपैत्येवेत्यर्थः । कुतः ? । यस्यार्जुनस्य युधि
भयात् पलायिताः, खाण्डवदाहसमय इत्यर्थः । हरिमुखा इन्द्रादयः सुराः
नामतः केवलं नास्त्रैव मरुतः नाभवन् किंतु वेगतः पलायनवेगादपि मरुतः
वायवः अभवन् । 'मरुदेवे समीरणे' इति विश्वः । सोऽर्जुन इति योज्यम् ।
उत्तरवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २१ ॥

‘अपि च’ इत्युत्तरेणान्वयः ॥

तमिति । अपि च किंच प्रकोपात् धृता भीमा भयंकरा च गदा अङ्कः चिह्नं
यस्य तादृशो बाहुर्यस्य तथोक्तं तं भीमं वीक्षितुम्, अत्र जगति लोके के वा
शक्रयुः समर्थाः ? न केऽपि शक्रयुः । कुतः ? यस्य भीमस्य आहवे युद्धे एकैकस्यैव
मुष्टिहतये मुष्ट्याघाताय बक्रोऽसुरः, वृहद्रथभूः जरासंधः, हिडिम्बोऽसुरश्च,
ते त्रयः अलं पर्याप्ताः न भवन्ति सः । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गम् ॥ २२ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्यां भीमार्जुनाभ्यां उपास्यमानस्य पार्श्वद्वये सेव्यमानस्य
स्वयं तपसस्तनुजन्मनः यमपुत्रस्य व्यापादे द्रोहचिन्तन एव प्रसक्तिः का ?
नास्तीत्यर्थः । विशेषात् तत्रापि तानिव पश्यन्तीति तादृशां लोकैकवीराणां संव-
न्धिनि रणे प्रसक्तिः का ? दूरतोऽपास्तेत्यर्थः । उभयत्र ‘अस्माकम्’ इति शेषः ।
अत्र युधिष्ठिरे विशेषणद्वयस्य लोकैकाजय्यत्वाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः ।
एवं द्रोहचिन्तनमात्रस्याप्यसंभवोक्त्या रणे प्रसक्त्यभावस्य कैमुतिकन्याय-
सिद्धत्वादर्थोपपत्त्यलंकारश्च । द्वयोस्तिलतण्डुलन्यायेन मेलनात्संसृष्टिः ॥ २३ ॥

तथापीति । तथापि तेषामजय्यत्वेऽपि तेषां युधिष्ठिरादीनां विभवे भाग्ये

पाठा—१ ‘तपस्यातनु’ . २ ‘न्मादृशम्’ . ३ ‘तेषां च परस्पर’ . ४ ‘पर-

क्षणादक्षममाणेन जगत्सामान्यतामक्षसंप्रदायेन तं पराजयघण्टापथे
संचारयिष्यामि ॥^१

वित्ते हते दरिद्रास्ते विसृष्टा बन्धुभिः स्वयम् ।

विनाशं वा शुचा यायुर्विदेशं वाथ लज्जया ॥ २४ ॥

त्वं ततस्तु सुखमात्मसंयुतैः सोदरैः सदृशसंख्यकाः समाः ।

नीरराशिहरिनीलमेखलां निःसपत्नमनुभृङ्ग मेदिनीम् ॥ २५ ॥

इत्थंकारं रहसि कैल्पिते कैतवदुरध्वे तावुभावप्यनुधावितुं दिव्य-
चक्षुषा तेनान्वेन वसुंधराधिपतिना नवमणिमण्डपिकाप्रवेशोत्सव-
व्याजादाहूतः सानुजो धर्मजः कुरुपत्तनमुपेत्य बन्धुतया प्रत्युद्गम्यमानो

तव विभवे च परस्परं परिपणनं द्यूतपणः तस्य पदं स्थानं अधिरोहतीत्यधिरो-
हिणि सति, पणत्वेन निर्दिष्टे सतीति यावत् । अहं तु जगतः सर्वस्य सामान्यतां
साधारण्यं अक्षममाणेन असहता, अनन्यसामान्येनेत्यर्थः । अक्षविद्यायाः
संप्रदायेन शिक्षानैपुण्येन तं धर्मराजं पराजय एव घण्टापथः राजमार्गः तस्मिन्
क्षणात् संचारयिष्यामि, द्यूतेन सर्वमपहरिष्यामीत्यर्थः ॥

वित्त इति । वित्ते सर्वस्वे हते सति, द्यूतेनेति शेषः । अनन्तरं दरिद्राः
ते पाण्डवाः बन्धुभिः मातृपुत्रादिभिरपि स्वयं विसृष्टाः सन्तः शुचा धनस्वजन-
त्यागजन्येन शोकेन विनाशं वा यायुः गच्छेयुः । लज्जया विदेशं परदेशं वा
यायुः । ‘परिभ्रूते माने मरणमथवा दूरगमनम्’ (भट्ट.) इत्युक्तत्वादिति
भावः । अत्र विनाशविदेशयोरेकदा गन्तुमशक्यत्वाद्विकल्पालंकारः—‘विरोधे
तुल्यबलयोर्विकल्पालं कृतिर्मता’ (कुव. ११४) इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

त्वमिति । ततः पाण्डवानामुक्तद्वयान्यतरप्राप्त्यनन्तरं त्वं तु नीरराशिः
समुद्र एव हरिनीलमेखला इन्द्रनीलमयकाञ्ची यस्यास्तां मेदिनीं भूमिं आत्मना
संयुतैः सोदरैः अनुजैः सदृशी तुल्या संख्या शतत्वात्मिका यासां ताः सदृश-
संख्यकाः समाः शतसंवत्सरान् । शैषिकः कपप्रत्ययः । ‘आपोऽन्यतरस्याम्’
(पा. ७।४।१५) इति वैकल्पिको ह्रस्वः । निःसपत्नं निःशत्रुकं अनुभुङ्क्ष्व पालय ।
भुजेर्विध्यर्थे लोट् । रथोद्धता वृत्तम् ॥ २५ ॥

इत्थमिति । रहसि इत्थंकारं उक्तप्रकारम्, आलोचनं कृत्वेत्यर्थः । ‘अन्य-
थैवं कथमित्थं सुसिद्धाप्रयोगश्चेत्’ इतीत्यनुपपदात्करोतेर्णमुल् । कल्पिते, शकु-
निदुर्योधनाभ्यामिति शेषः । कितवस्य भावः कैतवं तस्मिन्नेव दुरध्वे कुमारो ।
‘धूर्तोऽक्षदेवी कितवः’ इत्यमरः । तावुभौ शकुनिं दुर्योधनमपि अनुधावितुं अनु-

पाठा०—१ ‘इति’. २ ‘कल्पितकैतव’. ३ ‘धर्मानुजः’; ‘धर्मात्मजः’.

दुस्तरं भाविवनवासवर्षमेकैकमेकैकेन प्रणिपातपुण्येन सुप्रतरं करिष्यन्निव
पितृव्यं द्वादशकृत्वः पदयोः प्राणंसीत् ॥

अवभृथाम्बुकणैरिव नूतनैरधिगतामथ जालकमौक्तिकैः ।

स्वकवरीं द्रुपदस्य सुतापि सा सुवलजा पदयोः समनीयत ॥२६॥

अनुजाभिरनामयानुयुक्तेरभिनन्द्य क्रतुलामलालनाभिः ।

सदनाय ससर्ज तं विनीतं स धृताकारनिगूहनो महीपः ॥ २७ ॥

तावन्मदीयतनुमेदिभटान्तहेतु-

वैरं मिथः प्रभविता कुरुभूभुजां श्वः ।

सत्य वेगेन गतुं दिव्यं ज्ञानमयं चक्षुः यस्य तेन, ताभ्यां दुष्टभावं गमितेनेत्यर्थः ।
अन्धेन वसुंधराधिपतिना धृतराष्ट्रेण नवायां द्यूतार्थं निर्मितायां मणिमय्यां मण्ड-
पिकायां सभायां प्रवेशोत्सवस्य व्याजात् व्याजं कृत्वा । लयच्छोपे पञ्चमी । आहूतः
सानुजः धर्मजः युधिष्ठिरः कुरुपत्तनं हास्तिनपुरं उपेत्य बन्धुतया बन्धुसमूहेन
प्रत्युद्गम्यमानः क्रियमाणप्रत्युत्थानः सन् । दुस्तरं तरितुमशक्यं भाविनि द्यूते
पराजयेन भविष्यति वनव्यासे एकैकं वर्षं संवत्सरं एकैकेन प्रणिपातेन यत्पुण्यं
तेन सुप्रतरं करिष्यन् कर्तुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा । पितृव्यं पितृभ्रातरं धृतराष्ट्रं पदयोः
द्वादशकृत्वः द्वादशवारं प्राणंसीत् प्रणतवान् । प्रपूर्वाञ्जमतेः कर्तरि लुङ् ॥

अवभृथेति । अथ सा द्रुपदस्य सुता द्रौपद्यापि नूतनैः प्रत्यग्रैः अवभृथस्य
राजसूयावभृथज्ञानस्य संबन्धिभिरम्बुकणैरिव स्थितः जालके नाम केशभूषणे
मौक्तिकैः अधिगतां संगतां स्वस्य कवरीं केशपाशं सुवलजायाः गान्धार्याः पदयोः
समनीयत प्रापयति स्म, नमश्चक्र इत्यर्थः । अत्र धावल्यगुणनिमित्ता मौक्तिके-
ष्ववभृथाम्बुबिन्दुत्वोत्प्रेक्षा । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

अनुजाभिरिति । द्यूतं आकारस्य कपटभावजनितचेष्टायाः निगूहनं
आच्छादनं येन स तथोक्तः स महीपः धृतराष्ट्रः अज्ञामयस्य आरोग्यस्य अनुयुक्तेः
प्रभस्य अनुजाभिः, आनन्तर्येणोच्चरिताभिरित्यर्थः । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्
क्षत्रबन्धुमनामयम्' (२।१२७) इति स्मरणादिति भावः । क्रतोः राजसूयस्य यो
लाभः अनुष्ठानं तत्संबन्धिनीभिः, लालनाभिः प्रशंसाभिः अभिनन्द्य श्लाघित्वा
विनीतं विनयान्वितं धर्मराजं सदनाय उपकार्यायै ससर्ज प्रेषितवान् । औपच्छन्द-
सिकवृत्तम् ॥ २७ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं श्वः परस्मिन् दिने मदीयायास्तनोः मण्डलस्य
मेदिनां भटानां अपरावर्तिनां अन्तस्य मरणस्य हेतुः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके
सूर्यमण्डलमेदिनौ । युद्धेऽपरावृत्य मृतः शिरो योगाग्निनत्ति यः ॥' इति
स्मरणादिति भावः । कुरूणां कुरुवंश्यानां भूभुजां राज्ञां पाण्डवानां धार्त-

इत्यन्तराहतशुचैव दिशि प्रतीच्यां

मन्दायमानमहसां रविणा निपेते ॥ २८ ॥

दिग्धे संतमसैः सान्द्रैर्दिशापदिशचत्वरे ।

सर्वाः प्रजास्तदा राज्ञा समारुक्षन्द्दशा तुलाम् ॥ २९ ॥

मनुजावलीनयनवर्त्मने पुनर्मघवादिदेवममभावगोचराः ।

ककुभो विभेजुरमृतांशुभानवः क्षणमेव तं प्रथमशैलरोहिणः ॥ ३० ॥

अथोपकार्यामधितिष्ठतोऽस्य संदर्शनायानिशमापतद्भिः ।

अशेषपौरैरतिबाल्यमित्रैरशेषि किञ्चिन्न तया रजन्या ॥ ३१ ॥

राष्ट्राणां च मिथः अन्योन्यं वैरं विरोधः प्रभवित्वा प्रकर्षेण भविष्यतीति हेतोः । अन्तः मनसि आहता संगता शुक् दुःखं यस्य तेनेवेत्युपेक्षा । मन्दायमानं क्षीयमाणं महः तेजो यस्य तेन रविणा सूर्येण प्रतीच्यां दिशि निपेते पतितम् । पतेर्भावि लिट् ॥ २८ ॥

दिग्ध इति । ततः सान्द्रैः संतमसैः तमोभिः दिशानां अष्टानां अपदिशानां तन्मध्यभागानां च चत्वरे प्राङ्गणे दिग्धे लिप्ते सति तदा सर्वाः प्रजा दशा अन्धीभूतया राज्ञा तुलां धृतराष्ट्रसादृश्यं समारुक्षन् प्राप्नुवन् । रुहेः कर्तरे लुङ् । उपमालंकारः ॥ २९ ॥

मनुजावलीति । ततः अमृतांशोः चन्द्रस्य भानवः किरणाः प्रथमशैलात् उदयात् रुहन्तीति रोहिणः तस्मादाविर्भूताः सन्तः । तं क्षणम्, तस्मिन्नेव क्षण इत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मनुजावल्याः प्रजावृन्दस्य नयनयोः वर्त्मने, प्रचारायेत्यर्थः । मघवा इन्द्रः आदिः येषां ते देवाः इन्द्रादयः तेषां मम भावस्य स्वीयत्वस्य गोचराः विषयाः ककुभः दिशः पुनर्विभेजुः, 'इयमैन्द्री, इयमाग्नेयी' इत्यादिना विभागमकुर्वन्नित्यर्थः । पूर्वं तमोभिस्तासामेकीभूतत्वादिति भावः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥

अथेति । अथ चन्द्रोदयानन्तरम् । उपकार्यामधितिष्ठतः, उपवेशशालायां वर्तमानस्येत्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (पा. १।४।४६) इति द्वितीया । अस्य धर्मराजस्य संदर्शनाय अनिशं अविरतं यथा तथा आपतद्भिः आगच्छद्भिः अत्यन्तं बाल्यमित्रैः सखीभिः अशेषं पौरैरेव किञ्चित् कैश्चित्, कतिभिरिति यावत् । अशेषि शिष्टम् । तया रजन्या राज्ञ्या तु नाशेषि । तेषां बहुत्वादस्याश्च परिमितत्वादिति भावः, किञ्चिदिति ईषदपीत्यर्थः । राज्ञावपि योज्यम् । उभयत्र

पाठा०—१ 'आहित'. २ 'राज्ञः'. ३ 'ताः'. ४ 'बाल'.

टिप्प०—१ राजवत् प्रजा अप्यन्या बभूवुरित्याशयः । २ राज्ञौ पौरसन्मानपरेण राज्ञा निद्रावकाशे न लब्ध इति भावः ।

धर्मजन्मा ततः कर्म निर्मायाहर्मुखोचितम् ।

सभां स भासुरां पौरैर्भूपैश्चापाक्षवेदिभिः ॥ ३२ ॥

तत्र चित्रीयमाणेष्वनल्पचैतुरिमजल्पाकेषु सभाशिल्पेषु दृशं परिकल्पयतः प्रज्ञादृशं निकषा मूर्तेर्तृतीयगुण इव दिविषद्वपमनीलद्वपदासने निषीदतोऽमुष्य कुरुकुलप्रदीपस्य प्रतीपं निविशमानः शकुनिः स्थानाङ्गशयितुं साक्षात्कृतैसंनिधी रिक्तमध्यमवर्णया तदीयाभिख्यया वाच्यो ग्रहविशेष इव प्रासङ्गिकेन पथा दुरोदरविहारेऽवतारमचिरमभिरोचयामास ॥

‘अव्ययादाप्सुपः’ (पा. २।४।८२) इति तृतीयाया लुक् । अत्रोभयत्र प्राप्तस्य शेषीभवन्त्य पौरमात्रे नियमनात्परिसंख्यालंकारः ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मेति । ततः प्रभाते धर्मात् यमात् जन्म यस्य स युधिष्ठिरः अहर्मुखे प्रातः उचितं कर्तव्यं कर्म स्नानसंध्यावन्दनादि निर्माय कृत्वा पौरैः अक्षवेदिभिः द्यूतविद्याकुशलैः भूपैः राजभिश्च भासुरां सभां द्यूतशालां आप प्राप्तवान् । पौरैर्भूपैरक्षवेदिभिश्चेति वा योजना । ‘अक्षवेदिभिः’ इति पाठे अक्षेः पाशकैः दीव्यन्ति क्रीडन्तीत्यक्षदेविभिरित्युक्तैव योजना । यत्तु—‘चापाक्षदीक्षिभिः’ इति पाठे ‘आवृत्त्या चापरूपाक्षमालाविहारिभिः’ इति नृसिंहव्याख्यानम्,—तत्प्रकृतासंगतेः तस्यैवाशयम् ॥ ३२ ॥

तत्रेति । तत्र सभायां अनल्पानां महतां चतुरिम्णां चातुर्याणां जल्पाकेषु प्रख्यापकेषु, तन्निधानेष्विति यावत् । ‘स्याजल्पाकस्तु वाचालः’ इत्यमरः । अत एव चित्रीयमाणेषु आश्चर्यकरेषु । ‘नमोदरिवश्चित्रदः क्यच्’ (पा. ३।१।१९) इति क्यजन्ताल्लटः शानच् । ‘क्यचि च’ (पा. ७।४।३३) इतीत्वम् । सभायां आस्थानमण्डपस्य शिल्पेषु निर्माणविशेषेषु दृशं परिकल्पयतः प्रसारयतः । तानि तानि शिल्पचातुर्याणि पश्यत इत्यर्थः । प्रज्ञादृशं निकषा धृतराष्ट्रस्य समीपे । ‘अभितःपरितः—’ (वा. १।४।४२) इत्यादिना द्वितीया । मूर्तेः शरीरधारिणि तृतीये गुणे तमसीव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । दिविषद्वपमस्य इन्द्रस्य याः नीलद्वपदः नीलरत्नानि तन्मये आसने पीठे निषीदतः उपविशतः । अमुष्य कुरुकुलप्रदीपस्य धर्मराजस्य प्रतीपं अभिमुखं प्रतिकूलं यथा तथा निविशमानः उपविशन् प्रविशंश्च स्थानात् ऐश्वर्यात् अंशयितुं च्यावयितुं साक्षात् मूर्तीभूय कृतः संनिधिः समीपवर्तित्वं येन सः रिक्तः शून्यः मध्यमवर्णः कुकारः यस्यां तथा तदीयया ‘शकुनि’शब्दसंबन्धिण्या अभिख्यया नाम्ना । कुकारशून्येन ‘शनिः’ इति संज्ञाशब्देनेति यावत् । वाच्यः प्रतिपाद्यः ग्रहविशेषः शनैश्चर

पाठा०—१ ‘भूयः प्रापाक्षदेविभिः’. २ ‘चारिम’. ३ ‘दृशः’. ४ ‘गुण इव तृतीये’. ५ ‘संनिधिरमध्यम’. ६ ‘वाच्य इव ग्रहविशेषः’. ७ ‘अचिरात्’.

अथ सदसि महत्या चाज्ञयासौ नियत्याः
 सुमतिमपि विमुह्य द्यूतमार्गे प्रवृत्तम् ।
 बहुषु जनपदेषु प्रामुवत्सु ग्लहत्वं
 सपदि सुबलसूनुर्धर्मसूनुं विजिग्ये ॥ ३३ ॥
 एकेन यत्सुबलभूर्युगपद्रहीतु-
 मक्षेण सर्वविषयान्नृपतेरशक्नोत् ।
 अस्मात्परं जगति वाच्यतयाभ्युपेत्य
 तिष्ठेत् किं नु परमाद्भुतवाचकाय ॥ ३४ ॥

इव स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा । शकुनिः दुर्योधनमातुलः प्रासङ्गिकेन पथा । तत्तत्प्र-
 स्तावपारम्पर्येण दुरोदरविहारे द्यूतक्रीडायां अवतारं प्रवेशं अचिरं सत्वरं अभि-
 रोचयामास, तदभिलाषं जनयामासेत्यर्थः ॥

अथेति । अथ अनन्तरं महत्यां सदसि सभायाम् । 'स्त्रीनपुंसकयोः सदः'
 इत्यनुशासनात् 'सदः' शब्दस्य स्त्रीत्वम् । असौ सुबलसूनुः शकुनिः शोभना
 कर्तव्याकर्तव्यकोविदा मतिः बुद्धिः यस्य तथोक्तमपि नियत्याः दैवस्य आज्ञया गत्या
 विमुह्य मौढ्यं प्राप्य द्यूतमार्गे दुरोदरविहारे प्रवृत्तं धर्मसूनुं युधिष्ठिरं बहुषु
 जनपदेषु नानादेशेषु ग्लहत्वं पणत्वं प्रामुवत्सु, पणकृतेष्वित्यर्थः । सपदि द्रुतं
 विजिग्ये जितवान् । जयतेः कर्तरि लिट् । 'सँछिदोर्जेः' (पा. ७।३।५७) इति कुत्वम् ।
 यद्वा, 'धर्मसूनुं विमोह्य' इति पाठमाश्रित्य योज्यम् । अत्र जनपदानामेव
 कर्मत्वम् । दुर्लङ्घ्या दैवगतिरिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

एकेनेति । सुबलभूः शकुनिः एकेन अक्षेण पाशकेन इन्द्रियेण च । 'अक्षं
 रथाङ्गे सेनायां पाशकेन्द्रिययोरपि' इति विश्वः । नृपतेः युधिष्ठिरस्य संब-
 न्धिनः सर्वान्विषयान्, देशान् शब्दादींश्च । युगपत् एकदा ग्रहीतुं स्वीकर्तुं ज्ञातुं
 च अशक्नोत् समर्थोऽभूदिति यत् । 'विषयो देशशब्दाद्योः' इति विश्वः । अस्मादे-
 काक्षेणैकदा सर्वविषयग्रहणात् परं अन्यत् वस्तु परमाद्भुतेति यद्वाचकं पदं
 तस्मै वाच्यतया अर्थत्वेन अभ्युपेत्य आगत्य तिष्ठेत् वर्तेत किम् ? । न तिष्ठेदेवे-
 त्यर्थः । केचित्तु—'परं आ अद्भुत—' इति छित्त्वा 'आ' इति यत् अद्भुतस्य वाचकं तस्मै
 परं अत्यन्तं वाच्यतयेत्यर्थः । 'आकारः सर्वेण भाव ईषदर्थे च विस्मये' इति
 विश्वः । अद्भुतमपश्यतां शृण्वतां वा । आ इत्याश्चर्याभिलापकशब्दोच्चारणं

पाठा—१ 'आज्ञया'. २ 'प्राप्तवत्सु'.

टिप्प०—१ 'शकुनिः' इति नाम्नि मध्यगत 'कु' वर्णालागे 'शनिः' इत्यवशिष्यते ।
 पदाङ्गशयितुं साक्षात् शनिः प्रातिकूल्येन स्थितः किमित्युत्प्रेक्षा । २ ग्लहगतपदार्थदेशा-
 दीन् अर्थान्नास्माद्ग्राहेति आशयः ।

प्रतिदेवनमेवमेव भूषाः प्रचुरान्नं चयांश्च हेमराशीन् ।
सहजान्सह जाययास्य जित्वा स तु गान्धारपतिर्जगर्ज हर्षात् ३५^३
तत्रान्तरे,—

घटीचेटी नोऽभूद्बहुपतिवधूटी द्रुपदजा
वराकीं तामत्रानय परिपदीत्यग्रजगिरम् ।
हरन्द्वैतीयीकः सुवलतनयासूनुषु जवा-
त्समुत्तस्थौ साक्षाद्वनिमवतीर्णो यम इव ॥ ३६ ॥

प्रसिद्धमित्याहुः । तत्र पुनरुक्तिवारणाय परशब्दस्यात्यन्तिकत्वार्थवर्णनेऽपि तस्याव-
सान एवान्वयात्प्रकृतसंगतिः । बहुतरचतुरङ्गवलेन चिरेणाप्यसाध्यस्य युधि-
ष्ठिरसर्वदेशापहारस्य एकाक्षेण पञ्चभिरपीन्द्रियैर्युगपदसंभाविनः शब्दादिपञ्चक-
ज्ञानस्यैकेन्द्रियेण वासंपादनरूपस्य परमत्वस्य अद्भुत एवान्वयस्य ग्रन्थकाराभि-
मत्त्वादिति सुधीभिरालोचनीयम् ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमिति । स गान्धारपतिः शकुनिस्तु देवने देवने प्रतिदेवनं प्रत्य-
क्षक्रीडायाम् । वीप्सायामव्ययीभावः । एवं उक्तप्रकारेण अस्य धर्मराजस्य भूषाः
भूषणानि प्रचुरान् बहुलान् रत्नानां चयान् राशीन् हेम्नां राशीन् जायया द्रौपद्या
सह सहजान् भीमादींश्च जित्वा हर्षाज्जगर्ज सिंहनादं चक्रे । औपच्छन्दसिक-
वृत्तम् ॥ ३५ ॥

तत्रान्तरे । इत्युत्तरेणान्वयः ॥

घटीति । तत्र तस्मिन्नन्तरे युधिष्ठिरसर्वस्वजयकाले बहूनां पतीनां वधूटी
भार्या द्रुपदजा द्रौपदी नः अस्माकं घटीचेटी जलकुम्भाहरणदासी अभूत् ।
घटीचेटीनामेव बहुपतिवत्त्वात्तथोक्तम् । वराकीं तुच्छां तां द्रौपदीम्, अत्र परि-
षदि एतत्सभायां आनय प्रापय । इति उक्तप्रकारां अग्रजस्य दुर्योधनस्य गिरं
वाक्यं हरन् गृह्णन्, तदाज्ञां वहन्ति यावत् । अत एव अवाग्निं भूमिं अवतीर्णः
प्राप्तः साक्षात् प्रत्यक्षः यम इव स्थितः सुवलतनयायाः गान्धार्याः सूनुषु द्वितीय
एव द्वैतीयीकः दुःशासनः । 'तीयादिकक् स्वार्थे वाच्यः' (वा ० २।६।९१) इतीकक् ।
जवात्समुत्तस्थौ समुत्थितवान् । द्रौपद्यानयनायेति शेषः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३६ ॥

पाठा०—१ 'रत्नमयांश्च'. २ 'कोशान्'. ३ 'घटीचेटी-'. ४ 'धरणिम्'.

टिप्प०—१ एकेनाक्षेणेन्द्रियेण ओत्रादिनैकस्य विषयस्य शब्दादेर्ग्रहणं लोके विद्यते;
अत्र त्वेकेनैवाक्षेण सर्वविषयाणां यौगपद्येन ग्रहणं दृष्टमिति श्लेषेणाद्भुतत्वं परिकल्प्य,
असादन्या लोकेऽद्भुता संज्ञा तदर्थश्चास्ति किम् ? इति प्रश्नमिषेण नास्तीत्यर्थवैचित्र्यं प्रति-

दृष्ट्वा भिया सदसि धावनमाचरन्त्याः

कैश्ये चकार स कराङ्गुलिमानताङ्ग्याः ।

वक्षोरुहेषु च महीपपुरंभ्रिवर्गा

नासाग्रसीम्नि सुधियश्च नदीसुताद्याः ॥ ३७ ॥

तत्र स दुर्मेधा बलवदोर्कर्षणोद्भिदुराणि स्वेदपृषन्तीव भूषाजाल-
कमुक्ताफलानि धारयन्त्याश्चिकुरभारौत्करतलनिष्पीडननिर्गलितां कालि-
मधारामिव निर्भरकुवलयगर्भकमाल्यरसझरीमश्रुभिः सह वर्षन्त्यास्तस्याः
पातित्रयलक्ष्मीनिवासस्फटिकप्राकारमिव दुकूलमप्यौहर्तुं प्रावर्तत ॥

तादृक्षे समुपस्थिते परिभवे सभ्येषु वाचंयमे-

ष्वाध्यायत्सु विधेर्वलं स्वदयितेष्वन्येष्वशक्तेष्वपि ।

निश्चित्यातिमतां गतिं यदुपतिं नीव्यां करौ कुर्वती

सा चक्रन्द तदोच्चकैरिह हरे ! त्रायस्व हा मामिति ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा तं आगतं वीक्ष्य भिया भयेन सदसि सभायां धावनं इतस्ततः
पलायनं आचरन्त्याः कुर्वन्त्याः आनताङ्ग्याः द्रौपद्याः कैश्ये केशपाशे स दुःशा-
सनः कराङ्गुलिं चकार, कराम्रेण वेणीं गृहीतवानित्यर्थः । महीपस्य धृतराष्ट्रस्य पुरं-
भ्रिवर्गाः अन्तःपुरस्त्रीसंघाः वक्षोरुहेषु कुचेपु कराङ्गुलिं चक्रुः । दुःखादिति भावः ।
नदीसुताद्याः भीष्मादयः सुधियः सज्जनाश्च नासायाः नासिकायाः अग्रसीम्नि
अग्रदेशे कराङ्गुलिं चक्रुः । अहो दुर्लभ्यता दैवस्येत्याश्रयादिति भावः ॥ ३७ ॥

तत्रेति । तत्र सभायां दुष्टा मेधा बुद्धिर्यस्य तथोक्तः दुर्मेधाः । 'नित्यमसि-
च्यजामेधयोः' (पा. ५।४।१२२) इत्यसिच । स दुःशासनः बलवत् दृढं आकर्षणेन
उद्भिदुराणि अङ्कुरितानि स्वेदस्य पृषन्ति विन्दूनि इव स्थितानि भूषायाः जालकस्य
मुक्ताफलानि धारयन्त्याः चिकुरभारात् केशपाशात् करतलेन निष्पीडनात्
निर्गलितां कालिङ्गः नैल्यस्य धारामिव स्थितां निर्भराणि सान्द्राणि कुवलयानि
गर्भे मध्ये यस्य तस्य तादृशगर्भस्य, तन्मयस्येत्यर्थः । शैषिकः कप् । माल्यस्य
रसझरीं मकरन्दधारां अश्रुभिः सह वर्षन्त्याः तस्याः द्रौपद्याः पातित्रयलक्ष्म्याः
यो निवासः गृहं तस्य स्फटिकमयं प्राकारमिव स्थितं दुकूलं धवलांशुकं आहर्तुं
आकृष्टं प्रावर्तत उपक्रान्तवान् । उल्लेक्षात्रयसंसृष्टिः ॥

तादृक्ष इति । सा द्रौपदी तादृक्षे तथाविधे परिभवे अवमाने समुपस्थिते
प्राप्ते सति सभ्येषु भीष्मादिषु सभाजनेषु वाचंयमेषु तूष्णींभवत्सु सत्सु, धर्म-
सौक्ष्म्यस्य निर्धारणाशक्त्येति भावः । स्वदयितेषु युधिष्ठिरादिषु विधेः दैवस्य

पाठा०—१ 'वर्गो'. २ 'आकर्षणमयोद्भिदु'. ३ 'भूषामुक्ताफलानि'.

तस्याः सभायां हियमाणवस्त्रात्तन्व्या नितम्बात्सहसाविरासीत् ।
कंसारिकारुण्यपयःपयोधेः कल्लोलमालेव दुकूलपङ्क्तिः ॥ ३९ ॥
हृते हृते वाससि हृद्यरूपं वासोऽन्तरं यद्वृधे वराङ्गयाः ।
नरस्य तेनैव न कस्य तत्र चित्तस्य नाव्योऽजनि चित्रं पूरः ॥ ४० ॥

अदृश्यस्यापहारेऽपि वर्धितानेकवाससः ।

अम्बरप्रायता तस्या मध्यस्योभयथाप्यभूत् ॥ ४१ ॥

चलं दुर्लङ्घ्यमहिमानं आध्यायत्सु चिन्तयत्सु सत्सु । 'स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्या-
नम्' इत्यमरः । अन्येषु उदासीनेषु अशक्तेषु सत्सु । यदुपार्तिं श्रीकृष्णं आर्तिमतां
दुःखवतां गतिं परायणं निश्चित्य । नीव्यां वस्त्रग्रन्थौ करौ द्वावपि कुर्वती,
कराभ्यां नीवीं संगृह्णन्ती सतीत्यर्थः । इह अस्मिन् अवमानसमये हे हरे ! मां
त्रायस्व रक्ष । 'हा' इति खेदे । इति उक्तप्रकारं तदा उच्चकैः गलितकण्ठं यथा
तथा चक्रन्द रुरोद । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

तस्या इति । अथ सभायां हियमाणं आकृष्यमाणं वस्त्रं यस्मात्तस्मात्तस्याः
श्रीकृष्णं शरणं प्रपन्नायाः तन्व्याः द्रौपद्याः नितम्बात् । कंसारेः श्रीकृष्णस्य
कारुण्यमेव पयःपयोधिः क्षीराब्धिः तस्य कल्लोलानां महातरङ्गाणां माला पङ्क्ति-
रिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । दुकूलानां क्षौमवस्त्राणां पङ्क्तिः सहसा सत्वरम्, हरिस्सरण-
क्षण एवेति यावत् । आविरासीत् प्रादुर्बभूव । प्रसन्ने भगवति किं दुर्लभमिति
भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३९ ॥

हृत इति । यत् यस्मात् वराङ्गयाः द्रौपद्याः वाससि वस्त्रे एकैकस्मिन् हृते
हृते सति । वीप्सायां द्विर्भावः । हृद्यरूपं वासोऽन्तरं अन्यद्वासः वृधे आवि-
र्बभूव । तेन कारणेन प्रत्यपहारं वस्त्रान्तराविर्भावरूपेण चित्रं पूरः आश्चर्यरस-
प्रवाहः तत्र सभायां कस्य नरस्य संबन्धिनश्चित्तस्य नावा तार्यः नाव्यः अगाधः
नाजनि नाभूत् ? सर्वस्याप्यजन्येव, सर्वेऽप्यत्याश्चर्यान्विता बभूवुरित्यर्थः ॥ ४० ॥

अदृश्यस्येति । अदृश्यस्य निसर्गतः सौक्ष्म्येण द्रष्टुमयोग्यस्यापहारे वस्त्रा-
णामपकर्षणे सत्यपि वर्धितानि हरिकरुणयाविर्भूतानि अनेकानि वासांसि यस्य
तथोक्तस्य तस्याः द्रौपद्याः मध्यस्य उभयथा निसर्गादृश्यत्वेन अनेकवासोवर्धनेन
च द्विधापि अम्बरप्रायता आकाशसाम्यं अम्बराणां वस्त्राणां प्रायो बाहुल्यं
यस्मिन् तस्य भावः तत्ता, बहुवस्त्रवत्त्वं चेत्यर्थः । अभूत् आसीत् । 'अम्बरं
व्योम्नि वाससि', 'प्रायो व्यसि बाहुल्ये साम्ये निरशनव्रते' इत्यमरविश्वप्रकाशौ ।
सतां मानभङ्गाय दुरात्मभिश्चित्तितं दैवेन भज्यत इत्यत्र इदमेव साक्षि । यद्भौ-

पाठा०—१ 'नव्यो'. २ 'चित्रकूटः'. ३ 'तस्य'.

टिप्प०—१ एतत्समय एतदापन्निवारणसमर्थः श्रीकृष्णं विनाऽन्यः कोऽपि नास्तीति
निश्चित्य लज्जारक्षणार्थं तमुच्चकौराजुहावेत्याशयः । २ 'चित्रकूट' इति पाठे प्राचीन
प्रकृतिवृत्तपूर्वतो वर्धते, अयमपरो जात इति श्लेषेणार्थान्तरम् ।

चेलानि कर्षश्चिरमन्धसूनुस्तस्यास्तु नमंकरणः स नाभूत् ।

श्रमात्स्खलित्वा धरणौ पतन्सन्दन्तावलेरेव जनव्रजानाम् ॥४२॥

अथ तथाभूतपरुषयोषाभिषङ्गरोषकलुषेण पृषदश्चजनुषा परिषदि
भीषणमेवं वभाषे ॥

उरसि स्खलदूष्मलं मृगाक्ष्याः समितावस्त्रमिदं यथाहमक्षणा ।

द्विषतः कचर्कैर्षिणोऽप्यमुष्या रसनेनानुभवेयमेवमेव ॥ ४३ ॥

किं च सरसीव चैलत्कबन्धबन्धुरे समराजिरे तामरसच्छदानिव
शतमपि विमतानेतान्हेमन्त इवाहं धार्तराष्ट्रशब्दशेषां महागदापत्तिं
गमयिष्यामीति ॥

पदीमध्यदिदक्षुणा दुःशासनेन कृतं द्रौपद्या वस्त्रापहरणं दैवेन भग्नमिति । 'तस्य'
इति मध्यविशेषणत्वेन पाठान्तरं व्यर्थविशेषणत्वेनोपेक्ष्यम् । अत्रादृश्यत्ववस्त्र-
प्राचुर्ययोर्विशेषणगत्या अस्वरप्रायत्वं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम् । अस्य
वस्त्राकाशयोर्बाहुल्यसाम्ययोश्च भेदेऽपि श्लेषभित्तिकया भेदाध्यवसायादतिशयो-
क्तिभेदद्वयेन संसृष्टिः ॥ ४१ ॥

चेलानीति । सः अन्धसूनुः दुःशासनः चेलानि द्रौपद्या वस्त्राणि चिरं कर्षन्
सन् तस्याः द्रौपद्याः नमंकरणः विवस्त्रत्वकारी नाभूत्, किंतु श्रमात् वस्त्राप-
कर्षणजन्यात् स्खलित्वा संक्षुम्भ्य धरणौ भुवि पतत् सन् जनव्रजानां जनसंबानां
दन्तानामवलेः पङ्केरेव नमंकरणोऽभूत्, तं वीक्ष्य पतितं विवृतदन्तपङ्क्तिं जह-
सुर्जना इत्यर्थः । अत्र द्रौपदी-जनदन्तावल्योः प्रसक्तस्य नम्रीकरणस्य जगद-
न्तावल्यामेव नियमनात्परिसंख्यालंकारः ॥ ४२ ॥

अथेति । अथ तथाभूतेन तादृशेन । 'भूतं पिशाचे सादृश्येऽपि' इति विश्वः ।
परुषेण क्रूरेण योषाया द्रौपद्या अभिषङ्गेन पराभवेन यो रोषः तेन कलुषेण
विकृतचित्तेन । पृषदश्चात् वायोः जनुः जन्म यस्य तेन भीमेन । परिषदि सभायां
भीषणं भयंकरं यथा तथा । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वभाषे, प्रतिज्ञातमित्यर्थः ।
भाषतेर्भावे लिट् । 'पृषदश्चो गन्धवहः', 'जनुर्जननजन्मानि' इत्युभयत्राप्यमरः ॥

उरसीति । समितौ सभायां मृगाक्ष्याः द्रौपद्याः उरसि वक्षसि स्खलत्
पतत् क्षुम्भ्यच्च उष्मलं संतापातिरेकादत्युष्णम् । इदं अस्त्रं अशु अहं अक्षणा
लोचनेन यथा अन्वभवम् अपश्यं एवमेव अमुष्या द्रौपद्याः कचर्कैर्षिणः द्विषतः
दुःशासनस्यापि उरसि स्खलत् उष्मलं अस्त्रं शोणितं रसनेन जिह्वया अनुभवे-
यम्, पिबेयमित्यर्थः । अत्र केवलप्रकृतश्लेषः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

किं चेति । किं च चलद्भिः नृत्यद्भिः कबन्धैः निःशीर्षकलेवरैः जलैश्च बन्धुरे
विषमे सरसीव समराजिरे युद्धाङ्गणे विमतान् विरोधिनः शतं पतान् दुर्योधनादीन्

तत्र सुत्राण्यः पुत्रोऽप्येवं प्रतिजज्ञे,—

उत्सेकात्कृतहस्ततालममुना गान्धारपुत्रीभुवा

राधासूनुरसौ जहास सदसि ग्राम्यं ब्रुवन्यत्ततः ।

यस्यां जात्वपि देहिनोऽभ्युदितता नैवाभिनिर्मुक्तता

स्यातां द्वे अपि गाण्डिवो मम तु तां निद्राममुं नेष्यति॥४४॥

इति तयोस्तादृशेन वीरवादेन 'अयि! सुखमिहास्व' इति करस्फालननिदर्शिते सखिन्येव तव मृत्युः स्यादिति सुयोधनं प्रति याज्ञसेन्याः

तामरसस्य पद्मस्य च्छदान् दलानीव अहं हेमन्तः ऋतुरिव । 'धार्तराष्ट्र' इति शब्दः नामपदं शेषः अवशिष्टः यस्यां ताम् । महत्या गदया आपत्तिं आपदम् । अन्यत्र,—महता गदेन रोगेण हिमरूपेण आपत्तिं च । गमयिष्यामि प्रापयिष्यामि इति बर्भाष इति पूर्वेण संबन्धः । 'धार्तराष्ट्रोऽसिते हंसे धृतराष्ट्रसुतेऽपि च', 'गदो आतरे विष्णोः स्यादामये चायुधे गदा' इत्युभयत्र दिश्वः । अनेकेवेयमुपमा श्लिष्टविशेषणा च ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नेव समये सुत्राण्यः इन्द्रस्य पुत्रः अर्जुनोऽपि एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । प्रतिपूर्वाज्जानातेः कर्तारं लिङ् ।

उत्सेकादिति । असौ राधासूनुः कर्णः अमुना गान्धारपुत्रीभुवा दुर्योधनेन सह सदसि ग्राम्यं असभ्यं वाक्यं ब्रुवन् सन् कृताः हस्ताभ्यां तालाः शब्दविशेषा यस्मिंस्तत्तथा यत् यस्मात् जहास हसति स्म । ततः कारणात् यस्यां निद्रायां देहिनः जन्तोः जातु कदाचिदपि अभ्युदितता सूर्योदयः अभिनिर्मुक्तता तदस्तमयश्च । द्वे अपि नैव स्याताम्, पुनर्बुद्धस्य हि तयोः प्रसक्तिरिति भावः । तां दीर्घां निद्राम्, मृतिमिति यावत् । अमुं राधासूनुं मम गाण्डिवस्तु नेष्यति गमयिष्यति इति प्रतिजज्ञे इति पूर्वेण संबन्धः । 'सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमरः । अत्र कर्णनिधनस्य तादृशभङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्त्यलंकारः—'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तरेण यत्' (कुव. ६८) इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तयोः भीमार्जुनयोः तादृशेन तथाविधेन वीरवादेन प्रतिज्ञावाक्येन अयि द्रौपदि! इह मम सखिनि सुखं यथा तथा आस्व उपविश इति करस्य करतलस्य आस्फालनेन सशब्दं स्पर्शनेन निदर्शिते निर्दिष्टे सखिनि ऊरावेव तव मृत्युः मरणं स्यात् भूयात् । इति उक्तप्रकारेण याज्ञसेन्याः

पाठा०—१ 'यत्ततः'. २ 'निर्मुक्तता'. ३ 'वीरवादेन सुखं'. ४ 'करास्फालितदर्शिते'. ५ 'निजसखिन्येव'.

टिप्प०—१ रणाङ्गणे दुःशासनस्य हृदयं भित्त्वा रक्तं पास्यामि, दुर्योधनादिशत-बन्धून् हलिष्यामि चेत्तर्जुनः प्रतिज्ञां चकारेत्याशयः ।

शापेन च भयात्तगन्धाभ्यामन्धदंपतीभ्यां यथापुरं राज्यं प्रत्यर्प्य हरिप्रस्थं
प्रति प्रस्थापितो युधिष्ठिरः पुनरपि कृतमन्त्रैरमित्रैरयमाहूतमात्रोऽर्ध-
पथाद्विधिना गलहस्तिकया विनिर्वर्तित इव तामेव सभां प्रत्यावर्तत ॥

भूताभिविष्ट इव बोधवतां वरोऽपि
भूयोऽपि धर्मतनयः सह सौबलेन ।

आधत्त देवनविहारमनार्यजुष्ट-

माद्यक्षरं विजहदेव पणोऽपि भूयोऽभूत् ॥ ४५ ॥

कितवे शकुनौ वशंवदान्किरति स्वेन करेण पाशकान् ।

विजयेन सदा पुरस्कृतोऽप्यभवत्तेन स पृष्ठतः कृतः ॥ ४६ ॥

द्रौपद्याः संबन्धिना सुयोधनं प्रति दुर्योधनमुद्दिश्य शापेन च यन्नयं तस्मात्
आत्तगन्धाभ्यां तिरस्कृताभ्यां अन्धदंपतीभ्यां गान्धारी-धृतराष्ट्राभ्याम् । ‘आत्त-
गन्धोऽभिभूतः स्यात्’ इत्यमरः । पुरेव यथापुरं द्यूतात्पूर्वमिव राज्यं द्यूतनिर्जितं
प्रत्यर्प्य पुनः समर्प्य हरिप्रस्थं इन्द्रप्रस्थं प्रति प्रस्थापितः प्रेषितः अयं युधिष्ठिरः
कृतः मन्त्रः आलोचनं एवं निकृता एते नास्मान् क्षमन्ते तत्पुनर्द्यूतेन वनं
नेष्याम इत्याकारकं यैस्तैरमित्रैः शत्रुभिः दुर्योधनादिभिः पुनरप्याहूतमात्रः
आकारितः सन्नेव, न किञ्चिदालोचयन्नेव सन्निति यावत् । विधिना दैवेन
(कर्त्रा) गले कण्ठे हस्तं निक्षिप्य चोदनात्मिका चेष्टा गलहस्तिका तथा (करणेन)
अर्धपथात् निर्वर्तितः प्रत्यावर्तित इवेत्युल्लेखा । तामेव सभां द्यूतशालां प्रत्या-
वर्तत पुनरागतवान् । अत्र भयात्तगन्धतायाः विशेषणमत्या राज्यप्रत्यर्पण-
हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमुल्लेक्षया संसृज्यते । ‘अन्धदंपतीभ्याम्’ इत्यत्र
गान्धार्यन्धस्य पत्युर्भावमनुसरन्ती पट्टेनाक्षिणी पिधाय यावज्जीवमन्धा बभूवेति
पौराणिकी कथानुसंधेया ॥

भूतेति । बोधवतां कर्तव्याकर्तव्यकोविदानां मध्ये वरः श्रेष्ठोऽपि धर्मतनयः
भूतेन पिशाचेन अभिविष्टः उन्मादित इव भूयः पुनरपि सौबलेन शकुनिना
सह अनार्यैः खलैः जुष्टं सेवितम् । आर्यैर्जुष्टं न भवतीति वा । देवनविहारे अक्ष-
क्रीडां आधत्त चक्रे । यो देवनविहार एव आद्यक्षरं देकारं विजहत् त्यजत् सन् ।
‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (पा. ७।१।७८) इति नुमभावः । पणः गलहोऽपि देवनविहाररूपः
अभूत् । तं देवनविहारमिति संबन्धः । वाच्यवाचकयोरभेदाभिधानान्नावाच्य-
वचनदोषः ॥ ४५ ॥

कितव इति । कितवे अक्षविद्यानिपुणे शकुनौ वशंवदान् स्वाधीनान्

पाठा०—१ ‘शापेन भयात्त’ . २ ‘आहूतमात्रोऽयमर्ध’ . ३ ‘निर्वर्तित’ .
४ ‘आद्याक्षरम्’ . ५ ‘सः’ .

टिप्प०—१ अस्मां द्यूतक्रीडायां यस्य पराभवत्तेन द्वादशवर्षावधिर्वनवास आदत्तव्य
इति पणोऽभवदिति तात्पर्यम् ।

उत्थायाथ क्षितीन्द्रः क्षणमपि धरणौ स्थातुमस्यामयुक्तं
 प्रत्यर्थिस्वीकृतायामिति सह सहजैः सत्यसंधः सजानिः ।
 पाणौ क्षुत्तुर्निधाय प्रसुवमतितरामन्तरुत्तप्यमानां
 पद्भ्यां प्रापद्वनानि व्यथितहृदमुचत्पौरलोकस्तु हृग्भ्याम् ॥ ४७ ॥
 कान्तारवर्त्मनि मृगाः पुरतो निषण्णाः
 शान्ताकृतेः सधनुषोऽपि निषङ्गिणोऽपि ।
 उत्थाय तस्य पटुमर्मरचारु चीरं
 रोमन्थलोलचिबुकेन मुखेन जिघ्रुः ॥ ४८ ॥

पाशकान् अक्षान् स्वेन स्वीयेन करेण किरति प्रचारयति सति विजयेन जयेन
 अर्जुनेन च सदा पुरस्कृतः अग्रे कृतोऽपि पूजितश्च सन्निति च । स धर्म-
 राजः तेन विजयेन पृष्ठतः कृतः पराजितः अवमानितश्च अभवत् । विरोधाभासः ।
 वैतालीयवृत्तम् ॥ ४६ ॥

उत्थायेति । अथ पराजयानन्तरं सत्यसंधः तथ्यप्रतिज्ञः अत एव क्षितीन्द्रः
 धर्मराजः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः स्वीकृतायां अर्थिनं अर्थिनं प्रत्यर्थि स्वीयत्वेन कृता-
 यामिति च । अस्यां धरणौ, राज्य इत्यर्थः । क्षणमपि स्थातुं अयुक्तम्, इत्या-
 लोच्येति शेषः । उत्थाय अन्तः मनसि अतितरां भृशं उत्तप्यमानां खिद्यमानां
 प्रसुवं मातरं क्षुत्तुः विदुरस्य पाणौ निधाय हस्ते समर्प्य । सजानिः सभार्यः सन्
 सहजैः सोदरैर्भीमादिभिः सह पद्भ्यां पादाभ्याम्, पादचारेणेति यावत् ।
 वनानि अरण्यानि प्रापत् प्राप्तवान् । व्यथितं दुःखितं हृत् मनः यस्य सः पौर-
 लोकः पुरजनस्तु हृग्भ्यां वनानि अश्रुजलानि अमुचत्, दुःखाद्गुरोदेत्यर्थः ।
 आप्रोतेः कर्तरि लुङ् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ४७ ॥

कान्तारेति । कान्तारवर्त्मनि अरण्यमार्गे पुरतः अग्रे निषण्णाः उपविष्टाः
 मृगाः हरिणाः उत्थाय सधनुषोऽपि निषङ्गोऽस्यास्तीति निषङ्गिणोऽपि शान्ता
 शमप्रधाना आकृतिः आकारः यस्य तस्य धर्मराजस्य चीरं वल्कलं रोमन्थेन
 चर्वितचर्वणेन लोलं चिबुकं ओष्ठाधोभागो यस्य तेन मुखेन वक्त्रेण पटुना
 स्फुटेन मर्मरेण शब्देन चारु रमणीयं यथा तथा जिघ्रुः चुचुर्बुधुः । जिघ्रतेः
 कर्तरि लिट् । 'अथ मर्मरः । स्वन्ति वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरः । अत्र शान्ताकृति-
 त्वस्य विशेषणगत्या चुम्बनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

पाठा०—१ 'मस्यां न युक्तम्'. २ 'देवुर्निधाय'. ३ 'सीमनि'. ४ 'जघ्रुः'.

टिप्प०—१ विजयेनार्जुनेन पुरस्कृतोऽपि विजयेन पृष्ठतः कृतः पराभूतोऽभवदिति
 भावः । २ यद्यपि 'प्रसुवम्' इत्यत्र 'ओः सुपि' (पा. ६।४।८३) इति यणा भाव्यम्,
 तथापि 'प्रकृष्टं सृतेऽसौ प्रसुः, इति 'सृतेऽसौ सः, प्रकृष्टा सः प्रसुः' इति च विग्रहे
 'प्र'शब्दस्य कर्षतेरन्वयेन सति प्रत्यन्वयाभावाद्गतित्वाभावेन 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण
 नेष्यते' इति भाव्यकारेष्टया यणभावः 'यत्कियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा'

परागपूर्णे पथि तस्य पादरेखा घटस्य प्रतिमा मनोज्ञाः ।

भक्त्योपनीता वनदेवताभिः पाद्योदकुम्भा इव जाग्रति स्म ॥४९॥

क्रमेण ते सजानयो विलङ्घ्य विविधानि विपिनानि जह्नुमुनिकर्ण-
शङ्कुलीपथवशेन शिक्षितैर्गतिविशेषैरिव गम्भीरैरावतैरुपासिकजैर्नताहृतानि
संसारचक्राणीव दर्शयन्तीं कोकनदवदनोदितैरिव कोककुटुम्बकूजितैः
कुमारस्य देवव्रतस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव भागीरथीं पुरस्कृत्य तत्र तां
निशीथिनीं पञ्चाच्चक्रुः ।

अपरेद्युरतिमात्रबुभुक्षितानुयात्रिकसत्रिजनपरित्राणाय पवित्रैः स्तोत्रैः
प्रसेदुषा चित्रभानुना दत्तमक्षय्यमन्नपात्रमादार्यै ते कलत्रे निदधुः ।

परागेति । परागेण मृदुरजसा पूर्णे पथि मार्गे आरण्यके घटस्य प्रतिमाः
सदृश्यः मनोज्ञाः रमणीयाः तस्य धर्मराजस्य पादयोः रेखाः कलशरेखाः वन-
देवताभिः भक्त्या उपनीताः पाद्यस्य पादोदकस्य उदकुम्भाः जलघटा इवेति
तादर्थ्यं षष्ठीसमासः । 'मन्थौदन-' (पा. ६।३।६०) इत्यादिना 'उदक'शब्दस्य
उदादेशः । जाग्रति स्म रेजुः । उत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

क्रमेणेति । समाना एका जाया येषां ते सजानयः ते पाण्डवाः विविधानि
विपिनानि वनानि क्रमेण विलङ्घ्य अतिक्रम्य । जह्नुर्नाम मुनेः कर्णः शङ्कुलीव ।
तस्यां पन्थाः कुटिलमार्गः तद्वशेन, तत्र संचारबलेनेत्यर्थः । शिक्षितैः अभ्यस्तैः
गतिविशेषैः चक्रगमनैरिव स्थितैः गम्भीरैः निज्ञैः आवतैः अमिभिः, तद्व्याजेनेवे-
त्यर्थः । उपासिकायाः आत्मसेविकायाः जनतायाः जनसमूहात् । 'ग्रामजन-'
(पा. ४।२।४३) इत्यादिना समूहार्थे तत् । आहृतानि उपाकृतानि संसाराण्येव
चक्राणि दर्शयन्तीमिव स्थितां कोकनदं रक्ताब्जमेव वदनं तस्य उदितैः भाषितैरिव
स्थितैः तस्मादुदितैः । 'आविर्भूतैः' इति वा । अभिहितः पाठः सुगमः । 'रक्ताम्बुजे
कोकनदम्' इति नानार्थरत्नमालायाम् । कोककुटुम्बानां चक्रवाकमिथुनानां कूजितैः
शब्दैः कुमारस्य स्वपुत्रस्य देवव्रतस्य मीप्सस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव स्थिताम् ।
भागीरथस्य नाम राजर्षेरपत्यं भागीरथीं गङ्गां पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा, तीरं प्राप्येति
यावत् । तत्र गङ्गातीरे तां निशीथिनीं प्रथमां रात्रिं पञ्चाच्चक्रुः नयन्ति स्म ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन्दिने ते पाण्डवाः अतिमात्रं अत्यन्तं

पाठा०—१ 'ते विलङ्घ्य'. २ 'वनानि'. ३ 'शङ्कुलिकापथेन'. ४ 'गम्भीरैः'.
५ 'उपासकजनादाहृतानि'. ६ 'जनादाहृतानि'. ७ 'उदीरितैः'. ८ 'कुटुम्बिनी'.
९ 'कुशलमिव'. १० 'पृच्छन्तीं भागीरथी'. ११ 'पुरस्कृत्य तां'. १२ 'मादाय कलत्रे'.

टिप्प०—१ अत्र भागीरथानुगमनमाचरन्त्या मार्गे जह्नुराजप्रवृत्तयज्ञवेदीं प्लावय-
न्त्यास्तपोबलेन पीताया भागीरथ्या भागीरथयाज्जाप्रसन्नेन तेन कर्णविलमार्गेण मोचनं
कृतमिति कथानकमन्त्रानुसंधेयम् ।

वनं ततः काम्यकमेत्य तेषु वसत्सु भीमस्तु नियोद्धुकामम् ।
 किर्मिरमुग्रं कुणपाशनेन्द्रं क्षिप्रं तदाहारदशामनैषीत् ॥ ५० ॥
 ततश्चैरन्द्वैतवने स सार्धं बध्वा कदध्वालसतामबुद्धा ।
 मूलानि सर्वस्य शुभस्य भूपो मूलानि जग्राह मुनीन्द्रसंघात् ॥ ५१ ॥
 तत्राथ ते सत्यवतीसुतस्य पादारविन्दात्प्रविसृत्वरीभिः ।
 नखप्रभाभिर्नवपुष्पपङ्क्तीर्जटालतानां जनयांबभूवुः ॥ ५२ ॥
 तस्मिन्कवौ तापसयूथनाथे स्वातीर्मथाजग्मुषि वासभूमिम् ।
 तेषामतिक्षामतया युतानां शुचाक्षिदेशेष्वतिवृष्टिरासीत् ॥ ५३ ॥

बुभुक्षितानां क्षुधितानां अनुयात्रिकाणां सहागन्तृणाम् । अनुयात्रा प्रयोजनमेपा-
 मित्यर्थे इकक् । सत्रं ऋतुरेषामस्तीति सत्रिणां यज्वनां जनानां परित्राणाय,
 बुभुक्षाशमनायेत्यर्थः । पवित्रैः स्तोत्रैः वैदिकैः प्रसेदुषा प्रसन्नेन चित्रभानुना
 सूर्येण दत्तं क्षेतुं शक्यं न भवतीत्यक्षय्यं अन्नपात्रं आदाय कलत्रे निदधुः,
 द्रौपद्यै समर्पयन्नित्यर्थः ॥

वनमिति । ततस्तेषु पाण्डवेषु काम्यकं नाम वनं अरण्यं एव वसत्सु सत्सु
 भीमस्तु नियोद्धुं बाहुयुद्धं कर्तुं कामो यस्य तं उग्रं भयकरं किर्मिरं नाम कुणपः
 शवं अशनं येषां तेषामिन्द्रं राक्षसश्रेष्ठं तस्य राक्षसस्य आहारः शवं तस्य दशा-
 मवस्थां क्षिप्रं आगमनक्षण एव अनैषीत्, अवधीदित्यर्थः ॥ ५० ॥

तत इति । स भूपो धर्मेराजः कदध्वनि कापथे । कण्टकशर्करादिसंकुलमार्गं
 इति यावत् । अलसतां श्रमं अबुद्धा अविचार्य, महोदयहेतुत्वादिति भावः ।
 बध्वा सार्धं द्रौपद्या सह ततः काम्यकवनात् चरन् निर्गच्छन् द्वैते नाम वने
 मुनीन्द्राणां सङ्घात् सर्वस्य शुभस्य मूलानि मुख्यकारणानि मूलानि कन्दान्
 जग्राह, आतिथ्यं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

तत्रेति । अथ ते पाण्डवाः तत्र द्वैतवने सत्यवतीसुतस्य व्यासस्य पादार-
 विन्दं पादपद्ममिव तस्मात् प्रकर्षेण विसृत्वरीभिः प्रसरणशीलाभिः । 'इण्णशजि-
 सर्तिभ्यः करप्' (पा. ३।२।१६३) इति करपि पित्वात्तुक् । नखानां प्रभाभिः ।
 जटा एव लताः तासां नवाः पुष्पाणां पङ्क्तीः जनयांबभूवुः जनयन्ति स्म,
 तत्पादयोः प्रणेमुरित्यर्थः । रूपकालंकारः ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति । अथ तापसयूथस्य मुनिवृन्दस्य नाथे तस्मिन् कवौ पण्डिते ।
 व्यास एव शुक्र इति श्लिष्टरूपकम् । 'कविः काव्यकरे शुके पण्डिते जलपक्षिणि'
 इति विश्वः । वासभूमिं निजावासस्थानमेव स्वातीं नक्षत्रविशेषं प्रति आजग्मुषि
 प्राप्तवति सति । स्वातीनक्षत्रस्य तुलाराशिघटकत्वात् 'तुलावृषभयोर्गुरुः' इति

प्रसृमरतनुभासा प्रावृषेण्यान्स मेघा-
 न्दिशि दिशि विदधानो दीर्घदर्शी तदानीम् ।
 कुरव इति महान्तं शब्दमाविभ्रतोऽपि
 स्ववचननिपुणिम्ना तानशोकानकार्षीत् ॥ ५४ ॥
 तस्मात्प्रतिश्रुतिरिति प्रतिपद्य विद्या-
 मालिङ्ग्य धर्मतनयेन विसृज्यमानः ।
 पार्थो हिमाचलमगात्परमास्त्रमाहुं
 शंभोः कृपाजलनिधेश्वरणार्चनाभिः ॥ ५५ ॥

शुक्रस्य तदधिपतित्वोक्तेश्च वासभूमिमित्युक्तम् । शुचा दुःखेनैव अतिक्षामतया
 अनावृष्ट्या अतिकाश्येनेति च युतानां सहितानां तेषां पाण्डवानां अक्षीण्येव
 देशाः तेषु अधिवृष्टिरासीत्, 'स्वातीगते शुक्र इवातिवृष्टिः' इत्यादिप्रसिद्धेरिति
 भावः । आपदि बन्धुदर्शने महान्तोऽपि बाष्पायन्त इति परमार्थः । समस्त-
 वस्तुवर्तिसावयवरूपकम् । 'स्वातीमथाजग्मुषि' इत्येव पाठः । इवकारपाठस्तु
 प्रक्रान्तसावयवरूपकभङ्गापत्तेरुपेक्ष्यः ॥ ५३ ॥

प्रसृमरेति । प्रसृमरया परितो व्याप्नुवन्त्या तनोः शरीरस्य भासा नीलकान्त्या
 प्रावृषि वर्षतौ जातान् प्रावृषेण्यान् । 'प्रावृष एण्यः' (पा. ४।३।१७) इत्येण्यप्रत्ययः ।
 मेघान् दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्सायां द्विर्भावः । विदधानः संपादयन् दीर्घ
 कालत्रयेऽपि निरपायं पश्यति आलोचयतीति दीर्घदर्शी स व्यासः । कुत्सितं
 यथा तथा रुवन्ति शब्दायन्त इति कुरवः इति हेतोः कुरुत्वादिति यावत् ।
 मृगश्वादिवाक्कुः । गणपाठादन्तलोपो निपात्यते । महान्तं शब्दं रोदनं कुरवेति
 संज्ञापदं च आविभ्रतः वाचकत्वेन स्वीकुर्वतोऽपीति विरोधः । दधानानपीत्या-
 भासः । तान् पाण्डवान् वृक्षविशेषांश्च । स्वस्य स्वीयस्य वचनस्य वाक्यस्य 'क्वा
 भूम्या सह रुवन्ति क्षान्त्या स्थैर्येण वा गर्जन्ति' इति व्युत्पत्त्या भूषदशक्षमावन्तः
 तादृशस्थैर्यवन्तो वेति विवरणात्मकस्य 'विपदि धैर्यं-' (नीति. ६३) इत्याद्याप-
 र्द्धर्मबोधकस्य च निपुणिम्ना कौशल्येन । पृथ्वादित्वादिमनिच् । अशोकान् शोक-
 रहितान् तन्नामकवृक्षांश्च अकार्षीत् कृतवान्, रुदतस्तानाश्वासितवानित्यर्थः ।
 मालिनीवृत्तम् ॥ ५४ ॥

तस्मादिति । पार्थोऽर्जुनः तस्मात् व्यासात् प्रतिश्रुतिरिति, तन्नाम्नीमित्यर्थः ।
 विद्यां शैवीं प्रतिपद्य लब्ध्वा धर्मतनयेन आलिङ्ग्य विसृज्यमानः, अनुज्ञातः
 सन्नित्यर्थः । कृपाजलनिधेः शंभोः चरणयोः अर्चनाभिः पूजाभिः । यद्वा, -चरणा-
 र्चनाभिः कृपाजलनिधेः दयमानात् शंभोः सदाशिववदिति वा । परमास्त्रं पाशुपतं
 आसुं लब्धुं हिमाचलं हिमवन्तं प्रत्यगात् गतवान् । अत्र पाशुपतास्त्रलाभशिव-
 चरणार्चनयोः कार्यकारणयोर्द्वयोरुक्तेर्हेत्वलंकारः ॥ ५५ ॥

यस्मिन् हिमानीभृति यक्षवृन्दमङ्गेषु सर्वेष्वपि मञ्जुलेषु ।
 नखम्पचोष्णं नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितरामुपास्ते ॥ ५६ ॥
 यो वत्सतामेत्य वसुंधराया निपीय रत्नावलिकान्तिपूरान् ।
 मनःशिलावप्रझरीमिषेण दरीमुखैरुद्गिरतीव तृप्तः ॥ ५७ ॥
 आरोहतस्तं तरसा समीरकिशोरकः स्वेदजलाणुराजिम् ।
 निपीय तस्याननपद्ममाध्वीं द्विरेफभावं प्रकटीचकार ॥ ५८ ॥

शिवाख्ययोरेकतनुत्वकारणं

त्रिलोकपित्रोर्महसोस्तपोवनम् ।

यस्मिन्निति । हिमानीं हिमसंहतिं विभर्तीति तस्मिन् शीतशैले यक्षाणां
 देवयोनिविशेषाणां वृन्दं नलिनेक्षणानां कामिनीनां सर्वेषु अखिलेष्वङ्गेषु मञ्जुलेषु
 मनोहरेषु सत्स्वपि । नखान् पचति काथयतीति नखम्पचः उष्णः ऊष्मा यस्मिन्स्त-
 थोक्तम् । 'मितनखे च' (पा. ३।२।३४) इति पचेः खशि खित्वात् 'अरुद्विषत्'-
 (पा. ६।३।३७) इत्यादिना मुम् । उरोजं कुचं अङ्गमेव अतितरां उपास्ते सेवते ।
 शीतबाधाविधूननायेति भावः । अत्र नखम्पचौष्ण्यस्य विशेषणगत्या कुचसेवन-
 हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५६ ॥

य इति । यो हिमशैलः वत्सतां गोशिञ्जुत्वं एव स्वीकृत्य वसुंधरायाः भूमेः
 गोरूपधरायाः रत्नावलीनां कान्तिपूरान् प्रभाप्रवाहान् क्षीरात्मकान् निपीय तृप्तः
 सन् दयः गुहा एव मुखानि तैः मनःशिला नाम धातुः तन्मयीनां वप्रझरीणां निर्झ-
 राणां मिषेण व्याजेन उद्गिरति आधिक्याद्वमतीवेत्युत्प्रेक्षा । पुरा वेने राजनि राज-
 दोषादन्तर्धानिताखिलजीवनौषधां ऋषिभिः शप्त्वा वेनं तन्नुजमन्थनेन जनितात्पृ-
 थोर्भयाद्गन्तां गोरूपधरां भुवं शैला हिमवन्तं वत्सं मेरुं दोग्धारं च कृत्वा रत्ना-
 न्योषधीश्च दुदुहुः स्वजीवनसारानिति पौराणिकी कथाऽत्रानुसंधेया ॥ ५७ ॥

अरोहत इति । तं उक्तविशेषणविशिष्टं हिमशैलं आरोहतः तस्य अर्जुनस्य
 स्वेदजलस्य अणूनां बिन्दूनां राजिमेव आननस्येव पद्मस्य माध्वीं मकरन्दं इति
 व्यस्तरूपकम् । तरसा द्रुतं निपीय पीत्वा, अपहृत्येति यावत् । समीरकिशोरकः
 तरुणमारुतः द्विरेफभावं अमरत्वम् । अमरस्येव रेफद्वयवत्पदवाच्यत्वमिति
 यावत् । 'समीरकिशोरक' इति शब्दस्य रेफद्वयवत्त्वादिति भावः । प्रकटीचकार
 स्फुटीकृतवान् ॥ ५८ ॥

शिवेति । तत्र हिमशैले पाण्डवः अर्जुनः त्रयाणां लोकानां पित्रोः जननी-

पाठा०—१ 'निपीत'. २ 'तृप्त्या'. ३ 'माध्वी'.

टिप्प०—१ पर्वते शैल्यवैपुल्यात्स्वभावतः स्त्रीणां कुचाधारहृदयेषुष्णतासत्त्वात्
 तान्येव मेजुरिति भावः । २ यथा 'अमर'पदे रकारद्वयं तथा 'अमीरकिशोर' पदेऽप्य-
 स्तीति द्विरेफत्वं मन्दब्रह्मयोरिति कवेरत्राभिप्रायः ।

मिथोऽर्च्यमानं मिथुनैस्तपस्विनां

तथेच्छुमिस्तत्र ननाम पाण्डवः ॥ ५९ ॥

तत्र दर्भदलमुष्टिमाहरन्संनिधास्यदृषभोपदामिव ।

चित्तमीशपदयोः समादधत्तमुमारमत दुश्चरं तपः ॥ ६० ॥

चतुरस्तपःस्थितिविशेषविधौ

चरणं विधातुमखिलेन निजम् ।

स जुगुप्समान इव शत्रुजिते

प्रपदेन तिष्ठति भुवः स तले ॥ ६१ ॥

भानौ ललाटन्तपभानुजाले प्रविष्टदृष्टिं परितस्तमग्निः ।

भूयोऽपि भोक्तुं विपिनं दिशेति प्रेम्णोपरुन्धन्निव दृश्यते स ॥ ६२ ॥

जनकयोः शिवेति शिव इति च आख्या ययोस्तयोः महसोः तेजसोः एका तनुः ययोः तयोर्भावः एकतनुत्वं तस्य कारणम्, तपःसिद्धिजनकत्वेनेति भावः । अत एव तथा शिवयोरिवात्मनोरपि तदेकतनुत्वं भूयादितिच्छा येषां तैः । तपस्विन्यश्च तपस्विनश्च तपस्विनः तेषां मिथुनैः स्त्रीपुंसैः मिथः रहसि अर्च्यमानं पूज्यमानं तपोवनं शिवाश्रमवनं ननाम नमस्कृतवान् । हेतुरलंकारः । वंशस्थ-वृत्तम् ॥ ५९ ॥

तत्रेति । तत्र शिवतपोवने पाण्डवः संनिधास्यतः शिवप्रसादसमये समीपं गमिष्यतः ऋषभस्य हरवृषभस्य उपदां उपायनमिव स्थितं दर्भदलानां कुशाङ्कुराणां मुष्टिम्, मुष्टिमितदर्भमित्यर्थः । आहरन् दीक्षाङ्गत्वेन संपादयन् सन् । किंच ईशस्य सदाशिवस्य पदयोः चित्तं समादधत् निवेशयन् सन् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा. ७।१।७८) इति नुम्रनिषेधः । दुश्चरं अनितरानुष्ठेयं तपः तमुम्, कर्तुमित्यर्थः । आरमत उपक्रान्तवान् । रमतेराङ्पूर्वात्कर्तरि लङ् । रयोद्धता वृत्तम् ॥ ६० ॥

चतुर इति । तपसः संबन्धिनं स्थितिविशेषाणां आसनभेदानां विधौ अनुष्ठाने चतुरः निपुणः सोऽर्जुनः शत्रुभिर्जिते भुवस्तले निजं चरणं अखिलेन यावत्प्रदेशेन विधातुं कर्तुम्, यावत्पदं स्थापितमित्यर्थः । जुगुप्समानः कुत्सयन्निवेत्युपेक्षा । प्रपदेन पादाग्रभागेन तिष्ठति स, पादाग्रेण भुवमालम्ब्य तपश्चारेत्यर्थः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ ६१ ॥

भानाविति । ललाटं तपतीति ललाटन्तपं भानूनां किरणानां जालं वृन्दं यस्य तस्मिन् । 'असूर्यललाटयोर्दक्षितपोः' (पा. ३।२।३६) इति खशि खित्वान्मुम् ।

पाठा०—१ 'निधातुम्'.

टिप्प०—१ विशेषणद्वयेनास्य वनस्य महासिद्धिदानत्वमुच्यत इत्याशयः ।

तपोविधौ स पावकेन सर्वदिक्षु वासवि-

स्तदा बभूव वेष्टितो धनंजयत्वबान्धवात् ।

अजीजनत्तमङ्गराजमङ्ग ! वैरिणं भवा-

नितीव रोषतो दिनेश एव चक्षुरक्षिपत् ॥ ६३ ॥

पाराशरिप्रापितमन्त्रभागैरााराधयन् शंकरमन्तरङ्गे ।

सप्तापि चर्षीस्तपसा विजेतुं सप्तत्वमाप स्वयमेक एव ॥ ६४ ॥

फलपर्णजलानिलाशनानि प्रविहाय क्रमशस्तपस्यतोऽस्य ।

विषयेषु न लोलतां प्रपेदे विजयस्याक्षैर्गुणः कराग्र एव ॥ ६५ ॥

भानौ सूर्ये प्रविष्टा दृष्टिः यस्य तथोक्तं तं परितः, तस्य चतुःपार्श्वेष्वित्यर्थः ।
'अभितःपरितः—' (वा० १२४२) इत्यादिना द्वितीया । अग्निः भूयः पुनरपि
भोक्तुं भक्षितुं विपिनं अन्यद्वनं दिश देहि इति प्रेम्णा स्नेहेन उपरुन्धन् आवृण्वान्
इवेत्युत्प्रेक्षा । दृश्यते स्म, लोकैरिति शेषः । पञ्चाग्निमध्ये तपश्चारेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

पञ्चाग्निमध्यस्थितिं प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते—तपोविधाविति । तदा वासविः
इन्द्रपुत्रः सोऽर्जुनः तपसः विधौ अनुष्ठाने धनंजयत्वेन धनंजय इत्येकनामक-
त्वेन यद्बान्धवं बन्धुत्वं तस्मादिवेति गम्योत्प्रेक्षा । सर्वासु दिक्षु चतुर्षु पार्श्वेषु
पावकेन अग्निना वेष्टितः बभूव । अर्जुनस्तु हे अङ्ग हे दिनेश ! भवान् त्वं तं
प्रसिद्धं वैरिणं निसर्गतो विरोधिनं अङ्गराजं कर्णं अजीजनत् अजनयः । जनेर्णि-
जन्तात्कर्तारि लङ् । 'णिश्चिद्रुचुभ्यः कर्तारि चङ्' (पा. ३।१।४८) इति
च्लेश्रङि 'णेरनिटि' (पा. ३।१।४८) इति णिलोपे द्वित्वे सन्वद्भावेऽभ्यासस्येत्वे
दीर्घः । 'शेषे प्रथमः' (पा. ३।४।१०८) इति भवच्छब्दप्रयोगात्प्रथमपुरुषः ।
इत्युक्तप्रकारात् रोषतः कोपादिवेत्युत्प्रेक्षा । दिनेशे सूर्य एव चक्षुः दृष्टिं अक्षि-
पत् निहितवान् । क्षिपतेः कर्तारि लङ् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य संसृष्टिः । 'अङ्गेल्या-
मन्त्रणेऽज्ययम्' इत्यमरः । पञ्चचामरं वृत्तम्—'लघुर्गुरुर्निरन्तरं भवेच्च पञ्च-
चामरम्' इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

पाराशरीति । सोऽर्जुनः पराशरस्य मुनेरपत्येन पाराशरिणा व्यासेन प्रापि-
तस्य उपदिष्टस्य मन्त्रस्य प्रतिश्रुतिविद्यायाः भागैः खण्डैः सप्तभिः अन्तरङ्गे
मनसि शंकरं शंभुं आराधयन् ध्यायन् सन् । स्वयमेकोऽपि सन्नेव तपसा
उक्तविधेन सप्तर्षीश्चापि मरीच्यादीन् विजेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सप्तत्वं सप्तानां भावं
सया जटया सहितत्वं च । आप प्राप्तवान् । 'सप्तोऽदन्तो जटायुके नान्तः संख्या-
न्तरे स्मृतः' इति सारस्वतः । उत्प्रेक्षाश्लेषसंकीर्णो विरोधाभासः ॥ ६४ ॥

फलेति । फलानि पर्णानि जलानि अनिलश्च तन्मयान्यशनानि क्रमशः

पाठा०—१ 'रोषितः'. २ 'पत्र'. ३ 'अक्षगणः'.

तत्तादृशेन तपसा तरुणेन्दुमौलिं

तन्वन्दयापरवशं तनयो मघोनः ।

पादाग्रमेव धरणौ प्रणिधाय तस्या-

बुधम्य बाहुमुपरीव फलानि लिप्सुः ॥ ६६ ॥

निरुध्य वायुं निभृतं तपस्यतः

शिरःसमुत्था दशदिग्विसृत्वरी ।

नटत्स्फुलिङ्गा नवधूमसंततिः

स्फुटीचकारास्य धनंजयाभिधाम् ॥ ६७ ॥

प्रविहाय, फलाशनं कतिचिद्दिनानि कृत्वा तद्विहाय पर्णाशनमेवं क्रमेण सर्वाण्य-
पि त्यक्त्वेत्यर्थः । तपस्यतः तपः कुर्वतः । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः'
(पा. ३।१।१५) इति क्यचि लटः शत्रादेशः । अस्य विजयस्य अर्जुनस्य
अक्षराणां इन्द्रियाणां गुणः, स्वभाव इत्यर्थः । विषयेषु रूपादिषु विषये लोलतां
तृष्णां न प्रपेदे न प्राप, 'विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः' (भ.गी. २।५९)
इत्यागमादिति भावः । किं त्वक्षगुणः जपमालैव कराग्रे अग्रहस्ते लोलतां चाञ्चल्यं
प्रपेदे । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनैक्य-
मापन्नस्येन्द्रियस्वभावजपमालाद्वयस्य संबन्धिन्या उक्तन्यायेनैकमापन्नायास्तृष्णा-
चाञ्चल्याद्वयात्मिकायाः लोलतायाः विषयेषु कराग्रे चोभयत्र प्रासावेकत्र कराग्र
एव नियमनात् परिसंख्यालंकारः । भेदातिशयोक्तिद्वयोर्जीवित इति संकरः ।
औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ६५ ॥

तदिति । मघोन इन्द्रस्य तनयः अर्जुनः तत्तादिव पश्यतीति तत्तादृशेन,
असदृशेनेत्यर्थः । तपसा तरुणेन्दुः बालचन्द्रः मौलौ शिरसि यस्य तं साम्बं
दयया परवशं पराधीनं तन्वन् कुर्वन् सन् फलानि बाष्पितार्थानिव चूतपनसादी-
नीति श्लिष्टरूपकम् । लिप्सुः ग्रहीतुं मिच्छुरिवेत्युल्लेखा । लभेः सन्नन्तादुग्रत्ययः ।
'सनिमीमा-' (पा. ७।४।५४) इत्यादिनाभ्यासस्य लोपः । बाहुं उपरि ऊर्ध्वं उद्यम्य
उद्धृत्य पादयोरग्रमेव धरणौ प्रकर्षेण निधाय तस्थौ स्थितवान् । अत्र रूपको-
त्थापितोऽल्लेख्य चन्द्रचूडस्य फलवृक्षोपमाप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ६६ ॥

निरुध्येति । वायुं प्राणं निभृतं निश्चलं निरुध्य तपस्यतः अस्य अर्जुनस्य
शिरसः समुत्था उत्थिता नटन्तः स्फुलिङ्गाः अग्निकणाः यस्यां तथोक्ता दशसु
दिक्षु विसृत्वरी व्यापनशीला नवा धूमस्य संततिः पङ्क्तिः धनंजयेत्यभिधां संज्ञा-

पाठा०—१ 'कुर्वन्'. २ 'कृपा'. ३ 'प्रविधाय'. ४ 'प्रोद्यम्य'.

टिप्प०—१ विषयेषु निरिच्छः सन्नक्षमालया व्यासनिर्दिष्टमन्त्रजपं चकारेति भावः ।

२ अन्योऽयमुक्तानस्मितं वस्तु ग्रहीतुं पादाग्रेण तिष्ठन् बाहुमुत्थिपतीति वृष्टचरम् ।

तस्याथ नारदमुखात्तपसः प्रभावं

श्रुत्वा हरस्त्रिजगतामधिपो दयालुः ।

देव्या दृशा सदसि सूचिततद्दिदक्षो-

र्दित्सन्नभीष्टमपि लुब्धकतामयासीत् ॥ ६८ ॥

हेरम्बगण्डमदपङ्कविशेषकौ तौ

स्कन्दौपवाह्यशिखिपिच्छकृतावचूडौ ।

भूषाधुनीतटतरुच्छदकृतमवस्त्रौ

कोदण्डिनौ व्यरुचतां कुहनाकिरातौ ॥ ६९ ॥

शबरत्वजुषः परस्य पुंसः शशिखण्डाञ्च शकारैसंविधानम् ।

भजति स तदा शिखण्डभावं भगवन्मस्तकभूषणं यदेषः ॥७०॥

पदं स्फुटीचकार । अत्र धूमेनाग्नित्वनिश्चयादनुमानालंकारः । धनंजयशब्दश्लेष-
भित्तिकाशब्दार्जुनाभ्यभेदाध्यवसायातिशयोक्त्युज्जीवित इति तयोः संकरः ।
चंशश्चवृत्तम् ॥ ६७ ॥

तस्येति । अथ त्रयाणां जगतामधिपः दयालुः भक्तवत्सलः हरति स्वाश्रित-
सर्वानिष्टानीति हरः सदाशिवः—सदसि नारदस्य मुखात् वदनात् तस्य
अर्जुनस्य संबन्धिनः तपसः प्रभावं शीर्षादग्न्युत्थानादिरूपं माहात्म्यं श्रुत्वा
देव्या पार्वत्या (कन्या) दृशा दृक्संज्ञया (करणेन) सूचिता ज्ञापिता तस्य
अर्जुनस्य दिदक्षा द्रष्टुमिच्छा यस्य तथोक्तः सन्, देव्यास्तद्दर्शनेच्छां च ज्ञात्वे-
त्यर्थः । सपदि अभीष्टं अर्जुनस्य चाञ्छितं दित्सन् दातुमिच्छन् सन्नपि । ददातेः
सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । 'सनिमीमा-' (पा. ७।४।५४) इत्यादिनाभ्यासलोपः ।
लुब्ध एव लुब्धकः तस्य भावस्तत्ता तां लोभं शबररूपं च । अयसीत् प्राप्तवान् ।
यातेः कर्तरि लुङ् । 'लुब्धो मृगयुकाङ्क्षिणोः' इति विश्वः । विरोधाभासः ॥६८॥

हेरम्बेति । तौ देवी-महादेवौ हेरम्बस्य गजाननस्य गण्डयोः कुम्भयोः
मदस्य पङ्कमयो विशेषकः तिलकं ययोस्तौ स्कन्दस्य कुमारस्य औपवाह्यः राज-
वाहनं स चासौ शिखी मयूरः तस्य पिच्छेन कृतः अवचूडः शिखाभूषणं ययो-
स्तौ । 'राजवाह्यस्वौपवाह्यः', 'शिखावलः शिखी केकी' इत्युभयत्राप्यमरः ।
भूषाधुन्याः शिरोभूषणगङ्गायाः तटयोस्तरूणां छदैः पर्जैः कृते षष्ठे ययोस्तौ
कोदण्डः धनुः अनयोरस्तीति कोदण्डिनौ कुहनाकिरातौ मायया शबरदम्पती
सन्तौ व्यरुचतां रेजतुः । स्वीयेनैव परिकरेण महतामभीष्टसिद्धिः, न तु तत्र
पराकाङ्क्षेति भावः ॥ ६९ ॥

शबरत्वेति । शबरत्वं किरातभावं जुषते सेवत इति जुषः । परस्य पुंसः

पाठा—१ 'विशेषकाङ्क्षौ'. २ 'विलासचूडौ'. ३ 'भूषानवीतटरुह'. ४ 'वरस्य'.

५ 'संविधानम्'.

तदानीमेव रजतगिरिशिखरान्निर्गच्छन्तौ, किमेतदिति सांशयिकैरपि तदनुसरणोचितवेषरचनानुकूलैः प्रमथकुलैः परिवार्यमाणौ, समुच्चलित-
लाङ्गूलमितस्ततो धावद्भिर्दूरचारश्रमविदारितवदनलम्बमानरसनाग्रनिर्पा-
तिनीभिः सृणिकाकणिकाभिर्वनपद्धतिं शुद्धतरीं कुर्वद्भिर्द्वैततरश्चसितकम्प-
मानावयवैस्तेषु तेषु वनगुल्मेषु श्वापदानन्विष्यान्विष्य हुंकारमाचरद्भि-

परमपुरुषस्य शंभोः पयोरभेदात् शस्य शकारस्य परत्वं मुख्यत्वम्, प्राथम्ये-
नावस्थानमिति यावत् । तज्जुषत इति जुषः पुंसः पुंलिङ्गस्य परस्य । 'पर' इति
भगवद्वाचकशब्दस्येत्यपि बोध्यम् । शशिखण्डात् चन्द्रशकलवाचकशशिखण्डश-
ब्दात् शकारस्य संविधानं नु संघटनमभूत्किमित्युत्प्रेक्षा । यस्मात् भगवतः
शंभोः मस्तके शिरसि भूषणं एषः शिखण्डः तदा शंभोः शबरभावधारणसमये
शिखण्डस्य पिच्छावचूडस्य भावं शिखण्डत्वं भजति स प्राप्तवान् । शशिखण्डे
शिखण्डतामापन्नो तस्माद्विसृष्टः शकारः शशिखण्डशब्दादिवृत्तित्वसंस्कारेण परश-
ब्दस्यादिभागां गतः पयोरभेदमुपजीव्य कुहनाकिरातभगवद्वाचकं पुंलिङ्गं शबर-
ब्दमाविश्चकारेति समुदितमर्थान्तरम् । अत्र शशिखण्डस्य शिखण्डभावभजनेन
हेतुना माबाशबरे शवर्णानुमानादनुमानालंकारः । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसाय-
मूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । औपच्छन्दसिकम् ॥७०॥

तदानीमिति । तदानीं किरातवेषधारणक्षण एव रजतगिरेः कैलासस्य
शिखरान्निर्गच्छन्तौ । एतत् भगवतोः कैरातरूपधारणं किं कुतो वा इति
संशयापन्नमानसैः सांशयिकैरपीत्यपि निश्चित्यैव कार्याणां कर्तव्यत्वेऽपि । किं
वा भवतु भगवदनुसरणमेव परमो लाभ इति भक्त्यतिशयं पारिषदानां
ध्वनयतीति ध्येयम् । 'संशयमापन्नः' (पा. ५।१।७३) इति ठक् । 'ठस्येकः'
(पा. ७।३।५०), इतीकादेशः । तयोः कपटशबरदंपत्योरनुसरणे उचितस्य
वेशस्य कैरातस्य रचनया निर्माणेन अनुकूलैः । अन्यथा तैः सुज्ञेयतया
भगवति प्रातिकूल्यमेवेति भावः । प्रमथानां कुलैः परिवार्यमाणौ । 'परिचर्य-
माणौ' इति पाठान्तरे पूज्यमानावित्यर्थः । सम्यक् उच्चलितं उन्नमितं लाङ्गूलं
यस्मिन् तद्यथा । इतस्ततः धावद्भिः दूरं चारेण यः श्रमस्तेन विदारितात्
विवृतात् वदनात् वक्त्रात् लम्बमानायाः रसनायाः जिह्वायाः अग्रात् निपाति-
नीभिः निपतनशीलाभिः । ताच्छीलिको णिनिः । सृणिकायाः लालाजलस्य कणि-
काभिः । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' इत्यमरः । वने पद्धतिं मार्गं शुद्धतरीं कुर्वद्भिः
अतिपवित्रां कुर्वद्भिः । अभूततन्नावे चिवः । दृढतरैः अतिनिविडैः शसितैः
निश्चासैः कम्पमाना अवयवाः पार्श्वोदरादयः येषां तैः । तेषु तेषु वनगुल्मेषु
कुक्षेपु श्वापदान् मृगविशेषान् अन्विष्यान्विष्य । वीप्सायां द्विर्भावः । हुंकारमा-

पाठा०—१ 'वेषविरचनाकुलैः'. २ 'पारिषद'. ३ 'लम्बायमान'. ४ 'पाति-
नीभिः'. ५ 'शुद्धतरीमिव'. ६ 'दृढतर'. ७ 'वनगुल्मेषु'. ८ 'श्वापदानि'.

विश्वनिगमविश्वकद्रुभिरविमुच्यमानपार्श्वभागौ दीपकमृगायमाणनिज-
हरिणशावकपार्ष्णिभागानुधावनौ, भाविनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमा-
णसुरतरुप्रसवास्तरणेन प्रशमिततुहिनजडिमोद्वेगेन हिमवतः कटकपथेन
सविलासं संचरमाणौ, कावेतौ केदाचिदप्यदृष्टपूर्वौ वनमस्मदीयमौक्रमेते
इति रोषकषायिततया निवारयितुकामैरपि तेजोविशेषेण प्रतिहतोत्साहै-
रन्यैः शवरयुवभिः केवलमवलोक्यमानौ, जटावल्लरीमूलपल्लवमुकुलीभव-
दञ्जलिभिस्तपस्विपुञ्जैर्नभसि विमानवेगं निरुध्य हर्षाश्रुभिर्मरुद्भिश्चाभि-
वर्ष्यमाणजयशब्दौ, तौ जगदादिमौ दंपती संनियममुपासीनस्य शुना-
सीरसुतस्य तपोवनसीमानं शनैः शनैरासीदताम् ।

चरद्भिः कुर्वद्भिः । विश्वैः समस्तैः, चतुर्भिरिति यावत् । निगमैः वेदैरेव विश्व-
कद्रुभिः शुनकैः मृगायाकुशलैः । 'श्वा विश्वकद्रुर्मृगायाकुशलः' इति शुनकपर्याये-
ष्वमरः । अविमुच्यमानौ संगम्यमानौ पार्श्वभागौ ययोस्तौ । दीपकमृगः किरा-
तादिभिः साजालप्रेम्णा मृगागमनाय वर्धितो मृगः तद्वदाचरन् दीपकमृगाय-
माणः । क्यजन्ताल्लटः शानच् । 'अलंकृतौ दीपकं क्लीबं मृगे ना मृगवञ्चके'
इति हलयायुधः । स चासौ निजहरिणशावकः करभूषणकुरङ्गशिञ्जुः तस्य पार्ष्णि-
भागं पश्चात्पुरपृष्ठदेशं अनुसृत्य धावनं सत्वरगमनं ययोस्तौ । 'अनुधाव्यमान-
पार्ष्णिभागौ' इति पाठस्तु मृगायासंप्रदायविरुद्धत्वादुपेक्ष्यः । भाविनि भविष्यति
पदे पदे प्रतिपादविन्यासस्थानं वनदेवताभिः अर्प्यमाणं न्यस्यमानं सुरतरु-
प्रसवैः कल्पवृक्षकुसुमैः आस्तरणं यस्मिन् तथोक्तेन अत एव प्रशमितः निरस्तः
तुहिनजडिभिरा हिमशैत्येन उद्वेगः पीडा यस्मिन्नेन 'हिमवतो गिरेः कटकपथेन
नितम्बदेशमार्गेण सविलासं यथा तथा संचरमाणौ, पूर्वं कदाचिदप्यदृष्टौ अदृष्ट-
पूर्वौ एतौ किरातदम्पती कौ कुत्रत्यौ?, किं च अस्मदीयं वनं आक्रमेते आग-
च्छेते' इति उक्तप्रकारेण रोपेण कषायिततया कलुषितत्वेन हेतुना निवारयितुं
वनान्निःसारयितुं कामो येषां तथोक्तैरपि तेजोविशेषेण दुर्निरीक्ष्यप्रकाशेन
प्रतिहतः भग्नः उत्साहः निवारणोद्योगः येषां तैः अन्यैः वास्तवैः शवरयुवभिः
किरातदंपतीभिः केवलं भृशमवलोक्यमानौ, भयादाश्चर्यान्निवारणाशक्तेश्चेति
भावः । जटा एव वल्लर्यः लताः तासां मूले पल्लवमुकुलं किसलयद्वयसंपुटमिव
संपद्यमानः मुकुलीभवन् अञ्जलिः येषां तैः, मस्तकन्यस्ताञ्जलिभिरित्यर्थः । 'तौ
युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । तपस्विनां मुनीनां पुञ्जैः । 'भुवि' इति शेषः ।

पाठा०—१ 'शावकानुधाव्यमानपार्ष्णिभागौ प्रशमिततुहिनजडिमोद्वेगेन
भाविनि पदे पदे वनदेवताभी रच्यमानतरुप्रसवास्तरणेन हिमवतः'. २ 'कावेता-
वप्यदृष्ट'. ३ 'आक्रमतः'. ४ 'विशेषप्रति'. ५ 'आरण्यैरन्यैः'. ६ 'आलोक्यमानौ'.
७ 'मूलमुकुली'. ८ 'सममसिदृष्यमाण'. ९ 'सविनयम्'.

तत्र खलु,—

आपादलम्बिजटमातपमात्रभक्ष-

मूर्ध्वीभवद्भुजमुदारतपःकृशाङ्गम् ।

दृष्ट्यानुगृह्य कुरुवीरमुनीन्द्रमेनं

त्रेधा वभूव सुतवत्सलता भवान्याः ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्नथ महीं खुरपातैः कोऽपि कोपकुटिलो वनकोलः ।

घोरघूत्करणघोणमुपागात् कुक्षिमाश्रमभुवः कुरुसूनोः ॥ ७२ ॥

तं वीक्ष्य रौद्रवपुषं मृगशावकेषु

त्रासाद्विशत्सु कटिलम्बितवल्कभागान् ।

नभसि विमानवेगं निरुध्य मरुद्भिर्देवैश्च उभयत्रोभयैर्हर्षाश्रुभिः समं आनन्दवाष्पैः सह अभिवर्ष्यमाणाः उदीर्यमाणाः पाल्यमानाश्च जयस्य शब्दाः ‘जय विजयी भव जगदीश्वर !’ इत्यादयः ययोस्तौ । जगतः आदिमौ प्रथमौ दंपती मायाकिरातौ सनियमं यथा तथा उपासीनस्य उपविष्टस्य शुनासीरः इन्द्रः तत्सुतस्य अर्जुनस्य तपोवनसीमानं शनैः शनैः आसीदतां प्रापतुः ॥

तत्रेति । तत्रार्जुनतपोवने । ‘खलु’ इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

आपादेति । आपादं पादपर्यन्तं लम्बिन्यो जटा यस्य तम् । आतपमात्रं भक्षः आहारो यस्य तम् । ऊर्ध्वीभवन्तौ उपरिष्ठात् प्रसृतौ भुजौ यस्य तम् । उदारेण महता तपसा कृशं अङ्गं शरीरं यस्य तम् । एनं कुरुवीरमुनीन्द्रं अर्जुन-मुनीन्द्रं दृष्ट्या अनुगृह्य, सानुग्रहं दृष्ट्वेत्यर्थः । भवस्य शंभोः पत्न्याः भवान्याः पार्वत्याः । ‘इन्द्रवरुण-’ (पा. ४।१।४९) इत्यादिनानुक् । सुतवत्सलता पुत्र-वात्सल्यं त्रेधा त्रिप्रकारं वभूव । कुमारगणनाथयोरिव अस्मिन्नपि पुत्रवात्सल्यं चकारेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्निति । अथ कोपेन कुटिलः क्रूरः कोऽपि अनिर्देश्यः वने कोलः वराहः । ‘वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः’ इत्यमरः । खुराणां शफानां पातैः न्यासैः महीं भुवं क्षोदयन् चूर्णयन् । ‘क्षोभयन्’ इति पाठेऽपि उक्त एवार्थः । घोरं भयंकरं घूत्करणं घुरघुरेति शब्दः यस्यां तादृशी घोणा प्रोथ नासिकाधोभागः यस्मिंस्तत्तथा कुरुसूनोः अर्जुनस्य आश्रमभुवः । कुक्षिं आश्रममध्यभागं प्रति उपा-गम्य आगतवान्, कुतोऽपीति शेषः । गमेः कर्तरि लुङ् ॥ ७२ ॥

तमिति । रौद्रं दारुणं वपुः यस्य तथोक्तं तं वनवराहं वीक्ष्य मृगशावकेषु बालमृगेषु त्रासात् भयात् कट्यां लम्बितान् वल्कस्य वल्कलस्य भागान् भङ्गी-भूतप्रदेशान् विशत्सु, तत्र निलीयमानेषु सत्सु इत्यर्थः । पक्षिणां जाले समूहेऽपि

पर्याकुले कलकलैरपि पक्षिजाले

पार्थो निवृत्य नियमाज्जगृहे शरासम् ॥ ७३ ॥

मुनिरेष यदाभ्ययाद्वराहं मुखरज्यालतिको जवाज्जिघांसुः ।

शवरो ददृशे तदाभिधावन्धनुराकृष्य सहानुयायिवर्गैः ॥ ७४ ॥

मा मुञ्च बाणं मदनुद्रुतेऽस्मिन्नपेहि जालमेति किरातनेतुः ।

वचः स लक्ष्यं मनसो नकुर्वन्वराहमस्त्रस्य चकार लक्ष्यम् ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यां शिवसव्यसाचिनोः

समुज्झिताभ्यां युगपत्किटेस्तनौ ।

समं विभज्यायुरभुज्यत क्षणा-

सत्होदराभ्यामिव पैतृकं धनम् ॥ ७६ ॥

ततः कुपितोऽपि कुरूपवीरस्तपःशान्ततया नातिपरुषमेवमुवाच ।

कलकलैः शब्दैः परितः आकुले व्याकुले सति नियमात् निवृत्य समाधिं विरम्य ।

‘जुगुप्साविराम-’ (बा० १०७९) इत्यादिना पञ्चमी । शराः आसतेऽत्रेति शरासं-
चापं जगृहे गृहीतवान् । आर्तत्राणस्य तपसोऽप्युत्तमत्वादिति भावः ॥ ७३ ॥

मुनिरिति । एनं वराहं हन्तुमिच्छुः जिघांसुः अत एव मुखरा शब्दायमाना
ज्या गुणो लतिकेव यस्य तथोक्तः एष मुनिः अर्जुनः यदा जवात् अभ्ययात्
वराहाभिमुखमागतवान्, तदैव धनुः सशरमाकृष्य अनुयायिनां सहचराणां
वर्गैः वृन्दैः सह अभिधावन् वराहमनुद्रवन् सन्, शवरोः कपटकिरातः ददृशे
अलक्ष्यत, मुनिनेति शेषः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ७४ ॥

मा मुञ्चेति । ‘हे जालम असमीक्ष्यकारिन् ! मया अनुद्रुते अनुधाविते अस्मिन्
वराहे बाणं मा मुञ्च, अपेहि अन्यतो गच्छ’ इत्युक्तप्रकारं किरातनेतुः कपटशर-
नायकस्य वचः मनसः लक्ष्यं विषयं नकुर्वन् अकुर्वाणः सन् । नञर्थस्य नशब्दस्य
सुप्सुपेति समासः । सोऽर्जुनः वराहं अस्त्रस्य बाणस्य लक्ष्यं शरव्यं चकार ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यामिति । युगपत् एकदा किटेः वराहस्य तनौ शरीरे ।
‘कोलः पोत्री किरिः किटिः’ इत्यमरः । समुज्झिताभ्यां प्रयुक्ताभ्यां शिवसव्य-
साचिनोः किरातार्जुनयोः शिलीमुखाभ्यां बाणाभ्यां आयुः सहोदराभ्यां आतृभ्यां
पैतृकं पित्र्यं धनमिव समं यथा तथा विभज्य विभागं कृत्वा क्षणात् अभुज्यत
मुक्तम् । भुजेः कर्मणि लुङ् । वंशस्थवृत्तम् ॥ ७६ ॥

तत इति । ततः वराहवधानन्तरं शिवेन बाणप्रयोगाद्धेतोः इति वा कुपि-
तोऽपि कुरूपवीरः अर्जुनः तपसा शान्ततया शमप्रधानत्वेन हेतुना नातिपरुषं
ईषत्कूरं यथा तथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥

पाठा—१ ‘अनुधावन’. २ ‘तदा’. ३ ‘क्षणम्’. ४ ‘नातिपरुषमुवाच’.

अस्मिन्ममावसथमापतिते मया प्रा-

ग्लक्ष्मीकृते शबर ! यत्प्रहृतं त्वया तत् ।

शापस्य वाथ धनुषोऽसि वंशे तथापि

सोढं ममाद्य तपसा च भुजोष्मणा च ॥ ७७ ॥

इति तस्य मुनेरन्तर्दरपरसपरीवाहवेणीमिव वाणीमाकर्ण्य क्षोणीधर-
धन्वापि सस्मितं प्रत्यभाणीत्,—

मृदुबुद्धिरङ्ग ! वचसैव लक्ष्यसे मृगहिंसनं विपिनसीमनीदृशम् ।

शतशः स्वधर्म इति पठ्यते बुधैः शबरस्य वा वद तपोधनस्य वा ७८

तत्स्वकुलाचारादप्रमाद्यते मद्यमयुक्तकारिणोऽपि त्वया कियद्दूरं प्रका-
श्यते तपसीवै बाहावप्याहोपुरुषिका ।

अस्मिन्निति । हे शबर ! मम आवसथं आश्रमं प्रति आपतिते आगते किं
‘च मया प्राक्पूर्वमेव लक्ष्मीकृते शरव्यीकृते अस्मिन् वराहे त्वया प्रहृतं ताडितं
इति यत् तदपराधकरणं मम शापस्य वंशे वर्तते अथवा धनुषो वंशोऽपि वर्तते,
अन्यतरेणैव वध्यं त्वां हन्तुं शक्नुयामित्यर्थः । किंतु तथापि मम तपसापि अद्य
सोढं क्षान्तम्, लोपभयादिति भावः । भुजोष्मणा च बाहुबलेनापि सोढम् । बलिनां
दुर्बलैर्युद्धस्य लज्जाकरत्वादिति भावः । यद्यस्मादिति तत्तस्मादिति वा योज्यम् ॥७७॥

इतीति । इति उक्तप्रकारं अन्तर्मनसि दर्परसस्य परीवाहः उपकुल्या ।
‘जलोच्छ्वासाः परीवाहाः’ इत्यमरः । तस्य वेणीं प्रवाहमिव स्थितां तस्य मुनेः
अर्जुनस्य वाणीं वाक्यं क्षोणीधरो मेरुः धनुश्चापो यस्य स शिवोऽपि सस्मितं
यथा तथा प्रत्यभाणीत् प्रत्युक्तवान् । प्रतिपूर्वाङ्गणतेः कर्तरि लुङ् ॥

मृदुबुद्धिरिति । अङ्ग हे अर्जुन ! ‘अङ्गेल्यामङ्गणेऽज्ययम्’ इत्यमरः । त्वं
वचसैव मृद्वी शान्ता बुद्धिर्यस्य तथोक्तो लक्ष्यसे दृश्यसे, नतु शीलेनेत्यर्थः ।
यतः विपिनसीमनि ईदृशं एवंविधं मृगहिंसनं शबरस्य स्वधर्मः स्वीयो धर्मः कुल-
धर्म इति बुधैः विद्वद्भिः शतशः बहुविधं पठ्यते उत तपोधनस्य स्वधर्म इति
पठ्यते वा । शतश इत्युभयत्र योज्यम् । वद ब्रूहीत्यत्र वाक्यार्थः कर्म । पठतेः
कर्मणि लट् । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ७८ ॥

तदिति । तत् तस्मात् मृगहिंसनस्य शबरधर्मत्वाद्धेतोः स्वकुलस्य शबर-
कुलस्य आचारात् धर्मात् अप्रमाद्यते, तमत्यजत इत्यर्थः । ‘जुगुप्साविराम-’
(वा० १०७९) इत्यादिना अपादानत्वम् । मद्यम्, मां प्रतीत्यर्थः । अयुक्तं कुल-
शीलानुचितं मृगहिंसनं करोतीति कारिणा त्वयापि तपसीव बाहावपि उभयत्र ।

पाठा०—१ ‘वंशः’. २ ‘कारिणापि कियत्’. ३ ‘तपसि बाहा’.

टिप्प०—१ मम शापेन वाणप्रदाणेन वा नाशहोऽतीत्यर्थः ।

संदृश्यते खलु तपस्तव शुद्धमेत-

द्यजन्तुहिंसनविधौ दृढवद्वक्कच्छम् ।

आस्तामिदं भुजबलं च मृगात्ययेऽस्मि-

न्साहाय्यकं यदुपजीवति मे शरस्य ॥ ७९ ॥

ईदृशीं वचनरीतिमपास्यन्नेहि सान्त्वय कियानसि मे त्वम् ।

अक्षिण किञ्चिदरुणिमि जगत्यामन्तकोऽपि मदतीव विभीयात् ८०

इति शंकरस्याहंकारवादेन सातङ्कः कुरुक्षेत्रशशङ्कः पुनरपि कामपि गिरमेवमङ्कुरयामास ।

आहोपुरुषिका आत्मोत्कर्षाभिमानः । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि' इत्यमरः । कियदूरं प्रकाश्यत इति काकुः, किञ्चिदपि न प्रकाशनीयेत्यर्थः । परित्यक्तकुलधर्माणां किं नाम तपः, को नाम वा बाहुप्रताप इति भावः ॥

तपःप्रतापयोर्निःसारत्वमेव विशदयति—संदृश्यत इति । हे मुने ! यत्तव तपः जन्तूनां प्राणिनां हिंसनविधौ वधकर्मणि विषये दृढं यथा तथा वद्धः कच्छः मध्यबन्धनपट्टः येन तथोक्तम्, धृतसंकल्पमित्यर्थः । तदेतत्तव तपः शुद्धं निर्दोषं सत् संदृश्यते खल्विति काकुः, न संदृश्यत एवेत्यर्थः । किंचेति चार्थः । यत्तव भुजयोर्वलमस्मिन् मृगस्य वराहस्य अत्यये हिंसायां विषये मे मम संबन्धिनः शरस्य साहाय्यकं तत्कृतसहायकृत्यं उपजीवति, अपेक्षित इत्यर्थः । तदिदं तव भुजबलमपि आस्तां तिष्ठतु, धिगिति यावत् । मय्यमुञ्चति बाणं न हन्यादेव त्वद्बाणो वराहमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

ईदृशीमिति । हे मुने ! किं बहुना ईदृशीं 'शापस्य वा' इत्यादिप्रकारां वचनानां रीतिं अपास्यन् त्यजन् सन् । एहि समीपमागच्छ । सान्त्वय अपराधिनां त्रायस्व मामित्यनुनय, मां प्रतीत्यर्थः । त्वं कियानसि ? तृणप्राय इत्यर्थः । यतः, अक्षिण मम लोचने किञ्चित् ईषत् अरुणिमा यस्य तथोक्ते । मनाक् शोणायमाने सतीत्यर्थः । कोपादिति भावः । जगत्यां लोके अन्तको मृत्युरपि मत् मत्तः अतीव भृशं विभीयात् त्रस्येत्, किमुतान्य इत्यर्थः । अत्रान्तकस्यापि मल्लोचनशोणिमि भयोत्पत्तौ किमुत भवादृशां क्षीणसाराणां इत्यर्थान्तरस्य कैमुत्येन सिद्धेरर्थापत्तिः । एवं लोचनाख्यमात्रेणान्तकत्रासरूपवाक्यार्थस्य सान्त्ववादकरणं प्रति हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । स्वागतावृत्तम् ॥ ८० ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण शंकरस्य कपटशबरस्य संबन्धना अहंकारवादेन तिरस्कारवाक्येन सातङ्कः किमयं जगद्विलक्षणो भवेदिति सवितर्कः ससंतापो वा ।

पाठा०—१ 'ईदृशम्'. २ 'न्यकारवादेन'. ३ 'कुरुक्षेत्रशशङ्कः'. ४ 'गिरं कामपि'.

टिप्प०—१ स्वाचारअष्टेन बलहीनेन त्वया मदपकारः किञ्चिदपि कर्तुं न शक्य

इति निष्कर्षः ।

यस्माद्वनेचरकुलाधम ! जल्पसि त्व-

मेवं मनः पुलकयन् स्वजनस्य दृष्टः ।

तस्मादसंशयमुपान्तजुषः किरात्या-

स्ताटङ्कमेव सहसे न कपोलमित्रम् ॥ ८१ ॥

तादृग्वचः श्रवणदाहि मुनेर्निशम्य

सर्वे गणा हृदि रुषा निजिघांसवोऽपि ।

देव्या विलोक्य वदनं स्मितगर्भगण्डं

तूणार्धकृष्टविशिखेन करेण तस्थुः ॥ ८२ ॥

‘रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः’ इत्यमरः । कुरुकुलस्य शशाङ्कः चन्द्रः अर्जुनः । पुनरपि कामपि अवाच्यां गिरं वाचं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अङ्कुरयामास, उवाचेत्यर्थः ॥

यस्मादिति । हे वनेचरकुलाधम आरण्यकापसद ! इदस्त्वं स्वजनस्य किरा-
त्यादेः मनः पुलकयन् हर्षयन् सन् यस्मात्कारणादेवं उक्तप्रकारं जल्पसि वदसि
तस्मात् उपान्तजुषः समीपवर्तिन्याः किरात्याः त्वत्पत्न्याः ताटङ्कं कपोलस्य मित्रं
सहचारिणं न सहसे, कपोलं ताटङ्कभूषितं न क्षमस एवेत्यर्थः । असंशयं ध्रुवम् ।
त्वन्मरणेन तद्वैधव्यं जनयसि, त्वामद्याहं निहन्मीति वा परमार्थः । वीररसानु-
गुण्येन प्रास्तुतिकोऽर्थोऽयम् । वास्तवार्थस्तु—हे वनेचर ! यस्मादेवं ‘मृदुबुद्धिरङ्ग-’
(४।७८) इत्यादिना कुलाधमेति जल्पसि, मृगार्हिसनेन त्यक्तकुलधर्मतया कुलाधम-
त्वेन मां कथयस इत्यर्थः । तस्मात् किरात्याः ताटङ्कमेव एकं ताटङ्कमात्रं कपोलमित्रं
तद्भूषणं न सहसे, किं तु त्वद्वीरवादमपीदृशं तद्भूषणं करोषीत्यर्थः । अथवा ताटङ्कं
कपोलमित्रं न सहस एव, किंतु त्वद्वीरवादमेवेत्यर्थः । तदाकर्णनकौतुकिन्या
कर्णावरणभयात्तस्याज्यस इति भावः । अत्र भगवतः परिहासेऽपि स नानु-
चितः । ‘अपि कुशलिनी प्रेतावासस्थली सहवासिनः प्रमथपतयः कञ्चिज्जीर्णः
सुखी’ किमु शार्वरः । अपि च सुलभा भिक्षावृत्तिर्जगन्नयनाथ ! हे न खलु
शिथिलप्रान्तः किं ते गजाजिनकम्बलः ॥’ इत्यादौ विह्वणादिभिः माहेश्वरस्तुतिषु
तस्यापि प्रदर्शितत्वादिति ॥ ८१ ॥

तादृगिति । तादृक् उक्तविधं श्रवणे दहतीति तदाहि कर्णकठोरम् । ताच्छी-
लिको णिनिः । मुनेः अर्जुनस्य वचः निशम्य सर्वे गणाः प्रमथाः रुषा कोपेन
हृदि मनसि निहन्तुमिच्छवः निजिघांसवोऽपि सन्तः स्मितं गर्भे मध्ये ययोस्तौ
खेरौ गण्डौ कपोलौ यस्य तत् देव्याः पार्वत्याः वदनं विलोक्य तूणात् निषङ्गात्
अर्धं कृष्टः विशिखः बाणः येन तेन करेण उपलक्षिताः तस्थुः । देव्या अपराध-

दिप्प०—१ किरात्याः सौभाग्यं न सहस इत्यर्थः । अर्थात् त्वं मम वध्योऽस्तीति
भावः । २ देव्या वदनान्तर्गतहासेन रोषाभावं ज्ञात्वाऽयं वध्यो वा न वेति संदेहादांशं
प्रदीक्षमाणा अर्धकृष्टविशिखेन करेण तस्थुरित्याशयः ।

अथ भिल्लमल्लकुरुवल्लभावुभौ परिफुल्लमल्लकुलशल्यपल्लवैः ।
 स्थगितावलोकसरणिं दिवौकसां समरं भयंकरजवं वितेनतुः ॥८३॥
 श्लथर्वन्धगरुद्धिरेष बाणैः श्रवणालम्बिजपाक्षसूत्रघर्षात् ।
 प्रमथेशमवाकिरत्तदीयं प्रतिमालिङ्गमिव प्रसूनपुञ्जैः ॥ ८४ ॥
 सरुषीव हरे विकृष्टचापे सैशरं शैलसुतापि जातशङ्का ।
 मधवत्सुतमङ्गलाय देवी मनसा यातँइषुःश्रुतिं जजाप ॥ ८५ ॥
 ससंभ्रमाकृष्टधनुर्गुणोऽपि शंभुः कृपाम्भोनिधिरिन्द्रसूनौ ।
 संवद्धमात्रान्कतिचिच्च देहे चक्रेऽपराद्धान्कतिचिच्च बाणान् ॥८६॥

भयादिति भावः । अत्र पुत्रवत्सलदेवीस्मेराननावलोकनस्य विशेषणगत्या गणानां
 बाणमोचनौदासीन्यं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८२ ॥

अथेति । भिल्लमल्लः किरातश्रेष्ठः, कुरुवल्लभः अर्जुनश्च उभौ परिफुल्लैः अति-
 प्रकाशैः भिल्लानां बाणविशेषाणां कुलानां समूहानां शल्यानि अग्राणि पल्लवानीवे-
 त्युपमा । एकत्र प्रेमाणं, अन्यत्र भावातिशयं च ध्वनयति । तैः स्थगिता च्छन्ना
 अवलोकसरणिः अवलोकनमार्गः याभ्यां तथोक्तौ सन्तौ । भयंकरः जबः
 शरादानादौ लाघवं यस्मिन् तथोक्तं समरं युद्धं वितेनतुः चक्रतुः । मञ्जु-
 भाषिणी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

श्लथेति । एषः अर्जुनः श्रवणे कर्णे आलम्बिना जपस्याक्षसूत्रेण जपमालि-
 कया घर्षात् श्लथाः शिथिलाः बन्धाः बन्धनानि येषां तादृशाः गरुतः कङ्कादि-
 पत्राणि येषां तैः बाणैः प्रमथेशं कपटशवरं तदीयं प्रमथेशसंयन्धि प्रतिमामयं लिङ्गं
 अर्चारूपं प्रसूनपुञ्जैरिव अवाकिरत् आच्छादितवान् । अत्राप्युपमया बाणानां पुष्प-
 मार्दवापादको भगवतः प्रभावातिशय इति ध्वननादलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८४ ॥

सरुषीति । हरे शबरे सरुषीव, न वस्तुतः क्रुद्ध इत्यर्थः । सैशरं यथा
 तथा विकृष्टचापे सति शैलस्य सुता पार्वत्यपि, शैलवच्छैलपुत्र्या धीरत्वं सूच-
 यति । जाता शङ्का किं सत्यं प्रहरतीति वितर्कः यस्यास्तयोक्ता सती मधवत्सुतस्य
 अर्जुनस्य मङ्गलाय क्षेमार्थं 'या त इषुः' इति श्रुतिं मनसा जजाप दध्यौ । पुत्र-
 वात्सल्यस्य तस्मिन् पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । 'या त इषुः शिवतमा शिवं बभूव
 ते धनुः । शिवा शरण्या या तव तथा नो रुद्र मृडय ॥' इति श्रुतिः ।
 अर्थस्तु-रोदयति जगद्ब्रह्मिण इति रुद्र ! ते तव या इषुः बाणः शिवतमा अतिशय-
 शुभप्रदा बभूव, यत्ते धनुः शिवं बभूव या तव शरण्या लक्ष्यं शिवा बभूव, तथा
 इष्वा तेन धनुषा तथा शरण्या नोऽस्मान् मृडय सुख्य, न मारयेत्यर्थः ॥८५॥

ससंभ्रमेति ॥ ससंभ्रमं यथा तथा आकृष्टधनुर्गुणोऽपि इन्द्रसूनौ अर्जुने

पाठा०—१ 'संधि'. २ 'स दिव्यम्'. ३ 'सहसा'. ४ 'इषुः'. ५ 'सूनोः'.

टिप्प०—१ शैल-मधवतोः शत्रुत्वेन शत्रुकन्याऽपि तत्पुत्रकल्याणार्थं श्रुतिं जजाप,

किं पुनरने जज्ञे इत्यर्थोऽपिशब्दः ।

विगाह्य शंभुं विजयस्य बाणाः पुनः पदत्वं पुपुषुर्न दृश्योः ।
नरादुदारादभिगम्य लुब्धं न मार्गणा यान्ति खलु प्रकाशम् ॥८७॥

निःस्वे निषङ्गयुगले नितराममर्षी

चापेन मूर्ध्नि गिरिशं पर एव देव्याः ।

पार्ष्णिप्रमुक्तधरणिः प्रजहार वेगा-

त्कुर्वन्व्रणं स कुटिलं शशिखण्डमित्रम् ॥ ८८ ॥

धनुषाभिहतात्समुत्थितैर्धरकन्यारमणस्य मस्तकात् ।

विपुलैरिव रक्तशीकरैर्विनिपेते मणिभिः फणाभृताम् ॥ ८९ ॥

विषये कृपात्मोनिधिः शंभुः कतिचित् बाणान् देहे अर्जुनशरीरे संबन्धमात्रान् स्पृष्टमात्रान् कतिचित् बाणान् अपराद्धान् लक्ष्यच्युतान् चक्रे । 'अपराद्धपृषत्को-
ऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः' इत्यमरः । अत्र दयासमुद्रत्वस्य विशेषणगत्या शराणां
स्पर्शमात्रलक्ष्यच्युतिकरणद्वयं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८६ ॥

विगाह्येति । विजयस्य अर्जुनस्य बाणाः शंभुं विगाह्य प्रविश्य पुनः दृश्योः
पदत्वं नेत्रविषयत्वं न पुपुषुः न पुष्यन्ति स्म, अन्तर्हिता बभूवुरित्यर्थः ।
तथा हि—मार्गणाः याचकाः बाणाश्च उदारात् महतः दातुश्च नरात् मनुष्यात्
अर्जुनाच्च । 'तं त्यक्त्वा' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । लुब्धं कृपणं किरातं च अभिगम्य
प्राप्य प्रकाशं लोचनगोचरत्वं च न यान्ति खलु । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः श्लेषसंकीर्णः ॥ ८७ ॥

निःस्व इति । निषङ्गयोः तूणीरयोः युगले निःस्वे बाणधनशून्ये सति नित-
राममर्षी क्रुद्धः सोऽर्जुनः कुटिलं अत एव शशिखण्डस्य शिरःस्थस्य मित्रं सदृशं
सहवर्ति च व्रणं कुर्वन् करिष्यन् सन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः ।
वेगात् पार्ष्णिभ्यां गुल्फाधोभागाभ्यां प्रमुक्ता धरणिः भूः येन तथोक्तः, पादा-
ग्रमात्रावस्थितः सन्नित्यर्थः । उन्नतत्वाच्छिवस्येति भावः । यनु—'रुद्रस्थितिदेशं
प्रति धावन्नित्यर्थः' इति नृसिंहः,—तच्च; पार्ष्णित्यागेन धावनलक्षणाया मुक्तस्वारस्या-
योगात्, प्रत्युत 'अर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि मिनोति' इति न्यायेन वेदिबहि-
र्भागयोर्मध्यभागस्येवोक्तार्थस्यैव लक्षणीयत्वात् । देव्याः पार्वत्याः पुरः समक्षमेवेति
कारुण्योक्तिः । चापेन गाण्डीवेन । गिरौ कैलासे शेव इति गिरिशं शंभुं मूर्ध्नि
शिरसि प्रजहार ताडितवान् । शराणां यावज्जीवितं रणोत्साह इति भावः ॥ ८८ ॥

धनुषेति । धनुषा गाण्डीवेन अभिहतात् धरकन्यारमणस्य पार्वतीपतेः
मस्तकात् शिरसः समुत्थितैः उन्नतैः फणाभृतां भूषासर्पाणां मणिभिः शिरोरत्नैः
विपुलैः महद्भिः रक्तशीकरैः शोणितविन्दुभिरिवेत्युल्लेखा । विनिपेते निपतितम् ।

पाठा०—१ 'पुनः'. २ 'कुपितः'.

देवस्य तस्य जगतां जनकस्य चित्ते
पार्थप्रहारजनुषः प्रमदाम्बुराशेः ।

भूषाधुनीतटभुवि द्विपवक्रवालय-
वप्रक्रियाभिरुदितः प्रमदः कणोऽभूत् ॥ ९० ॥

सं गाण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे तक्षकवधूवधसाधनतया चिरमयमस्म-
त्कुलविरोधीति क्रोधनैस्तस्य जटावनकुटुम्बिभिः कुण्डलिभिर्भक्षित इव
तत्क्षणं नालक्ष्यत ।

ततोऽयं दैवविपर्ययः किमुतामुष्य माया किमिति चिन्तापरतन्त्रे-

पततेर्भावे लिङ् । यनु-अत्रार्जुनधनुःप्रहारेण रुद्रशिरसो रक्तानि तच्छिरःस्थसर्प-
रूपभूषणमणयो न्यपतन्नितीवकारस्य समुच्चयबोधकत्वमाह नृसिंहः, भुवि
महतां रक्तपातस्य लोकमात्राश्रेयस्करत्वोक्तेरग्रेऽर्जुनस्य जगदीश्वरप्रसाररूपश्रेयो-
वर्णनासंगत्या तदीयशिवविद्वेषविलसितमेवैतदिति नास्माकं चोद्यावकाशः । वैता-
लीयवृत्तम् ॥ ८९ ॥

देवस्येति । जगतां सर्वलोकानां जनकस्य पितुः अत एव तस्य देवस्य शंभोः
चित्ते मनसि भूषाधुन्याः शिरोभूषणभूतगङ्गायाः तटभुवि तीरदेशे शिरोरूपे
द्विपवक्रस्य विनायकस्य वाल्ये या वप्रक्रियाः तटोत्खातक्रीडाः तामिरुदितः
जनितः प्रमदः संतोषः पार्थेन प्रहारात् गाण्डीवताडनात् जनुः जन्म यस्य तस्य
प्रमद एवाम्बुराशेः समुद्रस्य सम्बन्धी कणः सूक्ष्मलेशः अभूत्, ततोऽप्यत्र
पुत्रवात्सल्याधिक्यादतिवेलं देवस्तुष्टोऽभवदित्यर्थः । यनु-‘भूषणरूपेण वर्तमानाया
गङ्गायास्तटभूते स्वशिरस्येव विनायकस्य गजाननत्वात्तदीयवप्रक्रियायां किंचिदपि
वेदना न जातेति तात्पर्यम्’ इति नृसिंहः, -तत्तदीयशिवविद्वेषिताविलसितमेव ।
यतः पार्थप्रहारवेदनायाः प्रसक्तिशून्यायाः विद्वेशवप्रक्रियावेदनाधिक्यवर्णनाद्वा-
त्सल्यरससंविधानसंरम्भणः कवेस्तात्पर्यानुरोधित्वात्प्रमदशब्देन वेदनालक्ष-
णायां मुख्यार्थबाधादिति हेतुत्रयाभावाच्चेति ॥ ९० ॥

स इति । सः प्रहारसाधनं गाण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे, तद्वाहकाल इत्यर्थः ।
तक्षकस्य वध्वाः वधे साधनतया चिरं बहुकालात् अयं अस्माकं कुलस्य विरोधी
शत्रुः इति हेतोः क्रोधनैः क्रुद्धैः तस्य देवस्य शंभोः जटा एव वनं तस्मिन्
कुटुम्बिभिः निवासिभिः कुण्डलिभिः सर्पैः भक्षित इवेत्युत्प्रेक्षा । तत्क्षणं प्रथम-
प्रहारक्षण एव नालक्ष्यत न दृष्टः, अर्जुनेनेति शेषः, भगवतः प्रभावात्सोऽप्य-
न्तर्हितोऽभूदित्यर्थः । कर्मणि लङ् ॥

तत इति । ततः गाण्डीवस्याप्यन्तर्धानाद्धेतोः अयं बाणचापतिरोधानं दैव-

पाठा०—१ ‘नदी’. २ ‘तत्र स’. ३ ‘तस्येव देवस्य’. ४ ‘किमुष्य’.

टिप्प०—१ शिवेन पार्थप्रहारजन्यहर्षसमुद्रस्य पुरतः स्वपुत्रगजाननबालक्रीडा-
संनिधिप्रहारजन्यहर्षे विस्फुटितलव्योऽमानीत्याशयः ।

णापि धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन 'तिष्ठ तिष्ठ जडात्मन् ! एवमर्जुनं निर्जित्य यशोऽर्जितुमिच्छसि ?' इति कृततर्जनेन सितवाहनेन वृषवाहनं प्रति नियोद्धुमारेमे ।

परुषे मुनिमुष्टिताडने पतिते लुब्धकवामवक्षसि ।

शिथिला जगलुः किरातिकायाः सितगुञ्जामणिहारयष्टयः ९१

उपवासकृशे भृशं मुनेरुरसि स्वीकृतमुष्टिमादवः ।

प्रजहार हरोऽपि पीडनात्परिहर्तुं स्वमिवास्य हृद्गतम् ॥ ९२ ॥

इति परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिपरिमुष्टवनकुसुमपरागभस्माङ्गरागौ सरभस-
मेकेन बाहुना जटासु गृहीत्वाऽपरेण बाहुना वलयितगलनालौ तौ शबर-

विपर्ययः दैवप्रातिकूल्यं किम् ? उत अमुष्य किरातस्य माया ऐन्द्रजालिकं किम् ? । उभयत्र 'किं'शब्दो वितर्के । इत्युक्तप्रकारेण चिन्तायाः परतन्त्रेण परा-
धीनेन अपि धैर्येण सुखे दुःखे वा विकृतचित्तत्वात्मकेन दत्तहस्तः कृतावलम्बः
उत्साहः रणोद्यमः यस्य तेन । 'हे दुरात्मन् ! दुःखगम्यः आत्मा स्वरूपं यस्येति
च । तिष्ठ तिष्ठ' एवम्, बाणचापतिरोधापनेनेत्यर्थः । अर्जुनं निर्जित्य यशः
कीर्तिं अर्जितुं संपादयितुं इच्छसीति काकुः, त्वदिच्छा निष्फलैवेत्यर्थः । इत्युक्त-
प्रकारं कृतं तर्जनं भर्त्सनं येन तेन सितवाहनेन अर्जुनेन वृषवाहनं शिवं प्रति
नियोद्धुम्, तेन सह बाहुयुद्धं कर्तुमित्यर्थः । आरेमे उपक्रान्तम् । रभतेर्भावे लिट् ॥

परुष इति । परुषे अतिकठिने मुनेः अर्जुनस्य मुष्टिताडने लुब्धकस्य किरा-
तस्य वामवक्षसि वक्षोवामदेशे देव्याः संबन्धिनि पतिते लभे सति शिथिलाः
श्लथाः किरातिकायाः पार्वत्याः संबन्धिन्यः सितगुञ्जामणिमय्यः हारयष्टयः सराः
जगलुः गलन्ति स्म । अर्धनारीश्वरस्य देवस्य वक्षोवामदेशाद्देवीवक्षसोऽनतिरेका-
दिति भावः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ९१ ॥

उपवासेति । हरोऽपि उपवासेन अनशनव्रतेन कृशे मुनेः अर्जुनस्य उरसि
अस्यार्जुनस्य हृद्गतं मनसि स्थितं स्वमात्मानं पीडनात् प्रहारव्यथातः परिहर्तुं
मोचयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । भृशं स्वीकृतं मुष्टौ, तत्प्रहार इत्यर्थः । मादवं शैथिल्यं
येन तथोक्तः सन् प्रजहार ताडितवान् ॥ ९२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण परस्परमुष्टिप्रहारैरेव वृष्ट्या वर्षेण परिमुष्टौ
क्षालितौ वनकुसुमपरागमयो भस्ममयश्च अङ्गरागः ययोस्तौ एकेन बाहुना जटासु

पाठा०—१ 'तिष्ठ'. २ 'अर्जुनमेवं'. ३ 'वृषभवाहनम्'. ४ 'ताडनात्'.
५ 'बाहुना'. ६ 'कण्ठनालौ'.

टिप्प०—१ ध्यानेन हृदि निरुद्धस्यात्मनः पीडा मा भूदिति मृदुमुष्टिना प्रहृतवा-
निकमित्यर्थः । Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

तपोधनौ यदा महत्यामधित्यकायामापततां तदा झटिति घटितद्वारदरीगर्भ-
निरुद्धसिद्धमिथुननिर्बद्धहाहाकारैस्तीरवनदूरोत्सर्पिवीचिवेगोत्पाटिता-
कृष्टमुनिजनपर्णशालासहस्रसुरस्रवन्तीपूरो दर्वीकरविमुक्कंधराखर्वीकरण-
पटुमारोऽयमुर्वीधरपतिरासीत् ।

अवाञ्छुखत्वेन निपात्य शंभुना समुज्झितोऽयं ददृशे विमोहितः ।
तवाद्य जामातरि मे दशामिमां निवेदयेत्यद्रिमिव ब्रुवन्रहः ॥९३॥

पार्थस्य तस्य भुजयोः परमेश्वरोऽसौ

वीर्यं विलोक्य युधि विस्मयमानचेताः ।

चापव्रणे सुरनदीकणसेकशङ्का-

मप्युत्सृजन् मुहुरकम्पयदुत्तमाङ्गम् ॥ ९४ ॥

सरभसं गृहीत्वा अपरेण बाहुना वलयितं घटितं कण्ठनालं याभ्यां तौ । पर-
स्परमित्यत्रापि योज्यम् । तौ शबरतपोधनौ किरातार्जुनौ महत्यां अधित्यकायां
हिमशैलोर्ध्वभूमौ यदा आपततां पततः स्म । तदा तावदेव अयं उर्वीधरपतिः
हिमवान् झटिति सत्वरं घटितं पिहितं द्वारं यासां तासाम् । तत्पतनक्षोभादिति
भावः । सर्वत्र दरीणां कन्दराणां गर्भेषु मध्येषु निरुद्धैः सिद्धानां देवयोनिविशे-
षाणां मिथुनैः द्वन्द्वैः निबद्धाः उदीरिताः हाहाकारा यस्मिन् तथोक्तः । तीरयोर्वनेषु
दूरमुत्सर्पिणीनां व्यामुचतीनां वीचीनां तरङ्गाणां वेगेन उत्पाटितानि उन्मूलितानि
आकृष्टानि च मुनिजनानां पर्णशालासहस्राणि येन तादृशः सुरस्रवन्त्याः गङ्गायाः
पूरः प्रवाहः यस्मिंस्तथोक्तः दर्वीकराणां सर्पाणां विभोः शेषस्य कंधराणां ग्रीवाणां
खर्वीकरणे मुग्धीकृतौ पटुः समर्थः भारः यस्य तथोक्तश्चासीत् । यत्तूक्तं-विधेय-
त्रयस्य उपसर्जनत्वेन नृसिंहप्रलपितम्,—तदविमृष्टविधेयांशत्वदोषापत्तेरुपेक्ष्यम् ॥

अवाञ्छुखेति । शंभुना किरातवेपेण अवाञ्छुखत्वेन निपात्य, अधोमुखं
यथा तथा पातयित्वेत्यर्थः । समुज्झितः त्यक्तः । बाहुभ्यामिति भावः । अत एव
विशेषेण मोहितः मूर्च्छां गमितः अयं अर्जुनः । 'हे अत्रे ! तव जामातरि कन्या-
भर्तारि शंभौ विषये मे मम इमां दशां अवस्थां निवेदय विज्ञापय' इत्युक्तप्रकारं
अर्द्धिं हिमगिरिं प्रति रहः ब्रुवन् कथयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । ददृशे दृष्टः । तत्रत्यैरिति
शेषः ॥ ९३ ॥

पार्थस्येति । असौ परमेश्वरः शंभुः युधि युद्धे तस्य पार्थस्य भुजयोर्वीर्यं
विलोक्य विस्मयमानं चेतः यस्य तथोक्तः सन् । अत एव चापेन गाण्डीवेन
यद्गणं तस्मिन् सुरनदीकणैः गङ्गाजलबिन्दुभिः सेके उक्षणे विषये शङ्कां वितर्क-

पाठा०—१ 'सिद्धमुनि'. २ 'निबद्ध'. ३ 'तीरवण'. ४ 'वीचि'. ५ 'पटु-
तरमारो'.

णापि धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन 'तिष्ठ तिष्ठ जडात्मन् ! एवमर्जुनं निर्जित्य यशोऽर्जितुमिच्छसि ?' इति कृततर्जनेन सितवाहनेन वृषवाहनं प्रति नियोद्धुमारेभे ।

परुषे मुनिमुष्टिताडने पतिते लुब्धकवामवक्षसि ।

शिथिला जगलुः किरातिकायाः सितगुञ्जामणिहारयष्टयः ९१

उपवासकृशे भृशं मुनेरुरसि स्वीकृतमुष्टिमादवः ।

प्रजहार हरोऽपि पीडनात्परिहर्तुं स्वमिवास्य हृद्गतम् ॥ ९२ ॥

इति परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिपरिमुष्टवनकुसुमपरागभस्माङ्गरागौ सरभस-
मेकेन बाहुना जटासु गृहीत्वाऽपरेण बाहुना वलयितगैलनालौ तौ शबर-

विपर्ययः दैवप्रातिकूल्यं किम् ? उत अमुष्य किरातस्य माया ऐन्द्रजालिकं किम् ? । उभयत्र 'किं'शब्दो वितर्कः । इत्युक्तप्रकारेण चिन्तायाः परतन्त्रेण परा-
धीनेन अपि धैर्येण सुखे दुःखे वा विकृतचित्तत्वात्मकेन दत्तहस्तः कृतावलम्बः
उत्साहः रणोद्यमः यस्य तेन । 'हे दुरात्मन् ! दुःखगम्यः आत्मा स्वरूपं यस्येति
च । तिष्ठ तिष्ठ' एवम्, बाणचापतिरोधापनेनेत्यर्थः । अर्जुनं निर्जित्य यशः
कीर्तिं अर्जितुं संपादयितुं इच्छसीति काकुः, त्वदिच्छा निष्फलैवेत्यर्थः । इत्युक्त-
प्रकारं कृतं तर्जनं भर्त्सनं येन तेन सितवाहनेन अर्जुनेन वृषवाहनं शिवं प्रति
नियोद्धुम्, तेन सह बाहुयुद्धं कर्तुमित्यर्थः । आरेभे उपक्रान्तम् । रभतेर्भावे लिट् ॥

परुष इति । परुषे अतिकठिने मुनेः अर्जुनस्य मुष्टिताडने लुब्धकस्य किरा-
तस्य वामवक्षसि वक्षोवामदेशे देव्याः संबन्धिनि पतिते लम्बे सति शिथिलाः
श्रुत्याः किरातिकायाः पार्वत्याः संबन्धिन्यः सितगुञ्जामणिमय्यः हारयष्टयः सराः
जगलुः गलन्ति स्म । अर्धनारीश्वरस्य देवस्य वक्षोवामदेशाद्देवीवक्षसोऽनतिरेका-
दिति भावः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ९१ ॥

उपवासेति । हरोऽपि उपवासेन अनशनव्रतेन कृशे मुनेः अर्जुनस्य उरसि
अस्यार्जुनस्य हृद्गतं मनसि स्थितं स्वमात्मानं पीडनात् प्रहारव्यथातः परिहर्तुं
मोचयितुमिवेत्युल्लेखा । भृशं स्वीकृतं मुष्टौ, तत्प्रहार इत्यर्थः । मार्दवं शैथिल्यं
येन तथोक्तः सन् प्रजहार ताडितवान् ॥ ९२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण परस्परमुष्टिप्रहारैरेव वृष्ट्या वर्षेण परिमुष्टौ
क्षालितौ वनकुसुमपरागमयो भस्ममयश्च अङ्गरागः ययोस्तौ एकेन बाहुना जटासु

पाठा०—१ 'तिष्ठ'. २ 'अर्जुनमेवं'. ३ 'वृषभवाहनम्'. ४ 'ताडनात्'.
५ 'बाहुना'. ६ 'कण्ठनालौ'.

टिप्प०—१ ध्यानेन हृदि निरुद्धस्यात्मनः पीडा मा भूदिति मृदुमुष्टिना प्रहृतवा-
न्निमित्तार्थः । Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

तपोधनौ यदा महत्यामधित्यकायामापततां तदा झटिति घटितद्वारदरीगर्भ-
निरुद्धसिद्धमिथुननिर्वद्धहाहाकारैस्तीरवनदूरोत्सर्पिवीचिवेगोत्पाटिता-
कृष्टमुनिजनपर्णशालासहस्रसुरस्रवन्तीपूरो दर्वीकरविभुंकंधराखर्वीकरण-
पटुभारोऽयमुर्वीधरपतिरासीत् ।

अवाञ्छुखत्वेन निपात्य शंभुना समुज्झितोऽयं ददृशे विमोहितः ।
तवाद्य जामातरि मे दशामिमां निवेदयेत्यद्रिमिव ब्रुवन् रहः ॥९३॥

पार्थस्य तस्य भुजयोः परमेश्वरोऽसौ

वीर्यं विलोक्य युधि विस्मयमानचेताः ।

चापव्रणे सुरनदीकणसेकशङ्का-

मप्युत्सृजन् मुहुरकम्पयदुत्तमाङ्गम् ॥ ९४ ॥

सरभसं गृहीत्वा अपरेण बाहुना वलयितं वेष्टितं कण्ठनालं याभ्यां तौ । पर-
स्परमित्यत्रापि योज्यम् । तौ शबरतपोधनौ किरातार्जुनौ महत्यां अधित्यकायां
हिमशैलोर्ध्वभूमौ यदा आपततां पततः स्म । तदा तावदेव अयं उर्वीधरपतिः
हिमवान् झटिति सत्वरं घटितं पिहितं द्वारं यासां तासाम् । तत्पतनक्षोभादिति
भावः । सर्वत्र दरीणां कन्दराणां गर्भेषु मध्येषु निरुद्धैः सिद्धानां देवयोनिविशे-
षाणां मिथुनैः द्वन्द्वैः निबद्धाः उदीरिताः हाहाकारा यस्मिन् तथोक्तः । तीरयोर्वनेषु
दूरमुत्सर्पिणीनां व्यामुवतीनां वीचीनां तरङ्गाणां वेगेन उत्पाटितानि उन्मूलितानि
आकृष्टानि च मुनिजनानां पर्णशालासहस्राणि येन तादृशः सुरस्रवन्त्याः गङ्गायाः
पूरः प्रवाहः यस्मिंस्तथोक्तः दर्वीकराणां सर्पाणां विभोः शेषस्य कंधराणां ग्रीवाणां
खर्वीकरणे भुम्भीकृतौ पटुः समर्थः भारः यस्य तथोक्तश्चासीत् । यत्तूक्तं-विधेय-
त्रयस्य उपसर्जनत्वेन नृसिंहप्रलपितम्,—तद्विमृष्टविधेयांशत्वदोषापत्तेरूपेक्ष्यम् ॥

अवाञ्छुखेति । शंभुना किरातवेपेण अवाञ्छुखत्वेन निपात्य, अधोमुखं
यथा तथा पातयित्वेत्यर्थः । समुज्झितः त्यक्तः । बाहुभ्यामिति भावः । अत एव
विशेषेण मोहितः मूर्च्छां गमितः अयं अर्जुनः । 'हे अत्रे ! तव जामातरि कन्या-
भर्तारि शंभौ विषये मे मम इमां दशां अवस्थां निवेदय विज्ञापय' इत्युक्तप्रकारं
अर्द्धिं हिमगिरिं प्रति रहः ब्रुवन् कथयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । ददृशे दृष्टः । तत्रत्यैरिति
शेषः ॥ ९३ ॥

पार्थस्येति । असौ परमेश्वरः शंभुः युधि युद्धे तस्य पार्थस्य भुजयोर्वीर्यं
विलोक्य विस्मयमानं चेतः यस्य तथोक्तः सन् । अत एव चापेन गाण्डीवेन
यद्गणं तस्मिन् सुरनदीकणैः गङ्गाजलविन्दुभिः सेके उक्षणे विषये शङ्कां वितर्क-

पाठा०—१ 'सिद्धमुनि'. २ 'निबद्ध'. ३ 'तीरवण'. ४ 'वीचि'. ५ 'पटु-

तरभारो'

तथाविध एवासौ चिरादाचरितचेतनास्वागताचारः शनैरुत्थाय पुरतो
घण्टाघणघणात्कारसहचरेण कण्ठगर्जितेन कर्णयोः कल्पितसुधारसमोक्षे
महोक्षे निषेदिवांसम्, भुजमूलप्रसारितगिरिजापाणियुगलनखराङ्कुरधोरणी-
द्विगुणीकृतहारमणिरमणीयवक्षसम्, पारिषदगणाञ्जलिकमलवनमध्यराज-
हंसायमानम्, मार्दवभरितशार्दूलचर्मनिर्मितपर्पल्ययनपर्यङ्कोपरिभागतिर्य-
गर्पितचरणपल्लवसंवाहनपरेण शिलादकुमारेण च दर्पदुर्ललननिवारणाय
मुखवन्धनकनकशृङ्खलेन निरुध्य मुहुर्मुहुः करपुटास्फालितककुदशृङ्गेण
शृङ्गिणा च लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम्, गाण्डीवदण्डताडनपरिपीडितचूडा-

मपि उत्सृजन् अगणयन् सन् । आर्द्रव्रणे शीतजलसेकस्यातिवेदनाकरत्वमप्य-
चिन्तयन्निति यावत् । उत्तमाङ्गं शिरः मुहुरेकम्पयत्, श्लाघयामासेत्यर्थः ।
अथ युद्धे तादृग्भुजवीर्यविलोकनजनितविस्मयस्य विशेषणगत्या तथाविधशिरः-
कम्पनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमेदः ॥ ९४ ॥

तथाविध इति । तथाविधः अवाञ्छुखं पतित एवासौ अर्जुनः चिरादाच-
रितः कृतः चेतनायाः संज्ञायाः स्वागताचारः सुखागमनक्रिया यस्मिंस्तथोक्तः सन् ।
शनैः उत्थाय पुरतः अग्रे घण्टानां ग्रैवेयाणां घणघणात्कारस्य सहचरेण मित्रेण ।
तन्मिश्रितेनेति यावत् । कण्ठस्य गर्जितेन हुंकाररवेण कर्णयोः कल्पितः सुधारसस्य
अमृतस्य मोक्षः वर्षं येन तस्मिन् महोक्षे वृषभराजे निषेदिवांसं आसीनम् । भुजयो-
र्मूलाभ्यां कक्षाभ्यां प्रसारितस्य गिरिजायाः पार्वत्याः पाणियुगलस्य नखराङ्कुराणां
धोरण्या पङ्क्त्या द्विगुणीकृतैः हारमणिभिः मौक्तिकैः रमणीयं वक्षः यस्य तथोक्तम्,
पारिषदानां गणस्य प्रमथसमूहस्य अञ्जलीनामेव कमलानां वनस्य मध्ये राजहंस-
वदाचरन्तं राजहंसायमानम् । क्यजन्ताल्लटः शानच् । मार्दवभरितेन अतिमृदुना
शार्दूलचर्मणा निर्मितस्य पल्ययनस्य वाहनपृष्ठास्तरणस्यैव पर्यङ्कस्य शयनस्य
उपरिभागे । 'पल्ययनपल्लव-' इति पाठे पल्ययनं पल्लवमिवेत्युपमितसमासः ।
तिर्यगर्पितस्य न्यस्तस्य चरणः पल्लव इव तस्य संवाहने मृदुमर्दने परेण व्यापृतेन
शिलादकुमारेण नन्दिकेश्वरेण च । दर्पात् दुर्ललनस्य उत्प्लवनस्य निवारणाय मुखे
वक्त्रे वध्नातीति वन्धनेन कनकमयेन शृङ्खलेन खलीनेन निरुध्य मुहुर्मुहुः करपुटेन
पुटीकृतहस्तेन आस्फालितं आश्वासार्य परामृष्टं ककुदस्य शृङ्गं उपरिभागः येन
तेन शृङ्गिणा प्रमथविशेषेण च । द्वाभ्यां लक्ष्यमाणौ उभौ पक्षभागौ पार्श्वदेशौ

पाठा०—१ 'चेतनाचरित'; 'आपतितचेतना'. २ 'श : शनैः'. ३ 'घण्टा-
भरणघणघणात्कार'. ४ 'परिकल्पित'. ५ 'युगनखरेखाङ्कुर'. ६ 'पल्ययनाङ्कोपरि'.
७ 'तैकचरण'. ८ 'दर्पसमुल्ललन'. ९ 'मुखवद्धकनकशृङ्खले'. १० 'शृङ्खलैः'.
११ 'शृङ्गिरिटिना'. १२ 'गाण्डीवताडनपीडितम्'.

टिप्प०—१ शिरश्चालनेन पार्थस्य वीर्यं धैर्यं च श्लाघयामासेति भावः ।

शशिनमाश्वासयितुमवतरद्भिरुद्धनिकरैरिव सुरतरुकुसुमवर्षैरवकीर्यमाणम्,
जटाभस्मकुशैर्चीरधारिभिस्तैरेव चतुर्भिराम्नायपुरुषैः परिपठ्यमानशतरु-
द्रीयविरुदप्रवन्धम्, अम्बरे सविधमवलम्बमानैस्तुम्बुरुप्रभृतिभिः सुर-
वैणिकैरुपवीण्यमानभक्तजनरक्षणापदानप्रकरणम्, कर्णपूरीकृततमालमञ्ज-
रीमधुमिषेण कटाक्षात्साक्षात्कृपामिव वर्षन्तम्, प्रज्वलद्भिः परिष्कारपन्नग-
फणारत्नैर्नूतैः शरन्नैरिवानुरज्यमानावयवम्, अवतंसशशिकलापरिगलित-
किरणधारापातशीतासंहिष्णुतयेव दन्तपटगर्भवर्तिना स्मितेन सूचितहृदय-
प्रसादम्, भगवन्तं महादेवमुद्वीक्ष्य पक्ष्मतटरुहविटपिसमुत्पाटनपटुभिः

यस्य तं लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम् । गाण्डीवदण्डताडनेन परिपीडितं चूडायां शशिनं
शिखाचन्द्रं आश्वासयितुं अवतरद्भिः प्राप्नुवद्भिः उद्धनां नक्षत्राणां निकरैरिव स्थितैः
सुरतरुकुसुमानां वर्षैः अवकीर्यमाणं व्याप्यमाणम् । जटाः भस्म कुशाः चीराणि च
धरन्तीति तद्वरैः तैः कैरातेश्वररूपधारिभिरेव चतुर्भिः आम्नायपुरुषैः वेदपुरुषैः
परितः पठ्यमानः कीर्त्यमानः शतरुद्रीयं रुद्राध्याय एव विरुदप्रवन्धः यस्य तथो-
क्तम् । सविधं समीपं यथा तथा अम्बरे आकाशे अवलम्बमानैः अवतरद्भिः
तुम्बुरुः प्रभृतिः आदिः येषां तैः सुराणां वैणिकैः वीणाशिल्पैः गन्धर्वैः उपवीण्य-
मानानि वीणाभिर्गीयमानानि भक्तानां जनानां मार्कण्डेयादीनां रक्षणात्मकं यत्
अपदानं प्राक्तनचारित्रं तस्य प्रकरणानि 'नाटकं च प्रकरणम्' इत्यादिना प्रसिद्धां
दशरूपकान्यतमानि यस्य तथोक्तम् । कर्णपूरीकृतायाः कर्णावतंसिकृतायाः तमाल-
मञ्जर्याः तापिच्छगुच्छस्य मधुनः मकरन्दस्य मिषेण साक्षात् मूर्तिभूतामिव स्थित-
कृपां कटाक्षात् वर्षन्तम् । प्रज्वलद्भिः प्रकाशमानैः अत एव नूतैः शरन्नैरिव
स्थितैः परिष्कारपन्नगानां भूषणीभूतसर्पाणां फणासु रत्नैः अनुरज्यमानाः
शोणायमानाः अवयवाः यस्य तम् । अवतंसशशिकलायाः शिरोभूषणचन्द्रखण्डात्
परिगलितानां प्रसृतानां किरणानां धारायाः पङ्क्त्याः पातेन यच्छीतं तदसहिष्णु-
तया तत्सहनाशक्त्येवेत्युल्लेखा । दन्तानां पटः अधर एव तस्य गर्भे मध्ये वर्तत
इति वर्तिना स्मितेन, तन्मिषेणेत्यर्थः । सूचितः ज्ञापितः हृदये मनसि प्रसादः
अनुग्रह एव नैर्मल्यं यस्य तम् । भगवन्तं महादेवं उद्वीक्ष्य पक्ष्मणोरेव तटयोः
रुन्ति जायन्त इति तेषां निमेषाणामेव विटपिनां वृक्षाणां समुत्पाटने पटुभिः,
निर्निमेषीकरणसमर्थैरित्यर्थः । प्रमोदाश्चतुरैः आनन्दवाष्पप्रवाहैः नदीमातृकाय-

पाठा०—१ 'निकरैः'. २ 'भसित'. ३ 'तुम्बर'. ४ 'रक्षा'. ५ 'मधुसूत्री-
मिषेण'. ६ 'व्रणमिवानुवध्यमानाः प्रवयवमासन्नावतंसितशशि'. ७ 'कलागलित'.
८ 'सहिष्णुनेव'. ९ 'तटरुहनिमेषविटपि'.

प्रमोदाश्रुपूरैर्नदीमातृकायमाणपुलकाङ्कुरः सविनयमुपसृत्य पादारविन्दयोः
सहस्रकृत्वः प्राणंसीत् ॥

स्वामिन् ! मया जडधिया त्वयि देवदेवे

वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना च ।

यत्ते चतुर्विधमकारि रणे तदागः

क्षन्तव्यमद्य भवता करुणार्णवेन ॥ ९५ ॥

इति विज्ञापयन्तमेनं पारिजातपल्लवतल्लजप्रतिमल्लस्य पाणितलस्य परामर्श-
नेन प्रमुषितैर्व्रणवेदनाङ्गं प्लवंगकेतनमनङ्गशासनोऽप्येवमवादीत्—

यथा तृतीयेन युधि प्रवीर ! तवापराधेन भवामि तुष्टः ।

तथा न भक्त्या तपसां विभूत्या तरुप्रसूनार्चनया च बह्व्या ॥ ९६ ॥

इति सुधामाधुरीधुरीणं वचनमभिधाय,—

माणाः नदीजलवर्धिता इवाचरन्तः पुलकाङ्कुरा यस्य तथीक्तः सन् । सविनयं यथा
तथा उपसृत्य पादारविन्दयोः महादेवपादपद्मयोः सहस्रकृत्वः सहस्रवारं प्राणं-
सीत् प्रणामानकरोत् । नमतेः कर्तारि लुङ् ॥

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् महादेव ! रणे युद्धे देवदेवे त्वयि विषये जडधिया
मूढबुद्धिना मया (कर्त्रा) वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना (करणेन) चतुर्विधं
यत् आगः अपराधः ते तव, त्वां प्रतीति यावत् । अकारि कृतम् । तत् चतुर्विध-
मागः करुणार्णवेन दयासमुद्रेण अत एव भवता अद्य क्षन्तव्यम् ॥ ९५ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण विज्ञापयन्तं क्षमापयन्तं पारिजातस्य पल्लवतल्ल-
जस्य श्रेष्ठकिसलयस्य प्रतिमल्लस्य प्रतिवीरस्य, तत्सदृशस्येति यावत् । पाणितलस्य
परामर्शनेन प्रमुषिता निरस्ता व्रणैः निजशरकृतैः वेदना येषां तादृशान्यङ्गानि यस्य
तं प्लवंगः हनूमान् केतने यस्य तं अर्जुनं प्रति अनङ्गशासनः महादेवोऽपि एवं
वक्ष्यमाणविधया अवादीत् उक्तवान् । वदतेः कर्तारि लुङ् ॥

यथेति । हे प्रवीर ! तव संबन्धिना युधि तृतीयेन अपराधेन चापकृतेन यथा
तुष्टो भवामि, तथा महत्या भक्त्या तपसां विभूत्या समृद्ध्या तरुणां प्रसूनैरर्चनया वा
तुष्टो न भवामि शौर्यादन्यन्न शूराणामभ्यर्हिततममिति भावः । उपेन्द्रवज्रा ॥ ९६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारं सुधायाः अमृतस्य माधुर्याः मधुरत्वस्य धुरीणं
भारवहं वचनं अभिधाय उक्त्वा इत्युत्तरेण संबध्यते ॥

पाठा०—१ 'पुलकप्ररोहः'. २ 'देवदेव'. ३ 'पाणिपल्लवस्य'. ४ 'रणवेदना'.
५ 'दृष्टः'. ६ 'अपि'. ७ 'सुधामधुरिमधुरीण'.

टिप्प०—१ त्वया वीरेण शस्त्राभावेऽपि धैर्येण कृत्वा मम मस्तके प्रहारः कृतस्त-
ज्जन्यसंतोषेण सर्वेऽप्यपराधाः क्षमापिता इति भावः ।

तत्क्षणाद्वनुरिषूनपि तांस्तान्संनिधाप्य विभुरस्त्रमपि स्वम् ।
पाण्डवाय धनुराहतिरीतेः पारितोषिकमिव प्रदिदेश ॥ ९७ ॥

तस्याथ पाशुपतलाभदुरापदीप्ते-

रक्ष्णोः समक्षमपरिप्लवपक्षमपङ्केः ।

आश्चर्यवृत्तिरखिलैरनुगामिभिः स्वै-

रन्तर्दधे स भगवानमृतांशुमौलिः ॥ ९८ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते चतुर्थः स्तवकः ।

तत्क्षणादिति । विभुः व्यापकः अनिर्वाच्यमहिमा शंभुः तदेव धनुः
अन्तर्हितं गाण्डीवम्, न त्वन्यदित्यर्थः । तानेव इषून् बाणानपि पाण्डवाय,
अर्जुनायेत्यर्थः । संनिधाप्य संनिधिं प्रापय्य, दत्त्वेति यावत् । धनुराहतेः गाण्डीव-
ताडनस्य या रीतिः फक्तिः (?) तस्याः पारितोषिकं पारितोषदानमिव स्वं
स्वकीयमपि अस्त्रम्, पाशुपतमित्यर्थः । क्षणात् प्रदिदेश दत्तवान् । दिशेः कर्तरि
लिट् । उल्लेखालंकारः ॥ ९७ ॥

तस्येति । अथ पाशुपतदानानन्तरम् । आश्चर्या वृत्तिः चरित्रं यस्य तथोक्तः ।
तत्तादृगपकारिणि कारुण्यस्य कुत्राप्यदृष्टचरत्वादिति भावः । अमृतांशुमौलिः
चन्द्रचूडः स भगवान् महादेवः पाशुपतस्य नामास्त्रस्य लाभेन दुरापा शत्रुदुर्नि-
रीक्ष्या दीप्तिः प्रभा यस्य तथोक्तस्य अपरिप्लवाः निमेषोन्मेषराहित्यादचञ्चलाः
पक्ष्मणां पङ्क्तयो यस्य तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य अक्ष्णोः समक्षं पुर एव अखिलैः
स्वैः स्वीयैः अनुगामिभिः भृत्यैः प्रमथैः सह अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् ॥ ९८ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने

चतुर्थः स्तवकः ।

पञ्चमः स्तवकः

अथ सविधतपोधनैः कृताशीरमरपतेर्धृतशासनः स पार्थः ।
 रयजितपवनं समातलिः सन्नरथमधिरुह्य मुदा दिवं प्रतस्थे ॥ १ ॥
 नाकमेत्य धनुरङ्कितदोष्णा नायको दिविषदामतिहृष्टः ।
 नाम फाल्गुन इति ब्रुवता स्वं नन्दनेन जगृहे पदयुग्मे ॥ २ ॥
 पाणिना परिमृशन्नमुमिन्द्रः पक्ष्मलीकृतजयन्तमहेर्ष्यः ।
 आदरेण धुरि नाकिगणानामासनार्धमधिरोपयति स्म ॥ ३ ॥
 सदसि वसति तस्मिन्सार्वभौमे कुरूणां
 कपटशबरबाणैः कल्पितार्द्रव्रणेऽपि ।

अथेति । अथ पाशुपतलाभानन्तरम्, सविधे समीपे ये तपोधनाः मुनयः
 तैः कृताशीः अमरपतेः इन्द्रस्य संबन्धि धृतं शासनं 'स्वर्गं प्रत्यागन्तव्यम्' इत्यात्मकं
 येन तथोक्तः, इन्द्राज्ञापरतत्र इत्यर्थः । अत एव स पार्थः रयेण वेगेन जितः
 पवनः वायुः येन तं रथं ऐन्द्रं मातलिना इन्द्रसारथिना सहितः समातलिः सन्
 अधिरुह्य दिवं स्वर्गं प्रति मुदा प्रतस्थे । भगवदनुग्रहस्योत्तरोत्तरश्रेयस्करत्वादिति
 भावः । अत्रेन्द्राज्ञा-स्वर्गगमनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्तेर्हेत्वलंकारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १ ॥

नाकमिति । नाकं स्वर्गं एत्य धनुषा अङ्कितः विहितः दोः बाहुः यस्य
 तेन फाल्गुन इति स्वं नाम ब्रुवता कथयता नन्दनेन पुत्रेणार्जुनेन दिविषदां
 देवानां नायकः इन्द्रः अतिहृष्टः सन् पदयुग्मे जगृहे गृहीतः, 'अर्जुनोऽहमभि-
 वादये' इति वदन्नन्द्रं प्रणनामेत्यर्थः । स्वभावोक्तिः । स्वागतावृत्तम् ॥ २ ॥

पाणिनेति । इन्द्रः अमुं प्रणतं अर्जुनं पाणिना परिमृशन् प्रत्यग्रशबरव्रण-
 स्थानेषु संस्पृशन् अत एव पक्ष्मलीकृता प्रवृद्धा जयन्ते नास्ति पुत्रे महती ईर्ष्या
 'अशूरोऽयं किमेतेन ?' इत्यात्मिका यस्य तथोक्तः सन् नाकिनां देवानां ये गणाः
 सङ्घाः तेषां धुरि अग्रे आदरेण प्रेम्णा आसनार्धं अर्धासनं अधिरोपयति स्म, तत्रो-
 पवेशितवानित्यर्थः । अत्रार्जुनस्य अणि कर्तुणो 'गतिबुद्धिः' (पा. १।४।५२)
 इत्यादिना कर्मत्वम् । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

सदसीति । तस्मिन्नैन्द्रे सदसि सभायां वसति वर्तमाने कपटशबरस्य भग-
 वतः बाणैः कल्पितानि आर्द्राणि नवानि च व्रणानि यस्य तथोक्तेऽपि कुरूणां
 सार्वभौमे अर्जुने निशितेन तीक्ष्णेन कुलिशेन वज्रेण कल्पाः तत्सदृशाः । ईषद-

टिप्प०—१ स्वपत्न्यां जातं मां स्वासने कदापि नागृह्णात्, इमं च पारस्वैण्यं
 गृह्णातीतीर्थ्याबहुत्वे वा कारणम् ।

निखिलसुरवधूनां नेत्रसंघाः समेता

निशितकुलिशकल्पा निर्दयं संनिपेतुः ॥ ४ ॥

आस्थानसीम्नि तनयाद्विरिशेन युद्ध-

माकर्ण्य हर्षविकसन्मनसो मघोनः ।

अङ्गेऽखिले प्रसरतां पुलकाङ्कुराणा-

मक्षणां सहस्रतयमेव बभूव विघ्नः ॥ ५ ॥

आज्ञया पितुरमर्त्यसमाजादग्रतः खनितमङ्गलवाद्यम् ।

वारणेन्द्रमधिरोप्य जयन्तो वैजयन्तमनयद्विजयं तम् ॥ ६ ॥

आनतस्य पदयोरथ जिष्णोराशिषोऽनुपदमिन्द्रपुरंध्री ।

पारिजातकुसुमस्य परागैः फालसीमनि ललाम चकार ॥ ७ ॥

समासौ कल्पप् । निखिलानां सुरवधूनां अप्सरसां नेत्रसंघाः कटाक्षवृन्दानि समेताः मिलिताः सन्तः निर्दयं यथा तथा संनिपेतुः न्यपतन्, सप्रेम सादरं च पश्यन्ति स्मेत्यर्थः । स्वार्थमात्रपरायणानां कुतः परानुकूल्यचिन्तेति भावः । अत एव विरूपघटनात्मको विषमप्रभेदः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४ ॥

आस्थानेति । आस्थानसीम्नि सभायां तनयात् अर्जुनात् गिरिशेन कपट-किरातेन सह युद्धं आकर्ण्य हर्षेण विकसत् पूर्यमाणं मनो यस्य तस्य मघोनः इन्द्रस्य अखिले अङ्गे अवयवे प्रसरतां प्ररोहतां पुलकानामेवाङ्कुराणां अक्षणां सहस्रतयं नेत्रसहस्रमेव । 'संख्याया अवयवे तयप्' (पा. ५।२।४२) । विघ्नः प्ररोहप्रतिबन्धकं बभूव । नेत्रेषु लोमाभावादिति भावः ॥ ५ ॥

आज्ञयेति । जयन्तः इन्द्रपुत्रः पितुः इन्द्रस्य आज्ञया अमर्त्यानां देवानां समाजात् संघात् तं विजयं अर्जुनं वारणेन्द्रं पुरावतं अधिरोप्य वैजयन्तं इन्द्र-प्रासादम् । 'स्याप्रासादो वैजयन्तः' इत्यैन्द्रोपकरणेष्वमरः । खनितानि संजात-खनानि मङ्गलवाद्यानि व्रीणावेण्वादीनि यस्मिंस्तत्तथा । तारकादित्वादितच् । अन-यत् प्रापितवान् । स्वागतावृत्तम् ॥ ६ ॥

आनतस्येति । अथ वैजयन्तप्राप्त्यनन्तरं इन्द्रस्य पुरंध्री कुटुम्बिनी शची पदयोरानतस्य प्रणतस्य जिष्णोः अर्जुनस्य आशिषः 'वत्स ! चिरं जीव' इत्यादेः अनुपदं अनन्तरं पारिजातकुसुमस्येति जालेकवचनम् । परागैः फालसीमनि ललाटेदेशे ललाम रक्षातिलकं चकार । लोकोत्तरस्य पुत्रस्य दृष्टिदोषनिवारणाय रेणुभिर्मातरस्तिलकं ललाटे कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

पाठा०—१ 'कुसुमस्थपरागैः'.

टिप्प०—१ अर्जुनस्य सौन्दर्याधिक्येन तरुणीजनमनोहरत्वात्तस्मिन्नप्सरसां कटाक्षा निपेतुरित्याशयः ।

पुनः पुनस्तत्र पुलोमपुत्र्या जयन्तशङ्कां ददतः स्वकान्त्या ।
 नरस्य मौर्वीकिण एव दोष्णोर्नामग्रहेषु स्वलनं न्यरौत्सीत् ॥८॥
 पितुरिवास्त्रकलां दिवि गायकात्पिकुलाहतकण्ठरवोदयः ।
 परिहृतामृतदिव्यजनावृतः परिशिशील स गीतकलामपि ॥ ९ ॥
 तमुर्वशी तत्र कदाचिदेत्य स्वयं रहःकर्मणि भग्नकामा ।
 अये पृथापत्य ! तवाभिधेव क्लीबत्वमेहीति शशाप कोपात् ॥१०॥

पुनः पुनरिति । तत्र वैजयन्ते स्वस्य कान्त्या सौन्दर्येण हेतुना पुनः पुनः जयन्त इति शङ्कां वितर्कं ददतः कुर्वतः नरस्य अर्जुनस्य दोष्णोः बाह्वोरुभयोः मौर्व्यां शिञ्जिन्या यः किणः व्रणग्रन्थिः स एव पुलोमपुत्र्याः शच्याः नाग्नोः जयन्तेत्यर्जुनेति चाख्ययोः ग्रहणेषु आमन्त्रणार्थं स्वीकारेषु विषये स्वलनं जयन्तं दृष्ट्वा अर्जुनेति अर्जुनं दृष्ट्वा जयन्तेति आकारसाम्यकृतवैपरीत्याह्वानं न्यरौत्सीत् निवारितवान् । अत्रार्जुनस्य बाहुद्वये सव्यसाचित्वकृतकिणवस्वरूपविशेषदर्शनादर्जुने जयन्तसंदेहनिवृत्तेर्निश्चयान्तःसंदेहालंकारः । यत्तु—‘न्यकार्षीत्’ इत्यप-
 पाठे ‘अस्मेन स्वलनं निषेधं न्यकार्षीत् व्यतानीत्’ इति नृसिंहः,—तन्न; ‘स्वलन’-
 शब्दस्य निषेधार्थकत्वेन केनाप्यननुशासनादसमर्थत्वदोषस्य कथंचित्कोश-
 संपादने अग्रयुक्तत्वदोषस्य चापत्तेरिति । न्यरौत्सीत् इति निपूर्वाद्बुधेः कर्तरि लुङि
 सिचि वृद्धौ रूपम् ॥ ८ ॥

पितुरिति । पिकानां कोकिलानां कुलेन आहतः स्वीयस्तादप्यतिमधुरोऽय-
 मिति प्रेम्णा श्रूयमाणः कण्ठरवस्य उदयः आविर्भावः यस्य सः, सुशरीर
 इत्यर्थः । अत एव परिहृतं त्यक्तं अमृतं येन तेन दिव्यजनेन सुरजनेन आवृतः
 सोऽर्जुनः दिवि स्वर्गे गायकात् चित्रसेनात् गीतकलां संगीतविद्यां पितुः इन्द्रात्
 अस्त्रकलामिव परिशिशील अधीतवान्, उभयस्मादुभयं जग्राहेत्यर्थः । अत्र
 प्रकृतयोरस्त्र-गीतविद्ययोरर्जुनकर्तृकाध्ययनधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिता-
 भेदः । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ९ ॥

तमिति । तत्र स्वर्गे कदाचित् उर्वशी नाम सुराङ्गना तं अर्जुनं एत्य रहः-
 कर्मणि सुरतविषये स्वयं भग्नः विफलितः कामः मनोरथः यस्यास्तथोक्ता सती
 कोपात् मनोरथविफलीकरणजन्यात् अये पृथापत्य हे अर्जुन ! तव अभिधा
 त्वन्नामेव क्लीबत्वं नपुंसकत्वं एहि प्राप्नुहि । ‘अपत्य’शब्दस्य नपुंसकत्वादिति
 भावः । इति उक्तप्रकारेण शशाप, नपुंसक इव कामयमानायाः निषेधात् ‘नपुं-
 सको भव’ इति शापं ददावित्यर्थः ॥ १० ॥

तद्बुद्ध्वा हरिरुचे तं शापोऽयं वत्स ! ते मुदे ।

चित्रसेनोक्तविद्यायाः सहकृत्वा भवेदिति ॥ ११ ॥

अथ कदाचिदस्त्रशिक्षासमाप्तौ गुरुसमक्षं गुरुदक्षिणात्वेन विपक्ष-
कुलक्षपणं भिक्षमाणेन सहस्राक्षेण स्वमस्तकादाक्षिप्य शिरसि निक्षिप्त-
किरीटो बलक्षाश्वोऽयं मातलिपरिकल्पितरथ्येन नन्दनवनमन्दपवनसंदी-
यमानकेतनस्पन्दनेन स्यन्दनेन निर्गत्य विलङ्घितदूरवियत्पथः पाथोनिधौ
रक्षःकुलकोलाहलनीचीकृतवीचीरैवं रसातलकुहरमुखं निरुध्य रणप्रस्तावं
वितस्तरे ॥

तावदनाकर्णितपूर्वगाण्डीवविस्फारश्रवणादहंपूर्विकया युगपदैभिषेण-

तदिति । अथ हरिः इन्द्रः तत् उर्वशीशपनं बुद्ध्वा श्रुत्वा 'हे वत्स ! अयं शापः
चित्रसेनेन गन्धर्वेण उक्ताया उपदिष्टायाः विद्यायाः गीतस्य सहकृत्वा विराटान्तः-
पुरे कन्यकायाः उपदेशयोग्यतासंपादनरूपसाह्यकरणेन ते तव मुदे संतोषायैव
भवेत्' इति तमर्जुनं प्रत्युचे उक्तवान्, अज्ञातवाससंवत्सरभोग्योऽयं नान्यदेति
अनुगृहीतवानित्यर्थः । ब्रूजः कर्तेरिति लिटि वच्यादेशे तस्य एजादेशः ॥ ११ ॥

अथेति । अथ कदाचित् बलक्षाः श्वेताः अश्वाः रथ्या यस्य सः अयमर्जुनः
अस्त्रशिक्षायाः अस्त्रविद्याध्यापनस्य समाप्तौ सत्यां गुरुसमक्षं सुराचार्यसमक्षं
गुरोर्दक्षिणात्वेन दक्षिणारूपेण विपक्षकुलस्य निवातकवचकालकेयाख्यराक्षसवृन्दस्य
क्षपणं वधं भिक्षमाणेन याचमानेन सहस्रं अक्षीणि यस्य तेन इन्द्रेण । 'बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णोः-' (पा. ५।४।११३) इति पच् । स्वस्य मस्तकात् शिरसः आक्षिप्य
अवमुच्य । अत्रार्थात् किरीटस्यैव कर्मत्वम् । शिरसि निक्षिप्तं न्यस्तं किरीटं यस्य
तथोक्तः सन् । मातलिना इन्द्रसारथिना परिकलिताः संयोजिता रथ्याः रथवाहाः
यस्मिंस्तेन स्यन्दनेन इन्द्ररथेन निर्गत्य प्रस्थाय विलङ्घितः दूरश्च वियत्पथः आकाश-
मार्गः येन तथोक्तः सन् पाथसां जलानां निधौ समुद्रे रक्षःकुलानां राक्षस-
वृन्दानां कोलाहलैः कलकलध्वनिभिः नीचीकृतः स्वल्पीकृतः, अन्तर्धापित इति
यावत् । वीचीनां सामुद्रीणां रवः यस्मिंस्तत् रसातलकुहरस्य पातालविलस्य मुखं
अग्रभागम्, द्वारमिति यावत् । निरुध्य रणस्य प्रस्तावं प्रसङ्गं धनुष्टङ्कारादिकं वित-
स्तरे विस्तारितवान् । स्तृणतेर्विपूर्वात्कर्तेरिति लिट् । अत्र विपक्षक्षपणे गुरुदक्षिणात्वे-
नारोपयेन्द्रमुखोपयोगाद्धनरूपगुरुदक्षिणायास्तत्रानुपयोगाच्च परिणामालंकारः ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव अनाकर्णितपूर्वस्य पूर्वमश्रुतस्य गाण्डीवस्य
संबन्धिनः विस्फारस्य टङ्कारस्य । 'विस्फारो धनुषां स्वानः' इत्यमरः । श्रवणात् अहं-
पूर्विकया 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इत्यहंकारेण युगपत् एकदा अभिषेणनयतः युद्धाय

पाठा०—१ 'कदाचित्'. २ 'अस्त्रविद्याशिक्षापरिसमाप्तौ'. ३ 'सुर'. ४ 'गम्भीर-
नीरपूररक्षितरक्षः'. ५ 'रव'. ६ 'वितस्तार'. ७ 'अभिषेणनवतः'.

नशतो दिविषदवध्यभावादध्यातमरणान्क्षिप्रं क्षुरप्रैर्विश्राणितविवरादुरसः
कृतप्रयाणैः प्राणैस्त्रिकोटिशो निवातकवचानपि प्रवातकवचानेव विर-
चय्य नभसि प्रमादपतितेन पतङ्गपरिवेषेणेव स्फटिकप्राकारेण परिगुप्ति-
मतो हिरण्यपुराद्विदितबन्धुजैनवृत्तान्ततया रोषादभिगम्य कलहायमाना-
न्कालकेयानपि कालगेहातिथीर्न्याशुपतेन मन्त्रपूर्वं निमन्त्रयांचक्रे ॥

अवायुनेयाः शरदभ्रपङ्क्रीरविद्यमानास्तमयाश्च ताराः ।

दैतेयसंहारभवाः स जिष्णुर्दिवि प्रतिष्ठापयति स कीर्तीः ॥ १२ ॥

हतारिपुं विनिवृत्तमवेक्ष्य तं हरिहयस्य सुरैः सह तुष्यतः ।

नयनवारिभिरङ्गमनाप्लुतं न ददृशे तिलमात्रमपि स्वकम् ॥ १३ ॥

सेनया सहागच्छतः । 'यस्तेनयाभिगमनमरौ तदभिषेननम्' इत्यमरः । 'अभि-
षेनना' शब्दात्करोत्यर्थे णिजन्ताल्लटः शतृप्रत्ययः । दिविषदां देवानां अवध्यभावात्
हन्तुमशक्यत्वात् हेतोः अध्यातं अचिन्तितं मरणं यैस्तान् निर्गतो वातः वायुः
संचारः यस्मिंस्तादृशं कवचं येषां तथोक्तानपि तन्नाशश्च त्रिकोटिशः त्रिकोटी-
संख्यान् राक्षसान् क्षुरप्रैः बाणविशेषैः क्षिप्रं सत्वरं विश्राणितानि दत्तानि विव-
राणि रन्ध्राणि यस्मिंस्तस्मादुरसः वक्षसः कृतं प्रयाणं निर्गमनं यैस्तैः प्राणैः
वायुभिः प्रकृष्टो वातः यस्मिंस्तादृशं कवचं येषां तादृशान् विरचय्य कृत्वा,
हत्वेति यावत् । नभसि आकाशे प्रमादात् पतितेन पतङ्गस्य सूर्यस्य परिवेषेणेव
स्थितेन स्फटिकमयेन प्राकारेण परितो गुप्तिः रक्षणं अस्यास्तीति गुप्तिमतः हिरण्य-
पुरात् कालकेयनगरात् विदितः ज्ञातः बन्धुजनानां निवातकवचानां वृत्तान्तः
वधरूपः यैस्तेषां भावः तत्ता तथा हेतुना रोषादभिगम्य कलहायमानान् युद्धं
कुर्वाणान् । 'शब्दवैर-' (पा. ३।१।१७) इत्यादिना क्यजन्ताल्लटः शानच् ।
कालकेयानपि कालकेयसंज्ञांश्च राक्षसान् पाशुपतेन अस्त्रमन्त्रेण मन्त्रः वैदिकः
तदुच्चारणं पूर्वं यस्मिन् तथा कालगेहस्य यमगृहस्य अतिथीन् निमन्त्रयांचक्रे,
अतिथित्वेनाह्वानं कारयति स्मैत्यर्थः । तानप्यवधीदिति यावत् ॥

अवाय्विति । सः निवातकवचकालकेयहन्ता जिष्णुः अर्जुनः वायुना नेतुं
चालयितुं अयोग्या अवायुनेयाः, अतिस्थिरा इत्यर्थः । शरदि ऋतौ अभ्रपङ्क्रीः
मेघमालाः अविद्यमानः अस्तमयः यासां ताः, नित्यप्रकाशा इत्यर्थः । ताराः
नक्षत्राणि च दैतेयानां पूर्वोक्तानां द्वयानां संहाराद्वन्तीति तथोक्ताः कीर्तीः
दिवि आकाशे प्रतिष्ठापयति स । व्यतिरेकसंसृष्टमालारूपकम् ॥ १२ ॥

हतेति । हताः रिपवः दैत्या येन तं विनिवृत्तं पुनरागतवन्तं तमर्जुनमवेक्ष्य
सुरैः सह तुष्यतः हरिहयस्य इन्द्रस्य स्वकं स्वीयं अङ्गं शरीरं नयनवारिभिः

पाठा०—१ 'नक्षिप्रैः'. २ 'निवर्तमानोऽयं नभसि'. ३ 'प्रमादादापतितेन'.
४ 'स्फटिक'. ५ 'जननिधन'. ६ 'प्रथमं पाशुपतेन'.

टिप्प०—१ अर्जुनः पाशुपतास्त्रमन्त्रप्रयोगेण कालकेयदैत्याञ्जघानेत्याशयः ।

पुरि वज्रिणः सुरनुतिप्रसरत्पुलकावमग्रभुजचापकिणः ।

मनसे स पञ्च शरदोऽप्सरसां वसति स्म पञ्चशरदो विजयः १४

तस्य वृत्तिमधिगम्य लोमशाद्धर्मजोऽपि मुदितः सहानुजैः ।

प्राप्ततीर्थमुनिसेवनः क्रमात्पावनं वदरिकावनं ययौ ॥ १५ ॥

तत्र ब्रह्मपरायणैर्मुनिगणैः संसेव्यमानान्तिकौ

सध्यञ्चौ यमिनौ निरीक्ष्य स नरं नारायणं चाख्यया ।

अङ्गेनानिशमन्तरेण महतीमेकां क्षमां संस्पृशन्

बाह्वैरष्टभिरङ्गकैरपि परां पस्पर्श पार्थः क्षमाम् ॥ १६ ॥

आनन्दबाष्पैः अनाश्रुतं असिकं तिलमात्रमपि न दृढं न दृष्टम् । स्वयमिति शेषः । 'स्वकम्' इत्यत्र 'स्वयम्' इति वा पाठो मनोज्ञः । इन्द्रस्य सर्वाङ्गीणलोचनत्वादिति भावः । अत्र हतरिपुप्रत्यागतार्जुनावलोकनहर्षस्य इन्द्राङ्गे तत्तादृगानन्दाश्रुसिक्तहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ १३ ॥

पुरीति । अप्सरसां मनसे पञ्चशरं मन्मथविकारं च ददातीति पञ्चशरदः स विजयः अर्जुनः सुराणां नुतिभिः स्तोत्रैः प्रसरत्सु अङ्कुरत्सु पुलकेषु अवमग्नाः लीनाः, तैरन्तर्हिता इति वा । भुजयोश्चापेन किणा यस्य तथोक्तः सन् । वज्रमायुधमस्यास्तीति वज्रिणः इन्द्रस्य पुरि स्वर्गे पञ्च शरदः संवत्सरान् वसति स्म । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १४ ॥

तस्येति । धर्मजः युधिष्ठिरोऽपि अनुजैः भीमादिभिः सह लोमशाब्जाम् मुनेः ज्ञातार्जुनवृत्तान्तात् तस्य अर्जुनस्य वृत्तिं स्वर्गे निवासं अधिगम्य ज्ञात्वा मुदितः सन् क्रमात् प्राप्तं तीर्थानां गङ्गादीनां मुनीनां व्यासादीनां च सेवनं भजनं येन तथोक्तश्च सन् पावनं नरनारायणाश्रमत्वेन जगत्पवित्रं वदरिकावनं ययौ प्राप्तवान् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १५ ॥

तत्रेति । तत्र वदरिकारण्ये ब्रह्म जगदधिष्ठानमात्माभिन्नमेव परं अयनं गतिः येषां तैर्मुनीनां गणैः सम्यक् सेव्यमानं अन्तिकं समीपदेशः ययोस्तौ । सहाञ्चत इति सध्यञ्चौ अविनाभाविनौ । 'यः सहाञ्चति सध्यञ्च सः' इत्यमरः । आख्यया नाम्ना नरं नारायणं च, नरनारायणाख्यौ इत्यर्थः । यमिनौ मुनी निरीक्ष्य स पार्थः युधिष्ठिरः अन्तरेण अन्तर्गतेन अङ्गेन मनसा एकां महतीं क्षमां क्षान्तिं अनिशं सर्वदा संस्पृशन् सम्यग्बह्वपि बहिर्भवैः बाह्वैः अष्टभिः अङ्गैरेवाङ्गकैः करचरणभुजवक्षोललाटैः परां अन्यां क्षमां भूमिं पस्पर्श स्पृष्टवान्, साष्टाङ्गं प्रणमामेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

विलोकनैर्विश्रमशाखिभिस्तयोर्भवाध्वगानां भवधूनि तत्कृतः ।

निवासमालम्ब्य तपोवने तदा विवासदुःखाद्विरराम पार्थिवः १७

एकदा तत्र सुषावत्सलतयेव मारुतेन पुरतो नीतमटवीपर्यटनखेदै-
संपदामसासहिमन्धंकरणमलिकुलचेतसामासेचनकमक्षणां कमपि कल्लार-
मुकुलमादाय 'क लभ्येत पुनरेतादृशम् ?' इति कौतुकहर्षाभ्यां सूचित-
तर्षया पार्षत्या रहसि याचितः पार्षदश्विः क्षणं विचिन्त्य तद्विचिचीषया
दिशमुदीचीं प्रतस्थे ॥

क्षिप्रं विलङ्घ्य गिरिशैवलिनीवनानि

गच्छन्नसौ पथि ददर्श कपिं महान्तम् ।

विलोकनैरिति । तदा प्रणामसमये पार्थिवः धर्मराजः भवः संसार एव
अध्वा मार्गः तस्मिन् गच्छन्तीति भवाध्वगानां देहिनां विश्रमशाखिभिः छाया-
वृक्षैः, संसारदुःखहारिभिरिति यावत् । तयोः नरनारायणयोः विलोकनैः वीक्षणैः
अवधूतितः निरस्तः क्लमः वनवासादिदुःखायासः यस्य तथोक्तः सन् । तपोवने
वदरिकावने निवासं आलम्ब्य स्वीकृत्य विवासेन राज्यभ्रंशेन यदुःखं तस्मात्
विरराम तदुःखं तत्याजेत्यर्थः । 'जुगुप्साविराम-' (वा० १०७९) इत्यादिनापादा-
नत्वम् । हेतुरलंकारः । वंशस्थवृत्तम् ॥ १७ ॥

एकदेति । तत्र वदरिकावने एकदा कदाचित् मारुतेन सुषायां पुत्रपत्न्यां
वत्सलतया प्रेम्णेवेत्युपेक्षा । पुरतः अग्रदेशं प्रति नीतं प्रापितं अटव्यां पर्यट-
नेन संचारेण याः खेदसंपदः श्रमसमृद्धयः तासां असासहिं असहमानम्, तन्ना-
शकमिति यावत् । 'सासहिवावहि-' (वा० २१४४) इत्यादिना यद्वलुगन्तात्किप्-
प्रत्ययः । अलिकुलस्य चेतसां मनसां अन्धंकरणं अतिमोहनम् । 'आढ्यसुभग-'
(पा. ३।२।५६) इत्यादिना ख्युनि खित्वात् 'अरुर्द्धिषत्-' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना
मुम् । अक्षणां नेत्राणां आसेचनकम् । 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्तिन्तो यस्य दर्शनात्'
इत्यमरः । विगलितवेद्यान्तरत्वेन दर्शनीयमित्यर्थः । कमपि सौरभ्यसौन्दर्याभ्यां
अनिर्वाच्यमहिमानं कल्लारमुकुलं रक्ताब्जकोशं आदाय एतादृशं अन्यत् पुनः क
कुत्र लभ्येत प्राप्येत ? इत्युक्तप्रकारेण हर्षेण सूचितः ज्ञापितः तर्पः कल्लारमुकुले
अभिलापः यस्यास्तया पार्षत्या द्रौपद्या रहसि याचितः एतादृशं पुनः अन्यदा-
दाय दीयतामिति प्रार्थितः पृषदश्वस्य वायोः अपत्यं पार्षदश्विः भीमः क्षणं
विचिन्त्य कुत्रेमानि भवेयुः' इत्यालोच्य तेषां विचेतुं अन्वेष्टुं इच्छया विचिचीषया
उदीचीं दिशं उत्तरां प्रति प्रतस्थे । सौरभानुसारेणेति भावः ॥

क्षिप्रमिति । असौ भीमः गिरीन् शैवलिनीः नदीः वनानि च क्षिप्रं विलङ्घ्य
गच्छन् सन् अरेः रावणस्य पट्टणस्य लङ्काया दाहकाले कुम्भकर्णात् । तं

पाठा०—१ 'परिधूतितश्रमः'. २ 'नीतमसासहिमटवी'. ३ 'खेदसंपदाम-
न्धंकरणं'.

दृग्भ्यामवन्तमरिपट्टणदाहकाले

निद्रां भयादुपगतामिव कुम्भकर्णात् ॥ १८ ॥^३

कपिकुञ्जरं सुकृतपुञ्जमञ्जनापवमानयोरचलमानमध्वनि ।

विषयं दृशोरथ पुरो वृकोदरः स चकार साधु विहिताक्षिमीलनम् १९

अभीरसौ गभीरमभाणीच्च,—

कस्त्वं निरुध्य पदवीमविनीतबुद्धे !

निद्रास्यपेहि न सहे गमने विलम्बम् ।

क्रोधो भुजामिव ममाद्य हिडिम्बहन्तु-

रुद्यद्गदां तव तनूमपि मूढ ! कुर्यात् ॥ २० ॥

त्यक्त्वा इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । भयादुपगतां 'दाहो मे मा भूत्' इति शरणं प्राप्ता-
मिव स्थितां निद्रां दृग्भ्यां नेत्राभ्यां अवन्तं रक्षन्तम्, निद्रायमाणमित्यर्थः ।
महान्तं शौर्यधैर्यादिभिः लोकोत्तरं कपिं आज्ञनेयं पथि मार्गे ददर्श ॥ १८ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—कपिकुञ्जरमिति । अथ दूरतो दर्शनानन्तरं
स वृकोदरो भीमः अञ्जनापवमानयोः सुकृतपुञ्जं पुण्यराशिं साधु यथा तथा
विहितं अक्षणोर्मीलनं येन तं केवलं प्रत्यगदृष्ट्या, श्रीरामध्यानपरमिति यावत् ।
अत एव अचलमानं निश्चलम्; यद्वा,—अचलः मानः चित्तसमुन्नतिः यस्य तम्,
अथवा,—अचलमानं पर्वतप्रमाणमिति वा; कपिकुञ्जरं हनुमन्तं अध्वनि मार्गे पुरः
पुरःप्रदेशे दृशोः नेत्रयोः विषयं चकार, अपश्यदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अभीरिति । किंचेति चार्थः । असौ भीमः अभीः अदृष्टचरसत्त्वदर्शनेऽपि
गतभीः सन् गभीरं निष्ठुरं यथा तथा अभाणीत् वदति स्म ॥

उक्तप्रकारमेवाह—क इति । हे अविनीतबुद्धे आर्यैरशिक्षितबुद्धे ! मध्येमार्गं
शयनस्य गर्ह्यत्वादिति भावः । त्वं कः पदवीं मार्गं निरुध्य निद्रासि ? अपेहि
अन्यतो गच्छ । गमने विलम्बं न सहे । हिडिम्बं हन्तीति हिडिम्बहन्तुः मम क्रोधः
मार्गनिरोधजन्यः भुजां मद्बाहुमिव । हे मूढ ! त्वं तनूं शरीरमपि उद्यन्ती उन्न-
मन्ती गदा आयुधं यस्यां तथोक्तां उत्पद्यमानरोगां च कुर्यात् । 'गदो आतरि
विष्णोः स्यादामये चायुधे गदा' इति विश्वः । अत्र 'हिडिम्बहन्तुः' इति विशेष-

पाठा०—१ 'पत्तन'. २ 'उपनताम्'. ३ 'अभीरसौ गभीरमभाणीच्च ।'.

टिप्प०—१ यथा कश्चिच्छरणागतं द्वारं पिपास गृहमध्ये रक्षति, तद्वन्नेत्रपिधानं
कुत्वाऽन्तरे रक्षन्तमिवैलवसेयम् । २ अपि चेन्मार्गं न त्यजति चेत्तर्हि गदाप्रहारं
कुर्यामिति निष्कर्षः ।

क्रौर्यस्पृशा तदनु कौरवसार्वभौम-
वाग्रूपया सपदि मारुतनन्दनस्य ।

द्वद्द्वारपक्षमपुटयुग्मकवाटकूट-

निद्रागलाहरणकुञ्चिकया बभूवे ॥ २१ ॥

इत्थं गिरा किंचिदुदीक्ष्य तस्य लाङ्गूलमात्रे तरलः कपीन्द्रः ।
कोपारुणाक्षं कुरुसिंहमेनं स्वापारुणाक्षः स्वयमेवमूचे ॥ २२ ॥^१

भद्र ! स्वस्त्यस्तु तुभ्यं चिरमिह जरया निद्रयाप्यातुरोऽहं
प्रत्युत्थानादिकर्मण्यपटुरवयवैरस्मि तस्मात्त्वमेव ।

जात्यावस्थानरीत्यापि च विपिनपथे प्राप्ततिर्यक्त्वमेनं
वालाग्रे मां विकृष्य द्रुतमभिलषितप्राप्तये साधयेति ॥ २३ ॥^२

णस्य तादृशस्य मम भवान् कियानित्यमिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । स चोद्यद्-
दत्वेन उच्यदायुधत्वोद्यद्गोत्वयोः श्लेषभित्तिकया मेदाध्यवसितेन भुजातन्वोरौप-
म्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगितामेदस्योजीवक इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ २० ॥

क्रौर्यस्पृशेति । तदनु क्रौर्यस्पृशा वक्रिमस्पृशा कौरवसार्वभौमस्य भीमस्य
वाग्रूपया मारुतनन्दनस्य हनूमतः द्वद्द्वारस्य नेत्रद्वारस्य पक्षमपुटयुग्ममेव कवाट-
कूटं तस्य निद्रैव अगला तदाहरणकुञ्चिकया कवाटोद्घाटनशलाकिकया बभूवे भूतम् ।
भवतेर्भावे लिट् । भीमस्य गर्वोक्तिर्हनूमतो निद्रां निराकरोदिति भावः ॥ २१ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारया तस्य भीमस्य गिरा वाचा लाङ्गूलमात्रे पुच्छे
एव, न तु देहे न वा मनसीत्यर्थः । तरलः चञ्चलः, प्रबोधसूचनायेति भावः ।
स्वयं स्वापेन समाधिनिद्रया, न तु कोपेनेत्यर्थः । अरुणे अक्षिणी यस्य तथोक्तः
कपीन्द्रो हनूमात् कोपेन अरुणाक्षं एनं कुरुसिंहं किंचिदुदीक्ष्य दृष्ट्वा एवं वक्ष्य-
माणप्रकारेण ऊचे उक्तवान् ॥ २२ ॥

भद्रेति । हे भद्र ! शुभशीलेति हासोक्तिः । तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु । चिरं
बहुकालिकया जरया चरमवयसा निद्रयापि आतुरः रुग्णः अत एवाहं इह इदानीं
अत्र वा प्रत्युत्थानादौ कर्मणि अर्हणे अवयवैः करचरणादिभिः अपटुः अशक्तो-
ऽस्मि । यतः तस्मात् त्वमेव जात्या जन्मना अवस्थानरीत्या स्थितिविधयापि च

पाठा०—१ 'इत्थं गिरा-'. २ 'वाचा तथा'. ३ 'कपाट'. ४ 'बभूव'.

५ 'आ वालधेररिमहागृहदाहशौण्डादा चौषधाचलघृतिस्थगुटात्किरीटात् ।

अङ्गेष्वजातचलनोऽप्यखिलेषु भीममालोक्य मन्दमधरोष्ठपुटे चकम्पे ॥'

६ 'जरसा'. ७ 'एवम्'. ८ 'अभिलषितं प्रार्थये'.

९ 'अरातिसंघातनिघातकर्मण्यबालहस्तो मम बालहस्तम् ।

उद्धृत्य यादि द्रुतमुत्तरत्रेत्युक्तैव स आनितमुपाजहार ॥'

इत्युक्त एष धरणौ परिवं निधाय

वल्कं दृढं च परिधाय भुजार्गलाभ्याम् ।

तं क्रष्टुमेव न शशाक स तु प्लवङ्गो

वालस्थया घनतयास्य मनश्चक्रे ॥ २४ ॥

तदनु विस्मयव्रीलापारदृशना मातरिश्चसूनुना 'त्वं वासवलोका-
सिपु कोऽसि ?' इति पृष्ठः कपिकुञ्जरः स्वमञ्जनायां प्रभञ्जनेन संजातं
जानकीजानेर्हृदयरञ्जकं लेखवाहकं व्याजहार ॥

सबहुमानं तस्य वचनमाकर्ण्य,—

प्रीतेन तेन पुनरप्यधिपः कपीना-

मूचे तथा यदि भवानधुनार्थयेऽहम् ।

प्राप्तं तिर्यक्त्वं तिर्यग्योनित्वम् । वानरत्वमिति यावत् । साचित्त्वेन वर्तमानत्वं च
येन तं पुनं मां बालाग्रे विकृष्य, मद्बालाग्रमन्यतोऽपसार्येत्यर्थः । अभिलषितस्य
वाञ्छितार्थस्य प्राप्तये द्रुतं साधय गच्छ इत्युक्तप्रकारेण ऊचे इति पूर्वोणान्वयः ।
'हिबिम्बहन्तुः' इति स्ववलप्रख्यापनात् तादृग्वलं यदि तव तर्हि बालाग्रं चालयसि
चेज्जानीयां तदिति हास्यरसोऽत्रानुसंधेयः ॥ २३ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारं उक्तः, हनूमतेति शेषः । एष भीमः परिवं गदां
धरणौ निधाय वल्कं वल्कलं च दृढं परिधाय संवेष्ट्य भुजे अर्गले इव ताभ्यां तं
हनूमतो बालं क्रष्टुमेव न शशाक न शक्तवान्, किमुतापसारयितुमिति भावः ।
स प्लवङ्गः हनूमास्तु बालस्थया घनतया माहात्म्येन अस्य भीमस्य मनश्चक्रे ।
स्वस्य नागाद्युतबलस्यापि बालाग्रमात्रचालनाशक्त्या दुर्विशेषमस्य माहात्म्यमिति
विस्मितोऽभूदित्यर्थः ॥ २४ ॥

तदन्विति । विस्मयस्य लोकोत्तरानुभावदर्शनजन्यस्य व्रीलस्य अहंकार-
भङ्गजन्यलज्जायाश्च पारदृशना अन्तर्गामिना, तदुभयसान्द्रेणेति यावत् । मात-
रिश्चसूनुना भीमेन हे महानुभाव ! त्वं वासवलोकासिपु देवेषु, तन्मध्य इत्यर्थः ।
को देवोऽसीति पृष्ठः कपीनां कुञ्जरः श्रेष्ठः हनूमान् स्वं आत्मानं प्रभञ्जनेन
वायुना अञ्जनायां नाम वानर्यां संजातं जानकी जाया यस्य तस्य जानकीजानेः
श्रीरामस्य हृदयरञ्जकं चित्ताह्लादकं लेखानां लिखितपत्राणां वाहकं नेतारं व्याज-
हार उक्तवान् ॥

सबद्धिति । तस्य हनूमतः वचनं पूर्वोक्तं सबहुमानं यथा तथा आकर्ण्य-
त्युत्तरेण संबन्धः ॥

प्रीतेनेति । प्रीतेन अतिसंतुष्टेन तेन भीमेन 'हे कपिश्रेष्ठ ! भवान् तथा यदि

पाठा०—१ 'विनयविस्मयव्रीडा'. २ 'संजनितम्'. ३ 'लेखवाहम्'.

कर्तुं तनुं नयनयोः पथि तावकीनां

तत्तादृशीमुदधिपल्वलतासवित्रीम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तोऽयं प्रवृद्धोऽङ्गैर्हेलया रुरुधे निजैः ।

वैमात्रेयस्य तस्येव मार्गं स द्युसदामपि ॥ २६ ॥

त्रस्तस्य तद्वपुरुदीक्ष्य सजातिशङ्कि-

मैनाकसंशयकुठारितपक्षलोपम् ।

मोहे यथा नयनयोर्युक्कुलीबभूव

बोधे तथैव करयोरपि युग्ममस्य ॥ २७ ॥

रामदूतश्चेत्तर्हि तत्तादृशीं अनुपमां उदधेः समुद्रस्य पल्वलतायाः पल्वलभावस्य सवित्रीं जननीम्, स्वस्यातिमहत्त्वेन तस्यात्यल्पत्वसंपादयित्रीमिति यावत् । तावकीनां तव संबन्धिनीम् । 'युष्मदस्सदोरन्यतरस्यां खञ्ज' (पा. ४।३।५१) इति खञि 'तवकममकावेकवचने' (पा. ४।३।३) इति तवकादेशः स्वस्येनादेशश्च । तनुं शरीरं पुनः अधुना नयनयोः पथि मार्गं कर्तुम्, द्रष्टुमिति यावत् । अहं अर्थये याचे । इति कपीनामधिपः ऊचे उक्तः । कर्मणि लिट् ॥ २५ ॥

इतीति । इत्युक्तः अयं हनूमान् हेलया विलासेनैव, न तु यत्नेनेत्यर्थः । निजैः आत्मीयैः अङ्गैः प्रवृद्धः सन् विरुद्धाया मातुरपत्यस्य वैमात्रेयस्य मातृसपत्नी-पुत्रस्य तस्य भीमस्यैव मार्गं न रुरुधे न रुद्धवान्, किंतु द्युसदां स्वर्गवासिनामपि मार्गं रुरुधे । अत्र हनूमतोऽङ्गवृद्धेः भीमदिविषदुभयमार्गरोधहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तथा द्वयोर्मार्गयोः प्रकृताप्रकृतयोः रोधरूपधर्मैक्याद्दीपकालंकारश्च । तयोरभिन्नपदबोध्यत्वादेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ २६ ॥

त्रस्तस्येति । समाना अभिज्ञा जातिः धर्मः पक्षयुक् पर्वतत्वरूपः यस्य सः सजातिः स इति शङ्का वितर्कः अस्यास्तीति तच्छङ्किनः । मत्वर्थाय इति । मैनाकस्य गिरेः यः संशयः किमयं मादृक् कश्चित्पर्वतो वा न वेत्यात्मकः तस्य कुठार इवाचरितः कुठारितः, तन्निवर्तक इति यावत् । उपमानादाचारार्थकक्रिबन्तात्कर्तारि क्तः । पक्षयोर्द्वयोरपि लोपः अदर्शनं यस्य तथोक्तं तस्य हनूमतो वपुः अत्यद्भुतं उदीक्ष्य दृष्ट्वा त्रस्तस्यास्य भीमस्य मोहे चित्तविभ्रमे सति नयनयोर्युग्मं यथा मुकुलीबभूव मीलति स्म, तथा बोधे मोहक्षये सति करयोर्युग्ममपि मुकुलीबभूव, अङ्गलीबभूवेत्यर्थः । अत्रापि तत्तादृग्वपुर्दर्शनस्य नयनयुगकरयुगमुकुलनं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तस्य च नयनयुगकरयुगयोः श्लेषभित्तिका-

पाठा०—१ 'तावकीं तां'. २ 'दिविषदामपि'.

टिप्प०—१ यदि त्वं हनूमन्नेव येन शरीरेण त्वया विनायासं समुद्रोलङ्घनं कृतं

प्रमोदात्परिपुष्यद्भिः प्रतिक्षणमथाङ्गकैः ।

भीमेनाप्युदपादीव आतृष्टृद्विविडम्बना ॥ २८ ॥

सविनयमेवं व्यजिज्ञपच्च,—

प्रार्थ्यमानपददर्शनं चिरात्पश्यतः पथि भवन्तमग्रजम् ।

विस्मयाम्बुनिधिरेष मेऽधुना वीरवर्य ! भवतापि दुस्तरः ॥ २९ ॥

राघवस्य सहजादपि त्वयि प्रेमवृत्तिरधिकेति मे मतिः ।

यामिनीचरवधोत्सवे यतो लक्ष्मणादधिकमंशमग्रहीः ॥ ३० ॥

आर्य ! क्षमस्व मम वागपराधमुग्र-

मित्यानतं चरणयोश्चिबुके गृहीत्वा ।

भेदाध्यवसितमुकुलनेनौपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्रकृतास्पदस्य तुल्ययोगिताभेदस्य च द्वयोः पूर्ववत्संकरः ॥ २७ ॥

प्रमोदादिति । अथ भीमेनापि प्रमोदात् प्रतिक्षणं परिपुष्यद्भिः वर्धमानैः अङ्गैरेव अङ्गकैः आतुः हनूमतः वृद्धेः विडम्बनां अनुकरणं उदपादि उत्पादिते-वेत्युल्लेक्षा, आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यर्थः । उत्पूर्वात्पद्यते कर्मणि लुङ् ॥ २८ ॥

सविनयमिति । इदमुत्तरेण संबध्यते ॥

प्रार्थ्यमानेति । चिरात् प्रार्थ्यमानं मया कामयमानं पदयोः भवदीययोः दर्शनं यस्य तं अग्रजं ज्येष्ठं भवन्तं पथि पश्यतः मे मम एव विस्मय एवाम्बु-निधिः हे वीरवर्य ! भवता समुद्रलङ्घनादप्यधुना दुस्तरः तरितुमशक्यः, आक-स्मिकं भवदर्शनमत्याश्चर्यकरमित्यर्थः । एवं सविनयं यथा तथा व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवान् । अत्राकस्मिककाङ्क्षितार्थसिद्धिवर्णनात् प्रहर्षणालंकारः—‘उत्क-ण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणात्’ (कुव० १२९) । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २९ ॥

राघवस्येति । यतः हे वीर ! त्वं यामिनीचराणां राक्षसानां बधह्मके उत्सवे विषये लक्ष्मणात् सौमित्रेः अधिकं अंशं भागं अग्रहीः गृहीतवानस्ति; अतः कारणात् त्वयि विषये राघवस्य श्रीरामस्य प्रीतिः प्रेम सहजात् आतुः आतरं लक्ष्मणमपेक्षयापीति ल्यबलोपे पञ्चमी । अधिका वर्तत इति मे मम मतिः निश्चयः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । तेनास्य लक्ष्मणादप्यधिकबलवत्त्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३० ॥

आर्येति । हे आर्य ! उग्रं परुषं मम मत्संबन्धि वाग्रूपं अपराधं क्षमस्व । इति, उक्तेति शेषः । चरणयोः आनतं प्रणतं अवरजं भीमं चिबुके ओष्ठाधोभागे

पाठा०—१ ‘उदघाटीव आतुः’.

टिप्प०—१ अन्योऽपि कश्चित् दायवस्तुविभागसमये बन्धोरप्यधिकमंशं स्वप्रियाय ददातीति दृष्टचरम् ।

जिघ्रञ्छिरस्यवरजं मुमुचे हनूमान्

भीमोऽप्यमुष्य विरहासहनोऽश्रुविन्दून् ॥ ३१ ॥

गच्छतोऽस्य पथि मारुतेः पुरो गन्धमादनमभूत्कुलाचलः ।

वानरेन्द्र इव गाढवीक्षिकावासनाभिरविमुक्तदृक्पथः ॥ ३२ ॥

अलकेशयोपिदलकेशयैः सुमैः

सुरभिं प्रमोदसुरभिं नभःसदाम् ।

शिखरे स तस्य महतीमुदग्दिशो

मणिदर्पणीमिव ददर्श वापिकाम् ॥ ३३ ॥

यक्षाधिपस्य यशसीव गृहीतदेहे

दृष्ट्वा भयादपगते सति हंसयूथे ।

गृहीत्वा हनूमान् शिरसि जिघ्रन् चुम्बन् सन् मुमुचे गमनाय अनुज्ञातवान् । अपिस्त्वर्थः । भीमस्तु अमुष्य हनूमतः विरहं वियोगं न सहत इत्यसहनः सन् अश्रुविन्दून् मुमुचे वर्षय । जिघ्रन् हनूमानश्रुविन्दून् आनन्दवाष्पाणि मुमुचे इति योजना । तथा सति 'भीमोऽपि' इत्येककर्मकक्रियान्वयसमुच्चायकः 'अपि'-शब्दः स्वरसतां भजत इति केचित् ॥ ३१ ॥

गच्छत इति । अथ गच्छतः अस्य मारुतेः पथि मार्गे गन्धमादनं नाम कुलाचलः गाढया अविच्छिन्नया वीक्षिकया दर्शनया याः वासनाः संस्काराः ताभिः अविमुक्तः दृशोः पन्थाः नयनविषयत्वं यस्य तथोक्तः वानरेन्द्रः हनू-मानिवेत्युत्प्रेक्षा । पुरः अग्रे अभूत्, तं दृष्टवानित्यर्थः । 'गन्धमादनमन्ये च' इत्यनुशासनात् 'गन्धमादन'शब्दस्य स्त्रीबत्वम् । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अलकेति । स भीमः तस्य गन्धमादनस्य शिखरे अलका नाम पुरी तदी-शस्य कुबेरस्य योपितां अलके शेरत इति शयैः । 'शयवासवासिष्वकालात्' (पा. ६।३।१८) इति सप्तम्या अलुक् । सुमैः सौगन्धिकैः सुरभिं गन्धिलां नभःसदां देवानां प्रमोदस्य जलक्रीडादिजन्यस्य सुरभिं कामधेनुम्, अत्यानन्ददायिनी-मित्यर्थः । उदीचः दिश उत्तरस्याः दिगङ्गनायाः मणिमयीं दर्पणीं मुकुरमिव स्थितां महतीं वापिकां ददर्श । आरुण्यनैर्मल्यगुणनिमित्ता मणिदर्पणत्वोत्प्रेक्षा । यत्तु— "ज्ञानसमये कुबेराङ्गनालकगलितकुसुमैः सुरभिं मनोज्ञाम् । 'सुगन्धे च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिः स्मृतः' इति विश्वः" इति नृसिंहः, -तच्च; स्त्रीयसौगन्धिका-न्युपेक्ष्य कौबेराङ्गनालककुसुमैर्मनोज्ञत्वोक्तौ पतत्प्रकर्षाल्यदोषापत्तेरिति । मञ्जु-भाषिणीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

यक्षेति । अथ स भीमः । गृहीतदेहे मूर्तिमति यक्षाधिपस्य यशसि कीर्ता-विव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । हंसानां यूथे कुले, दृष्ट्वा आत्मानमिति शेषः । वीक्ष्य भयात् अपगते पलायिते सति । कक्षे बाहुमूले निवेशिता विन्यस्ता गदा धेन

कक्षानिवेशितगदः स विगाह्य तोयं

फुल्लानि हल्लककुलान्यखिलान्यलावीत् ॥ ३४ ॥

तदात्व एव तद्रक्षिणः 'कस्त्वं रे' जाल्म ! आयुरग्रभूमिमारुक्षसि ?' इति समन्ततो निरुन्धानानन्वर्थतोवलम्बकतया लोहितौयितानां लोचनानां प्रतिविम्बैस्तां सरसीं पुनरपि सौगन्धिकान्तर्वत्नीमिव कुर्वतः क्रोधवशान्नाम यातुधानान्स भीमो रंहसा समुपबृंहितसिंहनादश्चिरमुपोषितस्य परिघस्य पारणां परिकल्पयांचक्रे ॥

रक्षःसृता रक्तनदी महाद्रेर्विष्वक्पतन्ती वियति स्थितानाम् ।

क्षरचटीधातुझरीति बुद्धेः करावलम्बं कलयांचकार ॥ ३५ ॥

तथोक्तः सन् । तोयं सौगन्धिकदीर्घिकाजलं विगाह्य प्रविश्य फुल्लानि विकसितानि अखिलानि निःशेषाणि हल्लकानां रक्ताब्जानां कुलानि पुञ्जान् अलावीत् अपचितवान् । लुनातेः कर्तरि लुङ् । अत्रोत्प्रेक्षया कुबेरस्य भाविपराभवस्य प्रतीतिरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३४ ॥

तदात्व इति । 'तदात्वस्तु तदाकालः' इत्यमरः । तस्याः कङ्कारसरस्याः रक्षिणः पालयितृन्, अत एव 'रे जाल्म ! त्वं कः आयुषः अग्रभूमिं आरुक्षसि आरोढुमिच्छसि ?' इति उक्त्येति शेषः । समन्ततः स्वस्य परितो निरुन्धानान् निरोधं कुर्वाणान् अन्वर्थतायाः क्रोधवशेति नाज्ञोऽवयवार्थत्वस्य, कोपपराधीनत्वस्येति यावत् । अवलम्बकतया स्वीकारेणेवेति गम्योत्प्रेक्षा । लोहितौयितानां अरुणीभूतानां लोचनानां प्रतिविम्बैः तामपचितहल्लकां सरसीं पुनरपि सौगन्धिकैः रक्ताब्जैः अन्तर्वर्तीं सगर्भां तत्पूर्णांमिवेति यावदित्युत्प्रेक्षा । कुर्वतः क्रोधवशान्नाम यातुधानान् रक्षोविशेषान् स भीमः रंहसा वेगेन समुपबृंहितः वर्धितः सिंहनादः येन तथोक्तः सन् चिरमुपोषितस्य वधपारणारहितस्य परिघस्य गदायाः पारणं उपवासानन्तरमोजनं परिकल्पयांचक्रे, अवधीदित्यर्थः । गम्यवाच्योत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

रक्ष इति । रक्षोभ्यः क्रोधवशेभ्यः सृता महाद्रेः गन्धमादनस्य विष्वक् परितः पतन्ती प्रवहन्ती रक्तनदी शोणितप्रवाहः वियति आकाशे स्थितानां देवादीनां क्षरन्तः स्यन्दमानाः तटीषु प्रपातेषु धातवः गैरिकादीनि यस्यां तथोक्ता झरी निर्झर इति बुद्धेः भ्रमात्मिकायाः करावलम्बं सुखग्राहत्वं कलयांचकार घटयति स्म, निर्झरभ्रमं जनयामासेत्यर्थः । अत एव आन्तिमदलंकारः ॥ ३५ ॥

पाठा०—१ 'साहसिन्'. २ 'अवलम्बितया'. ३ 'लोहितानाम्'. ४ 'चिरतरम्'.

टिप्प०—१ अधःपतन्ती रुधिरनदी वृद्धा 'लोहितधातुयुतनदीयम्' इति आन्ति जनयामासेत्याशयः ।

पर्वतस्याग्रवस्तुभ्यः प्रवस्तुं नेच्छतीं दृशम् ।

उत्त्राय स महायत्नादुपासीददुपत्यकाम् ॥ ३६ ॥

तदानीमितरेष्वपि भ्रातृषु कमलपालिकासूनोः स्कन्धभागशिविकाम-
धिरूह्य तस्यैव कटकभुवमागतेषु सत्सु मारुतिरादरेण रहसि तां विक-
सितां कुसुमसंहतिं मूर्तानुरागभ्रमदां प्रमदां प्रत्युपदामकरोत् ॥

सरसीव कचेऽप्यस्या धार्तराष्ट्राकुलीकृते ।

ऊपे तथा वरतनोरुर्मिमत्यलिभासुरे ॥ ३७ ॥

अथ कदाचिदाखेटाय तटाटवीं पॅर्यटति तस्मिन्वकद्विषि जटो

पर्वतस्येति । स भीमः पर्वतस्य गन्धमादनस्य अग्रे शिखरे वस्तुभ्यः मणि-
कुञ्जपुञ्जादीन् विहायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रवस्तुं अन्यत्र गन्तुं नेच्छतीं अन-
मिलयन्तीम् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । दृशं दृष्टिं यत्नात् अति-
कष्टात् उत्त्राय आहृत्य । उपत्यकां अद्वेरासन्नभूमिं उपासीदत् प्राप्तवान् । ‘दृश-
मुत्त्राय’ इत्यनेन पर्वताग्रवस्तूनां लोकोत्तरप्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ३६ ॥

तदानीमिति । तदानीं उपत्यकाप्राप्तिसमय एव । इतरेषु भ्रातृषु युधिष्ठि-
रादिष्वपि कमलपालिकायाः हिडिम्ब्याः सूनोः घटोत्कचस्य स्कन्धभागं भुजाग्र-
मेव शिविकां प्रियया द्रौपद्या सह अधिरूह्य । तस्य गन्धमादनस्यैव कटकभुवं
नितम्बप्रदेशं आगतेषु प्राप्तवत्सु सत्सु । मारुतिः भीमः मूर्तस्य शरीरधारिणः
अनुरागस्य भ्रमं ददातीति तथोक्तम्, आरुण्यादिति भावः । तां विकसितां कुसुम-
संहतिं कङ्कारवृन्दं रहसि प्रमदां प्रत्यादरेण उपदां उपायनं अकरोत् । ‘क भीमो-
ऽद्य ?’ इत्याध्यायन्तो युधिष्ठिरादयः चिन्तामात्रसंनिहितेन घटोत्कचेन गन्धमादनं
नीता इति भारती कथान्नानुसंधेया ॥

सरसीति । धार्तराष्ट्रेण दुःशासनेन धार्तराष्ट्रैः नीलहंसैश्च आकुलीकृते ऊर्मि-
मति कौटिल्यवति तरङ्गवति च अलिवत् अलिभिश्च भासुरे । अस्या वरतनोः
द्रौपद्याः केशेष्वपीति जालेकवचनम् । सरसि कङ्कारवापिकायामिव तथा कुसुम-
संहत्या ऊपे उषितम् । वसतेर्भावि लिट् । छिष्टविशेषण्यमुपमा । इमाम् ‘सरूप-
शब्दवाच्यत्वात्सा सरूपोपमा मता’ (काव्या. २।२९) इति लक्षयित्वा दण्डी
सरूपोपमेति व्यवजहार ॥ ३७ ॥

अथेति । अथानन्तरं कदाचित् तस्मिन् वकद्विषि भीमे आखेटाय मृगयां
कर्तुमिति । ‘क्रियार्थ—’ (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । तटे गन्धमादनप्रपाते

पाठा०—१ ‘कटकमागतेषु’. २ ‘रहसि विकसिता’. ३ ‘कुलीकृते’. ४ ‘सौग-
न्धिकाहरणम्’. ५ ‘अटति’.

टिप्प०—१ पर्वतोर्ध्वभागस्थितवस्तुदर्शनासक्तां दृशमाकुल्यागमनमार्गेणाधोगत इति
भावः । २ समानं भिन्नार्थमप्येकवर्णत्वेनाभिन्नं यस्य तादृशशब्देन समानवर्गस्य प्रति-

नाम दुर्जटः सुरारिरुदजमुपेत्य वेदिकया वैतानतनूनपात इव दयितया सह त्रीनपि तान्वीरान्स्कन्धमानीय जवात्केनचिदपदिशपथेन प्रतस्थे ॥
गतागते तत्र घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धधृतस्य राज्ञः ।
पादार्पणालाभशुचा वनं तत्पतत्रिनादैरिव रोदिति स्म ॥ ३८ ॥
वनं यियासोः कठिने सभान्ते जटासु रोधो न बभूव यस्य ।
वने विजृम्भत्करुणे तु तस्य जटासुरोऽधोऽजनि धर्मसूनोः ॥ ३९ ॥

अटवीं पर्यटति परितः संचरति सति । दुर्जटः पारुष्यहस्वत्वादिना दुष्केशः । जटो नाम सुरारिः राक्षसः । उदजं युधिष्ठिरपर्णशालां एव दयितया द्रौपद्या सह त्रीनपि तान् वीरान् युधिष्ठिरनकुलसहदेवान् वेदिकया सह वैतानान् यज्ञीयान् तनूनपातः आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्नीनिव स्कन्धं भुजाग्रं आनीय प्रापय्य । केनचित् दुर्ज्ञेयेन अपदिशेन वैदेशिकेन पथा मार्गेण । 'ऋक्पूः—' (पा. ५।४।७४) इत्यादिना समासान्तोऽप्प्रत्ययः । प्रतस्थे । उपमालंकारः ॥

गतेति । तत्र गन्धमादनवने गतं निर्गमनं च आगमनं च गतागतमिति नपुंसकद्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन्, गते आगते चेत्यर्थः । क्रमोऽत्र न विवक्षितः । ततश्च आगते घटोत्कचेन गते जटेन च स्कन्धे धृतस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य पादयोः अर्पणानां विन्यासानां अलासेन अप्राप्त्या या शुक् दुःखं तथा तद्वनं पतत्रिणां जटासुरगतिक्षुब्धपक्षिणां नादैः, कलकलन्याजेनेत्यर्थः । रोदिति स्म रोदेत्येत्युत्प्रेक्षा । सापह्नुवा च । महतां पादस्पर्शस्याभास्यदुर्लभत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

वनमिति । कठिने निष्करुणे, खलभूयिष्ठ इति यावत् । सभान्ते दुर्योधन-सभायां वनं यातुमिच्छोः यियासोः यस्य धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य । जटासु जटा-धारणविषये रोधः 'नेमास्त्वदुचिताः' इति निषेधः न बभूव, किंतु विजृम्भती करुणा शोकरसः वृक्षविशेषश्च यस्मिंस्तस्मिन् वने गन्धमादने । 'करुणो ना वृक्षभेदे रसे च करुणा कृपा' इति रत्नमाला । तस्य धर्मसूनोः जटासु रोधः कण्टकिशाखात्वाकर्षणं च अजनि बभूव । 'जटा सटायां शाखायां' इति विश्वः । अत्र वृक्षशोकयोः सटाशाखयोः निषेधाकर्षणयोश्च जटासु रोधकरणशब्दश्चेपभित्तिकाभेदाध्यवसाय-मूलातिशयोक्त्या अचेतनस्यापि वनस्य कारुण्याधायिति धर्मराजजटाधारणे सचेतनस्यैव दुर्योधनादेः कारुण्यानुदयेन लोकैकविलक्षणं दौरात्म्यमिति प्रतीते-रलंकारेण वस्तुध्वनिः । 'जटासुरोऽधो' इत्यावृत्त्या अधो वनगमनानन्तरं जटासुरः

पाठा०—१ 'दुर्घटः'. २ 'अपदिश'.

टिप्प०—१ तस्य धर्मसूनोर्जटासुरोऽधः अजनि जात इत्याश्चर्यं विरोधश्च; 'जटासुरः अधः' इति पदच्छेदेन स्कन्धारोहणात् 'जटासुरः अधः अजनि' इत्यर्थस्वीकारेण विरोध-परिहार इति ज्ञेयम् ।

नीत्वा किमद्य वनसीम्नि सुदूरमेता-

नत्रैव हन्मि सहसेति धियैव तिष्ठन् ।

आलक्ष्यतायममरारिरनुष्णजङ्घो

गन्तुं पदात्पदमपि क्षितिपानुभावात् ॥ ४० ॥

मध्येमार्गं वनान्तान्मदगजगमने मारुतौ संमुखेऽस्मि-

न्सार्धं तेनाथ योद्धुं धृतरभसमनास्तीव्रदर्पप्रसारः ।

दैत्यस्थान्राजपुत्रान्क्षितितलमनयद्बाहुना स्कन्धमध्या-

त्क्रोधान्धोऽरत्तिसीम्ना स पुनरनिलभूर्दारुणं तस्य शीर्षम् ॥ ४१ ॥

निपेतुषस्तस्य निकृत्तमूर्ध्नो नितान्तभारेण वनान्तभूमिः ।

निम्नाभवद्दूरमुष्य सङ्गे निजैः प्रतीकैरिव संकुचन्ती ॥ ४२ ॥

तस्य धर्मसूनोः जटासु विषये रुध्यतेऽनेनेति रोधः निषेधः कर्षकश्च अजनीति केचित् । अत्राप्यलंकारध्वनिः पूर्ववत् ॥ ३९ ॥

नीत्वेति । क्षितिपस्य धर्मराजस्य अनुभावात् माहात्म्यात् अतिभारात्मना परिणतात्, पदात्पदमेकं निक्षिप्येत्यर्थः । पदमपरं गन्तुं निक्षेप्तुं अनुष्णे मन्दी-भूते जङ्घे यस्य सोऽयं अमरारिः जटासुरः 'अद्य वनसीम्नि एतान् सुदूरं बहुदूरं नीत्वा प्रापय्य किं कार्यम् ? अत्रैव देशे सहसा निहन्मि' इति धिया आलोचनेन तिष्ठन्निव । अलक्ष्यत दृष्टो, तत्रत्यैरिति शेषः । लक्षतेः कर्मणि लङ् । उल्लेक्षा ॥ ४० ॥

मध्य इति । अथ मध्येमार्गं मार्गमध्ये । वनान्तान्मदगजगमने अस्मिन् मारुतौ संमुखे अभिमुखम्, आगते सतीत्यर्थः । तेन सार्धं मारुतिना सह योद्धुं धृतः रभसः वेगः हर्षो वा येन तादृशं मनो यस्य सः तीव्रः तीक्ष्णः दर्पस्य अहं-कारस्य प्रसारः स्फुरणं यस्य सः । दैत्यः जटासुरः । स्कन्धमध्यात् बाहुना तान् राज-पुत्रीं च राजपुत्रांश्च राजपुत्रान् द्रौपदीयुधिष्ठिरादीन् । क्षितितलं भूमिं प्रति अनयत् प्रापयत् । सः अनिलभूः पुनः भीमस्तु क्रोधान्धः क्रोधेन कलुषः सन् । अरत्ति-सीम्ना निष्कनिष्ठमुष्टिघातेन दारुणं अयंकरं तस्य जटासुरस्य शीर्षं शिरः क्षिति-तलमनयत्, तच्छिरश्चिच्छेदेत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४१ ॥

निपेतुष इति । निकृत्तः च्छिन्नः मूर्ध्ना शिरः यस्य तस्य निपेतुषः निपततः तस्य जटासुरस्य, तत्कायस्य संबन्धिनेति यावत् । नितान्तेन अतिमहता भारेण वनान्तभूमिः निजैः प्रतीकैः अवयवैः अमुष्य जटासुरस्य पापिनः सङ्गे स्पर्शं विषये संकुचन्ती जुगुप्समानेवेत्युल्लेक्षा । दूरं बहु निम्ना निमग्ना अभवत् ॥ ४२ ॥

पाठा०—१ 'सीमनि दूरम्'.

टिप्प०—१ तस्य शिरश्छित्त्वा क्षितितलमानयामासेत्यर्थः । २ अन्याऽपि स्त्री चाण्डा-

निष्कण्टकाभवत्सर्वा निहतेऽस्मिन्वनावनिः ।

उत्कण्टकाभवत्प्रीतेरुन्नत्या सा तु पार्षती ॥ ४३ ॥

ततस्ते श्वेताद्रिं चिरमधिवसन्तः कुरुवराः

सिताश्वस्य प्राप्स्या मुदमनुबभूवुर्निरवधिम् ।

कथाशेपीकारात्रिदशरिपुवर्गस्य बहुधा

धनुर्वह्नीज्जत्वं शतमखभुजे स्थापितवतः ॥ ४४ ॥

तमनुक्रमभाषितेशयुद्धं स बहुकृत्य चलाचलेन मूर्ध्ना ।

अनुजैर्नृपतिः समं हिमाद्रेर्न्यवृतद्वैतवनं नितान्तहृष्टः ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रपुत्राः सह याज्ञसेन्या न केवलं तत्र तपोधनानाम् ।

नेत्राणि जुहुर्नियमैः कृशाङ्गा नेदीयसीनां वनवीरुधां च ॥ ४६ ॥

निष्कण्टकेति । सर्वा वनावनिः गन्धमादनारण्यभूमिः अस्मिन् जटासुरे निहते सति, भीमेनेति शेषः । निष्कण्टका कण्टकरहिता निःशत्रुका च अभवत् । सा पार्षती द्रौपदी तु प्रीतेः आनन्दस्य उन्नत्या अतिशयेन उत्कण्टका उत्थित-शत्रुका उद्गतरोमाञ्चा च अभवत् । अत्र हतेऽपि शत्रौ सशत्रुकत्वविरोधस्य सरो-माञ्चत्वेन आभासीकरणाद्विरोधाभासः एकः, एवं निसर्गात्कण्टकिनोऽरण्यस्य कण्टकराहित्यविरोधस्य निःशत्रुकत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽपरः, इति द्वयोः सजातीययोः संसृष्टिः ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं गन्धमादनारण्याद्वा श्वेताद्रिं हिमगिरिं चिरमधि-वसन्तः, तत्र बहुकालमुषितवन्त इत्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्गवसः' (पा. १।४।४८) इत्याधारस्य कर्मत्वम् । ते कुरुवराः युधिष्ठिरादयः त्रिदशरिपूणां देवशत्रूणां निवात-कवचादीनां वर्गस्य संघस्य कथाशेपीकारात् नाममात्रावशेषीकरणात्, निर्मूलना-दिति यावत् । शतमखस्य इन्द्रस्य भुजे धनुष एव ब्रह्मणः वेदस्य उज्जत्वं त्यागं बहुधा अनेकधा स्थापितवतः । कुत्रापि युद्धप्रसक्त्यभावेन धनुषः प्रयोजनाभावा-दिति भावः । सिताश्वस्य अर्जुनस्य प्राप्स्या आगमनेन, स्वर्गादिति भावः । निरवधिं अनन्तां मुदं आनन्दं अनुबभूवुः अनुभूतवन्तः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४४ ॥

तमिति । स नृपतिः धर्मराजः अनुक्रमं यथाक्रमं भाषितं कथितं ईशेन साम्बेन सह युद्धं येन तथोक्तं-तमर्जुनं चलाचलेन कम्पितेन । 'चलं लोलं चलाचलम्' इत्यमरः । मूर्ध्ना शिरसा बहुकृत्य अभिनन्दयित्वा नितान्तं हृष्टः सन् अनुजैश्चतुर्भिः समं हिमाद्रेः द्वैतवनं प्रति न्यवृतदागतवान् । वर्ततेः कर्तरि लुङ् । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रेति । नरेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादयः याज्ञसेन्या द्रौपद्या सह नियमैः व्रत-

पाठा०—१ 'त्रिदिव'. २ 'नृपतिः सहजैः समं महाद्रेः'.

टिप्प०—१ जटासुर इत्यनेन सर्वा वनभूमिर्निष्कण्टका जाता; द्रौपदी तु प्रीत्युन्नत्या हृदितकण्टकाऽभवदिति वाचो वैचित्र्यम् ।

तदनु स खलमानी सर्वसाम्राज्यलक्ष्मीं
प्रचिकटयिषुरेषां प्राप्तकार्योन्नतीनाम् ।

कुरुनृपतितनूजो घोषयात्रापदेशा-

दभजत बलसंघैरावृतस्तं वनान्तम् ॥ ४७ ॥

कर्णानिलैस्तत्र करिव्रजानां चलत्सु सर्वेषु चमूरजःसु ।

रजस्तु चित्ताश्रितमस्य राज्ञो बलादिवाचश्चलमेव तस्थौ ॥ ४८ ॥

विशेषैः कृशाङ्गाः सन्तः तत्र द्वैतवने तपोधनानां नेत्राणि केवलं लोचनान्येव न जहुः, 'अतिसुकुमारा एते कथं वयमिव दुश्चरं तपश्चरन्ति ?' इत्याश्चर्येण मुहु-
मुहुःपश्यन्मुनय इत्यर्थः । किंतु नेदीयसीनां समीपस्थितानां वने वीरुधां लतानां
नेत्राणि लोचनान्यपि मूलान्यपीति च जहुः, आहारार्थमिति भावः । 'नेत्र' नाड्यां
तरोर्मूले लोचने वसनेऽपि च' इति विश्वः । अत्र लोचनमूलानां 'नेत्र'शब्दश्लेष-
भित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या अचेतनानामप्याश्चर्याधायकत्वे किमुत
सचेतनानामित्यर्थान्तरापतनप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ४६ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम्, कदाचिदिति शेषः । खलः दुष्टः मानः
चित्तसमुन्नतिः अस्यास्तीति खलमानी स प्रसिद्धः कुरुनृपतेः धृतराष्ट्रस्य तनूजो
दुर्योधनः । सर्वा धनकनकमणिकरितुरगादिरूपां साम्राज्यस्य एकच्छन्नाधिपत्यस्य
लक्ष्मीं संपदं स्वीयां प्राप्ता कार्श्यस्य दारिद्र्यस्य उन्नतिः अतिशयः यैस्तेषां एषां
धर्मराजादिभ्य इति संप्रदानस्य संबन्धत्वविवक्षया षष्ठी । प्रचिकटयिषुः प्रदर्शयि-
तुमिच्छुः सन् । प्रकटयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । घोषयात्रायाः निजमोकुलनिरीक्ष-
णार्थप्रयाणस्य अपदेशात् न्याजात् । बलानां चतुरङ्गाणां संघैः आवृताश्च सन् । तं
वनान्तं द्वैतवनं अभजत प्राप्तवान् । 'खलु मानी' इति पाठः 'खलु' शब्दस्य नैरर्थ-
क्यद्दुपेक्ष्यः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

कर्णेति । तत्र द्वैतवने सर्वेषु चम्प्राः सेनायाः संबन्धिषु रजःसु परागेषु
करिव्रजानां गजसंघानां कर्णयोः अनिलैः वायुभिः चालनजन्यैः चलत्सु अपग-
च्छत्सु सत्त्वपि । अस्य राज्ञः दुर्योधनस्य चित्ताश्रितं रजस्तु परागस्तु राजस-
विकारश्च बलात् राजाश्रयबलादिवेत्युत्प्रेक्षा । अचञ्चलं सदेव तस्थौ । कर्णस्य राधे-
यस्य अनिलैः प्रेरणैः राज्ञः चित्ताश्रितमित्यपि योजयन्ति केचित् । अत्रोक्तोत्प्रे-
क्षायाः धूलीरजोगुणयोः रजःशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिसा-
पेक्षत्वाद्द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ४८ ॥

पाठा०—१ 'खलु मानी'; 'किल मानी'.

टिप्प०—१ प्राप्तदारिद्र्याणां पाण्डवानां स्वसाम्राज्यलक्ष्मीं दर्शयितुं दुर्योधनः
स्वकीयगोपमदशेनव्याजेन तद्वनं प्राप्ता इति भावः ।

तत्र रज्जुनहनस्य भाविनः स्थानसूचनकृती इवाङ्गदे ।

धारयन्भुजयुगेन कौरवः सैनिकान्स विवभाज पङ्क्तिशः ॥४९॥

अभ्रंलिहस्य वटभूमिरुहस्तलेऽसौ

स्थित्वाऽशृणोत्तदनु वैणिकगीतिरीतिम् ।

संगीतभङ्गिरसिकं सह बन्धुवर्गै-

राकारयन्निव सुराधिपगायकेन्द्रम् ॥ ५० ॥

तावत्तस्य धार्तराष्ट्रस्य चेष्टितरौक्ष्यं निरीक्ष्य नितरां क्रुधान्धः सुधान्धपतिनिदेशेन वनावनिदेशेऽवतीर्णस्तूर्णं विधृतकृपाणवाणचापकलापतनुत्रसेनश्चित्रसेनश्चिरक्षुधितस्तरक्षुश्चमूरुततिमिव चमूममूं निवार्य क्ष्वेलया लोलयांचक्रे ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने । २ कौरवः दुर्योधनः भाविनः गन्धर्वैर्भविष्यतः रज्जुभिः पाशैः नहनस्य बन्धनस्य स्थानसूचनं प्रदेशनिर्देशं कुरुत इति कृती इव स्थिते इत्युत्प्रेक्षा । अङ्गदे केयूरे भुजयुगेन धारयन् सन् । सैनिकान् पङ्क्तिशः विवभाज, पङ्क्तिबन्धांश्चकारेत्यर्थः । सम्यगात्मानं पाण्डवाः पश्यन्त्वित्याशयादिति भावः । अत्राङ्गदधारणं कटकमुकुटादिधारणस्याप्युपलक्षणम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ४९ ॥

अभ्रमिति । तदनु तदनन्तरं असौ दुर्योधनः अभ्रंलिहस्य आकाशस्पर्शिनः, अत्युन्नतस्येति यावत् । वटभूमिरुहः वटवृक्षस्य । तले अधःप्रदेशे स्थित्वा । संगीतभङ्गिषु गानविशेषेषु रसिकं सुशिक्षितं सुराधिपस्य इन्द्रस्य गायकेन्द्रं चित्रः सेनं बन्धुवर्गैः सह आकारयन् आह्वयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । वीणाशिल्पिनां वैणिकानां गीतरीतिं संगीतभङ्गीं अशृणोत् श्रुतवान् । शृणोतेः कर्तरि लङ् ॥ ५० ॥

तावदिति । तावत् तदानीं तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य चेष्टितस्य पाण्डवतिरस्काररूपस्य रौक्ष्यं पारुष्यं निरीक्ष्य नितरां क्रुधा कोपेन अन्धस्य सुधान्धसां देवानां पतेः इन्द्रस्य निदेशेन आज्ञया वनावनिदेशे द्वैतवनभूभागे अवतीर्णः प्रविष्टः तूर्णं सत्वरं यथा तथा विधृतानि कृपाणाः खङ्गाः बाणाः चापाः कलापाः तूण्यः तनुत्राणि कवचानि च यथा तादृशी सेना यस्य तथोक्तः चित्रसेनो नाम गन्धर्वराजः अमूं दुर्योधनसंबन्धिनीं चमूं निवार्य चिरात् क्षुधितः बुभुक्षितः तरक्षुः मृगादनो नाम मृगविशेषः चमूरुततिं हरिणसमूहमिव क्ष्वेलया सिंहनादेन लोलयांचक्रे आकुलीकृतवान् । उपमालंकारः । यत्तु—‘तरक्षुः सिंहः’ इति नृसिंहः,—तन्न; ‘जठरज्वलनज्वलतापगतशङ्कं समागतापि पुरः । करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यतां तु कथम् ॥’ इत्यादिना सिंहस्य हरिणवधोद्यममात्रेऽपि लोकविद्योभयविरुद्धत्वात् । ‘तरक्षुस्तु मृगादनः’ इति व्याघ्रविशेषपर्यायत्वेन कोशदर्शनाच्चेति ॥

पाठा०—१ ‘अस्य’. २ ‘अवतीर्णम्’. ३ ‘अवतीर्णो विधृत’. ४ ‘चिरम्’ ५ ‘चिरं क्षुधित’. ६ ‘क्ष्वेड्या’.

भटेषु धावत्सु भयेन कर्णः क्रुधा हसन्कुञ्जरमञ्जुचारः ।
 करेण विस्फारितकालपृष्ठो जगाम शत्रुं जगदेकवीरः ॥ ५१ ॥
 स्वसमाननाम्न्यवयवे नटद्गुणाद्धनुषश्च्युतैः स युधि देवगायिनाम् ।
 अतिरक्ततां गलतलैकवर्तिनीमखिले वपुष्यपि चकार सायकैः ५२
 गगने शिरश्चलयतः श्रवोञ्जलाद्रलितापि दूरमवतंसमञ्जरी ।
 पुनरुन्नमद्भिरिपुपक्षवायुभिः पुरतोऽभवत्कलहभोजिनो मुनेः ५३

भटेष्विति । कुञ्जरस्य गजस्य इव मञ्जुः मनोज्ञः चारः गमनं यस्य सः ।
 जगति एकः मुख्यः स चासौ वीरश्चेति वैवक्षिकविशेष्यभावात्समासः । कर्णः
 राघेयः भटेषु कौरवसैनिकेषु भयेन धावत्सु पलायमानेषु हसन् एतावदेव भवतां
 शौर्यं इति परिहसन् सन् । करेण विस्फारितं टङ्कारितं कालपृष्ठं नाम धनुर्येन
 तथोक्तश्च सन् क्रुधा शत्रुं चित्रसेनं प्रति जगाम प्रत्युद्ययौ ॥ ५१ ॥

स्वेति । स कर्णः स्वेन स्वीयेन नाम्ना समानं अभिन्नं नाम कर्णं इति संज्ञा
 यस्य तस्मिन् । अवयवे श्रोत्रे नटन् आकर्षणमोचनाभ्यां चलन् गुणः मौर्वी
 यस्य तस्मात् धनुषः चापात् च्युतैः प्रयुक्तैः सायकैः बाणैः युधि युद्धे देवगा-
 यिनां गन्धर्वाणां गलतले कण्ठप्रदेशे एकं केवलं यथा तथा वर्तत इति वर्ति-
 नीम् । 'एके मुख्यान्त्यकेवलाः' इत्यमरः । अतिरक्ततां अत्यन्तं सौख्यंदि-
 रागमाधुर्यं अतिशोणितत्वं च अखिले वपुष्यपि चकार । सकलं शरीरं रुधिराद्भुतं
 चक्रे इत्यर्थः । अत्र गलमात्रवर्तिनोऽतिरक्तत्वस्याखिलवपुर्व्यासिर्वर्णनात्पर्याया-
 लंकारः । 'पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः' इति लक्षणात् । स च गान-
 माधुर्यशोणितयोः रक्तशब्दश्लेषमित्तिकासेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित
 इति तयोः संकरः 'रक्तः कण्ठविशेषे स्यादनुरागिणि रञ्जिते । वाच्यवन्नरुणे
 स्त्रीवः कुङ्कुमे रुधिरेश्चि च ॥' इति विश्वः । 'नटद्गुणां कर्णे विकसाञ्जनाम्' इति
 लिङ्गविभक्तिविपरिणामेन योजनीयमित्यपि प्राहुः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ५२ ॥

गगन इति । किंच गगने शिरःचलयतः श्लाघाभिः कम्पयतः । अत
 एव कलहभोजिनो मुनेः नारदस्य श्रवोञ्जलात् श्रोत्राग्रात् दूरं गलितापि ।
 अवतंसमञ्जरी भूषणगुच्छः उन्नमद्भिः ऊर्ध्वं प्रसरद्भिः इपूणां कर्णबाणानां ये
 पक्षाः कङ्कपत्राणि तेषां वायुभिः पुरः पुरतः नारदस्याग्रे अभवत् अवर्तत । अत्र
 कर्णावतंसमञ्जरीः गलितायाः पुनर्नारदाग्रे भवनासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपाया
 अतिशयोक्तेः लोकोत्तरं कर्णयुद्धमिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५३ ॥

हस्तैः प्रवीणैरखिलेऽपि कर्णे सुधां विमुञ्चन्सुरगायिवर्गः ।

अयुक्तमेतत्पुनरत्र कर्णे विपाठवर्ष विससर्ज घोरम् ॥ ५४ ॥

तदनु विश्वातिशायिनो विश्वावसुकुमारस्य शरगणेन सह जवकृते कृतपणवन्ध इव धावति राधेये क्रन्दत्सु कुरुवृन्देषु च सर्वेऽपि गर्वेण गन्धर्वभटाः सुयोधनमायोधनधरणीमध्यभाजं रश्मिभिरववध्य गर्जन्तो रभसवर्जं निर्जरपथमनैषुः ॥

नयत्स्वमुं वैरिषु नाकमार्गं विषादभाजां विपिने कुरूणाम् ।

तत्तादृशि व्रीडभरेऽपि तेषामुत्तानभावं न जहुर्मुखानि ॥ ५५ ॥

हस्तैरिति । सुरगायिवर्गः गन्धर्वसंघः प्रकृष्टा वीणा येषु तैः युद्धनिपु-
णैश्च हस्तैः अखिले सर्वस्मिन् कर्णे श्रोत्रे सुधां गानामृतं विमुञ्चन् वर्षन्नपि
सन् । अत्र कर्णे अस्मिन्नकस्मिन् श्रोत्रे राधेये च घोरं विपाठानां बाणविशे-
षाणां वर्षं विससर्ज । वर्षं इति यत्, तदेव तत्पुनरयुक्तम् । अत्र सुधावर्षका-
द्धस्तात् बाणवर्षवर्णनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेदो राधेयश्रोत्रयोः कर्ण-
शब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन
संकरः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५४ ॥

तदन्विति । तदनु विश्वं धनुर्धरप्रपञ्चं अतिशेत् इति विश्वातिशायिनः ।
विश्वावसुकुमारस्य चित्रसेनस्य शरगणेन सह । जवकृते वेगार्थं कृतः पणवन्धो
येन तादृश इवेत्युल्लेखा । राधेये कर्णेऽपि धावति सति । कुरुवृन्देषु कौरवव्यूहेषु
क्रन्दत्सु रुदत्सु सत्सु च । सर्वे गन्धर्वभटाः । अपिस्त्वर्थः । गर्वेण दुरहंकारेण
आयोधनधरणीमध्यभाजं युद्धभूमध्यवर्तिनं सुयोधनं रश्मिभिः पाशैः अवबध्य
गर्जन्तः निर्जरपथं आकाशं प्रति रभसवर्जं मन्दं अनैषुः प्रापयामासुः, युधिष्ठि-
रादयोऽपि सुयोधनादीनां बन्धनं दृष्ट्वा हर्षमामुयुरिति मन्दमनैरिति भावः ।
रभसवर्जं हर्षशून्यमिति दुर्योधनविशेषणमिति केचित् ॥

नयत्स्विति । वैरिषु शत्रुषु गन्धर्वेषु अमुं दुर्योधनं नाकमार्गं आकाशमार्गं
प्रति नयत्सु सत्सु । विपिने अरण्ये विषादं दुःखं भजन्तीति तन्नाजां तेषां कुरूणां
कौरवाणां मुखानि (कर्दूणि) तत्तादृशि असदृशे व्रीडभरे लज्जातिशये सत्यपि ।
उत्तानभावं ऊर्ध्वतयावस्थानं न जहुः न मुमुक्षुः, दुःखेन मुखान्युन्नम्य मुहुर्मुहु-
रपश्यन् दुर्योधनमित्यर्थः । अत्र नमनकारणस्य लज्जाभरस्य सत्त्वेऽपि तदनुदय-
वर्णनाद्विशेषोक्तिरलंकारः ॥ ५५ ॥

पाठा०—१ 'विषाक्तवर्गम्'; 'विषाक्तवर्षम्'. २ 'कुरुवृन्देषु सर्वेऽपि'.

३ 'धरणि'. ४ 'रज्जुभिः'. ५ 'मार्गम्'. ६ 'तादृशे व्रीडभरे'.

तस्यान्तःपुरसुभ्रुवो विगलितैर्बाष्पाम्बुभिः पङ्क्तिरे

मार्गे मन्दितवेगपादगतयो वक्षःस्खलत्पाणयः ।

आजग्मुस्तमजातशत्रुमजहत्कारुण्यमङ्घ्रिद्वये

कुर्वन्त्यो नमितं हियैव पुरतो दत्तार्धसाह्यं शिरः ५६

सगद्गदमेवमभिदधुश्च,—

संद्रष्टुं तव पादमूलमधुना सर्वैः समं बन्धुभि-

र्देव ! आतरमागतं वनतले लेशेन हेतोर्विना ।

पापः कश्चन गायको दिविषदां हा हन्त बद्धा दृढं

निःशङ्कैरुपवीणितो निजभटैरभ्रं नयत्युच्चकैः ॥ ५७ ॥

तदद्य नः कण्ठभ्रुवि स्त्रुषाणां तवैव पादं शरणं गतानाम् ।

वास्तव्यतां मङ्गलसूत्रिकायाः प्रसीद दातुं प्रथमानकीर्तं ! ॥ ५८ ॥

तस्येति । विशेषेण गलितैः बाष्पाम्बुभिः पङ्क्तिरे कर्दमवति मार्गे आरण्यके मन्दितः वेगः यस्यास्तादृशीं पादयोर्गतिः गमनं यासां ताः । वक्षसि स्खलन्तौ प्रहरन्तौ पाणी यासां ताः । उभयत्र दुःखातिरेकादिति भावः । तस्य दुर्योधनस्य अन्तःपुरे सुभ्रुवः स्त्रियः तं आत्मीयभर्तृकृतराज्यभ्रंशं अथापि अजहत् अविच्छिद्य-मानं कारुण्यं दीनार्तिहरणरूपं यस्य तं अजातशत्रुं धर्मराजं प्रतीतिं प्रस्तुतोचित-निर्देशोऽयम् । पुरतः प्रणामात्पूर्वमेव हिया लज्जया भङ्गजन्यया नैसर्गिकया च दत्तमर्धं साह्यं सहायकृत्यं यस्य तथोक्तं शिरः । अङ्घ्रिद्वये तत्पादयुग्मे नमितं कुर्वन्त्यः प्रणमन्त्यः सत्यः आजग्मुः प्रापुः, शरणं गता इत्यर्थः । अत्राजहत्कारुण्यस्य कौरवीणां धर्मराजप्राप्तिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ ५६ ॥

सगद्गदमिति । किंच सगद्गदं सदुःखस्खलद्व्याक्यं यथा तथा एवं वक्ष्य-माणप्रकारेण । अभिदधुः विज्ञापयामासुः, 'ता' इति शेषः ॥

विज्ञप्तिप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्—संद्रष्टुमिति । अधुना अस्मिन्नहनि । हे देव स्वामिन् ! तव पादमूलं सम्यक् द्रष्टुं सर्वैः बन्धुभिः अस्मदादिभिः समं आगतं आतरं युष्मदनुजं दुर्योधनं वनतले पापः दुरात्मा कश्चन दिविषदां गायकः गन्धर्वः हेतोर्लेशेन विना अपराधरूपकारणलेशं विनापि । 'हा हन्त' इत्यपि खेदे । दृढं बद्धा निःशङ्कैः अकुतोभयैः निजभटैः गन्धर्वैः उच्चकैः गम्भीरं यथा तथा उपवीणितः वीणागानेन सह स्तुतः सन् । अभ्रं आकाशं प्रति नयति । 'ओदनं पक्त्वा मुञ्जे' इत्यादिबहुर्योधनस्यैव नयनकर्मत्वम् । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ ५७ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात्, हे प्रथमानकीर्तं वर्धमानयशः ! तवैव ।

पाठा०—१ 'वास्तव्यता'.

टिप्प०—१ स्वभर्तृमोचनार्थं शत्रुं प्रति शरणागमने लज्जयैव नमितं शिरस्तास्य कर्णोत्पादनार्थं प्रतिनमितमिति भावः ।

इति ताभिर्दीनभावं पुरोधाय निवेदितस्य राज्ञो निदेशेन निर्गत्य सत्वरमनुधावतां भ्रूदण्डमिव कोदण्डमपि कोपेन कुटिलीकुर्वतां भीम-प्रभृतीनां क्ष्वेलितविस्फाराभ्यां तत्क्षणं वियदखिलं विक्रस्वरनिजगुण-मासीत् ॥^२

अर्जुनस्त्वेवमुवाच,—

क गायका ! यूयमुपात्तवीणाः क चापधुर्याः कुरुवंशभूपाः ।
अहो रणे चापलमीदृशं वः स्वमूलकं वा परमूलकं वा ॥५९॥
वृषाङ्गमौलेर्व्रणचिह्नदायी वने जनोऽस्मिन्वसतीति वार्ता ।
पपात कर्णे भवतां न किञ्चिद्यदीदृशं साहसमातनुध्वे ॥६०॥

त्वत्तुल्यस्य करुणाकरस्यान्यस्य लोके दुर्लभत्वादिति भावः । पादं शरणं रक्षितारं गतानां प्राप्तानां क्षुषाणां भ्रातृवधूनां नः अस्माकं कण्ठस्य भुवि देशे । मङ्गल-सूत्रिकायाः माङ्गल्यसूत्रस्य वास्तव्यतां नैरन्तर्येण स्थितिं दातुं प्रसीद अनुग्रहं कुरु ॥ ५८ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं दीनानां भावो दैन्यं पुरोधाय अग्रे कृत्वा, सदैवमिति यावत् । ताभिः दुर्योधनान्तःपुरिकाभिः निवेदितस्य विज्ञापितस्य राज्ञः धर्मराजस्य निदेशेन आज्ञया निर्गत्य पर्णशालातो वहिरागत्य सत्वरं अनुसृत्य धावतां कोपेन भ्रूः दण्ड इव तमिव कोदण्डं चापमपि, तं च तं चेत्यर्थः । कुटिलीकुर्वतां वक्रं कुर्वताम् । एकत्र भ्रुकुटीरचनेन, अन्यत्र गुणाकर्षणेन चेति भावः । भीमः प्रभृतिः आदिः येषां तेषां भीमार्जुननकुलसहदेवानां क्ष्वेलितविस्फाराभ्यां सिंहनादचापनादाभ्यां तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम्, धर्मराजाज्ञाक्षण एवेत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अखिलं वियत् आकाशं विक्रस्वरः प्रवृद्धः निजः स्वीयश्च गुणः शब्दः यस्मिन् तादृशं आसीत् । 'निजमात्मीयनित्ययोः' इति विश्वः । 'शब्दगुणकमाकाशम्' इति तार्किकाः ॥

'अर्जुनस्त्वेवमुवाच' इति कचित्पुस्तकेषु पाठः । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥

केति । उपात्ता हस्ते धृता वीणा यैस्ते, अनाघ्रातचापगन्धा इत्यर्थः । हे गायकाः ! यूयं क ? चापधुर्याः धनुर्धुरीणाः कुरुवंशभूपाः वयं क ? । अतः रणे युद्धे ईदृशं वः युष्माकं चापलं तृष्णा स्वं स्वीयालोचनमेव मूलं यस्य तथोक्तं तर्कं वा उत परंपरालोचनं मूलं यस्य तथोक्तं वा । 'अहो' इत्याश्चर्ये । अवि-वेककृतत्वादाश्चर्यम् । नेदं वीणाभिर्गानम्, किंतु शौरैः शरीरतत्क्षकं युद्धमित्यर्थः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५९ ॥

वृष्टेति । वृषाङ्गस्य शंभोरपि मौलौ व्रणेन चिह्नं ददातीति दायी । जनः अर्जुनः अस्मिन्वने वसतीत्युक्तप्रकारा वार्ता वृत्तान्तः । हे गायकाः ! भवतां

पाठा०—१ 'विक्रस्वरम्'. २ 'क गायका-'. ३ 'अर्जुनः'. ४ 'किञ्चित्'.

भ्राताधुनासौ न विसृज्यते चेत्तथात्र संनह्यतु गाण्डिवो मे ।

यथा महेन्द्रः परिगृह्य वीणां स्वबाहुकीर्तिं स्वयमेव गायेत् ॥६१॥

इति विजयस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानैर्वीणांमसेषु निबध्य
वाणासनमेव करे कूजयद्भिस्तैर्नभश्चरैः सममेषां सकलवैमानिकपरि-
षदङ्गरुहवितीर्णनिद्राभङ्गो महान्संगरोऽभूत् ॥

गम्भीरगाण्डिवगुणाद्गलितैः पृषत्कै-

र्गण्डस्थले हृदि भुजे गमितव्रणास्ते ।

गर्वं विहाय चकिता गगनान्तराले

गन्धर्वभावसदृशं गमनं वितेनुः ॥ ६२ ॥

कर्णे किञ्चित् स्वल्पमपि न पपात न प्रविष्टवती, अवद्भिर्न श्रुतेत्यर्थः । यत् यस्मात्
ईदृशं बद्धा भ्रातुर्नयनरूपं साहसं अविचारितकृत्यं आतनुध्ये कुरुध्ये । तस्मान्न
पपातेति योज्यम् । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात् काव्य-
लिङ्गभेदः ॥ ६० ॥

भ्रातेति । किञ्च असौ नीयमानः मे भ्राता दुर्योधनः अधुना न विसृज्यते
चेत् न त्यज्यते यदि, युष्माभिरिति शेषः; तर्ह्यत्र इदानीं मे मम गाण्डिवः चापः
तथा संनह्यतु उद्युक्तो भवतु, यथा महेन्द्रः देवेन्द्रः स्वयोः स्वीययोः बाह्वोः कीर्तिं
दानक्षेत्रजन्यां स्वयमेव वीणां परिगृह्य गायेत् स्तुवीत, मद्गाण्डिवो युष्मान्निःशे-
पीकरोतीत्यर्थः । अत्र इन्द्रकर्तृकवीणागानरूपाप्रस्तुतकार्यवर्णनेन गन्धर्ववधस्य
प्रस्तुतस्य प्रतीतेः कार्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसाभेदः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण विजयस्य अर्जुनस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानैः
प्रत्यागच्छद्भिः अंसेषु भुजशिखरेषु 'वीणाम्' इति जाल्येकवचनम् । निबध्य वाणासनं
चापमेव; नतु वीणामित्यर्थः । करे कूजयद्भिः गुणाकर्षणेन टङ्कारयद्भिः तैर्नभश्चरैः
समं गन्धर्वैः सह एषां भीमादीनां सकलानां वैमानिकानां देवसाध्यादीनां परिषदः
समाजस्य अङ्गरुहेभ्यः लोमभ्यः वितीर्णः दत्तः निद्राया भङ्गः उद्वोधः येन तथोक्तः,
अत्याश्चर्यात्कृतरोमाञ्च इत्यर्थः । महान् संगरः युद्धं अभूत् ॥

गम्भीरेति । गम्भीरस्य महतः गाण्डिवस्य धनुषः गुणात् मौढ्याः गलितैः
प्रयुक्तैः पृषत्कैः बाणैः गण्डस्थले हृदि वक्षसि भुजे च गमितानि प्रापितानि व्रणानि
येषां तथोक्ताः ते गन्धर्वाः गर्वं युद्धाहंकारं विहाय चकिताः भीताः सन्तः गग-
नान्तराले आकाशमध्ये गन्धर्वभावस्य अश्वत्वस्य सदृशं अनुरूपं गमनम्, पला-

पाठा०—१ 'मेव कूजयद्भिः'.

टिप्प०—१ यद्यस्मिन् वनेऽस्मद्भासवार्ता श्रुता स्यात्तर्हि नेदं साहसकर्म भवद्भिः
कृतं स्यादिति भावः । २ मया क्रोधेन जगति निर्गन्धर्वे कृते सति स्वर्गे गायकाभावा-
त्स्वकीर्तिं स्वयमेव गास्यतीत्याशयः ।

वीणाः समस्ता विजयेन कृत्ता गन्धर्वसैन्याद्गलिता निपेतुः ।
आयुष्मती केवलमालुलोके हस्ताग्रवीणा दिवि नारदस्य ॥ ६३ ॥

एतावतीति युधि मार्गणचारशक्तिः

स्पष्टीवभूव सुरगायकपाण्डवानाम् ।

तेषां ययुः शरकुलानि हि लक्ष्यमात्रं

लक्ष्यं विभिद्य पुनराययुरन्तमेषाम् ॥ ६४ ॥

तत्र शक्रसुतस्य तादृशं विक्रममभिनन्द्य कृतसंधानेन गन्धर्वराजेन
समर्पितं पौरुषहीनमिदं न पुरस्करणीयमिति बन्धनमिषेण पश्चादुपनीत-
बाहुयुगुलं सुयोधनमादाय ते भीमादयो वसुधाधिपस्य संनिधिं
प्रत्यनयन् ॥

यनमिति यावत् । वितेतुः चक्रुः । 'वाजिवाहवर्गगन्धर्व-' इत्यश्वपर्यायेष्वमरः ।
अत्र गकारस्य बहुनामादित्वेन ग्रहणाच्छेकानुप्रासः ॥ ६२ ॥

वीणा इति । विजयेन अर्जुनेन कृत्ताः छिन्नाः अत एव गन्धर्वसैन्यात्
गलिताः समस्ता वीणाः गान्धर्व्यः निपेतुः पतन्ति स्म, सुवीति शेषः; परंतु
नारदस्य मुनेः हस्ताग्रे वीणा केवलं महत्येवैका दिवि आकाशे आयुष्मती अच्छिन्ना
सती आलुलोके दृष्टा, लोकैरिति शेषः । अतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

एतावतीति । सुरगायकानां गन्धर्वाणां पाण्डवानां च उभयेषां संबन्धिनी
मार्गणानां चारे संचारणे शक्तिः सामर्थ्यं एतावतीति इयती युधि युद्धे स्पष्टी-
वभूव स्पष्टाऽभूत् । हि यतः तेषां गन्धर्वाणां शरकुलानि बाणवृन्दानि लक्ष्यमात्रं
ययुः शरव्यं प्रापुरेव, न तु तस्मीत्या तदन्तिक्रमाययुरित्यर्थः । एषां पाण्डवानां
शरकुलानि तु लक्ष्यं विभिद्य अन्तं एतत्समीपं प्रति पुनराययुः आगतानि । ततः
स्पष्टीवभूवेति योज्यम् । अत्र लक्ष्यप्राप्तिमात्रेण लक्ष्यभेदपुनरन्तिकागमनाभ्यां
च गन्धर्वपाण्डवबाणसंचारणशक्तयोः स्वल्पत्वमहत्त्वानुमानादनुमानद्वयसजातीय-
त्वेन संसृष्टम् । उत्पतिता बाणाः अधः पुनः पतन्ति, अधःपतिताश्च पुनर्वोत्पत-
न्तीति तत्तत्त्वम् ॥ ६४ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् युधि तादृशं असदृशं शक्रसुतस्य अर्जुनस्य विक्रमं
पराक्रमं अभिनन्द्य श्लाघित्वा कृतं संधानं संधिः येन तेन गन्धर्वराजेन चित्र-
सेनेन समर्पितं प्रत्यर्पितं पौरुषेण शौर्येण हीनं शून्यं इदं भुजयुगुलं न पुरस्करणीयं

पाठा०—१ 'बभूवुः'. २ 'आस लोके'. ३ 'रस्तमेषाम्'. ४ 'परिहीनम्'.
५ 'बन्धमिषेण'. ६ 'अधिरोपयामासुः'.

टिप्प०—१ गन्धर्वबाणैः पाण्डवानां व्रणा न जाताः, परं पाण्डवबाणैर्गन्धर्वाणां
देहभेदपर्यन्तं व्रणा जाता इति तात्पर्यम् ।

तं वीक्ष्य तत्र तरुमावरणं भजन्ती
 सा पार्षती सविधवल्लिपरम्परासु ।
 हासैः कराङ्गुलिबिलादसकृद्गलद्भि-
 राकालिकीं कुसुमपङ्क्तिमिव व्यतानीत् ॥ ६५ ॥
 वीरव्रातैस्त्रिभुवनतले विश्रुते नः कुलेऽस्मि-
 न्नुत्पद्य त्वं बहुभिरनुजैरास्थितोऽप्याधिपत्यम् ।
 एवं भङ्गं किमिह भजसे वत्स ! नीचैः प्रणीतं
 राजन्यानां परपरिभवो राजयक्ष्मा हि कीर्तेः ॥ ६६ ॥
 इत्थं निगद्य सरलेन युधिष्ठिरेण
 बन्धाद्विमुच्य बकविद्विषता विसृष्टः ।

नाग्रे स्थापनीयमिति हेतोः बन्धनस्य गन्धर्वकृतस्य मीपेण व्याजेन पश्चात्
 पृष्ठतः उपनीतं प्रापितं बाह्वोर्युगलं येन तथोक्तमिव स्थितमिति गम्यसापह्नवो-
 त्प्रेक्षा । सुयोधनं आदाय ते भीमादयो भीमार्जुननकुलसहदेवाः वसुधाधिपस्य
 राज्ञो युधिष्ठिरस्य संनिधिं समीपं प्रत्यनयन् प्रापयन्ति स्म ॥

तमिति । सा तथा तैरपकृतत्वेन प्रसिद्धा पार्षती द्रौपदी तदं वृक्षं आवरणं
 भजन्ती कुर्वती सती तत्र राज्ञः समीपे तं दुर्योधनं वीक्ष्य करस्य वक्त्रे निहितस्य
 अङ्गुलीनां बिलात् मध्यात् असकृत् बहुवारं गलद्भिः प्रसरद्भिः हासैः सविध-
 वल्लीनां समीपलतानां परम्परासु पङ्क्तिषु । अकाले अपर्तुभवां आकालिकीं कुसुम-
 पङ्क्तिं व्यतानीत् जनयामासेवेत्युत्प्रेक्षा, भृशं जहासेत्यर्थः । महतामवमन्तारो
 दैवाद्व्रमानं भजन्ति, मरणादप्यधिकमिति हासप्रकारः ॥ ६५ ॥

वीरेति । हे वत्स ! त्वं वीराणां लोकैकशूराणां कुरुपूरुषभृतीनां व्रातैः वृन्दैः
 त्रिभुवनतलेऽपि विश्रुते प्रसिद्धे नः अस्माकं संबन्धनि अस्मिन् वंशे चान्द्रे बहुभिः
 नवोत्तरवत्या अनुजैः सह उत्पद्य संभूय, किञ्च आधिपत्यं प्रभुत्वमपि आस्थितः,
 चतुरङ्गबलसमेतोऽपि सन्नित्यर्थः । नीचैः हीनैः गन्धर्वैः प्रणीतं प्रापितं एवं परिदृश्य-
 मानप्रकारं भङ्गं पराभवं इह इदानीम् । 'किम्' इति जुगुप्सायाम् । भजसे
 वहसे इति काकुः; अनुचितमित्यर्थः । कुतः ? । हि यस्मात्कारणात् । राजन्या-
 नां राज्ञां परैः परिभवः तिरस्कारः कीर्तेः राजयक्ष्मा क्षयरोगः, कीर्तिनाशक
 इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ६६ ॥

इत्थमिति । सरलेन उदारेण युधिष्ठिरेण इत्थं उक्तप्रकारं निगद्य उक्त्वा

पाठा०—१ 'भवैः'. २ 'संस्तुते'. ३ 'उद्भूय त्वम्'. ४ 'विमोच्य'.

टिप्प०—१ अस्तकुलभवस्य तव पराभवेणासत्कीर्तिनाशभयात्तव मोचनं कृतमिति
 इत्यम् ।

मानं च्युतं मृगयमाण इवातिनम्रो

वाचंयमेन स ययौ महता बलेन ॥ ६७ ॥

यं प्रायं बहुमिच्छन्ति जना जीवितुमुत्सुकाः ।

उपाविक्षत्तमेवासौ पथि प्राणान्समुज्झितुम् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्व्रते स्वपनलब्धसुरारिसाह्य-

स्त्यागे तनोस्तदनु बन्धुतया निषिद्धः ।

तस्माद्वनात्पुनरपि प्रतिपद्य धैर्यं

घुष्यद्वलो निववृते कुरुराजधानीम् ॥ ६९ ॥

तत्र खलु,—

कदापि मा बन्धय गायकैर्मामितीव हव्यैरमृतायमानैः ।

संप्रीणयन्निन्द्रमथाभिमानी स पौण्डरीकं ऋतुमाजहार ॥ ७० ॥

वक्रविद्विषता भीमेन बन्धात् गन्धर्वकृतात् विमुच्य मोचयित्वा विसृष्टः अनुज्ञातः स दुर्योधनः । च्युतं मानं मृगयमाणः । विचिन्वन्निवेत्युल्लेखा । अतिनम्रः सन् । वाचंयमेन लज्जया परिहृतक्ष्वेलितवाद्यरवेण महता बलेन सह ययौ गतवान् ॥ ६७ ॥

यमिति । जीवितुमुत्सुकाः चिरजीवनेच्छवः जनाः यं प्रायं वयः बहुं अनेकवार्षिकं इच्छन्ति । तमेव प्रायं निरशनव्रतं च । प्राणान् समुज्झितुं त्यक्तुं असौ दुर्योधनः पथि मार्गे उपाविक्षत् प्रविष्टवान् प्रायोपवेशं चक्रे । विशेषः कर्तरि लुङ् । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्यानशनमृत्युपु' इति वैजयन्ती । अत्र प्रायशब्दश्चेष्टा-मित्तिकालब्धवयोनिरशनव्रतद्वयामेदातिशयोक्त्या दीर्घजीवनहेतोरेव सद्यो जीवन-नाशस्वरूपस्य व्याघातालंकारस्योज्जीवनात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'स्याद्वया-घातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्' (कुव. १०२) इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्निति । तदनु दुर्योधनः तस्मिन् व्रते प्रायोपवेशे स्वपने स्वप्ने लब्धं सुरारीणां अलम्बुसादीनां साह्यं युद्धे साहाय्यं येन तथोक्तः सन् । बन्धुतया बन्धुसमूहेन तनोस्त्यागे विषये निषिद्धः निवारितश्च सन् । धैर्यं प्रतिपद्य तस्माद्वनात् द्वैताख्यात् । पुनरपि घुष्यद्वलः शब्दायमानचतुरङ्गबलः सन् । कुरुराजधानीं हास्तिनपुरं प्रति निववृते प्रत्यागतवान् ॥ ६९ ॥

तत्रेति । तत्र कुरुराजधान्याम् । 'खलु' इति उत्तरेण संबध्यते । इतीदं क्वाचित्कं गद्यमुत्तरत्र 'अथि' शब्देन संदर्भविरुद्धमपि व्याख्यातम् ॥

कदेति । अथ कुरुरपत्तनप्राप्त्यनन्तरं अभिमानी मानधनः अत एव स दुर्योधनः हे इन्द्र ! इतः परं कदापि गायकैः गन्धर्वैः मां मा बन्धय इति असृत-

पाठा०—१ 'बहु मन्यते'.

टिप्प०—१ 'त्वमिदं अनशनव्रतं त्यक्त्वा युद्धोद्योगं कुरु, वयं तत्र सहाया भविष्यामः' इत्यात्मकं सप्रतिज्ञं वचनम् ।

भूपोऽपि तां वनभुवं प्रविहाय भेजे

भूयः स काम्यकतपोवनमण्डलानि ।

किमीरनाशमुदिताखिलतापसौघ-

स्वाध्यायघोषमुखरीकृतदिङ्मुखानि ॥ ७१ ॥

मृदुभिर्वनवल्लिकन्दमूलैर्विहितातिथ्यविधिः स तत्र पार्थः ।

स्थितिमाचरति स्म हृष्टचेतास्त्वृणविन्दोर्वचने तपोवने च ॥ ७२ ॥

प्रासूत या सदसि पट्टपटीरसंख्याः

सैषा समागतवतीति सकौतुकाक्ष्यः ।

वेणीधरामुटजसीमनि याज्ञसेनीं

विस्मित्य वल्कलवसं ददृशुर्गृह्णहियः ॥ ७३ ॥

वन्मधुरायमाणैः अमृतायमानैः हृद्यैः आज्यपुरोडाशादिभिः इन्द्रं संप्रीणयन्
संतोषयन्निवेत्युपेक्षा । पौण्डरीकं नाम क्रतुं यागं आजहार कृतवान् ॥ ७० ॥

भूप इति । सः तादृगपकारिण्यपि करुणाकरत्वेन प्रसिद्धः भूपः धर्मराजोऽपि
तां वनभुवं द्वैतवनप्रदेशं प्रविहाय । किमीरस्य रक्षसः नाशेन भीमकृतेन मुदि-
तस्य तुष्टस्य, अक्रुतोभयस्येति यावत् । अखिलतापसानां ओघस्य मुनिसङ्घस्य
स्वाध्यायघोषैः वेदाध्ययनकोलाहलैः मुखरीकृतानि शब्दायमानानि दिशां मुखानि
अग्रभागाः येषां तानि काम्यके नाम वने तपोवनानां आश्रमाणां मण्डलानि
समूहान् भूयः भेजे पुनः प्राप्तवान् ॥ ७१ ॥

मृदुभिरिति । तत्र काम्यकतपोवनेषु स पार्थः धर्मराजः मृदुभिः कोमलैः
संप्रति पूर्वं दत्तैर्वा वनवल्लीनां कन्दैः मूलग्रन्थिभिः मूलैश्च विहितः कृतः आतिथ्य-
विधिः अतिथिपूजा यस्य तथोक्तः सन्, तत्रत्यैर्मुनिभिरिति शेषः । तृणविन्दोर्नाम
मुनेः वचने अत्र स्थेयमित्याज्ञारूपे तपोवने तदाश्रमे च स्थितिं आज्ञानतिलङ्घनं
वासं च आचरति स्म कृतवान् । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ७२ ॥

प्रासूतेति । या द्रौपदी सदसि द्यूतसभायां असंख्याः पट्टपटीः कौशेयानि
प्रासूत अजनयत् सैषा द्रौपदी समागतवतीत्युक्तप्रकारेण सकौतुकानि द्रष्टुमुत्सु-
कानि अक्षीणि यासां ताः सकौतुकाक्ष्यः गृह्ण्यः मुनिपत्न्यः । उटजसीमनि
पर्णशालायां वेणीधरां दुःशासनवधपर्यन्तं धृतवेणीं वल्कलं वस्ते परिधत्ते नियमा-
येति वल्कलवसं अतएव याज्ञसेनीं द्रौपदीं विस्मित्य आश्चर्यं कृत्वा ददृशुः,
'असंख्येयकौशेयजनन्या अप्यहो नियमाय वल्कलधारणम्' इत्याश्चर्येणापश्य-
न्नित्यर्थः । अत्र पट्टपटीजनन्या वल्कलधारणस्य विशेषणगत्या साश्चर्यदर्शनं प्रति
हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ७३ ॥

तत्तादृक्षे करेऽस्या विविधवनभवं कन्दमूलोपहारं
 दातुं लज्जापयोधेस्तलमभिममृशुर्धर्मदारा मुनीनाम् ।
 यस्य स्पर्शानुभावादविरतमुदितैः पायसैरेव दिव्यैः
 किञ्चिद्भाण्डं वनान्ते तनुमतिथिजनस्यातनोदन्यथार्थाम् ७४^२
 दिशि दिशि मृगयायै तेषु यातेषु जातु
 खयमुटजमवाप्तः सोमकेन्द्रात्मजायाः ।
 लपनशशिमहिम्ना लङ्घयामास वेलां
 तरलितमकराङ्गस्तत्क्षणं सिन्धुराजः ॥ ७५ ॥

तदिति । तं तमिव पश्यतीति तादृक्षः । कञ्प्रकरणे 'क्सोऽपि वाच्यः'
 (वा. २०३०) इति क्से 'व्रश्च-' (पा. ८।२।३६) इत्यादिना पत्वे 'षढोः कः सि'
 इति कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' (पा. ८।३।५९) इति पत्वम् । 'आ सर्वनाम्नः'
 (पा. ६।३।९१) इति दीर्घश्च । तस्मिन् वक्ष्यमाणप्रभावेणासदृशे अस्या द्रौपद्याः करे
 विविधं वनेभवं चेति वैवक्षिकविशेषणविशेष्यभावात् समासः । कन्दमूलमेव
 उपहारं अशनं दातुं मुनीनां धर्मदाराः धर्मपत्न्यः । लज्जैव पयोधिः तस्य तलं
 अधोभागं अभिममृशुः स्पृशन्ति स्म, अतिलज्जिता बभूवुरित्यर्थः । यस्य द्रौपदी-
 करस्य स्पर्शेन योऽनुभावः माहात्म्यं तस्मात् अविरतं अक्षयं यथा तथा उदितैः
 आविर्भूतैः दिव्यैः अमानुषैः पायसैः परमाद्यैरेव, नतु शाकपाकादिभिरित्यर्थः ।
 किञ्चित् अतिस्वल्पमपि भाण्डं अर्कदत्तं पात्रं वनान्ते अतिथिजनस्य तनुं शरीरं
 अन्यथा किञ्चित्स्वरुद्धः अर्थः महत्त्वात्मकः यस्यास्तथोक्तां अतनोत् चक्रे, तत्ता-
 दृक्ष इति संबन्धः अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य लज्जापयोधिमज्जनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ।
 अस्य चात्यौदार्यवर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । स्पर्शानु-
 भावादविरतान्नोदययोर्हेतुहेतुमतोरुक्त्यात्मकेन हेत्वलंकारेण चाप्युक्त एव संकर
 इति च प्राहुः ॥ ७४ ॥

दिशीति । जातु कदाचित् तेषु युधिष्ठिरादिषु सर्वेषु मृगयायै मृगयां कर्तुं
 इति । 'क्रियार्थ-' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । दिशि दिशि प्रतिदिशं यातेषु
 गतेषु सत्सु । उटजं पर्णशालां अवासः प्राप्तः सिन्धुराजः जयद्रथः, सैन्धवः समुद्रश्च ।
 'देशे नदविशेषेऽधौ सिन्धुर्ना सरिति खियाम्' इत्यमरः । एकत्र सिन्धुदेशोऽप-
 रत्र सरिदिति विवेकः; सोमकेन्द्रात्मजायाः द्रौपद्याः लपनं मुखमेव शशी चन्द्रः
 तस्य महिम्ना प्रभया तत्क्षणं सद्यः तरलितः मकराङ्गः मन्मथः यस्य तथोक्तः
 सन् । आकुलिता ग्राहचिह्नश्च वेलां मर्यादां कूलं च लङ्घयामास अतिक्रान्तवान्,
 तां बलाद्गृहीतवानित्यर्थः । अत्र चन्द्रचन्द्रिकाया आकुलितग्राहं समुद्रस्य कूल-

पाठा०—१ 'स्याद्विविध'. २ 'तत्रान्तरे-दिशि दिशि'. ३ 'सोमकेन्द्रस्य पुत्र्याः'.

ततः क्रन्दन्तीं कुररीमिव निन्दन्तीमेनां पुरस्तादधिरोप्य सूतकर-
तोत्रदण्डाध्यापितवेगतन्नपारीणरथ्येन घनतरजघनपयोधरभाराक्रमण-
विनम्रीकृतपूर्वभागतया पार्थदर्शनशङ्कया निकुञ्जीभूयेव धावता शताङ्गेन
निमिषचूषितपरिणाहवनीपथं जयद्रथं पुनरप्याश्रमपदमाश्रित्य निशमित-
प्रमदावार्तेन पार्थेन दावार्तेनेव पूर्वजेन नियुक्तौ जटारिकिरीटिनौ रोष-
विद्रुमलताकिसलयैरिव लोचनैः शरासनं विकीर्य मृगयानिवृत्तमात्रेण
चरणेन द्रुतमन्वद्रवताम् ॥

ततः क्षणादेव कर्णपूरवनकुसुमसौरभजिघ्रत्सिञ्जिनीकेन धनंजयेन

लङ्घनरूपमर्थान्तरं ध्वनिरेव न श्लेषः । 'सर्वत्राद्यद्वये नान्ये' इति तन्निषेधात् ।
मालिनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तत इति । ततः ग्रहणानन्तरं कुररीं उत्कोशपक्षिणीमिव क्रन्दन्तीं निन्दन्तीं
'किमनुचितमेवं करोषि ? कुलाधम धिक् ! त्वाम्' इति कुत्समानां एनां द्रौपदीं पुर-
स्तात् रथस्य पूर्वभागे अधिरोप्य उपवेश्य सूतस्य सारथेः करे तोत्रदण्डेन
कशया अध्यापितस्य शिक्षितस्य वेगस्यैव तन्नस्य शास्त्रस्य पारीणाः पारंगताः ।
अतिवेगवन्त इति यावत् । रथस्य बोडारः रथ्याः अश्वाः यस्य तेन घनतरस्य
अतिमहतः जघनपयोधरस्य कटिपुरोभागस्य कुचयोश्च भारस्य आक्रमणेन
व्याप्त्या विशेषेण नम्रीकृतः भुम्भीकृतः पूर्वभागः अग्रदेशः यस्य तस्य भावः तत्ता
तया हेतुना पार्थानां मृगयायाः प्रतिनिवर्तमानानां दर्शनस्य शङ्कया वितर्केण
भयेन वा निकुञ्जीभूय हस्वीभूय धावता पलायमानेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । शता-
ङ्गेन रथेन निमिषेण पक्षमपातमात्रकालेन चूषितः अतिक्रान्तः परिणाहो विशालः
वनीपथः अरण्यमार्गः येन तं जयद्रथं सैन्धवम्, उद्दिश्येत्यर्थः । आश्रमपदं प्रति
पुनरप्याश्रित्य प्राप्य । निशमिता श्रुता प्रमदायाः द्रौपद्याः वार्तां सैन्धवेनापहर-
णरूपा येन तेन । अतएव दावेन वनाग्निना आर्तेन पीडितेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा ।
पूर्वजेन ज्येष्ठेन युधिष्ठिरेण, पूर्वमागतेनेति भावः । नियुक्तौ प्रेरितौ जटारिः
भीमः किरीटी अर्जुनश्च उभौ । रोष एव विद्रुमलता तस्याः किसलयैः पल्लवैरिव
स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । लोचनैः शरासनं चापं विकीर्य । सैन्धववधाय क्रोधारुणं दृष्टे-
त्यर्थः । मृगयायाः निवृत्तमात्रेण आगतेनैव, नतु क्षणं विश्रान्तेनेत्यर्थः । चरणेन
द्रुतं शीघ्रं अन्वद्रवतां अन्वधावताम् । उल्लेक्षात्रयस्य सजातीयस्य संसृष्टिः ॥

तत इति । ततः अनुधावनानन्तरं क्षणादेव कर्णपूरस्य कर्णावतंसस्य वन-
कुसुमस्य सौरभं परिमलं जिघ्रती सिञ्जिनी मौर्वी यस्य तेन । आकर्णाकृष्टधनुर्गु-
णेनेत्यर्थः । धनंजयेन अर्जुनेन सपन्नाकृतः पुङ्खपर्यन्तमन्तर्मगवाणीकृतः । अत

पाठा०—१ 'रुदतीम्'. २ 'तजघन'. ३ 'भूत'. ४ 'वार्तेन दावार्तेनेव'.

५ 'अवकीर्य'. ६ 'मृगयानिवृत्तमात्रेण'. ७ 'अन्वद्रुवताम्'. ८ 'कर्णपूरकुसुम'.

सपत्राकृतो धृतत्रासतया विनयविपर्ययो विद्यामिव कृष्णां विमुच्य
कृतपलायनः स दुर्मेधाः पुरःप्रधावितेन मागधविरोधिना रुरुधे ॥
कचे गृहीत्वा भुवि पातितस्य कठोरचारित्रपरस्य शत्रोः ।
संताडने मारुतिरात्मपाणेः सच्छात्रयामास पदं च वामम् ॥७६॥

सौवीरभर्तुरथ मूर्धनि पञ्चचूडाः

कृप्ताः क्षुरेण पवनात्मभुवा विरेजुः ।

इङ्गालधूमकलिका इव शाम्यतोऽन्त-

स्त्रासाम्बुभिः स्मरशरानलपञ्चकस्य ॥ ७७ ॥

विमतमनुजनीतं वीक्ष्य भूपः स्मितास्यः

कृतनतशिरसं तं केशभारे हृतेऽपि ।

एव दुर्मेधाः दुष्टबुद्धिः स सैन्धवः धृतः त्रासः भयं येन तस्य भावस्तत्ता तया
हेतुना कृष्णां द्रौपदीं विनयविपर्ययः विनयरहितं विद्यामिव विमुच्य त्यक्त्वा
कृतपलायनः सन् पुरः स्वतोऽप्यग्रे प्रधावितेन मागधस्य जरासंधस्य विरो-
धिना भीमेन रुरुधे निरुद्धः । रुधेः कर्मणि लिट् । यत्तु-‘सापत्रपीकृतः’ इत्य-
पपाठं कल्पयित्वा ‘लज्जाम्बिततया कारितः’ इति ‘विनयविपर्ययः विनयरहितः
पुरुषः’ इति च नृसिंहः प्रललाप, -तदबोधार्थं कर्णपुरेत्याद्यर्जुनविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः
‘विपर्यय’शब्देन व्युत्पत्त्यन्तरं विना तद्वतो बोधयोगात् । व्युत्पत्त्यन्तरे च
ह्लिष्टत्वदोषापत्तेश्चेति विद्वच्छिखामणिभिराकलनीयम् । ‘सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने’
(पा. ५।४।६१) इत्यनेन करोतियोगे डाज्बिधानात्सपत्राकृत इति रूपम् ॥

कच इति । मारुतिः भीमः कठोरे अतिनिन्द्ये चारित्र्ये कर्मणि परस्य सक्तस्य
अतएव कचे केशे । जालेकवचनम् । शिखायामिति वा गृहीत्वा भुवि पाति-
तस्य शत्रोः सैन्धवस्य सम्यक् ताडने विषये । आत्मनः पाणेः वामं पदं च
सच्छात्रयामास सहाध्यायिनं चक्रे, पाणिना पादेन च ताडितवानित्यर्थः ॥ ७६ ॥

सौवीरेति । अथ ताडनानन्तरं सौवीरो देशविशेषः तस्य भर्तुः राज्ञः
सैन्धवस्य मूर्धनि पवनात्मभुवा पवमानभुवा भीमेन (कर्त्रा) क्षुरेण वाणविशेषेण
करणेन कृप्ताः निर्मिताः पञ्चचूडाः शिखाः त्रास एव अम्बूनि जलानि तैः अन्तः
मनसि शाम्यतः निर्वाणं गच्छतः स्मरशराणां ये अनलाः अग्नयः तत्पञ्चकस्य
इङ्गालेभ्यः सिक्ताङ्गारेभ्यो ये धूमकलिकाः कुञ्जालाकृतिधूमाः त इवेत्युल्लेखः ।
विरेजुः ॥

विमतमिति । भूपः धर्मराजः अनुजाभ्यां भीमार्जुनाभ्यां नीतं निकटं
प्रापितं केशैः यो भारः केशसंचयश्च तस्मिन् हृते सत्यपि कृता नतिः नम्रत्वं

पाठा०—१ ‘विद्यामिव विनयविपर्ययः कृष्णामिव विमुच्य’.

त्वदसुहरणमार्गे दुःशलैवार्गला नः

क्वचिदपि कुरु मैवं कुत्सितेत्युत्ससर्ज ॥ ७८ ॥

दीनधीः स तपसा हिमशैले दृक्पथं पुरहराद्गृह्यालोः ।

आददे वरमथो विजयौ द्वावन्तरेण युधि पाण्डवरोधम् ॥ ७९ ॥

पार्थाश्च कृच्छ्रादुत्तीर्णा पार्ष्णीं प्राप्य रेमिरे ।

हेमन्तात्पद्मिनीं मुक्तां हेलेरिव कराङ्कुराः ॥ ८० ॥

तत्रान्तरे ज्वलितवर्णवपुः कदाचि-

दङ्गेषु शब्द इव कर्णमवाप्य रात्रौ ।

भासांपतिः कृतनमस्करणाय तस्मै

प्रेम्णाशिषः प्रणिजगाद यवीयसीं गाम् ॥ ८१ ॥

नमस्कारश्च येन तादृशं शिरः यस्य तथोक्तम्, लज्जाभयाभ्यामिति भावः । विमतं शत्रुं तं सैन्धवं वीक्ष्य स्मितं मन्दहासः आस्ये मुखे यस्य तथोक्तः सन् । हे कुत्सित निन्ध ! नः अस्माकं तव असूनां प्राणानां हरणमेव मार्गः तस्मिन्, तत्प्रवृत्तावित्यर्थः । दुःशला त्वत्पत्नी अस्मद्गमिनी च या सा अर्गला प्रतिबन्ध-
कैव, तद्वैधव्यभयात् त्वां निहन्म इत्यर्थः । क्वचित् 'इतः परं कुत्राप्येवं कुत्सितं परदारहरणादि मा कुरु, तत्र दुःशलायाः प्रतिबन्धकत्वासंभवे सद्यो हन्युरेव' इति भावः, इत्युक्त्वेति शेषः । उत्ससर्ज विसृष्टवान् । अत्र विनापि नमनकारणं केदाभारं तदुत्पत्तिवर्णनाद्विभावनालंकारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७८ ॥

दीनेति । अथो अनन्तरं दीना खिन्ना धीः मनः यस्य तथोक्तः स सैन्धवः हिमशैले तपसा हेतुना दृक्पथं चक्षुर्विषयत्वं गृह्यालोः । ग्रहीतुः । 'स्पृहिगृहि-' (पा. ३।२।१५८) इत्यादिना आलुच । पुरहरात् शंभोः द्वौ विजयौ जयं अर्जुनं च अन्तरेण विना युधि युद्धे पाण्डवानां शिष्टानां चतुर्णां रोधं निरोधमात्रमेव वरं लेभे प्राप्तवान् । अर्जुनस्य देवैरप्यजेयत्वात्तत्सहितानां रोधमात्रमप्यशक्य-
मेवेति भावः । स्वागता वृत्तम् ॥ ७९ ॥

पार्था इति । पार्थाश्च धर्मराजादयोऽपि कृच्छ्रात् कष्टात् सैन्धवकृतात् । उत्तीर्णा निर्मुक्तां पार्ष्णीं द्रौपदीं हेलैः सूर्यस्य कराः अङ्कुरा इव अङ्कुरतुल्य-
किरणाः । 'हेलिरालिङ्गने सूर्ये' इति विश्वः । हेमन्तात् ऋतोः मुक्ताम्, गतहिम-
बाधामित्यर्थः । पद्मिनीमिव प्राप्य रेमिरे चिक्रीडुः । उपमालंकारः ॥ ८० ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेव समये कदाचित् रात्रौ ज्वलितवर्णं उज्ज्वल-
कान्ति वपुः यस्य सः उज्ज्वलाक्षरशरीरश्च भासांपतिः सूर्यः । शब्दः घटादिपद-
मिव अङ्गेषु जनपदविशेषेषु करचरणादिषु च कर्णं राधेयं श्रोत्रं च अवाप्य । कृतं

अहमहरधिनाथोऽनुग्रहान्मे पृथाया-

मयि जननमगास्त्वं वत्स ! कोशो गुणानाम् ।

तदिदमिह रहस्यं शासनं गृह्यतां मे

तनयकुशलयोगे तातपादा यतन्ते ॥ ८२ ॥

मुखसंधानविश्लेषमुक्ते कवचकुण्डले ।

तवैते भूषणे शोभां तन्वाते परदुर्लभाम् ॥ ८३ ॥

एतानि याचकमिह द्विजवेषगूढं

मा लब्धकामममराधिपतिं कृथास्त्वम् ।

आज्ञापथात्स्खलसि चेदणुमात्रमस्मा-

द्बध्यो भविष्यसि सुखेन रणे रिपूणाम् ॥ ८४ ॥

नमस्करणं नमस्कारः येन तथोक्ताय तस्मै कर्णाय आशिषः 'चिरं जीव' इत्यादे-
राशीर्वादस्य यवीयसीं कनिष्ठाम्, तदनन्तरामिति यावत् । गां वाचं वक्ष्यमाणां
प्रेम्णा पुत्रवात्सल्येन प्रणिजगाद उक्तवान् । श्लिष्टविशेषणयमुपमा ॥ ८१ ॥

उक्तप्रकारं त्रिभिराह—अहमिति । अयि वत्स हे पुत्र ! अहं अहः
दिवसस्य अधिनाथः सूर्यः गुणानां शौर्यौदार्यादीनां कोशः राशिः त्वं मे
मम अनुग्रहात् पृथायां कुन्त्यां जननं उत्पत्तिं अगाः प्राप्तवानसि, जातो-
ऽसीत्यर्थः । तत् तस्मात् मत्पुत्रत्वाद्धेतोः रहसि एकान्ते भवं रहस्यं इदं
वक्ष्यमाणं मे शासनं आज्ञा इह इदानीं गृह्यताम्, त्वयेति शेषः । नन्वपट्टो-
ऽपि किमिति वक्ष्यसीत्यत आह—तनयेति । तनयानां कुशलस्य क्षेमस्य योगे
संघटने विषये तातपादाः पूज्याः पितरः यतन्ते उद्योगं कुर्वन्ति । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

मुखेति । अयि वत्स ! मुखेत्युपलक्षणमन्तस्यापि । तथा च आद्यन्ताभ्यां
संधानविश्लेषाभ्यां धारणमोचनाभ्यां च मुक्ते रहिते । सहजत्वाद्बुद्ध्याद्यतन्ते,
वर्जितसंयोजनवियोजने चेत्यर्थः । कवचं कुण्डलं च उभे एते भूषणे परैर्दुर्लभां
तव शोभां तन्वाते कुरुतः । अत्र 'मुखसंधान-' इत्यादिपदार्थस्य विशेषणगत्या
अनन्यसामान्यशोभाकरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ८३ ॥

एतानीति । अयि वत्स ! एतानि सहजकवचकुण्डलानि याचकं याचिष्य-
माणम् 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' (पा. २।३।७०) इति कृद्योगे षष्ठीप्रति-
षेधः । अत्र 'याचकं सन्तम्' इति नृसिंहप्रलपितं च्युतसंस्कारदोषादुपेक्ष्यम् ।
द्विजवेषेण ब्राह्मणरूपेण गूढं प्रच्छन्नम्, निजयाज्ज्ञानहृत्त्वादिति भावः । अमरा-
धिपतिं इन्द्रं त्वं इह कवचकुण्डलयाज्ञाविषये लब्धकामं मा कृथाः मा कुरु ।

इत्थं निशम्य तां वाचं राधेयो रचितस्मितः ।

हर्षादञ्जलिना साकमाददे प्रतिभाषितम् ॥ ८५ ॥

तवार्यमेति प्रथितेऽपि शब्दे ममार्य ! मेत्यर्थिजनेषु दानम् ।

निषेधरूपे निदधाति मार्गे पदं कथं वा भवदीयजिह्वा ! ॥ ८६ ॥

सततं सदर्थिसदसे बहु दातुं

सकुतूहलस्य पुरुषस्य जगत्याम् ।

उदकोर्मिका करधृता हि विभूषा

कनकोर्मिका तु परमञ्जुलिभारः ॥ ८७ ॥

दिवसेश ! यः खलु शयः प्रतिकर्तुं

धृतलालसो भवति नार्थिषु दैन्यम् ।

चैपरीत्ये का हानिरत आह—आज्ञेति । अस्मात् आज्ञापथात् मच्छासनमार्गात् अणुमात्रं अत्यल्पमपि स्खलसि चेत् लङ्घयसि यदि तदा रणे रिपूणां सुखेन अनायासेन वध्यः हन्तुं शक्यः भविष्यसि ॥ ८४ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारां तां वाचं 'कवचकुण्डलानीन्द्राय मा देहि' इत्यात्मिकां निशम्य श्रुत्वा राधेयः कर्णः हर्षात् रचितस्मितः कृतदरहासः सन् प्रतिभाषितं प्रत्युक्तं अञ्जलिना साकं नमस्कारेण सह आददे जग्राह, सनमस्कारं प्रत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८५ ॥

तवेति । हे आर्य ! तव 'अर्यमा' इत्यात्मके शब्दे दातृपुत्रकस्य दातुश्च वाचके प्रथिते सत्यपि अर्थिजनेषु याचकेषु विषये मम दानं माऽस्त्विति निषेधरूपे दाननिवृत्त्यात्मके मार्गे वाक्यरूपे भवदीयजिह्वा पदं पादं उच्चारणात्मकं, 'कथं वा' इत्याश्चर्येण, निदधाति निक्षिपति, दानं मा कुर्विति कथं वेदतीत्यर्थः । दातृपुत्रकस्य स्वयं दातुः निषेधवाक्यस्य च विरूपयोर्घटनात्मको विषमप्रभेदः । 'यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा । यः खलु वै ददाति सोऽर्यमा' इति श्रुतिः ॥ ८६ ॥

सततमिति । किंच हे आर्य ! जगत्यां लोके सतां साधूनां अर्थिनां याचकानां च सदसे सभायै बहु अपरिमितं अर्थं दातुं कुतूहलेन सहितस्य सकुतूहलस्य पुरुषस्य करे धृता उत्सर्गार्थं निहिता उदकस्य ऊर्मिका हि धारैव विशेषेण भूषा भूषणं, कनकमयी ऊर्मिका अञ्जुलीयकं तु परमत्यन्तं अञ्जुलीनां भारः भारहेतुर्हि । अत्र दानस्तुत्या तन्निषेधनिन्दाप्रतीतेर्व्याजस्तुत्यलंकारः । 'ऊर्मिका त्वञ्जुलीये स्याद्वाक्त्री भङ्गितरङ्गयोः' इति वैजयन्ती । सुमङ्गलीवृत्तम् । 'सजसाः सगौ यदि सुमङ्गलिकेयम्' इति लक्षणात् ॥ ८७ ॥

दिवसेति । हे दिवसेश सूर्य ! यः शयः पाणिः । 'पञ्चशाखः शयः पाणिः'

प्रतिपादयेत्स तु कथं पुरुषस्य

प्रतिकूलवर्णनिजनामपदार्थम् ॥ ८८ ॥

यश एव जन्मफलमात्मवतामिदमेषितव्यमतियत्नभरात् ।
अपि भूषितं गुणगणैरपरैरयशस्विनं न जगदाद्रियते ॥ ८९ ॥
व्यापृता वितरणोपनिषत्सु व्याहरन्ति हि विपश्चिदधीशाः ।
स्पर्शनेन रहिताविति हेतोर्लुब्धकं च कुणपं च समानौ ॥ ९० ॥

दृष्टे वनीपकजने वदनं स्मितेन

दानाम्बुना करतलं यशसा दिशश्च ।

इत्यमरः । अर्थिषु याचकेषु दैन्यं दारिद्र्यं प्रतिकर्तुं निराकर्तुं धृतः लालसः महा-
मिलाषः येन तथोक्तः न भवति । ‘खलु’ इति वाक्यालंकारे । स यशस्तु प्रतिकूलौ
वैपरीत्यं गतौ वर्णौ शकार-यकारौ यस्मिंस्तस्य निजनाम्नः पदस्य ‘यशः’शब्दस्य
अर्थं कीर्तिं पुरुषस्य कथं केन प्रकारेण प्रतिपादयेत् आर्जयेत् ? न केनापि प्रका-
रेणेत्यर्थः । ‘संग्रहैकपरः प्रायः समुद्रोऽपि रसांतले’ इत्यभियुक्तोक्तेरदातुः कदापि
न भवेत् कीर्तिरिति भावः । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

तर्हि कीर्तिरेव माऽस्त्वित्यत आह—यश इति । आत्मवतां देहभृतां यशः
कीर्तिरेव जन्मनः फलं इति हेतोः । इदं यशः यत्नस्य भरात् अतिशयात्
एषितव्यं काङ्क्षणीयम् । यतः जगत् लोकः अपरैः यशोभिन्नैः गुणानां धैर्यशौर्य-
गाम्भीर्यादीनां गणैः भूषितमपि अयशस्विनं कीर्तिशून्यं पुरुषं नाद्रियते नापेक्षते ।
‘प्रियः प्रजानां दातैव न पुनर्द्रविषेश्वरः’ इत्युक्तत्वादिति भावः । अत्रोत्तरवाक्या-
र्थस्य कीर्त्या अनावश्यकत्वे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ ८९ ॥

व्यापृता इति । किंच वितरणोपनिषत्सु दानवेदान्तेषु व्यापृताः परि-
शीलकाः, दानमाहात्म्यसारसर्वस्वविद इति यावत् । विपश्चिदधीशाः पण्डित-
श्रेष्ठाः लुब्ध एव लुब्धकः तं कुणपं कृष्णं शवं च द्वावपि स्पर्शनेन दानेन
स्पर्शेन च रहितौ शून्यौ इत्युक्तप्रकाराद्धेतोः समानौ मिथस्तुल्यौ व्याहरन्ति
कथयन्ति । ‘हि’ प्रसिद्धौ । ‘स्पर्शो ना मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं तथा’ इति
वैजयन्ती । लुब्धोऽकीर्तिर्जीवन्नपि मृतकल्प एवेत्यर्थः । अत्र स्पर्शनस्य श्लेष-
भित्तिकाभेदाध्यवसितस्य साम्यकथनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमुपमैकवाच-
कानुप्रवेशसंकीर्णम् ॥ ९० ॥

दृष्ट इति । दाता वनीपकजने दृष्टे सति । ‘वनीपको याचनको मार्गणो
याचकार्थिनौ’ इत्यमरः । स्वयं प्रकृत्यैव, न तु कारणान्तरेणेत्यर्थः । विवशः परवशः
सन् स्मितेन वदनं दानाम्बुना करतलं यशसा दिशश्च शुभीकरोति तादृशं प्रकृ-
त्या दातारं प्रतिनिवर्तयितुं दानाद्वारयितुं कः क्षमेत शक्नुयात् ? न कोऽपीत्यर्थः ।

शुभीकरोति विवशः स्वयमेव दाता

कस्तादृशं प्रतिनिवर्तयितुं क्षमेत ॥ ९१ ॥

वाञ्छामनासेन वनीपकेन सहासवो दातृजनस्य यान्ति ।

तदद्य शक्रार्चनया धृतासोर्भावी वधो मे परमो हि लाभः ॥ ९२ ॥

यद्गोष्ठीप्रतिहारभूतलशिला चिन्तामणिः कल्पका

यस्यारामवृत्तिद्रुमाश्च सुरभिः सा होमधेनुः पुनः ।

तादृग्याचति चेदुपेत्य मधवा संपूर्य तत्कामनां

त्रैलोक्यस्थवदान्यसंसदुपरि स्यामेष मे निश्चयः ॥ ९३ ॥

अत्र वाक्यार्थत्रयेण दातुर्दाननिवारणाशक्यत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदः । केवल-
प्रकृतानां वदनकरतलदिशां धवलीकरणेनौपम्यगम्यकतुल्ययोगिताभेदश्चैकवाच-
कानुप्रवेशसंकीर्णौ ॥ ९१ ॥

वाञ्छामिति । किंच दातृजनस्य असवः प्राणाः वाञ्छां मनोरथं अनासेन
अप्राप्तेन वनीपकेन सह यान्ति निर्गच्छन्ति, मरणादप्यधिका जायतेऽपकीर्ति-
रित्यर्थः । 'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' (भ. गी. २।३४) इत्युक्तत्वा-
दिति भावः । तत् तस्मात् अद्य इदानीं शक्रस्य इन्द्रस्य अर्चनया कामितपूरणा-
त्मिकया पूजया हेतुना धृतासोः आगतप्राणस्य मे भावी कवचकुण्डलत्यागेन
कालान्तरे शत्रुभिः करिष्यमाणः वधः परमः अतिकाम्यः लाभः । 'हिः' अव-
धारणे । अशुभस्य कालहरणं कर्तव्यमिति प्रसिद्धेरिति भावः ॥ ९२ ॥

यदिति । किंच चिन्तामणिर्नाम कामधेन्वादिवत्कामितार्थदं रत्नं सः
यस्य इन्द्रस्य गोष्ठाः आस्थानमण्डपस्य प्रतिहारभूतले द्वाराप्रदेशे शिला बद्ध-
पाषाणः । कल्पकाः कल्पवृक्षाः यस्य इन्द्रस्य संवन्धिनः आरामस्य नन्दनस्य
वृत्तिद्रुमाः आवरणवृक्षाः । सा प्रसिद्धा सुरभिः कामधेनुः होमस्य पयसाग्निहोत्रस्य
धेनुः, गौरिति तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । भवतीति यथायोगं योज्यम् । तादृक्
चिन्तामणि-कल्पवृक्ष-कामधेनुमान् मधवा इन्द्रः उपेत्य मां प्रत्यागत्य याचति
चेत् भिक्षते यदि । तस्य इन्द्रस्य कामनां मनोरथं संपूर्य त्रैलोक्यस्थानां भुवन-
त्रये वर्तमानानां वदान्यानां दातृणां या संसत् सभा तस्याः उपरि अग्रभागे
स्यां वर्तेयम् । एष उक्तप्रकारः मे मम निश्चयः निष्कर्षः । अत्र चिन्तामण्यादि-
मतोऽपीन्द्रस्य याज्ञप्रसङ्गेन तैरप्यपूरणीयस्तन्मनोरथ इति तत्पूरणस्य त्रैलोक्य-
स्थवदान्योपरितनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९३ ॥

वीक्ष्य वन्ध्यवचनोऽपि गुणज्ञो विस्मयाम्बुनिधिवीचिषु मग्नः ।
पद्मवन्धुरिति वादिनमेनं पाटलस्मितरुचिर्गिरमूचे ॥ ९४ ॥

अये वत्स ! भवतो भाषितं क्षममेव स्थूललक्षाणाममूढशं तु तव
मतं पुनरपि मम रसनां निदेशावशेषपथपान्थां निर्मिमीते ॥

अथवा त्वं शुनासीरस्य मनीषितस्य पूरणात्पूर्वमेव पूर्वदेवगर्वनिर्वा-
पणधूर्वहतया कुलिशमपि चिरारूढकलङ्काङ्कुरजर्जरितधाराशतमातन्वतीं
तदीयां शक्तिमाधत्स्वेति ॥

वीक्ष्येति । अथ इत्युक्तप्रकारेण वादिनं वदन्तं पुनं कर्णं वीक्ष्य वन्ध्यं
निष्फलं वचनम् 'मा पूरय मनोरथमिन्द्रस्य' इत्यात्मकं यस्य तथोक्तोऽपि गुणज्ञः,
नतु गुणमेव दोषत्वेन ज्ञातेत्यर्थः । अत एव विस्मयस्य आश्चर्यस्येव अम्बुनिधेः
वीचिषु तरंगेषु मग्नः, अतिविस्मित इत्यर्थः । पद्मानां वन्धुः सूर्यः । पाटला श्वेत-
रक्ता अधरव्यापनादीषदरुणा, स्वतः श्वेतेति यावत् । स्मितस्य रुचिः यस्य
तथोक्तः सन् । गिरं वाचं वक्ष्यमाणां ऊचे उक्तवान् । ब्रूजः कर्तारि लिटि
वच्यादेशः । अत्र गुणज्ञत्वस्य अतिविस्मयहेतुत्वात् पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन
अङ्गेन विस्मयाम्बुनिधीति रूपकं संकीर्णम् । तस्य च वचनस्य नैष्फल्यरूपप्रतिबन्ध-
कसत्त्वेऽपि तदुत्पत्तिवर्णनात्मिकया विभावनया संसृष्टिः । स्वागतावृत्तम् ॥ ९४ ॥

अये इति । अये वत्स हे पुत्र ! भवतः तव संबन्धि भाषितं वचनं अप्यात्म-
वधमङ्गीकृत्येन्द्रस्य वाञ्छां पूरयिष्यामीत्यात्मकं स्थूललक्षाणां बहुप्रदानां क्षमं
उपपन्नमेव, भवादृशानामिति शेषः । हे पुत्र ! अमूढशं उक्तविधम् । 'अदसोर्दशो-
र्योगे' इत्याद्यत्वदीर्घयोः 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' (पा. ८।२।८०) इति दस्य च
मत्वम्, अस्य चोत्वं च । तव मतं प्राणालयेऽप्यनुज्झनीयम् । 'दानव्रतं
तु मम मे रसनां जिह्वां पुनरपि, उक्तप्रकारादन्यथेत्यर्थः । निदेशावशेषः आज्ञा-
वाक्यशेष एव पन्थाः तत्पथः तस्मिन् पान्थां गच्छन्तीम् । 'पन्थो ण नित्यम्'
(पा. ५।१।९६) इति णप्रत्ययः पन्थादेशश्च । ततष्टाप् । 'पान्थीम्' इति पाठः
ग्रामादिकः । निर्मिमीते करोति, निदेशशेषं किंचिद्वच्मीत्यर्थः ॥

अथवेति । अथवा, उक्तार्थः असंमतश्चेदित्यर्थः । इतीदं काचित्कं पाठम् ।
त्वमिति । हे वत्स ! त्वं शुनासीरस्य इन्द्रस्य । 'वृद्धश्रवाः शुनासीरः' इतीन्द्र-
पर्यायेष्वमरः । मनीषितस्य कामितस्य पूरणात् पूर्वमेव स्वयं पूर्वदेवानां सुरद्विषां
गर्वस्य निर्वापणे शमने धूर्वहतया भारवाहित्वेन हेतुना कुलिशं वज्रायुधमपि
चिरादारूढेन लग्नेन कलङ्काङ्कुरेण जर्जरितं तुच्छितं धाराणां कोटीनां शतं यस्य

ततस्तथेति परमङ्गीकृत्य पश्यतस्तनूजस्य समक्षमचिरेण स मरीचि-
माली चरमाचलशिखरपरिशील्यमानविहारमिहापि समाचचार ॥

कतिपयदिने काले याते ततो मरुतां पतिः

सदसि तनयं भानोरेत्यार्थिचादुशताकुले ।

कवचमतुलं वाचाऽयाचत्सकुण्डलमादरा-

दयमपि तथेत्युक्त्वा शक्तिं ततो जगृहेऽद्भुताम् ॥ ९५ ॥

नकारमेते वहतो रिपू ममेत्यमर्षभारादिव शस्त्रधारया ।

सुतो रवेर्दशनैर्कर्णवेष्टने स्वयं समुत्कृत्य ददौ विडौजसे ॥ ९६ ॥

तथोक्तं आतन्वतीं कुर्वतीं तस्य इन्द्रस्य इमां तदीयां शक्तिं नाम आयुधं
आधत्स्व गृहाण, प्रत्युपकारद्वारेति भावः । इति निदेशावशेषपथपान्थां निर्मि-
मीत इति पूर्वोक्तान्वयः ॥

तत इति । ततः तथा 'इन्द्राच्छक्तिं गृहीयाम्' इति परं श्रुतं अङ्गीकृत्य
पश्यतस्तनूजस्य कर्णस्य समक्षं प्रत्यक्ष एव सः मरीचिमाली सूर्यः चरमाचलस्य
अस्तगिरेः शिखरे परिशील्यमानं क्रियमाणं विहारं क्रीडाम्, अस्तमयमिति यावत् ।
इह कर्णपुरोभागोऽपि अचिरेण सत्वरं समाचचार कृतवान् अन्तर्हितवान् ॥

कतीति । ततः अनन्तरं कतिपयानि कानिचिद्दिनानि यस्मिन् तस्मिन् काले
याते गते सति मरुतां देवानां पतिः इन्द्रः अर्थिनां याचकानां चादुशतैः प्रिय-
वाक्यशतैः आकुले सान्द्रे सदसि सभायाम् । 'स्त्रीनपुंसकयोः सदः' इत्यनुशास-
नात् नपुंसकत्वम् । भानोः सूर्यस्य तनयं कर्णं एव प्राप्य अतुलं सहजत्वाद-
सदृशं कुण्डलाभ्यां सहितं सकुण्डलं कवचं वाचा 'देहि' इत्यात्मिकया अयाचत्
भिक्षितवान् । याचतेः कर्तरि लङ् । अयं कर्णोऽप्यादरात् तथा 'दास्यामि' इति
उक्त्वा ततः याचमानकवचकुण्डलात् इन्द्रात् अद्भुतां लोकोत्तरां शक्तिं आयुध-
विशेषं जगृहे गृहीतवान् । हरिणद्भुतावृत्तम्—'रसयुगहयैश्छिन्नां न्सौ त्रौ स्लगा
हरिणद्भुता' इति लक्षणात् ॥ ९५ ॥

नकारमिति । एते दशनकर्णवेष्टने नकारं नाक्षरं निषेधार्थकं वहत-
विभृतः, स्वनाम्नीति शेषः । अतः कारणात् मम दातुः रिपू शत्रू इत्युक्तप्रका-
रात् अमर्षभारात् कोपातिशयादिवेत्युल्लेक्षा । रवेः सुतः कर्णः शस्त्रस्य असेः
धारया अञ्जलेन समुत्कृत्य उरपाठ्य दशनकर्णवेष्टने कवचकुण्डले विडौजसे
इन्द्राय स्वयं ददौ दत्तवान् । 'तनुत्रं वर्म दशनम्', 'कुण्डलं कर्णवेष्टनम्', 'विडौजाः
पाकशासनः' इति सर्वत्रामरः ॥ ९६ ॥

पाठा०—१ 'रिपु'. २ 'दर्शन'.

टिप्प०—१ अत्र वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायात् कवच-कुण्डलयोर्नकारवाहकत्वम-
वसेयम् । Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

निशम्य तत्कल्पतरोहिण्या च्युतैश्चिरार्जितैस्त्यागयशोभरैरिव ।
 सुपर्वमुक्तैः कुसुमैर्न केवलं तदङ्गमङ्गाश्च सुगन्धयोऽभवन् ॥९७॥
 जाग्रत्सु सर्वावयवेषु तस्य कर्णस्य कर्णः पुनरर्थिने स्वाम् ।
 हिरण्मयीं यद्विततार भूषां तन्नामसाम्यं ध्रुवमत्र हेतुः ॥ ९८ ॥

आपृच्छय तं तदनु नाकपतिः सुधर्मा-
 मासाद्य सिद्धमरुदप्सरसां समाजे ।

प्राशंसदस्य चरितं सविधे सुरभ्या
 रोमन्थमप्यविगणय्य निशम्यमानम् ॥ ९९ ॥

निशम्येति । तत् कर्णस्य सहजकवचकुण्डलदानं निशम्य श्रुत्वा हिया
 लज्जया च्युतैः गलितैः, तादृग्दानस्य तत्राप्यसंभवादिति भावः । चिरादार्जितैः
 त्यागेन वितरणेन ये यशोभराः कीर्त्यतिशयाः कल्पवृक्षीयाः तैरिव स्थितैः सुपर्व-
 भिः देवैः मुक्तैः विसृष्टैः कुसुमैः पुष्पैः तस्य कर्णस्य अङ्गं केवलं शरीरमेकमेव
 सुगन्धि नाभवत्, किंतु अङ्गाश्च अङ्गाख्याश्च जनपदा अपि कर्णपाल्याः सुगन्धयः
 मनोहरगन्धाः अभवन्, अतिमहती पुष्पवृष्टिरासीदित्यर्थः । 'अङ्गं गात्रान्तिको-
 पायप्रतीकेष्वप्रधानके । अङ्गो देशविशेषे स्यात्' इति विश्वः । असंबन्धे संबन्ध-
 रूपातिशयोक्तिः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ९७ ॥

जाग्रत्स्विति । तस्य कर्णस्य सर्वेषु अवयवेषु करचरणादिषु जाग्रत्सु विद्य-
 मानेषु सत्स्वपि कर्णः पुनः श्रोत्रमेव स्वां स्वीयां हिरण्मयीं काञ्चनीम् । 'दाण्डि-
 नायन-' (पा. ६।४।१७४) इत्यादिना निपातः । भूषां कुण्डलं अर्थिने इन्द्राय
 विततार दत्तवान् । इति यत् । अत्र कुण्डलदाने तेन कर्णेन सह नाम्ना कर्णेति
 संज्ञया यत्साम्यं तुल्यत्वं तत् ; तस्येति शेषः, श्रोत्रस्येत्यर्थः । हेतुः ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा ।
 यद्यपि करचरणादिभिरपि कवचदानं कृतं तदस्यापि तुल्यम्, इदं त्वधिकमित्यु-
 त्प्रेक्षितमिति ध्येयम् । अत्रोक्तोत्प्रेक्षया तन्नामासाम्यमात्रस्यापि तथा दानहेतुत्वे
 किमु वक्तव्यं तद्दाननैसर्गिकत्वमित्यर्थापत्तिप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ९८ ॥

आपृच्छयेति । तदनु कवचकुण्डलदानानन्तरं नाकस्य स्वर्गस्य पतिः
 इन्द्रः तं कर्णं आपृच्छय गच्छामीत्युक्त्वा सुधर्मा देवसभां आसाद्य प्राप्य
 सिद्धानां नारदादीनां देवयोनिविशेषाणां वा मरुतां देवतानां अप्सरसां च समाजे
 संघे अस्य कर्णस्य चरितं तथाविधं दानचारित्रं सविधे समीपे सुरभ्या काम-
 धेन्वा रोमन्थं चर्वितचर्वणमपि अविगणय्य दूरीकृत्य निशम्यमानं श्रूयमाणं
 यथा स्यात् तथा प्राशंसत् प्रकर्षेण स्तुतवान् । शरीरमुत्कृत्य दानस्य तस्या
 अप्यसंभवादिति भावः ॥ ९९ ॥

पाठा०—१ 'तद्विततार'.

टिप्प०—१ धेनूनां विश्रान्तिसमये रोमन्धे परमादरोऽस्ति; तत्राप्यादरं त्यक्त्वाऽलौ-

तावत्पार्थास्तेऽपि पुनः काम्यकसीमां

हित्वा संघैर्भूविबुधानामनुयाताः ।

तीर्थव्रातान्विस्मृतपूर्वानवगाढं

वध्वा साकं द्वैतवनारण्यमवापुः ॥ १०० ॥

तत्र कदाचिदाश्रमद्वारि 'हा हा महाभागाः ! मम होमसौधन-
मरणिमपहृत्य हरिणोऽयमितो^१ धावति' इति वाष्पायमाणस्य कस्यचिदंश-
जन्मनः शोकनिवारणाय चक्रीकृत्य चापमनुधावतस्तान्पार्थान् पार्श्वलता-
ताडतानुषक्तनवकिसलयजालमुत्प्लवनवेगपवनवह्निर्ज्वलद्बह्निशिखाकन्दल-
मिवारणिं विषाणया विभ्राणः कतिषुचित्पदेषु सुग्रह इव कतिषुचिद्वुरा-
सद इव विचित्रंगतिः कोऽपि कृष्णसारो दूरमी^२कृष्य स्वयमन्तरधात् ॥

तावदिति । तावत् तदानीं ते पार्था अपि काम्यकस्य वनस्य सीमां हित्वा
भूविबुधानां ब्राह्मणानां संघैः अनुयाताः सन्तः पूर्वं विस्मृतान् मार्गवशादिना
असेवितान् तीर्थानां पुण्यसरसां व्रातान् समूहान् अवगाढुम्, तत्र स्नातु-
मित्यर्थः । पुनरपि द्वैतवनं नाम अरण्यं वध्वा साकं द्रौपद्या सह अवापुः प्राप्तवन्तः ।
मत्तमयूरीवृत्तम्—'वेदै रन्ध्रैस्तौ यसगा मत्तमयूरी' इति लक्षणात् ॥ १०० ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने कदाचित् हे महाभागाः महानुभावाः पाण्डवाः ! मम
होमस्य साधनं अग्निमन्थनद्वारा कारणं अरणिं अपहृत्य अयं हरिणः कुरंगः इतः
मार्गात् धावति । 'हा हा' इत्यतिखेदे । इति उक्तप्रकारं आश्रमस्य द्वारि अग्रदेशे
वाष्पायमाणस्य रुदतः कस्यचित् अग्रजन्मनः ब्राह्मणस्य शोकस्य निवारणाय
चापं चक्रीकृत्य गुणाकर्षणेन कुण्डलीकृत्य अनुधावतः द्रुतमनुगच्छतः तान्
पार्थान् पार्श्वयोर्भूयो^३ लताः तासां ताडनेन संघर्षणेन अनुषक्तं लग्नं नवानां
किसलयानां जालं वृन्दं यस्मिंस्तम् । अत एव उत्प्लवनेषु ऊर्ध्वलङ्घनेषु यो वेगः
तेन यः पवनः वायुः तेन बहिर्ज्वलन्तः बह्निशिखानां अग्निज्वालानां कन्दलाः
अङ्कुराः यस्मिन् तथोक्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अरणिं अग्निमन्थनदारु विषाण-
या शृङ्गेण विभ्राणः कतिषुचित्पदेषु पादन्यासेषु सुग्रहः अनायासेन ग्रीहीतुं
शक्य इव कतिषुचित्पदेषु दुरासदः दुर्ग्रह इव विचित्राः आश्चर्याः गतयः यस्य
सः कोऽपि दुर्ज्ञेयः कृष्णसारः कुरङ्गः दूरं दूरदेशं आकृष्य लाभाशया नीत्वा स्वयं
अन्तरधात् अन्तर्हितवान् ॥

पाठा०—१ 'सार्धम्'. २ 'हा महाभागाः'. ३ 'साधनमपहृत्य'. ४ 'इत-
स्ततः'. ५ 'गृहमेधिनः'. ६ 'स्तान्पार्श्वलता'. ७ 'उत्प्लव्य धावनवेग'. ८ 'ज्वलित-
गर्भविह'. ९ 'विषाणया'. १० 'चित्रगतिः'. ११ 'अपाकृष्य'.

तदनु ललाटन्तपनखम्पचहेलिधूलिभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामुदन्यावदान्यमहिम्नि दिनयौवने^३ प्रादुर्भवति सति प्रकृतमर्थमिव पानीयमपि इतस्ततो विचिन्वद्भिरनुजैः सह कस्यचिद्विशालस्य वनशालस्य मूलभुवं तच्छायामण्डलमिव पाण्डवः शनैः शनैरुपससर्प ॥

तत्रानिलैः कमलगन्धिभिरुच्यमाना-

माशां गतेषु सलिलाय चिरायितेषु ।

भीमादिषु क्षितिभुजा परितप्य भेजे

तेषां पदानुसरणादथ कापि वापी ॥ १०१ ॥

तदन्विति । तदनु कृष्णसारान्तर्धानानन्तरं ललाटन्तपतीति ललाटन्तपः । नखान् पचतीति नखम्पचः, शिरःपाददाहिनावित्यर्थः । हेलिः सूर्यः धूलिः रजः ययोस्ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां आकाशभूमिभ्यां उदन्यायाः पिपासायाः वदान्यः दाता महिमा प्रभावः यस्मिन् तस्मिन्, अतितृष्णाजनक इत्यर्थः । 'उदन्या तु पिपासा तृद्' इत्यमरः । दिनस्य अह्नः यौवने मध्यभागे, मध्याह्नकाल इति यावत् । प्रकृतमर्थं अरणिमिव हरिणमिव वा । पानीयं जलमपि इतस्ततः विचिन्वद्भिः अन्विषद्भिः अनुजैः भीमादिभिः सह पाण्डवः धर्मराजः विशालस्य विस्तीर्णस्य कस्यचित् वने शालस्य वृक्षस्य मूलभुवं मूलदेशं प्रति तस्य वनशालस्य च्छायामण्डलः अनातपविम्ब इव शनैः शनैर्गत्यातपश्रमात् मन्दं मन्दं उपससर्प समीपं गतवान् । अत्र च्छायामण्डल-पाण्डवयोः शनैः शनैर्मूलोपसर्पणेनौपम्यस्य गम्यत्वात् तुल्ययोगिताभेदः । अस्य च अरणि-जलयोरन्वेषणेनौपम्यगमकतुल्य-योगिताभेदेन संसृष्टिः ॥

तत्रेति । तत्र वृक्षमूले कमलगन्धिभिः पद्मसौरभवाहिभिः अनिलैः वायुभिः उच्यमानाम् । अत्रास्ते पद्मिनीति सूच्यमानामित्यनुमानालंकारः । आशां दिशं प्रति सलिलाय उदकमानेतुम् । इति 'क्रियार्थ-' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । गतेषु भीमादिषु चतुर्षु चिरायितेषु चिरादप्यनागतेषु सत्सु । अथ क्षितिभुजा धर्मराजेन परितप्य 'किमेषामत्याहितं यतोऽद्यापि नागच्छन्ति?' इत्यनुतप्य तेषां भीमादीनां संबन्धिनां पदानां पादनिक्षेपस्थानानां अनुसरणात् अनुसृत्य गमनात् । 'तत्कृत्य-' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी वा । कापि इयं एतादृशीति दुर्ज्ञेया वापी दीर्घिका भेजे प्राप्ता । भजतेः कर्मणि लिट् ॥ १०१ ॥

पाठा०—१ 'तदनन्तरम्'. २ 'महिमनि'. ३ 'यौवने प्रकृतमर्थमिव'.

४ 'तच्छाय'.

तस्यास्तटे कमलिनीदलपात्रपाणी-
स्तान्पङ्क्तिशो निपतितानवलोक्य वीरान् ।

बाष्पाम्बुभिः प्रथमदर्शितमार्गयेव

तन्वा नृपस्य धरणौ सहसा निपेते ॥ १०२ ॥

स नृपतिर्दृष्टोऽधिकवत्सलः सपदि मूर्च्छितधीर्निभृताङ्गकः ।
स्वयमपि प्रविभज्य तदा दशामनुभवन्निव तामनुजाश्रिताम् १०३

नासाविलोभनपटूनवर्षगन्धा-

नादाय तत्र मधुपैरनुसेव्यमानाः ।

वर्धिष्णुचेतनममुं वनवापिकायाः

कल्लोलमल्लपवनाः कलयांबभूवुः ॥ १०४ ॥

तस्या इति । तस्या वाप्याः तटे तीरे कमलिनीदलानि पद्मपत्राण्येव पात्राणि जलभाजनानि पाण्योर्येषां तान् पङ्क्तिशः निपतितान्, मृत्वेति शेषः । तान् भीमादीन् वीरान् अवलोक्य बाष्पाम्बुभिः प्रथमं पूर्वं दर्शितः मार्गः निपतरूपः यस्यास्तथोक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा । नृपस्य धर्मराजस्य तन्वा शरीरेण धरणौ भुवि सहसा दुःखवेगात् सत्वरं निपेते पतितम् । पततेर्भावे लिट् ॥ १०२ ॥

स इति । अधिकं वत्सलः आतृशोकान्वितः सपदि पतनक्षण एव मूर्च्छिता धीः चेतना यस्य सः । अत एव निभृतानि निश्चलानि अङ्गानि यस्य सः तत्कः । शैषिकः कंपप्रत्ययः । स नृपतिः अनुजैः भीमादिभिः आश्रितां दशां मरणावस्थां प्रविभज्य समांशं विभागं कृत्वा स्वयमप्यनुभवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । दृष्टो दृष्टः, तत्रत्यैरिति शेषः । आतृणां सामुदायिके वस्तुनि समांशहारित्वस्मरणादिति भावः । दृष्टोः कर्मणि लिट् । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ १०३ ॥

नासेति । तत्र तदानीं नासायाः घ्राणस्य विलोभने तृष्णाजनने पटून समर्थान् नवान् पद्मानां गन्धान् आदाय मधुपैः अलिभिः अनुसेव्यमानाः इति मान्योक्तिः । वने वापिकायाः पूर्वोक्तायाः कल्लोलमल्लानां श्रेष्ठतरङ्गाणां संबन्धिनः पवनाः वायवः अमुं मूर्च्छितं धर्मराजं वर्धिष्णुः पुनः प्राप्तिशीला चेतना संज्ञा यस्य तथोक्तं कलयांबभूवुः चक्रुः । अत्र वायूनां गुणसमृद्धेः विशेषणगत्या नृपचेतनासंघटनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । 'आघ्राय' इति पाठस्त्वसंगतार्थत्वात् कथंचिदुक्तार्थलक्षणया योज्यः ॥ १०४ ॥

पाठा०—१ 'मार्ग एव'. २ 'पुष्प'. ३ 'इमं वनवापिकायाः'.

टिप्प०—१ तत्र पङ्क्तिशः पतिताननुजान् दृष्ट्वा नृपस्य बाष्पाम्बुनाऽऽदौ यत्र निपतितं तत्तन्वा नृपचेतनवत्या तत्रैव निपतितमित्याशयः । २ चेतनां प्राप्नुवन्तममुं शीतल-
गन्धिवायवोऽनुकूला बभूवुरिति भावः ।

ततः क्षणादेव किञ्चिदुद्गम्य परितः शून्यशून्या दिशो दशापि विलो-
क्यमानः शनैः शनैरुपसृत्य शोकचञ्चलेन कैराञ्चलेन तान्भ्रातृन् पर्याय-
वृत्त्या परामृश्य वनविहगमृगपानसौकर्याय सुतरां दुरवतरां तां सरसीमिव
वाष्पधारामभिवर्षन् धर्मसूनुरेवं विशपितुमारभत,—

वीरा ! भवद्विपदि देवपरम्परापि

दूरेतरां प्रति परान्न गिरां प्रवृत्तिः ।

हा हा दशेयमिह वोऽद्य कुतोऽवतीर्णा

मामन्तरेण भवतां किमिदं प्रयाणम् ॥ १०५ ॥

तत इति । ततः चेतनाप्राप्त्यनन्तरम् । धर्मसूनुः धर्मराजः किञ्चित् उद्गम्य
उत्थाय । क्षणात्, उत्थानक्षण एवेत्यर्थः । दिशः दशापि परितः शून्यशून्या
विलोक्यमानः आत्मप्रियभ्रातृरहितत्वे अत्यन्तं सर्वार्थशून्यत्वेन पश्यन् सन् शनैः
शनैः उपसृत्य समीपं प्राप्य शोकेन चञ्चलेन सकम्पेन कराञ्चलेन अग्रहस्तेन तान्
आवृन् भीमादीन् पर्यायवृत्त्या क्रमशः परामृश्य संस्पृश्य दुरवतरां अवतरितुम-
शक्यां तां सरसीं वार्पिं वने अरण्ये विहगावां पक्षिणां मृगाणां च पानस्य सौकर्याय
सौलभ्याय सुतरां सुखेनावतरितुं शक्यामिवेत्युपेक्षा । ‘परिपूरयितुमिव’ इति
पाठान्तरम् । वाष्पधारां अभितो ववर्ष । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण विलपितुं परि-
देवितुं आरभत उपक्रान्तवान् ॥

वीरा इति । हे वीराः भीमादयः ! भवतां युष्माकं विपदि मरणे विषये
देवानां परम्परा समूहोऽपि दूरेतरां अत्यन्तदूरे भवति । ‘किमेत्तिङ्गव्ययवादांश्च-
द्रव्यप्रकर्षे’ (पा. ५।४।११) इत्येदन्तादव्ययान्तरप्याम् । परान् देवपरम्परातः
अन्यान् मनुष्यादीन् प्रति गिरां प्रवृत्तिः किमवधिष्ठेति वाक्प्रसरणं नास्त्येव,
देवानामेव तथात्वे तदितरेषां का वार्तित्यर्थः; तथापि इह अत्र अद्य इदानीं
वः युष्माकं इयं दशा मरणावस्था कुतः कस्माज्जनात् अवतीर्णा प्राप्ता ? । ‘हा हा’
इत्याश्चर्ये खेदे वा । किञ्च मामन्तरेण मया विना भवतामिदं प्रयाणं परलोकयान्ना ।
‘किम्’ इति कुत्सायाम्, अनुचितमेवेत्यर्थः । समसुखदुःखभागिनः सर्वदैव त्यागा-
नर्हत्वादिति भावः । अत्र देवानामापत्करणाशक्तत्वे किमुत मनुष्याणामिति कैमुत्येन
अर्थान्तरसिद्ध्यात्मकेन अर्थापत्यलंकारेण मरणहेतोः असत्तयभावेऽपि तद्दर्शनात्मक-
विभावनात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । यत्तु—‘भवतामापदि विषये दूरेतर-’
इत्यपपाठं परिकल्प्य ‘रक्षितुमशक्त-’ इति व्याख्याय च अत एव ‘परान् नरान्
प्रति गिरां प्रवृत्तिः न नास्त्येव’ इति विलिख्य देवानामप्यशक्यं मनुष्या रक्षन्तीति

पाठा०—१ ‘उत्थाय’. २ ‘दिशो विलोक्यमानः’. ३ ‘पाणिना तान्भ्रातृन्’.

४ ‘परामृश्य परामृश्य’. ५ ‘नराण’. ६ ‘सरसीं परिपूरयितुमिव’. ७ ‘दूरापरान्प्रति
नराण गिरां’. ८ ‘सौकर्याय दुरवतरां तां’. ९ ‘किमिदं भवतां’.

दैवं कठोरचरितं दयया विहीनं

माद्रीसुतावहह मातृमुखानभिज्ञौ ।

कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा

कान्तारसीमनि मयाचरितुं न सेहे ॥ १०६ ॥

स्वयमव्रण एव यो भवान्ब्रणमाधत्त हरस्य मस्तके ।

व्रणमायुषि पार्थ ! तस्य ते विदधाति स्म मृधं विनैव कः ॥ १०७ ॥

वत्स द्वेषिणियुद्धजीवनभुज प्रख्यानिधे मारुते

कर्णाकर्णिकया निशम्य भवता प्राप्तामवस्थामिमाम् ।

वक्तुमवकाश एव नास्तीति भावार्थमाह नृसिंहः,—तत् हा हा दशेयमिति तृतीय-
वाक्यार्थेन वीरा इति भीमादिनिर्देशेन च संगतमसंगतं वेति रसिका एवमाकल-
यन्तु । पठन्तु स्वयं द्राविडेनापि हाहेत्यस्य कटकटेलान्धभाषया विवरणं स्वस्य
साहित्यपारीणतां प्रथयतीति ॥ १०५ ॥

दैवमिति । दयया विहीनं कृपया शून्यं अत एव दैवं विधिः कठोरचरितं
दारुणकर्म यतः यदैवं मातुः मुख्यस्य अनभिज्ञौ अद्रष्टारौ । तयोः बाल्य एव तस्याः
भर्त्रानुसृतत्वादिति भावः । माद्रीः सुतौ नकुलसहदेवौ कान्तारसीमनि अरण्यदेशे
कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा भुक्त्वा मया सह चरितुमपि न सेहे;
'अहह' इति खेदे, एतावन्मात्रमपि तत्तादृशमहाभोगिनोः न क्षमत इत्यर्थः । परेषा-
मादेहपातं न शाम्यति मत्सरः क्रूराणामिति भावः । तदैवमिति योज्यम् । अत्रोत्तर-
वाक्यार्थेन दैवस्य दारुणकर्मत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदः । अत्रादौ नकुलसहदेवा-
ववधीकृत्य राज्ञो विलापः वयस्तारतम्यकृतप्रेमतारतम्यप्रयुक्त इति ध्येयम् ॥ १०६ ॥

स्वयमिति । हे पार्थ ! यः भवान् मृधे स्वयमव्रणः व्रणरहितः सन्नेव हरस्य
शंभोः मस्तके शिरसि व्रणं आधत्त अकरोत् । भवच्छब्दयोगात् 'शेषे प्रथमः'
(पा. १।४।१८) इति प्रथमपुरुषः । तस्य तादृकप्रभावस्य ते तव आयुषि व्रणं
आयुषोऽन्तमित्यर्थः । मृधं युद्धं विनैव कः विदधाति स्म, अचिन्त्यमहिमा हि स
पुमानित्यर्थः । अत्र 'स्वयमव्रण एव यो भवान्' इत्येव पाठः । 'यो रणम्' इति
पाठे 'मृधम्' इत्यनेन पर्यायभङ्गाख्यदोषः । 'पार्थ' इति निर्देशानुसारेण त्वमित्यनुष-
ङ्गनीयत्वे 'आधत्त' इति प्रथमपुरुषानुपपत्तिश्चेति । वैतालीयं वृत्तम् ॥ १०७ ॥

वत्सेति । द्वेषिभिः हिडिम्बादिभिः सह नियुद्धं ब्राह्मयुद्धमेव जीवनं वृत्ति-
यं योस्त्रादृशौ भुजौ यस्य तस्य संबुद्धिः हे तादृशभुज ! हे प्रख्यानिधे कीर्त्यावास !
हे मारुते ! वत्स भीम ! भवता प्राप्तां इमामवस्थां कर्णाकर्णान्तरप्राप्तिः कर्णा-
कर्णिका तथा तत्तज्जनार्कणनपारम्पर्यतया निशम्य श्रुत्वा एकचक्रनगरीं भजन्तीति
तद्वास्तिनां अनिशं शोकेन च सौवलस्य शकुनेः स्वस्तीयैः भागिनैः दुर्योधनादिभिः

पाठा०—१ 'रणे'.

शोकेनानिशमेकचक्रनगरीभाजां च वाष्पायितुं
स्वस्त्रीयैः सह सौबलस्य च मुंदा कोऽप्येष कालो ह्यभूत् ॥ १०८ ॥

मय्यप्यसूनिह विमुञ्चति याज्ञसेनी

सा श्वापदामिपमबुद्धगतिर्भवेन्नः ।

हा माद्रि ! कुन्ति ! युवयोर्वनभूमिरेव

पुत्रप्रसूतिविपदोः पदतां प्रपेदे ॥ १०९ ॥

कूटस्थशीतकरकुक्षिगतं कुरंगं

कुर्वन्स्वजातिकृतकोपरसातिरेकम् ।

कोदण्डमप्यगणयन् कुलिशास्त्रसूनोः

कासौ स्थितो वैत मृगः कुलहानये नः ? ॥ ११० ॥

सह मुदा हर्षेण च वाष्पाणि नेत्रजलानि कारयितुं वाष्पायितुम्, तान् रोदयितुम्, एतान् मोदयितुं चेत्यर्थः । एष कालः कोऽपि विपरीतः अभूत् आसीत् । अत्र शोकः स्वान्तकवकान्तकनाशजन्यः मोदः स्ववैरमूलजन्या इति विवेकः । अत्र भीमावस्थाकर्णनस्य विशेषणगत्या वाष्पोदयहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ १०८ ॥

मयीति । किंच मय्यपि इह असून् प्राणान् विमुञ्चति सति सा पतिव्रता-
तिलकत्वेन प्रसिद्धा याज्ञसेनी द्वौपदी नः अस्माकं अबुद्धा गतिः यया सा तथोक्ता,
अज्ञातास्मद्वृत्तान्ता सतीत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नः अस्माभिः
अबुद्धा अज्ञायमाना गतिः यस्यास्तथोक्ता सतीति वा । ‘कस्य च वर्तमाने’
(पा. २।३।६७) इति षष्ठी । अत एव श्वापदानां मांसादमृगविशेषाणां आमिषं
मांसं भक्ष्यं वा भवेत्, तैर्मक्ष्या भवेदित्यर्थः । ‘हा’ इति खेदे । हे कुन्ति ! हे
माद्रि ! मातरो युवयोः द्वयोः वनभूमिरेव पुत्राणां अस्माकं प्रसूतेः जननेस्य विपदः
मरणस्य च द्वयोः पदतां स्थानत्वं प्रपेदे । ‘हा’ इत्यत्रापि योज्यम् ॥ १०९ ॥

कूटेति । कूटस्थं मृगवंशस्य आदिमं शीतकरस्य चन्द्रस्य कुक्षिगतं मध्ये वर्तमानं
कुरंगं स्वया स्वीयया जात्या कुरङ्गत्वेन कृतः कोपरसस्य अतिरेकः येन तथोक्तं
मामप्यविगणय्य ‘अयं मदाश्रयवंशोच्छेदं किमिति करोति?’ इति कोपोद्विक्तं
कुर्वन् सन् कुलिशास्त्रस्य वज्रिणः सूनोः अर्जुनस्य कोदण्डं गाण्डीवमपि अगण-
यन् अनाद्रियमाणश्च सन् कुलिशास्त्रेतीन्द्रनिर्देशात्पुत्रवत्सलस्येन्द्रस्य वज्रायुध-

पाठा०—१ ‘मुदे’. २ ‘कालोऽभवत्’. ३ ‘वनमृगः’.

टिप्प०—१ पतद्भार्ताश्रवणेनैकचक्रनगरस्थानां नितान्तदुःखं शकुनिदुर्योधनादीनां
हर्षातिरेकश्च स्यादित्याशयः । २ आप्तजनरहिते स्थले दीनवद्युष्मत्पुत्रोत्पत्तिविनाशौ
जाताविति भावः ।

इत्थं विलप्य नृपतौ स्वयमप्यमीषा-

मन्तस्य हेतुरिदमित्युदकं सरस्याः ।

पातुं प्रवृत्तवति कोऽपि पुमानदृश्यो

गम्भीरमाह गगनस्थित एव वाचम् ॥ १११ ॥

‘राजन् ! मदुक्तिसरणेः प्रतिवाक्यदानं

देवोऽप्युपेक्ष्य जलमत्र न पातुमीष्टे ।

एते मदीयमवमत्य वचोऽवलेपात्

पीताम्मसः सपदि विभ्रति दीर्घनिद्राम्’ ॥ ११२ ॥

तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिबेति वक्तुः

प्रश्नानसौ दिविचरस्य पटूत्तरैः स्वैः ।

मप्यगणयन्नित्यपि बोध्यम् । असौ अरणिहर्ता मृगः नः अस्माकं कुलहानये वंशच्छेदं कर्तुम्, इति ‘क्रियार्थ-’ (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । ‘वत’ इति खेदे । ‘वनमृगः’ इति पाठ उक्तार्थात्लाभादुपेक्ष्यः । क कुत्र स्थितः, न जान इति योज्यम् । खेदमोदयोः प्रस्तावे न्यूनपदत्वे निर्दोषत्वाभिमानात् । अत्र वैलाप-पङ्कज्याख्यानयोः नृसिंहासदीययोः करुणारसपरिपोषतारतम्यं सम्यक् स्वयमेवा-कलयन्तु रसिका इति नोद्घाटितं ग्रन्थगौरवमियेति ॥ ११० ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण नृपतौ धर्मराजे विलप्य इदं एतत् सरस्यु-दकं अमीषां भीमादीनां आतृणां अन्तस्य मरणस्य हेतुरिति, निश्चित्येति शेषः । स्वयमपि सरस्याः चाप्याः उदकं पातुम्, पीत्वा मर्तुमित्यर्थः । प्रवृत्तवति उद्युक्ते सति अदृश्यः अत एव कोऽपि अचिन्त्यमहिमा पुमान् गगने स्थितः सन्नेव वाचं गम्भीरं यथा तथा आह ॥ १११ ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—राजन्निति । हे राजन् ! मम संबन्धिन्याः उक्तीनां प्रश्नानां सरणेः पङ्क्त्याः प्रतिवाक्यानां दानं संघटनं उपेक्ष्य, उत्तराण्यनुक्त्वे-त्यर्थः । देवो ब्रह्मापि अत्र सरसि जलं पातुं नेष्टे न शक्नोति । अतः एते त्वद-नुज्ञाः अवलेपात् गर्वात् मदीयं वचः अवमत्य अनादृत्य पीतं अम्बु जलं यैस्तथो-क्ताः सन्तः सपदि जलपानक्षण एव दीर्घनिद्रां मरणं विभ्रति, मृता इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् प्रत्युदीर्य उत्तराण्युक्त्वा, मदुक्तिसरणे-रिति शेषः । ‘अत्र सरस्या जलं पिब’ इत्युक्तप्रकारेण वक्तुः भाषमाणस्य दिवि-चरस्य यक्षस्य प्रश्नान् । ‘को मोदते’ इत्यादीन् प्रति । असौ युधिष्ठिरः स्वैः स्वीयैः वनदेवतानां बहुमतैः तामिर्बहुमन्यमानैः, पूर्ववन्निष्ठाषष्ठ्यौ । पटुभिः उत्तरैः

प्रत्युद्ययौ बहुमतैर्वनदेवताना-

मिन्दोः करानिव तरङ्गकुलैः पयोधिः ॥ ११३ ॥

तदनन्तरम्,—

कटिलम्बितवल्कलो जटालः कमनीयस्मितधौतयज्ञसूत्रः ।

कुशवर्हवतंसितः स देवः कुरुराजस्य पुरोऽवतीर्य तस्थौ ॥ ११४ ॥

स तु तत्र लोकातीतेन राकाशतमिवाकारयता निजेन तेजसा कुङ्कालीकृतकरकमलयुग्मं तमात्मसंभवं प्रेममेदुरमेवमवादीत्,—

‘अये वत्स ! मां धर्ममेवेहि ।’ विमतजनवितीर्णं विविधं विपिन-

प्रतिवाक्यैः ‘पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे । अनृणो ह्यपरप्रेष्यः स रात्रिंचर मोदते ॥’ इत्यादिभिः । पयोधिः समुद्रः स्वैः तरङ्गाणां कुलैः वृन्दैः इन्दोः चन्द्रस्य करान् किरणान् प्रतीव प्रत्युद्ययौ प्रत्युज्जगाम, उत्तराण्युवाचेत्यर्थः । उपमालंकारः । अत्र ‘तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिब’ इत्येव पाठः । ‘तत्प्रत्युदीर्य सलिलं न पिब’ इति पाठे प्रत्युदीर्य सलिलं पिब, अन्यथा न पिबेति व्याख्यान-त्वेऽपि क्लिष्टत्वन्यूनपदत्वाख्यमधिकं दोषद्वयमिति ॥ ११३ ॥

तदनन्तरम् । इत्युत्तरेणान्वयः ॥

कटीति । कटौ ऊरुपरिभागे लम्बितं धृतं वल्कलं येन सः जटालः जटा-वान् कमनीयं मनोज्ञं स्मितं यस्य स चासौ धौतयज्ञसूत्र इति वैवक्षिकविशेषण-विशेष्यभावात् बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयः । कुशवर्हैः दर्भपत्रैः वतंसितः शिरसि भूषितः सः उक्तप्रभावेन प्रसिद्धः देवः यक्षाकृतिः यमः कुरुराजस्य धर्मराजस्य पुरः अवतीर्य, गगनादिति शेषः । तस्थौ स्थितवान् ॥ ११४ ॥

स इति । स देवः यमस्तु लोकान् सर्वान् अतीतेन अतिक्रान्तेन, सर्वातिशायि-नेत्यर्थः । राकाणां पूर्णिमारात्रीणां शतं आकारयता आह्वयतेव, अतिघबले-नेत्यर्थः । निजेन तेजसेवेत्युत्प्रेक्षा । कुङ्कालीकृतं मुकुलीकृतं करौ कमले इव तयोः युग्मं युगलं यस्य तथोक्तम्, साञ्जलिबन्धमित्यर्थः । आत्मसंभवं पुत्रं धर्मराजं प्रति प्रेम्णा अनुरागेण मेदुरं पूर्णं यथा तथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उक्तवान् । वदतेः कर्तरि लुङ् ॥

उक्तिप्रकारमाह—अये इति । अये वत्स हे पुत्र ! त्वं मां धर्मं यमं त्वत्पितरं अवेहि जानीहि ॥ विमतेति । किंच विमतजनेन शत्रुजनेन दुर्योधना-

पाठा०—१ ‘संप्रति विमतजन’.

टिप्प०—१ हिमांशुकैः कमलमुकुलीभवनं युक्तमेव ।

क्लेशमनुभवतो भवतो भावं बुभुत्सुरेवमाचरिषम् । तद्वहुधा परीक्षितेन
भवतः शीलेन समञ्जसेन प्रश्नोत्तरेण च प्रसेदिवानस्मि । तस्मान्ममा-
नुग्रहेण स्वप्रान्निवृत्तैरिव भूयोऽप्युत्थितैरनुजन्मभिः सह त्रयोदशीं शरदं
वेषान्तरवन्तं भवन्तं कोऽपि न जानीयात्' इति वैरमरणिं च विस्मयवि-
स्मारितनयनपरिस्पन्दनाय निजनन्दनाय प्रतिपाद्य स पुमानन्तर्दधे ॥

तत्तादृशो भगवतो वचसा निकाम-

मासाद्य मोदभरमाश्रममागतानाम् ।

दिना वितीर्णं दत्तम्, प्रापितमिति यावत् । विविधं बहुविधं विपिनक्लेशं वनवास-
दुःखं अनुभवतः भवतः तव भावं स्वभावं बोद्धुं 'धर्मं लङ्घते वा न वा' इति
परीक्षितुमिच्छुः बुभुत्सुः । बुध्यतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । एवं भवदनुजविपत्तिकर-
णेन प्रकारेण आचरिषं आचरितवानस्मि ॥ तदिति । तत् तस्मात् बहुधा
अनेकप्रकारं परीक्षितेन भवतः शीलेन स्वभावेन च समञ्जसेन समुचितेन भवतः
संबन्धिना प्रश्नानां मदीयानां उत्तरेण प्रतिवाक्येन च द्वाभ्यां प्रसेदिवान् प्रसन्नो-
ऽस्मि । तस्मात् प्रसन्नत्वाद्धेतोः मम अनुग्रहेण प्रसादेन स्वमात् निद्रातः निवृत्तैः
प्रत्यागतैः, प्रबुद्धैरिति यावत् । भूयोऽपि पुनः उत्थितैः, लब्धजीवितैरित्यर्थः ।
अनुजन्मभिः भ्रातृभिः सह त्रयोदशीं शरदं संवत्सरं सर्वमपि । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । वेषान्तराणि अन्यवेषाः संन्यासादयः तद्वन्तं भवन्तं कोऽपि अति-
निपुणोऽपि न जानीयात् मा बुध्यतु । इत्युक्तप्रकारं वरं च तं मृगवेषेणात्मना-
पहृतं अरणिं च ब्राह्मणस्येति शेषः । विस्मयेन आश्चर्येण विस्मारितं विस्मृतत्वेन
कारितं नयनयोः परिस्पन्दनं निमेषोन्मेषव्यापारः यस्य तस्मै, आश्चर्येण निश्चला-
श्वायेत्यर्थः । निजाय नन्दनाय पुत्राय धर्मराजाय प्रतिपाद्य दत्त्वा स पुमान्
दिव्यपुरुषः अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् । अत्र वाञ्छिताभ्यां भ्रातृजीवनारणिलाभा-
भ्यां अधिकस्य अज्ञातवाससंवत्सरे परदुर्ज्ञेयवेषान्तरलाभवरस्य वर्णनात्प्रहर्षण-
मेदः । 'वाञ्छितादधिकार्थस्य सिद्धिं चाहुः प्रहर्षणम्' (कुव० १३०) इति
लक्षणात् ॥

तदिति । तत् तादृशः, अनुपमस्वभावादिति भावः । भगवतः यमस्य
वचसा वरदानवाक्येन निकामं अत्यन्तं मोदभरं संतोषातिशयं आसाद्य प्राप्य
आश्रमं निजं प्रति आगतानां प्राप्तानां अमीषां पाण्डवानां संबन्धि महान्
द्वादशवार्षिकत्वेन विस्तीर्णः समयः वनवासशपथोऽपि प्राप्तः तेभ्यः लब्धः अरणिः
येन तस्य द्विजवरस्य ब्राह्मणश्रेष्ठस्य शुचा साकं दुःखेन सहैव अन्तं समाप्तिं

पाठा०—१ 'मदनुग्रहेण'. २ 'रूपान्तर'. ३ 'विजानीयात्'. ४ 'वरं च
तमरणि'.

प्राप्तारणोर्द्विजवरस्य शुचेव साक-

मन्तं जगाम समयोऽपि महानमीषाम् ॥ ११५ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते पञ्चमः स्तवकः ।

जगाम, निस्तीर्णप्रतिज्ञा बभूवुः पाण्डवाः, निस्तीर्णदुःखश्च बभूव ब्राह्मण इत्यर्थः ।
अत्र पाण्डववनवासशपथब्राह्मणदुःखयोः समासिप्राप्त्या सहभावस्य सहृदयरज-
कस्य वर्णनात् सहोक्तिरलंकारः । 'सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः'
(कुव० ५८) इति लक्षणात् । एवं तयोः प्रकृतयोः समासिगमनेनौपम्यस्य
गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदश्च । द्वयोरनयोरभिन्नपदबोध्यत्वादेकवाचकानुप्रवेश-
संकरः ॥ ११५ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनक्रन्दलितानन्दसान्द्रस्य

कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारत-

व्याख्याने लास्याख्याने पञ्चमः स्तवकः ।

पाठा०—१ 'अन्तर्जगाम'.

टिप्प०—१ यथा देवोऽन्तर्धानं प्राप्तः, तथा ब्राह्मणशोको द्वादशवर्षात्मकवनवास-
कालश्चान्तर्धानं जगामेत्याशयः ।

षष्ठः स्तवकः

तदनु ते भरता व्यवधाश्रयाच्चरमहायनलङ्घनकाङ्क्षिणः ।

अतिचिरं रविभाण्डविवर्धिताननुचरानिव तामटवीं जहुः ॥ १ ॥

तदन्वमी तदनुचितवचनसाहसाधिगतवाहसाधिपवपुषं नहुषमौदर-
दैमूनसः शमनाय चतुरर्णववारिकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणः अगस्त्यस्य
कोपोदिताच्छापोदधेरुत्तरैरुत्तार्य तस्मादेव विस्मारितनिजविधिदुर्विल-

अस्मिन्स्तवके अज्ञातवार्षिकवृत्तान्तं वर्णयति—तदन्विति । तदनु वनवास-
समयनिस्तरणानन्तरं व्यवधायाः आच्छादनस्य, वेपान्तरस्येति यावत् । आश्रयात्
स्वीकारात् । ‘अन्तर्धा व्यवधा पुंसि’ इत्याच्छादनपर्यायेष्वमरः । चरमस्य अन्ति-
मस्य हायनस्य अज्ञातवाससंवत्सरस्य लङ्घनं यापनं काङ्क्षन्त इति काङ्क्षिणः ।
अत एव ते भरताः धर्मराजादयः अतिचिरं आ द्वादशसंवत्सरं रवेः सूर्यस्य संव-
न्धिना भाण्डेन अक्षय्याश्रयात्रेण विवर्धितान् पोषितान् अनुचरान् परिचरानिव
तां अटवीं द्वैतवनम्, तांश्च तां चेत्यर्थः । जहुः तल्लजुः । अज्ञातवासकाङ्क्षयाः
विशेषणगत्या अनुचराटवीत्यागहेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य परिजनादव्योः
प्रकृतयोः त्यागेनौपम्यगमकस्य तुल्ययोगिताभेदस्य च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।
दुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

तदन्विति । तदनु तदुभयत्यागानन्तरं अमी पाण्डवाः तस्य अगस्त्यस्य
अनुचितेन, तं प्रति वक्तुमनर्हणेत्यर्थः । वचनसाहसेन वाक्पारुष्येण हेतुना
अधिगतं प्राप्तं वाहसा अजगरा नाम सर्पविशेषाः तदधिपस्य श्रेष्ठाजगरस्येव
वपुः यस्य तम्, अगस्त्यशापप्राप्ताजगरभावमित्यर्थः । नहुषं नाम राजानम् । उदरे
भवस्य औदरस्य दमूनसः अग्नेः, जठरानलस्येति यावत् । शमनाय निवारणार्थं
चतुर्णां अर्णवानां समुद्राणां वारि काङ्क्षन्त इति काङ्क्षिणः, चतुःसमुद्रजलपायिन
इत्यर्थः । परिकाङ्क्षिणः मुनेः अगस्त्यस्य कोपेन उदितात् उत्पन्नात् शापात्
अजगरत्वप्रापकादेव उदधेः समुद्रात् उत्तरैः तत्प्रश्रप्तिवाक्यैरेव प्लवैरिति
स्थिररूपकम् । उत्तार्य तारयित्वा, शापान्मोचयित्वेत्यर्थः । तस्मात् विधिदुर्विल-

पाठा०—१ ‘तदनु तदनुचित’ । २ ‘दमुनः’ । ३ ‘काङ्क्षिणः कोपोदिता’ ।
४ ‘रुतरैरमुत्तार्य’ । ५ ‘दुर्विलासादासादितवराः वरारोहया सह’ ।

टिप्प०—१ यथा वेपान्तरेण त्रयोदशवर्षं यापयितुं ब्राह्मणादींस्तल्लजुः, तथा तद्व-
नमपि तल्लजुरिति भावः । २ ‘अगस्त्यशप्तसर्पवपुर्धरनहुषवेष्टितमीमो युधिष्ठिरेण तत्प्रशो-
चरदानेन मोक्षितः’ इति भारतीयं कथानकमन्त्रानुसंधेयम् ।

सितया तथा वरारोहया सह दुःसहनिजधामपिधानवैदग्ध्यमभ्यसितु-
कामा इव ते' मात्स्यनगरस्य नातिसमीपपितृवनगामिनीं शमीमभजन् ॥

क्रमेण मत्स्येन्द्रपुरोपकण्ठे करालमापुः पितृकाननं ते ।

वधूद्रुहां भाविनि सूतजानां वधप्रदेशस्य दिदृक्षयेव ॥ २ ॥

शमीतरौ तत्र निधाय शस्त्रममी तदन्तर्ज्वलदग्निकल्पम् ।

जगाहिरे वेषमिवान्यमुच्चैर्ध्वजं विराटस्य पुरं प्रवीराः ॥ ३ ॥

सितप्राज्ञाजगरभावाद्बहुषादेव विस्मारितं अशोचनीयत्वेन कारितं निजं च विधेः
दैवस्य दुर्विलसितं वनवासदुःखजननं यथा तथोक्त्या, महतामपि दुर्लङ्घ्या दैवी
गतिः, अतो मयापि न शोचनीयमेतदिति धैर्यावलम्बितेत्यर्थः । तथा वरारोहया
द्रौपद्या सह दुःसहस्य आच्छादयितुमशक्यस्य निजस्य धाम्नः तेजसः पिधाने
आच्छादने विषये वैदग्ध्यं कौशलं अभ्यसितुं कामो येषां तथोक्ता इवेत्युपेक्षा ।
मात्स्यनगरस्य विराटपुरस्य नातिसमीपे ईषद्वारदेशे विद्यमानं पितृवनं इमशानं
गच्छतीति तद्गामिनीम्, तत्र वर्तमानामित्यर्थः । इमशानं स्यात्पितृवनम्' इत्य-
मरः । शमीं नाम वृक्षं अभजन् प्रापुः । अत्र च 'वृषाकपिः शमीगर्भो हव्य-
बाहो द्रुमाशनः' इति धनंजयकोशादौ लोके, 'शमीगर्भादग्निं मश्नन्ति' इति वेदे
च अग्नेः शमीगर्भत्वेन प्रसिद्ध्या तद्गर्भवद्भजने तेजस्तिरोधानाभ्यसनहेतुत्वमुपेक्षि-
तम् । 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ', 'सप्तार्चिर्दमुनाश्चित्रः', 'तपस्वी तापसः
पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः', 'वरारोहा मत्तकाशिनी' इति क्रमेण तत्तद्विशेष-
पर्यायेष्वमरः ॥

क्रमेणेति । ते पाण्डवाः क्रमेण गमनपर्यायेण पादचारेण वा उपलक्षिताः
वध्वे द्रौपद्यै द्रुह्यन्तीति तद्गुह्यम्, उत्तरत्रेति शेषः । सूतजानां कीचकानां संब-
न्धिनि भाविनि भविष्यति वधप्रदेशस्य, वधस्थानस्येत्यर्थः । द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा
तयेवेत्युपेक्षा । मत्स्येन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठे समीपे करालं भयंकरं
पितृकाननं इमशानं आपुः प्राप्तवन्तः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २ ॥

शमीति । अमी प्रवीराः पाण्डवाः तत्र इमशाने शमीतरौ तस्य शमीवृक्षस्य
अन्तः मध्ये ज्वलतः अग्नेः कल्पं तत्तुल्यं शस्त्रम्, आयुधानीति जालेकवचनम् ।
निधाय विन्यस्य अन्यं स्वाभाविकादितरं वेषं संन्यासादिकमिव उच्चैः उन्नता
ध्वजा यस्मिन् तत् विराटस्य पुरं जगाहिरे विविक्षुः । अत्र वेषान्तर-विराटपुरयोः
श्लेषभित्तिकया स्वीकार-प्रवेशयोः अभेदाध्यवसितेन गाहमानेनौपम्यस्य गम्यत्वा-
त्केवलप्रकृतास्पदतुल्ययोगिताभेदः ॥ ३ ॥

पाठा०—१ 'इव मत्स्य'. २ 'अनतिसमीपगामिनीं पितृवनशमीम्'.

समत्वमुत्कर्षनिकर्षयोः स्वं संदर्शयिष्यन्निव धर्मसूनुः ।

क्रमेण हंसः परमो हि भूत्वा कङ्कत्वमापद्यत सद्य एव ॥ ४ ॥

पुरार्जुनस्येव यतित्वमेतदस्यापि कामप्यपरां सपत्नीम् ।

संपादयेत्किं नु ममेति कृष्णा तथाविधं वीक्ष्य नृपं शशङ्के ॥ ५ ॥

त्रिदण्डकाषायकमण्डलूज्ज्वलो जपस्फुरदन्तपटो युधिष्ठिरः ।

उपानहं दारुमयीं पदा स्पृशन्नुपासदत्संसदि मेदिनीश्वरम् ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा समुत्थितो मात्स्यो धृतप्रश्रयविसयः ।

तत्पादपांसुं फालान्ते चक्रे तं पुनरासने ॥ ७ ॥

समत्वमिति । धर्मसूनुः युधिष्ठिरः उत्कर्षे निकर्षे अपकर्षे च द्वयोरपि स्वं स्वीयं समत्वं अविकृतचित्तत्वं संदर्शयिष्यन् प्रदर्शयितुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा । क्रमेण संन्यासविशेषेण परमः हंसः परमहंसाश्रमी, पर्यायेण श्रेष्ठहंस इति च । भूत्वापि सद्यः तत्क्षणमेव कङ्कत्वं कङ्क इति संज्ञां गुग्मभावं च आपद्यत प्राप्तवान् । उत्प्रेक्षाश्लेषद्वयोजीवितो विरोधाभासः । 'हंसो विहङ्गकर्मन्दिबृक्षमेदेषु भास्करे' इति विश्वः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

पुरेति । कृष्णा द्रौपदी तथाविधं संन्यासवेषं नृपं धर्मराजं वीक्ष्य पुरा सुभद्राहरणसमये अर्जुनस्य यतित्वमिव अस्य नृपस्य एतत् यतित्वमपि अपरां सुभद्रायाः कामपि कांचित् सपत्नीं मम संपादयेत् किं न्विति शशङ्के संभावयामास । उपमोजीवित उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५ ॥

त्रिदण्डेति । ततः त्रिभिः दण्डैः बद्धदण्डः काषायं वस्त्रं कमण्डलुश्च त्रिभिरुज्ज्वलः, तत्सहित इत्यर्थः । जपेन प्रणवजपेन स्फुरन्तौ चलन्तौ दन्तपटौ ओष्ठौ यस्य सः युधिष्ठिरः संन्यासाकृतिः दारुमयीं उपानहं पादुकां पदा पादेन स्पृशन् आरूढः सन् संसदि सभायां वर्तमानं मेदिनीश्वरं विराटभूपं उपासदत् प्राप्तवान् । अत्र अत्याश्रमिणः पुनर्गार्हस्थ्ययोन्यत्वाय त्रिदण्डसंन्यासस्वीकारः । एकदण्डसंन्यासप्रच्यवने महाप्रत्यवायस्मरणात् । अत एव रावणार्जुनादीनां तद्धारणं तत्प्रच्यवने चाविगीतत्वेन तत्र तत्रोपन्यस्तमिति ध्येयम् । इदं पद्यद्वयं मूलक्रमे संदर्भविरोधात् व्यत्ययेन व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

दृष्ट्वेति । तं सभागतं युधिष्ठिरसंन्यासिनं दृष्ट्वा धृतौ प्रश्रयविसयौ विनयाश्चर्ये येन तथोक्तः अत एव समुत्थितः प्रत्युत्थितः मात्स्यः विराटः तस्य संन्यासिनः पादयोः पांसुं रजः फालान्ते शिरसि चक्रे, शिरसा नमस्कृतवानिति

पाठा०—१ 'परमोऽपि'. २ 'अस्यापि कामप्यपरां'.

टिप्प०—१ अन्यं वेषं गृहीत्वा पुरं विविशुरिति भावः । २ नैसर्गिकगुणप्रकर्ष-निकर्षाभ्यां हंस-गुग्मयोर्महदन्तरं प्रसिद्धमेव ।

दुर्वीरगर्वासहनोऽथ भीमो दुर्वीकरादर्शितसूदभावः ।

शोणाधरालोलुपसूतसूनोः प्राणानिलान्पारयितुं किलासीत् ॥ ८ ॥

पितुः सखायं परिपूज्यमेघैर्दिने दिने तृप्तिमिवोपनेतुम् ।

सूदाकृतिः सोऽपि ययौ विराटं वृकोदरो वृत्तशरावपाणिः ॥ ९ ॥

कुलशैलशृङ्ग इव जंगमे तदा कुरुकुञ्जरे चलति कम्पनं मुहुः ।

वसुधैव तस्य न पुरस्य केवलं वहति स्म कीचकभुजाप्यदक्षिणा १०

भावः । तं पुनः संन्यासिनं तु आसने सिंहासने चक्रे, उपवेशितवानित्यर्थः ।
अत्र नमस्कृत्युपवेशनक्रिययोर्यौगपद्यात्समुच्चयालंकारः ॥ ७ ॥

दुर्वीरेति । अथ युधिष्ठिरप्राप्त्यनन्तरम् । दुष्टाः वीराः वकहिडिम्बादयः
तेषां गर्व न सहत इत्यसहनः भीमः शोणाधरायां द्रौपद्यां लोलुपस्य आसक्तस्य
सूतसूनोः कीचकस्य प्राणरूपान् अनिलान् पारयितुं पारणं कर्तुम् । किलेत्युल्लेक्षा ।
दुर्व्यां खजया युक्तः कर एव दुर्वीकरः सर्पः तेन आदर्शितः सूचितः सूदस्य भावः
पाचकत्वमेव सूदयति मारयतीति सूदस्य भावः मारकत्वं येन तथोक्तः सन्निति
श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । उक्तोऽल्लेक्षासापेक्षमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८ ॥

पितुरिति । परिपूज्यं सम्यक्पूजनीयं पितुः वायोः सखायं सुहृदं अग्निमिति
प्रस्तुतोचितनिर्देशः । पितृसखस्य पितृकल्पत्वात्परिपूज्यत्वोक्तिः । अत्र 'पितुः सखा-
यम्' इत्यस्य व्यावर्तकविशेषणत्वेन 'परिपूज्यं' इत्यनेनाग्नेर्बोधः सुलभः, ततः पितुः
सखायं अत एव परिपूज्यमित्येव योजना । परंतु बालानुजिघृक्षया तथोक्तमिति
ध्येयम् । दिने दिने प्रतिदिनं, एघैः शुष्केन्धनैः तृप्तिं उपनेतुमिवेत्युल्लेक्षा । सूदस्ये-
वाकृतिर्यस्य सः, सः प्रसिद्धः वृकोदरः भीमोऽपि वृत्तं वर्तुलं शरावं विस्तृतास्यं
पात्रं पाणौ यस्य तथोक्तः सन् विराटं नृपं ययौ प्राप । उपजातिवृत्तम् ॥ ९ ॥

कुलशैलेति । जंगमे चरे कुलशैलस्य शृङ्गे शिखर इव स्थित इत्युल्लेक्षा ।
कुरुकुञ्जरे कौरवश्रेष्ठे भीमे सूदाकृतौ चलति आगच्छति सति तदा आगमन-
समये तस्य विराटस्य पुरस्य संबन्धिनी वसुधा भूमिरेव केवलं भृशं कम्पनं
मुहुः न वहति स्म नाविभ्रत्, किंतु अदक्षिणा वामा कीचकस्य भुजा बाहुरपि
कम्पनं वहति स्म; तस्य भाविमरणसूचकत्वेनेति भ्रवः । अत्र विराटनगरभू-
कीचकभुजयोश्चलनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदः तुल्ययोगिताभेदः ।
मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ १० ॥

पाठा०—१ 'दुर्वीकरो'. २ 'पाययितुम्'.

टिप्प०—१ सर्पा वायुभक्षका इति प्रसिद्धिः ।

महानसेऽवतरतो जनस्य स पतिः कृतः ।

महानसेवत रतो मात्स्यं स्वादुषु कर्मसु ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेन योगः खलु वीरगर्ह्यः पुंस्त्वेन चान्तःपुरवासविघ्नः ।

इतीव षण्ढत्वमवश्यभाव्यमादाय पार्थोऽपि जगाम मात्स्यम् १२

कृतवसतिरसौ नृपस्य कन्या-

गृहभुवि नर्तयति स तालपाणिः ।

मधुकरमुखरो लता वनान्ते

मलयगिरेरिव मारुतप्ररोहः ॥ १३ ॥

मम ध्वजाङ्कस्य विभर्ति संज्ञामसाविति प्रेमभरादुपेतः ।

प्रसूनधन्वेव सुतोऽपि माया मत्स्येन्द्रमागत्य ननाम मूर्ध्ना ॥ १४ ॥

महानस इति । सः महान् भीमः महानसे पाकस्थाने अवतरतः वर्तमानस्य जनस्य पाचकस्य पतिः कृतः प्रभूकृतः सन्, 'मात्स्येन' इत्यर्थोऽल्लभ्यते । अत एव रतः तस्मिन्ननुरक्तः सन् । स्वादुषु रुच्येषु कर्मसु पाकेषु मात्स्यं विराटं असेवत सेवितवान्, रुच्यैः पाकैः तर्पयामासेत्यर्थः । आदिपादावृत्तिर्यमकभेदः ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेनेति । स्त्रीत्वेन योगः संबन्धः, स्त्रीरूपधारणमिति यावत् । वीराणां अस्मादृशां गर्ह्यः निन्धः । पुंस्त्वेन योगः पुंरूपधारणं च अन्तःपुरे वासस्य विघ्नः प्रतिबन्धः । 'खलु' इत्युभयत्रावधारणे । इति हेतोरिवेत्युल्लेक्षा । अवश्यं प्रकृत-प्रयोगित्वेन उर्वशीशापेन च अनिवार्यं यथा तथा भवितुं योग्यं भाव्यं षण्ढत्वम् । स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामन्यत् नपुंसकत्वम् । आदाय स्वीकृत्य । पार्थः अर्जुनोऽपि मात्स्यं जगाम विराटं प्राप्तवान् ॥ १२ ॥

कृतेति । तालं कांस्यनिर्मितवाद्यविशेषः नर्तकत्वसूचकः पाणौ यस्य सः असौ बृहन्नलायः षण्ढत्वधारी अर्जुनः नृपस्य विराटस्य गृहभुवि कृता वसतिः स्थितिः येन सः तथोक्तः सन् । कन्याः उत्तराग्रभृतीः । मधुकरैः अलिभिः मुखरः शब्दायमानः वनान्ते मलयगिरेः संबन्धी मारुतप्ररोहः वाताङ्कुरः लताः मल्लिकादीरिव । नर्तयति स नाट्यमकारयत्, तच्छिक्षितवानित्यर्थः । उपमालंकारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १३ ॥

ममेति । असौ विराटः मम ध्वजे अङ्कस्य मीनस्य संज्ञां मत्स्येन्द्र इति नाम विभर्ति इत्युक्तप्रकारात् प्रेम्णाः भरात् अतिशयात् उपेतः आगतः प्रसूनधन्वा

टिप्प०—१ मत्स्यस्यानिमिषत्वात् राज्ञा नकुलसौन्दर्यदर्शनेऽनिमिषत्वेन निजं 'मत्स्येभ्यः' इति नामान्वर्थकं कृतमिति भावः ।

तं पश्यन्नकुलं राजा तन्द्रालुर्द्वनिमेषणे ।

निजां मत्स्येश्वराभिख्यां निनाय प्रकटार्थताम् ॥ १५ ॥

कशां करे स विभ्राणं शशाङ्ककुलभूषणम् ।

मन्दुरापतिमातेने तं दुरापपराक्रमम् ॥ १६ ॥

अस्मात्तिरोधिर्वसतेर्भवितान्तहेतु-

रेतद्दिनैः कतिपयैरिति जानतेव ।

पाण्डोः सुतेन चरमेण च तस्य राज्ञो

वृन्दं गवां प्रजुगुपे पृथुकौतुकेन ॥ १७ ॥

मन्मथ इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । माध्याः सुतः नकुलोऽपि मत्स्येन्द्रं विराटं प्रति आगत्य मूर्ध्ना ननाम नमस्कृतवान् । अत्र 'मत्स्यानामिन्द्रः' इति व्युत्पत्तेरुभयत्र तुल्यत्वेऽपि एकत्र श्रेष्ठमत्स्यः, अन्यत्र तन्नामकदेशाधिपः, इत्यर्थभेदो ग्राह्यः । 'देशभेदे ज्ञापे मत्स्यः' इति कोशात् ॥ १४ ॥

तमिति । तं नकुलं पश्यन् अत एव दृशोः नेत्रयोः निमेषणे मीलने विषये तन्द्रालुः प्रमादशीलः, निमेषरहितः सन्निति यावत् । निजां मत्स्येश्वरः मीनश्रेष्ठ इत्यात्मिका अभिख्या संज्ञाशब्दः तां प्रकटः स्फुटः अर्थः 'सुरमत्स्यावनिमिषौ' इति कोशप्रसिद्धानिमिषत्वरूपः यस्यास्तस्या भावः तत्ता ताम्, अन्वर्थनामत्वमिति यावत् । 'त्वतलोगुणवचनस्य' इति पुंवद्भावः । निनाय प्रापयामासेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । अथवा नकुलावलोकनप्राप्तनिमेषराहित्यस्य तादृगन्वर्थताप्राकट्यप्रापणहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमित्येकत्र कविसंरम्भनिर्णायकाभावात् द्वयोः संदेहसंकरः ॥ १५ ॥

कशामिति । स विराटः शशाङ्कस्य चन्द्रस्य यत्कुलं वंशः तस्य भूषणं दुरापः शत्रुभिः प्राप्तुमशक्यः पराक्रमः यस्य तं कशां अश्वताङ्गीं करे विभ्राणम् । प्राकृतिकस्त्रीयाश्वशिक्षणानैपुण्यद्योतनायेदं विशेषणम् । अत एव परिकरालंकारः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । नकुलं मन्दुरायाः वाजिशालायाः पतिं आतेने चक्रे । अत्र शशाङ्केति दुरापेति द्विकत्रिकयोरावृत्त्या लाटानुप्रासस्योक्तपरिकरस्य च द्वयोः शब्दार्थालंकारयोः काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा एकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १६ ॥

अस्मादिति । एतत् गोवृन्दं कतिपयैर्दिनैः अस्माकं तिरोधिवसतेः अज्ञातवासस्य अन्तस्य समाप्तेः हेतुः भविता भविष्यति इत्युक्तप्रकारं जानतेव स्मितेनेत्युत्प्रेक्षा । पृथुकौतुकेन चरमेण सर्वेषां कनिष्ठेन पाण्डोः सुतेन सहदेवेन । चकारः अप्यर्थः । तस्य राज्ञः विराटस्य संबन्धि गवां वृन्दं प्रकर्षेण जुगुपे रक्षितम् । गोपायतेः कर्मणि लिट् । सहदेवो गोपवेषः विराटनिदेशेन तद्रोकुलं ररक्षेत्यर्थः ॥ १७ ॥

पाठा०—१ 'मत्स्येश्वरा'. २ 'तिरोधिविरतेः'. ३ 'भविताऽत्र हेतुः'.

आगता नगरवासवाञ्छया देवतेव विपिनस्य पार्षती ।

केलिपुष्पमिव दन्तकङ्कतं विभ्रती नृपवधूमुपागमत् ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीरूपभाजोऽस्या जातिनैच्यान्नतं शिरः ।

सुदेष्णायास्तु तां दृष्ट्वा सुन्दरीं व्रीलगौरवात् ॥ १९ ॥

वनभुव इव माधवोदयश्री-

मनुजपतेरवरोधयोषितोऽसौ ।

अनुदिनमखिलालिलालनीयै-

रलमकरोत्तिलकैरतीव दृश्यैः ॥ २० ॥

अनन्तरं स्ववशा पाञ्चालसुता भृशमादृतकङ्कतमतिरसोत्पादन-

आगतेति । नगरवासे पट्टणनिवासे वाञ्छयता आगता विपिनस्य देवतेव स्थितेत्युल्लेक्षा । पार्षती द्रौपदी केल्याः क्रीडार्थं पुष्पमिव स्थितमित्युल्लेक्षा । पूर्वसापेक्षेति संकरः । दन्तमयं कङ्कतं केशसंस्कारकयन्त्रविशेषं विभ्रती सती । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इत्यमरः । सैरन्ध्रीत्वसूचकमिदं विशेषणम् । नृपस्य विराटस्य वधूं सुदेष्णां प्रति उपागमत् आगतवती । उक्तसंकरपरिकरयोः संसृष्टिः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीति । सैरन्ध्र्याः शिल्पकारिकायाः रूपं आकारं भजतीति भाजः । अस्याः द्रौपद्याः शिरः जातेः सैरन्ध्रीकुलस्य नैच्यात् अपकर्षाद्धेतोः नतं नन्नं अभूत् । सुदेष्णायाः विराटपत्न्याः शिरस्तु तां सुन्दरीमिति प्रस्तुतोचितनिर्देशः । द्रौपदीं दृष्ट्वा व्रीलगौरवात् लज्जातिशयाद्धेतोः नतमभूत् । 'सैरन्ध्री परवेशमस्था स्ववशा शिल्पकारिका' इत्यमरः । अत्रोभयोः शिरसोः नमनेनौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदस्य नमनहेतु-नमनयोः उक्तिरूपहेत्वलंकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १९ ॥

वनेति । असौ सैरन्ध्रीरूपधारिणी द्रौपदी मनुजपतेः विराटस्य अवरोध-योषितः अन्तःपुराङ्गनाः माधवोदयश्रीः वसन्ताभ्युदयलक्ष्मीः वनभुवः वनसीमा इव अखिलाभिः आलीभिः सखीभिः अखिलैरलिभिश्च लालनीयैः अत एव अतीव दृश्यैः भृशं प्रेक्षणीयैः तिलकैः चित्रकैः वृक्षविशेषैश्च दिने दिने अनुदिनं अलम-करोत् अलंकार । श्लिष्टसाधर्म्येयमुपमा । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ २० ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं सर्वेषां विराटपुरवासानन्तरम् । स्ववशा स्वाय-त्ता, ननु परतन्त्रेत्यर्थः । शिल्पकारिकापीति च अत एव पाञ्चालसुता द्रौपदी

पाठा०—१ 'वीक्ष्यैनाम्'. २ 'व्रीडपीडनात्'. ३ 'स्ववशा भ्रमादृत'.

टिप्प०—१ वसन्तलक्ष्मीर्द्वन्द्वं तिलकपुष्पैरिव द्रौपदी सुदेष्णां विशेषकैरलङ्कृत-वतीत्यर्थः ।

चणर्मधिकशोभनाटनपाटवमाश्रितगन्धर्वकुलमाकलितगोत्रान्तरं पञ्चधा
रूपमुदञ्चयन्ती पञ्चापि पतीननुयातवती ॥

विमतानपि तैर्जित्वा विवासमिव दायकः ।

अक्षेण्वकुरुतावृत्तिमवनीन्द्रेण धर्मभूः ॥ २१ ॥

एवं तैस्तैः स्वैः कृत्यैः संपादितशिरःकम्पं वयःकृतमिव संततमनुभवता
तेन महीपतिना बहुमानिताः पृथामुताः यथा विवासनखेदं तथा तदीय-
मपि स्वरूपमितरे जनास्तत्र नाज्ञासिषुः ॥

आहता स्वीकृता कङ्कस्य भावः कङ्कता युधिष्ठिरत्वम्, आहतं कङ्कतं प्रसाधनी च
यस्मिन् तथोक्तम् । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इति कोशे 'कङ्कत'शब्दात् स्वार्थे कप्र-
त्यये टापि च 'प्रत्ययस्थात्-' (पा. ७।३।४४) इत्यादिना कात्पूर्वस्यात् इत्वे च
कङ्कतिकेति ग्राह्यम् । अत एव 'शिरसीव कङ्कतमवोढ मूर्धजे' इति माघप्रयोगः ।
अत्यन्तं रसानां मधुरादीनां षण्णां शृङ्गारस्य च उत्पादनेन प्रसिद्धं तच्चणम् ।
एकत्रालंकरणनैपुण्यात्, अन्यत्र पाकनैपुण्याच्चेति भावः । 'तेन वित्तश्चुपचणपौ'
(पा. ५।२।२६) इति प्रसिद्धार्थे चणप् । अधिकशोभया नाटने नाट्यशिक्षणे
पाटवं सामर्थ्यं यस्मिंस्तथोक्तम्, के शिरसि अधिकं शोभायाः भूषणमालयाद्य-
लंकरणजन्यायाः नाटने संयोजने पाटवं यस्मिंस्तथोक्तमिति च । आश्रितं गन्धर्वाणां
अश्वानां स्वपतीनां च कुलं वृन्दं यस्मिंस्तथोक्तम् । आकलितं आश्रितं गोत्रायाः
गोवृन्दस्य अन्तरं मध्यदेशः यस्मिंस्तथोक्तम्, आकलितं आश्रितं गोत्रान्तरं
मालिनीत्यन्यत्राम यस्मिंस्तथोक्तमिति च । 'गोत्रा गोनचये भूम्यां नाद्रौ श्रीकुल-
संज्ञयोः' इति मेदिनी । अत एव पञ्चधा पञ्चप्रकारं रूपं सैरन्ध्रीवेषं उदञ्चयन्ती
प्रकटयन्ती सती । पञ्चापि पतीन् रूपान्तरमापन्नान् युधिष्ठिरादीन् अनुयातवती
विडम्बयति स्म । 'आर्ताते मुदिते हृष्टा' इत्यादिना पतिव्रतानां पतिसमानधर्म-
स्मरणादिति भावः । अत्र स्ववशेति विशेषणस्य श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितपञ्च-
विधरूपोदञ्चनसामर्थ्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरस्य श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला-
तिशयोक्तेश्च अङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

विमतानिति । धर्मभूः युधिष्ठिरः तैरपि अक्षैरपि विमतान् दुर्योधनादीन्
जित्वा विवासं तेषां राज्यभ्रंशं दायकः वितरिष्यमाण इवेत्युपेक्षा । अवनीन्द्रेण
सह विराटेन सह अक्षेषु पाशकेषु, अक्षक्रीडायामिति यावत् । आवृत्तिं पौनः-
पुन्येन खेलनं अकुरुत चक्रे । 'विवासं दायक' इत्यत्र 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः'
(पा. २।३।७०) इति कृद्योगे षष्ठीप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

एवमिति । एवं उक्तप्रकारं स्वैः स्त्रीयैः तैस्तैः कृत्यैः अक्षक्रीडापाकनाटनाश्व-

पाठा०—१ 'अधिगत'. २ 'गोत्रापलप'. ३ 'पञ्चानामपि'. ४ 'पाञ्चालनृपति-
मुता पञ्चापि'. ५ 'कृतैः'. ६ 'संपादितम्'. ७ 'अनेन'.

अथैकदा तत्र सुदेष्णायाः प्रेषणेन मदनोत्सवासवाय वासवायतन-
सदृशं वासगृहमागतां कौरवाधमकरपरिक्लेशादिव विवर्णेन वाससौ-
वगुणिताङ्गीं नखशशिपरम्परासेवनलालसतयेव प्रपदसंमुखीनलोचन-
नीलोत्पलां राजीवशङ्कयानुव्रजतां राजहंसेनेव राजतभाजनेन राजितकरा-
ञ्चलां पाञ्चालसुतां विलोक्य पञ्चेषुवाणवञ्चितविवेको मञ्चादुपसृत्य
किञ्चिदाकुञ्चितमौलिः कीचको वाचमुवाच,—

गोपालनैः संपादितं श्लाघासु घटितं शिरसः कम्पं वयसा चरमेण कृतं शिरःकम्प-
मिव संततं अनुभवता तेन महीपतिना विराटेन बहुमानिताः सन्तः पृथासुताः
युधिष्ठिरादयः विवासेन राज्यभ्रंशेन यः खेदः तं यथा नाज्ञासिपुः विसस्मरुः
तथा तेषामिदं तदीयं पृथासुतसंबन्धि स्वरूपं युधिष्ठिरत्वादिकमपि इतरे जनाः
पौरजानपदाश्च नाज्ञासिपुः न जानन्ति स्म । जानातेः कर्तरि लुङ् । अत्र पाण्ड-
वानां तदितरेषां च तत्तदज्ञानेनौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदः ॥

अथेति । अथ अनन्तरं एकदा कदाचित् तत्र विराटनगरे मदनोत्सवस्य
सुरतार्थं आसवाय मद्यमाहर्तुमिति 'क्रियार्थं—' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी ।
सुदेष्णायाः विराटपत्न्याः प्रेषणेन हेतुना वासवस्य इन्द्रस्य आयतनेन गृहेण सदृशं
वासगृहं केलीगृहं प्रति आगतां कौरवाधमस्य दुःशासनस्य करेण यः परिक्लेशः आक-
र्षजनितदुःखं तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । विवर्णेन गतशोभेन, मलिनेनेति यावत् । वाससा
वक्ष्णेन अवगुण्ठितं आच्छादितं अङ्गं यस्यास्ताम् । नखानामेव शशिनां चन्द्राणां पर-
म्परायाः पङ्केः सेवने लालसतया अनुरागेणेवेत्युत्प्रेक्षा । प्रपदस्य पादाग्रस्य संमुखीने
अभिमुखे लोचने एव नीलोत्पले यस्यास्ताम्, पातिव्रत्येन पादाग्रनिहितदृष्टिमित्यर्थः ।
राजीवशङ्कया पद्मभ्रमेण अनुव्रजता अनुसरता राजहंसेनेव स्थितेनेति भ्रान्ति-
मदुर्जीवितोत्प्रेक्षा । राजतेन रजतविकारेण भाजनेन पात्रेण राजितं दीप्तं कराञ्चलं
अग्रहस्तः यस्यास्ताम् । पाञ्चालसुतां द्रौपदीं विलोक्य पञ्च इषवः बाणाः पुष्पमयाः
यस्य तेन मन्मथेन वञ्चितः अपहृतः विवेकः कृत्याकृत्यविचारः यस्य सः अत एव
कीचकः सुदेष्णाभ्राता मञ्चात् शयनात् उपसृत्य समीपमागत्य किञ्चित् आकु-
ञ्चितः अवनमितः मौलिः शिरः येन तथोक्तः, गृहीतविनयः सन्नित्यर्थः । वाचं
वक्ष्यमाणां उवाच । अत्र केवलोत्प्रेक्षाया रूपकोत्प्रेक्षासंकररूपकाङ्गाङ्गिभावसंकर-
स्य भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षासंकरस्य च त्रयाणां संसृष्टिः ॥

पाठा०—१ 'गिहम्'. २ 'परिक्लेशदुःखादिव'. ३ 'अवगुणिताङ्गीम्'.
४ 'रजत'. ५ 'नीचां वाचम्'.

टिप्प०—१ परपुरुषदर्शनं मा भूदित्यधोऽवलोकयन्तीमिति भावः ।

इदमेव हि सन्न भद्रभद्रं यदिदानीं तव मार्दवज्ञमङ्गेः ।
अयमप्यहमस्मि धन्यधन्यो हरिणाक्षि ! त्वदपाङ्गगोचरो यः ॥ २२ ॥
नतगात्रि ! यदागमेन मां नयसे मोदगिरेरधित्यकाम् ।
चिरपुण्यफलोदयश्रियां दिवसो वैजननस्तदेव मे ॥ २३ ॥

अन्वर्थता मालिनि ! तेऽभिधायाः

कुतो न जागर्त्यधुना कचेषु ।

तस्याः प्रतीपोदितवर्णपङ्के-

रर्थोऽथवालंकरणं ह्यमीषु ॥ २४ ॥

इदमिति । हरिणस्य कुरङ्गस्येव अक्षिणी यस्यास्तस्याः संबुद्धिः हे हरिणाक्षि
द्रौपदि ! इदं सन्न एतद्बृहमेव मद्बृहेष्विति शेषः । भद्रभद्रं अत्यन्तशुभसंपन्नम्,
नान्यदित्यर्थः । हिरवधारणे । यतः मद्बृहमिदानीं तव अङ्गेः मार्दवं सौकुमार्यं जाना-
तीति तज्ज्ञम्, भवच्चरणन्यासधन्यमित्यर्थः । किंच अयं अहमपि धन्यधन्यः
अत्यन्तभाग्यवानस्मि । उभयत्र वीप्सायां द्विर्भावः । यतः योऽहं तव अपाङ्गस्य
नेत्रान्तभागस्य गोचरः विषयोऽस्मि, त्वत्कटाक्षवीक्षितोऽस्मीत्यर्थः । अत्र द्वितीय-
चतुर्थवाक्यार्थाभ्यां भद्रत्व-धन्यत्वातिशययोः समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्ग-
द्वयसंसृष्टिः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ २२ ॥

नतेति । किंच, हे नतगात्रि घनस्तनभारनम्राङ्गि ! त्वं यत् यस्मात् कारणात्
आगमेन स्वयमेवात्रागमनेन मां मोदस्य संतोषस्यैव गिरेः अद्रेः अधित्यकां ऊर्ध्व-
देशं नयसे प्रापयसे, सान्द्रानन्दतुन्दिलं करोषीत्यर्थः । तत् तस्मात् एषः ईदृश-
संतोषदायकः दिवसः वासरः मे मदीयानां चिरपुण्यानां अनेकजन्मसुकृतानां यः
फलस्य उदयः उत्पत्तिः तस्य श्रियां समृद्धीनां वैजननः प्रसूतिदिवसः भवति ।
'घटो नीलघटः' इत्यादिवद्विधेयकोटावधिकावगाहनान्न बोधानुपपत्तिः । 'सूति-
मासो वैजननः' इति कोशे 'मास'शब्दः पक्षदिवसादेरप्युपलक्षक इति ध्येयम् ।
'फलाङ्कुर-' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः । अत्राप्युत्तरवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

अन्वर्थतेति । मालिनीति द्रौपद्याः सैरन्ध्रीरूपायाः नाम । किंच हे मालिनि !
ते त्वदीयायाः अभिधायाः मालिनीति संज्ञाशब्दस्य अन्वर्थता माला अस्या अस्तीति
व्युत्पत्तिसिद्धः मालारूपोऽवयवार्थः । कचेषु केशेषु । त इत्यत्राप्यनुषज्यते । अधुना
कुतो हेतोः न जागर्ति न स्फुरति ? अथवा मालाधारणे विचारो न कार्य एवेत्यर्थः । हि
यस्मात् कारणात् तस्याः त्वदीयायाः संबन्धिन्याः प्रतीपं विलोमं यथा तथा 'नीलिमा'
इत्येवमुदितानामुच्चरितानां वर्णानां उक्तानां अक्षराणां पङ्केः नीलिमेत्यात्मिकायाः

पाठा०—१ 'फलाङ्कुरश्रियां'. २ 'अस्याः'.

टिप्प०—१ यतः स्वागमनेन मह्यं हर्षं ददासि, ततः प्राचीनपुण्यफलोदयः प्राप्त
इति भावः ।

बाह्योरनङ्गदत्वस्य बाले ते कारणे उभे ।

एके तयोस्तु लावण्यमितरन्नावगम्यते ॥ २५ ॥

अरम्यभावं भजते जगत्या-

मङ्गेषु किञ्चिद्विकलोऽपि लोकः ।

अर्थः नैल्यमेव अमीषु कचेषु अलंकरणं भूषणं भवति । तत् तस्मादिति योज्यम् । निसर्गसुन्दराणां भार्यायैव भूषणानीति भावः । अत्र माल्यं कुतो न धृतमिति स्वीकृत्यैव नैल्यसत्ताविचारणेनाक्षिसत्त्वादाक्षेपालंकारः । 'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्' (कुव. ७२) इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

बाह्योरिति । किञ्च, हे बाले ! ते तव बाह्योः अङ्गं मन्मथविकारं दत्तः कुरुतः इत्यनङ्गदौ अङ्गदाभ्यां केयूराभ्यां रहितौ अनङ्गदौ च, तयोर्भावः अनङ्गदत्वम् । द्विविधस्य तस्य कारणे अपि उभे द्वे भवतः; के इत्यत आह-एकमिति । तयोः कारणयोः द्वयोः मध्ये एकं कारणं तु लावण्यं शोभनैगनिगम्यम् । 'मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति निरुक्त्या अवगम्यते दृश्यते, मयेति शेषः । तथा च लावण्यरूपकारणसत्त्वादुचितमेवैकविधमनङ्गदत्वमनयोरिति भावः । इतरत् द्वितीयं कारणं गर्भधारणं तु नावगम्यते इति परिहासोक्तिः । अत्र 'दर्शने दौहदातौ च द्वयोरसीद्वनङ्गदा' (३।४०) इति तृतीयस्तवके ग्रन्थकृतैव लावण्य-गर्भधारणयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेऽनङ्गदत्वे कारणत्वेनोपन्यस्तत्वात् इतरत् गर्भधारणमिति व्याख्याने नास्मासु चोच्चावकाशः । अत्र यद्यप्यङ्गदराहित्येऽपि लावण्यस्य कारणत्वं वक्तुं शक्यम्, तथापि 'न कान्तमपि निर्मूषं विभाति वनिताननम्' इति रसिकसमाजप्रसिद्धया उद्दीपनविभावविधया शृङ्गारे भूषणधारणस्यात्यावश्यकत्वादुक्तस्यैव गर्भधारणस्य तत्र कारणत्वं ग्रन्थकृदभिप्रेतमिति ध्येयम् । अत्र लावण्यानङ्गदानयोः हेतुहेतुमतोरुक्त्या हेत्वलंकारस्य विनापि कारणं गर्भधारणं अङ्गदराहित्यरूपकार्यस्य वर्णनाद्विभावनायाश्च अङ्गदराहित्यानङ्गदानयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तेश्च तिसृणां संसृष्टिः । यत्तु- 'मन्मथप्रदान एव कारणद्वयम्' इति, 'मन्मथप्रदानाङ्गदराहित्ययोः क्रमेण कारणद्वयम्' इति च द्विधा व्याख्याय प्रथमे मन्मथप्रदस्य लावण्यस्यानङ्गदानकार्योपक्षीणत्वेन एकस्य कारणस्य कार्यद्वयोत्पादनासमर्थत्वेन च त्वद्बाह्योर्मन्मथप्रदत्वं निष्कारणमेवेत्यर्थः । तथा च तव बाहुरलंकारं विनापि मन्मथोद्रेककर इति द्वितीयो लोके भर्तृराहित्यं अङ्गदादिधारणाभावे कारणं, मयि भर्तृरिति सति किमर्थमङ्गदधारणं न कृतमिति च पृष्टवानिति च भावार्थावाह नृसिंहः, -तत् किं केन संगतमिति सहृदया एवाकलयन्तु, परं त्वीदृशस्याप्यतिदुरुहस्य चम्पूभारतस्य व्याख्याने प्रवृत्त्या सर्वतो बलवती मन्यामहे स्वात्मसंभावनामिति ॥ २५ ॥

अरम्येति । किञ्च, हे बाले ! जगत्यां लोके लोकः जनः अङ्गेषु करचरणादिषु,

टिप्प०—1 तव कचेषु स्त्रीजात्युचितमुक्तापुष्पादिमालापेक्षया नीलिमैव सुतरां

संदृश्यसे त्वं निखिलेन गाले
 मध्येन हीनापि मनोज्ञमूर्तिः ॥ २६ ॥
 न पल्लवस्तन्वि ! न विद्रुमश्च
 ताम्रोऽधरोऽयं तव विम्बमेव ।
 चन्द्रो यदि स्यात्तत्र वक्रमेत-
 चन्द्रस्य विम्बं सहजं हि लोके ॥ २७ ॥
 कान्ते ! तवाननमिदं कमलावलीपु
 स्रष्टुं पुरा सरसि विस्मृतमेव धात्रा ।

कस्मिंश्चिदिति शेषः । किञ्चित् ईपन्मात्रेणापि विकलः न्यूनः सन् अरम्यस्य असु-
 न्दरस्य भावं अरम्यत्वं विरूपत्वं भजते प्राप्नोति । त्वं तु निखिलेन यावता मध्येना-
 ज्ञेन हीना शून्यापि सती मनोज्ञा रम्या मूर्तिः शरीरं यस्यास्तथोक्ता संदृश्यसे ।
 'निरीक्ष्यसे' इति वा पाठः । उभयत्रैक एवार्थः, मयेति शेषश्च । अत्रारम्यत्व-
 कारिणः यावन्मध्यवैकल्यस्य तद्विरुद्धरम्यत्वसाधकत्वेन वर्णनाद्वयाघातालंकारः ।
 यावन्मध्यवैकल्यासंबन्धेऽपि तत्संबन्धरूपातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गि-
 भावेन संकरः । तेन लोकैकविलक्षणं भवदीयलावण्यमिति प्रतीतेरलंकारेण
 वस्तुध्वनिः ॥ २६ ॥

नेति । किञ्च, हे तन्वि ! ताम्रः अरुणः तव अयं अधरः न पल्लवः न विद्रुमश्च
 किन्तु विम्बं विम्बफलमेव मण्डलमेवेति च । कथमेतदत आह—चन्द्र इति ।
 तवैतद्वक्रं मुखं चन्द्रः स्याद्यदि, हिरवधारणे; तर्हि चन्द्रस्यैव विम्बं मण्डलं विम्ब-
 फलं च सहजम्, नान्यस्येत्यर्थः । अत्र मुख-चन्द्रयोर्भेदेऽप्यभेदातिशयोक्तिरेका ।
 अस्मिन्नेव वाक्यार्थे मुखस्य विम्बवत्तासाहजिकत्वसिद्धये मुखं चन्द्रः यदि स्या-
 दित्यूहात्मकः संभावनालंकारः । द्वयोश्चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तेन च युक्त्युप-
 न्यासरूपेणाधरे विद्रुमत्वपल्लवत्वे निषिध्य विम्बत्वारोपरूपायाः हेत्वपहृतेरुज्जीव-
 नादनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । इदं तु रहस्यं मण्डल-विम्बफलयोः श्लेषभित्तिकाभे-
 दाध्यवसायमूलायां अतिशयोक्तौ सत्यामेव हेत्वपहृतेः प्रचारेणैतयोरङ्गाङ्गिभावेन
 संकरस्यैवोक्तसंकरोज्जीवितत्वात्संकरयोरेव द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकर इति । यत्तु-
 'विम्बशब्दस्य श्लिष्टार्थत्वादुत्तरार्धेनार्थान्तरन्यासरूपेण तस्य मण्डलार्थकत्वसमर्प-
 णमेव करोति' इति उत्तरार्धावतरणिकां नृसिंहो विलिलेख,—तत्तस्य 'नालंकारोऽत्र
 लिख्यते' इत्यत्र व्यञ्जनागम्यमलंकारमौढ्यं विशदयतीति ॥ २७ ॥

कान्ते इति । किञ्च, हे कान्ते ! तवेदमाननं मुखं सरसि पद्माकरे कमलानां

पाठा०—१ 'निरीक्ष्यसे त्वं तु विचित्रमेतन्मध्येन'.

टिप्प०—१ अत्र मध्यस्यातिसूक्ष्मत्वेन वर्णनं कविकुलक्षुण्णम् ।

पश्चाद्विचिन्तितवता तदुपान्तभागे

संदृश्यते विरचितः खलु हंसपादः ॥ २८ ॥

कूपस्य तीरे निवसन्नपायं को वा न धत्ते वद कोमलाङ्गि ! ।

त्वन्नाभिकूपस्य वसन्हि तीरे न दृश्यते संप्रति मध्यभागः ॥ २९ ॥

अक्षीणवक्त्रशशिसेवनलाभतोषा-

दालिङ्गितामिव मिथो रजनेस्त्रियामीम् ।

त्रेधा विभज्य रचितां वहसेऽर्घ्यं वेणीं

कं सिंहसंहननमूहयितुं वियुक्तम् ॥ ३० ॥

आवलीषु पङ्क्तिषु, तन्मध्य इत्यर्थः । स्रष्टुं निर्मातुं पुरा सृष्टिकाले धात्रा ब्रह्मणा विस्मृतमेव । पश्चात् कमलसृष्ट्यनन्तरं विचिन्तितवता असृष्टैवाहो मालिनीमुखं किमित्येतान्येव सृष्टानीत्यालोचितवता अत एव धात्रा विरचितः निर्मितः हंसपादः विस्मृतमन्यत्र निर्माय अत्रैतद्विस्मृतमिति सूचको लिपिविशेषः हंसानां पादन्यासश्च तासां कमलावलीनां उपान्तभागे समीपदेशे संदृश्यते, लोकैरिति शेषः । तदुपान्तभागे विरचित इति वा योजना । 'खलु' इत्यवधारणे । अत्र विस्मृति-सूचकलिपिविशेषस्य हंसचरणन्यासस्य च द्वयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितः कमलावलयः धातुविस्मृतमालिनीमुखरहिताः हंसपादवत्त्वादित्यनुमानालंकार इति द्वयोः संकरः ॥ २८ ॥

कूपस्येति । किंच, हे कोमलाङ्गि ! कूपस्य तीरे निवसन् निवासं कुर्वाणः को वा जनः अपायं उपद्रवं उत्पन्नं न धत्ते न प्राप्नोति ? सर्वोऽपि धत्त एवेत्यर्थः । वद त्वं ब्रूहि । वाक्यार्थः कर्म । सामान्येनोक्तमर्थं विशेषेण समर्थयति—त्वदिति । हि यस्मात्तव नाभेरेव कूपस्य तीरे वसन् मध्यभागः संप्रति न दृश्यते, मयेति शेषः । अत्रार्थान्तरन्यासेन नाभेरतिगाभ्भीर्यप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । अत एवात्र नाभिवर्णनमात्रे तात्पर्याच्चारम्यभावमित्यनेन पौनरुक्त्यम् । 'त्वन्नाभिकूपस्य वसन्हि तीरे' इत्येव पाठः । 'तटे निवासी' इति पाठे 'तीर'पदार्थस्य 'तट'पदेन परामर्शे पर्यायभङ्गाख्यदोष इति ॥ २९ ॥

अक्षीणेति । किंच, हे मालिनि ! त्रेधा त्रिविधं विभज्य भङ्गीकृत्य रचितां अत एव अक्षीणस्य सर्वदा पूर्णस्य वक्त्रस्यैव शशिनः सेवनं भजनं तल्लाभेन यस्तोषः संतोषः तस्मात् मिथः अन्योन्यं आलिङ्गितां आश्लिष्टां रजनेः रात्रेः संबन्धिनीं त्रयाणां यामानां समाहारं त्रियामीमिव स्थितां वेणीं केशपाशं सिंहसंहननं वराङ्गरूपसंपन्नं कं धन्यं अद्य वियुक्तम्, त्वयेति शेषः । ऊहयितुं अनुमातुम्, लोकैरिति भावः । वहसे । प्रोषिते भर्तरे वेणीधारणस्मरणादत्रेयं केनचिदन्येन वियुक्ता वेणीधारणादित्यनुमानालंकारः । त्रियामत्वोत्प्रेक्षया संसृष्टः प्रथमचतुर्थया-मयोः पूर्वार्धपश्चार्धद्वयस्याह्नयेव परिगणनाद्वाग्यास्त्रियामत्वमिति क्षीरस्वामी ॥ ३० ॥

पाठा०—१ 'विचिन्तितवता'. २ 'संलक्ष्यते'. ३ 'तटे निवासी'. ४ 'त्रिवेणीम्'.

सुदति ! बहुपरागधूसरापि त्वमपहरस्यधुना मनो मदीयम् ।
रतिरिव हरकोपदह्यमानस्मरतनुधूमलवावृताखिलाङ्गी ॥ ३१ ॥
त्वामुल्लसद्भिस्त्वफलाधरां मे मामप्यनङ्गाशुगमर्दितं ते ।
विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे पद्मानने ! पातुमयं हि कालः ॥ ३२ ॥
इति तस्य तादृशं वचनमाकर्ण्यपि^१ चित्तचम्पकमञ्जरीचञ्चरीकाय-
माणपञ्चशरविकारा पाञ्चाली गिरमिमां स्मररागतिमिरकौमुदी-
मुदीरयामास,—

सुदतीति । शोभना दन्ता यस्याः संबुद्धिः हे सुदति ! बहुना सान्द्रेण परा-
गेण रजसा धूसरा मलिनापि त्वं हरस्य शंभोः कोपेन, तत्पसारितफालनयनान-
लेनेत्यर्थः । दह्यमानायाः स्मरतनोः मन्मथशरीरस्य संबन्धिनः धूमस्य लवैः लेशैः
आवृतं अङ्गं यस्यास्तथोक्ता रतिः मन्मथपत्नीव अधुना मदीयं मनः अपहरसि ।
अत्र द्रौपद्यास्तथाविधरस्युपमया कीचकस्य हरकोपदह्यमानमदनोपमायाः तया
च तत्प्रेमास्यापि संनिहितायुरवसानस्य च प्रतीतेरलंकारेणालंकारवस्तुद्वयध्वनिः ।
'अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते' (का. प्र. ३।३५) इति काव्यप्रकाशे
त्रिविधस्याप्यर्थस्य व्यञ्जकत्वप्रतिपादनाद्बहुव्यस्यालंकारस्य वस्तुव्यञ्जकत्वं नानु-
पपन्नम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ३१ ॥

विवक्षितं चार्थमावेदयति—त्वामिति । किंच हे पद्मानने ! मे मम उल्लसन्
विस्त्रफलमिव अधरो यस्यास्तां त्वां पातुम्, त्वदधरमास्वादयितुमित्यर्थः । ते
तव अनङ्गाशुगैः मन्मथबाणैः मर्दितं पीडितं मामपि अस्मिन्विजने प्रदेशे एकान्ते
विशङ्कं निःशङ्कं 'यथा तथा' इति पदद्वयं पूर्वत्रापि योज्यम् । पातुं रक्षितुं अयमेव
कालः । हिरेवकारार्थः । अहो देशकालावप्युक्तार्थेऽनुकूलावित्यावयोर्भाग्यमनन्या-
दृशमिति भावः । अत्र विम्बाधरत्त्वानङ्गबाणमर्दनैकान्तैः तत्काले पानावसरत्व-
समर्थनादनेकपदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य विम्बाधरेत्युपमायाः श्लेषभित्तिकाल-
ब्धपानरक्षणाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तेः उक्तक्रियाद्वययौगपद्यात्मकसमुच्चयस्य
च चतुर्णामेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ३२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तादृशं स्मरविकारकृतं तस्य कीचकस्य वचनं
आकर्ण्यपीत्यपिना किमुतानाकर्णन इति ध्वन्यते । चित्तस्यैव चम्पकमञ्जरीः
चम्पकगुच्छस्य चञ्चरीकः भृङ्ग इवाचरतीति चञ्चरीकायमाणः, दूरीभूत इति
यावत् । पञ्चशरस्य मन्मथस्य संबन्धी विकारः यस्यास्तथोक्ता पाञ्चाली द्रौपदी
स्मररागस्य मन्मथविकारस्यैव तिमिरस्य कौमुदीं चन्द्रिकाम् । तन्निरसनीं इति
परम्परितरूपकम् । इमां वक्ष्यमाणां गिरं वाचं उदीरयामास उक्तवती । अत्र

पाठा०—१ 'लवाविलाखिलाङ्गी'. २ 'विजन'. ३ 'माणं पञ्चशर'. ४ 'विकारिका'.

टिप्प०—१ अयमन्योन्योपकारसमयो वर्तते इति भावः ।

अन्तःपुरेषु विहरन्मयि कीचक ! त्वं
सैरन्ध्रये स्पृहयसीति विगर्ह्यमेतत् ।

रम्येषु कल्पकुसुमेषु चरन्द्विरेफो

रज्येत किं पितृवनद्रुमगुच्छिकायाम् ? ॥ ३३ ॥

प्रत्याय्यते चपलता पतिपत्नीषु या हठात् ।

इष्टार्थसिद्धेः प्रागेव दिष्टान्तं दोग्धि सा नृणाम् ॥ ३४ ॥

गन्धर्वाः सन्ति मे कान्ता बाधते यान्स्मरोऽनिशम् ।

स्वाभिख्यां स्वास्त्रसंख्यां च वहन्तीतीर्ष्यया किल ॥ ३५ ॥

तादृग्वचनाकर्णनरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि स्मरविकारानुदयवर्णनविकारात्मकविशेषोक्त्या स्मरविकारस्य कारितवाक्कथनसमर्थनात्मकपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोज्जीवनात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः रूपकेण संसृष्टः । तेन च लोकोत्तरमस्याः पातिव्रत्यमिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

अन्तरिति । अयि कीचक ! अन्तःपुरेषु विहरन् अन्तःपुरस्त्रीभिः सह क्रीडन् त्वं सैरन्ध्रये दास्यै स्पृहयसि तां कामयसीलेतत् सैरन्ध्रीस्पृहणं विशेषेण गर्ह्य निन्द्यम् । तत्र दृष्टान्तयति— रम्येष्विति । रम्येषु लोकोत्तरमकरन्दसौरभादिना मनोज्ञेषु कल्पस्य वृक्षस्य कुसुमेषु चरन् रसान् अनुभवन् द्विरेफः अमरः पितृवनद्रुमस्य श्मशानवृक्षस्य गुच्छिकायां पुष्पगुच्छे रज्येत अनुरक्तो भवेत् किम् ? न रज्येतैवेत्यर्थः । अत्र सैरन्ध्री-श्मशानतरुमञ्जरीः लोकनिन्द्यत्वेन विम्ब-प्रतिविम्बभावात् दृष्टान्तालंकारः; 'चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलंकृतिः' (कुव. ५१) इति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

प्रत्याय्यत इति । किंच, हे कीचक ! या चपलता पराङ्गनानुरक्तिः पतिपत्नीषु पतिव्रतास्वपि विषये हठात् बलात् प्रत्याय्यते संक्राम्यते । 'नृभिः' इत्यर्था-ल्लभ्यते । सा पतिव्रताविषयकृतृणा इष्टस्य कामितस्य अर्थस्य सिद्धेः प्राक् पूर्वमेव दिष्टान्तं मरणं दोग्धि जनयति । अनुचितकर्मारम्भस्य मृत्युद्वारेषु परिगणनादिति भावः । अत्रेष्टार्थसमुद्यमादनिष्टावासिवर्णनात् तृतीयविषमप्रभेदः । 'पतिपत्नी पतिव्रता' इति स्त्रीभेदेषु, 'दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः' इति चामरः ॥ ३४ ॥

ननु पतिपत्नीषु लोलत्वं मृतिदायकमस्तु, सैरन्ध्र्यां त्वयि साधारणायां लोलत्वाच्च कापि मम हानिरत आह—गन्धर्वा इति । किंच हे कीचक ! मे मम गन्धर्वाः गन्धर्वसंज्ञाः कान्ताः पतयः सन्ति, यान् मत्कान्तान् स्वस्य अभिख्यां शोभां स्वस्य अस्त्राणां बाणानां संख्यां पञ्चत्वं च एते वहन्ति । इत्युक्तप्रकारया

पाठा०—१ 'अपि'. २ 'प्रतायते'. ३ 'पतिवत्नीषु'.

टिप्प०—१ उत्तमपदार्थान् सेवमानो हीनपदार्थाभिलाषं नैव कुर्यादित्याशयः ।
२ परिणीतपरस्त्रीविषयकोऽभिलाषो मरणपर्यवसायी भवतीत्यर्थः ।

दोष्मतामवतंसास्ते स्वरूपं नैव केवलम् ।

गोपायन्त्यप्रमादेन परेभ्यो मां च मानिनः ॥ ३६ ॥

तदद्य पथि वामेऽस्मिन्संप्रतिष्ठास्यसे यदि ।

ते तु त्वां चारयिष्यन्ति दक्षिणे^१ विधृतकुधः ॥ ३७ ॥

इत्युचुषी सा महिषी कुरूणां शेमुषीमती ।

सद्यो निववृते तस्माच्चित्तवृत्तिरिवात्मनः ॥ ३८ ॥

यथा यथाऽस्या धावन्त्या रिङ्गणेन पदोर्युगम् ।

तथा तथा रूपारुण्यं तस्याधत्त दृशोरपि ॥ ३९ ॥

ईर्ष्याया । किल' इति संभावनायाम् । अक्षमयेवेत्युत्प्रेक्षा । स्मरः मन्मथः अनिशं सर्वदा बाधते, तथा चाहमपि पतिपत्नीति मयि लोलत्वमुक्तफलं जनयत्येवेति भावः ॥ ३५ ॥

ननु 'विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे' (६।३२) इत्युक्तत्वादिहाद्य का तच्चिन्तेत्यत आह—दोष्मतामिति । किंच, हे कीचक ! दोष्मतां बाहुबलशालिनां अवतंसाः शिरोमणयः, लोकोत्तरबाहुवीर्या इति यावत् । ते मत्पतयः गन्धर्वाः परेभ्यः स्वेषां रूपं आकारमेव केवलं मुख्यं यथा तथा न गोपायन्ति न रक्षन्ति, परैर्दृश्या न भवन्तीत्यर्थः; अज्ञातवाससमयादिति भावः । किंतु मानिनः प्रशस्तमानवन्तः । प्रशंसायामिति । अत एव ते अप्रमादेन परेभ्यः दुःशीलेभ्यः भवादृशेभ्यः मां च मामपि गोपायन्ति, मत्पतयोऽदृश्या अत्रैव वर्तमाना इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु सिंहबलं मां वराकास्ते किं कुर्वन्तीत्यत आह—तदिति । किंच, हे कीचक ! तत् तस्मात् तेषामत्रैव वर्तमानत्वाद्देतोरीत्यर्थः । अस्मिन् उक्तविधे अत एव वामे अनुचिते सव्ये च पथि मार्गे परदारभिमर्शनरूपे । अद्य त्वं संप्रतिष्ठास्यसे यदि संचरिष्यसि चेत् । संप्रतिपूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि लृट् तद्ध मध्यमः । तर्हि ते मत्पतयः गन्धर्वास्तु विधृता क्रुत् क्रोधः यैस्तथोक्ताः सन्तः त्वां दक्षिणे यमपुरानुसारिणि मार्गे चारयिष्यन्ति गमयिष्यन्ति, मारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण उचुषी भाषमाणा अत एव शेमुषीमती सदसद्विवेचकत्वेन प्रशस्तबुद्धिमती । प्रशंसायां मतुप् । 'धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इति बुद्धिपर्यायेष्वमरः । सा कुरूणां महिषी कृताभिषेकपत्नी द्रौपदी । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । आत्मनः स्वस्य चित्तवृत्तिरिव तस्मात् कीचकात्, तं विहायेति ल्यबलोपे पञ्चमी । सद्यो निववृते प्रतिनिवृत्तवती । वर्ततेः कर्तरि लिट् । अत्र द्रौपदी-चित्तवृत्त्योः कीचकान्निवृत्त्या सादृश्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगितामेदः ॥ ३८ ॥

यथेति । धावन्त्याः कीचकभयाद्भुतं गच्छन्त्याः अस्या द्रौपद्याः पदोः पादयोः युगं द्वन्द्वं रिङ्गणेन स्वलनेन झुतगमनेन, दृढविक्षेपेणेति यावत् । आरुण्यं यथा

पाठा०—१ 'संप्रतिष्ठास्यसे'. २ 'अपि धृतकुधः'. ३ 'ऊचिषी'.

कृष्णा ततस्तेन कृतान्तभासा केशे गृहीता भुवि पातिता सा ।
 पर्यायवद्बोधमविश्रमाभ्यां पद्भ्यां कराभ्यामपि पर्यभावि ॥ ४० ॥
 प्रहारभीत्येव तदा मृगाक्ष्या नाड्यां कचिद्यान्तरधत्त संज्ञा ।
 उद्गम्य सा दूरगते प्रहर्तर्युद्धाटसामास दृशौ चिराय ॥ ४१ ॥

तदनु शनैःशनैरुत्तस्थुषी धरातलपरागधूसरिमतिरोहितदीधितितया
 वासरौपलपितमहौषधिलतेव विलुलितचूर्णकुन्तलतया चक्रवाताकुलीकृत-
 वालपूलिका चमरीमृगीव सूतान्ववायजनपदस्यप्रथमासीतिबाधामिव
 बाष्पधारामुत्सृजन्ती कचिदपि शरणमलभमाना सा याज्ञसेनी मन्दं
 मन्दं तदेव भवनमभिजगाम ॥

यथा आधत्त अविभ्रत् तथा तथा तस्य कीचकस्य दृशोर्युगं नेत्रद्वन्द्वमपि रुष
 कोपेन 'मामप्यवधीरयतीत्यं वराकी' इत्यात्मकेन आरुण्यं आधत्त । अत्रापि पादा
 युग-नेत्रयुगयोः आरुण्यधारणेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगि-
 तामेदः ॥ ३९ ॥

कृष्णेति । ततः कोपोदयानन्तरं कृतान्तस्य यमस्येव भाः रूपं यस्य तेन
 कीचकेन । 'केशे' इति जाल्येकवचनम् । गृहीता भुवि पातिता सा कृष्णा द्रौपदी
 पर्यायेण क्रमेण बद्धौ स्वीकृतौ उद्यमः ताडनोद्योगः विश्रमः विश्रान्तिश्च ताडुभौ
 याभ्यां ताभ्यां पद्भ्यां पादाभ्यां कराभ्यामपि हस्ताभ्यामपि पर्यभावि तिरस्कृता,
 प्रथमं पद्भ्यां पश्चात् कराभ्यामेवं क्रमेण ताड्यते स्मेत्यर्थः, कुद्धाः किं किं न
 कुर्वन्तीति भावः ॥ ४० ॥

प्रहारेति । मृगाक्ष्याः द्रौपद्याः या संज्ञा चेतना तदा प्रहाराङ्गीत्येवेत्युपेक्षा ।
 कचिद् दुर्ज्ञेयायां नाड्यां जीवधातौ अन्तरधत्त अन्तर्हिता अभूत्, सा संज्ञा
 प्रहर्तरे ताडके कीचके दूरं गते सति चिराय उद्गम्य नाड्या बहिरागत्य दृशौ
 द्रौपद्या नेत्रे उद्धाटयामास उन्मीलयामास, कीचकप्रहारमूर्च्छिता चिरात् संज्ञा-
 मुपलभ्य द्रौपदी लोचने उन्मीलितवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदन्विति । तदनु नेत्रोन्मीलनानन्तरं शनैःशनैरुत्तस्थुषी उत्थिता धरा-
 तलस्य भूमिप्रदेशस्य परागेण यः धूसरिमा मालिन्यं तेन तिरोहिता आच्छादिता
 दीधितिः कान्तिः यस्यास्तस्या भावः तत्ता तया वासरेण अह्ना अपलपितं तिरो-
 हितं महः तेजः यस्याः सा महौषधिलता ज्योतिर्लतेव स्थिताः विलुलिताः स्रस्ता-
 चूर्णकुन्तला अलकाः यस्यास्तस्या भावः तत्ता तया चक्रवातैः आवर्तवायुभिः
 आकुलीकृता वालपूलिका लोमसंचयः यस्याः सा चमरी नाम मृगीव स्थिता ।
 सूतस्य कीचकस्य अन्ववायः वंश एव जनपदः देशः तस्य प्रथमां ईतिवाधां

पाठा०—१ 'गृहीत्वा'. २ 'शनैरुत्तस्थुषी'. ३ 'अपलपितमहामहौषधि'.

४ 'चमर'. ५ 'भूपतिभवनम्'.

दृष्ट्वा तां ज्ञातवृत्तान्तो देव्या गेहे चरञ्जनः ।
 नयनाम्भो विमुमुचे न तु किञ्चन भाषितम् ॥ ४२ ॥
 सायं महानसशयं शनकैर्ययौ सा
 भीमं रहः पृथुशरावकृतोपधानम् ।
 धूमाधिरोहमलिनं वसनं वसानं
 नीलाम्बुवाहपरिवीतमिवाचलेन्द्रम् ॥ ४३ ॥
 निःश्वस्य दीर्घमियमन्तिकमावसन्ती
 स्पृष्टेन बाष्पमुकुलैः कुचयोः स्खलद्भिः ।
 बुद्धेन तेन किमिदं व्यसनं तवेति
 पृष्टा सगद्गदमुवाच विषण्णचेताः ॥ ४४ ॥

अतिवृष्टिमिव स्थितां बाष्पधारां उत्सृजन्ती वर्षन्ती क्वचित् कुत्रापि शरणं रक्षितारं
 अलभमाना अप्राप्नुवन्ती सा कीचकताडिता याज्ञसेनी द्रौपदी तदेव भवनं सुदे-
 ष्णान्तःपुरं प्रति मन्दं मन्दं अभिजगाम प्राप्तवती । उपेक्षात्रयस्य संसृष्टिः ।
 'अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पडेता ईतयः
 स्मृताः ॥' इति ॥

दृष्ट्वेति । तां तथाविधां द्रौपदीं दृष्ट्वा ज्ञातः वृत्तान्तः कीचकताडनरूपः येन
 तथोक्तः देव्याः सुदेष्णायाः गेहे अन्तःपुरे चरन् जनः परिजनः नयनाम्भः
 बाष्पं विमुमुचे ववर्ष, किञ्चन एकमपि भाषितं वचनं तु न मुमुचे; नोवाचे-
 त्यर्थः । सुदेष्णाभयादिति भावः ॥ ४२ ॥

सायमिति । अथ सा द्रौपदी सायम्, रात्रावित्यर्थः । पृथुना शरावेण पात्र-
 विशेषेण कृतं उपधानं शयनशिरोदेश्यतूलादिनिर्मितयन्त्रविशेषो यस्मिन्कर्मणि
 तत्तथा महानसे पाकस्थाने शेते इति शयम्; निद्रालुमित्यर्थः । धूमस्य अधिरोहेण
 व्यापनेन मलिनं वसनं वस्त्रं वसानं दधतं अत एव नीलेन अम्बुवाहेन मेघेन
 परिवीतं वेष्टितं अचलेन्द्रं शैलराजमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । भीमं प्रति रहः
 एकान्ते शनकैः मन्दं ययौ, अन्यथा परैर्विज्ञेयतापत्तेरिति भावः ॥ ४३ ॥

निःश्वस्येति । विषण्णं दुःखितं चेतः यस्याः सा अत एव दीर्घं यथा तथा
 निःश्वस्य अन्तिकं आवसन्ती समीपे वर्तमाना । 'उपात्त्वध्याङ्वसः' (पा. १।४।४८)
 इत्याङ्पूर्वाद्भसतेराधारस्य कर्मत्वम् । इयं द्रौपदी कुचयोः स्खलद्भिः बाष्पाणि
 मुकुलानीव तैः स्पृष्टेन सिक्तेन अत एव बुद्धेन जागृतवता तेन भीमेन अयि
 तन्वि ! तवेदं व्यसनं किम् ? कुत इत्यर्थः । इति उक्तप्रकारेण पृष्टा सती सगद्गदं
 दुःखस्खलिताक्षरं यथा तथा उवाच ॥ ४४ ॥

पाठा०—१ 'बाष्पसलिलैः'.

किमद्य मे दुःखमपत्रपा का को वीरपत्नीत्वपदेऽभिमानः ।
 सर्वं गतं कीचकनीचषिङ्गाद्धत्वा कचं ताडनमाप्तवत्याः ॥ ४५ ॥
 मयि दुःखेन घुष्यन्त्यां मत्स्याधिपसभान्तरे ।
 तथ्यस्येव यतेरासीद्धर्मसूनोरुपेक्षणम् ॥ ४६ ॥
 बुभुक्षते न जीवन्तीं मारितामेव मां नृपः ।
 कल्याणं खलु तत्तस्य कङ्कभावभृतोऽधुना ॥ ४७ ॥
 तस्यैवाज्ञापथेऽजस्रं चरता स्वलनं विना ।
 भवता खलु निःशङ्कं परामर्श्या कचेऽपरैः ॥ ४८ ॥

किमिति । हे वीर ! कीचक इति नीचः षिङ्गः विटाधमः तस्मात् कचं हत्वा तत्करे समर्प्य ताडनमाप्तवत्याः, केशेषु गृहीत्वा तेन ताडिताया इत्यर्थः । मे मम दुःखं नाम किम्, अपत्रपा लज्जा नाम का, वीराणां पत्नीत्वपदे भार्यात्वस्थाने 'अभिमानो नाम कः । सर्वत्र 'किं'शब्दो निन्दायाम् । 'किं वितर्कं परिग्रहे क्षेपे निन्दापवादयोः' इति विश्वः । सर्वं उक्तत्रयमन्यत् कुलशीलादिकं च गतमेव । अत्र कीचकताडनेन सर्वलोपसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४५ ॥

मयीति । किंच, हे वीर ! मयि दुःखेन घुष्यन्त्यां 'कीचको मां तताड, त्राय-ध्वम्' इत्युच्चैः क्रन्दन्त्यां सत्यां मत्स्याधिपस्य विराटस्य सभान्तरे आस्थानमण्डप-मध्ये धर्मसूनोः धर्मराजस्य तथ्यस्य अकृत्रिमस्य यतेः संन्यासिन इव उपेक्षणं औदासीन्यं आसीत् । तथ्ययतेर्दारिकसुखदुःखोपेक्षास्मरणादिति भावः ॥ ४६ ॥
 बुभुक्षत इति । किंच, हे वीर ! नृपः धर्मराजः जीवन्तीं मां न बुभुक्षते न भोक्तुमिच्छति न पालयितुमिच्छतीति च, पुनः किंतु मारितां केनचिन्निह-तामेव मां बुभुक्षते इति यत् तत् तथा काङ्क्षणां द्विविधमपि अधुना अद्य कङ्कस्य भावं कङ्कत्वं गृध्रत्वं कङ्कसंज्ञकं संन्यासविशेषं च विभर्तीति तद्भृतः तस्य नृपस्य कल्याणं शुभं खलु । गृध्रस्य शवलाभात् यतेर्दारोपेक्षास्मरणाच्चेत्युभयत्र भावः । अधुना अज्ञातवाससमये कङ्कभावभृतः तस्य तत् कल्याणं खलु । अन्यथा अज्ञा-तवासप्रतिज्ञाभङ्गापत्तेरिति भाव इत्यपि प्राहुः । पालनभोजनार्थकाद्भुजेः सन्न-न्ताल्लटि बुभुक्षत इति रूपम् । अत्र कङ्कत्व-मारणकाङ्क्षयोः संन्यासदारोपेक्षयोश्चा-नुरूपयोः घटनवर्णनात्समालंकारद्वयम् । तत्र प्रथमः गृध्र-यत्योः श्लेषमित्तिका-भेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । अस्य च द्वितीयस्य च एकवाचकानुप्रवेशसंकर इति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् ॥ ४७ ॥

तस्येति । किंच, हे वीर ! तस्य घुष्यन्तीं मामुपेक्षितवतः धर्मराजस्यैव आज्ञैव पन्थाः मार्गः तस्मिन् स्वलनं प्रमादं विना अजस्रं सततं चरता, तदाज्ञामी-

पाठा०—१ 'भृत्वा कचे.' २ 'चलता'. ३ 'परामृश्ये'.

दुःशासनादप्यधिकापराधः सूतात्मजोऽयं न निहन्यते चेत् ।
 आद्ये कचग्राहिणि नाशितेऽपि समायुषौ वेणिमवेहि मां च॥४९॥
 अयं बलीयानिति ते मतिश्चेदन्यत्र मां कापि नयस्व भीरुम् ।
 अज्ञातवासेऽप्यनुभूयमाने रक्ष्यं हि शीलं कुलपालिकानाम्॥५०॥

षट्पुत्रानुलङ्घ्य वर्तमानेनेति समुदायार्थः । भवता प्रयोजककर्त्रा अत एव उदा-
 सितव्येनेति शेषात् । अपरैः दुःशासनकीचकादिभिः अहं कचे केदोषु निःशङ्कं
 निःसंशयं यथा तथा परामर्श्यां प्राहयितव्या खलु इति काकुः । त्वयापि तादृशे-
 नाज्ञातवासभङ्गभीत्या कृच्छ्रेऽतिवर्तमानाहमुपेक्षणीयैव किलेति साकोशोक्तिः ।
 अत्रापि ज्येष्ठानुसारितायाः तदुपेक्षितद्रौपदीकेशपरामर्शोपेक्षायाश्च कारणस्य
 कार्यस्य चानुरूपवर्णनाद्वितीयसमप्रभेदः । यत्तु—‘निःशङ्का परामृश्ये’ इत्यपपाठे
 अमेण निःशङ्का स्ववशा कचेऽपरैः परामृश्ये सतीत्युत्तरेणैकवाक्यतया व्याख्यात-
 वावृत्तिः,—तत्तत्सैवासंबद्धप्रलापिनो हृद्यम् । परं तूक्तपाठोऽपि मृशतौ निजर्थम-
 न्तर्भाव्य निःशङ्कं गाहयिष्य इति कर्मणि लृट् संगमनीयः (?) ॥ ४८ ॥

किं बहुनेति विवक्षितार्थमाह—दुःशासनादिति । हे वीर! दुःशासनात्
 दुर्योधनानुजादपि अधिकः सपादकरताडनेन गुरुः अपराधः केदाग्रहरूपः यस्य
 तथोक्तः अयं सूतात्मजः कीचकः न निहन्यते चेत् न हिंस्यते यदि, त्वयेति शेषः ।
 आद्ये प्रथमे कचग्राहिणि दुःशासने नाशिते मारिते सत्यपि वेणीं दुःशासनवधावधि-
 पूर्वं वद्धां मां च उभे अपि समं आयुर्ययोस्तथोक्ते अवेहि जानीहि, दुःशासने
 हतेऽपि तद्वधाय वद्धां वेणीं अकृते तु कीचकवधे नैव मोक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अयमिति । किंच, हे वीर! अयं कीचकः बलीयान् मत्तः बलिष्ठः इत्युक्त-
 प्रकारा ते तव मतिश्चेत् निश्चयोऽस्ति यदि तर्हि भीरुं व्रतभङ्गभयशीलां मां अन्यत्र
 इतोऽन्यस्मिन् कापि कुत्रचित् कीचकदुर्ज्ञेयदेशे नयस्व, तं देशं प्रापयेत्यर्थः ।
 नन्वङ्गीकृत्यापि व्रतभङ्गं अज्ञातवासभङ्गभयेनात्रैव स्थास्यतामित्यत आह—हि
 यस्मात् कारणात् अज्ञातवासे अनुभूयमाने अनुष्ठीयमाने सत्यपि कुलपालिकानां
 कुलस्त्रीणाम्, ताभिरित्यर्थः । शीलं सदाचारः रक्ष्यं तत् इति योज्यम् ।
 ‘रमणीजनानाम्’ इति पाठेऽनुप्राससत्त्वेऽपि विशेषपरताश्रयणेन लक्षणादोषः ।
 ‘निष्प्रयोजनलक्षणायां नेयार्थत्वदोषः’ इत्यालंकारिकाः । अत्र शीलसंरक्षणव-
 श्यकत्ववाक्यार्थेन द्रौपद्या अन्यत्र नयनसमर्थनात् कान्यलिङ्गभेदः ॥ ५० ॥

पाठा०—१ ‘प्यधिकोऽपराधे’. २ ‘गृहिणीजनानाम्’.

टिप्प०—१ त्वदुपेक्ष्यैव दुःशासनकीचकादिभिः केशधारणादि क्रियते इति भावः ।
 २ वल्लहरणसमये ‘दुःशासनवधपर्यन्तं वेणिमोक्षं न करिष्यामि’ इति प्रतिज्ञातम्, अतस्त-
 द्धवे कृतेऽपि द्वितीयकधारककीचकस्य वधो न करिष्यते चेत् तर्हि यावज्जीवं वेणिमोक्षं
 न करिष्यामीति द्रौपद्या भीमं प्रति सानुनयं सोद्वेगं च कीचकवधे प्रार्थनेयमिति हृद्यम् ।

२३ च० भा०

श्रुत्वा वधूगिरमिति स्वपनोपनीतं

शोणत्वमक्षिण पुनरुक्तयतो रुषापि ।

तस्याधरोष्ठमुदवेपत निर्गमिष्य-

त्क्रूराक्षरावलि विमर्दनशङ्कयेव ॥ ५१ ॥

गदापि सा तिष्ठतु मे गभीरा नियुद्धमात्रं मयि निर्मिमाणे ।

क्व मेघवाहः क्व मरालवाहः क्व ताक्ष्यवाहः क्व महोक्षवाहः ॥ ५२ ॥

हिडिम्बकिर्मरिबृहद्रथात्मभूवकादिहृत्यास्तरतस्त्रपाम्बुधौ ।

निमज्जनायैव भुजस्य मेऽधुना सृजस्यमुं कीचकसूदनोद्यमम् ५३

श्रुत्वेति । इत्युक्तप्रकारां वध्वाः द्रौपद्याः गिरं वाचं श्रुत्वा स्वपनेन निद्रया उपनीतं प्रापितं अक्षिण नेत्रे शोणत्वं आरुण्यं रुषा कोपेन पुनरुक्तयतः द्विगुणी-
कुर्वतः तस्य भीमस्य अधरोष्ठमपि निर्गमिष्यतां बहिरागामिनां क्रूराक्षराणां
परुषवचनानां आवल्या पङ्क्त्या विमर्दनात् संघट्टनात् या शङ्का भयं तयेवेत्यु-
त्प्रेक्षा । उदवेपत चकम्पे, रुषैवेति भावः । अत्र 'ओष्ठ'शब्दस्य नपुंसकत्वं मृग्यम् ।

'तस्याधरः समुदवेपत' इति पाठः समञ्जसः । वेपतेः कर्तरि लङ् ॥ ५१ ॥

इतः परं श्लोकद्वयं संदर्भशुद्धौ व्यत्ययेन व्याख्यायते—हिडिम्बेति । हे
तन्वि ! हिडिम्बकिर्मरौ असुरौ, बृहद्रथात्मभूः जरासंधः, वकोऽसुरः, ते आदिर्येषां
तेषां दुरात्मनां हत्याः वधात् तरतः तीर्णवतः, तत्कर्तुरिति यावत् । मे मम
संबन्धिनः भुजस्य त्रपा क्षुद्रवधजन्या लज्जैवाम्बुधिः समुद्रः तस्मिन् निमज्जनाय,
मज्जयितुमेवेत्यर्थः । 'तुमर्थाच्च' (पा. २।३।१५) इत्यादिना चतुर्थी । अधुना अमुं
कीचकस्य क्षुद्रस्य सूदने मारणे विषये उद्यमं उद्योगं सृजसि जनयसि, तत्ता-
द्वगलिनः हन्तुः मामतिलज्जाकरं नीचस्य कीचकस्य हननमित्यर्थः । अत्र कीचक-
हननलज्जाविधमज्जनयोः हेतुहेतुमतोरुक्तिरूपो हेत्वलंकारः । तरणेन इत्यानां
महासमुद्रत्वरूपणात्मकैकदेशरूपकेण संसृष्टः 'त्रपाम्बुधौ' इति शुद्धरूपकेणो-
ज्जीवितश्चेति रहस्यम् । यत्त्वत्र - 'हत्या तरतः' इत्यविसर्गपाठभ्रमेण हत्या हननेन
तरतः तीर्णवतः त्रपाम्बुधिमिति विभक्तिविपरिणामेनानुपज्यते इति नृसिंहप्रल-
पितम्, -तत्तस्य न चित्रम् । यतः तथानुपज्जने भीमस्य त्रपाम्बुधेः क्षुद्रवधजन्यस्य
पूर्वं सत्त्वेन प्रतीत्या पतत्प्रकर्षदोषापत्तेरिति । वंशस्थवृत्तम् ॥ ५२ ॥

तदेव कीचकवधतुच्छत्वं व्यञ्जनया स्फुटयति—गदेति । गभीरा महासारा
अत एव सा प्रसिद्धा गदापि तिष्ठतु आस्तामित्यनादरोक्तिः । हे तन्वि ! नियुद्ध-
मात्रं बाहुभ्यामेव युद्धं मयि निर्मिमाणे कुर्वति सति मेघवाहः इन्द्रः क्व कुत्र ?

पाठा०—१ 'गिरमिमाम्'. २ 'हत्या तरतः'. ३ 'इव'.

टिप्प०—१ क्रोधेनोष्ठस्फुरणे क्रूराक्षराविमर्दनशङ्कात्मकहेतुत्प्रेक्षा । अन्याऽपि भावि-
भरणासहनशङ्कया वेपते । वधूवर्णां श्रुत्वा क्रुद्धः सन्नवाचेति भावः ।

तथाप्यौदास्यमेतस्मिन्ननौपयिकमेव मे ।

क्षोदीयानपि वध्यो हि कुलस्त्रीधृक् महीयसाम् ॥५४॥

अये तन्वि ! किं बहुना,—

तस्यासृजा यावकिताङ्घ्रिमस्त्रां चूर्णेन कर्पूरमयाङ्गरागाम् ।

अकीर्तिमग्न्याप्यभिलिप्तनेत्रीमलंकरिष्ये मम वीरलक्ष्मीम् ॥५५॥

वीरश्रियः शिल्पमिदं मयोक्तं यथार्थभावादनुभूय सद्यः ।

सैरन्ध्रकाचारविनोदनेऽपि तवानुसारेच्छुमवेहि मां त्वम् ॥५६॥

‘अवेत्’ इति सर्वत्र योज्यम् । मरालवाहः ब्रह्मा क ? तार्क्ष्यवाहः विष्णुः क ? महोक्षवाहः महेश्वरः क ? सर्वेऽपि भीताः पलायन्त एवेत्यर्थः । अत्र विनैव गदां बाहुयुद्धमात्रेण इन्द्रादीनां पलायनवस्तुना का गणना कीचकस्येत्यान्तरापत्यात्मकार्यापत्यलंकारप्रतीतिः वस्तुनालंकारध्वनिः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५३ ॥

ननु तर्हि ‘सिंहो जम्बुकमङ्गमागतनपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वान्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम्’ इति न्यायमेवाङ्गीकरोषि । नेत्याह— तथापीति । तथापि, कीचकवधस्य लज्जाकरत्वेऽपीत्यर्थः । एतस्मिन् कीचकसूदने विषये औदास्यं उपेक्षा मे मम अनौपयिकं अयुक्तमेव । हि यस्मात्कारणात् क्षोदीयान् अतिक्षुद्रोऽपि कुलस्त्रीभ्यो दृढ्यतीति कुलस्त्री धृक् महीयसां महात्मनाम्, बलशालिनामिति यावत् । वध्यः हन्तव्यः दारापहर्तुराततायित्वेन तद्वधस्य करणीयत्वेन च स्मरणादिति भावः । तस्मादौदास्यमनौपयिकमेवेति संबन्धः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । यत्तु—‘तथापि यद्यपीत्यर्थः । एतस्मिन् कीचके, मे अतिबलशालिनः अनपयिकं अपायप्रदं न भवत्येव, तथापि वध्य एवेत्यर्थान्तरन्यासेनाह— तथा हि—महीयसां अभिमानित्वेन श्रेष्ठानां क्षोदीयान् वरिष्ठोऽपि बलवानपीत्यर्थः । ‘क्षोपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठारिष्ठ—’ इत्यमरः ।’ इति नृसिंहस्य विवरणम्,—तत्तस्यापपाठात् संदर्भप्रलापशीलस्य न चोद्यम् । परंतु कोशमप्यपार्थ्यांचक्र इत्यागृहीतः । यतः ‘क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः । क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः’ इति क्रमेण क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठादीनां शब्दानां प्रकृष्टक्षिप्रप्रकृष्टक्षुद्राद्यर्थकत्वेन क्रमेण गृहीतानां पर्यायतास्फोरणादिति क्षुद्रशब्दात्प्रकर्षार्थके ईयसुनि रेफलोपपूर्वगुणयोः निष्पन्नस्य ‘क्षोदीयः’ शब्दस्य प्रकृष्टक्षुद्रार्थकत्वमव्याजसिद्धम् ॥ ५४ ॥

अये इति । अये तन्वि हे द्रौपदि ! बहunoक्तेन किं कार्यम् ? इत्युत्तरेण योज्यम् ।

तस्येति । मम संबन्धिनीं वीरलक्ष्मीं तस्य कीचकस्य असृजा शोणितेन यावकितां संजातलाक्षौ अङ्गी पादौ यस्यास्तथोक्तां किंच तस्य अस्त्रां कीकसानां चूर्णेन कर्पूरमयः अङ्गरागः विलेपनं यस्यास्तथोक्ताम् । अपि च तस्य अकीर्त्या अपकीर्त्यैव मग्न्या अङ्गनेन अभिलिप्ते अभ्यक्ते नेत्रे यस्यास्तथोक्तां च अलंकरिष्ये ॥ ५५ ॥

वीरेति । अये तन्वि ! इदं उक्तविधं मया उक्तं कथितं वीरश्रियः शौर्य-

पाठा०—१ ‘अनौपयिकम्’. २ ‘अस्त्राम्’. ३ ‘अकीर्तिमग्न्याथ विलिप्तनेत्राम्’.

त्वया पुनश्च स्मितपूर्ववाचा प्रत्युत्पतन्त्येव कटाक्षखेलैः ।
क्रीडां विधातुं क्रियताममुष्य संकेतभूस्ताण्डवमण्डपोऽयम् ॥ ५७ ॥

इत्याश्वासितवतः पत्युः अनुमत्या पुनरागत्य नैपथ्यभवनमधिशया-
लोस्तस्याश्चेतसः पलायमानस्य भयभरस्य सापि विभावरी सहचरी
बभूव ॥

अन्येद्युरेत्य चपलः पुनरैव वीत्तां
सुभ्रु ! प्रसीद मयि तुल्यनिकारपात्रे ।
केलीषु हार्दकलहेषु च केशकृष्टिं
पादाहतिं च दधती कुरु वैरशुद्धिम् ॥ ५८ ॥

लक्ष्म्याः संबन्धि शिल्पं अलंकारं यथार्थभावात् सत्यं यथा तथा अनुभूय सम्यक्
दृष्ट्वा त्वं सद्यः तत्क्षणं सैरन्ध्रिकायाः शिल्पकारिकायाः संबन्धिना आचारेण
अङ्गनालंकरणरूपेण विनोदने क्रीडायामपि मां तव अनुसारेच्छुं अनुसरणकामम् ।
'विदुरिच्छुः' इति साधुः । अवेहि जानीहि । स्वानुरूपचेष्टायां प्रेमौत्कव्यादिति
भावः ॥ ५६ ॥

त्वयेति । किंचेति चार्थः । त्वया पुनस्त्वर्थः । प्रत्युत्पतन्त्या स्वयमेवानुरा-
गेणागच्छन्त्येव कटाक्षाणां खेलैः प्रसारैः सह स्मितं पूर्वं यस्यास्तया वाचा
वाक्येन क्रीडां संभोगं वधं च विधातुं कर्तुं अयं ताण्डवमण्डपः नर्तनशाला
अमुष्य क्रीचकस्य संकेतभूः क्रियताम् । अमुष्य क्रीडामिति वा योजना । तत्रा-
गतं हनिष्यामीति भावः ॥ ५७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण आश्वासितवतः दुःखापनोदनं कृतवतः पत्युः
भीमस्य अनुमत्या निदेशेन पुनः आगत्य नैपथ्यभवनं अलंकारशालां अधिश-
यालोः तत्र निद्रायमाणायाः तस्याः द्रौपद्याः चेतसः चित्तात् पलायमानस्य
भयभरस्य सा विभावरी रात्रिरपि सहचरी अनुयात्री बभूव, द्वयमप्यगच्छदि-
त्यर्थः । अत एव तुल्ययोगिताभेदः ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन् दिने चपलः कामाकुलचित्तः स क्रीचकः
पुनः पत्युः द्रौपदीसमीपमागत्य तां द्रौपदीं प्रति अब्रवीत् वक्ष्यमाणप्रकारेण
उवाच—हे सुभ्रु हे सुन्दरभ्रूलते ! तुल्यस्य निकारस्य अवमानस्य पात्रे मयि विषये
प्रसीद । तुल्यं निकारं कथयति—केलीष्विति । केलीषु सुरतबन्धविशेषेषु हार्देन
प्रेम्णा कलहेषु च क्रमेण केशानां कृष्टिं आकर्षणं पादाभ्यां आहतिं ताडनं च दधती
कुर्वती सती वैरस्य पूर्वस्मिन् दिने केशग्रहादिजन्यस्य शुद्धिं निर्यातनं कुरु ॥ ५८ ॥

पाठा०—१ 'पुनः श्वः' २ 'जालैः' ३ 'आपत्य' ४ 'अस्याः' ५ 'आश्वसताम्'.

दिप्य०—१ अहं राक्ष्याः प्रसाधनकर्म करोमि, अयमपि श्रियः प्रसाधनं कृत्वा
मदनकरणं करोतीति वास्यतीति भावः २ तस्या अयं रात्रिश्चापि गतेत्याशयः ।

पञ्च सन्तु धवास्तेभ्यो मुञ्च भीतिं मयि स्थिते ।

पञ्चवक्त्रे वने दृष्टे किं चरेयुः परे मृगाः ? ॥ ५९ ॥

मस्तकेऽञ्जलिपद्मस्य मम संप्रति मानिनि ! ।

प्रसादशंसिनं पादं प्रयच्छ सहचारिणम् ॥ ६० ॥

इत्थमतिवेलं प्रलपन्तमेनं प्रैत्यरुचिमुखसाचीकरणे त्रपाहेतुकताम-
मिनयन्ती सा कुन्तीरूपा तृषाभिभूतेव वचनमिदं किञ्चिदुदञ्चयां-
चकार,—

अयि भद्र ! जगदिदमारुद्रं क्षुद्रयितुर्मनिद्राणाय शम्बरद्रुहः शासन-
मुद्रणाय द्रुह्यति को वा जनः ? । किं तु इयानेव प्रस्तुते वस्तुनि विशेषः ॥

ननूक्तमेव 'पञ्च मे पतयः सन्ति, ते च न क्षमन्ते' इत्यत आह—पञ्चेति ।
अयि तन्वि ! ते तव पञ्च धवाः पतयः सन्तु तिष्ठन्तु नाम; मयि सिंहबले स्थिते
सति तेभ्यः पतिभ्यः भीतिं भयं मुञ्च त्यज । तत्र दृष्टान्तयति—पञ्चेति । वने
पञ्चवक्त्रे सिंहे दृष्टे सति परे मृगाः व्याघ्रादयः चरेयुः किम् ? न चरेयुरेवेत्यर्थः ।
तथा च मां दृष्ट्वा ते पलायेयुरेवेति भावः ॥ ५९ ॥

मस्तक इति । हे मानिनि ! संप्रति मम मस्तके शिरसि अञ्जलिपद्मस्य
त्वत्प्रसादार्थं बद्धस्य प्रसादस्य शंसिनं सूचकं पादं त्वच्चरणपद्मं सहचारिणं प्रयच्छ
शिरसि निधेहि ॥ ६० ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण अतिवेलं निर्मेर्यादं यथा तथा प्रलपन्तं
अनर्थकं भाषमाणम् । 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' इत्यमरः । एनं कीचकं प्रति अरुच्या
जुगुप्सया यन्मुखस्य साचीकरणं तिर्यकरणं तस्मिन् त्रपा लज्जैव हेतुर्यस्य तत्तस्य
भावः तत्ता तां अमिनयन्ती प्रकाशयन्ती सा कुन्तीरूपा द्रौपदी तृषा कामेन
अभिभूता व्यासेव, न वस्तुतो व्यासेत्यर्थः । किञ्चित् अत्यल्पं इदं वक्ष्यमाणं वचनं
उदञ्चयांचकार, उवाचेत्यर्थः ॥

अयीति । अयि भद्र हे शुभशील ! आरुद्रं शिवमभिन्याप्य इदं जगत् लोकं
क्षुद्रयितुं स्वीयविकारेण तुच्छं कर्तुं अनिद्राणाय जाग्रते शम्बरद्रुहः मन्मथस्य
संबन्धिने शासनमुद्रणाय आज्ञाचिह्नाय को वा जनः द्रुह्यति तत् को वा लङ्घ-
यति ? न कोऽपीत्यर्थः । 'कुधद्रुह—' (पा. १।४।३७) इत्यादिना संप्रदानत्वम् ॥
ननु तर्हि किमिति मां निराकरोषि इत्यत आह—किं त्विति । किं तु
तच्छासनस्य अनुलङ्घ्यत्वेऽपि प्रस्तुते वस्तुनि मान्मथे विकारे विषये विशेषः
तारतम्यं इयान् पृतावानेव ॥

पाठा०—१ 'आमिनी'; 'मालिनी'. २ 'इति'. ३ प्रति जुगुप्सया'. ४ 'तृष्णा'.
५ 'चक्रे'. ६ 'अनिद्राणस्य'.

एवं मृगाक्ष्या वचनमाक्षिकस्य क्षौद्रपटलीभूतकर्णपुटः प्रमोदार्णव-
जलमानुषायमाणहृदयः सदनमासाद्य समालम्भनपूर्वेण सलिलाव-
गाहेन विरजीकृताङ्गोऽयमन्तरिव वहिरप्यवलितः, ततः परं भगवति
निजतनयप्रजावतीमनोरथसिद्धिं संपादयितुमिव कमलवन्धौ चरम-
सिन्धौ निमैत्रे ध्वान्ते निरुध्यमानदिविषदध्वान्ते ध्वान्तकदम्बे संभृत-
संभोगसंविधानः कीचको निर्वर्तितराजभोजनपरिवेषणकृत्येन पवमान-
सूनुना प्रविष्टपूर्वं तदेव नर्तनमण्डपमगाहत ॥

उपेयुषः प्राप्तवतः ते तव लीलां क्रीडा तथैव तनवानि करवाणि । कारकाणी-
त्यन्तर्भावितगणजर्थश्च ग्राह्यः । यथा भूयः अतिसुन्दराणामपि अन्तःपुरिका-
जनानां वक्त्रं न पश्येः नालोक्येः, तथैवेति योज्यम् । सर्वातिशयिसौख्यलामात्र
मरणाच्चेति भावः ॥ ६३ ॥

एवमिति । एवं उक्तप्रकारस्य मृगाक्ष्याः द्रौपद्याः संबन्धिनः वचनस्यैव
माक्षिकस्य मधुनः क्षौद्रपटलीभूतौ मधुच्छत्रीकृतौ कर्णपुटौ यस्य सः । 'मधुगोलो
मधुच्छत्रं मधुपात्रं क्षौद्रपटलं च' इति हलायुधः । अतिमधुरं तद्वचनमाकर्णय-
न्त्यर्थः । अत एव प्रमोद एव अर्णवे समुद्रे जलमानुषायमाणं नीरमनुष्यवदा-
चरितं हृदयं मनः यस्य तथोक्तः, आनन्दसान्द्रहृदय इत्यर्थः । सदनं गृहं
आसाद्य प्राप्य पूर्वं समालम्भनः गन्धरजोभिरङ्गानामुद्वर्तनं नाम संस्कारः यस्य
तेन समालम्भनपूर्वेण सलिलावगाहेन स्नानेन विरजीकृतं निर्मलितं अङ्गं यस्य
तथोक्तः अन्तः मनसीव बहिः बाह्येऽङ्गेऽपि अवलितः चन्दनेनानुलितः गर्वितश्च
अयं कीचकः ततः परं स्नानानुलेपनानन्तरं भगवति कमलवन्धौ सूर्ये निज-
तनयस्य कर्णस्य प्रजावत्याः आतृजायायाः द्रौपद्याः मनोरथस्य कीचकवधरूपस्य
सिद्धिं संपादयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । चरमसिन्धौ पश्चिमसमुद्रे निमैत्रे, अस्तं गते सती-
त्यर्थः । ध्वान्ते अन्धकारे निरुध्यमानः तिरस्क्रियमाणः दिविषदां देवानां अध्वान्तः
आकाशप्रदेशः येन तथोक्ते सति । 'ध्वान्तकदम्बे' इति पाठः सिन्धौ बन्धाविति
पूर्वानुप्रासवैरूप्यादुपेक्ष्यः । संभृतानि सम्यग्गृहीतानि संभोगस्य संविधानानि
उपकरणानि स्क्वचन्दनताम्बूलादीनि येन तथोक्तः सन् । निर्वर्तितं कृतं राज्ञः

पाठा०—१ 'समारम्भण'. २ 'तनुज'. ३ 'निमैत्रे निरुध्य'; 'निमज्जमाने'.
४ 'ध्वान्ते संभृतसंभोग'. ५ 'अनिवर्तित'. ६ 'पवन'. ७ 'गिहम्'.

टिप्प०—१ मम क्रीडावैदग्ध्यमनुभूयान्तःपुरस्त्रीणां तादृशवैदग्ध्याभावाच्च तासां
मुखदर्शनेच्छा नैव स्यात्, तथा तन्मुखचुम्बनार्थं स्पर्शेच्छापि नैव स्यादिति प्रकृतार्थः ।
तथा लीलां कुर्या यथा तव मरणे सति पुनःरन्तःपुरस्त्रीणामपि वक्त्रदर्शन-स्पर्शने नैव
करिष्यसीति भावः ।

क्व सालभञ्जिकेवासि मालिनि ! स्तम्भपार्श्वगा ।

इत्यसौ भीमतल्पान्तमाससाद शनैः शनैः ॥ ६४ ॥

ततस्तं वल्लोऽपि खैणसमुचितेन कण्ठस्वरेण मृदुलमेवं जगाद,—

वधूशतमनादृत्य मामपेक्ष्य यदागतः ।

तत्त्वां बहिर्गतप्राणं मन्यते मे मनोऽधुना ॥ ६५ ॥

एवमुक्तवते वृकोदराय कीचकः पुनरपि वाचं मृदुपदार्मुपदां विदधे ॥

गन्धर्वानपि दयितांस्तृणाय मत्वा

मामेवं रतिविधये प्रतीक्षसे यत् ।

देवत्वादपि सुतनु ! त्वयाधुना मे

मर्त्यत्वं जगति महत्तरं हि कृतम् ॥ ६६ ॥

विराटस्य भोजने परिवेषणकृत्यं भुक्तिपात्रे शाकाच्चादिसमर्पणं येन तेन पवमान-
सूनुना भीमेन पूर्वं प्रविष्टं प्रविष्टपूर्वं तत् द्रौपद्या संकेतत्वेन निवेदितं यत्तदेवेत्यर्थः ।
नर्तनमण्डपं नर्तनगोहं अगाहत प्रविष्टवान् । अत्राङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णस्य श्लिष्ट-
परम्परितरूपकद्वयस्य श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितावलेपेनान्तर्बाह्ययोः औपम्य-
गमकस्य तुल्ययोगितासेदस्य मनोरथसंपादनोत्प्रेक्षायाः सिन्धौबन्धाविलेकन्यञ्ज-
नावृत्तिरूपवृत्त्यनुप्रासस्य ध्वान्तेऽध्वान्ते इति व्यञ्जनयुग्मावृत्तिरूपच्छेकानुप्रासस्य
च अर्थालंकारशब्दालंकाराणां सजातीयविजातीयानां संसृष्टिः ॥

केति । असौ कीचकः हे मालिनि ! त्वं सालभञ्जिका स्तम्भे कृत्रिमपुत्रिकेव ।
'स्यात्सालभञ्जिका स्तम्भे' इत्यमरः । स्तम्भस्य पार्श्वगा पार्श्वे वर्तमाना सती कासि
कुत्र वर्तसे ? इति उक्तप्रकारं वदन् सन्निति शेषः । भीमस्य तल्पान्तं शय्यायाः
समीपं प्रति शनैः शनैः आससाद प्राप्तवान् उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ६४ ॥

तत इति । ततः शय्यायाः समीपप्राप्त्यनन्तरं वल्लः अज्ञातवासे वल्ल-
नामा भीमोऽपि खैणस्य स्त्रीभावस्य समुचितेन कण्ठस्वरेण उपलक्षितः तं कीचकं
प्रति मृदुलं सुकुमारं यथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद उवाच ॥

वध्विति । हे कीचक ! त्वं मामपेक्ष्य कामयित्वा वधूशतं भार्याशतं अनादृत्य
उपेक्ष्य यत् यस्मात् आगतोऽसि, तत् तस्मात् मे मदीयं मनः त्वां अधुना बहि-
र्गताः मय्येव सक्ताः प्राणा यस्य तथोक्तं निष्क्रान्तप्रायप्राणं च मन्यते तर्कयति ।
अत्र वधूशतत्यागपूर्वकं आगमनेन बहिर्गतप्राणत्वानुमानादनुमानालंकारः ॥ ६५ ॥

एवमिति । एवं उक्तवते वृकोदराय भीमाय पुनरपि मृदूनि अकुटिलानि
पदानि शब्दाः यस्यास्तां वाचं कीचकः उपदां उपायनं विदधे चकार ॥

गन्धर्वानिति । हे सुतनु शुभगात्रि ! त्वं दयितान् प्राणप्रियान् गन्धर्वानपि

पाठा—१ 'मालिनि'. २ 'वल्लोऽपि'. ३ 'यदागमः'. ४ 'उपायनम्'.

५ 'आदरे'. ६ 'प्रहसम्'.

सुराधिकत्वेऽपि पदे वितीर्णे मह्यं तवास्त्येव हि कृत्यशेषः ।
कुरुष्व मेरोरधिके कुचे मां सुधाधिकं पायय चाधरोष्ठम् ॥ ६७ ॥

इत्थं ससान्त्ववचनोदयमर्थमञ्च-

मारोढुमानमितपूर्वतनोः स भीमः ।

मुष्ट्याहतिं निटिलसीम्नि चकार शत्रो-

रायुर्लिपिं शिथिलयन्निव धातुदत्ताम् ॥ ६८ ॥

गम्भीरचेताः स तु कीचकोऽपि गन्धर्वबुद्ध्या प्रतिहन्तुमेनम् ।
सद्यो भवित्र्याः श्वतादशायाः साधारणीमेव वबन्ध मुष्टिम् ॥ ६९ ॥

तृणाय मत्वा तृणमिव अनादृत्य । 'मन्यकर्मण्यनादरे' (पा. २।३।१७) इति चतुर्थी । मर्त्यं मां एवं रतिविधये संभोगार्थं यत् यस्मात् प्रतीक्षसे निरीक्षसे तत् तस्मात् मे मदीयं मर्त्यत्वं मनुष्यभावः देवत्वादपि महत्तरं अतिश्छाद्यं त्वया अधुना क्लृप्तं कृतम् । हिरवधारणे । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ६६ ॥

सुरेति । किंच, हे सुतनु ! त्वया सुरेभ्यः अधिकत्वं यस्मिन् तस्मिन् पदे स्थाने मह्यं वितीर्णे दत्ते सत्यपि तव कृत्यस्य कार्यस्य शेषः अस्त्येव । हिरवधारणे । स क इत्यतस्तमाह—कुरुष्वेति । मेरोः सुराद्रेः अधिके कुचे मां कुरुष्व, आलिङ्गस्वेत्यर्थः । सुधायाः अमृतात् अधिकम्, मायुर्येणेति भावः । अधरोष्ठं पायय । पिबतेर्ण्यन्तात्कर्तरि लोट् । देवेभ्योऽधिकस्य तदधिकावासाहाराधिक्या-वश्यकत्वादिति भावः । अत्रालिङ्गनाधरपानप्रार्थनावाक्यार्थाभ्यां कृत्यशेषास्तित्व-समर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ६७ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण सान्त्ववचनानां प्रियवाक्यानां उदयेन उच्चारणेन सहितं यस्मिन् तत्तथा अर्धमञ्चं शयनार्धभागं आरोढुं आनमिता ईषदावर्जिता पूर्वतनुः ऊर्ध्वकायः येन तस्य शत्रोः कीचकस्य धात्रा दत्तां लिखितां आयुषो लिपिं शिथिलयन् भार्जयन्निवेत्युपेक्षा । स भीमः निटिल-सीम्नि शत्रोः फालदेशे मुष्ट्याहतिं ताडनं चकार ॥ ६८ ॥

गम्भीरेति । अथ गम्भीरं सुखदुःखथोरविकृतं चेतः यस्य सः अत एव स कीचकोऽपि । 'तु'शब्दो. वाक्यालंकारः । गन्धर्वः ताडितवानेष मालिनीपति-गन्धर्व इति बुद्ध्या निश्चयेन एनं गन्धर्वं भीमं सद्यः प्रतिहन्तुं प्रतिहर्तुं भवित्र्याः भावित्र्याः श्वतादशायाः श्वत्वावस्थायाः । अपीत्येवकारोऽप्यर्थः । साधारणीं समानाम्, न त्विदानीमेकां तदानीमन्यामित्यर्थः । मुष्टिं बबन्ध बद्धवान् । मुष्टिं बद्धां त्रियन्ते मर्त्या इति प्रसिद्धम् ॥ ६९ ॥

पाठा०—१ 'च'.

टिप्प०—१ महापददाने तदनुरूपाः पदार्था देया इति भावः । २ इदानीं प्रह-
रार्थं या मुष्टिर्बद्धा सैव मरणावस्थायां स्थायतीत्याशयः ।

जवं भजन्तौ जयतर्षवन्तौ रुषं वहन्तौ रुधिरं किरन्तौ ।
 परस्परं तौ पटुशब्दवन्तौ नियुद्धवन्तौ नितरामतान्तौ ॥ ७० ॥
 अक्ष्वेलितारावमवीरवादमवीक्षकश्लाघनचाटुगुम्फम् ।
 अनुचनिश्वासमहंक्रियाक्रमभूतपूर्वं तदभून्नियुद्धम् ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैश्चित्तजचापजुष्टै-

र्दत्तानि रन्ध्राणि दधन्निजाङ्गे ।

समीरजातेन विधूनितोऽपि

स कीचको नैव चुकूज किञ्चित् ॥ ७२ ॥

जवमिति । तौ भीमकीचकौ जवं बलवेगं भजन्तौ जये तर्षवन्तौ कामिनौ रुषं क्रोधं वहन्तौ रुधिरं किरन्तौ क्षतेभ्यः प्रसारयन्तौ परस्परं पटवः परुषाः शब्दाः दारयामि मारयामीत्यादयोऽनयोः सन्तीति तद्वन्तौ अतान्तौ अश्रान्तौ च सन्तौ नितरां नियुद्धवन्तौ, बाहुयुद्धशालिनौ बभूवतुरिति शेषः । 'नियुद्धकेलिं निशि निर्मिमाते' इति पाठोऽनुप्रासस्यैकपादभङ्गाख्यदोषापत्तेः वर्तमानार्थकलडन्तबाधाच्चोपेक्ष्यः । एवं 'पटुशौर्यवन्तौ' इत्येव पाठः; अन्यथा 'अक्ष्वेलितारावम्' इत्युत्तरश्लोकेन संदर्भविरोधापत्तेः ॥ ७० ॥

अक्ष्वेलितेत्येति । न विद्यन्ते क्ष्वेलितारावाः सिंहनादा यस्मिन् तथोक्तम्, अवीरवादं विगतात्मकत्थनम्, वीक्षकाणां प्रेक्षकाणां श्लाघनानि चाटुगुम्फाः प्रियवाक्यसंदर्भाश्च न विद्यन्ते यस्मिन् तथोक्तम् । तदानीं तद्देशस्य विजयत्वादिति भावः । अनुच्चाः अनुद्धताः निश्वासाः यस्मिंस्तथोक्तम्, न विद्यन्ते हुंक्रियाः हुंकाराः यस्मिंस्तत्कम् । शैपिकः कप् । अत एव तत् भीमकीचकसंबन्धि नियुद्धं बाहुयुद्धं पूर्वं न भूतं कदापि न जातं अभूतपूर्वं जगद्विलक्षणं सत् अभूत् । अत्राक्ष्वेलितारावमित्याद्यनेकपदार्थेन तन्नियुद्धस्य जगद्वैलक्षण्यसमर्थनादनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैरिति । चित्तजस्य मन्मथस्य चापे धनुषि पुष्पे च जुष्टैः संहितैः प्रीतैश्च शिलीमुखैः बाणैः अलिभिश्च । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । दत्तानि कृतानि रन्ध्राणि निजाङ्गे दधन्नपि समीरजातेन भीमेन वायुसमूहेन च विधूनितः कम्पितोऽपि स कीचकः वेणुविशेषश्च । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । किञ्चिदपि न चुकूज न दध्वानैव, ममारैर्यथः । अत्र शिलीमुखकृततरन्ध्रवायुजातधूननरूपसामग्रीसत्त्वे कूजनानुदयवर्णनात्मिकाया विशेषो-

पाठा०—१ 'पटुशब्दवन्तौ'; 'पटुशौर्यवन्तौ नियुद्धकेलिं निशि निर्मिमाते'.
 २ 'सुधूनितोऽपि'.

दिप्प०—१ युद्धशब्दश्रवणेन लोकमेलनभयात् निःशब्दं युद्धं चकारेति भावः ।

तस्मिन्हते निपतिते वक्रवैरिमुष्ट्या

रङ्गेण तेन समकम्पि चलत्पताकम् ।

पार्थाचिरेण परिशीलितमुत्तराद्यैः

कन्याजनैरभिविडम्बयतेव नाट्यम् ॥ ७३ ॥

तदनु तत्र मण्डपे पिण्डतया कृतं तस्य दस्योस्तरसं तरसा विलोक्य
प्रहर्षवत्या पार्षत्या श्लाघापूर्वमाघ्रातभुजः कुरुव्याघ्रो निर्गत्य यथापुर-
मविकृतमानसो महानसोदरं प्रविश्य सुखेनाधिशिश्ये ॥

निपात्य मालिन्यपि तत्र शत्रुं

चक्रन्द भीत्येव चलाग्रपाणिः ।

निशम्य तर्कि किमिति ब्रुवाणाः

सर्वेऽपि तस्यावरजाः समेयुः ॥ ७४ ॥

केश्चित्तजचापादिशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात्
तयोरेङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ७२ ॥

तस्मिन्निति । वक्रवैरिणः भीमस्य मुष्ट्या, तत्प्रहारेणेत्यर्थः । हते अत एव
तस्मिन् निपतिते सति तेन प्रसिद्धेन रङ्गेण नर्तनमण्डपेन उत्तरा विराट्पुत्री
आद्या येषां तैः कन्याजनैः पार्थात् अर्जुनात् चिरेण परिशीलितं अभ्यस्तं नाट्यं
अभिविडम्बयता सर्वतः अनुकुर्वतेवेत्युत्प्रेक्षा । चलन्ती पताका यस्मिन् तथा
समकम्पि कम्पितम् । कम्पतेर्भावे लुङ् ॥ ७३ ॥

तदन्विति । तदनु तत्र मण्डपे नर्तनशालायाः पिण्डतया पिण्डाकारेण
कृतं भीमेन घटितं दस्योः शत्रोः तस्य कीचकस्य तरसं मांसं विलोक्य प्रहर्षवत्या
संतोषवत्या पार्षत्या द्रौपद्या तरसा वेगेन श्लाघापूर्वं यथा तथा आघ्रातौ चुम्बितौ
भुजौ यस्य सः, तयोरेव तदभीष्टदायकत्वादिति भावः । कुरुव्याघ्रः कौरवश्रेष्ठः
भीमः निर्गत्य नर्तनमण्डपाद्वहिरागत्य पुरेव यथापुरं कीचकवधात्पूर्वमिव अवि-
कृतं हर्षादनुद्रिक्तं मानसं यस्य तथोक्तः सन् । कीचकवधस्याकिंचित्करत्वादिति
भावः । महानसस्य पाकगृहस्य उदरं मध्यं प्रविश्य सुखेन अधिशिश्ये शयि-
तवान् । शीङ्घः कर्तारि लिङ् ॥

निपात्येति । मालिनी द्रौपद्यपि तत्र रङ्गे शत्रुं कीचकं निपात्य पातयित्वा,
भीमेनेति शेषः । भीत्येव, न वस्तुतो भयेनेत्यर्थः । चलः अग्रपाणिः हस्ताग्रं
यस्यास्तथोक्ता सती चक्रन्द रुरोद । क्रन्दैः कर्तारि लिङ् । तत् द्रौपदीरोदनं
निशम्य किमत्याहितं किमत्याहितमिति ब्रुवाणाः सन्तः तस्य सर्वेऽप्यवरजाः
अनुजाः समेयुः समागतवन्तः ॥ ७४ ॥

पाठा०—१ 'तत्र मण्डपे'. २ 'मानिन्यपि'. ३ 'समीयुः'.

विलोक्य तं भ्रातरमात्तशोका मृत्युद्विपस्येव पिधानपिण्डम् ।

ज्यायानिवामी विदधुः स्थलीं तामस्त्रेण गुल्फद्वयसीं निजेन ॥७५॥

ततस्ते सोदरविपत्तिनिमित्तमियमेवेति रोषरूषितचेतसो निवेशितशव-
पिण्डभारस्य मूर्तैर्भीमस्य मुष्टिभिरिव नारिकेलफलैरुपरुध्यमानपार्श्वस्य
चरमविमानस्य स्तम्भदारुणि संदानितां कौन्तेयसीमन्तिनीं तिमिरमु-
दिरसौदामिनीभिः करदीपिकाभिर्दीयमानचङ्क्रमभावकांशेन पथा पितृवन-
मुपनीय स्वकीयविवेकसंपत्त्या सह महत्यां चित्यामत्याक्षुः ॥

तावदेषा चकितचकिता 'हा नाथ हा नाथ ! जगत्प्राणभूत ! विप-

विलोकयेति । अमी कीचकानुजाः मृत्योरेव द्विपस्य गजस्य पिधानपिण्डं
तृणच्छन्नकवलमिव स्थितमिति रूपकोज्जीवितोत्प्रेक्षा । तं भ्रातरं कीचकं विलोक्य
आत्तशोकाः सन्तः ज्यायान् ज्येष्ठः कीचक इव तां स्थलीं रङ्गप्रदेशं निजेन
अस्त्रेण बाष्पेण शोणितेन च गुल्फद्वयसीं गुल्फप्रमाणां विदधुः, तत्प्रमाणबाष्प-
जलां चकुरित्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसज्जद्वन्मन्त्रचः' (पा. ५।२।१७) इति द्वयसचि-
'टिङ्गणञ्-' (पा. ४।१।१५) इत्यादिना ङीप् । अत्र कीचकस्य तदनुजानां च
रङ्गे गुल्फप्रमाणास्त्रसंपादनेनौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदः । बाष्पशोणितयो-
रश्नशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन
संकरः ॥ ७५ ॥

तत इति । ततः ते कीचकानुजाः सोदरस्य कीचकस्य विपत्तेः मरणस्य
निमित्तं कारणं इयं द्रौपद्येव इत्युक्तप्रकारेण रोषेण रूषितं कलुषीकृतं चेतः येषां
तथोक्ताः सन्तः निवेशितः निक्षिप्तः शवपिण्डः कीचकमांसग्रन्थिरेव भारः यस्मि-
न्तस्य मूर्तैः देहधारिभिः भीमस्य मुष्टिभिः तत्प्रहारैरिव स्थितैः नारिकेलफलैः
उपरुध्यमानाः संगताः पार्श्वश्चत्वारः यस्य तस्य चरमविमानस्य शवरथस्य स्तम्भ-
दारुणि संदानितां वद्धां कौन्तेयसीमन्तिनीं द्रौपदीं तिमिरस्यैव मुदिरस्य मेघस्य
संबन्धिनीभिः सौदामिनीभिः तडिद्भिः करदीपिकाभिः दीयमानः चङ्क्रमस्य
गमनस्य अवकाशः यस्मिन् तेन पथा मार्गेण पितृवनं श्मशानम् । 'श्मशानं
स्थापितृवनम्' इत्यमरः । उपनीय प्रापथ्य स्वकीयया विवेकसंपत्त्या सह महत्यां
चित्यां चितायां अत्याक्षुः पातयामासुः । 'घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः',
'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इति च मेघविद्युत्पर्यायेण्वमरः अत्र द्रौपदीविवेकसंपदोः
त्यागक्रियायां साहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलंकारः ॥

तावदिति । तावत् सद्य एव चकितचकिता अतिभीता एषा द्रौपदी । हा
हेत्यतिखेदे । हे नाथ लोकरक्षक ! जगतः प्राणभूत जीवितरूप, विपत्समये

पाठा०—१ 'भरस्य'. २ 'भीममुष्टिभिः'. ३ 'उपरुध्यमानस्य चरम'. ४ 'भाव-
कांशेन पितृवन'. ५ 'सह चित्यामत्याक्षुः'.

त्समयबन्धो ! संप्रति कान्तां रसवतीं परिगृह्य मुग्धामिमां कथं न गणयसि ?' इत्युच्चैररोदीत् ॥

तत्रास्या रुदितस्वनैरथ जवादाकारितो मारुतिः

संकथ्योर्वायुबलादलातमहसामीपलभैर्मीलनैः ।

ध्वान्ते गारुडमिच्छिभङ्गिपिशुनेऽप्योषं द्विषां धावितुं

ज्येष्ठस्याध्वनि दिव्यदृष्टिमकरोदोर्दपसिद्धाञ्जनैः ॥ ७६ ॥

निपातितान्स्वेन निरीक्ष्य तत्र

सूतान्स वीरः सुमनायते स्म ।

बन्धो, क्रमेण हे प्रिय ! जगद्धाणाद्वायोः भवतीति वायुपुत्र ! । 'जगद्धाणसमीरणाः' इति वायुपर्यायेष्वमरः । विपदः जरसैन्धवकृतायाः समये बन्धो इति च । त्वं संप्रति रसवतीं अनुरागिणीं कान्तां प्रियां भाषारमागौरीरूपाम् ; अन्यत्र कान्तां रुच्यां रसवतीं मधुरादिषड्सधारिणीं पाकक्रियामिति च परिगृह्य परिरम्य स्वीकृत्य च मुग्धां नवोढां मूर्च्छितां च इमां मां कथं न गणयसि नाद्रियसे ? इत्युक्तप्रकारं उच्चैः तारं अरोदीत् रुरोद । रुदेः कर्तरि लुङ् । अत्र प्रस्तुतजगदीश्वरप्रार्थनया प्रस्तुतमीमप्रार्थनाद्योतनात्प्रस्तुताङ्कुरालंकारः । 'प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः' (कुव. ६७) इति लक्षणात् ॥

तत्रेति । अथ तत्र चितायां अस्या द्रौपद्याः रुदितस्वनैः रोदनध्वनिभिः जवात् आकारितः आहूतः मारुतिः भीमः संकथ्योः (संकथ्योः ?) ऊर्जोः संबन्धिनः वायोः गतिवेगजनितस्य बलात् ईषलभैः अत्यल्पं प्राप्यैः, दुर्लभैरिति यावत् । अलातस्य हस्तधृताङ्गारकाष्ठस्य महसां तेजसां मीलनैः शान्तिभिः उपलक्षितः, ऊरुवेगजनितवायुबलजाज्वल्यमानालाततेजोविशिष्टः सन्निति यावत् । द्विषां उपकीचकानां ओषं गणं गारुडमिच्छेः मरकतकुड्यस्य भङ्गिः रीतिः तस्याः पिशुने सूचके, तद्वदतिनिविडे इयामे चेत्पर्यः । ध्वान्ते अन्धकारेऽपि ज्येष्ठस्य कीचकस्य अध्वनि मरणरूपे धावितुं वेगाद्गन्तुं दोर्दपैः बाहुबलैरेव सिद्धाञ्जनैः दिव्ये अप्रतिहते दृष्टी लोचने यस्याः तथोक्तं अकरोत्, कीचकमिव सर्वास्तदनुजानपि अवधीदित्यर्थः । रूपकोपमासंसृष्टिः । अत्र 'संकथ्योर्वायुबलादलातमहसा संशुक्षतानुक्षणम्' इति पाठः वायुबलात् अनुक्षणं प्रतिक्षणं संशुक्षता प्रज्वलता अलातमहसा उपलक्षित इति पूर्वस्मादनतिरिक्तार्थकः सुगमः । यथाश्रुतपाठस्तु बहुषु मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् क्लिष्टत्वदोषदुष्टत्वेऽपि व्याख्यात इति ध्येयम् । शार्दूलविस्तीर्णं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

निपातितानिति । स वीरः भीमः स्वेन आत्मना तत्र श्मशाने निपातितान् अत एव उत्पातस्य दुर्निमित्तस्य मुद्रां चिह्नं भुवता सूचयता स्वपित्रा वायुना अरण्यतले विरुणान् उत्पाप्य पातितान् तालान् तालवृक्षानिव स्थितान् सूतान्

पाठा०—१ 'उच्चकैः'. २ 'संकथ्योर्वातबलादलातमहसामीपलभोन्मीलनैः'.

२४ च० भा०

उत्पातमुद्रां ब्रुवता स्वपित्रा

तालानिवारण्यतले विरुणान् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वभीरुषु जनेष्वितरेषु तत्र

विष्वक्पलायनपरेषु विमुक्तबन्धा ।

कृष्णा च कीचकरिपुश्च कृतप्रशंसा-

वन्योन्यमभ्यगमतां नगरं पुनस्तौ ॥ ७८ ॥

ततः क्षणादेव संध्यारुणिमकरम्बितेनाम्बरमणिविम्बेन परिचुम्ब्य-
माने शम्पायुधहरिदङ्गणे परितो रुधिरवीचीमुचा पिशितपिण्डेन कृतानु-
षङ्गं रङ्गं विडम्बयति सति शुचा निरस्तमौलिभिर्निर्गलितवाग्भिर्निस्पन्द-
तनुभिर्निखिलैरपि पौरैर्नृपतिनिलयद्वारं^५ निविडितमभूत् ।

उपकीचकान् निरीक्ष्य सुमनायते स्म, संतुष्टचित्तोऽभूदित्यर्थः । शत्रुशेषनिःशेषी-
करणादिति भावः । अत्र निपातितोपकीचकावलोकनस्य विशेषणगत्या संतुष्ट-
चित्तत्वे हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तालानिवेत्युल्लेख्या संसृष्टम् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वेति । तत्र इमशाने गन्धर्वात् भीमात् भीरुषु अत एव इतरेषु जनेषु
विष्वक् असितः पलायनपरेषु सत्सु विमुक्तः भीमेन मोचितः बन्धः उपकीचक-
कृतः यस्याः सा कृष्णा द्रौपदी कीचकरिपुः भीमश्च तौ द्वावन्योन्यं कृता प्रशंसा
स्तुतिः भवत्येव वीरः भवत्येव वीरपत्नीत्यादिः याभ्यां तथोक्तौ सन्तौ पुनः
नगरं विराटपुरं प्रति अभ्यगमतां आगतवन्तौ । गमेरभिपूर्वात्कर्तारि लुङ् । अत्र
गन्धर्वभयस्य विशेषणगत्या जनानां पलायनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमेदः ॥ ७८ ॥

तत इति । ततः द्रौपदी-भीमयोः पुरप्रवेशानन्तरं क्षणादेव संध्यायाः
प्रातःकालिकायाः संवन्धिना अरुणिना अरुणकान्त्या करम्बितेन व्यासेन अम्बर-
मणेः सूर्यस्य विम्बेन परिचुम्ब्यमाने संयुज्यमाने अत एव शम्पायुधस्य द्वन्द्वस्य
हरिदङ्गणे दिक्प्रदेशे परितो रुधिरस्य वीचीमुञ्चतीति तन्मुचा पिशितपिण्डेन
कीचकमांससमुद्रेन कृतः अनुषङ्गः संबन्धः यस्मिंस्तथोक्तं रङ्गं नर्तन-
मण्डपं विडम्बयति अनुकुर्वति सति शुचा दुःखेन निरस्तः मौलिः उष्णीषादि
शिरोभूषणं यैस्तैः निर्गलिताः त्यक्ताः वाचः यैस्तैः वाच्यमैः निस्पन्दा निश्चला
तनुर्येषां तैः निखिलैरपि पौरैः नृपतेः विराटस्य निलयस्य गृहस्य द्वारं निविडितं
सान्द्रितं अभूत्, पौराः सर्वे नृपमाश्लासयितुमाजग्मुरित्यर्थः ॥

पाठा०—१ 'दधता'. २ 'तरुनिव'. ३ 'रुधिरमुचा'. ४ 'विडम्बयति शुचा'.
५ 'निगलित'. ६ 'निविडम्'.

टिप्प०—१ रात्रौ जातं गन्धर्वकृतकीचकवधादिवृत्तान्तं श्रुत्वा 'कथमिदं जातम्'
इति द्रष्टुं भयेन सर्वे जना राजद्वारं मिलिता इति भावः ।

वच्चस्तदा मण्डलशो निविष्टा रुन्धङ्गिराशा रुरुदुर्विलापैः ।
महत्सु दुःखेषु विजृम्भितेषु मालिन्युपालम्भनमस्पृशद्भिः ॥७९॥
तस्मिन्दिने संनिधिमागता सा कृष्णा दृशं केकयराजपुत्र्याः ।
मषीशलाकार्पणया विनापि मन्देतरामश्रुकणैरकार्षीत् ॥ ८० ॥

तावद्युधिष्ठिरमुखा अपि वातजात-

व्याधूतकीचककुलाकुलकोटिभागम् ।

निर्यत्प्रियानयनवारिझरीपरीतं

संकेतशैलमधिरूह्य निशश्चमुस्ते ॥ ८१ ॥

तदनु विदितवार्तो धार्तराष्ट्रश्चरेभ्यः

शुभगुणचरितेभ्यः सूतजानां शतस्य ।

वध्व इति । तदा वध्वः पौरस्त्रियः मण्डलशः वलयाकारेण निविष्टाः सत्यः-
महत्सु दुर्भरेषु दुःखेषु विजृम्भितेषु सत्स्वपि मालिन्याः द्रौपद्याः उपालम्भनं
निन्दां अस्पृशद्भिः, गन्धर्वभयादिति भावः । आशाः रुन्धङ्गिः दिगन्तव्यापिभिः
विलापैः परिदेवनैः उपलक्षिताः रुरुदुः । अत्रोपालम्भनहेतोः कीचकवधस्य
सत्त्वेऽपि तदनुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिः ॥ ७९ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्दिने कीचकवधदिवसे संनिधिं प्रत्यागता सा कीचक-
घातयितृत्वेन प्रसिद्धा कृष्णा केकयराजपुत्र्याः सुदेष्णायाः दृशं नेत्रं मषीशला-
कायाः अञ्जनकाष्ठस्य अर्पणया विनापि विन्यसनं विनैव अश्रुकणैः बाष्पबिन्दुभिः
मन्देतरां अनल्पाम्, तत्पूर्वमिति यावत् । अकार्षीत् चक्रे, इयमेव मद्भातृणां
मृत्युरिति तथा बाष्पायितमित्यर्थः । अत्र अश्रुकारणं अञ्जनशलाकाविन्यसनं
विनापि तदनुदयवर्णनाद्विभावनालंकारः ॥ ८० ॥

तावदिति । तावत् तावता कालेन युधिष्ठिरो मुखं आदिर्येषां ते पाण्डवा
अपि वातजातेन भीमेनैव वायुसमूहेन व्याधूतानां निहतानां कम्पितानां च कीच-
कानां सूतजानामेव वेणुविशेषाणामिति पूर्ववच्छिष्टरूपकम् । कुलेन वृन्देन आकुलः
संकुलः कोटिभागः अग्रदेशः यस्य तं निर्यन्त्या प्रियानयनवारिणा द्रौपदीबाष्पेणैव
झर्यां प्रस्रवणेन परितं व्याप्तं संकेतं अज्ञातवाससंवत्सरशपथमेव शैलं अधिरूह्य
प्रतिज्ञां निस्तीर्य निशश्चमुः निःश्वसितवन्तः । कृच्छ्रादुत्तीर्णा विश्रम्य दीर्घं निःश्व-
सन्तीति प्रसिद्धम् । समस्तवस्तुसावयवरूपकम् । यत्तु-‘संकेते नृत्तमण्डपे’ इति
नृसिंहः, -तदबोधात् विशेषणद्वयासांगत्यापत्तेः ॥ ८१ ॥

तदन्विति । तदनु पाण्डवानामज्ञातवासप्रतिज्ञानिस्तरणानन्तरं धार्तराष्ट्रः

पाठा०—१ ‘अपि जृम्भितेषु’.

टिप्प०—१ प्रतिदिनं सुदेष्णाया दृगश्रुबिन्दूनां कञ्जलशलाकार्पणं कारणं तस्मिन्दिने
कीचकवधनिमित्तसैरन्धीदर्शनं कारणं जडे इत्याशयः ।

वसतिमरिजनानां मत्स्यभूपालपुर्यां

हृदयमुकुरलमैर्हेतुभिर्निश्चिकाय ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरङ्गेश्वरसौबलाम्यामास्थाय गोष्ठीमधिपः कुरूणाम् ।

भीष्माग्रगान्वन्धुजनान्विलोक्य गम्भीरमेवं गिरमाबभाषे ॥ ८३ ॥

भो भोः ! विदितं किं भवतामिदम् ? । संप्रति मात्स्यपुरे कामपि कामिनीं कामयमानः कीचकोऽपि निशि तस्याः पतिभिरदृश्यैः पञ्चभिर्गन्धर्वैरनुरहसि स्वसंख्यापदं अभिधेयमनीयत । तस्यै पुनरपि द्रुह्यन्तस्तदनुजा अपि तथैवेति काचिदियं किंवदन्ती कर्णात्कर्णमधि-

दुर्योधनः शुभानि गुणाः गूढसंचरणेङ्गितज्ञानादयः चरितानि यथार्थवक्तृत्वादीनि च येषां तेभ्यः चरेभ्यः चारेभ्यः सूतजानां शतस्य संबन्धिनी विदिता ज्ञाता वार्ता वधवृत्तान्तः येन तथोक्तः सन् हृदयं मन एव मुकुरं दर्पणं तस्मिन् लग्नैः संक्रान्तैः, निश्चितैरिति यावत् । हेतुभिः वक्ष्यमाणैः कीचककामनीयसौन्दर्य-तन्मरणादिभिः मत्स्यभूपालपुर्यां विराटनगर्यां अरिजनानां पाण्डवानां वसतिं निवासं निश्चिकाय निश्चितवान् । चिनोतेः कर्तरि लिट् । 'विभाषा चैः' (पा. ७।३।५८) इत्यभ्यासात्परस्य कृत्वम् । अत्र शुभगुणचरितेभ्य इति विशेषणस्य तात्कालिक-तदुक्तीनां याथाार्थ्यमभिप्रायगर्भत्वात्परिकरस्य हेतुभिः पाण्डवस्थित्यनुमानस्य च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन् दिने कुरूणामधिपः दुर्योधनः अङ्गेश्वर-सौबलाम्यां कर्णशकुनिभ्यां सह गोष्ठीं आस्थानीं आस्थाय प्राप्य भीष्मः अग्रगः आदिमः येषां तान् बन्धुजनान् विलोक्य एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाक्यं गम्भीरं उच्चैः आबभाषे उक्तवान् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८३ ॥

भो भो इति । भो भो हे बन्धुजनाः ! 'अथ संबोधनार्थकाः । स्युः प्याद् पाठङ्ग हे है भोः' इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणं पाण्डववृत्तान्तं भवतां विदितं युष्माभिः ज्ञातं किमिति परिग्रहे । संप्रति मात्स्यपुरे कीचकः विराटश्यालः कामपि अज्ञात-नामगोत्रां कामिनीं कामयमानः सन् अदृश्यैः दुर्ज्ञेयैः तस्याः कीचककामित-कामिन्याः पतिभिः पञ्चभिः गन्धर्वैः निशि रात्रौ अनुरहसि एकान्ते स्वसंख्यायाः पञ्चत्वस्य पदं वाचकं पञ्चत्वशब्दः तस्य अभिधेयं वाच्यम्, मरणमिति यावत् । अनीयत प्रापितः । नयतेः कर्मणि लङ् । पुनरपि, हतेऽपि कीचक इत्यर्थः । तस्यै कामिन्यै द्रुह्यन्तः चितिपातनरूपं द्रोहं कुर्वन्तः तस्य कीचकस्य अनुजा अपि तथैव, तत्पतिभिः पञ्चतामनीयन्तेत्यर्थः । इति उक्तप्रकारा इयं

पाठा०—१ 'मात्स्यभूपाल'. २ 'सौबलिभ्याम्'. ३ 'भीमादिमान्'. ४ 'अपी-
दम्'. ५ 'संप्रति खलु'. ६ 'कीचको निशि'. ७ 'अभिधेयताम्'.

रोहति । एवं चेदसंशयं सा चतुष्पथर्मण्डपस्तम्भसालभञ्जिकेव सर्वजन-
करपरामर्शभाजनं पाञ्चालदुहिता । तस्याः पतिविडम्बका इति प्रवाद-
भाजस्तेऽपि पुनरज्ञातवासिनः परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विनां पार-
स्त्रैणेयाः । तेष्वपि द्वितीयेनैव बाहुबलशालिना वधूद्रुहां निहन्ना भवित-
व्यम् । अहो सर्वत्र विशृङ्खलममीषां दौःशील्यम् ॥

तथा हि,—

देशे जरासंधमुखैर्व्यरुन्धन्वनेऽपि किमीरहिडिम्बमुख्यैः ।

गूढे निवासेऽपि च सूतपुत्रैः क्व नु स्थितास्ते कलहं विनान्यैः ? ८४

अत्रैव स्थित्वा वेषान्तरकञ्चुकैः पञ्चभिरकिंचनैरेतैर्वञ्चितः खलु वृद्धो

काचित् एका किंवदन्ती जनवादः कर्णात् एकस्य श्रोत्रात् कर्णं अन्यस्य श्रोत्रं
अधिरोहति प्राप्नोति । एवं चेत्, उक्तवृत्तान्तः स्याद्यदीत्यर्थः । सा कीचक-
कामितकामिनी चतुष्पथे चतुर्मागमेलनदेशे यो मण्डपः तस्य स्तम्भे सालभञ्जिका
कृत्रिमपुत्रिकेव सर्वेषां जनानां करेण परामर्शनस्य स्पर्शनस्य भाजनं पात्रं पाञ्चा-
लदुहिता द्रौपदी भवति असंशयम् । तस्याः कामिन्याः पतिविडम्बकाः भर्तार इति
प्रवादभाजः ते पुनः गन्धर्वास्तु अज्ञातः वासः एषामस्तीति अज्ञातवासिनः परेतपतेः
यमस्य पवमानस्य वायोः पाकशासनस्य इन्द्रस्य अश्विनोः आश्विनेययोश्च पञ्चानां
परस्त्रियाः कुन्त्याः माद्याश्च पुत्राः पारस्त्रैणेयाः युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवाः ।
कल्याण्यादित्वाङ्गकिं नङ्गगमः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । भवन्ति
असंशयम् । तेष्वपि बाहुबलशालिना द्वितीयेन भीमेनैव वध्वै द्रुह्यन्तीति द्रुहां
कीचकानां निहन्ना मारकेण भवितव्यं असंशयम् । अमीषां पाण्डवानां दौःशील्यं
द्रुःस्वभावः सर्वत्र स्वदेशे परदेशे च विशृङ्खलं निष्प्रतिबन्धकम् । ‘अहो’ इत्याश्चर्यं ॥

तथा हीति । तथा हीत्युत्तरेणान्वयः ॥

देश इति । ते पाण्डवाः देशे स्वस्थाने स्थिताः सन्तः जरासंधः मुखं आदिः
येषां तैः राजभिः सह व्यरुन्धन् विरोधं चक्रुः । रुधेः कर्तरि लङ् । वने स्थिताः
सन्तोऽपि किमीरहिडिम्बमुख्यैः सह व्यरुन्धन् । किं बहुना, गूढे निवासे अज्ञात-
वासेऽपि च स्थित्वाः सन्तः सूतपुत्रैः कीचकैः सह व्यरुन्धन् । अतः अन्यैः सह
कलहं विना क्व नु कुत्र वा स्थिताः ? न कुत्रापीत्यर्थः । अत्र सर्वत्र कलहसहभावं
प्रति वाक्यार्थत्रयस्य हेतुत्वादनेकवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८४ ॥

अत्रेति । वेषान्तरं अन्यो वेषः संन्यासादिः कञ्चुकं आच्छादकं येषां तैः
अत एव पञ्चभिः एतैः अकिंचनैः दरिद्रैः पाण्डवैः । अत्र अस्मिन्नेव मत्स्यनगरे

पाठा०—१ ‘मण्डपिका’. २ ‘सर्वकरावमर्श’. ३ ‘सुता’. ४ ‘तेऽपि पुनरज्ञात-
वासिनः परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विनां पारस्त्रैणेयास्तस्याः पतिविडम्बकाः’.
५ ‘बाहुशालिना’.

विराट इत्यभिधाय सुयोधनो राधेयेन सह कृतहस्ततालो वल्गाद्भुज-
शिखरमुच्चैर्जहास ॥

ततः,—

संक्षोभे नगरस्य मत्स्यनृपतेर्योद्धुं स्वयं निर्गता-

न्दष्ट्वा तानवकीर्णिनो वितनुमो गच्छाधुना त्वं पुरः ।

इत्युक्तः कुरुभूभुजा सदसि गा हर्तुं त्रिगर्तेश्वर-

स्तस्यैवाप पुरीं दिनावधिरिवार्यम्णः प्रतीचीं दिशम् ॥ ८५ ॥

तत्र कचिदरुणतया निमग्नजमदमिकुमारोष्णानिःश्वासवेगविलुलितै-
विचित्रवीचीप्रपञ्चमिव स्यमन्तपञ्चकम्, कचिन्नीलतया मदकण्डूल-
वेतण्डशुण्डाविधूनिताविटपमालमिव तैमालकाननम्, कचिद्वलतया

स्थित्वा वृद्धः, मन्दप्रज्ञ इति यावत् । अत एव वञ्चितः । 'खलु' इति वाक्यालं-
कारे । इत्यभिधाय एवमुक्त्वा सुयोधनः राधेयेन कर्णेन सह कृतहस्ततालः
सन् वल्गाती उन्नमती भुजयोः शिखरे अग्रभागौ यस्मिंस्तथा उच्चैः तारं जहास
हसितवान् । अत्र वृद्धभावस्य विशेषणगत्या वञ्चनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

तत इति । तत इत्युत्तरेणान्वयः ॥

संक्षोभ इति । ततः पाण्डवाः विराटपुरे गूढं वसन्तीति हेतोः मत्स्यनृपतेः
नगरस्य विराटपुरस्य संक्षोभे सति, अस्माभिरिति शेषः । स्वयं योद्धुं निर्गतान्;
महतां आश्रयरक्षापरतन्त्रत्वादिति भावः । तान् पाण्डवान् दष्ट्वा अवकीर्णिनः
भग्नज्ञातवासवतान् । 'अवकीर्णी क्षतव्रतः' इत्यमरः । वितनुमः कुर्मः । किंच,
अधुना हे सुशर्मन् ! त्वं पुरः पूर्वं गच्छ, गवाहरणायेति भावः । इति उक्तप्रकारं
कुरुभूभुजा दुर्योधनेन सदसि सभायां उक्तः त्रिगर्तो नाम देशविशेषः तस्येश्वरः
सुशर्मा तस्य विराटस्य गा धेनूः हर्तुं तस्यैव पुरीं विराटपुरं अर्यम्णः सूर्यस्य संबन्धी
दिनावधिः, सायंकालिकगतिरित्यर्थः । प्रतीचीं दिशमिव आप प्रासवान्, सुशर्मा
तत्पुरं सूर्यः अस्तं च अवापेत्यर्थः । आप्नोतेः कर्तरि लिट् । अत्र सुशर्म-दिनावध्योः
प्राप्त्या सादृश्यगम्यत्वानुल्ययोगिताभेदः । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ ८५ ॥

तत्रेति । तत्र सायंकाले कचिद् एकत्र अरुणतया अरुणवर्णत्वेन निम-
ग्नस्य जमदमिकुमारस्य परशुरामस्य उष्णानाम्, क्षत्रियेषु कौपादिति भावः ।
निःश्वासानां वेगेन विलुलिताः प्रवृद्धाः विचित्राः वीचीप्रपञ्चाः तरङ्गपरम्पराः
यस्मिंस्तत्तथोक्तं स्यमन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रे परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरमयहृदपञ्चक-
मिव स्थितम्, कचिद् नीलतया मदेन कण्डूलानां दर्पवतां वेतण्डानां गजानां
शुण्डाभिः विधूनिताः कम्पिताः विटपमालाः शाखापङ्क्तयः यस्मिंस्तत्तथोक्तं तमाल-

पाठा०—१ 'कचुकैरिचिन्नैः'. २ 'तत्र दक्षिणेन पुरं व्यग्रतरसैन्येन काल्य-
मालं कचिद्' Sāya 'विलुलितवीची' Veda 'स्यमन्त' De 'स्यमन्तक' M 'सालवनम्' on USA

मन्दरगिरिर्मथनविक्षोभितफेनकूटमिव क्षीरोदमध्यम्, उन्नमितलाङ्गूलम्,
उद्गमितहुंकारम्, उल्ललितधूलीकम्, उद्दामघण्टारवं गोधनं दक्षिणेन
पुरं व्यग्रतरसैर्नयेन तेन काल्यमानं निशम्य सेनाकुम्भिकुलगम्भीरवृंहिता-
रम्भैर्मन्दिराप्रसिंहप्रतिच्छन्दवृन्दमुखकन्दरमौननियमं विभिन्दन्, अनु-
कूलपवमानपुरोनाटितपटैर्वैरिभटैर्जीविताहरणाय वैवस्वतमिवाह्वयद्भिः
केतुदण्डैः परिमोटितगगनतटिनीतटविटपिवाटो विराटोऽपि रणप्रयाणौ-
रम्भमाटीकत् ॥

संख्याय यानेषु समारुरुक्षाकेलिस्पृशां कीचकबान्धवानाम् ।
अश्वप्रसंगेऽप्यभिधीयमानो गन्धर्वशब्दो गरलायते स्म ॥ ८६ ॥

काननं तापिच्छवनमिव स्थितम्, क्वचित् धवलतया मन्दरेण गिरिणा मथनात्
विक्षोभितानि उत्थापितानि फेनानां कूटानि राशयः यस्मिंस्तथोक्तं क्षीरोदस्य
दुग्धाब्धेः मध्यमिव स्थितम्, उन्नमितानि लाङ्गूलानि येन तत्, उद्गमिता उत्पा-
दिताः हुंकाराः येन तत्, उल्ललिताः उल्लिप्ताः धूलयः येन तत्कम् । उद्दामाः ताराः
घण्टानां प्रैवेयकाणां रवाः यस्मिंस्तत्, गा एव धनं दक्षिणेन पुरं पुरस्य दक्षिण-
भागे व्यग्रतरं ग्रहणे अतिप्रवणं सैन्यं यस्य तेन सुशर्मणा त्रिगर्तेश्वरेण काल्यमानं
नोद्यमानं निशम्य श्रुत्वा सेनायां कुम्भिकुलस्य गजवृन्दस्य गम्भीरवृंहितानां
गर्जितानां आरम्भैः उपक्रमैः मन्दिराग्रेषु सौधशिखरेषु सिंहप्रतिच्छन्दानां
कृत्रिमसिंहानां वृन्दस्य मुखानि कन्दराणीव तेषां मौननियमं विभिन्दन्, प्रति-
ध्वनयन्नित्यर्थः । अनुकूलैः पवमानैः वायुभिः पुरः अग्रे नाटिताः पटाः येषु तैः
अत एव वैरिभटानां शत्रुयोधानां जीवितस्य आहरणाय आहर्तुमिति 'तुमर्थाच्च
भाववचनात्' (पा. २।३।१५) इति चतुर्थी । वैवस्वतं यमं आह्वयद्भिरिव स्थितैः
केतुदण्डैः ध्वजैः परिमोटितः छिन्नः गगनतटिन्याः आकाशगङ्गायाः तटयोः विट-
पिनां वृक्षाणां वाटः समूहः येन तथोक्तः विराटोऽपि रणप्रयाणस्य आरम्भं संनाहं
आटीकत् आचरितवान् । उल्लेक्षातिशयोक्तयोः संसृष्टिः ॥

संख्यायेति । संख्याय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थे-' (पा. २।३।१५) इत्यादिना
चतुर्थी । यानेषु वाहनेषु गजादिषु समारोढुमिच्छा समारुरुक्षा सैव केलिः क्रीडा
तां स्पृशन्तीति तथोक्तानां कीचकबान्धवानां सूतात्मजसंबन्धिनां वीराणां
अश्वानां प्रसङ्गे आरोहणप्रस्तावेऽपि । किमुत मालिनीप्रस्ताव इति 'अपि'-
शब्दार्थः । अभिधीयमानः 'गन्धर्व' इति शब्दः अश्वस्यापि वाचकं पदं गर-

पाठा०—१ 'मन्थनपरिक्षोभित'. २ 'उल्लसित'. ३ 'गोधनं निशम्य सेना-
कुम्भिकुल'. ४ 'सैन्यपरिवर्तेन'. ५ 'जीवितहरणाय'. ६ 'केतनदण्डैः'. ७ 'आर-
भटीम्'. ८ 'अटीकत्'.

सम्यैश्च सूदैश्च तुरङ्गिभिश्च गोपैश्च विज्ञापितवीर्यभूम्नः ।
 दन्तानिवेन्द्रद्विरदः स पार्थान्वीरैः पुरोधाय रुरोध शत्रुम् ॥८७॥
 तृणकल्पमपि त्रिगर्तभूपं तमुपेक्ष्यैव तदा गवां कुलानि ।
 सहदेवविलोकमात्रहर्षात्सहसा मात्स्यचमूसमीपमापुः ॥ ८८ ॥

मौर्वीकुशाङ्कितकरावथ वद्धपङ्क्ती
 मत्स्यत्रिगर्तवसुधाधिपयोरनीकौ ।

आध्मातशङ्खनिनदप्रणवप्रैणाद-
 मायोधनाध्ययनमद्भुतमारभेताम् ॥ ८९ ॥

लायते स्म, कालकूटतुल्योऽभूदित्यर्थः । क्यङ्कन्तात्कर्तरि स्मययोगे लट् । 'वाजि-
 वाहार्वागन्धर्व-' इत्यश्वपर्यायेषु प्रसिद्धोऽपि हृदयशल्यायमानान्मालिनीपतीनेव
 सत्वरमुपस्थापयन् शब्दः तेषां गरलप्रायोऽभूदित्यभिप्रायः । उपमार्थापत्त्योः
 संसृष्टिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८६ ॥

सम्यैरिति । स वीरः विराटः सम्यैः सभायां साधुभिश्च सूदैः पाचकैश्च
 तुरङ्गिभिः अश्वारोहैश्च गोपैः गोपालैश्च विज्ञापितः क्रमेण निवेदितः वीर्यभूमा
 शौर्यातिशयः येषां तान् । तेषामेव प्रत्येकं तैरासंवत्सरं परिचितत्वादिति भावः ।
 पार्थान् युधिष्ठिरभीमनकुलसहदेवान् इन्द्रद्विरदः ऐरावतः दन्तान् चतुर इव
 पुरोधाय अग्रे कृत्वा शत्रुं सुशर्माणं रुरोध रुद्धवान् ॥ ८७ ॥

तृणेति । तदा सुशर्माणो निरोधसमये गवां कुलानि सहदेवस्य स्वपालकस्य
 विलोकमात्रेण दर्शनेनैव यो हर्षः तस्माद्धेतोः तृणकल्पं स्वप्रासतृणतुल्यमपि तं
 त्रिगर्तभूपं सुशर्माणं तृणकल्पमपि तृणप्रायं यथा तथैव । अपिरत्रैवकारार्थः । उपेक्ष्य
 अनादृत्यैव सहसा सत्वरं मात्स्यस्य विराटस्य चम्बाः सेनायाः समीपं आपुः;
 स्वजीवनादपि स्वपालके प्रेमौलक्यादिति भावः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ८८ ॥

मौर्वीति । अथ मौर्व्यः शिक्षिन्य एव कुशाः तैः अङ्कितः संयुक्तः करः
 ययोस्तौ । बद्धा पङ्क्तिः पङ्क्तिशोऽवस्थानं याभ्यां तौ । मत्स्यवसुधाधिपः विराटः,
 त्रिगर्तवसुधाधिपः सुशर्मा, तयोः अनीकौ सैन्ये । आध्मातानां मुखवायुप्ररितानां
 शङ्खानां निनदः ध्वनिरेव प्रणवप्रणादः ओंकारोच्चारणं यस्मिंस्तथोक्तं आयोधनं
 युद्धमेव अध्ययनं वेदपाठं अद्भुतं यथा तथा आरभेतां आरब्धवन्तौ । रभतेः
 कर्तरि लङ् । 'प्रणवप्रधानं' इति पाठे तादृशप्रणवः प्रधानं प्रथमपठनीयं यस्मि-
 न्स्तथा तथेति क्रियाविशेषणं समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥ ८९ ॥

पाठा०—१ 'पौरैश्च'. २ 'धीरः'. ३ 'मात्स्यपुरीसमीप'. ४ 'मात्स्य'.
 ५ 'प्रधान'.

टिप्प०—१ यथा विषमक्षणं शरीरसंतापादिहेतुकं भवति तद्वद्गन्धर्वशब्दाकर्णेनमपि
 मनःसंतापकार्यभूदिति भावः । २ यथा कुशहस्ता द्विजा अभिमुखपङ्क्तिभ्यां स्थित्वा
 ओंकारोच्चारणपूर्वकं वेदपाठं कुर्वन्ति तद्वद्विज्ञापितः तद्वद्विज्ञापितः तद्वद्विज्ञापितः ।

मत्स्येन्द्रमन्दिरमहानसभक्ष्यवृन्द-
स्वच्छन्दभक्षणरहस्यवदावदेन ।

क्ष्वेलारवेण वललस्य तदा रिपूणां
चित्तं न केवलमकम्पि दिशो दशापि ॥ ९० ॥

उदये समरस्य सैनिकानामुभयेषामसिधेनवो ववल्लुः ।
निजनामपदापरार्धवाच्यं निखिलं ग्राहयितुं च रक्षितुं च ॥ ९१ ॥

तावदम्बरपथादभिगन्तुस्तामनीकधरणीं शमनस्य ।
कासरादहरधीशतुरंगः कांदिशीक इव दूरमयासीत् ॥ ९२ ॥

मत्स्येन्द्रेति । मत्स्येन्द्रस्य विराटस्य मन्दिरे यन्महानसं पाकस्थानं तस्मिन्
भक्ष्याणां पञ्चविधानां वृन्दस्य स्वच्छन्दं यथेच्छं यथा तथा भक्षणस्य रहस्यं
मर्म, तज्जनितान्तःसार इति यावत् । तस्य वदावदेन वक्त्रा । 'तत्र बहूनेन
भुक्तं, कथमन्यथास्यैवं नादः ?' इति तद्भक्षणस्वाच्छन्दसूचकेनेति यावत् । अत
एवानुमानालंकारः । वललस्य भीमस्य क्ष्वेलारवेण सिंहनादेन तदा रिपूणां चित्तं
केवलं मन एव नाकम्पि कम्पितम्; किंतु दशापि दिशः अकम्पिषत । कम्पतेः
कर्मणि लुङ् । अत्र रिपुहृदयानां दशदिशां च कम्पनेनौपम्यस्य गम्यत्वानुल्य-
योगितामेदः पूर्वोक्तानुमानेन संसृष्टः ॥ ९० ॥

उदय इति । उभयेषां मात्स्यत्रैगर्तानां सैनिकानां वीराणाम् । 'सेनायां
समवेता ये सैन्यास्ते सैनिका अपि' इत्यमरः । समरस्य युद्धस्य उदये आवि-
र्भादे सति असिधेनवः खड्गाः । यद्यपि 'छुरिका चासिधेनुका' इति कोशात् 'असि-
धेनु'पदस्य स्वल्पे खड्गविशेषे प्रसिद्धिः, तथापि युद्धप्रकरणेन सामान्यपरत्वम् ।
यथात्रैव 'पार्थ'शब्दस्य अर्जुने प्रसिद्धस्य प्रकरणेन युधिष्ठिरादिपरत्वमिति ध्येयम् ।
निजस्य नामपदस्य 'असिधेनुः' इति संज्ञाशब्दस्य संबन्धिनः अपरार्धस्य धेनुरित्यु-
त्तरभागस्य वाच्यं गोकुलं निखिलं निःशेषं यथा तथा ग्राहयितुं त्रैगर्तैरपहारयितुं
रक्षितुं मात्स्यैः पालयितुं चेत्यर्थः । ववल्लुः चलन्ति स्म । उभयेऽपि खड्गै-
र्युध्यन्ते स्मेत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

अथ दशभिः सूर्यास्तमयं वर्णयति—तावदिति । तावत् तदानीमेव अम्बर-
पथात् आकाशमार्गात् तां अनीकधरणीं मात्स्यत्रैगर्तयुद्धभूमिं अभिगन्तुः आग-
च्छतः शमनस्य यमस्य कासरात् वाहनमहिषात् कांदिशीकः भयात्पलायत इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । अहरधीशस्य सूर्यस्य तुरंगः रथाश्वः दूरं अयासीत् गतवान्, अस्तंगतः
सूर्य इत्यर्थः । यातेः कर्तरि लुङ् । अश्व-महिषयोर्नैसर्गिकं वैरमिति प्रसिद्धम् ।
स्वागतावृत्तम् ॥ ९२ ॥

पाठा०—१ 'निजनामपरार्धवाच्यमेतत्'. २ 'सरणी'.

टिप्प०—१ सुशर्मणः सैनिकानामसिधेनवोऽखिलधेनूरपहारयितुं, विराटस्य सैनिकानां
तां रक्षितुं च खड्गैः वधयितुं भावः ।

पाटलीकृतपयोधरपङ्क्तिः प्रादुरास शनकैरथ संध्या ।

वासरस्य रजनेरपि सीम्नोर्मध्यभागकुरुविन्दशिलेव ॥ ९३ ॥

संध्या बभौ सा समरे भटौघो

विम्बं विभिन्द्यादिति भीतिभारात् ।

विवस्वता विद्रवता विसृष्टा

नभःस्थले दीप्तिरिवाग्निदेया ॥ ९४ ॥

नभःपयोधेनवविद्रुमश्रीः क्रमेण संध्या क्रशिमानमाप ।

उद्यत्प्रकोपैरुभयैरनीकैर्विभज्य नीतेव विलोचनानि ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीजनितं रजोऽन्धकारं त्वरितं बान्धवकौतुकातिरेकात् ।

परिरब्धुमिवान्धकारसंघः परमार्थो रणचत्वरं जगाहे ॥ ९६ ॥

पाटलीकृतेति । अथ सूर्यास्तमयानन्तरं पाटलीकृता श्वेतरक्तीकृता पयो-
धराणां मेघानां पङ्क्तिः यया सा संध्या वासरस्य अङ्गः रजनेरपि रात्रेश्च द्वयोः
संबन्धिन्योः सीम्नोः अवधिपरिच्छेदकदेशयोः मध्यभागे कुरुविन्दशिला पद्मराग-
द्वषदिवेत्युत्प्रेक्षा । शनकैः क्रमेण प्रादुरास आविर्बभूव ॥ ९३ ॥

संध्येति । सा एवमाविर्भूता संध्या समरे युद्धे भटानां अपरावर्तिनां
ओघः समूहः विम्बं मन्मण्डलं विभिन्द्यात् विपाटयेत् इत्युक्तप्रकारात् भीति-
भारात् भयातिशयात् विद्रवता पलायमानेन विवस्वता सूर्येण अग्नये देया
रात्रिदातव्या अत एव नभःस्थले आकाशे विसृष्टा निहिता दीप्तिः प्रभवेत्यु-
त्प्रेक्षा । बभौ । भातेः कर्तरि लिट् । अत्र सूर्यप्रभायाः रात्रावग्नौ प्रविशनमा-
गमसिद्धम् ॥ ९४ ॥

नभ इति । नभसः आकाशस्येव पयोधेः समुद्रस्य नवानां विद्रुमाणां श्रीः
संपदिति परस्परितरूपकम् । संध्या उद्यत्प्रकोपैः अत एव उभयैः अनीकैः मात्स्य-
त्रैर्गतसैन्यैः विभज्य समं विभागं कृत्वा विलोचनानि स्वस्वनेत्राणि नीता प्रापि-
तेवेत्युत्प्रेक्षा । क्रमेण क्रशिमानं कुशत्वं आप आगात्, ननाशेत्यर्थः । अत्र लोच-
नानां प्रकोपादारुण्यगुणनिमित्ता संध्याप्रापणोत्प्रेक्षा पूर्वोक्तरूपकेण संसृष्टिः ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीति । ध्वजिनीभ्यां सेनाभ्यां उभाभ्यां जनितं करितुरगरथपत्ति-
पदघट्टनोत्थं रज एवान्धकारं ध्वान्तं बान्धवेन साजात्यकृतेन यः कौतुकातिरेकः
हर्षातिशयः तस्माद्धेतोः परिरब्धुं आलिङ्गितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । परमार्थः वास्तवः
अन्धकारसंघः तमोराशिः रणचत्वरं युद्धाङ्गणं त्वरितं शीघ्रं जगाहे प्रविवेश ।

पाठा०—१ 'दिवस्थले'. २ 'आगात्'.

टिप्प०—१ युद्धे मृतानां सूर्यमण्डलमेदशीकृतं चोक्तं महाभारते—“द्राविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परिब्राह्म योगयुक्तश्च, रणे चाभिसुखो हतः ॥” इति ।

संकोच्य पक्षानेकेषु संविशत्स्वपि पत्रिषु ।

विस्तार्य पक्षानपरे विचेरुस्तत्र पत्रिणः ॥ ९७ ॥

शरवर्षभयेन तत्र युद्धे सकले कङ्ककुले गतेऽपि दूरम् ।

प्रमदं दधदेक एव कङ्कः परिवभ्राम सभीमपक्षपातः ॥ ९८ ॥

अन्योन्यपट्टिशविघट्टभवैः स्फुलिङ्गै-

राजिस्थले 'तिमिरकर्दमभाजि योधाः ।

आगामिनीषु समितिष्वधिकं विधातु-

मासन्प्रतापनवबीजमिवावपन्तः ॥ ९९ ॥

अत्र रजस्तमसोः 'अन्धं करोति लोकम्' इति व्युत्पत्तिसिद्धं साजात्यकृतवान्धव-
मिति ध्येयम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ९६ ॥

संकोच्येति । तत्र अन्धकारे एकेषु कतिपु पत्रिषु पक्षिषु पक्षान् गरुतः
संकोच्य मुकुलयित्वा संविशत्सु निलीयमानेषु सत्स्वपि, कुलायेष्विति भावः ।
अपरे कतिचित् पत्रिणः पक्षिणः बाणाश्च । 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः ।
पक्षान् विस्तार्य विकासयित्वा तत्रैव विचेरुः संचरन्ति स्म । श्लेषसंकीर्णो
विरोधाभासोऽलंकारः ॥ ९७ ॥

शरेति । तत्र युद्धे, तद्देश इत्यर्थः । शरवर्षभयेन बाणसंपातभयेन सकले
कङ्कानां गृध्राणां कुले दूरं दूरदेशं गते सत्यपि प्रमदं संतोषं प्रकृष्टरणगर्वं च
दधत् बहून्नेव एकः कङ्कः गृध्रैः युधिष्ठिरश्च भीमेन भयंकरेण पक्षयोः पातेन
गमनेन भीमस्य पक्षपातेन सहायकरणेन च सहितः सभीमपक्षपातः सन्
परितः सर्वत्र बभ्राम संचचार । अत्रापि पूर्ववद्विरोधाभासः । औपच्छन्द-
सिकं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

अन्योन्येति । योधाः उभये भटाः अन्योन्यस्य पट्टिशेभ्यः खड्गविशेषेभ्यः
पट्टिशानामिति वा विघट्टेन संघर्षेण विघट्टाद्वा भवन्ति जायन्त इति भवैः
स्फुलिङ्गैः अग्निकणैः उपलक्षिताः आगामिनीषु समितिषु युद्धेषु अधिकं उपचयं
विधातुं तिमिरं तम एव कर्दमं पङ्कं भजतीति भाजि आजिस्थले युद्धक्षेत्रे
प्रतापस्य नवं बीजं आवपन्तः न्यस्यन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । आसन् बभूवुः । अत्र
तिमिरस्य पङ्कत्वेन रूपेण आजिस्थलस्य केदारत्वरूपणप्रतीतेरेकवर्तिरूपका-
लंकारः ॥ ९९ ॥

पाठा०—१ 'रुधिर'.

टिप्प०—१ अत्र पक्षिणो बाणप्रहारभयेन पक्षान्संकोच्य विचेरुः; पक्षे,—बाणाश्च
प्रहारभयाभावात् पक्षान्विस्तार्य विचेरुर्त्याश्चर्यपरिहारः । २ कृषीवलोऽपि व्रीह्यादिबीज-
मधिकं विधातुं कर्दमप्रचुरमसौ वपतीति वृष्टचरम् ।

नलिनीशबिम्बपथचारमलब्ध्वा

नभसि भ्रमत्सु नववीरसुरेषु ।

करपल्लवौ परिनिपीड्य मृगाक्ष्यः

कलहाय नक्तमशपन्त सुराणाम् ॥ १०० ॥

रराज हैमी रथकेतुराजी रज्यत्पटा रक्तकणैः प्रकीर्णैः ।

आकर्ण्य युद्धाद्भुतमर्धमार्गाद्भृष्टं निवृत्ता चरमेव संध्या ॥ १०१ ॥

तत्र तावदरिशरैर्निकृत्तमत्तगजसैर्मिरथपत्तिकुलनवरक्तसिक्तं रण-
चत्वरमनुभूय भूयसा रोषेण संवर्तसमवर्तिसममूर्तिर्हृदि नर्तितधूर्तधार्त-
राष्ट्रशासनवार्तस्त्रैर्गैर्तैः कैवर्त इव मत्स्यचक्रवर्तिनमाहर्तुं मुहूर्तादुपावर्तत ॥

नलिनीति । नवाः वीराः अपरावर्त्यमृतभटा एव सुराः तेषु, देवभूयं गतेषु
योधेष्वित्यर्थः । नलिनीशस्य सूर्यस्य बिम्बे पन्थाः बिम्बपथः तस्मिन् चारं गमनं
अलब्ध्वा अप्राप्य; तदा सूर्यस्यास्संगतत्वादिति भावः । नभसि आकाश एव भ्रम-
त्सु सत्सु । सुराणां मृगाक्ष्यः अप्सरसः कलहाय रात्र्या सह वायुद्धं कर्तुमिति
'क्रियार्थः' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । करौ पल्लवाविव तौ परिनिपीड्य
मिथो मेलयित्वा नक्तं रात्रिं अशपन्त, 'असन्नो गाय द्रुहन्ती कियच्चिरं विल-
म्बसे?' इत्यादिपरुषवाचोऽवदन्नित्यर्थः । सूर्यमण्डलगमनानुसारेण तेषां स्वर्गप्राप्त्या
यावन्नक्तं तदसंभवादिति भावः । अत्र नववीरसुराणां गगने विलम्बासंबन्धेऽपि
तत्संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेः सुराङ्गनानां रात्रिशपनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धरूपाति-
शयोक्तेश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । सुमङ्गलीयं वृत्तम् ॥ १०० ॥

रराजेति । अथ प्रकीर्णैः उत्क्षिप्तैः रक्तकणैः योधानां रुधिरविन्दुभिः
रज्यन्तः अरुणायमानाः पटाः पताकावस्त्राणि यस्याः सा हैमी काञ्चनी रथेषु
केतूनां राज्ञिः पङ्क्तिः युद्धाद्भुतं आकर्ण्य द्रष्टुं अर्धमार्गात् मार्गमध्यात् निवृत्ता
पुनरागता चरमा संध्या सायंतनसंध्येवेत्युल्लेक्षा । राज ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र युद्धे । 'तावत्' इति वाक्यालंकारे । अरीणां शरैः निकृत्तानां
छिन्नानां निजानां च इति विशेषणद्वयं चतुरङ्गेष्वपि योज्यम् । मत्तानां गजानां
सहीनां अश्वानां रथानां सर्वत्र तदारूढानां चेत्यपि पत्तीनां पादातानां च यानि
कुलानि वृन्दानि तत्पङ्क्तीनां संबन्धि नवैः रक्तैः सिक्तं आर्द्रितं रणचत्वरं युद्धाङ्गणं
अनुभूय दृष्ट्वा भूयसा महता रोषेण संवर्तसमवर्तिना प्रलयकालान्तकेन समा-
मूर्तिः शरीरं यस्य स तथोक्तः, रोषभीषणाकृतिरित्यर्थः । हृदि मनसि नर्तिताः

पाठा०—१ 'शरानिकरनिकृत्त'. २ 'सप्तिकुलपत्तिनव'. ३ 'त्रिगर्तः'.

टिप्प०—१ युद्धेऽभिमुखं इतस्त सूर्यबिम्बमेदेन स्वर्गगमनात् रात्रौ तद्विम्बाभावा-
त्स्वर्गगमनाभावेन वरणाभ्यादप्सरसां संताप इत्याशयः ।

मानिनामचरमोऽथ सुशर्मा मध्यवर्तिनमनीकपयोधेः ।

संमुखो झटिति बन्धमनैषीत्स ज्यया रिपुमपन्नपया च ॥१०२॥

भूपे पराभवपदे युधि धर्मसूनो-

भ्रूवल्लिकम्पकलिकामवतंसयन्सः ।

मश्रन्बलानि रिपवे मरुतः कुमारो

मात्स्यं विमुच्य विततार दशां तदीयाम् ॥ १०३ ॥

विराटसैन्येषु मिषत्सु युद्धे त्रिगर्तनेतुर्दृढबन्धनाय ।

कोदण्डयुक्तो गुण एव तत्र कर्ता च जज्ञे करणं च जज्ञे ॥१०४॥

पुनः पुनः स्मर्यमाणाः धूर्तस्य वज्रकस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य शासनवार्ता
आज्ञावाक्यं येन तथोक्तः । त्रिगर्तानां नाम जनपदानां राजा त्रैगर्तः सुशर्मा
कैवर्तः मत्स्यग्राहीव मत्स्यचक्रवर्तिनं विराटं मीनश्रेष्ठं च मुहूर्तात् अल्पकालात्
आहर्तुं ग्रहीतुं उपावर्तत समीपमागतवान् । श्लिष्टाश्लिष्टविशेषणोपमाद्वयस्य
वृत्त्यनुप्रासस्य चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥

मानिनामिति । अथ विराटसमीपगमनानन्तरं मानिनां प्रशस्तमानानां
अचरमः प्रथमः सः सुशर्मा संमुखः विराटाभिमुखः सन् अनीकस्य सैन्यस्यैव
पयोधेः मध्यवर्तिनं रिपुं विराटं ज्यया धनुर्गुणेन झटिति सत्वरं बन्धं अनैपीत्
प्रापयामास । झटिति तत्क्षणमेव अपन्नपया लज्जया च बन्धं अनैपीत् अति-
लज्जितं चक्रे, मानभङ्गादिति भावः । नयतेर्द्विकर्मकात् कर्तरि लुङ् । अत्र
धनुर्गुणबन्धनव्यापारेणैवैकेन लज्जाबन्धनस्याप्यन्यस्योत्पत्तिवर्णनाद्विशेषालंकार-
भेदः । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

भूप इति । भूपे विराटे युधि युद्धे पराभवस्य पदे स्थाने, अवमानिते
सतीति यावत् । धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य भूरेव वल्ली तस्याः कम्पः आज्ञासूचक
एव कलिका कोरकः तां अवतंसयन् शिरोभूषणीकुर्वन्, तदाज्ञां शिरसा बहन्नि-
त्यर्थः । अत एव सः प्रसिद्धः मरुतः वायोः कुमारः भीमः बलानि शत्रुसैन्यानि
मश्रन् भञ्जयन् सन् मात्स्यं विराटं विमुच्य बन्धान्मोचयित्वा तस्य विराटस्येमां
तदीयां दशां बन्धनावस्थां रिपवे सुशर्मणे विततार दत्तवान् । अत्र भ्रूवल्लिकम्पे
आरोप्यमाणायाः कलिकायाः अवतंसीकरणोपयोगित्वात् परिणामालंकारः ।
बन्धनकर्तुः बन्धनमित्यनुरूपसंघटनात्मकसमालंकारेण संकीर्णः ॥ १०३ ॥

विराटेति । युद्धे युधि विराटसैन्येषु मिषत्सु स्वयंकर्तुमशक्यत्वात्तूष्णीं
पश्यत्सु सत्सु त्रिगर्तनेतुः सुशर्मणः दृढं बन्धनाय कोदण्डेन चापेन युक्तः सहितः
कोदण्डे युक्तः योजितश्च गुणः भीम एव मौर्व्येवेति च कर्ता कारकश्च जज्ञे
अभूत् । करणं श्रेष्ठसाधनं च जज्ञे, भीमो धनुर्गुणेन सुशर्माणं बबन्धेत्यर्थः ।

टिप्पणी—१ विराटं विमुच्य सुशर्माणं मौर्व्या बबन्धेत्यर्थः ।

तस्यां निशायां तु तमःकदम्बकं
 निमीलनोन्मीलनयोर्दशां यथा ।
 इत्थं तयोर्मात्स्यसुशर्मणोस्तथा
 समानरूपं फलमेव संददौ ॥ १०५ ॥
 विमानितो वायुभुवा विराटतो
 विमोचितो धर्मभुवा दयालुना ।
 तथा रजन्येव स सामिशेषया
 समं ध्वजिन्या निरगाद्यथागतम् ॥ १०६ ॥

अत्र कर्तुराख्यातेनाभिहितत्वात् प्रथमा, करणस्य अनभिहितत्वात् तत्र तृतीया चेति ध्येयम् । अत्रैकस्यैव तत्रापि गुणस्य कर्तृत्वं करणत्वं चाश्चर्यमिति भावः । अत एव विरोधाभासः । गुणशब्दश्चेष्टभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'गुणः प्रधाने रूपादौ मौर्व्या सूदे वृकोदरे' इति विश्वः ॥ १०४ ॥

तस्यामिति । तस्यां निशायां रात्रौ तमसः कदम्बकं वृन्दं दशां लोक-
 नेत्राणां संबन्धिनोः निमीलनस्य उन्मीलनस्य च द्वयोरपि समानरूपं एकविध-
 मेव फलं इदमेतदिति वस्तुपरिच्छेदज्ञानशून्यत्वरूपम् । यथा संदधौ संघटयांचक्रे
 तथा तस्यां निशायां युद्धमपि मात्स्यस्य विराटस्य सुशर्मणश्च द्वयोरपि समान-
 रूपमेव फलं बन्धनरूपं संददौ । अत्र तमो-युद्धयोः प्रकृतयोः समानफलसंदाय-
 कत्वेनौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदः । वृत्तं तु इन्द्रवंशावंशस्थमिश्रितो-
 पजातिभेदः । 'स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः' इति इन्द्रवंशालक्षणम् । "जतौ तु
 वंशस्थमुदिरितं जरौ" इति वंशस्थलक्षणम् ॥ १०५ ॥

विमानित इति । वायुभुवा भीमेन विमानितः, बद्ध इति यावत् । दया-
 लुना करुणाशीलेन धर्मभुवा धर्मराजेन विराटतः विराटात् विमोचितः अनुज्ञा-
 पितः, तदानीं तस्य स्वप्रभुत्वादिति भावः । सः सुशर्मा सामि अर्धं शेषः यस्या-
 स्तया, अर्धावशिष्टेत्यर्थः । तथैव रजन्या रात्र्या यथागतम्, यस्मादागतस्तं
 देशमुद्दिश्येत्यर्थः । ध्वजिन्या समं सेनया सह निरगात् निर्गतवान् । वंशस्थ-
 वृत्तम् ॥ १०६ ॥

पाठा०—१ 'युद्धम्'.

टिप्प०—१ यथा तमसा नेत्राणां मीलनोन्मीलनयोर्दर्शनाभावस्तद्वत् युद्धेन मात्स्य-
 सुशर्मणोर्वन्धनं बभूवेति भावः । २ सुशर्मा निशीथादुपर्यर्धावशिष्टसैन्येन सह येन मार्गे-
 नागतस्तेनैव मार्गेण जगामेति भावः ।

व्याकृतशीर्षकरको विमलास्थिदन्तो

रक्तहृदांशुकधरो रथकेतुदण्डः ।

सेनाक्षयाद्धृतशमः स्वयमाजिरङ्गः

कङ्कादिवाप चरमाश्रमसंप्रदायम् ॥ १०७ ॥

तदनु मुहुर्मुहुर्वल्लमेव केवलमवलोकमाना वलशासनदिशाया-
मोजायमानेन चन्द्रमसा प्रसृताभिर्मदसहितकरिघटाविषाणाङ्गणप्रतिफल-
नशतगुणितधवलमवीचिभिर्मरीचिभिर्दलितरणविमर्ददुर्दशाविराटस्य च-
मूरपि प्रतिनिर्वर्तनहृष्यमाणगोधनवेगप्रस्तुतक्षीरधारापातशीतलितसिकता-

व्याकृतेति । व्याकृतं छिन्नं शीर्षं शिर एव करकः कमण्डलुः यस्य
तथोक्तः । विमलाः शुभ्राः अस्थीन्येव दन्ता यस्य तथोक्तः । रक्तहृदा एव अंकु-
शानि काषायवस्त्राणि धरतीति तद्धरः रथकेतुरेव दण्डः यस्य तथोक्तः । सेनाक्षयात्
धृतः शमः युद्धोपरम एव अन्तरिन्द्रियनिग्रहः येन तथोक्तः । आजिरङ्गः युद्ध-
देशः स्वयमपि कङ्कात् युधिष्ठिरात् चरमाश्रमस्य संन्यासस्य संप्रदायं आचारं
आप प्राप्तवानिवेत्युत्प्रेक्षा । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकोजीवितेति द्वयोरङ्गाङ्गि-
भावेन संकरः ॥ १०७ ॥

तदन्विति । तदनु युद्धोपरमानन्तरं सुशर्मगमनानन्तरमिति वा वल्लं
भीममेव केवलं मुख्यं यथा तथा मुहुर्मुहुः अवलोकमाना पश्यन्ती विराटस्य
चमूः सेनापि वलशासनस्य इन्द्रस्य दिशायां प्राच्याम् । 'आपं चैव हलन्तानाम्'
इति वागुर्यनुशासनादाकारान्तत्वम् । ओजायमानेन प्रकाशमानेन । 'ओजः'-
शब्दस्तद्वत्परः । चन्द्रमसा चन्द्रेण प्रसृताभिः प्रकटिताभिः मदसहितायाः मद-
युक्तायाः करिघटायाः राजवृन्दस्य विषाणयोः दन्तयोः अङ्गणेषु प्रदेशेषु प्रति-
फलनैः संक्रमणैः शतगुणिताः । 'शत'शब्दोऽनेकत्वपरः, अन्यथा तत्रत्यराज-
विषाणानां शतत्वेन निर्णायकाभावात् धावत्यपरम्परासु शतगुणितत्वोक्तौ हेत्व-
नुपन्यासेन निर्हेतुत्वदोषापत्तिरिति ध्येयम् ; तथा च अनेकधा आवृत्ता इत्यर्थः ।
धवलिन्नः श्वेत्यस्य वीचयः परम्पराः यासां ताभिः मरीचिभिः किरणैः दलिता
निरस्ता रणे विमर्देन मिथः संघर्षेण वा दुर्दशा दुरवस्था श्रमरूपा यस्यास्तथोक्ता

पाठा०—१ 'सेनाक्षयधृतशमः'. २ 'मुहुर्तं मुहुरविरलं वल्लमेव'. ३ 'अव-
लोकमानावलमाना'. ४ 'प्रसृतैर्मदकरटिघटाविषाणाङ्गणप्रति'. ५ 'विमर्दभटश्रम-
दुर्दशा'. ६ 'निवर्तनवेगहर्षमानगोधनपयःप्रस्रवणधारा'.

टिप्प०—१ अन्योऽपि यथा संन्यासिनः सकाशाच्चतुर्थाश्रमदीक्षां गृहीत्वा तदु-
पदिष्टदण्डकमण्डल्वादिपदार्थसंपादनं करोति तद्वत् युधिष्ठिरात्संन्यासदीक्षां प्राप्तवानिवेति
तात्पर्यम् ।

यां पदव्यां पक्ष्मपङ्क्तिर्निमीलेन समरभूरेणुभारेण नयननिमीलनशिल्प-
कल्पितबहुसाहाय्यकमुद्रया निद्रया तां यामिनीं पञ्चार्धसीमानं प्रत्य-
वीवहत् ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते षष्ठः स्तवकः ।

सती प्रति निवर्तनेन सुशर्मावरोधात् प्रत्यागमनेन हृष्यमाणात् संतुष्यतः गोध-
नात् वेगेन गमनत्वरया प्रस्रुतानां क्षरितानां क्षीराणां धारापातैः शीतलिताः
संजातशैत्याः सिकता यस्यां तथोक्तायां पदव्यां मार्गे पक्ष्मणां नेत्रपुटलोम्नां
पङ्क्तिषु निमीलेन संलभेन समरभुवि युद्धभूमौ रेणोः धूलेः भारेण अतिशयेनैव
भारेणेति श्लिष्टरूपकम् । नयनयोर्निमीलनशिल्पे मुकुलनव्यापारे विषये कल्पिता
बह्वी साहाय्यकमुद्रा सहायताकरणं यस्यास्तया निद्रया उपलक्षितां तां यामिनीं
युद्धरात्रिं अपरोऽर्धः पञ्चार्धः उत्तरभागः । ‘अपरस्यार्धे पञ्चभावो वक्तव्यः’
(वा. ३२५६) इति ‘अपर’शब्दस्य पञ्चादेशः । तस्य सीमानं अन्तभागं प्रति
अवीवहत् प्रापयामास, तां रात्रिं गमयामासेत्यर्थः । णिजन्ताद्वहतेः कर्तरि लुङ् ।
‘च्लि लुङि’ (पा. ३।१।४३) इति च्लौ ‘णिश्चिद्रुभ्यः कर्तरि चङ्’ (पा. ३।१।४८)
इति च्लेश्चङि ‘चङि’ (पा. ६।१।११) इति द्वित्वे ‘सन्वल्लुनि चङ्परेऽनगलोपे’
(पा. ७।४।९३) इति सन्वद्भावे ‘सन्त्यतः’ (पा. ७।४।७८) इत्यभ्यासाकारस्येत्वे ‘दीर्घो
लघोः’ (पा. ७।४।९४) इति तस्य दीर्घे चावीवहदिति रूपम् । अत्र मुहुर्मुहुर्वल-
मेव पश्यन्तीति विशेषणस्य विराटमोचनसुशर्मबन्धनसामर्थ्याभिप्रायगर्भत्वात्परि-
करालंकारः । ‘अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे’ (कुव. ६२) इति तल्लक्ष-
णात् । वल्लमेव पश्यन्ती ‘वल शासनदिशायाम्’ इत्यत्र वलेति वर्णद्वयस्य
अव्यपेतव्यपेतात्मकावृत्तिश्रवणाच्छेकानुप्रासः । द्वयोश्च काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा
एकवाचकानुपवेशसंकरः । विषाणां कणेति शतगुणितेति च णकारस्य त्रिवारमा-
वृत्तेर्दृश्यनुप्रासोऽस्य चोक्तसंकरेण संसृष्टिः ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने

षष्ठः स्तवकः समाप्तः ।

पाठा०—१ ‘निमीलेन’. २ ‘लोचनयोर्निमीलन’. ३ ‘पञ्चार्धसीमा’;
‘पाश्चात्यसीमानमत्यवीवहत्’.

टिप्प०—१ निद्रया पक्ष्मनिमीलनं भवति, तत्र रेणुभारेण साहाय्यमाचरितमिति
भावः ।

सप्तमः स्तवकः

आरूढे घामर्कविम्बे परेद्युः साकं सैन्यैः सार्वभौमः कुरूणाम् ।
पार्थादेकां विभ्रदाहृत्य गोत्रां मात्स्यादन्यां तत्पुरं हर्तुमागात् ॥१॥
सुदूरमार्गश्रमविह्वलाङ्गी सेना समस्ता धृतराष्ट्रसूनोः ।
आभीरवाटान्तिक एव तस्थौ सद्यो निरुद्धेव तदाज्यगन्धैः ॥ २ ॥

तावत्तस्य पादातं सर्वाभिसारेण गाहं गाहं गवां व्रजं व्रजगृहे प्रजगृहे ॥
दण्डाघाते दीयमानेऽपि योधैर्दुग्धं भूयो दोहशेषं वहन्त्यः ।
घोषाद्गावो निःसरन्ति स्र यत्नाद्गोभ्यो घोषो यत्नलेशं विनैव ॥३॥

आरूढ इति । परेद्युः दक्षिणगोग्रहणदिवसात् परस्मिन् दिवसे अर्कविम्बे
सूर्यमण्डले घां आकाशं आरूढे ईषदूरमाक्रान्ते सति कुरूणां सार्वभौमः दुर्यो-
धनः । पार्थात् धर्मराजात् एकां गोत्रां भुवं आहृत्य द्यूतेनापहृत्य विभ्रदपि सन् ।
'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा. ७.१।७८) इति नुस्त्रिपेधः । मात्स्यात् विराटादपीत्य-
पिरुभयत्राप्यध्याहार्यः । 'कमपराधलवं मयि पश्यसि' (विक्रमो० ४।२९) इत्यादा-
विव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । अन्यां गोत्रां भुवं गोसमूहं च । 'गोत्रा गोनिचये
भूम्याम्' इति वैजयन्ती । हर्तुं तस्य पुरं विराटस्य पट्टणं प्रति । सैन्यैः चतुरङ्गैः
साकम् । 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः । आगात् प्राप्तवान् । 'प्रायो धनवतामेव
धने तृष्णा गरीयसी । पश्य कोटिद्वयासक्तं लक्षाय प्रवणं धनुः ॥' इति प्रसिद्धेरिति
भावः । अत्र भू-गोवृन्दयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या दुष्पूरा
धनवतां धने तृष्णेति वस्तुप्रतीतिरलंकारेण वस्तुध्वनिः । शालिनी वृत्तम् ॥ १ ॥

सुदूरेति । सुदूरेण अतिदूरेण मार्गेण, मार्गगमनेनेत्यर्थः । यः श्रमः तेन
विह्वलानि श्रान्तानि अङ्गानि यस्यास्तथोक्ता । अत एव समस्ता धृतराष्ट्रसूनोः
दुर्योधनस्य सेना । आभीरवाटस्य गोपपल्लयाः अन्तिके समीप एव । तस्याः
गोपपल्लयाः संबन्धिभिः आज्यगन्धैः घृतपरिमलैः सद्यः आगमनक्षण एव निरु-
द्धेवेत्युपेक्षा । तस्थौ अतिष्ठत् । परिमलाग्राणस्य श्रमशामकत्वं प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव तस्य पादातं पादचारि बलं व्रजगृहे गोप-
पल्लयां गाहं गाहं प्रविश्य प्रविश्य सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन गवां व्रजं वृन्दं
प्रकर्षेण जगृहे जग्राह ॥

दण्डेति । योधैः दुर्योधनभटैः दण्डैः लगुडैः आघाते ताडने दीयमाने कृते
सत्यपि दोहात् शेषं अविशिष्टं भूयः बहुलं दुग्धं क्षीरं वहन्त्यः, ऊधःस्विति

पाठा०—१ 'तत्पुरे'. २ 'विदूर'. ३ 'जगृहे'.

टिप्प०—१ अनेन गोग्रहणफलकस्थितावाज्यगन्धग्रहणफलकत्वमुपेक्ष्यते ।

इतस्ततः संध्रममीयुषीणां गोपाङ्गनानां कुचदर्शनेन ।

निषादपङ्क्तिर्निजहस्तिर्मस्तके सृणिं निधातुं श्लथपागिरासीत् ॥४॥

भीमसेनभिषजा शमितो यो दक्षिणे झटिति मैत्स्यपुरस्य ।

उत्तरेऽप्युदभवत्स तु पार्श्वे पक्षवात इव कौरवबाधः ॥ ५ ॥

भावः । अत एव गावः यत्नात्, अतिकष्टादित्यर्थः । घोषात् गोपपङ्क्त्याः निःसरन्ति स्म निर्जग्मुः । घोषः गोपपङ्क्तीषु संक्षोभजनितहुंभारावस्त्विति च (?) । 'घोषः संकुलनिध्वानगोपालाभीरपङ्क्तिषु' इति विश्वः । यत्नलेशं अल्पमपि यत्नं विनैव निःसरन्ति स्म, जाता इत्यर्थः । अत्र घोषाद्गोनिःसरणमान्द्यस्य दोहावशिष्टबहुलक्षीरधारणेन समर्थनात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । एवमुत्तरवाक्यार्थे यत्नरूपं कारणं विनैव घोषनिःसरणरूपकार्यवर्णनाद्विभावनालंकारः । अयं च गोकुलसंकुलारावयोः घोषशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । अस्य च पूर्ववाक्यार्थकाव्यलिङ्गस्य च स्फुटावगम्यवैलक्षण्यात्संसृष्टिः ॥ ३ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः परितः संध्रमं भयेन भ्रमं ईयुषीणां प्राप्तानां गोपाङ्गनानां कुचयोः दर्शनेन हेतुना । निषादिनां गजयन्दृणां पङ्क्तिः निजानां हस्तिनां गजानां मस्तके मूर्ध्नि कुम्भद्वय इति यावत् । सृणिं अङ्कुशं निधातुं श्लथौ निर्व्यापारौ पाणी हस्तौ यस्यास्तथोक्ता आसीत्, गजकुम्भयोः द्वित्वैकवृत्तित्वपीनत्वादिगुणसंपत्तिकृतगोपाङ्गनाकुचभ्रमाभिषादिनः नखोचितयोरनयोः नाङ्कुशः पात्य इत्यालोच्य तं तत्र परिजहुरित्यर्थः । अत एवोक्तभ्रान्तेर्विशेषणगत्या अङ्कुशप्रहारत्यागहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं भ्रान्तिमदुज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ४ ॥

भीमेति । मैत्स्यपुरस्य दक्षिणे देशे सव्येतरपक्षे च यः कौरवबाधः गोग्रहणरूपः । भीमसेनेनैव मिषजा वैद्येन झटिति सत्वरं शमितः निवारितः चिकित्सितश्च स तु कौरवबाधः पक्षवातः वायुरोगविशेष इव मैत्स्यपुरस्य उत्तरे पार्श्वेऽपि सव्ये पक्षेऽपि उदभवत् आविर्बभूव । एकस्मिन् पक्षे शान्तस्य पक्षवायोः परस्मिन् उदयः प्रसिद्धः । उपमालंकारः । स्वागता वृत्तम् ॥ ५ ॥

पाठा०—१ 'मस्ते'. २ 'विधातुं'. ३ 'तस्य पुरस्य'. ४ 'पक्षघात'. ५ 'विधः'.

टिप्प०—१ अत्र ग्रामात्मकस्य घोषस्य स्थावरतया गमनमसंभवि, तत्रापि यत्नलेशं विनैवेत्याश्रयम्; गोभ्यो घोष आर्तस्वरौ निःससारेत्याश्रयपरिहारः । २ हस्तिपकाः कुचभ्रान्त्या हस्तिमस्तके बलेनाङ्कुशारोपणं न विदधुरिति भावः । ३ यथा दक्षिणाङ्गे आतोऽर्धाङ्गवायुभिषजा चिकित्सया शान्तिं नीतः सन् वामाङ्गेऽप्युद्भवति, तथा भीमेन दक्षिणभागे शान्तिं नीतः कौरववेष उत्तरेऽप्युदभवदित्यर्थः ।

वृत्तं निवेदयितुमेतदतीव वेगा-

दाधाव्य कश्चिदथ गोपयुवा विविग्धः ।

रिङ्क्षत्पदाः क्षितिपतेरिव घोषसीञ्चि

स्वस्यापि गा विमुमुचे नृपसुनुगोष्ठ्याम् ॥ ६ ॥

औदास्यं किमिदं कुमार ! कुरवो गृह्णन्ति गास्तेऽखिला-

स्त्वद्दोष्णोः समयोऽयमाजिषु परैर्दुष्प्रापमामुं यशः ।

देवीं केकयनैन्दनां कुरु महावीरप्रसूमूर्धसु

द्रागारोह रथं गृहाण च धनुर्धत्स्वाभ्यमित्रीणताम् ॥ ७ ॥

वृत्तमिति । अथ उत्तरगोग्रहणानन्तरं कश्चिद्गोपयुवा, न तु वृद्धः बालो वा । द्वयोरपि गतिवेगपाटवासंभवादिति युवेत्युक्तम् । विविग्धः अतिदुःखितः सन्, एतत् वृत्तं वृत्तान्तं कौरवैर्गोग्रहणं निवेदयितुं ज्ञापयितुं अतीव भृशं वेगात् आधाव्य धावित्वा घोषसीञ्चि गोकुले रिङ्क्षन्ति प्रस्खलन्ति पदानि पादन्यासाः शब्दाश्च यासां ताः । क्षितिपतेः विराटस्य गाः धेनूरिव स्वस्य आत्मनः गाः वाचोऽपि धेनूरपीति । नृपसूनोः उत्तरस्य गोष्ठ्यां सभायां विमुमुचे त्यक्तवान् उक्तवांश्चेत्यर्थः । अत्र प्रकृतानामेव धेनूनां वाचां च श्लेषभित्तिकालब्धैक्यत्यागोदीरणद्विकस्खलत्पादन्यासगद्गदशब्दकत्वद्विकधर्माभ्यां औपम्यस्य गम्यत्वात् तुल्ययोगितामेदः । 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्योः स्त्रियां पुंस्ति' इत्यमरकोशाद्देनूनां वाचां च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या सहैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्णः ॥ ६ ॥

औदास्यमिति । हे कुमार उत्तर ! इदं औदास्यं उदासीनत्वम्, उपेक्षेति यावत् । किम्, कुत इत्यर्थः । कुरवः दुर्योधनादयः अखिलाः ते तव गाः गृह्णन्ति अपहरन्ति । आजिषु युद्धेषु परैः अन्यैः दुष्प्रापं दुर्लभं यशः आमुं लब्धुं तव दोष्णोः अयं समयः अवसरः । केकयनैन्दनां देवीं सुदेष्णां त्वन्मातरं महतीनां वीरप्रवीरमातृणां मूर्धसु अग्रभागेषु कुरु, सर्वोन्नतं प्रापयेत्यर्थः । रथं द्राक् सत्वरं आरोह । धनुश्च गृहाण । अभ्यमित्रीणतां शत्रून्प्रति गमनं धत्स्व स्वीकुरु । 'यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति । सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रियोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥' इत्यमरः । 'अभ्यमित्राच्छ च' (पा. ५।२।१७) इति चकारादनुवर्तमानः खप्रत्ययः । अत्रैकलैवोत्तरस्य कर्तृकारकस्य स्थापनाद्यनेकक्रियान्वयित्वात्कारकदीपकं नामालंकारः । 'क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः कारकदीपकम्' (कुव. ११७) इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

पाठा०—१ 'विषण्णः'. २ 'नंदिनी'.

टिप्प०—१ यथा घोषसीञ्चि गास्तत्याज, तथा गोष्ठ्यां गा विससर्ज, उवाचेत्याशयः ।

उक्तोऽयमित्थं पुरतो वधूनामुल्लासयन् इमश्चुलवान्नखाग्रैः ।
 किञ्चिन्मणिस्तम्भवियोजिताङ्गो गिरं दधेऽन्तःपुरमात्रधीरः ॥ ८ ॥
 तथा भुजं विक्रमयेयमेतं यन्ता यदि स्यादिह मे युयुत्सोः ।
 षष्ठोऽपि नः कश्चन पाण्डवोऽभूदिति त्रसेयुः कुरवो यथा ते ॥ ९ ॥
 इदं निशम्य स्मितलाञ्छितोऽध्या तत्रोत्तरा केशकृता प्रणुन्ना ।
 बृहन्नलां सारथिकृत्यदक्षां आत्रे निवेद्यानयति स्म चैनाम् ॥ १० ॥

अवाप्य तां संसदमादृतः क्रमा-

दवाग्वभार द्वयमिन्द्रनन्दनः ।

नृपात्मजं पूजयितुं च मस्तकं

नितम्बिनीर्हासयितुं च कञ्चुकम् ॥ ११ ॥

उक्त इति । इत्थं उक्तप्रकारेण वधूनां अन्तःपुरस्त्रीणां पुरतः, समक्ष-
 मित्यर्थः । उक्तः, गोपयूनेति शेषः । अन्तःपुरमात्रे अन्तःपुर एव धीरः,
 नतु युद्ध इत्यर्थः । अयमुत्तरः । नखाग्रैः अग्रनखैः इमश्चूणां ऊर्ध्वोष्ठोपरिलोम्नां
 लवान् कुटिलाग्रभागान् उल्लासयन् उन्नमयन् सन् किञ्चित् ईषत् मणिमयेन
 स्तम्भेन वियोजितं विश्लेषितं अङ्गं येन तथोक्तश्च सन्, त्यक्ततदवलम्बश्च
 सन्निति यावत् । गिरं वक्ष्यमाणां दधे, उक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

तथेति । इह इदानीं योद्धुमिच्छोः युयुत्सोः मे मम यन्ता कश्चित्सारथिः,
 तदा पलायमानस्य मम निरोधकः कश्चिदिति च; यदि स्यात् भवेच्चेत् तदा
 अहं एतं मदीयं भुजम्, मञ्जुजप्रायमेतं मन्त्रियन्तारमिति च; तथा विक्रमयेयं
 प्रतापशालिनं कारयेयं ते गोब्राह्मकाः कुरवः नः अस्माकं षष्ठोऽपि कश्चन
 पाण्डवः षण्ढाकृतिः कश्चिदिति च अभूत् जातः इति उक्तप्रकारेण यथा त्रसेयुः
 विभीयुः तथेति योज्यम् ॥ ९ ॥

इदमिति । तत्र तदानीं इदं उत्तरवाक्यं निशम्य स्मितेन लाञ्छितः अलं-
 कृतः ओष्ठो यस्यास्तया, सेराधरयेत्यर्थः । केशान् करोति भूषयतीति केश-
 कृता सैरन्ध्या प्रणुन्ना सारथ्ये निपुणा ज्ञातपूर्वां बृहन्नलेति प्रेरिता । उत्तरा विरा-
 ट्पुत्री बृहन्नलां षण्ढाकृतिमर्जुनं सारथिकृत्ये सारथ्ये दक्षां समर्था आत्रे उत्तराय
 निवेद्य किं च एनां बृहन्नलां आनयति स्म उत्तरसमीपं प्रापयामास ॥ १० ॥

अवाप्येति । इन्द्रनन्दनः अर्जुनः तां संसदं अन्तःपुरस्त्रीसभां अवाप्य
 आदृतः उत्तरादिभिः अनुगृहीतः सन् नृपात्मजं उत्तरं पूजयितुं नमस्कृतुं मस्तकं
 शिरश्च नितम्बिनीः अन्तःपुराङ्गनाः हासयितुं कञ्चुकं कवचं च द्वयं क्रमात्
 आचारात् संप्रदायाच्च अवाक् अवनम्रं 'कथमेतत्सारथ्यं करोमि' इत्यादिवाग्रहितं च

पाठा०—१ 'अयं'. २ 'विलासिनीः'.

षण्ढोऽपि तेजसा तत्र सारथ्यसदृशाकृतिः ।
 न कासां पौरदृष्टीनां चक्रासामास फल्गुनः ॥ १२ ॥
 तं सारथिपदे कृत्वा स धातारमिवेश्वरः ।
 परसेनां हसन्नेव प्रधक्ष्यामीत्यमन्यत ॥ १३ ॥
 मालिनी तादृशः पत्युर्महान्तं तं रणोद्यमम् ।
 श्यामाकचरुनिर्वापं जज्ञे सोमाय वाजिने ॥ १४ ॥

यथा तथा बभार धृतवान् । यद्वा, - द्वितीयपक्षे ऊर्ध्वाधोभागसव्यदक्षिणभागेषु विपरीतं यथा तथा बभारेत्यर्थः । अत्र शिरसो नमनेन कञ्चुकस्य वैपरीत्येन च द्वाभ्यामवाकशब्देन तन्नेण गृहीताभ्यां क्रमेणान्वयाद्यथासंख्यालंकारः । 'यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः' इति लक्षणात् । एवं राजकुमार-पूजनान्तःपुराङ्गनाहासनक्रिययोर्यौगपद्यात् समुच्चयालंकारश्च द्वयोः संसृष्टिः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ११ ॥

षण्ढ इति । षण्ढः नपुंसकोऽपि स फल्गुनः अर्जुनः कासां पौरदृष्टीनां पुरवासिजननेत्राणां तेजसा सारथ्यस्य सदृशी अनुरूपा आकृतिर्यस्य तथोक्तः सन् न चक्रासामास न स्फुरति स्म ? सर्वासामपि तथा स्फुरति सैवेत्यर्थः । अत्र तेजसा सारथ्यौचित्यसमर्थनात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १२ ॥

तमिति । स उत्तरः तमर्जुनं ईश्वरः शंभुः धातारं ब्रह्माणमिव सारथेः पदे स्थाने कृत्वा, सारथिं विधायेत्यर्थः । परेषां कौरवाणां त्रैपुरदानवानां च सेनां हसन् हासं कुर्वन्नेव, हासमात्रेणैवेति यावत् । प्रधक्ष्यामि दग्धां करिष्यामि इत्युक्तप्रकारं अमन्यत तर्कितवान्, उपमालंकारः ॥ १३ ॥

मालिनीति । मालिनी द्रौपदी तादृशः क्लीबत्वेऽपि सारथ्योचितवेषस्य संबन्धिनं महान्तं अतिश्चाव्यं तं उक्तविधं रणे विषये उद्यमं उद्योगम्, वाजम् अन्नं देयद्रव्यं अस्यास्तीति वाजिने सोमाय, वाजित्वगुणविशिष्टसोमदेवताया इत्यर्थः । श्यामाकचरुणा निर्वापम्, श्यामाकतण्डुलान्नपात्रद्रव्यकयागमित्यर्थः । जज्ञे तर्कयामास । तत्र 'सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लृप्त्याद्विभी-यात्' इति श्रुत्या श्यामाकचरुद्रव्यकवाजित्वगुणविशिष्टसोमदेवताकयागस्य षण्ढ-त्वनिवृत्तिफलकत्वविधानाद्रणस्य पौरुषैकसाध्यत्वाच्च अर्जुने तदुद्यमोऽपि षण्ढत्व-

पाठा०—१ 'विधातारमिव'. २ 'फाल्गुनः'.

टिप्प०—१ कञ्चुके करप्रवेशनं मुक्त्वा पादप्रवेशनं चकारेत्याशयः । २ एवं चैत तेजोदृष्ट्याऽयं सम्यक्सारथ्यं करिष्यतीति केषां पौराणां शनेषु प्रकाशो नाभूरिति तु सर्वेषां प्रकाशोऽभवदित्यर्थः । ३ एवंविधरणोपभेनास पुंस्त्वं प्रकृतीन्निर्वहसीति वातवृत्तीति भावः ।

अकर्तृकाण्यद्य वशे कुरूणां
पाण्डुस्तुषाया वसनानि सन्ति ।

आहत्य नस्तानि दिशेति कन्या-

स्तमभ्ययाचन्त कुतूहलिन्यः ॥ १५ ॥

तत्क्षणं यातायातसरभसराजलेखवाहमुखश्रुतवललभुजावलेपवृत्तान्त-
मोदमानसूदकुलं वीरपत्नीत्ववीरजननीत्वयुगपत्प्रसिद्धेवैजननो वासरोऽ-
यमिति कात्यायनीर्जनसंस्तूयमानसुदेष्णं मस्तकतलविन्यस्तहैस्तप्रवृद्ध-
वल्लवयोषिदभययाचनावचनप्रतिशब्दानदक्षैर्गवाक्षमात्रोपलक्षितं कुमार-

निवर्तकतादृशयागत्वेनोत्प्रेक्षितः । तथा च ह्रीबलनिवृत्तिसामयिकाज्ञातवास-
समाप्त्यनुमानप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ १४ ॥

अकर्तृकाणीति । न विद्यते कर्ता तन्तुवायः येषां तानि । 'नद्युतश्च' (पा.
५।४।१५३) इति कप । तेषां भगवत्कारुण्येन स्वयमेवोत्पन्नत्वादिति भावः ।
पाण्डोः स्तुषायाः द्रौपद्याः वसनानि दुःशासनापहृतवस्त्राणि अद्य कुरूणां वशे
सन्ति तानि वस्त्राणि आहत्य नः अस्मभ्यं दिश प्रतिपद्यत । इत्युक्तप्रकारं कन्याः
उत्तराद्याः कुतूहलिन्यः अपूर्ववस्त्रकौतूहलवत्यः सत्यः । तं युद्धसंनद्धमुत्तरं अभ्य-
याचन्त याचितवत्यः ॥ १५ ॥

तदिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणं उत्तरयात्राक्षण एव तत्पुरं विराटनगरं
यातायातयोः गतप्रत्यागतयोः रभसेन वेगेन सहितानां सरभसानां राज्ञः विरा-
टस्य संबन्धिनां लेखवाहानां पत्रिकानेदृणां मुखैः वचनैः श्रुतेन ज्ञातेन बललस्य
भीमस्य भुजयोः अवलेपस्य गर्वस्य, पराक्रमस्येति यावत् । वृत्तान्तेन मोदमानं
संतुष्यत् सूदकुलं पाचकवृन्दं यस्मिन् तथोक्तम् । अयं वासरः वीरपत्नीत्वस्य
वीरजननीत्वस्य च द्वयोः युगपत् ऐककालिकायाः प्रसिद्धेः कीर्तेः वैजननः
प्रसूतिदिवसः इत्युक्तप्रकारेण कात्यायनीजनेन सम्यक्स्तूयमाना सुदेष्णा यस्मि-
न्तथोक्तम् । दक्षिणे गोग्रहे विराटस्येव उत्तरस्य उत्तरेऽपि ताभिः जयसंभावना-
दिति भावः । 'कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाधवा' इत्यमरः । मस्तकतले
शिरसि विन्यस्तौ प्रणामार्थं निहितौ हस्तौ याभिस्तासां प्रवृद्धानां बल्लवयोपितां
गोपाङ्गनानां संबन्धिनां अभयस्य याचनावचनानां प्रार्थनावाक्यानां प्रतिशब्द-
दाने प्रत्युत्तरदाने प्रतिध्वनिदाने च दक्षैः समर्थैः गवाक्षैरेव गवाक्षमात्रैः उपल-
क्षितं दृश्यमानम् । उत्तरं विना सर्वेषामपि वीराणां विराटेन सह गतत्वात् प्रतिश-
ब्दायमानान् गवाक्षान् विना प्रत्युत्तरदायकस्य कस्याप्यभावादिति भावः ।

पाठा०—१ 'अकृत्रिमाणि'. २ 'बल्लवभुजलताबलावलेप'. ३ 'कुलवीरपत्नी-
वीरजननीति तव'. ४ 'जनस्तूयमानसुदेष्णम्'. ५ 'हस्तपल्लवतल्लजवृद्ध'. ६ 'याज्ञा'.
७ 'गवाक्षोपलक्षितम्'.

प्रयाणपरिहार्यमाणमातुलशतान्तःपुरवधूटीनवविलापघोषं तत्पुरमासीत् ॥

लाजाभिवर्षी ललनासमाजो

राज्ञः कुमाराय रथस्थिताय ।

मुदाशिषं मूल्यमिव व्यतानी-

जिघृक्षितानां द्विषदंशुकानाम् ॥ १६ ॥

आलेख्यदत्तैः पुरुषैरुपेतामालोकयन् राजपथे प्रतोलीम् ।

घोटान्मुदन्तीं स रथे निवृद्धान्पोटां पुरस्कृत्य पुरात्प्रतस्थे ॥ १७ ॥

तदनु दक्षिणदिङ्मुखादुदयमानः पवमानो वृन्दारकमुक्तमन्दार-
कुसुमवर्षमन्दायितधूमगन्धं बललस्य चिकुरबन्धमाग्राय निशितस्य
जयोत्सवं विज्ञापयितुमवसरं विचिन्वन्निव विराटकुरुनन्दनयोः स्यन्दन-
समीपे मन्दं मन्दमस्पन्दत ॥

कुमारस्य उत्तरस्य प्रयाणकाले परिहार्यमाणः अमङ्गलाशङ्कया विसृज्यमानः मातुल-
शतस्य कीचकशतस्य अन्तःपुरे वधूटीनां भार्याणां संबन्धिनः नवस्य विलापस्य
भर्तृशोकोदनस्य घोषः कोलाहलः यस्मिंस्तथोक्तं च आसीत् ॥

लाजेति । ललनानां पौराङ्गनानां समाजः समूहः रथे स्थिताय राज्ञः विरा-
टस्य कुमाराय उत्तराय लाजान् शुभार्थं आचारलाजान् अभितो वर्षतीति
तथोक्तः सन् ग्रहीतुमिष्टानां जिघृक्षितानाम् । गृह्णातेः सन्नन्तात्कर्मणि क्तः ।
द्विषदंशुकानां कौरववस्त्राणां मूल्यं क्रयद्रव्यमिवेत्युल्लेक्षा । आशिषं आशीर्वादं
मुदा व्यतानीत् विस्तारयामास ॥ १६ ॥

आलेख्येति । स उत्तर आलेख्ये चित्रे दत्तैः युध्यमानत्वेन लिखितैः
पुरुषैः उपेतां संगतां प्रतोलीं चतुष्पथमण्डपं राजपथे राजमार्गे आलोकयन्,
ईदृशान्येव सर्वाण्यपि युद्धानीति तर्कयन् सन्नित्यर्थः । रथे निवृद्धान् घोटान् अश्वान्
मुदन्तीं प्रेरयन्तीं पोटां स्त्रीपुंसलक्षणां बृहन्नलां पुरस्कृत्य पुरात् प्रतस्थे ॥ १७ ॥

तदन्विति । तदनु उत्तरनिर्गमनानन्तरं दक्षिणायाः दिशः मुखात् अग्र-
भागात्, मलयादिति यावत् । उदयमानः आविर्भवन्निति शैल्योक्तिः । पव-
मानः वायुः वृन्दारकैः देवैः मुक्तानां सुशर्मविजयसमये प्रसारितानां मन्दार-
कुसुमानां वर्षेण मन्दायितः क्षीणः धूमगन्धः महानसलमः यस्य तथोक्तं
बललस्य चिकुरबन्धं धम्मिल्लं आग्राय स्पृष्ट्वेति सौरभ्योक्तिः । निशि रात्र्यां
तस्य भीमस्य स्वपुत्रस्य जयोत्सवं विज्ञापयितुं अवसरं युक्तकालं विचिन्वन् प्रती-
क्षमाण इव । विराटनन्दनस्य उत्तरस्य कुरुनन्दनस्य अर्जुनस्य द्वयोः । स्यन्दनस्य

पाठा०—१ 'प्रयाणकाल'. २ 'पथ'. ३ 'घोषान्'. ४ 'वृन्दारकवृन्दमुक्त'.

५ 'बल्लवचिकुर'. ६ 'विजयाय विज्ञापयितुं'. ७ 'मन्दमन्दम्',

प्रस्वापितेभ्यः परभूपतिभ्यः सजातिवर्गः सुलभो रणेऽस्मिन् ।
भविष्यतीतीव ननर्त हृष्टा शताङ्गशाटी शतमन्युद्धनोः ॥ १८ ॥

जले मत्स्यान्दधानोऽपि स्थले मत्स्यान्विलोकितुम् ।
आगतोऽब्धिरिवानीकः कुरूणां ददृशे ततः ॥ १९ ॥
सेहे जिष्णुर्न तत्रारेः सेनाधूलिं विसृत्वरीम् ।
प्रायेण मानिना पुंसा परागो न हि सद्यते ॥ २० ॥

तत्रारिसैन्यमवलोकितुरुत्तरस्य
स्त्रीगोष्ठिकाऽजनि रणे निजवेश्मनीव ।

रथस्य समीपे मन्दं मन्दं अस्पन्दत चलति स्म, गुणत्रयसमृद्धः पवनः
अनुकूलः प्रवृत्त इत्यर्थः । अत्र दक्षिणदिङ्मुखादुदयमान इति विशेषणस्य भीम-
विजयवृत्तान्तविज्ञानाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । तेन च शुभसूचकपवमान-
मान्ये विजयवृत्तान्तविज्ञापनफलकावसरप्रतीक्षाप्रयुक्तत्वोत्प्रेक्षानुप्राणनात् द्वयो-
रङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

प्रस्वापितेभ्य इति । शतं मन्यवः क्रतवः यस्य तस्य इन्द्रस्य सूनोः
अर्जुनस्य । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । शताङ्गे रथे शाटी ध्वजपटः अस्मिन्
रणे युद्धे प्रस्वापितेभ्यः प्रस्वापनाख्येन निद्रां प्रापितेभ्यः परभूपतिभ्यः शत्रुराजभ्यः
समाना अभिज्ञा जातिः वस्त्रत्वरूपा येषां तेषां वर्गः समूहः सुलभः भवि-
ष्यतीति हेतोः हृष्टेवेत्युत्प्रेक्षा । ननर्त नृत्यति स्म, अनुकूलवातेन चचाले-
त्यर्थः । 'भविष्यतीतीव ननर्त' इत्येव पाठः । 'प्रणनर्त' इति पाठे उत्प्रेक्षाया
गम्यत्वापातः ॥ १८ ॥

जल इति । ततः कुरूणां अनीकः कौरवसैन्यम् । जले मत्स्यान् मीनान्
दधानोऽपि स्थले मत्स्यान् वैराटांश्च विलोकितुं आगतः अब्धिः समुद्र इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । ददृशे, उत्तरार्जुनाभ्यामिति शेषः । अत्र कुरुसैन्यस्य समुद्रत्वोत्प्रेक्षया
दारुणत्वदुरवगाहत्वादिवस्तुप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १९ ॥

सेह इति । तत्र तदानीं जिष्णुः अर्जुनः अरेः दुर्योधनस्य संबन्धिनीं विसृ-
त्वरीं सर्वतो व्यामुवन्तीं सेनायाः धूलिं परागं न सेहे न क्षमते स्म । तथा हि-
मानिना प्रशस्तमानवता पुंसा पुरुषेण परेषां आगः अपराधः परागः धूलिश्च न
सद्यते न क्षम्यते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । धूलीपरापरा-
धयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्याङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णः ॥ २० ॥

तत्रेति । तत्र तदानीं अरीणां कौरवाणां सैन्यं अवलोकितुः पश्यतः उत्तरस्य

पाठा०—१ 'भविष्यतीति प्रणनर्त'.

टिप्पणी—१ अस्यापि स्वजातिदर्शने संसन्धिष्यति सति हर्षान्नृत्यतीति वृत्तचरम् ।

भीश्चित्तमश्रुलहरी नयनं विमूर्च्छां

बुद्धिं च वेपथुरुजा वपुरानशे यत् ॥ २१ ॥

व्यातन्वन्कुरवं गले विरचयंस्तालुन्यपां शोषणं

वृष्टीरक्षिण विवर्धयन्विपुलयन् द्यां धार्तराष्ट्रावैः ।

सेवायां त्वरयन्धनंजयगुणस्यान्तर्बहिः कम्पयं-

स्नासो मात्स्यसुते चकार चरितं षण्णामृतूनां क्रमात् ॥ २२ ॥

अथ रथादवपुत्य पुरं प्रति पलायमानोऽयमुत्तरः पश्चादनुधाव्य कचेषु गृहीतवते फल्गुनाय फल्गुना कण्ठरवेण प्राक्तनचित्रमिव प्रमुषितार्धवर्णं वैच एवमवादीत्,—

निजवेश्मनि स्वगृह इव रणे युद्धदेशेऽपि स्त्रीमयी गोष्ठिका समैव अजनि आविर्वभूव । यत् यस्मात् भीः भयं तद्रूपा स्त्रीति सर्वत्र स्त्रीलिङ्गेन प्रतीतिः । चित्तं आनशे व्याप्नोति स्म । अश्रुलहरी वाष्पधारा नयनं आनशे । विशेषेण मूर्च्छां बुद्धिं आनशे । वेपथुः कम्प एव रुजा रोगः वपुः शरीरं आनशे । ‘उत्तरस्य’ इति सर्वत्र योज्यम् । अत्रानेकवाक्यार्थेन स्त्रीगोष्ठीसमुदयसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ २१ ॥

‘भीश्चित्तमानशे’ इत्युक्तम्, तामेव प्रपञ्चयति—व्यातन्वन्निति । गले कण्ठे कुरवं कुत्सितध्वनिम्, रोदनमिति यावत् । कुरवकवृक्षं च व्यातन्वन् विस्तारयन् किसलयकुसुमादिभिर्वर्धयंश्च । तालुनि काकुदे अपां जलानां शोषणं निर्द्रवत्वं विरचयन् कुर्वन्, अक्षिण नेत्रे वृष्टीः वाष्पवर्षाणि विवर्धयन्, द्यां आकाशेन्द्रियं श्रोत्रं आकाशं च धार्तराष्ट्राणां दुर्योधनादीनां नीलहंसानां च आरवैः कोलाहलैः विपुलयन्, विदारयन्नित्यर्थः । धनंजयस्य अर्जुनस्य गुणस्य गाण्डीवमौर्व्याः धनंजयस्य अग्नेः गुणस्य उष्णस्पर्शस्य च । सेवायां भजने । एकत्र कोट्यारोपणादौ, अन्यत्र समीपावस्थाने चेति विवेकः । त्वरयन् अन्तः अन्तरङ्गे बहिः बाह्याङ्गे च कम्पयन् वेपथुं कुर्वन् मात्स्यसुते उत्तरे त्रासः भयं क्रमात् । षण्णामृतूनां चरितं वसन्ताद्यृतुषट्कचरित्रं चकार प्रकटयति स्म । अत्र कुरवविस्तारीकरणादीनां कुरववृक्षरोदनाद्योः श्लेषभित्तिकया अभेदाध्यवसितानां षडृतुधर्माणां प्रकृतात्मतया क्रमेण विन्यासाद्रत्नावल्यलंकारः—‘क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः’ (कुव. १४०) इति लक्षणात् । स च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ २२ ॥

अथेति । अथ भयविकारानन्तरं रथात् अवपुत्य लङ्घित्वा पुरं निजं प्रति पलायमानः अयं उत्तरः पश्चात् पृष्ठतः अनुधाव्य, उत्तरस्याभिमुखं धावने शत्रुभ्यः स्वपृष्ठप्रदर्शनापत्तेरिति भावः । कचेषु केरोषु गृहीतवते, आत्मानमिति

पाठा०—१ ‘प्रवेपथु’ २ ‘पदस्य’ ३ ‘फाल्गुनाय’ ४ ‘वचनम्’

किं वा चिकीर्षुरसि हन्त बृहन्नले ! त्व-
 मक्ष्णोर्न मान्ति कुरुराजबलान्यमूनि ।
 सद्यो निवर्तय रथं समरेच्छयाऽलं
 नेष्याम्यहं निजगृहेष्ववशेषमायुः ॥ २३ ॥
 गाः कालयन्तु सह वत्सकुलैरशेषै-
 र्घोषान्दहन्तु कुरवः प्रहरन्तु गोपान् ।
 मह्यं पलायनमहोत्सवमेव देहि
 प्राणेषु किञ्चिदपि मे गुरुतां न वेत्ति ॥ २४ ॥
 मातुर्मुखं मम पुरः पुर एव तिष्ठ-
 त्युत्कण्ठितस्य नय तत्सविधं कृपालो ! ।

शेषः । फल्गुनाय अर्जुनाय फल्गुना निःसारेण कण्ठस्य रवेण, हीनस्वरेणेति
 यावत् । 'वाच्यवत्फलवसारं च' इति शब्दार्णवे । प्रमुषितानि अस्फुटानि अर्ध-
 वर्णानि शब्दार्धभागाः यस्मिन् तथोक्तम् । अर्धप्रमृष्टनीलपीतादिवर्णकं च ।
 अत एव प्राक्तनं पुरातनं चित्रं आलेख्यमिव स्थितं वचः वाक्यं एवं वक्ष्यमाणप्रका-
 रेण अवादीत् उक्तवान् । श्लिष्टविशेषणेषुपमा । सरूपोपमेति दण्ड्यनुयायिनः ॥

किमिति । हे बृहन्नले ! त्वं किं वा प्राणापहारि कृत्यं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुरसि ।
 'हन्त' इति खेदे । अमूनि पुरोवर्तीनि कुरुराजस्य दुर्योधनस्य बलानि चतुरङ्गाणि
 अक्ष्णोः, वीक्षणस्येत्यर्थः । न मान्ति न मिलन्ति, अपारत्वादिति भावः । रथं
 सद्यः इदानीमेव निवर्तय पुराभिमुखं कुरु, समरेच्छया युद्धवान्छया अलं
 पर्याप्तम् ; अवशेषं गतावशिष्टं आयुः निजगृहेष्वेव नेष्यामि गमयिष्यामि,
 युद्धाज्जीवितनाशो मम मा भूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

गा इति । कुरवः दुर्योधनादयः गाः धेनूः अशेषैः वत्सानां कुलैः वृन्दैः सह
 कालयन्तु नयन्तु । गोपान् गोपपत्नीः दहन्तु । गोपान् प्रहरन्तु । हे बृहन्नले !
 त्वं मह्यं पलायनमेव महोत्सवमेव देहि । मे मम प्राणेषु विषये गुरुतां गौरवं
 किञ्चित् ईषन्मात्रमपि न वेत्ति न जानासीत्याक्रोशोक्तिः, पश्चादिभ्यः प्राण एव
 मे गरीयानित्यर्थः । 'आयुषः क्षण एकोऽपि स्वर्णकोटया न लभ्यते' इति उक्तत्वा-
 दिति भावः ॥ २४ ॥

मातुरिति । किञ्च, उत्कण्ठितस्य मातृदर्शनोत्सुकस्य मम मातुर्मुखं पुरः पुरः
 अग्रेऽप्य एव तिष्ठति, चक्षुषोर्वद्धमिव पश्यामीत्यर्थः । हे कृपालो करुणाशीले
 बृहन्नले ! तस्या मातुः सविधं समीपं प्रति मां नय प्रापय । एवं चेदिति योज्यम् ।

पाठा०—१ 'एल'.

टिप्प०—१ त्वं तारतम्यज्ञानाभावात् विचारहीनोऽसीति भावः ।

यावन्ति सन्ति मम कोशगृहे सवित्री

तावद्भिरेव कनकैरभिषेक्ष्यति त्वाम् ॥ २५ ॥

चित्रे युद्धं विलोक्याहं चापलादेत्य वञ्चितः ।

तत्रासद्भिरिहोद्यद्भिः क्ष्वेलाहेषितवृंहितैः ॥ २६ ॥

यथाहं भूतलं त्यक्त्वा रथमारुक्षमुच्छ्रितम् ।

तथा हृदन्तरं मुक्त्वा कण्ठं प्राणोऽधिरोहति ॥ २७ ॥

इति बहु विलप्य पदयोः प्रणिपतन्तं तं नृपसुतमपराङ्गे करपुटेन मुहुरास्फालयन्सस्मितं गिरमैर्मर्त्यपतिसुतोऽपि प्रवर्तयामास,—

‘भीताद्युक्तिषु न्यूनपदत्वं न दोषाय’ इत्यालंकारिकाः । मम कोशगृहे यावन्ति कनकानि सन्ति तावद्भिरेव कनकैः सवित्री मन्माता त्वां अभिषेक्ष्यति, तवाभिषेकं करिष्यतीत्यर्थः; पुत्रदात्रे किं न देयमिति भावः ॥ २५ ॥

एतावती चेद्भीतिस्तदा किमित्यागतोऽसीत्यत आह—चित्र इति । अहं चित्रे युद्धं विलोक्य चापलात् तद्वदेतदपीति अमात् एत्य आगत्य । तत्र चित्रे असद्भिः अविद्यमानैः, अचेतनत्वादिति भावः । इह वास्तवयुद्धे उद्यद्भिः जृम्भमाणैः क्ष्वेलाभिः वीराणां सिंहनादैः, हेषितैः अश्वानां कोलाहलैः, वृंहितैः गजानां घींकारैः वञ्चितः, प्राणसंशयमापन्नोऽस्मीत्यर्थः । भ्रान्तस्य सर्वत्रैव नानुकूल प्रवृत्तिरिति भावः । अत एव विषमालंकारः अनर्थोत्पत्तिरूपः ॥ २६ ॥

यथेति । अहं भूतलं त्यक्त्वा उच्छ्रितं रथं यथा आरुक्षं आरुढवानसि । आरुपूर्वाद्बुद्धेः कर्तरि लुङ् । तथा प्राणः, ममेति शेषः । हृदः वक्षसः अन्तरं मध्यभागं मुक्त्वा कण्ठं हृदन्तरादुन्नतं अधिरोहतीवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भूम्या । कण्ठागतप्राणोऽहं जहीहि, मां पलायनायेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इतीति । इति इत्थं बहु निःसारवाक्यं विलप्य पदयोः प्रणिपतन्तं नमस्कृ-
वन्तं तं नृपसुतं उत्तरं अपराङ्गे पृष्ठे करपुटेन मुहुरास्फालयन् । ‘मा भैषीः’ इति सशब्दं परामृशन् सन् । अमर्त्यपतेः इन्द्रस्य सुतः अर्जुनोऽपि गिरं वाचं सस्मितं प्रवर्तयामास, उवाचेत्यर्थः ॥

पाठा०—१ ‘त्यक्त्वा’. २ ‘बहुधा’. ३ ‘पादयोः’. ४ ‘आस्पृश्यालिङ्गयन्’.
५ ‘अमरपतिसुतः’; ‘अमराधिपसुतः’.

टिप्प०—१ कुमारानयनजन्यहर्षातिशयात् पारितोषिकत्वेन कोशस्थानि निखिला-
न्यपि कनकानि तुभ्यं दास्यतीति भावः । २ यदि चित्रयुद्धे क्ष्वेडादयः स्युस्तर्हि नाग-
च्छेयमित्याशयः । ३ रथादधो गन्तुं मां न मुञ्चसि चेत्तर्हि मम प्राणोक्तमणं भविष्य-
तीति भावः ।

उदितोऽसि विराटभूपतेरुदराद्भद्र ! कथं त्वमीदृशः ? ।

प्रवया अपि यः कुतूहलात्परसैन्यैरधुनापि युध्यते ॥ २८ ॥

सारथौ गतभयेऽपि रथी त्वं संगरे यदि बिभेषि रिपुभ्यः ।

मत्स्यकेकयभुवां भुजभाजां मानकृन्तनमितोऽपि किमन्यत् २९

विस्तार्य संसदि विशृङ्खलवीरवादं

युद्धात्पलायितवतोऽद्य तवाङ्गकम्पः ।

अन्तःपुरेषु हसतामवलाजनाना-

माचार्य एव भविता कुचवलिगतानाम् ॥ ३० ॥

उदित इति । हे भद्र विपरीतलक्षणया अभद्र ! कुलाधमेति यावत् । ईदृशः रणभीरुः त्वं विराटभूपतेः महावीरस्य उदरात् गर्भात् कथमुदितोऽसि जातोऽसि । 'कथं'शब्दोऽत्राश्चर्यं । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति प्रसिद्धेर्विरुद्धत्वादाश्चर्यम् । प्रवयाः अतिवृद्धोऽपि यः विराटः परेषां शत्रूणां सैन्यैः सह । अधुना, अत्यन्तवृद्धभावेऽपीत्यर्थः । कुतूहलात् युध्यते । हिरवधारणे । अत्र तादृग्रणधीरादीदृग्रणभीरुत्पत्तिवर्णनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेदः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ २८ ॥

सारथाविति । सारथौ मयि गतं भयं शान्त्रवं यस्य तथोक्ते सत्यपि । रथी रथिकः त्वं संगरे रिपुभ्यः शत्रुभ्यः बिभेषि यदि, त्रस्यसि चेदित्यर्थः । इतः तव शत्रुभयप्राप्तेरपि अन्यद्वस्तु भुजं बाहुप्रतापं भजन्तीति तद्भाजां मत्स्य-भुवां पितृवंश्यानां केकयभुवां मातृवंश्यानां द्वयेषामपि मानस्य कृन्तनं छेदः । किमिति काकुः, त्वत्पलायनमुभयकुलाकीर्तिकरमित्यर्थः । 'पुनः किम्' इति पाठस्तु 'पुनः'शब्देन अन्यदिति लक्षयित्वा कथंचिद्योज्यः । स्वागता वृत्तम् ॥ २९ ॥

विस्तार्येति । संसदि अन्तःपुरस्त्रीसभायां विशृङ्खलं निर्विरोधं वीरवादम् । 'षष्ठोऽपि नः कश्चन पाण्डवोऽभूत्' इतीत्यादिवीरालापं वीरस्यैव वादमिति च । विस्तार्य उद्घोष्य । अद्य युद्धात्पलायितवतः तव अङ्गकम्पः अन्तःपुरेषु हसतां 'पुतावदेव तव वीर्यम्' इति परिहासं कुर्वतां अवलाजनानां संबन्धनां कुचयोः वलनानां हासक्षोभजनितकम्पानां आचार्यः उपदेष्टा भविता भविष्यत्येव, न तु न भविष्यतीत्यर्थः । युद्धे पलायित्वा गतं वीक्ष्य सकुचक्षोभं हसिष्यन्तीति समुदायार्थः । अत्र स्त्रीणामेव तथा हासे किमुत पुरुषाणामित्यर्थान्तराक्षेपार्था-पत्यलंकारः । तथा वस्तुना प्रतीयत इति वस्तुनालंकारध्वनिः ॥ ३० ॥

पाठा०—१ 'वलभाजां मानकर्तनमितोऽपि पुनः किम्'. २ 'विस्तीर्य'.

टिप्प०—१ कातरस्वभावेन महावीरस्य तव पितुर्लाञ्छनकारी जातोऽसीति निष्कर्षः ।

क्रियद्विषामंशुकमाहृतं ते सहोदरेणेति सखीभिरुक्ते ।
मानोत्तराया भृशमुत्तरायाः किमुत्तरं ब्रूहि तदुत्तर ! त्वम् ॥ ३१ ॥
जरठो जनकोऽपि मातुलाः शतमप्यन्तमगुस्त्वमेककः ।
यदि यासि न धैर्यमत्र ते न वशे राज्यमिदं भविष्यति ॥ ३२ ॥
तदिदं विजहीहि साध्वसं कुरु पाणौ तृणतां कुरुष्वपि ।
तव मत्स्यपतेस्तु वाहिनीमुखभागे खलु वल्गनं क्षमम् ॥ ३३ ॥

क्रियदिति । हे उत्तरे ! ते तव सहोदरेण उत्तरेण । द्विषां अंशुकं वस्त्रा-
णीति जालेकवचनम् । क्रियत् किमात्रं आहृतं आनीतम् ? इत्युक्तप्रकारं सखीभि-
रुक्ते प्रश्ने सति भृशं मानेन उत्तरायाः श्रेष्ठायाः, मानयुक्तप्रतिवाक्याया
इति वा । उत्तरायाः त्वदनुजायाः उत्तरं प्रतिवाक्यं किं भवेदिति शेषः । तत्
उत्तरायाः प्रतिवाक्यं हे उत्तर ! त्वं ब्रूहि वद । त्वत्पलायनं मानधनमच्छिष्य-
द्वारा ममाप्यकीर्तिकरमिति भावः ॥ ३१ ॥

जरठ इति । किंचेत्यप्यर्थः । तव जनकः विराटः जरठः अतिवृद्धः,
मातुलाः त्वन्मातृभ्रातरः शतं कीचका अपि अन्तं नाशं अगुः गताः । इणः
कर्तरि लुङ् । त्वं च एककः निःसार एकश्च । अल्पार्थे कन् । अतः अत्र युद्धे
धैर्यं न यासि यदि न प्राप्नोषि चेत् तर्हि इदं राज्यं मात्स्यं ते तव वशे प्रभुत्वे
न भविष्यति न स्थास्यति । न केवलमुभयवंश्यानां मानहानिः, अपि तु तव
राज्यहानिश्च भविष्यतीत्यर्थः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

तदिति । तत् तस्मात्, पलायनस्य भयस्य वा बहुदोषाकरत्वाद्धेतोरित्यर्थः ।
इदं साध्वसं भयं विजहीहि त्यज । हातेर्विपूर्वाल्लोद । 'ईं हल्यघोः' (पा. ६।४।११३)
इत्यभ्यासाकारस्येत्वम् । पाणौ तृणतां कार्मुकं कुरु, गृहाणेत्यर्थः । कुरुषु दुर्यो-
धनादिष्वपि विषये तृणतां तृणभावं कुरु, कुरुनपि तृणकल्पत्वेन भावयेत्यर्थः;
धैर्यशौर्याभ्यामिति भावः । 'तृणता स्यात्तृणत्वेऽपि तृणता कार्मुकेऽपि च' इति
विश्वः । किंचेति त्वर्थः । मत्स्यानां जनपदानां मीनानां च पतेः प्रभोः । 'पतिः
समास एव' (पा. १।४।८) इति घिसंज्ञानियमात् ङसि 'वेर्ङिति' (पा. ७।३।१११)
इति गुणः पूर्वरूपं च । तव वाहिनीनां सेनानां नदीनां च मुखभागे अग्रदेशे
वल्गनं संचारः क्षमं उचितम् । खलुरामघ्रणे । 'सेनानघोस्तु वाहिनी' इत्यमरः ।
अत्र पूर्वार्धे त्यागाद्यनेकक्रियायौगपद्याभिधानात्समुच्चयः । उत्तरार्धे मत्स्यपति-
त्ववाहिनीमुखसंचारयोरनुरूपसंघटनवर्णनात्समालंकारः । श्लेषभित्तिकाभेदाध्य-
वसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । अस्य च समुच्चयेन
संसृष्टिः, एकवाचकानुप्रवेशेन संकरो वा । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

इत्याश्वास्य पितृवनाटवीतटमुपेत्य शमीविटपिकोटिसमाटीकित-
किरीटशङ्खचापनिषङ्गो जयलक्ष्मीपरिणयनयोग्यतां संपादयितुमिव
खण्डितषण्डभावोऽयमाखण्डलमुतो निजतत्त्वव्याकरणशतधापल्लवित-
धाष्ट्येन तेनैव सुदेष्णापत्येन परिकल्पितसारथ्यशिल्पं रथमधिरुह्य क्षणेन
वारिनिधिपूरस्य वाडववह्निरिव सपत्नसैन्यस्य संमुखीनो बभूव ॥

संख्यातीतमवेक्ष्य कौरवबलं तत्सव्यसाची पुर-

आपे तादृशि किञ्चिदेव विदधे साचीभवन्तीं दृशम् ।

पार्वत्या निर्जपद्वयस्त्रशकलं स्नेहद्वयार्द्रं स्वयं

न्यस्य न्यस्य चिकित्सितव्रणशिरा देवोऽपि यं श्लाघते ॥ ३४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणाश्वास्य विशोकं कृत्वा, तमिति शेषः; उत्तरमि-
त्यर्थः । पितृवनस्य इमशानस्य संवन्धि अटवीतटं अरण्यप्रदेशं उपेत्य शमीविट-
पिनः शमीवृक्षस्य कोटेः अग्रात् समाटीकिताः समानीताः किरीटः इन्द्रदत्तः,
शङ्खः देवदत्तः, चापः गाण्डीवः, निषङ्गौ अक्षयतूणीरौ, ते सर्वे येन स तथोक्तः ।
जयलक्ष्म्याः परिणयनस्य पाणिग्रहणस्य योग्यतां संपादयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । खण्डितः
त्यक्तः षण्डभावः नपुंसकत्वं येन सः । अयं आखण्डलमुतः अर्जुनः । निजस्य
तत्त्वस्य स्वरूपस्य पाण्डवत्वादेः व्याकरणेन विवरणेन हेतुना शतधा शतप्रकारं
पल्लवितं उत्पन्नं धार्ष्ट्यं घृष्टत्वम्, धैर्यमिति यावत् । तत् यस्य तथोक्तेन । तेनैव
यः प्रथमं रथिकस्तेनैव, यस्तथा भीतस्तेनैवेति वार्थः । सुदेष्णापत्येन उत्तरेण
परिकल्पितं सारथ्यशिल्पं सारथिव्यापारः यस्मिंस्तं रथमधिरुह्य क्षणेन सपत्न-
सैन्यस्य शत्रुबलस्य वाडववह्निः वाडवानलः वारिनिधिपूरस्य समुद्रप्रवाहस्येव
संमुखीनः अभिमुखं वर्तमानः बभूव । उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥

संख्येति । सव्यसाची अर्जुनः । संख्यामत्येतीति संख्यातीतं असंख्येयं तत्
कौरवबलं पुरः अग्रे अवेक्ष्य तादृशि, शंभोरपि शिरसि व्रणदायक इत्यर्थः ।
आपे गाण्डीवे साचीभवन्तीं तिर्यक्प्रसरन्तीं दृशं दृष्टिं किञ्चित् ईषदेव, न तु
पूर्णमित्यर्थः । विदधे अकरोत्, असंख्येयमपि परबलं मम गाण्डीवस्य कियान्
विषय इतीषदालोकनाभिप्रायः । अत एव परिकरालंकारः । तादृशीत्युक्तप्रभावं
प्रपञ्चयति—पार्वत्येति । पार्वत्या गौर्या स्नेहयोः घृतस्य प्रेम्णश्च द्वयेनार्द्रं निजस्य
पट्टवस्त्रस्य शकलं खण्डं स्वयमात्मना न्यस्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य । आद-
राद्विरुक्तिः, न त्वन्येन न्यासयित्वेत्यर्थः । चिकित्सितं प्रतिकृतं व्रणं यस्मि-
न्तादृशं शिरः यस्य स देवः शंभुरपि यं गाण्डीवं श्लाघते किमुतान्य इत्यर्था-

पाठा०—१ 'व्याकरणात्'. २ 'सारथि'. ३ 'आरुह्य'. ४ 'वारिधि'. ५ 'वडवा'.

६ 'पुनः'. ७ 'किञ्चिदेव'. ८ 'निजवस्त्रपट्ट'.

नभसि प्रविसारि देवदत्ते नरदत्तं ध्वनितं ततो दधाने ।

सुमुहुर्द्विरदा सुमूर्च्छुरश्वा रथिनश्चक्षुभिरे भटाश्च विभ्युः ॥३५॥

पर्यायेणास्य गाण्डीवः पातितज्यः प्रकोष्ठयोः ।

गन्धर्वयुद्धमारभ्य कृतं मौनं समापयत् ॥ ३६ ॥

अथ करतलद्वयमण्डपकृतताण्डवस्य गाण्डीवस्य विस्फारेण पाण्डवो-
ऽयमिति निश्चित्य लीलानिस्तीर्णदुस्तरसन्धासिन्धुरयं पुनरपि निर्वन्धु-
मागत इत्यधृष्यया निजेर्ष्यया रूक्षा विपक्षाः पूर्वपक्षाः सिद्धान्तमिव
युद्धाय तं पर्यवारयन् ॥

पत्तिरूपेण वाक्यार्थेन कौरववलानादरसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गार्थापत्त्यो-
रङ्गाङ्गिभावेन संकरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

नभसीति । ततः देवदत्ते अर्जुनशङ्के नभसि आकाशे प्रकर्षेण विसारि
व्यापृतं नरेण अर्जुनेन दत्तं आध्मानेन जनितं ध्वनितम् । ध्वनतेर्भावे क्तः ।
दधाने सति द्विरदाः गजाः सुमुहुः संभ्रान्ता वभूवुः, अश्वाः सुमूर्च्छुः मूर्च्छा
गताः, रथिनः रथिकाः चुक्षुभिरे क्षुभ्यन्ति स्म, भटाश्च विभ्युः तत्रसुः, देव-
दत्तघोषेण चतुरङ्गमपि कौरववलमुन्मादितमभूदित्यर्थः । अत्र मोहाद्यनेकक्रिया-
यौगपद्यात्समुच्चयालंकारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

पर्यायेणेति । अथ प्रकोष्ठयोः हस्तमूलयोः पातिता आकर्षणे प्रवेशिता ज्या
मौर्वी यस्य सः अस्य अर्जुनस्य गाण्डीवः चापः गन्धर्वैः चित्रसेनादिभिः सह युद्ध-
मारभ्य पर्यायेन क्रमेण कृतं मौनं नाम व्रतं समापयत् त्यजति स्म, अर्जुनो गाण्डीवं
टङ्कारितवानित्यर्थः; गन्धर्वैर्युद्धप्रभृति कुत्रापि युद्धाभावादिति भावः । अत्र
गाण्डीवगुणटङ्कारस्य मौनव्रतसमाप्तिरूपेण कथनात्पर्यायोक्तिरलंकारः—‘पर्यायोक्तं
तु गम्यस्य वचोभङ्गयन्तरेण यत्’ (कुव० ६८) इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

अथेति । अथ करतलयोः द्वयमेव मण्डपः रङ्गः तस्मिन् कृतं ताण्डवं गुणा-
कर्षणविमोचनव्यापारः यस्य तस्य, अर्जुनस्य सव्यसाचित्वादिति भावः ।
गाण्डीवस्य विस्फारेण गुणटङ्कारेण । ‘विस्फारो धनुषः स्वानः’ इत्यमरः । अयं
पुरोवर्ती पाण्डवोऽर्जुन इति निश्चित्य अनुमीय अयं अर्जुनः लीलया अनाया-
सेन निस्तीर्णः अतिक्रान्तः दुस्तरः तरितुमशक्यः संधा अज्ञातवासप्रतिज्ञैव सिन्धुः
समुद्रः येन तथोक्तः सन् पुनरपि निर्वन्धुं निरोद्धुम्, राज्यायेति शेषः । आगतः
इत्युक्तप्रकारया अधृष्यया दुर्निवारया निजया ईर्ष्यया मानसविकारेण
गुणेष्वपि दोषारोपात्मकेन रूक्षाः कलुषाः विपक्षाः शत्रवः तं अर्जुनं पूर्वपक्षाः

पाठा०—१ ‘गाण्डवस्य विस्फारेण पार्थोऽयम्’. २ ‘विस्तर’. ३ ‘निर्वन्धम्’.

४ ‘इत्यधृष्यया’.

विजयस्य रथे ततो निपेतुर्विमतानामिषवः परःसहस्राः ।
जनमेजययागवेदिमध्ये जगतां भीतिकरा इवाहिसंघाः ॥ ३७ ॥

जम्भद्विषोऽपि तनयो जगदेकवीरो

जन्यं समारभत जृम्भयितुं महीयः ।

प्रत्यर्थिरक्ततटिनीस्त्रपनैः शराणां

मेत्स्यन्निवाथ पितृकाननवासदोषम् ॥ ३८ ॥

चलदश्वरथद्विपोत्थरेणून्वरणस्त्रधुभिः प्रणीय शान्तिम् ।

सुखदृष्टरणा यथा भवेयुः सुरवामा गगने तथा समेयुः ॥ ३९ ॥

प्रतिवादिवाक्योपन्यासाः सिद्धान्तं ग्रन्थकर्त्रभिमतार्थमिव युद्धाय योद्धुं दूषितुं चेति । 'तुमथाच्च भाववचनात्' (पा. २।३।१५) इति चतुर्थी । पर्यवारयन् सर्वतो निरुन्धन्ति स्म । अत्र गाण्डीवटङ्कारेण अर्जुनानुमानादनुमानालंकारेण ईर्ष्याहेतुकपरिवारणसमर्थनात्मककान्यलिङ्गोजीवनात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । अस्य च करतलद्वयमण्डपेति परम्परितरूपकेण संधासिन्धुरिति केवलरूपकेण सिद्धान्तमित्युपमया च संसृष्टिः । उपमया च अर्जुनप्रावलय-कौरवदौर्बल्ययोः प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिरित्यपि प्राहुः ॥

विजयस्येति । ततः परिवारणानन्तरम् । परःसहस्राः । सहस्रेभ्योऽधिकाः विमतानां शत्रूणां इषवः बाणाः विजयस्य अर्जुनस्य रथे जगतां भीतिकराः भयंकराः अहिसंघाः सर्पसमूहाः जनमेजयस्य पारिक्षितस्य राज्ञः संबन्धिन्याः यागवेदेर्मध्ये वह्निकुण्डं इव निपेतुः । अत्राप्युपमया कौरवबाणानां सद्यो नश्वरत्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

जम्भेति । अथ जगत्लेकः मुख्यः वीरः । वैवक्षिकविशेष्यभावात् समासः । जम्भद्विषः इन्द्रस्य तनयः अर्जुनोऽपि शराणां निजबाणानां पितृकानने इमशाने यो वासः तेन यो दोषः अशुचित्वरूपः तं प्रत्यर्थिनां शत्रूणां रक्ततटिनीषु शोणितनदीषु स्त्रपनैः अभिषेचनैः मेतुं क्षालितुं इच्छन् मेत्स्यन्निवेति फलोत्प्रेक्षा । महीयः श्लाघ्यं जन्यं युद्धं जृम्भयितुं प्रकटयितुं समारभत उपक्रान्तवान् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३८ ॥

चलदिति । चलद्भिः धावद्भिः अश्वैः रथैः द्विपैश्च उत्थाः उद्धृताः रेणूः धूलीः ताः वरणक्षजां स्वयंवरार्थपुष्पमाह्वानां मधुभिः मकरन्दरसैः शान्तिं क्षयं प्रणीय प्रापय्य स्वयं सुखं अनावरणं यथा तथा दृष्टः रणः यामिस्तथोक्ता यथा भवेयुः तथा सुरवामाः अप्सरसः गगने आकाशे समेयुः मिलन्ति स्म, अत्र युद्धे निश्चित्य नूतनवल्लभप्राप्तिं गृहीतवरणक्षजो गगने संजग्मुरित्यर्थः ।

पाठा०—१ 'खवीर्यम्'. २ 'समीयुः'.

टिप्प०—१ अनयोपमया बाणानामेव नाशोऽर्जुनस्योपद्रवशून्यत्वं च व्यज्यते ।

कौन्तेयकर्णद्वितयोपकण्ठमौहूर्तिकावेदितजैत्रयात्रैः ।

आशातशल्यै रुरुधेऽथ भल्लैराशा कुबेरस्य च वैरिणां च ॥ ४० ॥

उद्धारसंधिपरिमुक्तिषु मार्गणाना-

माद्ये उभे अपि तदा तिसृषु क्रियासु ।

सायुज्यमापतुरिवान्तिमया समीके

चक्रीकृते धनुषि शक्रसुतेन तेन ॥ ४१ ॥

युद्धसीम्नि भृतगर्वविप्रुषो मूर्च्छितान्कटकनिःसृताम्भसः ।

तत्र लक्ष्यमकरोत्स कुञ्जरांस्तस्य तात इव शैलसंचयान् ॥ ४२ ॥

अत्र रणरेणोः वरणमाल्यरसक्षयणासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपाया अतिशयोक्तेः अर्जुनहनिष्यमाणवीरभटानां असंख्येयत्वरूपवस्तुव्यञ्जकायाः रसक्षयणयोर्हेतुहेतु-मतोरुक्तिरूपस्य हेत्वलंकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ३९ ॥

कौन्तेयेति । अथ कौन्तेयस्य अर्जुनस्य संबन्धिनः कर्णद्वितयस्य श्रोत्रयुग्मस्य उपकण्ठाभ्यां समीपाभ्यामेव मौहूर्तिकाभ्यां ज्यौतिषिकाभ्यां आवेदिता ज्ञापिता जैत्रयात्रा येषां तैः, आकर्णाकृष्टगुणमुक्तैरित्यर्थः । सन्ध्यासाचित्वात्कर्णद्वितयेऽपी-त्युक्तम् । आ समन्ताच्छातानि तीक्ष्णानि शल्यानि बाणाग्राणि येषां तैः भल्लैः बाणविशेषैः । कुबेरस्य आशा उत्तरदिक्, वैरिणां कौरवाणां आशा गोम्रहणतृष्णा च, द्वयमपि रुरुधे निरुद्धा भग्ना च । अत्र कुबेरदिशः कौरवतृष्णायाश्च श्लेष-मित्तिकाभेदाध्यवसितेन रोधेनौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदः ॥ ४० ॥

उद्धारेति । तदा समीके युद्धे तेन शक्रसुतेन अर्जुनेन । धनुषि गाण्डीवे चक्रीकृते गुणाकर्षणेन मण्डलीकृते सति । मार्गणानां बाणानां संबन्धिनीषु उद्धारः निषङ्गादादानम्; संधिः संधानम्, परिमुक्तिः प्रयोगः, तासु तिसृषु क्रियासु; निर्धारणे सप्तमी, तासां मध्य इत्यर्थः । आद्ये उभे प्रथमद्वितीये उद्धारसंधानक्रिये द्वे अपि अन्तिमया मोचनक्रियया सह सायुज्यं एकीभावं आप्तुः प्राप्ते इवेत्युल्लेखा । लाघवातिशयादज्ञेयादानसंधानं शराणां मोचनमेव सर्वैर्दृष्ट इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

युद्धेति । कटावेव कटकौ कुम्भौ ताभ्यां निःसृतानि निर्गतानि अम्भांसि मदजलानि येषां तथोक्तान् । अन्यत्र नितम्बनिःसृतनिर्झरोदकान् । अत एव भृताः धृताः गर्वस्य अहंकारस्य विप्रुषः यैस्तथोक्तानिव स्थितानित्युल्लेखा । तत्र युद्ध-सीम्नि रणभुवि मूर्च्छितान् व्याप्तान् कुञ्जरान् गजान् सः अर्जुनः तस्य अर्जुनस्य तातः पिता इन्द्रः शैलानां संचयान् समूहानिव लक्ष्यं शरव्यं अकरोत् ।

पाठा०—१ 'भुजगर्विणां द्विषामुच्छितान्'; 'भुजगर्वविप्रुषामुच्छितान्'.

टिप्प०—१ सर्वदा बाणानामुद्धारसन्ध्यदर्शनपूर्वकमुक्तिदर्शनात् पूर्वक्रिये अन्तिमया

क्रियया सायुज्यं प्राप्ते लोकैः किमिलमानीति भावः ।

काण्डैरपातयदधः करिमण्डलानां

शुण्डाः प्रचण्डतरदोर्युधि पाण्डुसूनुः ।

निद्रास्यतां निखिलवैरिमहीपतीना-

मुत्पादयन्निव पृथूरुपधानपङ्क्तीः ॥ ४३ ॥

विशालरन्ध्रं विजयास्रदत्तं देहस्य मध्ये दधतो महान्तः ।

स्कन्दस्य शक्त्या क्षतमेखलस्य क्रौञ्चस्य लीलां करिणो विवव्रुः ४४

आधोरणस्य शिरसा पततार्धमार्गे

संधानभाजि दिवमुत्पतिते कबन्धे ।

न्यस्य स्रजं सुरवधूरथ वद्धमौना-

तस्माद्धिया दिवि पलायत दूरमेका ॥ ४५ ॥

गजानवधीदित्यर्थः । उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः । यन्तु—‘भुजगवर्षविप्रुषामुच्छ्रितान्’ इत्यपपाठे अमेण भुजयोः गर्षविप्रुषां गर्वातिशयानामित्यर्थः । ‘उच्छ्रितान् उन्नतान्’ इति नृसिंहप्रलपितम्,—तर्हि केन संगतमिति सहृदया एवाकलयन्तु । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ४२ ॥

काण्डैरिति । प्रचण्डतरौ अतिभीषणौ दोषौ बाहू यस्य सः । ‘भुजबाहू प्रवेष्टो दोः’ इत्यमरः । पाण्डुसूनुः अर्जुनः निद्रास्यतां अग्रे स्वापनास्त्रेण शयनं करिष्यतां निखिलानां वैरिमहीपतीनां शत्रुराजानां पृथूः स्थूलायताः उपधानानां उपवर्हणां पङ्क्तीः । शिरोभागक्षिप्यत्वादिनिर्मितयन्त्रविशेष उपधानम् । उत्पादयन् जनयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । युधि युद्धे काण्डैः बाणैः । ‘काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्धवर्गावसरवारिपु’ इत्यमरः । करिमण्डलानां गजवृन्दानां शुण्डाः करान् अधः भूतले अपातयत् पातितवान् ॥ ४३ ॥

विशालेति । महान्तः करिणः गजाः देहस्य मध्ये विजयस्य अर्जुनस्य अस्त्रेण बाणेन दत्तं कृतं विशालं विस्तीर्णं रन्ध्रं दधतः सन्तः स्कन्दस्य कुमार-स्वामिनः शक्त्या नाम आयुधेन क्षता रन्ध्रिता मेखला मध्यदेशः यस्य तस्य क्रौञ्चस्य नाम पर्वतस्य लीलां विवव्रुः स्वीचक्रुः । अत्र अन्यलीलायाः अन्यत्रा-संभवेन तत्सदृशलीलाक्षेपादसंभवधर्मसंबन्धनिबन्धनो निर्दर्शनालंकारः ॥ ४४ ॥

आधोरणस्येति । एका काचित् सुरवधूः देवाङ्गना दिवं आकाशं प्रति उत्पतिते किंच पतता आधोरणस्य गजारूढस्य शिरसा, अर्जुनबाणच्छिन्नेनेति शेषः । अर्धमार्गे मार्गमध्ये संधानं संबन्धं भजतीति तन्नाजि कबन्धे अपमूर्ध-कलेवरे कस्मिंश्चित् स्रजं वरणमाल्यं न्यस्य निक्षिप्य, नवसुरभ्रान्त्येति भावः ।

पाठा०—१ ‘अथ लब्धः’, ‘अवबद्ध’. २ ‘भयात्’.

टिप्प०—१ अनेन निर्दर्शनालंकारेण गजाराजस्य व्रतत्वमिति विपुलत्वं च व्यज्यते ।

तुङ्गा गजाश्च जवनास्तुरगाश्च शूरा
 योधाश्च तेन निहता भुवमाशु जग्मुः ।
 निद्रास्यतो निविडमत्र नरेन्द्रसङ्घा-
 त्प्रागेव सम्यगवकाशजिघृक्षयेव ॥ ४६ ॥
 गङ्गा सिता रविसुताप्यसिता पिशङ्गी
 चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विधात्रा ।
 शोणा रुचा न तटिनीति किलार्जुनेन
 बाणालिभिः शतमसृक्सरितां वितेने ॥ ४७ ॥

अथ निक्षेपानन्तरं बद्धं मौनं येन तस्मात् । अचेतनत्वेन गतसंख्यापात्त-
 स्मात् । उक्तविधकवन्धात् भिया भयेन दिवि आकाशे दूरं पलायत धावति स्म ।
 अत्र मौनजन्यभयस्य विशेषणगत्या पलायनहेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य
 भ्रान्तिमदुज्जीवितत्वात् द्वयोः संकरः । यत्तु—‘गतप्राणं दृष्ट्वा लज्जावती बभूवेत्यर्थः’
 इति नृसिंहः,—तदनाघ्रातशृङ्गारगन्धस्य तस्य न चोद्यम् । त्रासेन संचारिणः लज्जो-
 दयस्य लोकशास्त्रोभयविरुद्धत्वादिति ॥ ४५ ॥

तुङ्गा इति । तुङ्गा उन्नताः गजाश्च, जवनाः जवाधिकाः तुरगाः अश्वाश्च,
 शूराः शौर्यशालिनः योधाश्च, तेन अर्जुनेन निहताः षड्भाः सन्तः । अत्र युद्ध-
 भूमौ निविडं संवाधं यथा तथा निद्रास्यतः अग्रे प्रस्थापनास्त्रेण शयिष्यतः ।
 नरेन्द्राणां राज्ञां संघात् प्राक् पूर्वमेव सम्यक् असंवाधं यथा तथा । अवकाशस्य
 शयनस्थलस्य ग्रहीतुमिच्छया जिघृक्षयेवेत्युत्प्रेक्षा । भुवं प्रत्याशु जग्मुः । संवाधे
 सति नरेन्द्रापेक्षया दुर्बलानामवकाशस्य दुर्लभत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥

गङ्गेति । पुरा सृष्टिकाले विधात्रा ब्रह्मणा गङ्गा नाम सिता श्वेता तटिनी
 नदी चक्रे सृष्टा । रविसुता यमुना नाम असिता नीला तटिन्यपि चक्रे । तयोः गङ्गा-
 यमुनयोः सहचरी सखी सरस्वती नाम पिशङ्गी पिङ्गला । गौरादित्वात् ङीप् ।
 तटिनी चक्रे । रुचा कान्त्या शोणा रक्ता काचित्तटिनी न चक्रे । इति किल
 उक्तप्रकाराद्धेतोरिवेत्युत्प्रेक्षा । अर्जुनेन बाणानां आलिभिः पङ्क्तिभिः । असृ-
 क्सरितां रक्तनदीनां शतं वितेने सृष्टम् । अत्र—‘गङ्गा सिता रविसुताप्यसिता
 पिशङ्गी चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विधात्रा ।’ इत्येव पूर्वार्धम् । द्वितीयान्तपाठे तु
 विरिद्धेनेति व्यत्ययतोऽनुषङ्गः, ‘चक्रे’ इत्यस्य स्थलत्रये कर्तरि एकत्र कर्मणि च

पाठा०—१ ‘वीराः’. २ ‘नृपेन्द्र’. ३ ‘गङ्गां सितां रविसुतामसितां पिशङ्गीं’
 चक्रे तयोः सहचरीं च पुरा विरिन्धिः’. ४ ‘शोणा कृता’.

टिप्प०—१ अत्र कविप्रौढोक्त्याऽद्भुतरसस्याविर्भावः स्फुटं प्रतीयते । २ अनयोत्प्रे-
 क्षयाऽसंख्यातसैन्यं हतमिति व्यज्यते ।

कर्णे केति गवेषणस्य विषये गान्धारनाथे पुन-
 निर्गन्तुं धृतदिग्भ्रमे विकलितच्छत्रेऽपि दुर्योधने ।
 द्रोणेऽपि क्षपितध्वजे कृतधनुर्मङ्गेऽपि तस्यात्मजे
 मूर्च्छाले सरितः सुतेऽपि युधि सा मम्मलौ कुरूणां चमूः ॥ ४८ ॥
 वीणामुनीन्द्रो विजयस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन निरीक्षमाणः ।
 आनन्दजैरश्रुभिरेव चक्रे हस्तार्पितैराह्निककृत्यमभ्रे ॥ ४९ ॥
 विस्मयार्णवविभावरीविभुं वीक्ष्य वीक्ष्य विजयस्य विक्रमम् ।
 उत्तमाङ्गमखिलाप्सरोगणैरुर्वशी नभसि साप्यकम्पयत् ॥ ५० ॥

प्रयोगमाश्रित्यान्वयायोगश्च । यद्यपि शोणो नदः विधात्रा सृष्ट एव, तथापि न
 स नदी । अत एव 'शोणा रुचा न तटिनी' इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

कर्णेति । ततः युधि युद्धदेशे । इदं सर्वत्र योज्यम् । कर्णे राधेये क कुत्रास्त
 इत्युक्तप्रकारस्य गवेषणस्य अन्वेषणस्य विषये पात्रे, पलायिते सतीति यावत् ।
 गान्धारनाथे पुनः शकुनौ तु निर्गन्तुं, अन्यत्र यातुं धृतः दिशां भ्रमः प्राच्यादे
 प्रतीच्यादिज्ञानं येन तथोक्ते सति । दुर्योधनेऽपि विकलितं छिन्नं छत्रं यस्य तथोक्ते
 सति । द्रोणेऽपि क्षपितो नाशितो ध्वजो यस्य तथोक्ते सति । तस्य द्रोणस्य
 आत्मजे अश्वत्थाम्नयपि कृतः धनुषः भङ्गः भेदः यस्य तथोक्ते सति । सरितः
 गङ्गायाः सुते भीष्मेऽपि मूर्च्छाऽस्यास्तीति मूर्च्छाले सति । सा कुरूणां चमूः सेना
 मम्मलौ म्लानाभूत् । अत्र पलायनाद्यनेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालंकारः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

वीणेति । वीणाप्रियो मुनीन्द्रः वीणामुनीन्द्रः नारदः । शाकपर्श्वेवा-
 दित्वात्समासः । विजयस्य अर्जुनस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन अविच्छेदभावेन निरी-
 क्षमाणः पश्यन् सन् अभ्रे आकाशे हस्तयोरर्पितैः, हस्ताभ्यां गृहीतैरित्यर्थः ।
 आनन्दाज्जातैः आनन्दजैः अश्रुभिः बाष्पजलैरेव । अह्नि भवं आह्निकं कृत्यं
 मध्याह्नस्नानसंध्यावन्दनादिकार्यं चक्रे । असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः ।
 इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४९ ॥

विस्मयेति । विस्मयः आश्चर्यमेव अर्णवः समुद्रः तस्य विभावरीविभुं
 चन्द्रम् । इति परम्परितरूपकम्, अत्याश्चर्यप्रवर्धकमित्यर्थः । विजयस्य अर्जु-
 नस्य विक्रमं वीक्ष्य वीक्ष्य । आदरात् द्विरुक्तिः । सा मनोरथभङ्गात् द्वेषित्वेन
 प्रसिद्धा उर्वश्यपि अखिलानां अप्सरसां गणैः सह उत्तमाङ्गं शिरः अकम्पयत् ।

पाठा०—१ 'शकलितः'; 'विगलित'. २ 'मम्ले'.

टिप्प०—१ सुरासुराद्यनेकयुद्धदर्शी नारदोऽपि विजययुद्धचमत्कारदर्शकं त्यक्तुम-
 शक्नुवन्नानन्दसमुद्रे मग्न इति भावः ।

वपुरस्त्रसात्कृतवतां सुभटानां

वरणस्रजे विबुधवारवधूभ्यः ।

कुसुमात्यये 'किसलयान्यपि दत्त्वा

क्षुपतामवाप कुलिशायुधशास्त्री ॥ ५१ ॥

बाह्वोः प्रवृष्टकुसुमस्य ततो निलिम्पैः

प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयेन तस्य ।

निद्रायते स निखिला पृतना रिपूणां

युद्धावतीर्णमपनेतुमिव श्रमं स्वम् ॥ ५२ ॥

तैतः स वीभत्सुः परिषत्समानीतवधूपरिभवानुरूपफलप्रदित्सयेव सारथिनां द्विषतामपहारितविविधपरिधानो गुरुप्रभृतिर्ष्वमीषु दिवा-
स्वापो मा भूदिति कृपया मन्यमान इव पुनरपि तदस्त्रं क्षणादेव संजहार ॥

श्लाघयामासेत्यर्थः । अत्र 'अपि'शब्दसूच्यतादृक्प्रद्वेषवत्या उर्वश्यापि श्लाघने किमुतान्यैरित्यर्थान्तराक्षेपादर्थोपत्त्यलंकारः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ५० ॥

वपुरिति । वपुः निजदेहं अस्त्रेभ्यः अर्जुनबाणेभ्यः सात्कृतवतां अर्पितवताम् । 'तदधीनवचने च' (पा. ५।४।५४) इति सात्प्रत्ययः । सुभटानां सुरीभूतानां वरणार्थं स्रजे मालां कर्तुम् । इति 'क्रियार्थ-' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । कुलिशायुधस्य इन्द्रस्य शास्त्री कल्पवृक्षः कुसुमानामत्यये व्यये सति किसलयानि पल्लवानपि विबुधवारवधूभ्यः दत्त्वा क्षुपतां ह्रस्वशास्त्रित्वं अवाप प्राप्तवान् । 'ह्रस्वशास्त्राशिफः क्षुपः' इत्यमरः । अत्र कल्पवृक्षस्य स्वल्पशास्त्रित्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा चार्जुननिहतारिवीराणामसंख्येयत्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । सुमङ्गलीवृत्तम् ॥ ५१ ॥

बाह्वोरिति । ततः निलिम्पैः देवैः प्रकर्षेण वृष्टानि मुक्तानि कुसुमानि यस्य तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य बाह्वोः संबन्धिनः प्रस्वापनास्त्रस्य महिमातिशयेन निखिला रिपूणां पृतना सेना युद्धादवतीर्णं प्राप्तं स्वं स्वीयं श्रमं अपनेतुं निवार-
यितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । निद्रायते स शिश्ये । अत्रोक्तोत्प्रेक्षा प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयं प्रत्यहेतोरपि अर्जुने रणश्रमशामकस्य सुरतरुकुसुमवर्षस्य हेतुत्वोक्तिरुपप्रौढोक्त्य-
लंकारेणोज्जीवितेति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः स वीभत्सुः अर्जुनः रिपुसेनानिद्रानन्तरं परिषदि सभायां

पाठा०—१ 'सति दलान्यपि'. २ 'पृतना निखिला'. ३ 'ततो वीभत्सुः'.

४ 'निजवधू'. ५ 'विद्विषा'. ६ 'प्रभृतिषु दिवा'.

टिप्प०—१ मस्तकचालनपूर्वकं पुनःपुनर्विजयपराक्रमस्थायां चक्रे इत्याशयः ।

अथ दृशः परिमृज्य कराञ्चलैररुणिताः परिमीलनमुद्रया ।
प्रकटितास्यविलैः पटुजृम्भणात्प्रबुबुधे कुरुराजचम्पूश्चिरात् ॥ ५३ ॥

पूर्वप्रयोगमुदिता इव तस्य बाणा

निद्रां द्विषत्सु निखिला ददुरेव दीर्घाम् ।

पश्चात्प्रयुक्तममुनाऽहमितीव रोषा-

त्प्रस्वापनं तु विततार न तादृशीं ताम् ॥ ५४ ॥

स तु वपुरनुशोच्य धार्तराष्ट्रः

समिति विराट्सुतापनीतचेलम् ।

सम्यक् आनीतः प्रापितः यः वधूपरिभवः द्रौपदीतिरस्कारः वस्त्रापहाररूपः
तस्यानुरूपस्य अनुगुणस्य फलस्य प्रदातुमिच्छा प्रदित्सा तथेवेत्युत्प्रेक्षा । सारथिना
उत्तरेण विद्विषां कौरवाणां अपहारितानि विविधानि नानाजातीयानि परिधानानि
अधोवस्त्राणि येन तथोक्तः सन् । यद्वा,—‘परिधान’शब्दोऽत्र परितः धत्त
इति व्युत्पत्त्या वस्त्रमात्रपरः । तेन उत्तरीयादेः सत्त्वे किमिति ‘ध्वजपटशकलाग्रैः
कूटकौपीनकृत्याः’ (७।५७) इत्युत्तरग्रन्थो न विरुध्यत इति ध्येयम् । अमीषु
पुरोवर्तिषु गुरुप्रभृतिषु द्रोणाचार्यादिषु विषये कृपया दिवा अहि स्वापः निद्रा
मा भूत्, तस्य महादोषत्वस्मरणादिति भावः; इत्युक्तप्रकारं मन्यमानः आलो-
चयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । क्षणादेव तदस्त्रं प्रस्वापनं पुनरपि संजहार उपसंहृतवान् ।
उत्प्रेक्षाद्वयस्य संसृष्टिः ॥

अथेति । अथ अस्त्रोपसंहारानन्तरम्, परिमीलनमुद्रया मुकुलनावस्थया
अरुणिताः संजातारुण्याः दृशः नेत्राणि कराञ्चलैः अग्रकरैः परिमृज्य संघृष्य
पटुजृम्भणात् जृम्भाकरणाद्धेतोः प्रकटितानि विवृतानि आस्थानि वक्त्राणि विला-
नीव तैः उपलक्षिता कुरुराजचम्पूः दुर्योधनसेना चिरात् प्रबुबुधे प्रबुद्धा । बुध्यतेः
कर्तरि लिट् । स्वभावोक्तिः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

पूर्वेति । तस्य अर्जुनस्य निखिलाः बाणाः पूर्वं प्रथमतः प्रयोगेण मुदिता
इवेत्युत्प्रेक्षा । द्विषत्सु दीर्घामेव निद्रां ददुः, मरणं चकुरित्यर्थः । अहमेकं तु
अमुना अर्जुनेन पश्चात् सर्वेभ्योऽप्यनन्तरं प्रयुक्तं इत्युक्तप्रकाराद्रोषादिवेत्युत्प्रेक्षा ।
प्रस्वापनमस्त्रं द्विषत्सु तादृशीं दीर्घां तां निद्रां न विततार न ददौ; मानिता
एव प्राणालयेनापि प्रभोः कृत्यं निर्वहन्तीति भावः, प्रस्वापनाद्येन नैकोऽपि
हृत इत्यर्थः । उत्प्रेक्षाद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ५४ ॥

स इति । स धार्तराष्ट्रः दुर्योधनस्तु समिति युद्धे विराट्सुतेन उत्तरेण अप-
नीते चेले अन्तरीयोत्तरीये यस्मिन् तथोक्तं वपुः निजशरीरं अनुशोच्य इद्धा
परिक्षिप्य कुलिशभृतः इन्द्रस्य अनुजीविभिः भृत्यैः गन्धर्वैः दत्तः बन्धः यस्यां

कुलिशभृदनुजीविदत्तवन्धां

कुशलममन्यत घोषवाटयात्राम् ॥ ५५ ॥

पराञ्चि कर्तुं वदनान्यनीशाः पश्चाद्विमर्देन नभस्यमर्यः ।

निरीक्ष्य नग्नानृपतीन्हियार्ता निमीलनाञ्चं नयनं निनिन्दुः ॥ ५६ ॥

इति परिभवलक्ष्म्या संभृतां भोगमुद्रां

तनुभिरभिदधानाः स्थास्तुभिर्नग्नभावे ।

ध्वजपटशकलाग्रैः क्लृप्तकौपीनकृत्याः

सुबलदुहितृपुत्राः स्वां पुरीं प्रत्यागच्छन् ॥ ५७ ॥

तां घोषवाटयात्रां गोकुलप्रयाणं कुशलं क्षेमं अमन्यत । ततोऽप्यवमानकरीयं यात्रेति संभावितवान् । अत्रोभयोः घोषवाटयात्रावेऽपि अत्र कुशलतररूपानर्थोत्पत्तिवर्णनाद्विषयप्रमेदः । एवं तत्र बन्धस्य दोषस्यापि गुणत्वेन वर्णनाल्लेशालंकारश्च । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ५५ ॥

पराञ्चीति । अमर्यः अप्सरसः नग्नान् विवस्त्रान् नृपतीन् दुर्योधनादीन् निरीक्ष्य हिया लज्जया आर्ताः खिन्नाः सत्यः अत एव वदनानि मुखानि पराञ्चि पराङ्मुखानि कर्तुं पश्चात् पृष्ठभागे नभसि आकाशे विमर्देन बहुसङ्घसंवाधेन हेतुना अनीशाः अशक्ताः सत्यः निमीलनं निमेषं न जानातीति निमीलनाञ्चम्, निमेषश्चान्यमित्यर्थः । नयनं नेत्रेन्द्रियं स्वीयं निनिन्दुः निन्दन्ति स्म । अत्र नग्ननृपावलोकनस्य लज्जां प्रति तस्याश्च वदनपाराङ्मुख्योद्यमं प्रति च हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णम् । एवं पाश्चात्यभागसंमर्दस्य वदनपाराङ्मुख्यकरणाशक्तिं प्रति तस्याश्च नेत्रनिमीलनोद्यमं प्रति तन्मीलनराहित्यस्य नेत्रमिन्दनं प्रति च हेतुत्वादुक्तविधमेव काव्यलिङ्गत्रयमङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णम् । अत्र च प्राथमिकं विमर्देन पाराङ्मुख्यकरणाशक्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपयाऽतिशयोक्त्या सहैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्णम् । त्रयाणामपि संकराणां पुनरङ्गाङ्गिभावेन संकर इति सुधीभिरनुसंधेयम् ॥ ५६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारम् । नग्नभावे वस्त्रराहित्ये स्थास्तुभिः तिष्ठन्तीभिः, वस्त्रशून्याभिरित्यर्थः । तनुभिः शरीरैः परिभवलक्ष्म्या अर्जुनकृतावमानसमृद्ध्या स्त्रीलिङ्गेन स्त्रिया च संभृतां संपादितां भोगमुद्रां संभोगावस्थां अनुभूतिं च अभिदधानाः ज्ञापयन्तः सुबलदुहितुः गान्धार्याः पुत्राः दुर्योधनादयः ध्वजपटानां शकलाग्रैः क्लृप्तं निर्मितं कौपीनकृत्यं यैस्तथोक्ताः सन्तः । स्वां स्त्रीयां पुरीं हस्तिननगरं प्रत्यागच्छन् प्रत्यागताः । अत्र दिगम्बरत्वस्य अर्जुनकृतावमानानुमापकत्वात् अनुमानालंकारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ५७ ॥

टिप्प०—1 ब्रह्मणा देवजातेर्नेत्रनिमीलनं कृतं स्याच्चेत्तर्हीदानीमस्माभिस्तत्कृतं स्यात्, तत्र कृत्वा व्यर्थमनिमित्तत्वं कृतमिति मनस्यानीय निनिन्दुरिति भावः ।

तदनु हरिदङ्गणविशृङ्खलविश्रमितविजयशङ्करवो निजायुधनिक्षेप-
रक्षिषु भूतकुटुम्बेषु नैवरुधिराञ्जलिपानवृत्तिकिलिकिलितमनुभवितु-
काम इव पुनरपि पितृवनमेत्य तरुनिहितशस्त्रसंभारः पुरात्सहायातेषु
गणेषु आवासेषु तव रणाद्भुतदर्शनं प्रतिवञ्चिते इति उपालब्धुमिव कृत-
सांनिध्याभ्यां कैव्यसारथ्याभ्यां भूयः कृतानुषञ्जनः कुरुकुञ्जरो भूमि-
जयमेवं जगाद,—

कुमार ! कोशीकुरु केशपाशं मुखेऽश्रुणो मार्जय पातमार्गम् ।
तूण्या समं दोष्णि निधेहि चापं राशेरुपर्यास्स्व रथे पटानाम् ५८
बधान धैर्यं वद बन्धुगोष्ठ्यामात्मानमेवारिजयस्य हेतुम् ।
मातुः पितुर्वा धुरि मन्त्रिणां वा मा तत्त्वगन्धं मम सूचयेति ५९

तदन्विति । तदनु कौरवगमनानन्तरं हरितां दिशां अङ्गणेषु प्राङ्गणेषु
विशृङ्खलं निष्प्रतिबन्धकं यथा तथा विश्रमितः व्यासः विजयः शङ्करवः देव-
दत्तनिनादः यस्य सः निजानां आयुधानां निक्षेपं न्यासं रक्षन्तीति रक्षिषु भूतानां
पिशाचानां कुटुम्बेषु नवैः रुधिराञ्जलिपानैः वृत्तैः यत्किलिकिलितं कलकलध्वनिः
तं अनुभवितुं श्रोतुं कामो यस्य तथोक्त इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । पुनरपि पितृवनं
श्मशानं एव तरौ शमीवृक्षे निहितः न्यस्तः शस्त्राणां आयुधानां संभारः समूहः
येन तथोक्तः । पुरात् विराटनगरात् सहायातेषु सहागतेषु गणेषु आवां द्वे एव तव
संबन्धिनो रणाद्भुतस्य दर्शनं प्रतिवञ्चिते इत्युक्तप्रकारं उपालब्धुं निन्दितुं कृतं
सांनिध्यं याभ्यां तयोक्ताभ्यामिव स्थिताभ्यामित्युत्प्रेक्षा । कैव्यं नपुंसकत्वं
सारथ्यं च ताभ्यां भूयः पुनरपि कृतं अनुषञ्जनं संबन्धः यस्य सः कुरुकुञ्जरः
अर्जुनः 'भूमिजय' इत्युत्तरस्यैव नामान्तरम् । तं प्रत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद
उक्तवान् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य संसृष्टिः ॥

उक्तिप्रकारं द्वाभ्यामाह—कुमारेति । हे कुमार उत्तर ! केशपाशं शिथिल-
कचभारं कोशीकुरु, बन्धयेत्यर्थः । मुखे अश्रुणः बाष्पस्य पातमार्गं धारापद्धतिं
मार्जय । दोष्णि निजबाहौ चापं तूण्या समं निषङ्गेण सह निधेहि निक्षिप । रथे
पटानां कौरवांशुकानां राशेरुपरि आस्त्व उपविश, रथिकत्वेन तिष्ठेत्यर्थः ॥५८॥

बधानेति । धैर्यं बधान वित्ते स्थापय; बन्धूनां विराटादीनां गोष्ठ्यां
सभायां आत्मानमेव अरीणां कौरवाणां जयस्य हेतुं वद ब्रूहि; मातुः सुदेष्णायाः
धुरि अग्रे वा पितुः विराटस्य धुरि वा मन्त्रिणां धुरि वा मम तत्त्वस्य पाण्डवत्वादेः

पाठा०—१ 'कुटुम्बकेषु'. २ 'नवसमररुधिर'. ३ 'परितृप्ति'. ४ 'समायातेषु'.
५ 'मेव रणाद्भुत'. ६ 'भूयोऽपि कैव्यसारथ्याभ्यां कृतानुषञ्जनः'.

टिप्प०—१ शमीतरावायुधानि स्थापयित्वा गृहीतपूर्ववेषोऽर्जुन उत्तरं प्रत्यवाचेत्यर्थः ।

अथ तथेत्यभ्युपगम्य क्षतजपङ्कारुणितनेमिरेखैर्द्विषदौत्पातिकालात-
चक्रैरिव परिभ्रमद्भिश्चक्रैः संक्रीडता शताङ्गेन पथि गच्छन्नग्रेसरघोटक-
खुरपुटकुट्टनश्रुटितधरणीतलोच्चलितरजोभाराक्रमणविनम्रीकृतपक्ष्मणापि
कुंस्कलजैत्रोऽयमिति विस्मयबलविस्तारितेन चक्षुषा बृहन्नलामप्यनादृत्य
मुहुर्मुहुरापिबद्भिः पौरैरनुगम्यमानोऽयमुत्तरो नलकूवर इवालकां स्वां
नगरीं प्रविश्य परस्परोपमर्दनद्विगुणितवन्दिवादित्रयोषेण महता राज-
मार्गेणोपलक्षितः पितुः सभामभिजगाम ॥

तान्येव पुष्पाणि त एव धूपास्ते केतवस्ते मणितोरणाङ्कः ।

पुत्रस्य तस्यापि पुरोपचारा बभूवुरग्रे जयिनः पितुर्ये ॥६०॥

गन्धं लेशमपि मा सूचय वचनेङ्गिताभ्यां मा ज्ञापय; 'इति जगाद' इति पूर्वोणा-
न्वयः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्बयोः' इति विश्वः ॥ ५९ ॥

अथेति । अथ अर्जुनोक्त्यनन्तरम् । तथेति । यथा भवतोक्तं सर्वं तत्तथा
करिष्यामीत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारं अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य क्षतजपङ्केन रक्तकर्दमेन
अरुणिताः संजातारुण्याः नेमिरेखाः चक्रान्तायःपट्टिकाः येषां तैः । अत एव
द्विषतां औत्पातिकैः दुर्निमित्तजन्यैः अलातचक्रैः अङ्गारचक्रैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा ।
परिभ्रमद्भिः चक्रैः रथाङ्गैः संक्रीडता गच्छता शताङ्गेन रथेन उपलक्षितः ।
'शताङ्गः स्यन्दनो रथः', 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्'
इति सर्वत्राप्यमरः । पथि मार्गे नगरगामिनि गच्छन् अग्रेसराणां रथपुरोयायिनां
घोटकानां अश्वानां खुराः पुटा इव तैः कुट्टनेन संघर्षणेन श्रुटितायाः विदारितायाः
धरण्याः भूमेः तलात् उच्चलितस्य उद्गतस्य रजोभारस्य परागपुञ्जस्य आक्रमणेन
विनम्रीकृतानि पक्ष्माणि यस्य तथोक्तेनापि । रजसा यो भारः तेनावनम्रीकृत-
पक्ष्मणापीति वा । अयं अस्मद्राजकुमारः कुरुकुलस्य दुर्योधनादिवृन्दस्य जैत्रः ।
इति उक्तप्रकारेण विस्मयबलेन आश्चर्यातिशयेन विस्तारितेन विवृतेन चक्षुषा
इन्द्रियेण बृहन्नलां सारथित्वेन अग्रे स्थितामपि अनादृत्य मुहुर्मुहुः आपिबद्भिः
निरीक्षमाणैः पौरैरनुगम्यमानः अयं उत्तरः स्वां स्वीयां नगरीं पुरीं नलकूवरः
कूवेरपुत्रः अलकां तत्पुरीमिव प्रविश्य परस्परं अन्योन्यं उपमर्दनेन मेलनेन
द्विगुणितः द्विरावृत्तः बन्दिनां स्तुतिपाठकानां वादित्राणां वीणावेणुमृदङ्गतालदीनां
च घोषः संकुलशब्दः यस्मिंस्तथोक्तेन महता विस्तीर्णेन राजमार्गेण उपलक्षितः
पितुः विराटस्य सभां आस्थानमण्डपं अभिजगाम प्राप्तवान् ॥

तानीति । जयिनः दक्षिणगोप्रहजयशालिनः पितुः विराटस्य अग्रे प्रथमम्,

पाठा०—१ 'औत्पातिककालचक्रैः'. २ 'परिगच्छन्'. ३ 'जोषटा'. ४ 'भूत'.

५ 'कुम्भटजैत्रोऽयं'. ६ 'कूबरोऽलकामिव स्वां पुरीम्'. ७ 'मार्गेण पितुः सभां'.

सैत्रावनीन्द्रः प्रणतं कुमारमसैर्द्वयैरार्द्रतनुत्रमाजौ ।

दोभ्यां द्विषद्वन्धनखेदभाग्न्यामपि प्रमोदादृढमालिलिङ्ग ॥६१॥

पार्थोऽप्युपानीय रथस्य गर्भात्पार्श्वस्थितायै पितुरुत्तरायै ।

प्रादेत्त पट्टांशुकमात्मसूनोः पाणिग्रहार्थं किल मन्त्रवासः ॥६२॥

आचेटमन्यमखिलं पटमासुदेष्ण-

मन्तःपुराय स विभज्य ददौ कुमारः ।

सैरन्ध्रये न तु मलीमसवाससेऽपि

संचिन्त्य तां बहुपटप्रभवावलग्न्याम् ॥ ६३ ॥

पूर्वाह्ण इति यावत् । यानि पुष्पाणि, ये धूपाः, ये केतवः ध्वजाः, ये मणिमयाः तोरणाङ्काश्च पुरे उपचाराः बभूवुः । जयिनः उत्तरगोग्रहशालिनः पुत्रस्य तस्योत्तरस्य । पश्चादिति शेषः, अपराह्ण इत्यर्थः । तानि पुष्पाण्येव, ते धूपा एव, ते केतव एव, ते मणितोरणाङ्का एव, पुरोपचाराः बभूवुः । जयद्वयस्यैकाह्वापि विलम्बाभावादिति भावः ॥ ६० ॥

तत्रेति । अत्र आस्थानमण्डपे अवनीन्द्रः विराटः प्रणतं नम्रं द्वयैः द्विविधैः असैः प्रथमं रोदनजन्यैः बाष्पैः, पश्चात् शत्रुशरक्षतिजन्यैः शोणितैश्च आर्द्रं सिकं तनुत्रं कवचं यस्य तथोक्तम् । 'अस्त्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । कुमारं उत्तरं आजौ युद्धे द्विषता सुशर्मणा बन्धनेन यः खेदः श्रमः तं भजत इति भाग्न्यामपि दोभ्यां बाहुभ्यां प्रमोदाद्धेतोः दृढं यथा तथा आलिलिङ्ग आलिङ्गितवान् । प्रेमपरवशा न गणयन्ति निजं श्रममिति भावः ॥ ६१ ॥

पार्थ इति । पार्थः अर्जुनोऽपि रथस्य गर्भात् मध्यात् पट्टांशुकं शात्रवं उपानीय आदाय आत्मसूनोः अभिमन्योः पाणिग्रहार्थं मन्त्रवासः । 'किल' इति संभावनायाम् । कन्यानिश्चयकालिकवस्त्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । पितुः पार्श्वे स्थितायै उत्तरायै ददौ ॥ ६२ ॥

आचेटमिति । स कुमारः उत्तरः अन्यं उत्तरायै अर्जुनदत्तादितरं अखिलं पटं वस्त्राणीति जालेकवचनम् । आसुदेष्णं सुदेष्णामारम्य आचेटं दासीजनपर्यन्तं अन्तःपुराय, अन्तःपुरजनायेत्यर्थः । ददौ । मलीमसं मलिनं वासः वस्त्रं यस्यास्तथोक्ताया अपि सैरन्ध्रये द्रौपद्यै तु तां द्रौपदीं बहूनां पटानां प्रभवः उत्पत्तिस्थानं अवलम्बं मध्यदेशः यस्यास्तथोक्तां संचिन्त्य स्मृत्वा न ददौ । पटं कंचिदिति

पाठा०—१ 'तदा'. २ 'दिदेश'; व्यादत्त'.

टिप्प०—१ दक्षिणगोग्रहणे सुशर्मजेतुः पितुः कृते ये प्रातःकाले कृताः पुरोपचारास्त्यगोत्तरगोग्रहणे कुरुजित्वा मध्याह्न आगतस्य पुत्रस्यापि बभूवुः, ननु नूतनाः कृता इत्याशयः । २ अनेकदिव्यपटप्रसवित्वे त्वेतत्पटप्रदानमनुचितमिति मत्वा न ददाविति भावः ।

विनार्जुनं पाण्डुसुतान्समाजे विस्मित्य विस्मित्य विलोकमानम् ।
जिघ्रन्विराटश्चिकुरेषु स्रुतं जगाद विन्यस्य निजासनार्थं ॥ ६४ ॥

निपात्य पार्थान्कान्तारे निःसपत्नत्वमीयुषाम् ।

कण्ठेगड्ढ्यसे वत्स ! कौरवाणां त्वमेककः ॥ ६५ ॥

नव्यं गुरुं भुवि न मार्गितुमुत्तरायाः

संरक्ष्य स्रुतमपि तादृशि संप्रहारे ।

जन्मर्क्षजीवदिनयोगफलं च दातुं

कन्यासु वत्स ! कथमेत्य कुरुन्व्यजेष्टाः ? ॥ ६६ ॥

शेषः; अनुचितत्वादिति भावः । अत्र बहुपटोत्पादकत्वेन द्रौपदीमध्यचिन्तनस्य विशेषणगत्या तस्यै वस्त्रदानप्रतिषेधहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६३ ॥

विनेति । समाजे सभायां अर्जुनं विना अर्जुनवर्ज्यान् पाण्डुसुतान् धर्मराज-
भीमनकुलसहदेवान् अर्जुनोक्तवेषान्तरच्छत्रान् विस्मित्य विस्मित्य आश्चर्यं गत्वे-
त्यादराद्विरुक्तिः । विलोकमानं स्रुतं उत्तरं त्रिसटः निजासनार्थं विन्यस्य उपवेश्य
चिकुरेषु, मूर्धनीत्यर्थः । जिघ्रन् सन् जगाद वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् ॥ ६४ ॥

निपात्येति । पार्थान् कान्तारे अरण्ये निपात्य पातयित्वा, द्यूतव्याजेनेति
भावः । निःसपत्नत्वं शत्रुशून्यत्वं ईयुषां प्राप्तानां कौरवाणाम् । हे वत्स ! त्वं
एककः एक एव कण्ठेगड्ढ्यसे कण्ठविवररोधिकिण इवाचरसि । पार्थास्तु पञ्चापि
मिलित्वा तथा भवन्ति, नतु प्रत्येकमित्यहो वीर्यातिशयस्तवेत्यर्थः । अत एव
व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । उपमा समानगा श्रौती । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेश-
संकरालंकारः ॥ ६५ ॥

नव्यमिति । किंच, हे वत्स ! उत्तरायाः त्वद्गगिन्या नव्यं बृहन्नलातो
नूतनं गुरुं नाढ्याचार्यं भुवि न मार्गितुं अनन्वेषितुम्, तस्या गुरुशोकं वारयितु-
मित्यर्थः । कन्यासु उत्तराप्रभृतिषु विषये जन्मर्क्षेण जन्मनक्षत्रेण सह जीवदिनस्य
बृहस्पतिवासरस्य योगेन यत्फलं वस्त्रलाभः तत् दातुं च तादृशि दुस्तरे संप्रहारे
युद्धे स्रुतं बृहन्नलामपि संरक्ष्य कुरुन् दुर्योधनादीन् । 'कथम्' इत्याश्चर्यं । व्यजेष्टाः
जितवानसि ? अत्र गुरुशोकवारणस्य सूतरक्षणेन नूतनवस्त्रदानस्य कौरवजयेन
सह क्रमेणान्वयाद्यथासंख्यालंकारः । 'अध्वा भोजनमालस्यं विद्या वस्त्रं वराङ्गना ।
मृत्युश्चेति क्रमाज्जन्मर्क्षादीदिनयोगतः ॥' इति ज्यौतिषिकाः ॥ ६६ ॥

पाठा०—१ 'गड्ढ्यसे'.

टिप्प०—१ रोगहीनस्य कस्यचित्पुरुषस्य कण्ठविरुधको महानार्तिकरो मांसपिण्डः
समुद्भवति, तद्वत्त्वमपि कुरुणामार्तिदो जात इति भावः ।

इति प्रमोदचञ्चलेन पाणिना परामृश्य चरमाङ्गं पुनःपुनरनु-
युञ्जानाय ताताय सौदेष्णेयोऽपि त्रपाप्रवाहाभिमुखमवस्थातुमपार-
यन्निव विवर्लितकंधरो गिरमेवं विज्ञापयामास,—

रोदःप्रसारि ध्वनितं मया चक्रे धुरि द्विषाम् ।

यावान्मे वेगसंनाहस्तावांस्तत्र प्रदर्शितः ॥ ६७ ॥

अहमेको रणे तस्मिन्नपरैरननुष्ठिताम् ।

रथिसारथिपत्तित्वे रचयामि स्म कर्तृताम् ॥ ६८ ॥

देव ! किं बहुना,—

अपार्थं कर्म मे नासीदाहवे यदरातिषु ।

पुरो विजयमौधाय पुनरौगां पुरीमिमाम् ॥ ६९ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण प्रमोदेन चञ्चलेन कम्पमानेन पाणिना चरमाङ्गं
पृष्ठभागं पुनः पुनः परामृश्य पुनःपुनरनुयुञ्जानाय पृच्छते ताताय पित्रे विराटाय ।
सुदेष्णायाः अपत्यं सौदेष्णेयः उत्तरोऽपि त्रपा लज्जैव प्रवाहः तस्याभिमुखं अव-
स्थातुं अपारयन् अशक्नुवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । विवर्लिता व्यावर्तिता कंधरा ग्रीवा येन
तथोक्तः सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचं विज्ञापयामास विज्ञापितवान् ॥

रोद इति । हे तात ! मया रोदसोः दिवि भुवि च प्रसारि व्याप्नुवत् ।
'द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमरः । ध्वनितं सिंहनादं रोदनं च द्विषां धुरि अग्रे
चक्रे कृतम् । करोतेः कर्मणि लिट् । उत्साहान्नयाच्चेति भावः । मे मम वेगे
पराक्रमे पलायने च यः संनाहः उद्योगः यावानस्ति तावान् वेगसंनाहः तत्र
शत्रूणामग्रे प्रदर्शितः । 'मया' इति योज्यम् ॥ ६७ ॥

अहमिति । किंच तस्मिन् रणे अहमेक एव, नान्यः कश्चिदित्यर्थः । अपरैः
अन्यैः अननुष्ठितां अकृताम्, अनुचितत्वात् स्वमेऽप्यकरणीयां चेत्यर्थः । रथित्वे
सारथित्वे पत्तित्वे चेत्यर्थः । पुरनिर्गमन-प्रवेशयोः युद्धे पलायन-वस्त्राहरणयो-
श्चेति विवेकः । कर्तृतां अधिकारं रचयामि स्म अकरवम्, रथी सारथिः पादचारी
चामवमित्यर्थः । अत्र वाच्यकक्षयां अनेकसाध्ये कर्मत्रये एकस्य प्रवृत्त्या
पराननुष्ठितत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६८ ॥

देवेति । देव ! किं बहुना, उक्तेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥

अपार्थमिति । हे देव स्वामिन् ! बहunoक्तेन किं प्रयोजनम् ? न किमपी-
त्यर्थः । यत् यस्मात् आहवे युद्धे अरातिषु शत्रुषु विषये मे मम संबन्धि कर्म
युद्धं सारथ्यं च अपगतः अर्थः प्रयोजनं यस्मात्तथोक्तं पार्थेन रहितं च नासीत्

पाठा०—१ 'तत्र'. २ 'विनग्रीभूत'. ३ 'अये देव'. ४ 'आदाय'.
५ 'रागामिमां पुरीम्'.

इति तादृशीं तस्य वचनचातुरीं निशम्य दुरोदरविहारप्रहारवेदना-
मप्यविगणय्य तरलितेन शिरसा श्लाघयमाने यतीन्द्रे वासरविराम-
शंसिनं यामशङ्करवमाकर्ण्य यथोचितं सभास्तारान्विसृज्य मेदिनीपति-
मोदेन सुदेष्णाप्रासादमाससाद ॥

सुतावलोकनेन नरेन्द्रसुभ्रुव-

श्रुताखिलाश्रुष्वपि सोदरात्ययात् ।

विलोचनाङ्गेष्वतिवृष्टिसंपदे

विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ॥ ७० ॥

तस्मात् कारणात् पुरः अग्रे विजयं जयं अर्जुनं च आधाय विन्यस्य इमां पुरीं
प्रति पुनः आगां आगतवानस्मि । कर्म निष्फलं चेत्पार्थो न चेच्च जीवन्न पुनरा-
गच्छेयमेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारां तादृशीं शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनया वास्तवार्थप्रका-
शिकां वचनानां चातुरीं नैपुण्यं निशम्य श्रुत्वा यतीन्द्रे युधिष्ठिरे दुरोदरविहारे
द्युतक्रीडायां प्रहारेण विहायोत्तरप्रशंसां बृहन्नलाप्रशंसया कुपितविराट्कृतपाश-
कताडनेन या वेदना तामप्यविगणय्य अनादस्य तरलितेन कम्पितेन शिरसा
श्लाघयमाने अभिनन्दयति सति मेदिन्याः भूमेः पतिः विराटः वासरविरामस्य
सायंकालस्य शंसिनं सूचकं यामानां चतुर्णां संबन्धिनं शङ्करं आकर्ण्य सभा-
स्तारान् सभाजनान् यथोचितं तत्तद्दर्शोपचारं यथा तथा विसृज्य अनुज्ञाप्य
मोदेन पुत्रजयजन्यसंतोषेण उपलक्षितः सुदेष्णायाः उत्तरस्य मातुः संबन्धिनं
प्रासादं सौधं आससाद प्रविवेश, पुत्रेण सहेति शेषः ॥

सुतेति । सोदराणां कीचकानां अत्ययात् नाशाद्धेतोः च्युतानि गलितानि
अखिलानि निःशेषाणि अश्रूणि बाष्पजलानि येषु तथोक्तेष्वपि नरेन्द्रसुभ्रुवः
सुदेष्णायाः विलोचनेषु अङ्गाः अङ्गाख्या जनपदा इवेत्युपमितसमासः । उपमा-
प्रायपाठात् तेषु अतिवृष्टिसंपदे समृच्चै सुतस्य उत्तरस्य अवलोकेन दर्शनेन
विभाण्डकापत्यस्य ऋष्यशृङ्गमुनेः विजृम्भणेन आविर्भावेनेव आचरितं तद्विजृम्भ-
णायितम् । कृजन्तात्कर्तरि क्तः । ऋष्यशृङ्गागमेनाङ्गदेशेष्विव उत्तरावलोकनेन
सुदेष्णानेत्रयोरानन्दबाष्पाणां अतिवृष्टिरासीदित्यर्थः । ऋष्यशृङ्गागमान्महती वृष्टि-
र्भवतीत्यागमप्रसिद्धम् । अत्रानन्दबाष्पवृष्टि-सुतावलोकनयोः कार्यकारणयोरुक्ते-
र्हेत्वलंकारः । तस्य चोपमया सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ७० ॥

पाठा०—१ 'आकर्ण्य'. २ 'दुरोदरप्रहार'. ३ 'श्लाघमाने'.

टिप्प०—१ यथा पुराङ्गदेशेष्ववृष्टौ सत्यामृष्यशृङ्गमुनेरागमनेनातिवृष्टिरासीत्तथै-
वोत्तरविलोकनेन सुदेष्णानेत्रयोरानन्दाश्रूणामतिवृष्टिरासीदित्यर्थः ।

अन्येद्युरात्मजमुखादमीषां याथार्थ्यमवगम्य चकितचकितः कुटुम्बेन सह सचिवान्पुरस्कृत्य सभामागतो विराटो नामान्तरसंनिधानादिव हायनमैकमनुपसर्पद्भिः स्वैः स्वैर्वैषैः प्रकृतिमापन्नेन सोदर्यजनेन समुपास्यमानस्य युधिष्ठिरस्य चरणनलिनयोः पलितंभावुकेन मौलिना मरालयुवकेलिमुल्लयांचकार ॥

तदा नुनोद स्मितपाण्डुरिम्णा तपःसुतोऽक्षक्षतिहेतुमुग्रम् ।
महेन्द्रसूनोर्दृशि शोणिमानं मात्स्यस्य चित्तेऽपि च नीलिमानम् ७१

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन् दिवसे आत्मजस्य मुखात् वचनात् अमीषां कङ्कदिसंज्ञानां पाण्डवानां याथार्थ्यं तत्त्वं पाण्डवत्वयुधिष्ठिरत्वादिकं अवगम्य ज्ञात्वा चकितचकितः सेवापचारादिभिः भीतभीतः । वीप्सायां द्विर्भावः । कुटुम्बेन कलत्रपुत्रादिना सह सचिवान् मन्त्रिणः पुरस्कृत्य सभां प्रत्यागतः विराटः नामान्तराणां कङ्कबललाद्यन्यसंज्ञानां संनिधानात् स्मांगत्यादिवेत्युत्प्रेक्षा । एकं हायनं संवत्सरं अनुपसर्पद्भिः समीपमागच्छद्भिः स्वैः स्वैः प्रत्येकं स्त्रीयैः वैषैः रूपैः प्रकृतिं स्वभावं आपन्नेन प्राप्तवता सोदर्यजनेन अनुजजनेन, भीमादिभिरिति यावत् । समुपास्यमानस्य सेव्यमानस्य युधिष्ठिरस्य । चरणे एव नलिने कमले तयोः पलितंभावुकेन धवलीभूतेन शिरोरुहेण । 'आढ्य-सुभगः' (पा. ३।२।५६) इत्यादिना खशि खित्वात् 'अरुर्द्विषत्-' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना मुम् । मौलिना शिरसा । मरालयूनः तरुणहंसस्य केलिं लीलां उल्लयांचकार प्रकाशयामास, प्रणनामेत्यर्थः । अत्र अन्यलीलाया अन्यत्रासंभवेन तत्सदृशलीलाक्षेपाभिदर्शनालंकारः । चरणनलिनयोरिति रूपकोजीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः, स चोत्प्रेक्षया संसृष्टः ॥

तदेति । तदा विराटप्रणामसमये तपसः यमस्य सुतः धर्मराजः स्मितस्य पाण्डुरिम्णा धावत्येन हेतुना अक्षक्षतिः पाशकप्रहारघ्न एव हेतुर्यस्य तं उग्रं भयंकरं महेन्द्रसूनोः अर्जुनस्य दृशि नेत्रे शोणिमानं विराटे क्रोधेनारुण्यं नुनोद निरस्तवान् । किंच अक्षक्षतिहेतुं निजकृतपाशकप्रहारजन्यं उग्रं इतिकर्तव्यतामौ-ब्धेन भयंकरं मात्स्यस्य विराटस्य चित्ते नीलिमानं भयान्धत्वरूपं मालिन्यं नुनोद ।

पाठा०—१ 'याथात्म्यम्'. २ 'चकितम्'. ३ 'मैकैकमनुसर्पद्भिः'. ४ 'प्रत्या-सजेन'.

टिप्प०—१ यथा कमलवने हंसः शोभते तथा नतिसमये युधिष्ठिरचरणकमलयोर्विराटस्य जरापरिणतं शुभ्रमस्तकं शुशुभे इति भावः । २ धर्मराजस्य स्मितसञ्चित-क्रोधविकाराभावेन पार्थस्याक्षप्रहारजन्यक्रोधस्य विराटस्य दास्यग्रहणजन्यलज्जाहेतुक-न्विचोद्विग्नतायाश्च निराकरणमभूदिति भावः ।

मात्स्यस्ततः प्रमुदितो महितेऽहि कन्यां

शौरौ समेयुषि सहाखिलबन्धुवर्गैः ।

मृद्धीं शिरीषकुसुमादपि पार्थसूनोः

सीमाशिलामतनुत प्रथमाश्रमस्य ॥ ७२ ॥

तथोपचारं विदधे सुदेष्णाजानिः स पार्थेषु समाधवेषु ।

तमेव गान्धारपतिं यथा ते जानीयुरत्यन्तकृतोपकारम् ॥ ७३ ॥

अत्रार्जुन-विराटाभ्यां धर्मराजसितनैर्मल्येन तदन्तःप्रसादानुमानादनुमानालंकारः । धर्मराजसितधावल्यव्याप्त्या अर्जुनलोचनारुण्यविराटमानसमालिन्यत्यागपूर्वकं चैशद्यप्राप्तिरूपतद्गुणालंकारद्वयेनाङ्गाङ्गिभावसंकीर्णैः प्रतीयत इत्यलंकारेणालंकार-ध्वनिः । एवममर्षत्यागशान्त्योरर्जुनविराटगतयोरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ययोरङ्गाङ्गिभा-वेन संकरश्च । अस्य चोक्तव्यङ्ग्यानुमानालंकारसापेक्षत्वात् द्वयोः संलक्ष्यासंलक्ष्य-क्रमव्यङ्ग्ययोरङ्गाङ्गिभावेन संकर इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ७१ ॥

मात्स्य इति । ततः अनन्तरं मात्स्यः विराटः प्रमुदितः संतुष्टः सन् शौरौ श्रीकृष्णे अखिलबन्धुवर्गैः सह समेयुषि प्राप्तवति सति महिते चन्द्रतारादिगुण-संपत्त्या श्लाघ्ये अहि वासरे कस्मिंश्चित् शिरीषस्य कुसुमादपि मृद्धीं सुकुमारां कन्यां उत्तरां पार्थसूनोः अभिमन्योः प्रथमाश्रमस्य ब्रह्मचर्यस्य सीमाशिलां अवधिदेशदृष्टदं अतनुत चक्रे, अभिमन्यवे कन्यां प्रायच्छदित्यर्थः । अत्र शिरीषकुसुमसुकुमार्याः परुषसीमाशिलात्ववर्णनाद्विरूपघटनात्मकविषमप्रभेदः । एवं पत्नीत्वस्य व्यङ्ग्यस्य ब्रह्मचर्यसीमाशिलात्वेन भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्त्य-लंकारः । द्वयोश्चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ७२ ॥

तथेति । सुदेष्णा जाया यस्य सः सुदेष्णाजानिः स विराटः । माघवेन कृष्णेन सहितेषु समाधवेषु पार्थेषु धर्मराजादिषु विषये उपचारं पूजां तथा विदधे चक्रे, यथा ते सकृष्णाः पार्थाः तं धूतेन सर्वस्वं हत्वा तादृग् दुःखदायिनं गान्धा-रपतिं शकुनिमेव अत्यन्तं कृतः उपकारः येन तथोक्तं जानीयुः भावयेयुः । शकु-निना राज्यादभ्रंशने ईदृग्विराटोपचारस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः । अत्र शकु-न्यपकारस्य गुणत्ववर्णनाल्लेशालंकारः । एवं विराटेनोपकृतानां शकुनावुपकार-संभावनादसंगत्यलंकारः । द्वयोश्च पूर्ववत्संकरः । 'विरुद्धं भिन्नदेशत्वकार्यहेत्वोर-संगतिः' (कुव. ८५) इत्यसंगतिलक्षणम् । लेशालक्षणं तूक्तम् ॥ ७३ ॥

टिप्पणी—१ शकुनिना राज्यापहरणपूर्वकारण्यवासोऽस्माकं दत्तः; अत एवैतदुपचारा

श्लाघाभिलंघ्या इति मन्येरिति भावः ।

अथोल्लास्य कुरुनेतान्हरिर्मात्स्यपुराद्यौ ।

मन्दारप्रमुखान्कल्पान्वसन्त इव नन्दनात् ॥ ७४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते सप्तमः स्तवकः ।

अथेति । अथ विराटोपचारानन्तरं हरिः श्रीकृष्णः एतान् कुरुन् युधिष्ठि-
रादीन् उल्लास्य संतोषयित्वा मात्स्यपुरात् । मन्दारप्रमुखान् कल्पान् सुरवृक्षान्
उल्लास्य किसलयकुसुमादिभिः प्रकाशयित्वा वसन्तः माधवः नन्दनादिव । ययौ
प्रस्थितवान् । पूर्णोपमालंकारः ॥ ७४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने सप्तमः स्तवकः ।

पाठा०—१ 'वृक्षान्'.

टिप्प०—१ यथा वसन्तो मन्दारप्रमुखान् कल्पान् च कल्पवृक्षान्विकसितान्कल्पा

अष्टमः स्तवकः

तावत्पाण्डुसुतेन कौतुकवता कर्तुं प्रकोष्ठाङ्गणे
ज्यामेकां युधि नर्तकीं भुजभुवि स्थासुं चिरस्यापराम् ।
आहूताः क्षितिपा विराटनगरीं सैन्यद्विपैरुन्मदैः
प्रावृद्धासरसंचया इव घनैः प्रापुर्महाद्रेस्तटीम् ॥ १ ॥
सेनानां यावतीः पार्थो युद्धायाक्षौहिणीर्दधौ ।
धार्तराष्ट्रश्चतसृभिस्तावतीरधिकाः पुनः ॥ २ ॥

उक्ताध्ववृत्तान्तमुवाच शल्यं पार्थस्ततो भानुसुतस्य युद्धे ।
आक्षेपवाचा हृदयं वितक्षन्नन्वर्थतामाचर मातुलेति ॥ ३ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं प्रकोष्ठस्य कूर्पराधोभागस्य अङ्कणे अग्रभागे,
हस्त इति यावत् । 'प्रकोष्ठः कूर्पराधः' इत्यमरः । कूर्परो बाहुमध्यग्रन्थिः ।
एकां ज्यां क्षिप्रिणीं युधि युद्धे नर्तकीं चञ्चलाम्, आकर्षणविमोचनाभ्यामिति
भावः । कर्तुं अपरां अन्य्यां ज्यां भुवम् । 'ज्या मौर्वीमातृभूमिषु' इत्युभयत्रापि
विश्वः । भुजभुवि बाहुदेशे स्थासुं स्थिरतरां कर्तुं च कौतुकवता कुतूहलवता
पाण्डोः सुतेन धर्मराजेन आहूताः चारसचिवादिद्वारा आकारिताः क्षितिपाः
राजानस्तत्तद्देश्या उन्मदैः सैन्यद्विपैः सैन्यगजैः उपलक्षिताः विराटनगरीं
प्रावृद्धासराणां वार्षिकदिनानां संचयाः समूहाः घनैः सेवैरुपलक्षिताः महाद्रेस्तटीं
तदमिव प्रापुः । उपमालंकारः । यत्तु—अत्र 'प्रकोष्ठाङ्गणे' इत्यत्र 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे'
इति नृसिंहेन कोशलेखनम्,—तदबोधात् । यतः 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुख्या
तु बद्धया । सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥' इत्यादिना विस्तृतकरे
प्रकोष्ठे हस्तः, बद्धया मुख्या तु स हस्तः रत्निः, निष्कनिष्ठेन मुष्टिना अरत्निरिति
मानविशेषनिर्णययैव तत्र प्रकोष्ठग्रहणात् तदर्थनिर्णयस्त्वस्मिन्निति एवेति स्पष्टं
कोशार्थकोविदानामित्यलमसदावेशेन । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

सेनानामिति । पार्थः धर्मराजः युद्धाय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थ—'
(पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । यावतीः सेनानां अक्षौहिणीः, यत्संख्या-
काक्षौहिणीः सेना इत्यर्थः । दधौ संगृहीतवान् । चतसृभिरधिकास्तावतीः सप्त,
सेनानामक्षौहिणीस्तु एकादशेत्यर्थः । धार्तराष्ट्रः दुर्योधनः दधौ । अत्र धर्म-
राजाक्षौहिणीनां सप्तत्वं प्रसिद्धा ग्राह्यमिति न न्यूनपदत्वदोषः ॥ २ ॥

उक्तेति । ततः उभयोः सेनासंग्रहानन्तरं पार्थः धर्मराजः उक्तः अध्वनि

पाठा०—१ 'प्रकोष्ठाङ्गणे'.

टिप्प०—१ युधिष्ठिरस्य मित्रनृपसेनानां सप्ताक्षौहिण्यो मिलिताः; दुर्योधनस्य तु
एकादशाक्षौहिण्यो मिलिता इत्याशयः ।

अथ भागिनेयेषु वत्सलतया सत्यसंगरस्तथेति प्रतिश्रुत्य—

मद्राय तव मां विद्धि निद्रामुचमिति ब्रुवन् ।

मद्राधिपो ययौ पार्थात्स द्राग्दुर्योधनान्तिकम् ॥ ४ ॥

तदनन्तरम्,—

साहाय्य युद्धे सरसीरुहाक्षं वरीतुकामस्य बलारिसूनुः ।

अजातशत्रोरवतंसयन्गां तुङ्गध्वजां द्वारवतीमयासीत् ॥ ५ ॥

वृत्तान्तः उपचारपरितुष्टेन स्वेन दुर्योधनस्य साहाय्यकरणवरदानरूपः येन तथोक्तं शल्यं प्रति हे मातुल मातुसोदर ! त्वं आसमन्तात् क्षेपः निन्दा यस्यास्तया वाचा, निन्दाप्रतिपादकवाक्येनेत्यर्थः । 'क्षेपो विलम्बे निन्दायाम्' इति विश्वः । युद्धे कर्णार्जुनयुद्धसमये भानुसुतस्य कर्णस्य हृदयं मनः वक्षश्च वितक्षन् छिन्दन् सन् अन्वर्थतां शल्य इति सार्थकनामकत्वं आचर कुरुष्व । 'आत्मनः' इति शेषः । चरतेः प्रार्थनायां लोट् । 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना' इत्यायुधविशेषपर्यायेष्वमरः । इत्युक्तप्रकारेण उवाच । प्रतिज्ञातदुर्योधनसाहाय्यस्य शल्यस्य प्रतिज्ञाभङ्गभयेन तावन्मात्रं तमयाचतेत्यर्थः । महतामात्मविपत्तावपि पुरे भङ्गात्संरक्षणीया एवेति भावः । यत्तु—'मा नास्ति तुला त्वार्जुनेन साम्यं यस्य' इति व्युत्पत्तिसिद्धामन्वर्थतां आचरेत्यन्वर्थत्वं मातुलसंज्ञाया एवाह नृसिंहः,—तन्नः आयुधसाध्यतक्षणबोधकस्य वितक्षन्निति पदस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेः । परंतु मा तुला इतीति तन्नेण च्छेदमाश्रित्य 'हे कर्ण ! तव अर्जुनेन तुला साम्यं मा नास्ति' इत्युक्तप्रकारया आक्षेपवाचेति योजयितुं शक्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

अथेति । अथेत्याद्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

मद्रायेति । अथ युधिष्ठिरप्रार्थनानन्तरं सत्यः संगरः प्रतिज्ञा यस्य स तथोक्तोऽपीत्यपि प्रयुक्तोऽपि 'कमपराधलवं मयि पश्यसि' (विक्रमो ० ४।२९) इत्यादाविव योज्यः । मद्राधिपः शल्यः भागिन्या अपत्येषु भागिनेयेषु धर्मराजादिषु वत्सलतया प्रेम्णा तथा सूर्यसुतस्य हृदयमाक्षेपवाचा तक्षिष्यामीति अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य । 'प्रतिश्रुत्य' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः । हे पार्थ ! तव मद्राय मां निद्रां मुञ्चतीति तथोक्तं प्रवणं विद्धि जानीहि इति ब्रुवन् सन् पार्थात् धर्मराजात् दुर्योधनस्य अन्तिकं समीपं प्रति द्राक् सत्वरं ययौ गतवान् । लाटानुप्रासालंकारः ॥ ४ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

साहाय्येति । तदनन्तरं शल्यगमनानन्तरं बलारेः इन्द्रस्य सूनुः अर्जुनः सरसीरुहाक्षं श्रीकृष्णं युद्धे साहाय्य परितुं कामो यस्य तस्य अजातशत्रोः धर्मराजस्य गां वाचं उक्तार्थिकां अवतंसयन् शिरसि कुर्वन् सन् तुङ्गानि उन्नतानि ध्वजानि यस्यां तां द्वारवतीं द्वारकानगरं प्रति अयासीत् प्राप । यातेः कर्तरि लुङ् । 'वरीतुकामो बलवैरिसूनुः' इत्यर्जुनविशेषणतया पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

पाठा०—१ 'भागिनेयवत्सलतया', २ 'ततः', ३ 'कामो बलवैरिसूनुः'.

तत्र चिरदृष्टस्य कुरुकुञ्जरस्य कुञ्जरकुमारकोमलचक्रमविलासस्य
तस्य विलोकनाय वीथीषु जनाः संघीवभूवुः ।

हेतुं सुभद्राहरणे तदीयां यतित्वशुद्धिं हृदि कुर्वतीनाम् ।

गवाक्षमार्गैः कृतवीक्षणानां स्त्रीणां मुखेन्दोः स्मितचन्द्रिकाभूत् ६
दौवारिकैस्तत्र स दत्तमार्गो निद्रायमाणस्य निकेतमध्ये ।

शौरेरुपायाचरणोपधानं तत्स्यन्दिसिन्धुच्युतकूर्मशोभम् ॥ ७ ॥

यस्याधिमौलिसविधे प्रथमं समेत्य

तिष्ठन्कुरुद्वहसुतो युधि साह्यमर्थी ।

रेजे परीक्षितुमिवोत्सुकतां दधान-

स्तत्कुन्तले निजमनस्यपि वक्रिमाणम् ॥ ८ ॥

तत्रेति । तत्र द्वारकायां कुञ्जरकुमारस्य करिकलभस्येव कोमलः सुकुमारः
चक्रमविलासः गमनविलासः यस्य तथोक्तस्य चिरात् दृष्टस्य अत एव तस्य कुरुकुञ्ज-
रस्य अर्जुनस्य विलोकनाय, तं विलोकितुमित्यर्थः । जनाः वीथीषु संघीवभूवुः ॥

हेतुमिति । सुभद्राया हरणे हेतुं तस्य अर्जुनस्य इमां तदीयां यतित्वस्य
शुद्धिं नैर्मल्यम्, विपरीतलक्षणया कपटयतित्वमित्यर्थः । हृदि मनसि कुर्वतीनां
आलोचयन्तीनां अत एव गवाक्षाणां मार्गैः रन्ध्रमार्गैः कृतं वीक्षणं अर्जुनदर्शनं
याभिस्तासां स्त्रीणां द्वारकाङ्गनानां मुखस्यैव इन्दोः चन्द्रस्य स्मितमेव चन्द्रिका
अभूत्, 'अयमेव स कपटसंन्यासी सुभद्रामपहृतवान्' इति स्मरणना वभूवु-
रित्यर्थः । अत्रार्जुनकपटसंन्यासचिन्तन-तदवलोकनयोः विशेषणगत्या हसनहेतुत्वाद-
नेकपदार्थहेतुककान्यलिङ्गस्य परम्परितरूपकेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ६ ॥

दौवारिकैरिति । तत्र तदानीं दौवारिकैः द्वारपालैः दत्तमार्गैः, अन्तःप्रविष्ट
इत्यर्थः । सोऽर्जुनः । निकेतस्य शयनगृहस्य मध्ये निद्रायमाणस्य स्वपतः शौरेः
कृष्णस्य संबन्धि तस्मात् कृष्णचरणात् स्यन्दिन्याः प्रवहन्त्याः सिन्धोः गङ्गायाः
च्युतस्य गलितस्य कूर्मस्येव शोभा यस्य तत्तथोक्तं तमिव स्थितमित्युल्लेखा ।
चरणस्य उपधानं उपबर्हं वर्तुलमुपायात् तत्समीपं प्राप्तवान् ॥ ७ ॥

यस्येति । युधि युद्धे साह्यं सहायतां अर्थी याचिष्यमाणः । 'अकेनोर्भविष्य-
दाधमर्णयोः' (पा. २।३।७०) इति कृद्योगे षष्ठीप्रतिषेधः । अत एव प्रथमं अर्जुना-
त्पूर्वमेव समेत्य आगत्य यस्य शौरेः मौलेः शिरसः सविधे समीपे अधिमौलिसविधम् ।
विभक्त्यर्थेऽन्ययीभावः । तिष्ठन् वर्तमानः कुरुद्वहस्य धृतराष्ट्रस्य सुतः दुर्योधनः निजे
मनसि तस्य शौरेः कुन्तले कचेऽपि द्वयोः वक्रिमाणं कौटिल्यम्, तत्तारतम्यमिति
यावत् । परीक्षितुं उत्सुकतां औत्सुक्यं दधान इवेत्युल्लेखा । रेजे बभौ ॥ ८ ॥

पाठा०—१ 'चिरदृष्टस्य कुञ्जरकुमार'. २ 'वीथीवीथीषु'; 'वीथीषु वीथीषु'.
३ 'बुद्धिम्'. ४ 'तद्रम'.

निमीलनालिङ्गितनेत्रयुग्मो निष्पन्ददेहो नितरां वभौ यः ।

• स्वध्यानशैलीसुखमास्थितानां तपस्विनां सङ्घमिवानुकुर्वन् ॥ ९ ॥

देवीकुचाद्विरुचे घुसृणेन क्लृप्तः

सक्तः कपोलफलके मकरो यदीये ।

स्वाङ्गध्वजारिर्जयिने विजयाय सिद्धिं

विश्राणयेति निगदन्निव कर्णमूले ॥ १० ॥

पाश्चात्यपाथोनिधिपार्श्वभागे सम्पूर्य कुक्षिं सलिलस्य पूरैः ।

सैजातियूथाच्युतिमाश्रितस्य क्रमं दधौ यो घनशावकस्य ॥ ११ ॥

ततः प्रबुद्धेन तेन देवेन तयोः क्रमेण प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्यां

निमीलनेति । निमीलनेन निमिषेण आलिङ्गितं संगतं नेत्रयोर्युग्मं यस्य तथोक्तः निष्पन्दः निश्चलः देहः यस्य सः यः शौरिः स्वस्य आत्मनः ध्यानशैल्या विगलितवेद्यान्तरमैक्यानुसंधानेन यत्सुखं ब्रह्मानन्दः तदास्थितानां प्राप्तवतां तपस्विनां योगिनां सङ्घं अनुकुर्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा । नितरां वभौ रेजे ॥ ९ ॥

देवीति । देव्या रुक्मिण्याः । कुचात् यस्य शौरैः संबन्धिनि यदीये कपोलः फलक इव तस्मिन् सक्तः चुम्बनसमये लम्पः घुसृणेन कुङ्कुमेन क्लृप्तः लिखितः मकरः मकराकृतिः रेखा स्वं अङ्कः यस्मिन् तादृशं ध्वजं यस्य तस्य मन्मथस्य अरैः शंभोः जयिने विजयाय अर्जुनाय सिद्धिं काङ्क्षितार्थसाफल्यं विश्राणय ददस्व इति कर्णमूले निगदन् विज्ञापयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । विरुचे रराज । 'मीन-ध्वज-' इति पाठः प्रकृतमकरे विज्ञापनोत्प्रेक्षया असंगतार्थकत्वादुपेक्ष्यः । 'मीन-केतन' इत्यत्र मत्स्यजातित्वान्मकर एव मीन इत्यमरख्याख्यानात् । कथंचित्संग-मनेऽपि पर्यायभङ्गाख्यदोषापत्तिरिति ॥ १० ॥

पाश्चात्येति । यः शौरिः पश्चाद्भवः पाश्चात्यः पश्चिमः पाथोनिधिः समुद्रः तस्य पार्श्वभागे सलिलस्य पूरैः प्रवाहैः कुक्षिं संपूर्य सजातीनां सकुल्यानां मेघानां यूथात् वृन्दात् च्युतिं अंशं आश्रितस्य प्राप्तस्य घनशावकस्य मेघबालकस्य क्रमं रीतिं दधौ धृतवान् । अत्रान्यक्रमस्य अन्यत्रासंभवेन तत्सदृशक्रमाक्षेपादसंभव-द्धर्मसंबन्धनिबन्धनो निदर्शनालंकारः । यस्येत्यादिश्लोकचतुष्टये यच्छब्दस्तस्य 'शौरैः' इति पूर्वश्लोकेऽन्वेतीति ध्येयम् ॥ ११ ॥

तत इति । ततः दुर्योधनार्जुनागमनानन्तरं प्रबुद्धेन तेन देवेन कृष्णेन तयोः दुर्योधनस्य अर्जुनस्य च द्वयोः क्रमेण प्रथमं अभ्यागमनेन प्रथमं दर्शने च

पाठा०—१ 'मीनध्वजा'. २ 'जयिनः'. ३ 'सज्जाति'. ४ 'तयोः प्रथमाभ्या-गम'. ५ 'प्रथमागमन'.

टिप्प०—१ अनेन कृष्णो गाढनिद्रां प्राप्त इति स्पष्टं व्यज्यते ।

कृत्यसाम्यं हृदि कृत्य रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां नवकोटिसंख्यावतां गोपकुमाराणां कदम्बेन केनचिदंशेन केवलसंनिधानेन स्वेनापि केनचिदंशेन परिपूरितघनमनोरथौ सुयोधनधनंजयौ स्वावासकटकभुवमासेदतुः ॥

सेनागजेन्द्रमदसौरभवीचिवेग-

निर्धूतगोग्रहणसंयुगपूतिगन्धम् ।

संवीक्ष्य मत्स्यवसुधेन्द्रपुरोपकण्ठं

शौरिश्च शक्रतनयश्च ननन्दतुस्तौ ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा निवृत्य वदतो युधि पाण्डवाना-

मुत्साहमुग्रमथ संजयतो निशम्य ।

वातैर्विनापि मणिसौधतले निवासं

कुर्वन्नकम्पत भृशं कुरुवंशकेतुः ॥ १३ ॥

द्वाभ्यां हेतुभ्यां कृत्ये साह्यकरणे विषये साम्यं तौल्यं हृदि कृत्य, मनसि निश्चित्येत्यर्थः । रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां धृतायुधानां नवकोटिरूपा संख्या पृथामस्तीति तद्वतां गोपकुमाराणां नारायणगोपालाख्यानां कदम्बेन वृन्देन, तदात्मकेनेत्यर्थः; एवमग्रेऽपि । केनचिदंशेन एकेन भागेन केवलं निरायुधं यथा तथा संनिधानेन समीपे वर्तमानेन स्वेनापि केनचिदंशेन च परिपूरितः घनमनोरथः साह्यकरणरूपः ययोस्तौ सुयोधनधनंजयौ दुर्योधनार्जुनौ स्वस्य स्वस्य च आवासं निवासभूतां कटकभुवं हास्तिनपुरप्रदेशं मात्स्यपुरप्रदेशं च आसेदतुः प्राप्तवन्तौ ॥

सेनेति । शौरिः कृष्णश्च शक्रतनयः अर्जुनश्च तौ सेनासु धर्मराजसहायार्थमागतेषु सैन्येषु गजेन्द्राणां मदस्य दानजलस्य सौरभवीचिभिः परिमलपरम्परभिः वेगेन निर्धूतः निरस्तः गोग्रहणे संयुगस्य गोग्रहणनिमित्तयुद्धस्य संबन्धी पूतिगन्धः दुर्गन्धः हतकरितुरगरथिकपदातिकलेवरजन्यः यस्मिन् तथोक्तं मत्स्यवसुधेन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठं समीपदेशं सम्यक् वीक्ष्य ननन्दतुः । अत्र तादृक्पुरोपकण्ठदर्शनस्य विशेषणगत्या आनन्दहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम् ॥ १२ ॥

दृष्ट्वेति । अथ कृष्णार्जुनागमनानन्तरं दृष्ट्वा पाण्डवान् विलोक्य निवृत्य पुनरागत्य वदतः कथयतः संजयतः संजयात् । पाण्डवतत्त्वजिज्ञासया प्रेषितादिति शेषः । युधि युद्धे विषये पाण्डवानां धर्मराजादीनां संबन्धिनं उग्रं भयंकरं उत्साहं वीररसं निशम्य श्रुत्वा कुरुवंशस्य केतुरिव केतुः, तद्वत्प्रख्यापक इत्यर्थः । धृतराष्ट्रः कुरुणां संबन्धी वंशकेतुः वेणुकाण्डबद्धध्वज इत्यपि । मणिमये सौधतले निवासं

पाठा०—१ 'रणाङ्गणे'. २ 'पूरितमनोरथौ'.

टिप्प०—१ द्वारकायाः सकाशादागतौ कृष्णार्जुनौ युद्धोद्युक्तसेनां वीक्ष्य ननन्द-
तुरिति भावः ।

पाण्डोः सुताय वसुधां प्रविभज्य दित्सोः

प्रज्ञादृशो रहसि सान्त्वपथोपदिष्टम् ।

दुर्योधनस्तु वचनं न चकार कर्णे

कर्णे स्वमेव वचनं मधुरं चकार ॥ १४ ॥

तदनु दिने दिने समुपचीयमाननानाविधनरपतिकुलचतुरङ्गवल-
कलकलानप्यभिभवद्भिः कङ्काकाकसालावृकजम्बुकरटितैः कटूकृतनि-
कटयोः कुरुविराटपुटभेदनयोः कतिपयदिनैरेव पञ्च खलु वीराः कौरै-
वसाम्राज्यलक्ष्मीमभिवीक्ष्य स्थातुमवशिष्येरन्निति किंवदन्त्यां क्षिति-
पतिः क्षीणधैर्यो दीनाक्षरेण सहोदरसमक्षं सैरसीरुहाक्षमेवमाचक्षे,—

कुर्वन्नपि सन् वातैर्विनापि वायुभिर्विनापि भृशं अकम्पत कम्पितवान् । अत्र
पुत्रविपत्तिभयकृतस्य धृतराष्ट्रकम्पस्य तत्सूचकौत्पातिकध्वजकम्पस्य च द्वयोः
प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतास्पदः श्लेषालंकारः । तद्वहिरवस्थानशीतमास्तधूननरूपकार-
णाभावेऽपि कम्पनरूपकार्योदयवर्णनाद्विभावनालंकारश्च द्वयोरभिन्नपदबोध्यत्वा-
देकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १३ ॥

पाण्डोरिति । पाण्डोः सुताय धर्मराजाय वसुधां भूमिं प्रविभज्य अर्धांशं
विभागं कृत्वा दातुमिच्छोः दित्सोः प्रज्ञादृशः अन्धस्य धृतराष्ट्रस्य संबन्धि रहसि
सान्त्वपथेन साममार्गेण उपदिष्टं बोधितं वचनं तु दुर्योधनः कर्णे श्रोत्रे राधेये
च न चकार नाङ्गीकृतवान्, न श्रावितवांश्चेत्यर्थः । किंतु स्वं स्वीयं मधुरं
वचनमेव कर्णे चकार, धृतराष्ट्रोक्तं दूरीकृत्य कर्णेन दुर्मेच्छिणा सह दुरालोचनं
कृतवानित्यर्थः । 'परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम्'
इत्यभियुक्ता इति भावः ॥ १४ ॥

तदन्विति । तदनु दिने दिने समुपचीयमानानाम्, आगत्य संघीभवतामित्यर्थः ।
नानाविधानां क्षत्रिय-म्लेच्छ-किरातादिजातीनां नरपतीनां राज्ञां कुलस्य वृन्दस्य
यानि चतुरङ्गाणि बलानि करितुरगरथिकपदारूपाणि तेषां कलकलान् कोलाहल-
रवानपि अभिभवद्भिः आच्छादयद्भिः कङ्कानां गृध्राणां काकानां सालावृकाणां
शुनां जम्बुकानां शृगालानां रटितैः दुर्घोषैः । 'सालावृकाः कपिक्रोष्टृश्चानः' इत्य-
मरः । कुरुपुटभेदने हांस्तिनपुरे विराटपुटभेदने मत्स्यपुरे च द्वयोः कटूकृताः कर्ण-

पाठा०—१ 'जम्बुककदम्बकरटितैः'. २ 'कतिपयैः'. ३ 'पौरव'. ४ 'किंव-
दन्त्यां प्रवहन्त्यां सत्याम्'. ५ 'दीनाक्षरः'. ६ 'सरोरुहाक्षमेवं व्याचक्षे'.

टिप्प०—१ उग्रयुद्धोद्योगं श्रुत्वा शुधिष्ठिरः स्वपुत्रादिमरणभयेन भृशमकम्पतेति
भावः । २ वंशध्वजस्तु वातेन कम्पते, अयं तु वातं विना गृहमध्यगतोऽप्यकम्पतेत्याक्षर्यं,
वातकारणं विनापि कम्पकार्यकथनाद्विभावनालंकार इत्यन्ये । ३ धृतराष्ट्रस्य वचना-
नुसरणं न चकार, किंतु स्वमनोभिलषितं चकारेत्याशयः ।

एतावतो बन्धुजनानिहत्य किं लब्धया कृष्ण ! भुवान्या मे ।
 सकन्दमूलानि सनिर्झराणि न किं ममाद्यापि वनानि तानि ॥ १५ ॥
 संतापकाले सति सर्वमम्भः पतत्यधस्तादिति हि प्रसिद्धिः ।
 जिह्वां विहायाद्य जलं मुहुर्मे दृष्टिं समारोहति चित्रमेतत् ॥ १६ ॥
 गलत्समीरैर्गजकर्णतालैर्नटत्पटेभ्यो नगरध्वजेभ्यः ।
 तनूरिदानीं मम तान्तकान्तिराकम्पनाम्नायमसावधीते ॥ १७ ॥

कठोरीभूताः निकटाः । समीपदिशाः ययोस्तथोक्तयोः सतोः । कतिपयैः स्वल्पसंख्यै-
 रेव दिनैः, न तु पक्षमासादिभिरित्यर्थः । पञ्चवीराः धर्मराजादयः । कुरुणामिमां
 कौरवीं साम्राज्यलक्ष्मीं अभिवीक्ष्य स्थातुमवशिष्येरन् खलु, ततोऽन्ये सर्वेऽपि
 वीरा नक्ष्यन्तीत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारायां किंवदन्त्यां लोकप्रवादे । 'किंवदन्ती जन-
 श्रुतिः' इत्यमरः । प्रवहन्त्यां सर्वत्र वर्धमानायां सत्यां क्षीणं धैर्यं यस्य तथोक्तः
 क्षितिपतिः धर्मराजः सहोदराणां भीमादीनां समक्षं तेषु शृण्वत्सु सस्त्विति
 यावत् । दीनेन दुःखगद्गदेन अक्षरेण वाक्येन उपलक्षितः । सरसीरुहाक्षं श्रीकृष्णं
 प्रति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण आचक्षे उक्तवान् । चक्षेः कर्तरि लिट् ॥

एतावत इति । हे कृष्ण ! एतावतः इत्यत्संख्यान् बन्धुजनान् निहत्य रणे
 घातयित्वा लब्धया अनया भुवा, राज्येनेत्यर्थः । किं प्रयोजनम् ? न किमपी-
 त्यर्थः । सकन्दमूलानि सनिर्झराणि जलप्रवाहसहितानि । भोक्तुं पातुमिति क्रमेण
 शेषः । तानि पूर्वमुपितानि वनानि अरण्यानि अद्यापि मम न सन्ति किम् ?
 सन्त्येवेत्यर्थः । महतां स्वदुःखमेव परदुःखाच्छ्रेय इति भावः ॥ १५ ॥

संतापेति । सर्वं नानाविधमपि अम्भः जलं सम्यक् तपतीति संतापस्तस्य
 काले ग्रीष्मादौ वर्तमाने सति अधस्तात् पतति इति हि इत्येव प्रसिद्धिः, न
 तूर्ध्वमित्यर्थः । अद्य प्रकृते तु तस्मिन् सत्यपि जलं जिह्वां विहाय त्यक्त्वा मे मम
 दृष्टिं ऊर्ध्वं स्थितां मुहुः, नतु सकृदित्यर्थः । समारोहतीति यत् तदेतत् चित्रम् ;
 बन्धुनाशमनुचिन्तयतः संतापेन झुग्यति जिह्वा बाष्पायते च दृष्टिरित्यर्थः ।
 अत्र जलाधोगमनकारणसंतापकालविरुद्धतदूर्ध्वगमनकार्योत्पत्तिवर्णनात् विरुद्ध-
 कार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रमेदालंकारः ॥ १६ ॥

गलदिति । हे कृष्ण ! इदानीं तान्तकान्तिः संतापात् ग्लानप्रभा मम असौ
 तनूः शरीरम् । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इति शरीरपर्यायेष्वमरः । गलन्तः प्रस-
 रन्तः समीरा वायवः येभ्यस्तैः गजानां कर्णाः तालाः व्यजनानीव तैः नटन्तः
 कम्पमानाः पटाः पताकाः येषां तेभ्यः नगरध्वजेभ्य आसमन्तात् कम्पनं वेपथु-

पाठा०—१ 'अधुना'. २ 'धर्मम्'.

टिप्प०—१ कन्दमूलफलाशनसहितेन वनवासेन मम सुखं यथा भवेत्, तथा बन्धु-
 वधासादितसाम्राज्योपभोगेन नैव भवेत्, किंतु महद्दुःखं स्यादित्यर्थः ।

आनन्दयित्रीमखिलस्य जन्तोरन्तःक्षमां स्वामपहाय मोहात् ।
 बन्धुप्रणाशाद्बहुदुःखदोग्ध्र्यै बहिःक्षमायै स्पृहयामि धिक्क्षाम् १८
 गतिर्न मेऽन्या गरुडध्वज ! त्वया विनाधुनास्या विपदो विधूतये ।
 वनानलार्चिर्वलयावृतिस्थितेर्वलाहकात्किं शरणं मृगीशिशोः ॥ १९ ॥
 बहुभिः किमिहापरैः प्रलापैर्बहिरन्तश्च वदामि तुल्यभावम् ।
 कुरुराधिप ! बन्धुभिर्मम स्वैः कुरु संधिं कुरुवंशभूतये त्वम् २०
 इति ब्रुवन्तं यदुनायकोऽब्रवीद्युधिष्ठिरं योगिविचिन्त्यवैभवः ।

मेव आम्नायं वेदं अधीयते अभ्यसति, तद्वदन्तं कम्पत इत्यर्थः । बन्धु-
 विपत्तिचिन्तनादिति भावः ॥ १७ ॥

आनन्दयित्रीमिति । हे कृष्ण ! अखिलस्य जन्तोः प्राणिमात्रस्य आनन्द-
 यित्रीं आनन्दं कुर्वन्तीं स्वां स्वीयां अन्तः मनसि क्षमां क्षान्तिगुणं मोहात्
 राज्यलोभकृतात् अज्ञानात् विहाय बन्धुप्रणाशाद्धेतोः बहुदुःखस्य दोग्ध्र्यै जन-
 यिन्त्यै बहिः बाह्यायै क्षमायै भूम्यै स्पृहयामि इच्छामि यतः ततो मां धिक्,
 निन्दोऽहमित्यर्थः । अत्र बन्धुनाशाङ्गीकारपूर्वकं राज्यकाङ्क्षावाक्यार्थेनात्मनिन्दन-
 समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

गतिरिति । हे गरुडध्वज ! अस्याः प्रकृतायाः मे मदीयायाः विपदः बन्धु-
 क्षयरूपायाः विधूतये निवारणाय त्वया विना त्वत्तोऽन्या गतिः अधुना नास्ति ।
 वनानलस्य दावाग्नेः अर्चिर्वलयेन ज्वालामण्डलेन आवृता वेष्टिता स्थितिः यस्य
 तस्य मृग्याः शिशुः तस्य बलाहकात् मेघात् विना । मेघं विहायेति ल्यब्लोपे
 पञ्चमी वा । शरणं रक्षकं किम् ? तदन्यन्नास्त्येवेत्यर्थः । अत्रोपमानोपमेयवाक्यार्-
 थयोः द्वयोरविद्यमानस्वरूपैकसामान्यकत्वात्प्रतिवस्तूपमालंकारः । 'वाक्ययो-
 रेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता' (कुव० ५१) इति लक्षणात् । वंशस्थवृत्तम् १९

बहुभिरिति । कुरुराः यादवविशेषाः तेषामधिपेति संबुद्धिः । हे कृष्ण ! बहुभिः
 अपरैः अन्यैः प्रलापैः निरर्थकवचनैः इह इदानीं किं प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः ।
 बहिः बाह्ये अन्तः मनसि च शक्तौ व्यञ्जनायां चेति वा । तुल्यः अभिन्नः भावः
 अभिप्रायः यस्मिन्त्यथा भवति तथा वदामि कृत्यं कथयामि । कुरुवंशस्य भूतये
 श्रेयसे मम स्वैः स्वीयैः बन्धुभिः सह संधिं त्वं कुरु । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ २० ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण ब्रुवन्तं वदन्तं युधिष्ठिरं प्रति योगिभिः स्वात्मनि
 चित्तलयविद्धिः विचिन्त्यं ध्येयं वैभवं माहात्म्यं यस्य तथोक्तः यदुनायकः कृष्णः

पाठा०—१ 'भावः'.

टिप्प०—१ यथा कश्चिदन्यो गृहगतं समीचीनमपि पदार्थं त्यक्त्वा बहिर्गतं तुच्छ-
 पदार्थं समीकते तद्वन्नखिलानन्ददात्रीमन्तःक्षमां विहाय बहिर्गतां पृथ्वीमादातुमभिला-
 पिणं मां धिनिति भावः । २ यथैतादृशस्य मृगीशिशोर्मेघ एव रक्षकस्तथा त्वं मम रक्षक
 इत्याशयः ।

महीपते ! यद्भवता समीरितं महात्मनां युक्तमिदं भवादृशम् २१
सरिदात्मजशासितोऽपि सन्स दुरध्वं न जहाति कौरवः ।
इति चिन्तयतो ममाधुना हृदि सिद्धिः खलु संशयेशया ॥ २२ ॥

प्रयते तथापि नृप ! संधिलब्धये

प्रयतेन्द्रियैर्भुवि पणायितस्य ते ।

फलति क्वचिन्न फलति क्वचित्क्रिया

प्रविधातुरेष नहि दोषशीकरः ॥ २३ ॥

इत्थं निगद्य मधुरस्मितमीक्षमाणो

भीमस्य वक्रमपि दारुकनीतमग्रे ।

हे महीपते युधिष्ठिर ! भवता यत्समीरितं कथितं इदं वचनं भवादृशां त्वत्तुल्यानां
महात्मनां युक्तं उचितमेव इत्यब्रवीत् । अत्र माहात्म्यस्य वंशश्रेयःप्रवणताभि-
प्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । एवं माहात्म्य-सम्यग्वचनयोः अनुरूपघटवर्णनात्
समालंकारश्च । द्वयोः संसृष्टिः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ २१ ॥

सरिदिति । किंतु, हे युधिष्ठिर ! स कौरवः दुर्योधनः सरिदात्मजेन भीष्मेण
शासितः सन्मार्गे प्रवर्तितोऽपि सन्न दुरध्वं असन्मार्गं न जहाति न त्यजति ।
इत्युक्तप्रकारेण अधुना चिन्तयतः संधिकार्यमालोचयतः मम हृदि मनसि सिद्धिः
संधिसफल्यं संशये 'भवेद्वा न भवेद्वा' इति संदेहे शेते वर्तते इति शया भवतीति
योज्यम् । अत्र कुरुपितामहभीष्मशासनलङ्घनवाक्यार्थस्य संधिसिद्धिसंशयास्पद-
त्वहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । वैतालीयवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रयत इति । तथापि, यद्यपि सिद्धिः संशयास्पदा तथापीत्यर्थः । हे
युधिष्ठिर ! प्रयतानि लोभमोहादिभ्यो गृहीतानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येषां तैः
महात्मभिः पणायितस्य संस्तुतस्य । 'इडितशस्तपनायितपणायितप्रणुतपनितप-
णितानि' इति स्तुतिपर्यायेष्वमरः । ते तव संघेः लब्धये लाभाय, दुर्योधनादिभिः
सहेति शेषः । प्रयते उद्युक्ते । क्रिया कार्योद्योगः क्वचित् कुत्रचित्कार्ये विषये
फलति सिद्धिं करोति, क्वचित् न फलति । एषः क्वचित्फलाभावः प्रविधातुः कार्य-
कर्तुः दोषस्य शीकरो लेशोऽपि नहि न भवत्येव । 'यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र
दोषः' (भट्ट. २।५) इति न्यायादिति भावः । अत्र उत्तरवाक्यार्थत्रयेण संशया-
स्पदसिद्धिमत्संधिप्रयत्नसमर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २३ ॥

इत्थमिति । आश्रितान् रक्षतीति रक्षिण्याः लीलायाः विलासस्य कूलंकषः
पारदृशा । तत्परिपूर्ण इति यावत् । हरिः श्रीकृष्णः इत्थं उक्तप्रकारेण निगद्य

पाठा०—१ 'सिद्धये'.

टिप्प०—१ अनेन स्वावतारस्य भूमिभारभूतदुष्टराजन्यसंहारकर्तृत्वात्स्वगमनेन
विग्रहवृद्धापि स्वस्य धर्मराजस्य च दोषाभावः सूचितः ।

आरुह्य रत्नरथमाश्रितरक्षलीला-

कूलंकपो हरिरगात्कुरुराजधानीम् ॥ २४ ॥

अवलोकयन्नथ पुरप्रतोलिकामनिमेषपौरजनतानिरन्तराम् ।

मृदुरानतेषु स दुरासदः परैर्यदुराज एष विदुरालयं ययौ ॥ २५ ॥

तमसां कुलानि सकलानि दर्शने

सति सद्य एव शमयन्महामहाः ।

स विवेश तत्र विदुरस्य मन्दिरं

चरमाद्रिकन्दरमभीशुमानिव ॥ २६ ॥

कंसवैरिणि समेयुषि गेहं क्षत्तुरातिशयिकं मदनुत्तम् ।

धर्मराजं प्रत्युक्त्वा भीमस्य वक्त्रं मुखमपि मधुरं सुकुमारं स्मितं यस्मिंस्तत्तथा ईक्षमाणः सन् । अत्र दरहासो भीमस्यानभिमतः संधिरिति सूचयति । अथ अग्रे दाहक्रेण सारथिना नीतं प्रापितं रत्नमयं रथं आरुह्य कुरुराजधानीं हास्तिनपुरं अगात् प्राप्तवान् ॥ २४ ॥

अवलोकयन्निति । अथ हास्तिनपुरप्राप्त्यनन्तरं आनतेषु प्रणतेषु विषये मृदुः कृपाद्रैः परैः आनतेभ्योऽन्यैः शत्रुभिर्वा दुरासदः प्राप्तुमशक्यः स एष यदुराजः श्रीकृष्णः अनिमेषया कृष्णावलोकनार्थं निर्निमेषनेत्रया पौरजनतया पुरवासिजनसमूहेन निरन्तरां संबन्धां पुरः हास्तिनपुरस्य प्रतोलिकां रथ्यां अवलोकयन् सन् विदुरस्यालयं गृहं प्रति ययौ गच्छति स्म । लाटानुप्रासालंकारः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

तमसामिति । महत् लोकोत्तरं महः तेजः यस्य तथोक्तः । अत एव सः कृष्णः दर्शने सति सद्य एव सकलानि तमसां पापानां अन्धकाराणां च कुलानि वृन्दानि । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानावधे शोके गुणान्तरे' इति विश्वः । शमयन् नाशयन् सन् । तत्र हास्तिनपुरे विदुरस्य मन्दिरं गृहं अभीशुमान् सूर्यः चरमाद्रेः अस्तशैलस्य कन्दरं दरीमिव विवेश प्रविष्टवान् । अत्र कृष्ण-सूर्ययोः प्रवेशेनौपम्यस्य गम्यत्वाकेवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेदः । 'अंशुमानपि' इति पाठेऽप्युक्त एवालंकारः । परंतु वाक्यभेदमात्रम् ॥ २६ ॥

कंसेति । कंसस्य वैरिणि कृष्णे गेहं गृहं प्रति समेयुषि प्राप्तवति सति अतिशयात् सर्वोत्कर्षाज्जातं आतिशयिकं क्षत्तुः विदुरस्य मदस्य संतोषस्य नृत्तं नाट्यम् ।

पाठा०—१ 'तमसां कुलानि'. २ 'अभीपुमानपि'. ३ 'आतिशयितं मदनुत्तम्'.

टिप्प०—१ चार्तराष्ट्रशतद्वजनस्य स्वयम्प्रतिज्ञातत्वाद्भगवदवतारस्य दुष्टनिग्राहकत्वाच्चोभयसिद्धिर्विग्रहाधीनत्वात्साम्ना कथं सेत्स्यतीति भीममुखस्यस्मिताविर्भावेन बोलते ।

२ श्रीकृष्णः सूर्योस्तसमये विदुरगृहं जगामेत्याशयः । Digitized by S3 Foundation USA

संक्षिपां गमयति स पुरारेः सांध्यताण्डवविधेरवलम्बम् ॥ २७ ॥

विरतेरुचितं विशुद्धमहो

विधिमाधाय पितृष्वसुः सकाशे ।

वसतोऽस्य निशैव सा समाप्ता

वसुदेवात्मशुभः कथा न तास्ताः ॥ २८ ॥^३

अथ विरतायां निशीथिन्यामिव पृथाकथायां दीनद्युतिषु तारका-
कलापेष्विव प्रदीपेषु विजृम्भितेषु शकुन्तिभिरिव बन्दिभिः कलकलेषु
विकसितेषु नलिनेष्विव नयनेषु चञ्चरीकेष्विव पौरजनेषु उत्पलादिव
राजमन्दिरान्महोत्पलं प्रतीव विदुरमन्दिरमागतेषु विरोचन इव कमल-
लोचनः प्राचीनगिर्यङ्कादिव पर्यङ्कादुत्तमौ ।

वृद्धिरिति यावत् । 'मदो रेतसि दर्पे च हर्षद्विरददानयोः' इति विश्वः । पुरारेः
शंभोः संबन्धिनः संध्यायां भवस्य सांध्यस्य ताण्डवविधेः नाट्यक्रियायाः अवलम्बं
गर्वं संक्षिपां संक्षेपं गमयति स प्रापयामास, आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यर्थः ।
'गतिबुद्धिः' (पा. १।४।५२) इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् । उपमालंकारः । 'तस्य
मुष्णाति सौभाग्यम्' इत्यादौ दण्डिना तदभिधानादिति । स्वागतावृत्तम् ॥ २७ ॥

विरतेरिति । अहो विरतेः सायंकालस्य उचितं करणीयं विशुद्धं पावनं
विधिं कर्म संध्यावन्दनादिकं आधाय कृत्वा पितृष्वसुः कुन्याः सकाशे संनिधौ
वसतः वर्तमानस्य अस्य वसुदेवात्मशुभः कृष्णस्य सा निशा प्रवेशरात्रिरेव समाप्ता
विरताऽभूत् । तास्ताः कथास्तु त्रिदशकवार्षिक्यः न समाप्ता अभूवन्, 'तयोः'
इति शेषः; कृष्णकुन्योरित्यर्थः । चिराद्दृष्टयोरिष्टजनयोः स प्रेमसंलापः स्वर्गाद-
प्यतिशेत् इति भावः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ २८ ॥

अथेति । अथ निशीथिन्यां रात्राविव पृथाकथायां कुन्तीसंलापे विरतायां
समाप्तायां सत्याम् । द्वयोरपि समाप्तयोः सत्योरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । 'पृथासुत-
कथायाम्' इति पाठे पाण्डवसंबन्धिकथायामित्यर्थः, कृष्णकथ्यमानायामिति शेषः ।
तारकाणां नक्षत्राणां कलापेषु समूहेष्विव प्रदीपेषु दीपेषु दीना म्लाना द्युतिः शोभा
येषां तथोक्तेषु सत्सु । शकुन्तिभिः पक्षिभिरिव बन्दिभिः स्तुतिपाठकैः कलकलेषु
कोलाहलरवेषु विजृम्भितेषु प्रकटितेषु सत्सु । नलिनेषु पद्मेष्विव नयनेषु लोक-
लोचनेषु विकसितेषु सत्सु । चञ्चरीकेषु मृङ्गेष्विव पौरेषु जनेषु । उत्पलात् कुवल-

पाठा०—१ 'संक्षयं'. २ 'समाप्नोत्'. ३ 'तदसु निखिल-'. ४ 'विगतायां
रजन्यामिव पृथासुतकाम्'. ५ 'जृम्भितेषु'. ६ 'उत्पलादिव महोत्पलं राजनगरा-
द्विदुरमन्दिरमागतेषु चञ्चरीकेष्विव सारिकेषु विरोचन इव कमलविलोचनः प्राचीन
गिरेरिव पर्यङ्कात्'.

समाप्य संध्यौपयिकं स कृत्यं समापयिष्यन्नथ शार्ङ्गधन्वा ।
अलंकृताङ्गो विदुरस्य हस्तमालम्ब्य मन्दं निरगान्निकेतात् ॥२९॥

तदनु निखिलमहरारम्भकृत्यमवसाय्य बालातपेन बलाहक इव
घुसृणमसृणितेन पटीरपङ्केन चर्चितकलेवरः पङ्केरुहशङ्किनीभिरञ्जल-
लिखितराजहंसराजिभिरवकृष्यमाणेनेव । पीताम्बरभागेन परिचुम्बित-
प्रपदपल्लवो निजोदरान्तरानवकाशतया वैहिर्निर्गतैर्जगदण्डशिशुभिरिव
मुक्ताफलैः प्रत्युप्तमेखलामुखभागो वर्षाहेमन्तसमययोरप्यविनश्वरं लक्ष्मी-

यादिव राजमन्दिरात् राज्ञः धृतराष्ट्रस्य मन्दिरात् महोत्पलं कमलं प्रतीव विदुरस्य
मन्दिरं प्रति आगतेषु सत्सु विरोचनः सूर्य इव कमललोचनः श्रीकृष्णः प्राचीन-
गिरेः उदयशैलस्य अङ्गात् तटादिव पर्यङ्गात् शयनात् उत्तस्थौ उथितवान् ।
अत्र पृथाकथानिशीथिनीद्विकादीनां प्रकृतानामेव विरत्यादिना धर्मेणौपम्यस्य
गम्यत्वात्केवलप्रकृतगोचराणां तुल्ययोगितानां संसृष्टिः ॥

समाप्येति । अथ उत्थानानन्तरं अलंकृतानि निद्रावसरपर्यस्तवस्त्रभूषणा-
दीनां यथापूर्वमवस्थापनेन विभूषितानि अङ्गानि यस्य तथोक्तः स शार्ङ्गधन्वा
श्रीकृष्णः संध्यायां प्रातःकालिकायां औपयिकं युक्तं कृत्यं वन्दनादिकं समाप्य
कृत्वा संधेः कुरूणां पाण्डवैः सह संधानस्य औपयिकं कृत्यं धृतराष्ट्रादिभिः सह
आलोचनमपि समापयिष्यन् करिष्यमाणः सन् विदुरस्य हस्तं आलम्ब्य गृहीत्वा
निकेतात् शयनगृहात् मन्दं सविलासं यथा तथा निरगात् बहिरागतवान् ।
'तमसां कुलानि' इत्यादिश्लोकपञ्चकं गद्यमेकं च बहुषु मूलपुस्तकेषु संदर्भविरुद्ध-
क्रमं दृष्टं यथासंदर्भानुरोधं व्याख्यातमिति ध्येयम् ॥ २९ ॥

तदन्विति । तदनु शयननिर्गमनानन्तरं निखिलं अङ्गः वासरस्य आरम्भे
आदौ, प्रातःकाल इति यावत् । यत् कृत्यं स्नानसंध्यावन्दनादिकं तत् अवसाय्य
समाप्य बालातपेन बलाहकः मेघ इव घुसृणेन कुङ्कुमेन मसृणितेन मिश्रितेन
पटीरपङ्केन चन्दनेन चर्चितं लिप्तं कलेवरं देहः यस्य तथोक्तः । पङ्केरुहं अरुण-
कमलमिव शङ्कन्त इति शङ्किनीभिः अञ्जले अन्तभागे लिखिताभिः चित्रिताभिः
राजहंसानां राजिभिः पङ्क्तिभिः अवकृष्यमाणेन अधोनीयमानेनेव स्थितेन पीता-
म्बरस्य भागेन प्रान्तदेशेन परिचुम्बितं स्पृष्टं प्रपदं पादाग्रं पल्लवमिव यस्य
तथोक्तः । निजस्य उदरस्य कुक्षेः अन्तःमध्ये न विद्यते अवकाशः येषां तेषां भावः
तत्ता तथा हेतुना, असंख्येयत्वादिति भावः । बहिः निर्गतैः जगदण्डानां ब्रह्मा-
ण्डानां शिशुभिरिव स्थितैः मुक्ताफलैः प्रत्युप्तः संघटितः मेखलायाः काङ्क्षयाः
मुखभागः अग्रदेशः यस्य तथोक्तः, वर्षासमये च द्वयोरपि अविनश्वरं अक्षीण-
शोभमित्यर्थः, प्रभावादिति भावः । लक्ष्म्याः वक्षःस्थितायाः लीलाकमलं उप-

लीलाकमलमुपश्लोकि तु मागतेन दिनमणिबिम्बेनेव कौस्तुभेन देदीप्यमान-
भुजान्तरो दनुजपरिषदुत्पातरक्तपरिवेषणेव पद्मरागकेयूरेण परिमण्डित-
भुजदण्डो निर्गत्य सुयोधनदुर्वासिताया नगरभुवः स्पर्शनं परिहर्तुमिव
द्वारि सविनयमुपागतेन दारुकेण संयोजितमणिपादुकः किञ्चिदवनमित-
पूर्वकायेण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्बो गुरुकृपप्रमुखैर्ब्रह्मसंघैः
प्रतिपाद्यमानां जयाशिपं शिरसा प्रतिगृह्णानः कुशलप्रभ्रकोरकितमोदाभ्यां
कुरुराजदेवव्रताभ्यां सदनभिगमनाय संप्रार्थ्यमानैश्चिरतरावसरं प्रति-
पालयतामक्षौहिणीपतीनामञ्जलिर्कमलवनालिमवलोकनेन संभावयमानो
मुकुन्दो वन्दिवृन्दपरिपठ्यमानकंसादिविजयैर्विरुदावलिप्रबन्धबन्धुरेण

श्लोकि तु स्तोतुं आगतेन दिनमणेः सूर्यस्य बिम्बेनेव स्थितेन कौस्तुभेन रत्नेन
देदीप्यमानं भुजान्तरं वक्षः यस्य तथोक्तः । तदनुजपरिषदः राक्षसकुलस्य उत्पा-
तेन दुर्निमित्तेन रक्तपरिवेषणेव स्थितेन पद्मरागमयेन केयूरेण अङ्गदेन । 'उत्पा-
तालातचक्ररक्तपरिवेषाभ्यामिव केयूराभ्याम्' इति पाठान्तरम् । परिमण्डितौ अलं-
कृतौ भुजौ दण्डाविव यस्य तथोक्तः । निर्गत्य द्वारपर्यन्तमागत्य सुयोधनेन खलेन
दुर्वासितायाः निवासानर्हीकृतायाः नगरभुवः हास्तिनपुरभूमेः स्पर्शनं परिहर्तुमिव
द्वारि द्वार एव, नतु प्राङ्गण इत्यर्थः । सविनयं यथा तथा उपागतेन दारुकेण
संयोजिते संघटिते मणिमये पादुके यस्य तथोक्तः । किञ्चित् अवनमितः विनयात्
प्रह्वीकृतः पूर्वकायः येन तेन विदुरेण वितीर्यमाणः दीयमानः हस्तावलम्बः यस्य
तथोक्तः । गुरुः द्रोणः कृपश्च द्वौ प्रमुखौ प्रधानौ येषां तैः ब्रह्मसंघैः ब्राह्मणकुलैः
प्रतिपाद्यमानां क्रियमाणां जयाशिपं शिरसा प्रतिगृह्णानः शिरोवनतिपूर्वकं स्वी-
कुर्वाणः । कुशलप्रभैः कोरकितः संजातकोरकः, प्रवर्धित इति यावत् । मोदः
संतोषः ययोस्ताभ्यां कुरुराजदेवव्रताभ्यां धृतराष्ट्रभीष्माभ्याम् । यत्तु—'कुरुराजो
दुर्योधनः' इति—तत्र; 'सुयोधनादिभिश्चतुर्भिर्ध्यासितपूर्वम्', (५० ३३८) इत्युत्तर-
ग्रन्थेन संदर्भविरोधात् । सदनभिगमनाय निजगृहं प्रति आगन्तुमिति । 'तुमर्थाच्च
भाववचनात्' (पा. २।३।१५) इति चतुर्थी । सम्यक् प्रार्थ्यमानः चिरतरं अत्य-
न्तविलम्बेन अवसरं नमस्कारसमयं प्रतिपालयतां निरीक्षमाणानां अक्षौहिणी-
पतीनां अक्षौहिणीसंख्यसेनानायकानां अञ्जलीनामेव कमलवनानां आवलिं पङ्क्तिं
अवलोकनेन दर्शनेन सौरतेजःप्रसरणात्मकेन संभावयमानः बहुमन्यमानः मुकुन्दः
श्रीकृष्णः बन्दिनां स्तुतिपाठकानां वृन्देन परितः पठ्यमानैः कंसादीनां खलानां
विजयस्य संबन्धिभिः विरुदावलीभिः नाम प्रबन्धैः बन्धुरेण न्यासेन, शब्दायमा-

पाठा०—१ 'उपश्लोकयितुम्'. २ 'औत्पातिक'. ३ 'बाहुदण्डो द्वारि'. ४ 'संस्प-
र्शनम्'. ५ 'मिव सविनयं'. ६ 'आगतेन'. ७ 'किञ्चिदेव'. ८ 'मुखैः'. ९ 'ब्राह्मणैः'.
१० 'चिरमवसरं'. ११ 'वनजावलिम्'. १२ 'वद'. १३ 'प्रबन्धनम्'.

मङ्गलकुसुमगन्धसंपदन्धीकृतपुष्पंधयझंकारसहचरवादित्रघोषेण मेघवर्ज-
मुन्मिषन्तीभिः सौदामिनीभिरिव कनकवेत्रलताभिर्भाकुलीकृतेन महता
राजपथेन सुयोधनादिभिश्चतुर्भिर्ध्यासितपूर्वं सभामण्डपं शनैः
शनैरवजगाहे ॥

द्वारं समेयुषि हरावथ तत्र गोष्ठ्याः

सर्वैः समं नरपतिः सहसोदतिष्ठत् ।

पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्केः

सौरभ्यपूर इव षट्चरणैरनेकैः ॥ ३० ॥

त्त्रातितुङ्गे तरसोपनीते रत्नासनेऽयं रचितोपवेशः ।

पुरोहितैरग्रभुवि प्रदिष्टां पूजामुपादत्त पुमान्पुराणः ॥ ३१ ॥

सभान्तरे तत्र समग्रकान्तिं संवीक्ष्य संवीक्ष्य सरोरुहाक्षम् ।

नेनेति यावत् । मङ्गलकुसुमानां आचारार्थं विकीर्णपुष्पाणां गन्धसंपदां परिमल-
समृद्ध्या अन्धीकृतानां पुष्पंधयानां मत्तानां भृङ्गाणां झंकारैः सहचरः मिश्रः
वादित्राणां वीणावेणुमृदङ्गतालादीनां घोषः कोलाहलः यस्मिंस्तथोक्तेन मेघवर्जं
यथा तथा समुन्मिषन्तीभिः स्फुरन्तीभिः सौदामिनीभिः विद्युद्भिरिव स्थिताभिः
कनकमयीभिः वेत्रलताभिः कञ्चुकिष्टताभिः आकुलीकृतेन निःसार्यमाणप्रेक्षक-
प्रौरसंकुलितेन महता विस्तीर्णेन राजपथेन उपलक्षितः चतुर्भिः सुयोधनः आदिः
येषां तैः दुर्योधन-दुःशासन-शकुनि-कर्णैः पूर्वं ध्यासितं उपविष्टं ध्यासितपूर्वं
सभामण्डपं आस्थानीं शनैः शनैः अवजगाहे प्रविवेश । उत्प्रेक्षासंसृष्टिः । एत-
द्भयस्यादौ 'अन्येषुः' इति पाठोऽसंगतार्थत्वादुपेक्ष्यः ॥

द्वारमिति । अथ हरौ श्रीकृष्णे द्वारं प्रति समेयुषि प्रासवति सति तत्र
आस्थानमण्डपे नरपतिः दुर्योधनः सहसा सत्वरं गोष्ठ्याः समाजात् सर्वैः सभ्यैः
समं पूषणि सूर्ये पूर्वाचलं उदयशैलं आश्रयिणि प्रासवति सति पद्मानां पङ्केः अनेकैः
षट्चरणैः भृङ्गैः समं सौरभ्यपूरः परिमलप्रवाह इव उदतिष्ठत् प्रत्युत्थितवान् ।
पूर्णोपमालंकारः । 'द्वारं समेयुषि हरावथ तत्र गोष्ठ्याः सर्वैः समं नरपतिः सह-
सोदतिष्ठत् । पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्केः सौरभ्यपूर इव षट्चरणैरनेकैः ॥'
इतीदं पद्यं बहुषु मूलपुस्तकेषु न दृष्टमित्यत्र लिखितम् ॥ ३० ॥

तत्रेति । तत्र आस्थाने तरसा द्रुतं उपनीते समीपं प्रापिते अतितुङ्गे अत्यु-
न्नते रत्नमये आसने रचितः कृतः उपवेशः येन सः अयं पुराणः पुमान् पुरा-
णपुरुषः श्रीकृष्णः अग्रभुवि पुरोहितैः प्रदिष्टां निवेदितां पूजां अर्घ्यपाद्यादिकं
उपादत्त स्वीकृतवान् ॥ ३१ ॥

समेति । तत्र तदानीं सभायाः अन्तरे मध्ये समग्रा संपूर्णा कान्तिः सौन्दर्यं

नरेन्द्रवर्जं नगरीजनेषु न कस्य वाभून्नयनप्रमोदः ॥ ३२ ॥

भद्रासनादुपनतं पदपल्लवाग्रं

संवाहयत्युपगते विदुरे दयार्द्रः ।

सामाजिके बुधजने सति दत्तकर्णे

प्रज्ञादृशं नृपमभाषत पद्मनाभः ॥ ३३ ॥

अल्पैरहोभिरधियुद्धमवेक्ष्य नङ्क्ष्व-

चान्द्रं कुलं तव सुतैः सह पाण्डवानाम् ।

संधिं विधातुमधुना समये विधेयं

प्राप्तोऽहमस्मि भरतर्षभ ! ते सकाशम् ॥ ३४ ॥

शतेन संधत्स्व तनूभवानां कुन्तीकुमारान्कुशलोदयाय ।

यस्य तथोक्तं सरोरुहाक्षं श्रीकृष्णं संवीक्ष्य संवीक्ष्य । आदराद्विरुक्तिः । नरेन्द्रेण दुर्योधनेन वर्जं यथा तथा, तदितरेषु नगरीजनेषु, पौराणां मध्य इत्यर्थः; कस्य वा जनस्य नयनप्रमोदः नेत्रानन्दः नाभूत् ? तमेकं विना सर्वस्याप्यभूदेवेत्यर्थः । पाण्डवपक्षपातिनो हरेर्द्वेष्यतया तन्निरिक्षणं न तस्यानन्दकरमिति भावः । यत्तु— 'नरेन्द्रवर्जं धृतराष्ट्रवर्जम्' इति व्याख्याय अन्धत्वाच्च तस्यानन्दोऽभूदिति भावः इति,—तन्नः दर्शनानन्दयोः समानकर्तृकत्वबोधकं संवीक्ष्येति ल्यबन्तेन तत्रोभयत्र धृतराष्ट्रस्य प्रसक्त्यभावस्फोरणादिति ॥ ३२ ॥

भद्रेति । दयया आर्द्रः मधुरस्वभावः । पद्मं नामौ यस्य सः श्रीकृष्णः । भद्रासनात् रत्नसिंहासनात् उपनतं अधःप्रसारितं पदे पल्लवे इव तयोरग्रं भागं उपगते समीपस्थिते विदुरे संवाहयति मृदु मर्दयति सति सामाजिके सम्ये बुधजने दत्तौ किमेष कथयिष्यतीति सावधानौ कर्णौ यस्य तथोक्ते सति च प्रज्ञादृशं नृपं धृतराष्ट्रं प्रति अभाषत उक्तवान् । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति भावः ॥ ३३ ॥

अल्पैरिति । हे भरतर्षभ धृतराष्ट्र ! अल्पैः पञ्चषैः अहोभिः वासरैः अधि-युद्धं युद्धे चन्द्रस्येदं चान्द्रं कुलं नङ्क्ष्वत् नाशं गमिष्यत्, अन्योन्यकलहादिति भावः; अवेक्ष्य ज्ञात्वा अधुना अस्मिन् समये विधातुं कर्तुं योग्यं विधेयम् । अन्यथा (दा) तु कृतेनापि तेन प्रयोजनाभावादिति भावः । तव सुतैः दुर्योधनादिभिः सह पाण्डवानां संधिं अन्योन्यानुकूल्यं विधातुं ते तव सकाशं समीपं प्रति अहं प्राप्तोऽस्मि ॥ ३४ ॥

शतेनेति । हे गेयकीर्ते स्तव्यकीर्ते धृतराष्ट्र ! तव तनूभवानां पुत्राणां शतेन सह कुन्तीकुमारान् धर्मजादीन् कलिन्दजायाः यमुनायाः कल्लोलानां महा-

पाठा०—१ 'वर्ज्य'. २ 'अवनतम्'. ३ 'गिरम्'.

कल्लोलजालेन कलिन्दजाया गङ्गातरङ्गानिव जेयकीर्ते ! ॥३५॥

पादारविन्दे प्रणतीः शिरोभिः शतं शतं सादरमर्पयन्तः ।

पाण्डोः कुमाराश्च भवन्तमेवं विज्ञापयन्ति स्म विनीतपूर्वम् ॥३६॥

जाता वने वयममी भवदङ्कभूमौ

वृद्धिङ्गताः शिरसि शासनमादधानाः ।

निस्तीर्णसंगरपयोनिधयस्त्वयाद्य

स्थाप्या यथांशमवनेरवने वने वा ॥ ३७ ॥

बाल्ये वनान्तजनुषां मम पाण्डवाना-

मेकापि रक्षणविधौ न बभूव धात्री ।

तरङ्गाणां जालेन समूहेन सह गङ्गायास्तरङ्गानिव कुशलस्य अन्योन्यक्षेमस्य उदयाय आविर्भावाय संधत्स्व संधिं कुरु । अत्रोपमया कुरु-पाण्डवानां दौर्बल्य-वैमल्ययोः प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिरलङ्कारः ॥ ३५ ॥

पादेति । किंच, पाण्डोः कुमाराः धर्मराजादयः भवन्तं त्वां प्रति पादारविन्दे शिरोभिः शतं प्रत्येकं शतसंख्याः प्रणतीः नमस्कारान् सादरं यथा तथा अर्पयन्तः कुर्वन्तः सन्तः विनीतिः विनयः पूर्वं यस्मिंस्तत्तथा । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण विज्ञापयन्ति स्म विज्ञापितवन्तः, मन्मुखेनेति भावः । यनु-शतं शतं दशसहस्रमिति, -तत्र; तथा सति 'संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तः' इत्यनुशासनात् 'प्रणतीः' इति बहुवचना-न्तविशेष्यवाचकानुरोधेन 'शतशतानि' इत्येव प्रयोगः स्यात् । 'विंशत्याद्याः सदै-कत्वे' इत्यनुशासनाच्च न यथोक्तव्याख्यानविरोध इत्यपीति ध्येयम् ॥ ३६ ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्—जाता इति । वने जाताः उत्पन्नाः भवतः तव अङ्कभूमौ उत्सङ्गदेशे वृद्धिङ्गताः शासनं आज्ञां भवदीयां शिरसि आदधानाः विभ्राणाः निस्तीर्णः अतिक्रान्तः संगरः वनवासाज्ञातवासप्रतिज्ञैव पयोनिधिः समुद्रः यैस्तथोक्ताः । अमी एवंभूताः वयं त्वया अद्य यथांशं अवनेः भूमेः अवने रक्षणे वा, राज्ये वेति यावत् । स्थाप्याः स्थापितुमर्हाः । वने वा स्थाप्याः, उभयमपि त्वदधीनमित्यर्थः; पित्राज्ञाया दुर्लङ्घयत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

बाल्य इति । वनान्ते अरण्यमध्ये जनुः जन्म येषां तेषां मम मदीयानां पाण्डवानां रक्षणविधौ पोषणक्रियायां विषये एकापि धात्री उपमाता न बभूव इत्युक्तप्रकारं शोकं उपमात्रभावकृतमेव अनिशं हृदये दधानः त्वं तस्याः धात्र्याः

पाठा०—१ 'संवर्धिताः'.

टिप्प०—१ शतशो धात्र्यः पाण्डवानां रक्षणार्हाः, तत्र एकापि नासीदिति मह-
द्दैन्यं तेषां जातमिति पुरा त्वं शोकमकार्षीः, इदानीं धात्र्यर्धमपि दातुं नेच्छसीति
महोदोमस्तव समुत्पन्न इति भावः ।

इत्येव शोकमनिशं हृदये दधान-

स्तस्यास्तु नार्धमपि संप्रति दित्ससि त्वम् ॥ ३८ ॥

इत्थं ब्रुवाणं यदुवीरमेनं निःश्वस्य दीर्घं नृपतिर्बभापे ।

व्यरंसिषं व्यध्वममुं विमुञ्च विमुञ्च वत्सेत्यनुशास्य शौरे ! ॥ ३९ ॥

मधुमथन ! निमीलिता मुनीन्द्रे

मम जननी खलु पुत्रवत्सला सा ।

मुखमहमनवेक्ष्य मूर्खसूनो-

मुदमधिकामधुना यथा दधामि ॥ ४० ॥

भूमेः उपमातुश्चार्धं संप्रति इदानीं न दित्ससि दातुं नेच्छसीति काकुः, किंतु दित्सस्येवेत्यर्थः । अत्र वने धात्रीमात्रभावशोचनस्य स्वसमक्षं अर्धधात्रीदानावश्यकत्वे हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तच्चोपमातृ-भुवोः 'धात्री'शब्दश्लेषमितिकालवधाभेदाप्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'धात्री स्यादुपमातापि क्षितिर्प्यामलक्यपि' इति नानार्थरत्नमालायाम् । 'इति विज्ञापयन्ति स्म' इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३८ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारं ब्रुवाणं पाण्डवविज्ञापनां कथयन्तं पुनं यदुवीरं श्रीकृष्णं प्रति नृपतिः घृतराष्ट्रः दीर्घं यथा तथा निःश्वस्य हे वत्स दुर्योधन ! अमुं व्यध्वं दुर्मातृं पाण्डववैररूपं विमुञ्च विमुञ्च त्यज त्यज इत्यादराद्विरुक्तिः । इत्युक्तप्रकारेण अनुशास्य शिक्षयित्वा हे शौरे श्रीकृष्ण ! अहं व्यरंसिषं विरतवानस्मि, शान्तवानसीत्यर्थः । इति बभापे उक्तवान् ॥ ३९ ॥

मधुमथनेति । किंच, हे मधुमथन मधुनामकद्वैत्यनाशक कृष्ण ! सा प्रसिद्धा मम जननी अम्बिका पुत्रे मयि वत्सला खलु दयालुः सत्येव मुनीन्द्रे व्यासे विषये निमीलिता मुकुलितनेत्राऽभूत्, यथा पुत्रदायिनि मुनीन्द्रे मीलिताक्ष्या जनन्या अहं अन्धत्वेन जात इत्यर्थः । मूर्खस्य स्वतः अविवेकिनः परैर्बोधितं अश्रोतुश्च सूनोः दुर्योधनस्य मुखं अनवेक्ष्य अधुना अधिकां निरवधिं मुदं आनन्दं दधामि धारयामि । तत्तादृक् दुःखात्, आन्ध्यादपि दुःखायते पुत्रस्य मौल्यमितिर्त्यर्थः । अत्र किमुत्तरवाक्यार्थेन पुत्रवात्सल्यसमर्थनाद्वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम्, उत आन्ध्यस्य दोषस्यैव संतोषजनकत्वेन गुणत्ववर्णनाल्लेशालंकारः । इत्युभयत्र साधकसाम्यादेकत्र बाधकाभावाच्च द्वयोः संदेहसंकरः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४० ॥

टिप्पण-1 श्रुतमर्तृकाया मम मातुरनपत्यत्वाद्दंशनाद्ये संप्राप्ते 'देवराट् सुतोत्पत्तिः कर्तव्या' इति तत्कालीनधर्मशास्त्रमनुसृत्य पितामह्या प्रेषिता मम माता कृतनेत्रनिमीलना सती देवरेण व्यासेन सह संगता तेनाहमन्धस्समुत्पन्नः । एन दुष्टपुत्रमुखमनवेक्ष्य मुदं प्राप्नोमीति हृद्यम् ।

स्वयमपि न विबुध्यते सुतोऽयं

सुमतिजनस्य शृणोति नापि वाचम् ।

कुरुकुलकुशलाङ्कुराभिवृद्धयै

गुणगणवारिनिधे ! गतिस्त्वमेव ॥ ४१ ॥

इति सिद्धान्तितवति बद्धाञ्जलौ राजनि निजासनार्धनिवेशितकर-
चलतया किंचिदुन्नमितवामभुजशिखरेण गण्डमण्डले निमज्जितमकर-
कुण्डलं कटिचलनकन्दलितकाञ्चनपटमर्मरारवमीषत्कंधरां विनिवर्त्य,—

कृत्स्नसितं रविभुवा कृतहस्ततालं

दुःशासनेन धुरि दूषितसंधिपक्षम् ।

कर्णोपकण्ठचलिताधरमातुलास्यं

कौरव्यमाह कुरुसंसदि कंसवैरी ॥ ४२ ॥

पुत्रमौल्यं विशदयति—स्वयमिति । अयं सुतः दुर्योधनः स्वयं आत्मनापि
न विबुध्यते । शोभना कार्याकार्यविवेचिका मतिः आगामिगोचरबुद्धिः यस्य
तस्य जनस्य भीष्मविदुरादेः वाचमपि न शृणोति, नानुतिष्ठति इत्यर्थः । अतः
हे गुणगणवारिनिधे श्रीकृष्ण ! कुरुकुलस्य कुशलमेवाङ्कुरः तस्याभिवृद्धयै त्वमेव
गतिः, नान्य इत्यर्थः । तथा च त्वमेव नय-भयाभ्यामिदानीं संधिं घटयेति
भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं बद्धाञ्जलौ राजनि धतराष्ट्रे सिद्धान्तितवति प्रकृत-
कार्यं निश्चितवति सति निजस्य आसनस्य रत्नपीठस्य अर्धे मध्ये निवेशितं
निक्षिप्तं करतलं येन तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना किंचित् उन्नमितेन वामभुजस्य
शिखरेण अग्रभागेन गण्डमण्डले वामकपोलमध्ये निमज्जितं प्रवेशितं मकरा-
कृतिकुण्डलं यस्मिन् तत्तथा । कटेः नितम्बस्य चलनेन तिर्यगभ्यावर्तनेन कन्द-
लितः संजातः काञ्चनपटस्य पीताम्बरस्य मर्मरारवः मर्मरेतिशब्दः यस्मिंस्तत्तथा ।
ईषत् किंचित् कंधरां ग्रीवां विनिवर्त्य अभ्यावर्त्य इत्युत्तरेणान्वयः ॥

कृतेति । कंसवैरी कृष्णः रविभुवा कर्णेन सह कृताः हस्ताभ्यां तालाः
मिथस्ताडनानि यस्मिंस्तत्तथा कृत्स्नं निर्मितं सितं येन तम् । धुरि अग्रे दुःशासनेन
आत्रा दूषितः निन्दितः संधिपक्षः संधिना साध्यं यस्य तम् । कर्णस्य श्रोत्रस्य
उपकण्ठे मूले चलितः गूढसंधिपक्षदूषणेन कम्पितः अधरः यस्य तादृशं मातुलस्य
शकुनेः आस्यं वक्त्रं यस्य तथोक्तम् । कौरव्यं दुर्योधनं प्रति कुरुसंसदि कौरवसभा-
याम्, शृण्वन्त्यां सत्यामिति शेषः । आह वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥ ४२ ॥

पाठा०—१ 'सिद्धान्तवति'. २ 'विनिवेशित'. ३ 'गण्डमण्डल'. ४ 'कटितट-
चलन'. ५ 'मर्मरमीषत्'.

पृथासुतेभ्यः पृथिवीं तदीयां पुनर्दिशेति ब्रुवतो गुरोर्गाम् ।
अशृण्वतः पौरव ! ते कथं वा संभूतिरेषा शशिनोऽन्ववाये ॥४३॥

तत्तादृशं शृणु महत्तव वंशवृत्तं
पूरुर्ददौ नववयः पितुरात्तजीर्णः ।
त्यक्त्वाश्रमं पितृमुदे तृणवद्वितीयं
देवव्रतोऽयमिह तिष्ठति धीरधीरः ॥ ४४ ॥
कितवोक्तिभिः किसलितः स कर्णयोः
सफलो भवेत्तव तदा मनोरथः ।
हरिनन्दनेन युधि पातितं धनु-
र्हरमस्तकान्न पुनरुन्ममज्ज चेत् ॥ ४५ ॥

पृथेति । हे पौरव दुर्योधन ! पृथासुतेभ्यः धर्मराजादिभ्यः तेषामिमां
तदीयाम्, न तु त्वदीयामित्यर्थः । पृथिवीं भूमिं द्यूतेनापहृतां पुनः प्रतिज्ञाप्रकारं
दिश प्रयच्छ इत्युक्तप्रकारेण ब्रुवतः कथयतः गुरोः पितुः गां वाक्यं अशृण्वतः
उल्लङ्घयतः ते तव संबन्धिनी एषा पित्राज्ञोल्लङ्घिनी^१ संभूतिः जन्म शशिनः
चन्द्रस्य अन्ववाये वंशे कथं वेत्याश्चर्ये । ‘अभूत्’ इति योज्यम् ॥ ४३ ॥

ननु चन्द्रवंश्येनापि लङ्घयतां पित्राज्ञेत्यत आह—तदिति । हे कौरव ! तत्
तादृशं अनुपमं अत एव महत् श्लाघ्यं तव संबन्धिनः वंशस्य वृत्तं चारित्र्यं
शृणु । येन राज्ञा यूयं पौरवा इति ख्याताः स पूरुर्नाम राजा चन्द्रवंश्यः पितुः
न्यायात्तितः आत्ता जीर्णा जरा येन तथोक्तः सन् । नवं वयः यौवनं स्वीयं
ददौ, ‘तस्मै’ इति शेषः; कालान्तरीयं तत्तिष्ठतु । आधुनिकमेव पश्येत्याह—
त्यक्त्वेति । धीराणामपि धीरः असदृशधैर्यशाली अत एव अयं देवव्रतः भीष्मः
पितुः शन्तनोः मुदे सत्यवतीलाभसंतोषाय द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यम्, दारपरि-
ग्रहमिति यावत्; तृणवत् तृणमिव त्यक्त्वा इह इदानीं अत्र च तिष्ठति, ननु
यदा कदा वा यत्र कुत्र वेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नयेनोक्त्वा भयेनाह—कितवेति । किंच, हे कौरव ! कर्णयोः कितवस्य
अक्षविद्यानिपुणस्य शक्रुनेः उक्तिभिः दुर्योधनैः किसलितः संजातपल्लवः, उत्पन्न
इति यावत्; ‘किसालयं किसलयं किसलं किसलं किसम्’ इति श्रीहर्षः ।
सः पाण्डवसर्वस्वापहरणविषयकत्वेन प्रसिद्धः तव संबन्धी मनोरथः कामः

पाठा०—१ ‘कौरव’. २ ‘किसलितश्च कर्णयोः’.

टिप्प०—१ गुरुवाक्यस्योद्धरणकर्ता त्वत्सदृशोऽसिन्वंशे कोऽपि नोत्पन्न इति भावः ।
२ पूरुप्रभृतयोऽसिन्वंशे स्वतारुण्यदान-पितृवार्धक्यस्वीकरणादिभिः पितृवचनायत्ताः
कीर्तिमन्तो जाता इति भागवते प्रसिद्धम् ।

वंशः कुरुणां महितोऽयमस्मिन्धर्तुं कलङ्कं चतुरौ खलु द्वौ ।
 एकत्र कोटौ रजनेरधीशः परत्र मन्ये परुषो भवांश्च ॥ ४६ ॥
 बन्धूपदिष्टं न शृणोषि वत्स ! संधानमस्मिन्न तवाद्य दोषः ।
 गन्धर्वराजेन कृतं वनान्ते बन्धं पुनर्मुक्तवता हि तेषाम् ॥ ४७ ॥
 इति निर्गदितवति भगवति क्रोधनः सुयोधनोऽपि गिरमिमांशुज्जगार,—
 अये नन्दनन्दन ! केवलं विराटतनयाश्रयलाभेन कृतकृत्यमन्य-
 मानानां कुन्तीभुवां च बहुभिर्रक्षौहिणीपतिभिरनुक्षणमावेद्यमानाञ्जलि-

तदा सफलः भवेत्, यदि कैराते हरिनन्दनेन अर्जुनेन पातितं ताडितं निवे-
 शितं धनुः गाण्डीवं हरस्य मस्तकात् शिरसः पुनः नोन्ममज्ज चेत्, नोत्थितं
 यदि तदा भवेदिति संबन्धः । गाण्डीवमेव तेभ्यः सर्वस्वं ददाति, किं त्वयेति
 भावः । अत्र किसलितत्व-फलितत्वारोपेण मनोरथस्य वृक्षत्वारोपप्रतीतेरेकदेश-
 वर्ति रूपकम् । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

वंश इति । अयं कुरुणां वंशः महितः लोकैकपूज्यः यद्यपि तथापि
 अस्मिन् वंशे एकत्र कोटौ अरौ, आदिभाग इति यावत् ; कलङ्कं चिह्नं अपवादं
 च धर्तुं रजनेः रात्रेः अधीशः चन्द्रश्च, परत्र कोटौ अन्त्यभागे कलङ्कं अपवादं
 चिह्नं च धर्तुं परुषः निर्दयः भवांश्च द्वौ चतुरौ निपुणौ खल्विति मन्ये । 'कल-
 ङ्कोऽङ्कापवादयोः' इत्यमरः ॥ ४६ ॥

बन्ध्विति । हे वत्स शिशुवत्कर्तव्यानभिज्ञ ! त्वं बन्धुभिः उपदिष्टं बोधितं
 संधानं संधिं न शृणोषि नाङ्गीकरोषीति यत् अस्मिन् संध्यनङ्गीकारे विषये
 अद्य तव दोषः अपराधः न भवति, किंतु वनान्ते द्वैतवनमध्ये गन्धर्वराजेन
 चित्रसेनेन कृतं बन्धं त्वदीयं पुनर्मुक्तवतां मोचितवतां तेषां हि पाण्डवानामेव
 दोषः भवति । अत्र क्रमेण दोष-गुणयोः बन्धूक्तसंध्यनङ्गीकार-बन्धमोचनयोः
 गुणत्वस्य दोषत्वस्य च वर्णनाल्लेशालंकारद्वयं अङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण भगवति श्रीकृष्णे निर्गदितवति उक्तवति सति
 क्रोधनः कुपितः सुयोधनः दुर्योधनोऽपि इमां वक्ष्यमाणां गिरं वाक्यं उज्ज-
 गार उक्तवान् ॥

अये इति । नन्दो नाम कश्चिद्गोपालः तस्य नन्दनः पुत्रः तस्य संबुद्धिः
 अये नन्दनन्दन हे श्रीकृष्ण ! इत्यामन्त्रणं गोपालानां मौढ्यप्रसिद्धिमनुरुध्येति
 ध्येयम् । विराटतनयया उत्तरया अभिमन्यवे दत्तया आश्रयः विराटरूपः

पाठा०—१ 'पुरुषो'. २ 'प्रगदित'; 'गदित'. ३ 'उज्जहार'. ४ 'अरे'.
 ५ 'मन्यनाम्'. ६ 'अक्षौहिणीभिः'. ७ 'अञ्जली'.

टिप्प०—१ यतस्तद्वंशं हरप्रसादेन प्राप्तं गाण्डीवं धनुरस्ति, अतस्तव कितवैः सह

घोरणीमवलोकयितुमप्यलब्धवसराणामस्माकं च किं वा संधानं किं वा तव दूतकृत्यं किं वा मया देयमीदृग्विधं मुधायासमवधूय यथागतं गन्तव्यमिति ।

आकर्ण्य तच्चकितचेतसि नम्रवक्त्रे

कर्णौ पिधाय नृपतौ करसंपुटाभ्याम् ।

मत्वा तृणाय मधुवैरिणमप्यलङ्घ्यं

गोष्ठ्या जवेन निरगात्कुरुराजसूनुः ॥ ४८ ॥

तदनु दनुजारातिरेष रोषस्मितलेशरूपिताधरस्तादृशेन तस्यावलेप-

तल्लभेन, केवलं तल्लभमात्रेण स्त्रीमूलकाश्रयोपजीवनेनेत्यर्थः । विराटतनयः उत्तरः रणभीरुः स एवाश्रयः तल्लभेनेति वा । उभयथापि मौढ्योद्घाटनम् । कृतकृत्यमन्यमानानां आत्मानं कृतार्थं संभावयताम् । 'आत्ममाने खञ्च' (पा. ३।२।८३) इति खशि खित्वात् 'अरुद्विषत्'—(पा. ६।३।६७) इत्यादिना मुम् । कुन्तीभुवां धर्मराजादीनां च । अत्र 'कुन्तीभुवां' इति पाठे स्त्रैगेयत्वप्रकाशोक्तिः । अनुक्षणं बहुभिरक्षौहिणीपतिभिः आवेद्यमानां विज्ञाप्यमानां अञ्जलिघोरणीं नमस्कारपरम्परां अवलोकयितुमपि अलब्धः अवसरः अवकाशः यैस्तेषामस्माकं च उभयेषां संधानं संधिं किंवा कीदृशः ? अनुचित एवेत्यर्थः । प्रबलानां दुर्बलैः सह संधेः लोकवेदोभयदूषितत्वादिति भावः । तव दूतकृत्यं किं वा ? मया देयं दातव्यं किं वा ? ईदृशी विधा प्रकारः यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । मुधायासं निरर्थकश्रमं अवधूय त्यक्त्वा यथागतम्, आगमनं यथा निष्फलं तथेत्यर्थः, गन्तव्यम् । 'त्वया' इति शेषः, 'इति गिरं उज्जगार' इति पूर्वेणान्वयः । अत्र स्त्रैणोपजीवनकौन्तेयार्थगोपालदूत्यवस्तुना तदीयदूत्यं त्वदनुगुणमेवेत्यनुरूपघटनात्मकसमालंकारप्रतीतिः वस्तुनालंकारध्वनिः ॥

आकर्ण्येति । तत् दुर्योधनस्य दुरुक्तं आकर्ण्य चकितं भीतं चेतः यस्य तस्मिन् अत एव नृपतौ धृतराष्ट्रे । करौ संपुटे इव ताभ्यां कर्णौ पिधाय आच्छाद्य नम्रं नतं वक्त्रं मुखं यस्य तथोक्ते सति, किंकर्तव्यतामौढ्येनेति भावः । कुरुराजसूनुः दुर्योधनः अलङ्घ्यं लोकत्रयेणाप्यनतिक्रमणीयं मधुवैरिणं श्रीकृष्णमपि, किमुतान्यानित्यर्थः । तृणाय मत्वा, तृणमिवानादलेत्यर्थः । 'मन्यकर्मण्यनादरे' (पा. २।३।१७) इति चतुर्थी । जवेन वेगेन गोष्ठ्याः सभातः निरंगात् निर्गतवान् । मूर्खाणां न कापि विवेकावकाश इति भावः ॥ ४८ ॥ तदन्विंति । तदनु दुर्योधननिर्गमनानन्तरं एषः दनुजारातिः श्रीकृष्णः ।

पाठा०—१ 'अवलोकितुम्'. २ 'भवता यथा'.

टिप्प०—१ यथागतं तथैव गन्तव्यम्, कार्यसिद्धयभिष्ठापं परित्यज्य रिक्तहस्तेनैव गन्तव्यमित्याशयः ।

वचनेन भिया विहस्तान्मुदा निरस्तान्समस्तानपि सभास्तारान्पुरस्ता-
न्निरीक्ष्य पुनरपि वाचमेवं जगाद,—

धराभुजा किं तटिनीभुवा किं मयाधुना किं वसतापि दूत्ये ।
पार्थाय दातुं प्रभवेद्धरित्रीं गदैव सा गन्धवहस्य सूनोः ॥ ४९ ॥

शौरेस्तां वाचमाकर्ण्य साध्वसाक्रान्तचेतसः ।

जोषंभावं सभास्तारा युगपदधुरुत्तरम् ॥ ५० ॥

बहिः स संमन्त्र्य बलावलिप्तैस्त्रिभिः सहायैर्धृतराष्ट्रसूनुः ।

गन्धर्वराजेन कृतां दशां स्वां गदाग्रजन्मानमियेष नेतुम् ५१

‘तादृशेन किं वा संधानम् ?’ इत्यादिविधेन तस्य दुर्योधनस्य अवलेपवचनेन साह-
कारवाक्येन यो रोषः क्रोधः तेन यः स्मितलेशः हासलवः तेन रूपितः व्यासः
अधरः यस्य तथोक्तः सन् । भिया क्षत्रियलोकमात्रविपत्तिभयेन विहस्तान्
न्याकुलान् मुदा संतोषेण निरस्तान् त्यक्तान्, तच्छून्यानि विधावत्; समस्ता-
नपि सभास्तारान् सभ्यान् पुरस्तात् अग्रे निरीक्ष्य दृष्ट्वा पुनरपि वाचं एवं वक्ष्य-
माणप्रकारेण जगाद उक्तवान् ॥

धरेति । अधुना धराभुजा धृतराष्ट्रेण किं कार्यम् ? तटिनीभुवा भीष्मे-
णापि किम् ? दूत्ये वसता वर्तमानेन मयापि किम् ? अस्माभिस्तु पार्थाय धरित्रीं
न दाप्यत एवेत्यर्थः । परंतु सा दुर्निवार्यत्वेन प्रसिद्धा गन्धवहस्य वायोः सूनोः
भीमस्य गदैव पार्थाय धर्मराजाय धरित्रीं भूमिं दातुं दापयितुं प्रभवेत् समर्था
भवेत् ॥ ४९ ॥

शौरेरिति । तां उक्तविधां शौरेः वाचं आकर्ण्य साध्वसेन भयेन आक्रान्तं
चेतः येषां ते सभास्ताराः सभ्याः युगपत् एकदा जोषंभावं तूष्णीमवस्थानमेव
उत्तरं प्रतिवाक्यमिति श्लिष्टरूपकम् । दधुः चक्रुः, भीताः सर्वे न किंचिदवद-
न्त्यर्थः । ‘तूष्णीं जोषं भवेन्मौने’ इति वैजयन्ती ॥ ५० ॥

बहिरिति । स गोष्ठ्या निर्गतः धृतराष्ट्रसूनुः दुर्योधनः बलेन चतुरङ्गेण
शौर्येण वा अवलिप्तैः गर्वितैः त्रिभिः सहायैः कर्ण-शकुनि-दुःशासनैः सह संमन्त्र्य
आलोच्य गदस्य यादवमेदस्य अग्रजन्मानं ज्येष्ठं श्रीकृष्णं गन्धर्वराजेन चित्रसे-
नेन कृतां स्वां स्वीयां दशां बन्धनावस्थां नेतुं प्रापितुं इयेष इच्छति स्म; तं
बन्धुमालोचितवानित्यर्थः । सर्वतोमुखं हि दौरात्म्यं खलानामिति भावः ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—१ युद्धे पक्षो भीम एव गदाप्रहारेण दुर्योधनादीन् हत्वा धर्माय पृथ्वीं
दापयितुं समर्थो भवेदिति भावः ।

श्रुत्वा तत्कुपितो हरिः स्वयमसावेकोऽपि सर्वात्मक-
स्ताराभिर्नवभिर्ग्रहैर्निविडितां शैलैर्वनैः सागरैः ।

पेट्यां भूषणमञ्जरीमिव धृतां कुक्षौ जगन्मण्डलीं
जङ्घालामतनोत्सभाजिरजुषां दृक्पङ्क्तिघण्टापथे ॥ ५२ ॥

तस्मिन्नुष्टमात्रे नव इव मुकुरे वीक्ष्य सर्वं प्रपञ्चं
विस्मेराः सिद्धविद्याधरसुरनिकराः पुष्पवृष्टीर्व्यमुञ्चन् ।

सान्द्रं मोहान्धकारं सकलमुनिजनः संमदाश्रूणि भीष्मः

क्षत्ताक्ष्णोः पक्ष्मकम्पं कुरुपुरजनता प्रेम दुर्योधनेऽपि ५३

श्रुत्वेति । सर्वेषां प्राणिनां आत्मैवात्मकः जीवरूपः, सर्वं चराचरात्मकं प्रपञ्चं आत्मा स्वरूपं यस्येति वा । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छां. ३।१।४।१) इति श्रुतेः । अत एव स्वयमेकोऽपि असौ हरिः श्रीकृष्णः तत् दुर्योधनदुरालोचितं श्रुत्वा, दुर्योधनादावन्तर्यामितया वर्तमानत्वादिति भावः । कुपितः क्रुद्धः सन् ताराभिः अश्विन्यादिभिः, नवभिः ग्रहैः सूर्यादिभिः, शैलैः मेर्वादिभिः, वनैः नैमिषादिभिः, सागरैः क्षीरोदादिभिः, निविडितां सान्द्रितां कुक्षौ धृताम् । अत एव पेट्यां मञ्जुपायां धृतां भूषणानां कटकमुकुटादीनां मञ्जरीं समूहमिव स्थिताम् । जगतां भूरादिलोकानां मण्डलीं समूहम् । सभायाः अजिरं प्राङ्गणं जुषन्त इति जुषां सभ्यानां दृशां नेत्राणां पङ्क्तिरेव घण्टापथः राजमार्गः तस्मिन् जङ्घालां अतिवेगेन वर्तमानाम्, तद्वेत्रविषयमित्यर्थः । अतनोत् चक्रे, विश्वरूपं सद्यः प्रदर्शितवानित्यर्थः । उपमालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति । अङ्गुष्ठमात्रे 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः' (श्वेता. ३।१३) इत्यादिश्रुतिसिद्धाङ्गुष्ठपरिमितमाने तस्मिन् सर्वात्मके श्रीकृष्णे परब्रह्मणि नवे निर्मले मुकुरे दर्पण इव सर्वं चराचरात्मकं प्रपञ्चं वीक्ष्य विस्मेराः विस्मयान्विताः सिद्धानां विद्याधराणां च देवयोनिविशेषाणां सुराणां च निकराः वृन्दानि पुष्पाणां वृष्टिः व्यमुञ्चन् । सकलमुनिजनः सान्द्रं मोहमेव अन्धकारं व्यमुञ्चत् । भीष्मः संमदाश्रूणि आनन्दवाष्पाणि व्यमुञ्चत् । क्षत्ता विदुरः अक्ष्णोः पक्ष्मणोः कम्पं निमेषोन्मेषरूपं व्यमुञ्चत् । कुरुपुरे हस्तिननगरे जनता जनसमूहः दुर्योधने प्रेमापि व्यमुञ्चत् । प्रेमत्यागः 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति' इति न्यायादिति भावः । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात् समुच्चयालंकारः । अत्र सुरनिकरः पुष्पवृष्टिं

टिप्प०—१ हरिर्मांमेकाकिनं दृष्ट्वा मदन्धनोद्योगे कुतूहलवतां दुर्योधनादीनामुत्साह-
मज्ञाय निग्रहसामर्थ्यप्रदर्शनाय च विश्वरूपं प्रकटीचकारेति भावः ।

पाठा०—१ 'पेटीभूषण'. २ 'संस्मेराः'. ३ 'सदसः पुष्पवृष्टिम्'; 'सदसः पुष्पवर्षम्'. ४ 'पक्ष्मपातं'. ५ 'कुरिपुरजनता'.

अस्यादृहासध्वनिरादिपुंसो विशृङ्खलं व्योम्नि विजृम्भमाणः ।
दिक्पालसौधावलिजालकानामध्यापकत्वं विभरांबभूव ॥ ५४ ॥

संस्तूयमानचरितस्य जनैस्त्रिलोकी-

साधारणीकृतकृपस्य हरेः प्रसादात् ।

चक्षुष्मतां समधिरुह्य धुरं मुहूर्तं

भूयस्ततोऽप्यवततार स भूमिपालः ॥ ५५ ॥

ओजस्तवेदमुपसंहर माधवेति

घुष्यत्सु सत्सु गुरुभीष्मपुरोगमेषु ।

मुमोचेति 'संमदादश्च' इति चैव पठनीयम् । यथाश्रुतपाठे तु कर्तृकर्मक्रियाणां विभिन्नसंख्याकत्वेन प्रक्रममङ्गाख्यदोष इति ध्येयम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५३ ॥

अस्येति । अस्य विश्वरूपिणः आदिपुंसः प्रथमपुरुषस्य श्रीकृष्णस्य अदृहास-
ध्वनिः उच्चैर्हासः किलकिलशब्दः व्योम्नि आकाशे विशृङ्खलं निष्प्रतिबन्धं यथा
तथा विजृम्भमाणः सन् । दिक्पालानां इन्द्रादीनां सौधावलीषु हर्म्यपङ्क्तिषु
जालकानां गवाक्षाणां अध्यापकत्वं अध्ययनाचार्यत्वं विभरांबभूव वहति स्म ।
तानि प्रत्यध्वनयदित्यर्थः । 'भीही-' (पा. ३।१।३९) इत्यादिना शुक्लवाच
भृजोऽभ्यासः ॥ ५४ ॥

संस्तूयमानेति । जनैः लोकत्रयवासिभिः संस्तूयमानानि कीर्त्यमानानि
चरितानि दुष्टनिग्रहक्षिष्टानुग्रहरूपाणि यस्य तस्य । त्रयाणां लोकानां समाहारः
त्रिलोकी । 'द्विगोः' (पा. ४।१।२१) इति ङीप् । तस्यां साधारणीकृता अवैषम्यं
प्रापिता कृपा दया येन तस्य । अत एव हरेः श्रीकृष्णस्य प्रसादात् । सः अन्धत्वेन
प्रसिद्धः भूमिपालः धृतराष्ट्रः । चक्षुष्मतां सनेत्राणां धुरं रीतिम्, चक्षुष्मत्ता-
मिति. यावत्; मुहूर्तं अल्पकालं समधिरुह्य प्राप्य भूयः तादृग्महिमानं भगवन्तं
दृष्ट्वा पुनरपि ततः चक्षुष्मद्रीतेः अवततार अपक्रान्तवान्, अन्धो बभूवेत्यर्थः ।
आजन्मनः कंचिदपि अनवलोक्य अवलोक्य चाद्य जगन्मयं भगवन्तं पुनरन्या-
वलोकनस्यातिजुगुप्सितत्वादिति भावः । अत्र 'त्रिलोकी' इत्यादिविशेषणस्य
तत्तादृक् अपराधिदुर्योधनजनकत्वेऽपि धृतराष्ट्रस्य चक्षुर्दानौचित्याभिप्रायगर्भत्वा-
त्परिकरालंकारः ॥ ५५ ॥

ओज इति । हे माधव श्रीकृष्ण ! तव त्वदीयं इदं विश्वात्मकं विश्वभयंकरं च
ओजः रूपं उपसंहर संक्षिप । इत्युक्तप्रकारेण गुरुः द्रोणः भीष्मश्च द्वौ पुरोगमौ
प्रधानौ येषां तेषु सत्सु सज्जनेषु घुष्यत्सु उच्चैः शब्दायमानेषु सत्सु कुशेदाये

टिप्पणी—१ यदा हरिणा विश्वरूपं प्रकटीकृतं तदा मम चक्षुष्मत्तां दास्यसि चेत्तर्हि
विश्वरूपदर्शनं करिष्यामीति धृतराष्ट्रप्रार्थितेन हरिणा कृपया दत्तचक्षुष्मत्तया रूपं दृष्ट्वा
पुनः पूर्ववदन्धो बभूवेति महाभारतीयं कथानकम् ।

घोरं विहाय निमिषेण कुशेशयाक्षो

गोपीदृशां कुतुकहेतुमवाप रूपम् ॥ ५६ ॥

ततस्तादृशं निरूपमानं तस्य महिमानमनुभूय चरितार्थो मुनिसार्थः
शान्तमूर्तिं तमेवमस्तौषीत्,—

भगवन् ! महात्मभिरपि योगिभिरविदितप्रभावाय तस्मै भवते नमः ।

दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेत्य शुचि यः सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमनवीनगवीर्विचिक्रये ॥ ५७ ॥

कमले इव अक्षिणी यस्य तथोक्तः श्रीकृष्णः । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इति कमल-
पर्यायेष्वमरः । निमिषेण क्षणेनैव घोरं जगज्जयंकरं रूपं विश्वाकारं विहाय
गोपीनां गोपाङ्गनानां दृशां नेत्राणां कुतुकहेतुं कौतूहलकारणं रूपं चतुर्मुखादि-
विशिष्टमाकारं अवाप आसवान् ; प्रसन्ने भगवति किं दुर्लभं महतां इति भावः ।
अत्र गोपीदृशकुतुकहेतुत्ववस्तुना अतिमूढानां तासामेव नयनानन्दकरत्वे किमुता-
न्येषां इत्यर्थापत्यलंकारप्रतीतेः वस्तुनालंकारध्वनिः ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः उक्तरूपस्वीकारानन्तरं तादृशं तद्विधं अत एव निरूपमानं
अस्तदृशं तस्य भगवतः महिमानं प्रभावं अनुभूय दृष्ट्वा चरितार्थः कृतार्थः मुनीनां
सार्थः संघः शान्ता लोकलोचनानन्दकरी मूर्तिर्यस्य तथोक्तं तं श्रीकृष्णं एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण अस्तौषीत् स्तुतवान् । स्तौतेः कर्तरि लुङ् ॥

भगवन्निति । हे भगवन् श्रीकृष्ण ! महान् ब्रह्मात्मैक्यानुसंधानात्तदैक्या-
वास्या अपरिच्छिन्नः आत्मा चित्प्रतिबिम्बः जीवः येषां तथोक्तैः । योगः ब्रह्मणि
मनोलयजनकः सांख्यतारकामनस्कानामभिः प्रसिद्धः एषामस्तीति योगिभिरपि
अविदितः अज्ञातः प्रभावः सामर्थ्यं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं यस्य तथोक्ताय तस्मै
भवते तुभ्यं नमः । इतीदमग्रिमदशश्लोक्येकवाक्यम् ॥

दुग्धेति । यो भवान् दुग्धाम्बुराशितनयायाः महालक्ष्म्याः नयनयोर्द्वयेन
तुल्या आकृतिः मूर्तिः यस्य तस्य भावः तत्त्वमेव महिमा विलासः तं उपगन्तुं
प्राप्तुमिवेत्युद्येक्षा । मत्स्यत्वं मीनरूपं एव स्वीकृत्य शुचि लोके सुरवैरिणा
सोमकेन नीताः अपहृताः अनवीनाः अकृत्रिमाः गवीः श्रुतिवाचः मध्येसमुद्रं
समुद्रस्य मध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' (पा. २।१।१८) इत्यव्ययीभावः ।
विचिक्रये अन्वेषितवान् । चिनोतेर्विपूर्वात् कर्तरि लिट् ॥ ५७ ॥

पाठा०—१ 'तस्य निरूपमानं'. २ 'सार्थः समुपसृत्य'. ३ 'प्रभवते भवते

भवते'

मन्थानशैलमपि मार्गरुधं हिमांशो-
वीचीकणैः सदृशमङ्गविषक्तिभारिभः ।

काये बभार चरमे कमठाकृतियों
जीवातुमुद्रमयितुं जलधेः सुराणाम् ॥ ५८ ॥

दंष्ट्राग्रवर्ति किटिवेषधरस्य यस्य
क्षमामण्डलं कुवल्याङ्कुरकोमलाभम् ।

ऊर्ध्वप्रसृत्वरबकावलिकावलीढ-
प्रावृट्पयोदवलयस्य बभार लीलाम् ॥ ५९ ॥

इन्द्रद्विषो मदगजस्य हिरण्यनाम्नो
भेदं रसस्य पिशितस्तबकावलीनाम् ।

मन्थानेति । यो भवान् जलधेः क्षीरसमुद्रात् सुराणां देवानां जीवातुं जीव-
नौषधं अमृतं उद्गमयितुं जनयितुं कमठस्य कूर्मस्यैव आकृतिः रूपं यस्य तथोक्तः
सन् हिमांशोः चन्द्रस्यापि मार्गं रुणद्धीति तद्गुधम्, तावदुन्नतमपीत्यर्थः । मन्थान-
शैलं मन्दराद्रिं अङ्गे विषक्तिं संबन्धं भजन्तीति भारिभः । वीचीनां क्षीरादि-
तरंगाणां कणैः लेशैः चरमे काये पृष्ठे बभार धृतवान् । विभर्तैः कर्तारि लिट् ॥ ५८ ॥

दंष्ट्रेति । किटेः वराहस्येव वेषं रूपं धरतीति धरस्य वराहरूपिणः यस्य भवतः
दंष्ट्रायाः अग्रे वर्तत इति वर्ती । कुवल्याङ्कुरस्य नीलोत्पलदलस्यैव कोमला आभा
नैल्यं यस्य तथोक्तं क्षमामण्डलं भूमण्डलम् । ऊर्ध्वं प्रसृत्तरायां गच्छन्त्यां यकानां
आवलिकायां पङ्क्तौ अवलीढस्य सक्तस्य प्रावृट्पयोदवलयस्य वार्षिकमेघमण्डलस्य
लीलां बभार । 'बकोटघट-' इति पाठेऽप्युक्तं पदार्थः । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रा-
संभवेनौपम्याक्षेपादसंभवद्धर्मसंबन्धनिबन्धनो निदर्शनालंकारः । यत्तु-'वराह-
दंष्ट्रायाः शुभ्रत्वात् भूमेश्च कृष्णत्वात् तथा दृष्टान्तोक्तिः' इति नृसिंहः, -तत्तस्या-
नालंकारिकतां स्फोटयति । 'चेद्विम्बप्रतिबिम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलंकृतिः' (कुव. ५२)
इत्युक्तलक्षणस्यात्र प्रसक्त्यभावात् 'असंभवद्वस्तुसंबन्ध उपमार्थो निदर्शना'
इति लक्षणस्य यथोक्तानुगामित्वाच्चेति ॥ ५९ ॥

इन्द्रेति । यो भवान् इन्द्रस्य द्विषः शत्रोः हिरण्येति नाम यस्य तस्य ।
हिरण्यमिति 'हिरण्यकशिपुः' इति नामैकदेशे नामग्रहणम् । मदगजस्येति रूपकम् ।
पिशितस्तबकावलीनां मांसपिण्डपङ्क्तीनां संबन्धिनः रसस्य आस्वादस्य भेदं विशेषं
निज्ञासमानः ज्ञातुमिच्छुः सन्निवेत्युत्प्रेक्षा उक्तरूपकानुप्राणिता । धृतः सिंहस्यैव
भावः रूपं येन तथोक्तः सन् । स्तम्भात् प्रहादस्पर्धया हिरण्यकशिपुनिर्दिष्टात्

पाठा०—१ 'कुवल्याकर'. २ 'इन्द्रद्विषन्'.

जिज्ञासमान इव यो धृतसिंहभावः

स्तम्भादुदेत्य नखरैस्तमुरस्यभाङ्गीत् ॥ ६० ॥

याज्जाप्रतारणवशादधियज्ञशालं

यो वामनत्वमवलम्ब्य बलिं निगृह्णन् ।

दुःखं सतां स्वमिव खर्वतमं सुखं च

स्वीयं पदक्रममिवोन्नतमाततान ॥ ६१ ॥

सृष्टौ पुरा मुखभुजोरुपदे मुरारे-

रङ्गं द्वितीयमभजत्किमु वन्ध्यभावम् ।

इत्येव संशयमशेषजनस्य चक्रे

यस्याहवेषु करताण्डवितः कुठारः ॥ ६२ ॥

उदेत्य आविर्भूय नखरैः नखैः तं हिरण्यनामकं मदगजं उरसि वक्षसि अभाङ्गीत्
भञ्जितवान् । भजेः कर्तारं लुङ् ॥ ६० ॥

याज्जेति । यो भवान् यज्ञशालायां अधियज्ञशालं याज्ञया त्रिपदमात्रभू-
भिक्षया प्रतारणस्य वञ्चनायाः वशात् पारतन्त्र्याद्धेतोः बलिं नाम दानवं निगृह्णन्,
निग्रहिष्यन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः । वामनत्वं वामनरूपम् । 'खर्वो
ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । अवलम्ब्य स्वीकृत्य । स्वं आत्मानमिव सतां दुःखं
खर्वतमं अत्यन्तह्रस्वम्, सतां सुखं च स्वीयं पदक्रमं पादविन्यासमिव उन्नतं
अत्यन्तदीर्घं आततान अकरोत् । आङ्पूर्वात्तनोतेः कर्तारं लिट् । अत्र प्रकृतयोः
भगवच्छरीर-सज्जनदुःखयोरतिहस्वीकरणेन तत्पदक्रम-तत्सुखयोश्चात्युन्नतीकरणेन
चौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतगोचरतुल्ययोगितामेदद्वयस्य संसृष्टिः ॥ ६१ ॥

सृष्टाविति । यस्य भवतः परशुरामरूपिणः संबन्धिषु आहवेषु युद्धेषु करे
ताण्डवितः नर्तितः कुठारः परशुर्नामायुधविशेषः पुरा प्राथमिकायां सृष्टौ मुरारेः
श्रीमहाविष्णोः संबन्धिनि मुखे भुजे ऊरौ पदे च, तेषां मध्य इत्यर्थः । प्राण्य-
ङ्गत्वाद्बुद्धैकवद्भावः । द्वितीयं अङ्गं भुजः वन्ध्यस्य भावः वन्ध्यत्वम्, क्षत्रि-
यार्जननमिति यावत् । अभजत् प्राप । 'किमु' इति स्फुटार्थः । अव्ययानामने-
कार्थकत्वाभिधानात् । अन्यथा कथं नः क्षत्रिया न दृश्येरन्नित्यर्थः । इत्युक्त-
प्रकारं सम्यक्छेते अर्थान्तरमत्रेति व्युत्पत्त्या संशयं अर्थापत्तिज्ञानं निःक्षत्रिया-
न्यथानुपपत्तिकल्पितं अशेषस्य जनस्यैव, न तु यस्यकस्यचिदित्यर्थः । चक्रे ।
'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ् राजन्यः कृतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्मां शूद्रो

पाठा०—१ 'उपेत्य'. २ 'वाटम्'.

टिप्प०—१ क्षत्रियकृतस्वपितृहन्नेन परशुरामेण परशुना त्रिःसप्तकृत्वः सर्वक्षत्रि-
यहन्नादयं संशयः ।

श्वश्रुमुनेरजनि यस्य पदाब्जधूलि-

यत्कृष्टमीशधनुराप शरव्यकृत्यम् ।

यस्मान्नयिष्याब्धिरपि कम्पमकम्पमागा-

द्यत्पत्रिणां विघस एव विभीषणोऽभूत् ॥ ६३ ॥

हन्यामहं युधि रिपूनहमेव हन्या-

मित्येव यन्मुसललाङ्गलयोर्विवादः ।

यस्याम्बरं निजरुचिप्रतिमल्लवर्णं

यत्षष्ठसंस्करणमासवपानमाहुः ॥ ६४ ॥

अजायत ॥' इति श्रुत्यपेक्षया निःक्षत्रियान्यथोपपत्तेः हेतोर्बलीयस्त्वादिति । न च वेदाऽप्रामाण्यज्ञानेन बौद्धत्वापत्तिः । कविनिरङ्कुशन्यायस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अत एव माघकाव्ये यमुनावर्णनप्रस्तावे (शिष्टो० १२।६९) — 'न्यक्तं बलीयान्यदि हेतुरागमादपूरयस्ता जलधि न जाह्नवी । गाङ्गौघनिर्भस्मित-शङ्खकन्धरासवर्णमर्णः कथमन्यथास्य तत् ॥' इत्युक्तम् । सा यमुनेत्यर्थः । इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । अत्र क्षत्रियकुलनिर्मूलनस्य भगवद्भुजवन्ध्यत्वरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्त्यलंकारस्य अर्थापत्तिप्रमाणालंकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेश-संकरः ॥ ६२ ॥

श्वश्रुरिति । यस्य भवतः राघवरूपिणः पदाब्जस्य धूलिः मुनेः गौतमस्य श्वश्रुः पत्नीजननी अजनि अभूत्, तत्स्पर्शान्मुक्तशापा पतिमगच्छदहल्येत्यर्थः । येन भवता कृष्टमीशधनुः शरव्यस्य लक्ष्यस्य कृत्यं भङ्गम्, अपभ्रं आसीदित्यर्थः । यस्मान्नवतः भिया अब्धिः तादृगाम्भीर्यशाली । कम्पं आग्नेयास्त्र-प्रयोगकाले क्षोभम्, अकम्पमपि उपायचिन्तनकाले नैःशब्दाय निस्तरंगीभूय अचाञ्चल्यं च । आगात् प्राप्तवान् । 'हस्तेनाब्धिं स्तम्भितवान्वीचीकोलाहलोद्धतम्' इति सेतुमाहात्म्ये । हस्तेन, हस्तसंज्ञयेत्यर्थः । यस्य भवतः पत्रिणां बाणानां विघसः भोजनशेषः विभीषण एव अभूत्, तदितरे सर्वेऽपि राक्षसाः निहतास्तैरित्यर्थः । अत्र तृतीयपादवाक्यार्थे विरोधाभासेन पर्यायोक्त्यलंकार-त्रयस्य इतरवाक्यत्रयार्थघटकस्य संसृष्टिः ॥ ६३ ॥

हन्यामिति । यस्य भवतः बलरामरूपिणः संबन्धिनोऽमुसल-लाङ्गलयोः आयुधविशेषयोः युधि रिपून् अहमेव हन्यां मारयेयम्, अहमेव हन्याम्, इत्युक्त-प्रकार एव विवादः कलहः अभूत् । यस्य अम्बरं दिवायाः रवेः सितायाः

पाठा०—१ 'उत्कृष्ट'. २ 'पत्रिणो'.

टिप्प०—१ यस्य बाणेन सर्वेऽपि राक्षसा इताः; किंतु विभीषण एव शरणागमनाद-वशिष्ट इत्याशयः ।

यः स्तन्यपानसमये व्रत पूतनायाः
 प्राणानपि प्रविदधे परमोपदंशम् ।
 नाकाधिपस्य वनभूरपि येन सद्यो
 नारीमुदे कृतनखम्पचधूलिरासीत् ॥ ६५ ॥
 वार्यस्तपोधनवरेण्यमनःखलीनै-
 स्तृण्यां मुहुः कवल्यञ्जगदार्तिरूपाम् ।
 नीचान्विधातुमसुरान्निजशृङ्गातुल्या-
 न्कोपादुदेप्यति च यः कुहनातुरंगः ॥ ६६ ॥

प्रतिमल्लः विरोधी वर्णः असितरूपः यस्य तथोक्तम् । यस्य पष्ठं संस्करणं अन्न-
 प्राशनसंस्कारं आसवपानं सुरापानं आहुः । 'लोकाः' इति शेषः । गर्भाधानसीम-
 न्तपुंसवनजातकर्मनामकरणाक्षप्राशनचौलोपनयनादीनां षोडशकर्मणां अन्नप्राशनं
 षष्ठमितत्वेन निर्दिष्टमिति ध्येयम् ॥ ६४ ॥

य इति । यः कृष्णरूपी भवान् पूतनायाः कंसप्रेषितासुर्याः संबन्धिनः
 स्तन्यस्य स्तनक्षीरस्य पानसमये । प्राणान् 'पूतनायाः' इति योज्यम् । परमं तत्का-
 लौचित्यादतिश्रेष्ठं उपदंशं व्यञ्जनविशेषमपि प्रविदधे चक्रे । 'व्रत' इत्याश्चर्ये ।
 'चरम-' इति पाठे भोजनावसानिकेत्यर्थः । नाकाधिपस्य इन्द्रस्यापि वनभूः नन्दन-
 वनप्रदेशः नार्याः सत्यभामायाः मुदे संतोषं कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' (पा. २।३।१४)
 इत्यादिना चतुर्थी । येन कृता नखम्पचा पारिजातापहरणप्रविष्टसौरतेजसा अत्युष्णा
 धूलिः यस्यां तथोक्ता आसीत् ॥ ६५ ॥

वार्य इति । तपोधनानां वरेण्यानि वीतमोहत्वेन श्लाघ्यानि मनांस्येव खली-
 नानि वक्रबन्धनायोयन्त्राणि तैः वार्यः ग्राह्यः जगतः लोकस्य आर्तिरूपां पीडा-
 त्तिकां तृण्यां तृणसंहतिं मुहुः कवल्यन् नाशयन् । कुहनातुरंगः कपटाश्वरूपी
 यो भगवान् कोपात् नीचान् खलान् असुरांशान् म्लेच्छादीन् निजशृङ्गाभ्यां
 तुल्यान् तत्कल्पान् नष्टान् विधातुं कर्तुं उदेप्यति कल्पन्ते आविर्भविव्यति ।
 सर्वत्र यच्छब्दः 'यस्मै भवते' इति पूर्वतनगद्यगतेनान्वयात्तत्र तत्र 'शेषे प्रथमः'
 (पा. १।४।१०८) इति प्रथमपुरुष इति ध्येयम् ॥ ६६ ॥

पाठा०—१ 'सति'. २ 'पद'.

टिप्प०—१ यस्य बाल्यप्रभृत्यन्नप्राशनापेक्षयाऽऽसवप्राशनं प्रियमित्यर्थः । इयमुक्तिर्हि
 बलमद्रस्याष्टमावतारत्वमभिप्रेलेति ज्ञेयम् । २ नरकासुरवधानन्तरमदित्यै कुण्डलार्पणाय
 सत्यभामया सह स्वर्गं गते कृष्णे सत्यभामाप्रार्थनया कल्पवृक्ष-पारिजातापहरणात्
 छायाभावेन नन्दनवनभूः सूर्यतापेन संतप्ताऽभवदिति भावः । पुराणान्तरोक्त्या कृष्ण-
 स्यैव बौद्धावतारत्वमङ्गीकृत्येयमुक्तिरिति ज्ञेयम् । ३ अत्राश्वारोहापेक्षयाऽश्वस्य प्राधान्यविव-
 क्षात्तुल्येयमुक्तिः ।

एतैः स्तवैर्हृष्टमना यथार्थैर्मन्दस्मितश्रीमधुराधरोष्ठः ।

पीठादुदस्थादथ पीतवासा मेरोर्नितम्बादिव मेघशावः ॥६७॥

आस्थानाद्बहिरेत्य कैटभरिपुर्गाङ्गेयमालिङ्ग्य तं

पश्चार्धे परिमृश्य भूपमितरानापृच्छ्य सर्वान्कुरुन् ।

आघ्रायातिचिरेण मूर्ध्नि विदुरं युक्तं शताङ्गं हयै-

रारूढोऽभिययौ विराटनगरीमन्तः स्मरन्पाण्डवान् ६८

श्रुत्वा ततः परमतं पुरुषोत्तमात्

फेनायमानरणसंनहनाब्धिपूराः ।

आराधयन्विधिवदस्त्रगणं श्मशाने

पीतां वमन्तमिव कान्तिमिषेण धूम्याम् ॥६९॥

एतैरिति । एतैः उक्तविधैः यथार्थैः, न त्वारोपितैरित्यर्थः । स्तवैः हृष्टं संतुष्टं मनो यस्य सः । अत एव मन्दस्मितस्य दरहासस्य श्रिया कान्त्या मधुरः मनोज्ञः अधरोष्ठः यस्य सः । पीतं वासः वस्त्रं यस्य सः श्रीकृष्णः । अथ मुनिसंघस्तोत्रानन्तरं पीठात् मेघशावः तरुणमेघः मेरोः नितम्बात् कटकादिव । उदस्थात् उत्थितवान् । उत्पूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि लुङ् । उपमालंकारः ॥ ६७ ॥

आस्थानादिति । कैटभस्य दैत्यस्य रिपुः श्रीकृष्णः आस्थानात् सभायाः । 'सभासमितिसंसदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥' इत्यमरः । बहिरेत्य तं भगवद्भक्त्या प्रसिद्धं गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयं भीष्मम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा. ४।१।१२०) इति ढक् । आलिङ्ग्य भूपं धृतराष्ट्रं पश्चार्धे ऊर्ध्वकाये परिमृश्य संस्पृश्य । इतरान् भूपादन्यान् सर्वान् कुरुन् सोमदत्तादीन् आपृच्छ्य गमनप्रभं कृत्वा । विदुरं मूर्ध्नि अतिचिरेण आघ्राय परिचुम्ब्य, पुत्रवत् वात्सल्यादिति भावः । हयैः अश्वैः शैव्यादिभिः युक्तं शताङ्गं रथं आरूढः सन् विराटनगरीं प्रति अन्तः मनसि पाण्डवान् स्मरन् सन् । अभिययौ प्रतस्थे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

श्रुत्वेति । ततः पुरुषोत्तमात् श्रीकृष्णात्, हास्तिनपुरागतादिति शेषः । परस्य शत्रोः दुर्योधनस्य मतम् 'सूच्यग्रं न प्रदास्यामि पाण्डवेभ्यो भुवः स्थलम्' इति पक्षं श्रुत्वा, फेनायमानः अतिप्रवर्धमानः रणसंनहनं युद्धोद्योग एवाब्धिपूरः समुद्रप्रवाहः येषां तथोक्ताः ते पाण्डवाः कान्तिमिषेण नित्यरूपव्याजेन श्मशाने पीतां कवलितां धूम्यां चिताधूमसंहतिं वमन्तं उद्गिरन्तमिव स्थितं अस्त्राणां आयुधानां गणं विधिवत् यथाशास्त्रं आराधयन् पूजयामासुः । आरूपपूर्वाद्वाधैः कर्तरि लङ् । अत्र प्रवर्धमानरणसंनाहस्य विशेषणगत्या स्वेष्टदेवताभूतास्त्रपूजन-हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमेदः वमन्तमिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षया रणसंनाहनाब्धिपूरेति रूपकेण च संसृष्टः ॥ ६९ ॥

तत्रान्तरे,—

ततः परं जह्नुकुमारिकायास्तटीवने कृत्यविदां पुरोगा ।
 पृथा तपस्यन्तमवाप कर्णं कर्णं प्रवृत्तिस्तु न किञ्चिदस्याः ॥ ७० ॥
 कमनीययशोभरे तनूजे कवचोत्कर्तनकर्कशाङ्गकेऽपि ।
 नलिनान्मृदुलं नरेन्द्रपत्न्या नयनं तत्र चिरेण संचचार ॥ ७१ ॥
 स तत्र पूतः परमाभिषेकैस्तपोवसाने तपनस्य स्रजुः ।
 श्रोत्रे वितेने शुचिमक्षमालां नेत्रे च राज्ञीं निकटं प्रपन्नाम् ॥ ७२ ॥
 विनतेः पदयोरनन्तरं विहिताशीः परिरभ्य तं सुतम् ।

तत्रान्तर इति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेव काल इत्युत्तरेणान्वयः ॥

तत इति । ततः परं आयुधाराधनानन्तरं कृत्यविदां कर्तव्यकोविदानां मध्य
 इति निर्धारणपक्षी । पुरोगा श्रेष्ठा पृथा कुन्ती जह्नुकुमारिकाया गङ्गायाः तटीवने
 तीरोद्याने तपस्यन्तं तपः कुर्वन्तं कर्णं पुत्रं अवाप । अस्याः प्रवृत्तिः आगमन-
 वार्ता तु किञ्चित् ईषदपि कर्णं श्रोत्रं तस्य नावाप, योगाद्ब्रह्मणि लीनस्य मनसः
 संबन्धाभावादित्यर्थः ॥ ७० ॥

कमनीयेति । कवचस्य सहजस्य उत्कर्तनेन इन्द्राय दातुं उत्पादनेन कर्कशानि
 व्रणकिणैः परुषाणि अङ्गान्येव अङ्गकानि यस्य तथोक्तेऽपि कमनीयः लोकैक-
 मनोहरः यशोभरः कीर्त्यतिशयः यस्य तस्मिन् । किञ्च तनूजे आत्मसंभवे तत्र कर्णे
 नलिनात् कमलादपि मृदुलं सुकुमारं नरेन्द्रपत्न्याः कुन्त्याः नयनं चिरेण, न तु
 क्षणमित्यर्थः । संचचार, पुत्रवात्सल्यात्पुनःपुनरपश्यदित्यर्थः; प्रेम नात्मव्यथां
 चिन्तयतीत्यर्थः । यत्त्वन्न—‘तत्र गङ्गातटे कवचोत्कर्तनेन’ इति नृसिंहव्याख्या-
 नम्,—तत्र; उक्तस्वारस्यायोगात्प्रत्युत दूरान्वयः, कवचोत्कर्तने गङ्गातटवृत्तित्व-
 प्रतीत्यापत्तिश्चेत्याद्यनुसंधेयम् । अत्र तादृग्मृदुलनयनातादृक्ठिनाङ्गयोः घटनाया
 वैरूप्याद्विरूपघटनात्मको विषमप्रभेदः । पुत्रवात्सल्ययशोभरसमर्थितकर्कशाङ्ग-
 मृदुनयनसंचारात्मककान्यलिङ्गभेदश्च द्वावप्येकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्णौ ॥ ७१ ॥

स इति । परमैः पावनैः अभिषेकैः गङ्गास्नानैः पूतः पवित्रः तत्र तीरे तप-
 स्यन् सः तपनस्य सूर्यस्य स्रजुः कर्णः । तपसः अवसाने समाप्तौ । शुचिं शुद्धां
 अक्षमालां जपमालिकां श्रोत्रे वितेने निहितवान् । निकटं समीपं प्रपन्नां गतां राज्ञीं
 राजपत्नीं कुन्तीं च नेत्रे वितेने, अपश्यदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

विनतेरिति । राज्ञी पदयोः विनतेः प्रणामात् अनन्तरं विहिता कृता

पाठा०—१ ‘अत्रान्तरे’. २ ‘कर्णे’. ३ ‘जर्जराङ्गके’; ‘झर्झराङ्गके’. ४ ‘पुत्र्याः’.

५ ‘सवनाभिषेकैः’. ६ ‘निकट’.

टिप्प०—१ तस्य समाध्यवस्थायां सत्यां कर्णेनास्या आगमनं न ज्ञातमिति भावः ।

२ जन्मसमये इह पुत्रं पुत्रीद्वानीं सादरमनलेकसागसेलाश्रयः ।

परिहर्तुमुवाच पञ्चतामुभयीं धर्मसुतादिसन्नुषु ॥ ७३ ॥
 अयि वत्स ! रवेरनुग्रहादजनिष्ठा मयि भाग्यमर्थिनाम् ।
 तनुरक्षणमात्रकारिणौ तव राधातिरथौ न जन्मभूः ॥ ७४ ॥
 जहीहि राधातनयत्वबुद्धिं सहैव दुर्योधनसौहृदेन ।
 गृहाण वाण्या सह धर्म्यया मे सहोदरान्धर्मतनूजमुख्यान् ॥ ७५ ॥
 यस्मैकस्मैचन त्वं सहजकवचदः प्रार्थनातुल्यकालं
 मातुः साक्षान्निदेशे मम सुकरतमे मा कृथा मन्दभावम् ।
 पाराञ्जुख्यं विधत्ते गुरुजनवचनांनुष्ठिते यस्य चेतो
 धिक्शब्दस्याभिधेयं जगदिदमखिलं दोग्धि तस्मै सुखेन ॥ ७६ ॥

आशीः 'आयुष्मान् भव वत्स !' इत्यादि यया तथोक्ता सती तं सुतं कर्णं परिभ्य
 आलिङ्ग्य, धर्मसुतादिषु युधिष्ठिरादिषु सन्नुषु पुत्रेषु विषये उभयीं द्विविधां पञ्चतां
 पञ्चत्वसंख्यां मरणं च परिहर्तुं उवाच वक्ष्यमाणप्रकारेणावदत् ; कर्णेन सांगत्ये
 तेषां षट्त्वसंख्या लोकैकावध्यत्वं च भवतीति भावः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

अयीति । अयि वत्स हे पुत्र ! अर्थिनां याचकानां भाग्यं त्वं मयि रवेः
 सूर्यस्य अनुग्रहात् प्रसादात् अजनिष्ठाः जातोऽसि । जनेः कर्तारि लुङ् ।
 तनोः रक्षणमात्रं बाल्ये त्वच्छरीरपोषणमेव कुरुत इति कारिणौ । राधा च
 अतिरथश्च सुतदम्पती द्वौ तव न जन्मभूः उत्पत्तिस्थानं न भवतः । वृत्तं
 पूर्वोक्तमेव ॥ ७४ ॥

जहीहीति । अयि वत्स ! त्वं राधायाः तनयत्वबुद्धिं दुर्योधनस्य सौहृदेन
 सख्येन सहैव जहीहि त्यज । धर्मतनूजः धर्मराजः मुख्यः प्रथमः येषां तान्
 धर्मराजमीमार्जुनकुलसहदेवान् सहोदरान् सोदरान् । धर्मादनपेतया धर्म्यया ।
 मे मदीयया वाण्या वाचा सह गृहाण अङ्गीकुरु, मद्वाक्यं युधिष्ठिरादौ सौभ्रात्रं च
 नातिक्रमणीयमित्यर्थः । अत्र राधातनयत्वबुद्धि-दुर्योधनसौहृदयोस्त्यागेन वाणी-
 युधिष्ठिरादिसौदर्ययोः ग्राह्यत्वेन चौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताद्वयस्याङ्गाङ्गि-
 भावेन संकरः ॥ ७५ ॥

यस्मा इति । अयि वत्स ! यस्मैकस्मैचन अनात्मवान्धवाय इन्द्राय प्रार्थ-
 नायाः तुल्यकालः यस्मिंस्तथा याव्वासमकालमेव सहजं कवचं ददातीति
 तथोक्तः त्वं साक्षात् जननादेव मातुः मम संबन्धिनि सुकरतमे अत्यनायासेन
 कर्तुं शक्ये, नतु कवचदानं ह्रवोक्तर्तनदुःखसाध्यं इति यावत् । निदेशो
 आज्ञायां विषये मन्दस्य भावं मौढ्यं मा कृथाः मा कुरु । 'सुत सुतराम्' इति
 पाठे निदेशकरण-कवचदानयोः सुकरत्व-दुष्करत्वप्रतीतिदौर्लभ्यमिति ध्येयम् ।
 किंच यस्य चेतः गुरुजनवचनस्य मातुः पितुर्वा आज्ञाया अनुष्ठिते करणे विषये ।

इति दशनकिरणव्याजादन्तश्चिररक्षितं तदंशं स्तन्यं प्रकाशयन्त्या इव कुन्त्या निदेशं कर्णः कर्णदेशाध्वनीनं विधाय साकमञ्जलिना समुचितमुत्तरं बबन्ध,—

भोजान्ववायो भुवने प्रतीतः कुलं कुरुणां च तथा द्वयेऽस्मिन् । तवाम्ब ! जन्मोपयमश्च चेद्वौ त्वय्येव जागर्त्युचितज्ञभावः ॥७७॥

अङ्गद्वयं मे परिपालनीयमङ्ग ! त्वया शूरजनाग्रगेण ।

एवं वशे मे विततान यस्तत्तस्यापि सख्यं किमुपेक्षणीयम् ॥७८॥

पराङ्मुखस्य भावं पराङ्मुख्यं औदासीन्यं विधत्ते वहति । तस्मै पुत्राय इदं अखिलं जगत् 'धिक्' इति शब्दस्य अभिधेयं अर्थम्, निन्दामिति भावः । सुखेन, विशङ्कलमित्यर्थः । दोग्धि करोति । 'धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः' इत्यमरः । यत्तु—अत्र श्लोके 'यस्मैकस्मैचन पुरुषायेन्द्रियेत्यर्थः' इति व्याख्याय 'इन्द्रस्य स्वभर्तृत्वात् नाम्ना तद्ग्रहणमयुक्तमिति तथा व्यपदेशः' इति नृसिंहः,—तत्र; अयि वत्स ! रवेरनुग्रहादिति मूलासांगत्यापत्तेः । रवेरपि तद्वर्तृत्वेन तस्यापि तत्र नाम्ना व्यपदेशानौचित्यादिति ॥ ७६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं अन्तः स्तनगर्भे चिराद्रक्षितं निहितं तस्य कर्णस्य अंशं भागं स्तन्यं स्तनक्षीरं दशनकिरणानां दन्तकान्तीनां व्याजात् प्रकाशयन्त्या बहिःप्रसारयन्त्या इव स्थिताया इत्युपेक्षा सापह्नुवा च । कुन्त्याः निदेशं आज्ञावाक्यं कर्णः कर्णदेशे श्रोत्रमार्गे अध्वनीनं गच्छन्तं विधाय, तच्छ्रुत्वेत्यर्थः । समुचितं उभयलोकश्लाघ्यं उत्तरं प्रतिवाक्यं अञ्जलिना साकं बबन्ध, साञ्जलि-बन्धं प्रत्युक्तवानित्यर्थः ॥

भोजेति । भोजानां यादवविशेषाणां अन्ववायो वंशः भुवने प्रतीतः प्रख्यातः । कुरुणां कुलं च तथा भुवने प्रतीतम् । हे अम्ब मातः ! अस्मिन् द्वये भोजवंशे कुरुवंशे च क्रमेण तव जन्म उत्पत्तिः उपयमः विवाहश्च द्वौ चेत् अभूतां यदि, तर्हि त्वयि उचितज्ञः कर्तव्यकोविदः भावः अभिप्रायः जागर्ति स्फुरत्येव । गुणानामुभयवंशशुद्धिनियतत्वादिति भावः । अत एवानुमानालंकारः । उभयवंशशुद्ध्या उचितज्ञत्वानुमानादिति ॥ ७७ ॥

ततः किमत आह—अङ्गद्वयमिति । अङ्ग हे कर्ण ! शूरजनानां अग्रगेण अग्रेसरेण त्वया मे मदीयं अङ्गस्य शरीरस्य अङ्गदेशस्य च द्वयं परिपालनीयम् । भुजाभ्यामिति भावः । एवं उक्तप्रकारेण, 'उक्त्वा' इति शेषः । यः दुर्योधनः तत् अङ्गद्वयं मे मम वशे अधीनत्वे विततान अकरोत्, मदधीनं कृतवानित्यर्थः । तस्य तादृगुपकारिणः तथा विश्वस्तस्य दुर्योधनस्यापि सख्यं उपेक्षणीयं किं

पाठा०—१ 'चिरकालरक्षितं'. २ 'तदंशस्तन्यं'. ३ 'अध्वनीतं'. ४ 'आव-
बन्ध'. ५ 'भोजान्वयो यो भुवनप्रतीतः' ६ 'जन्मोपयमोत्सवौ चेत्'. ७ 'कर्ण'.

परस्य लोकस्य गतेहिं विभ्रं कृतघ्नतामेव वदन्ति सन्तः ।
 सा न स्पृशेन्मामधुना यथा त्वं तथा प्रसीदाम्ब ! कृपार्द्रचित्ता ७९
 इतिवादिनो रविसुतस्य मानसं
 न निवर्तते स्म धृतराष्ट्रनन्दनात् ।
 अपि तु स्वकीयतनयान्महाभुजा-
 दनवाप्य काममियमेव केवलम् ॥ ८० ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारतेऽष्टमः स्तवकः ।

अनादरणीयं किम् ? नानादरणीयमेवेत्यर्थः । अत्र तादृगुपकारविश्वासवाक्यार्थेन
 दुर्योधनसख्यानुपेक्षणीयसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदः । 'कर्ण त्वया' इति पाठोऽनु-
 प्रासभङ्गादुपेक्ष्यः ॥ ७८ ॥

परस्येति । सन्तः परस्य लोकस्य स्वर्गस्य गतेः कृतमुपकारं हन्ति विसर-
 तीति कृतघ्नः तस्य भावं कृतघ्नतामेव, नान्यमित्यर्थः; विभ्रं वदन्ति । स कृतघ्नता
 अधुना मां यथा येन प्रकारेण न स्पृशेत् न प्राप्नुयात्, तथा हे अम्ब ! कृपार्द्र-
 चित्ता दयार्द्रचित्ता सती त्वं प्रसीद अनुग्रहाण । 'कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः'
 इति तस्यां प्रायश्चित्तस्याप्यस्मरणादिति भावः ॥ ७९ ॥

इतीति । इतिवादिनः उक्तप्रकारेण वदतः रवेः सुतस्य कर्णस्य मानसं मनः
 धृतराष्ट्रस्य नन्दनात् दुर्योधनात् न निवर्तते स्म न न्यवर्ति; अपि तु किंतु
 इयं कुन्त्येव कामं मनोरथं केवलम्, ईषदपीत्यर्थः; अनवाप्य अलब्ध्वा
 महान् भुजः तद्वलं यस्य तस्मात् स्वकीयात् तनयात् कर्णात् निवर्तते स्म ।
 मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ८० ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
 रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने
 अष्टमस्तवकविवरणं समाप्तमासीत् ॥

नवमः स्तवकः

अथोभये ते कुरवो रणाय स्वनामधेयोपपदप्रसिद्धम् ।
क्षेत्रं व्यगाहन्त निरुद्धपार्श्वाः शताङ्गमातङ्गतुरंगयोधैः ॥ १ ॥

हिरण्वत्यास्तत्र त्रिदशविनुतायास्तटरुह-

प्रसूनानां गन्धैर्मथितपथिखेदाः करिषटाः ।

कृतज्ञत्वेनेव स्वयमपि मदाम्भोलिलहरी-

र्ददुस्तस्यै बह्वीरतिसुरभिगन्धीः प्रियसखीः ॥ २ ॥

अस्मज्जन्मभुवः समानभिधया सप्तापि सिन्धूनिमा-

न्नेष्यामो वयमद्य शोषणमिति स्फीताभ्यसूया इव ।

सेनासैन्धवपङ्क्तयः खुरपुटैर्दीप्रक्षुरग्रोपमै-

र्भूमेरुल्लिखितात्तलौदजनयन्भूयो रजोमण्डलम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ कुन्तीगमनानन्तरं ते प्रसिद्धाः उभये कुरवः पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च रणाय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । शताङ्गैः रथैः, मातङ्गैः गजैः, तुरंगैः अश्वैः, योधैः पदातिभिश्च निरुद्धाः संगताः पार्श्वाश्चत्वारो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । त्वेषां नामधेयं 'कुरुः' इति संज्ञाशब्दः उपपदं पूर्वपदं यस्य तेन 'कुरुक्षेत्रम्' इति शब्देन प्रसिद्धं व्यवहृतं क्षेत्रं व्यगाहन्त विविशुः ॥ १ ॥

हिरण्वत्या इति । तत्र कुरुक्षेत्रे करिणां गजानां वटाः वृन्दानि । त्रिदशैः देवैः विनुतायाः स्तुतायाः हिरण्वत्या नाम नद्याः तत्रत्यायाः तटरुहाणां तीर-वृक्षाणां यानि प्रसूनानि कुसुमानि तेषां गन्धैः मथितः निरस्तः पथिखेदः मार्गश्रमः येषां तथोक्ताः सन्तः । कृतज्ञत्वेन उपकारसरणेन हेतुना स्वयमपि अतिसुरभिः शृङ्गां घ्राणतर्पणः गन्धः यासां ताः अतिसुरभिगन्धीः बह्वीः अनेकाः मदाम्भोदधेः दानजलसमुद्रस्य लहरीः, लक्षणया. प्रवाहान्; तस्यै हिरण्वत्यै प्रियसखीः वदु-रिवेत्युत्प्रेक्षा । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

अस्मादिति । तत्र सिन्धौ नाम देशे भवाः सैन्धवाः अश्वाः सेनासु तेषां पङ्क्तयः अस्माकं जन्मभुवः सिन्धुदेशस्य अभिधया नाम्ना समास्तुल्यान्, तन्नाम-कानिति यावत्; इमान् सप्तसिन्धून् समुद्रानपि वयमद्य शोषणं नेष्यामः प्राप-

पाठा०—१ 'उपपदं'. २ 'तटतरु'. ३ 'एव'. ४ 'मदाम्भोलहरिभिः'.
५ 'स्थलात्'.

टिप्प०—१ अनया दानोदकनदीप्रकटनोक्त्या मतङ्गजानां वैपुल्यं व्यज्यते ।
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

तेषां कुरुणां कलहोदयात्प्राग्रथस्वनानां करिवृंहितानाम् ।
आशामशेषां स्ववशे विधातुमन्योन्यमासीत्कलहो महीयान् ॥४॥

नाम्ना वो' नवमग्रहस्य समतां सोढास्महे हे ! वयं

तुङ्गत्वं न सहेमहीत्यतिरुषा संनाहधुर्या इव ।

उद्गण्डा अपि केतवो ददृशिरे स्थानं ग्रहाणामति-

क्रम्य स्यन्दनवृन्दमौलिकलिता मध्येनभस्वत्पथम् ॥ ५ ॥

यिष्यामः इत्युक्तप्रकारेण स्फीता प्रवृद्धा अभ्यसूया कोपः यासां तथोक्ता इवे-
त्युत्प्रेक्षा । दीप्रा उज्ज्वला । क्षुरग्रैः खङ्गभेदैः उपमा सादृश्यं येषां तैः खुराः
पुटानीव तैः उल्लिखितात् निष्पिष्टात् भूमेस्तलात् भूयः बहुलं रजोमण्डलं
धूलिमण्डलं अजनयन् उत्पापयन्ति स्म । 'देशे नदविशेषेऽधौ सिन्धुर्ना सरिति
स्त्रियाम्' इति विश्वः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

तेषामिति । तेषां कुरुणां पाण्डव-धार्तराष्ट्राणां कलहस्य युद्धस्य उदयात्
प्राक् आरम्भात् पूर्वमेव अशेषां आशां दिशं स्ववशे विधातुं कर्तुं रथस्वनानां
करिवृंहितानां च अन्योन्यं महीयान् दुर्निवारः कलह आसीत्, रथनेमिघण्टा-
गजकोलाहलैः दशापि दिशः सान्द्रा बभूवुरित्यर्थः । अत्र दिक्परिपालन-व्याप-
नयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति'
इति प्रसिद्धतादृशकौरवसंबन्धित्वकृताशेषराज्याभिलाषहेतुककलहोत्प्रेक्षाप्रतीते-
रलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ४ ॥

नाम्नेति । अपि किंचेत्यर्थः । स्यन्दनवृन्दस्य रथकव्यायाः मौलिषु अग्रेषु
कलिताः घटिताः ऊर्ध्वा दण्डा येषां ते उद्गण्डाः केतवः ध्वजाः । हे ग्रहाः
सूर्यादयः ! वयं वः युष्माकं मध्ये नवमस्य ग्रहस्य केतोः समतां साम्यं नाम्ना
नाममात्रेण सोढास्महे क्षन्तास्महे । सहेः कर्तरि लुट् । तुङ्गत्वं औन्नत्यं तु न
सहेमहि न क्षमेमहि । 'वः' इत्यत्रापि योज्यम् । सहेः कर्तरि लिङ् । इत्युक्तप्रका-
रया अतिरुषा भृशं क्रोधेन संनाहधुर्याः रणोद्युक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । ग्रहाणां नवाना-
मपि स्थानं मण्डलं अतिक्रम्य मध्येनभस्वत्पथं महावायुपथस्य मध्ये ददृशिरे
दृष्टाः । 'लोकैः' इति शेषः । उक्तोत्प्रेक्षानुप्राणितातिशयोक्त्यलंकारः असंबन्धे
संबन्धरूपः ॥ ५ ॥

पाठा०—१ 'वा'. २ 'अमी'. ३ 'धूर्या'. ४ 'पदम्'.

टिप्प०—१ लोकेऽप्यसज्जनकस्य तदेवैतेषामपि वर्तते, परमिदमसमीचीनमिति मत्सरः
केपाचित्संकुचितान्तःकरणानामुत्पद्यत इति दृष्टचरम् । २ अनयातिशयोक्त्या ध्वजा-
नामत्युक्तत्वं व्यस्यते ।

महीपतीनां पटमन्दिराणि मार्गं सुराणां लिलिहुः शिरोभिः ।

वयं हि दूष्याणि शुचीभवेमेत्यभ्रापगावारिमिमङ्गयेव ॥ ६ ॥

ततः क्षणादेव विशालविनिर्मितवीथीसहस्रविराजमानविशङ्कटवि-
पणिविविधपण्याहरणविमर्दसहक्रयिकलोकं विटकुलानुसार्यमाणवारवि-
लासिनीजनैर्निविडवेशवाटं विशिखकृपाणकुन्तशक्तिप्रमुखविविधायुधसं-
स्कारपरवशयोधसंवाधं तत्कुरुक्षेत्रं कुरुनगरमित्रं वभूव ॥

तत्रैव तावद्दुःशासनाग्रजः 'भगवन्! अस्मिन्नुपतस्थुषि वीरभुजविनोद-
काले त्वं विर्वाहविमुखोऽपि मदर्थं प्रत्यर्थिपार्थिवान्निहन्तुं पृतनाधि-
पत्यलक्ष्मीमुपयच्छस्व' इति विज्ञाप्य पितामहस्य चरणयोः प्रणिपपात ॥

महीपतीत्वामिति । महीपतीनां उभयेषां राज्ञां पटमयानि मन्दिराणि
(कर्तृणि) हि यस्मात्कारणात् वयं दूष्याणि अपरिशुद्धानि । दूष्येति संज्ञावन्ति
च । 'दूष्याद्यं वस्त्रवेदमनि' इत्यमरः । तस्मात् कारणाच्छुचीभवेम परिशुद्धानि
भवेम । 'इत्यालोच्य' इति शेषः । अभ्रापगायाः आकाशगङ्गायाः वारिणि मिम-
ङ्गया मङ्गुं स्नातुं इच्छयेवेत्युल्लेखा । शिरोभिः शिखरभागैः सुराणां मार्गं
आकाशं लिलिहुः पस्पृशुः । अत्राप्यतिशयोक्तिः पूर्ववत् ॥ ६ ॥

तत इति । ततः राज्ञा पटमन्दिरनिर्माणानन्तरं क्षणादेव विशालं विस्तीर्णं
यथा तथा विनिर्मितानां रचितानां वीथीनां सहस्रैः विराजमानं विशङ्कटासु
विशालासु विपणिषु पुण्यवीथिषु विविधानां नानाजातीयानां पण्यानां क्रय-
वस्तूनां आहरणे ग्रहणसमये विमर्दं संमर्दं सहन्त इति तत्सहाः क्रयिकलोकाः
क्रेतृजनाः यस्मिन् तथोक्तम् । विटानां कुलेन वृन्देन अनुसार्यमाणेन वार-
विलासिनीजनेन वैद्याजनेन निविडाः सान्द्राः वेशवाटाः वैद्यानिवासा यस्मि-
न्तथोक्तम् । विशिखाः बाणाः, कृपाणाः खङ्गाः, कुन्ताः, शक्यः प्रमुखाः
येषां तादृशानां विविधानां आयुधानां संस्कारे शानोत्तेजनायां परवशैः प्रवणैः
योधैः संवाधं संकटं तत् प्रसिद्धं कुरुक्षेत्रं कुरुनगरस्य हास्तिनपुरस्य मित्रं तुल्यं
वभूव । उपमालंकारः ॥

तत्रेति । तत्र तावत् तदानीमेव दुःशासनस्याग्रजो दुर्योधनः हे भगवन्
भीष्म ! त्वं विवाहे विषये विमुखः पराङ्मुखोऽपि उपतस्थुषि सन्निहिते अस्मिन्

पाठा०—१ 'विराजमानं'. २ 'विपणिविस्तारितविविध'. ३ 'माणविलासिनी'.
४ 'निविडित'. ५ 'प्रासतोमरप्रमुख'. ६ 'तत्र दुःशासनाग्रजः'. ७ 'विनोदन'.
८ 'विहितविवाह'. ९ 'विनिहन्तुं'. १० 'उपयमस्व'. ११ 'विज्ञापितस्य'. १२ 'चरण-
नलिनयोः'.

दुर्योधने विशति मौलिभुवा पदं स्वं
 शूराग्रणीष्वचरमः सुरसिन्धुस्रुतुः ।
 अर्धक्षणादरिभटास्त्रिदिवे विधास्य-
 न्नध्यक्षतापदमविक्षदनीकिनीनाम् ॥ ७ ॥
 पार्थाश्च ते द्रुपदनन्दनमाशु चक्रुः
 सेनान्यमुद्धतविरोधिवनानि दग्धुम् ।
 वह्निं प्रतापकपटान्निजजन्मकाले
 सक्तं भुजे वहति यः सततं ज्वलन्तम् ॥ ८ ॥

अथ सदसि महारथपरिगणनकथायामर्धरथोऽयमिति जाह्नवीयेन

वीराणां भुजविनोदकाले बाहुपराक्रमक्रीडासमये मदर्थं मम कृते प्रत्यर्थिनः
 पार्थिवान् शत्रुराजान् प्रत्यर्थिनः पाण्डवानां संबन्धिनः पार्थिवान् सहायान्, ननु
 प्रत्यर्थिन इति च । निहन्तुं पृतनानां सेनानां आधिपत्यलक्ष्मीं उपयच्छस्व परि-
 गृहीष्व इति विज्ञाप्य पितामहस्य भीष्मस्य चरणयोः प्रणिपपात नमस्कृतवान् ॥

दुर्योधन इति । शूराणां अग्रणीषु श्रेष्ठेषु अचरमः प्रथमः सुरसिन्धोः स्रुतुः
 गात्रेभ्यः भीष्मः दुर्योधने मौलिभुवा किरीटप्रदेशेन स्वं स्वीयं पदं चरणं विशतिं
 नमस्कृवति सति । अर्धक्षणात् क्षणार्धात् अरिभटान् त्रिदिवे स्वर्गे विधास्यन्
 करिष्यन्सन्, हनिष्यन्निति यावत् ; अनीकिनीनां सेनानां अध्यक्षतापदं प्रमुख-
 स्थानं अविक्षत् प्रविष्टवान्, सेनाधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । विशेषः कर्तरि लुङ् ॥ ७ ॥

पार्था इति । ते पार्थाश्च द्रुपदस्य नन्दनं धृष्टद्युम्नम्, सेनाः नयति गमय-
 तीति सेनानीः तं सेनान्यं सेनाधिपतिं आशु चक्रुः । यः धृष्टद्युम्नः निजस्य जन्मनः
 वह्निंकुण्डादुत्पत्तेः काले सक्तं ज्वलन्तं वह्निं अग्निं उद्धतान् रावितान् विरोधिनः
 शत्रूनि वनानि दग्धुं प्रतापस्य कषटात् व्याजात् भुजे सततं वहति तं, 'द्रुपद-
 नन्दनम्' इति योज्यम् । अपह्नवात्कारः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ सदसि सभायाम् । 'आत्मानं सारथिं चाश्वान्क्षन्युध्यति यो
 नरः । स महारथसंज्ञः स्यात्' इत्युक्तलक्षणलक्षितानां महारथानां परिगणन-
 कथायां संख्याप्रसङ्गे । अयं कर्णः जामदग्न्यग्राहणशापादिपराभूतः अर्धरथः
 इत्युक्तप्रकारं जाह्नवीयेन भीष्मेण निहतं तिरस्कृतं पौरुषं शौर्यं यस्य तस्य
 भावः तत्ता तथा हेतुना 'रोष'शब्देन तत्कार्यं लक्ष्यते । भुक्कुव्यादिना चिह्नितं

पाठा०—१ 'रिभटान्'. २ 'तु'. ३ 'जाह्नवीयेन'.

टिप्प०—१ अन्यत्र तु—'एको दशसहस्राणि योष्येषस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्र-
 प्रवीणश्च विषेयः स महारथः ॥' इत्युक्तम् । २ द्रुपदे स्वपदं विशति सति सोऽन्य-
 पदमविक्षदित्युक्तिर्भावार्थम् ।

निहुतपौरुषतया रोषचिह्नितवदनरोचिरह्नांपतिसूनुरहाय तस्यावधिमेव निजहेतेरधारणस्यापि साधारणं प्रतिजज्ञे ॥

इदं प्रतिपद्य खिद्यमानं मानधनं सुयोधनम् 'वत्स! मा भैषीः; महाभुजानपि रिपुमहीभुजः संख्ये खरतरविशिखमुखेन खादयामि' इति पितामह आश्वासयामास ॥

तदनन्तरम्,—

अभ्रापगातनयपार्षतनन्दनाभ्या-

मैग्रावनौ तिलकिता धृतकार्मुकाभ्याम् ।

उच्चावचं निजनिजं विरुदं वहन्तो

युद्धाय तस्थुरुभयेऽपि कुरुप्रवीराः ॥ ९ ॥

जेता पुराभिव तदा जलजातयोनिं

पैत्रीश्वराग्रजमिव प्रथमो ग्रहाणाम् ।

वदनस्य रोचिः तेजः यस्य तथोक्तः अह्नांपत्युः सूर्यस्य सूनुः कर्णः तस्य भीष्मस्य अवधिं मरणमेव निजायाः हेतेः आयुधस्य संबन्धिनः अधारणस्य अग्रहणस्यापि साधारणं तुल्यं अह्नाय सत्त्वरं प्रतिजज्ञे, 'भीष्मनिधनपर्यन्तं आयुधं न धारयामि' इति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । 'अवसाने परिच्छेदे सास्त्रि काले वलेऽवधिः' इति रत्नमालायाम् ॥

इदमिति । इदं कर्णप्रतिज्ञातं प्रतिपद्य श्रुत्वा खिद्यमानं दुःखायमानं मानधनं सुयोधनं 'हे वत्स दुर्योधन! मा भैषीः कर्णदुष्प्रतिज्ञातः भयं माप्नुहि, महान् श्लाघ्यः भुजः बाहुपराक्रमः येषां तान् रिपुमहीभुजः शत्रुभूपान् संख्ये युद्धे खरतरेण अतितीक्ष्णेन विशिखमुखेन बाणेनैव वक्त्रेण खादयामि, भिन्द्यामित्यर्थः ।' इत्युक्तप्रकारेण पितामहः आश्वासयामास आश्वासितवान् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

अभ्रेति । धृतं कार्मुकं धनुः याभ्यां ताभ्याम्, अभ्रापगातनयेन भीष्मेण पार्षतनन्दनेन दृष्टद्युम्नेन द्वाभ्यामग्रावनौ अग्रदेशौ, तिलकिताः अलङ्कृताः, उभयेऽपि कुरुप्रवीराः कौरवाः पाण्डवाश्च उच्चावचं अनेकविधं निजनिजं प्रत्येकं स्वीयं विरुदं जयचिह्नं छत्रचामरादि वहन्तः सन्तः युद्धाय युद्धं कर्तुं तस्थुः, सन्नद्धा बभूवुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

तेजेति । तदा युद्धारम्भकाले वीरः पार्थः अर्जुनः आत्तं गृहीतं तोत्रं अश्वताडनं येन तथोक्तं यदुनायकं श्रीकृष्णं पुरां त्रिपुराणां जेता जयी सदा-

पाठा०—१ 'कुमारोऽहाय'. २ युधितस्य'. ३ 'खादिष्यामि'. ४ 'प्रसाद-यामास'. ५ 'अग्रावनी'. ६ 'पुरा'. ७ 'पक्षीश्वरा'.

अग्रे विधाय यदुनायकमात्ततोत्रं
 पार्थो रथी प्रधनभूमिमवाप वीरः ॥ १० ॥
 संचिन्त्य भीष्ममुखबन्धुजनस्य हानिं
 संतापिनः समरसीमनि शक्रसूनोः ।
 बाष्पाम्बु चक्षुरधिकं श्वसितं मुखेन्दु-
 धैर्यं मनः करतलं च मुमोच चापम् ॥ ११ ॥
 बलारिसूनुं वसुदेवसूनुर्वचोभिराश्वास्य चिरेण तैस्तैः ।
 असासहिं पावकजाठराग्रेरग्राहयत्तत्र पुनः शरासम् ॥ १२ ॥
 देवव्रतस्य जयकेतनचिह्नताल-
 श्यामप्रभावलिरदृश्यत दूरदीर्घा ।
 सख्याः सुतस्य समरे भुजवीर्यलक्ष्मीं
 संवीक्षितुं रविसुतेव नभोऽधिरूढा ॥ १३ ॥

शिवः जलजातयोनिं ब्रह्माणमिव । ग्रहाणां प्रथमः सूर्यः पत्नीश्वरस्य गरुडस्य
 अग्रजं अनूरुं अग्रे रथस्य अग्रभागे विधाय कृत्वा, सारथीकृतेति यावत् ।
 रथी रथमारूढः सन् प्रधनभूमिं युद्धभूमिं अवाप प्राप्तवान् । उपमाद्वय-
 संसृष्टिः ॥ १० ॥

संचिन्त्येति । समरसीमनि युद्धदेशे भीष्मो मुखं आदिः यस्य तस्य बन्धु-
 जनस्य हानिं क्षयं संचिन्त्य आलोच्य संतापिनः खिद्यतः शक्रसूनोः अर्जुनस्य
 चक्षुः नेत्रं अधिकं बाष्पाम्बु मुमोच । मुखमिन्दुरिव मुखेन्दुः अधिकं श्वसितं
 मुमोच, मनः अधिकं धैर्यं मुमोच, करतलं च अधिकं चापं मुमोच, आधि-
 क्यमेकत्र द्वये बहुत्वम्, अन्यत्र श्रेष्ठ्यमिति विवेकः । 'शक्रसूनोः' इति चतुर्विपि
 योज्यम् । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात् समुच्चयः ॥ ११ ॥

वलेति । तत्र तदानीं वसुदेवसूनुः श्रीकृष्णः तैस्तैरध्यात्माध्वनीनैः वचोभिः
 गीतावाक्यैः चिरेणाश्वास्य निर्दुःखीकृत्य पावकस्य अग्रेः संबन्धिनः जाठराग्रेः
 औदरानलस्य असासहिं असोढारम्, खाण्डववनसमर्पणेनाग्निधुन्निवारकमित्यर्थः ।
 कृषोगात्कर्मणि षष्ठी । शरासं गाण्डीवं पुनः अग्राहयत् ग्राहयति स्म ॥ १२ ॥

देवव्रतेति । देवव्रतस्य भीष्मस्य संबन्धिनी दूरदीर्घा अत्यायता जयकेतने
 विजयध्वजे चिह्नतालस्य तालाकृतिलाञ्छनस्य श्यामप्रभाणां नीलकान्तीनां
 आवलिः परम्परा समरे युद्धे सख्याः गङ्गायाः सुतस्य भीष्मस्य भुजवीर्यलक्ष्मीं
 सम्यग्वीक्षितुं नभः आकाशं अधिरूढा रविसुता यमुनेव अदृश्यत । 'लोकैः' इति
 शेषः । उत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

युद्धारम्भभटाभटीपिशुनतामुद्दामयन्तस्तदा

निःसाणादिमजैत्रवाद्यनिनदा निर्धूतशब्दान्तराः ।

श्रान्तिं क्षेप्तुमिवातिदूरपदवीसंपादितामम्बुधे-

र्वेलाशैलमहागुहासु विविशुर्न्यासासु धाराधरैः ॥ १४ ॥

संग्रामदुन्दुभिरवश्रवणेन देवाः

सर्वे कवाटघटितानि गृहाणि कृत्वा ।

आदाय नन्दनवनादभिषेक्तुमाजौ

वीरान्प्रसूनचयमप्यभजन्विहायः ॥ १५ ॥

सति धर्मजले मिथोविमर्दात्सकलं तद्व्यपनेतुमङ्गकेभ्यः ।

मघवत्प्रमुखाः सुरा बभूवुर्मरुतोऽपि स्वयमात्ततालवृन्ताः ॥ १६ ॥

युद्धेति । तदा युद्धारम्भे भटानां आर्भक्याः शौर्यव्यापारस्य पिशुनतां सूचनं उद्दामयन्तः प्रकटयन्तः निर्धूतानि अन्तर्धापितानि शब्दान्तराणि अन्यशब्दाः यैस्ते, निःसाणः जयमेरी आदिमः येषां तेषां जैत्राणां जयावहानां वाद्यानां निनदाः शब्दाः । अतिदूरया पदव्या, मार्गगमनेनेत्यर्थः । संपादितां लब्धां श्रान्तिं श्रमं क्षेप्तुं परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । धाराधरैः मेघैः न्यासासु । अम्बुधेः समुद्रस्य वेलाशैलः चक्रवालाद्रिः तस्य महतीषु गुहासु विविशुः विशन्ति स्म । उक्तोत्प्रेक्षानुप्राणिता असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । शार्दूलविक्री-
डितम् ॥ १४ ॥

संग्रामेति । देवा इन्द्रादयः सर्वे संग्रामे दुन्दुभीनां भेरीणां रवश्रवणेन मांकाराकर्णेन गृहाणि कवाटैर्घटितानि कृत्वा आजौ युद्धे वीरान् पौरुषशालिनः अभिषेक्तुं नन्दनवनात् प्रसूनानां पुष्पाणां चयं राशिं अपि आदाय गृहीत्वा विहायः आकाशं अभजन् प्रापुः ॥ १५ ॥

सतीति । मघवान् इन्द्रः प्रमुखः येषां ते सुराः मिथः अन्योन्यं विमर्दाद्धेतोः धर्मजले स्वेदे सति, तत् धर्मजलं अङ्गकेभ्यः अवयवेभ्यः सकलं निःशेषं यथा तथा व्यपनेतुं क्षेप्तुं स्वयं मरुतो वायवोऽपि देवाश्चेति च । आत्तानि गृहीतानि तालवृन्तानि व्यजनानि यैस्तथोक्ताः बभूवुः । यद्यपि पार्थिवानामेव स्वेदः न तैजसानां तथापि प्रौढोक्त्या तथोक्तमिति ध्येयम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

पाठा०—१ 'कपाट'.

टिप्प०—१ युद्धारम्भे ये भेरिपट्टादिशब्दा जातास्ते दूरं समुद्रपर्यन्तं गताः ।

तत्र तार्वरिगणौ शनैः शनैः संगतौ सधनुषौ सगर्जितौ ।
पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पुष्करे धनघनाघनाविव ॥ १७ ॥

धावत्स्यन्दनकेतनां शुक्रमरुद्धाधूतमन्दाकिनी-

विन्दूनामपि सैन्यैकुञ्जरघटाशुण्डासमुत्थायिनाम् ।

दानाम्भःपृषतामपि स्फुटशरचाराकृतिस्पर्धिनां

मेदं ग्राहयितुं शशाक गगने भृङ्गानुरोधक्रमः ॥ १८ ॥

आसाद्य द्विपमाहवे रदपथेनारुह्य तीक्ष्णासिना

यन्तारं विनिपात्य साट्टहसितं स्कन्धे विधाय स्थितिम् ।

तत्रेति । तत्र तदानीं कुरुक्षेत्रे वा, सधनुषौ सचापौ सेन्द्रचापौ च, सगर्जितौ ससिंहनादौ सस्तनितौ च, तावुभयेऽरिगणौ शत्रुसंघौ, पुष्करे आकाशे पूर्वमरुता प्राग्वायुना पश्चिममरुता प्रत्यग्वायुना च प्रचोदितौ प्रेरितौ घनौ महान्तौ घनाघनौ मेघाविव शनैः शनैः संगतौ बभूवतुः । उपमालंकारः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ १७ ॥

अथ नवभिर्गजयुद्धमाह—धावदिति । स्फुटया शरदि ताराणां नक्षत्राणां आकृत्या स्वरूपेण सह स्पर्धन्त इति स्पर्धिनाम् । उभयत्र विशेषणम् । धावतां वेगेन गच्छतां स्यन्दनानां रथानां केतनेषु ध्वजेषु अंशुकानां पताकापटानां संबन्धिभिः मरुद्भिः व्याधूतानां च्यावितानां मन्दाकिन्याः आकाशगङ्गायाः विन्दूनामपि । सेनासु समवेतानां सैन्यानां कुंजरघटानां गजवृन्दानां शुण्डाभिः करैः समुत्थान्यन्त इति समुत्थायिनां दानाम्भसः मदजलस्य पृषतां विन्दूनामपि उभयेषां मेदं मिथो वैलक्षण्यं ग्राहयितुं ज्ञापयितुम् । 'जनानाम्' इति शेषः । गगने भृङ्गाणां अनुरोधक्रमः अनुसरणरीतिः शशाक समर्थोऽभूत् । अत्र तादृशोभयविन्दूनां भृङ्गानुसरणेन मिथो वैलक्षण्यस्फूर्त्या विशेषकालंकारः । 'वैशेष्यस्फूर्तौ विशेषकः' इति तल्लक्षणात् । स च 'ताराकृतिस्पर्धिनाम्' इत्युपमयोज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

आसाद्येति । आहवे युद्धे द्विपं शत्रुगजं आसाद्य संनिधाय रदपथेन दन्तमार्गेण आरुह्य तीक्ष्णेन असिना खड्गेन यन्तारं गजारूढं विनिपात्य पातयित्वा, अट्टहसितेन सहितं यथा तथा साट्टहसितम् । स्कन्धे गजस्य स्थितिं विधाय, कुम्भयोः आस्फालनं सशब्दं करस्पर्शं करोतीति कारिणं रिपुभटं शत्रुबोधं दृष्ट्वा कस्याश्चिद्विवेकः स्त्रियाः देवाङ्गनायाः संबन्धिभ्योः कठिनयोः

पाठा०—१ 'रिपुगणौ'. २ 'नवघना'. ३ 'सिन्धुर'.

टिप्प०—१ तत्र दानाम्भसः श्यामत्वात्तस्य शुण्डाशीकरमिथीभावेन शुभ्रत्वं विवक्षितमिति शेषम् ।

कुम्भास्फालनकारिणं रिपुभटं दृष्ट्वा दिवौकःस्त्रियाः

कस्याश्चित्कुचकुम्भयोः कठिनयोः कण्डूरखण्डाऽभवत् ॥१९॥

कश्चिद्भजः प्रतिभटेन करे विल्लने-

ऽप्यामूलभागमसिना नमिताग्रकायः ।

क्षिप्रं प्रगृह्य रदनेन निषादिहस्ता-

त्सस्तं सृणिं पुनरदात्कुशलाय तस्मै ॥ २० ॥

भसितलेपसितौ करिणाबुभौ युधि परस्परदत्तरदौ मुखे ।

हरिरवेक्ष्य वहत्यपि वाहने सरभसं निदधे सकला दृशः ॥ २१ ॥

भिन्नैकदन्तमुसलः प्रतिदन्तिघाता-

त्कुम्भाग्रलक्ष्यकुटिलाङ्कुशचन्द्ररेखः ।

कुचौ कुम्भाविह तयोः अखण्डा अत्रिच्छिन्ना कण्डूः खर्जूः अभवत्, अयं चेदेतयोरुचितोऽस्य कर इति हृष्यत्कुचाभूदित्यर्थः । अत्र तादृगीरदर्शनस्य विशेषणगत्या कुचकण्डूदयहेतुत्वात्पदार्थहेतुकस्य कान्यलिङ्गस्य कण्डूसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वृत्तं पूर्वोक्तमेव ॥ १९ ॥

कश्चिदिति । कश्चिद्भजः प्रतिभटेन रिपुवीरेण (कर्त्रा) असिना (करणेन) करे शुण्डायां आमूलभागं मूलदेशपर्यन्तं विल्लने विच्छिन्ने सत्यपि नमितः नम्रीकृतः अग्रकायः पूर्वकायः येन तथोक्तः सन् निषादिनः यन्तुः हस्तात् सस्तं गलितं सृणिं अङ्कुशं रदनेन दन्तेन क्षिप्रं सत्वरं प्रगृह्य आदाय कुशलाय क्षेमार्थम्, उभयोरपीति शेषः । तस्मै निषादिने पुनरदात् दत्तवान् । अत्राङ्कुशादानासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिः ॥ २० ॥

भसितेति । भसितस्य भस्सनः लेपेन सितौ श्वेतीभूतौ युधि युद्धे मुखे परस्परं दत्तौ रदौ दन्तौ याम्भ्यां तौ उभौ करिणौ गजौ अवेक्ष्य, चतुर्दन्तत्वेन तन्मुखमवलोक्येत्यर्थः । हरिः इन्द्रः वहति आत्मनाधिरुढेऽपि वाहने ऐरावते सकलाः दृशः नेत्रसहस्रं सरभसं यथा तथा निदधे निहितवान्, 'ममैरावतः किं तत्र गतः ?' इति आन्तः, भयात् किमत्र नास्तीति सत्वरं तमालोक्तित्वानित्यर्थः; आन्तिमदलंकारः ॥ २१ ॥

भिन्नेति । प्रतिदन्तिनः शत्रुगजस्य घातात् दन्तप्रहारात् भिन्नं भग्नं एक-

पाठा०—१ 'सस्ता'. २ 'भमैक'. ३ 'चन्द्रलेखः'.

टिप्प०—१ गजकुम्भास्फालनकर्तारं तत्तादृशं वीरं दृष्ट्वाऽयं स्वर्गगामी भवेच्चक्षुरेन वृत्त्वा तद्वस्तेनाहं कुचकुम्भास्फालनं कारयिष्यामीत्यभिलाषा समुत्पन्नेति भावः ।
२ स्वमरणसमयेऽपि मत्पोषकस्य विजयो भवत्विति पशोरपि बुद्धिरभवत्, किं पुनस्त्वन्न-
स्वमनुष्याणामिति काकुः ।

कश्चिद्गिरीशसमतां कलयन्करीन्द्रः

सारूप्यभागिव गणाधिपतेर्विरेजे ॥ २२ ॥

कश्चिन्निर्गत्य वेगादरिनुपतिर्बलेऽपातयत्स्वामिनं स्वं

तत्र स्कन्धाधिरूढं विमतमपि तथाधत्त नीत्वा स्वसैन्यम् ।

इत्थं दुःसाधरोधो युधि करिकलभो दूरधूताङ्कुशः सन्

विज्ञमन्यं निषादिद्वयमपि विदधे हासपात्रं जनानाम् ॥ २३ ॥

हस्तेन हस्तमथ दन्तयुगेन दन्तौ

कर्णौ च कर्णयुगलेन पैदे च पञ्चाम् ।

दन्तो मुसलमिव यस्य सः कुम्भस्य अग्रे उपरिभागे लक्ष्या दृश्या कुटिला वक्रा अङ्कुशेन चन्द्ररेखा तदाकृतिव्रणं अङ्कुशः चन्द्रेखेवेति वा यस्य सः कश्चित्करीन्द्रः गजश्रेष्ठः गिरीशस्य शंभोः पर्वतेन्द्रस्य समतां सारूप्यं औन्नत्येन तौल्यं च कलयन् स्वीकरिष्यमाणः सन् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः । गणाधिपतेः विघ्नराजस्य सारूप्यं भजतीति भागिवेत्युत्प्रेक्षा । विरेजे, 'आदौ' इति शेषः । क्रममुक्तिरत्र विवक्षितेति ध्येयम् । उक्तोत्प्रेक्षा श्लेषोपमोज्जीवितेति तयोस्तस्याश्चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ २२ ॥

कश्चिदिति । दुःसाधः असाध्यः रोधः निवारणं यस्य स यथोक्तः । अत एव कश्चित्करिकलभः तरुणगजः दूरं यथा तथा धूतः परास्तः अङ्कुशः येन तथोक्तः सन् । युधि वेगात् निर्गत्य, स्वबलादिति भावः । अरिनुपतिबले शत्रुसैन्ये स्वं स्वीयं स्वामिनं यन्तारं यत्र अपातयत् पातितवान् । तत्र अरिनुपतिबले स्कन्धे स्वीये अधिरूढम्, गजचर्यानिपुण्यसाहसादिति भावः । विमतं शत्रुं यन्तारमपि स्वं स्वीयं सैन्यं नीत्वा प्रापय्य तथा उक्तप्रकारं आधत्त चक्रे, तत्रापातयदित्यर्थः । इत्थं उक्तप्रकारेण विज्ञं मनुते आत्मानमिति विज्ञमन्यं पण्डितमन्यं मूर्खं निषादिनोः यन्नोः द्वयमपि स्वीयं परकीयं च जनानां सर्वेषां हासस्य पात्रं विदधे चक्रे । मदान्धो न परेषामेवाननुकूलं चेष्टते, किंतु स्वेषामपीति भावः । अत्र दुःसाधरोधत्वादिना यन्तृपातनसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदद्वयेन वाक्यार्थरूपेण यन्तृद्वयपरिहाससमर्थनात् वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तेश्चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । खगधरा ॥२३॥

हस्तेनेति । द्वौ वारणौ गजौ हस्तेन हस्तं शुण्डया शुण्डां अभिहत्य प्रहत्य, 'आदौ' इति शेषः । अथ अनन्तरम् । इदमग्रे सर्वत्र योज्यम् । दन्तयुगेन दन्तौ दन्तयुगं अभिहत्य । इदमपि तथैव योज्यम् । कर्णयुगलेन च

पाठा०—१ 'बले पातयन्'. २ 'पदौ'.

वालेन वालमभिहत्य च वारणौ द्वौ

तुल्याङ्गयुद्धमतिशिक्षितमादधाताम् ॥ २४ ॥

निषादिनो दन्तिशिरस्यधोमुखं निपातिताङ्गा लगुडस्य ताडनैः ।

व्यथापनोदाय मदस्य सौरभं विनम्य जिघ्रन्त इवालुलोकिरे ॥ २५ ॥

तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिभल्लैरपहतशिरसां हस्तिपानां शरीरा-

दुत्क्रान्ताः प्राणवाताः करिमदपयसां सौरभीमुद्वहन्तः ।

पायं पायं कपोलस्थलकुचकलशस्वेदवारिप्रवाहं

चक्रुः संमर्दभाजां दिवि सुरसुदृशां तालवृन्तस्य कृत्यम् ॥ २६ ॥

अश्वानुभौ तत्थतुरग्रपादावुत्क्षिप्य युद्धाभिमुखीभवन्तौ ।

परस्परस्योपरि हेतिपातात्स्वसादिनौ त्रातुमिवोर्ध्वकायौ ॥ २७ ॥

कणौ, पञ्चां च पदे पादौ, वालेन च वालम्, एवं अत्यन्तं शिक्षितं तुल्यं
अविशेषं अङ्गैर्युद्धं आदधातां अकुरुताम् । 'आदधाते' इति वर्तमानार्थकलङ्क-
पाठः संदर्भविरोधादुपेक्ष्यः । स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥

निषादिन इति । निषादिनः गजारूढाः लगुडस्य प्रतिगजकरगृहीतदण्डस्य
ताडनैः दन्तिनः गजस्य शिरसि कुम्भोपरि अधोमुखं निपातितानि अङ्गानि
ऊर्ध्वकायाः येषां तथोक्ताः सन्तः व्यथायाः दण्डताडनवेदनायाः अपनोदाय
वारणाय । तां अपनोदितुमिति 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (पा. २।३।१५) इति
चतुर्थी वा । मदस्य दानजलस्य सौरभं परिमलं विनम्य प्रह्वीभूय जिघ्रन्त
इवेत्युपेक्षा । आलुलोकिरे दृष्टाः, 'जनैः' इति शेषः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णैरिति । तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिनां शत्रूणां भल्लैः बाणविशेषैः अपहतानि
छिन्नानि शिरांसि येषां तेषां हस्तिपानां गजारोहाणां शरीरात् उत्क्रान्ताः निर्गताः
प्राणात्मकाः वाताः वायवः करिमदपयसां गजमदजलानां सौरभीं परिमलपर-
म्परां उद्वहन्तः सन्तः । दिवि आकाशे संमर्दभाजां सुरसुदृशां अप्सरसां
कपोलस्थलयोः कुचौ कलशाविव तयोश्च स्वेदवारिणां श्रमजलानां प्रवाहं
पायं पायं हत्वा हत्वा तालवृन्तस्य व्यजनस्य कृत्यं चक्रुः । अत्र अन्यकृत्यस्य
अन्यत्रासंभवेन तत्सदृशकृत्याक्षेपात् असंभवद्वर्गसंबन्धतिबन्धनो निदर्शना-
लंकारः । असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिश्चैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्णम् ।
स्रग्धरावृत्तम् ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिरश्वयुद्धं वर्णयति—अश्वानुभौ । उभौ अश्वौ अग्रपादौ पूर्व-
पादौ उत्क्षिप्य उद्धृत्य युद्धे अभिमुखीभवन्तौ सन्तौ स्वौ स्त्रीयौ सादिनौ तौरं-
गिकौ परस्परस्योपरि, शरीर इत्यर्थः । हेत्योः अन्योन्यायुधयोः पातात् त्रातुं

एकैव वैरिभटखड्गवरस्य धारा

धारासु पञ्चसु सतीष्वपि कंचिदश्वम् ।

स्कन्धे विभिद्य तदसूनितरैर्दुरापां

जग्राह नाल्पमपि तत्क्षतजाम्बुलेशम् ॥ २८ ॥

समरभुवि वभासे सादिनो भूषणानां

मरकतमणिभासां मध्यगः कश्चिदश्वः ।

सकलभटविमर्दैश्चञ्चलाङ्गिन्वाहा-

निपतित इव रथ्यो नेतुरह्नां शताङ्गात् ॥ २९ ॥

रक्षितुम्, तं परिहर्तुमिति यावत् । ऊर्ध्वः सादितिरोधानाय ऊर्ध्वीकृतः कायः
याम्यां तथोक्ताविवेत्युत्प्रेक्षा । तस्थतुः स्थितवन्तौ ॥ २७ ॥

एकेति । वैरिभटस्य शत्रुवीरस्य यः खड्गवरः खड्गश्रेष्ठः तस्य धारा तीक्ष्णाग्रं
एकैव स्वयं एकापि सती कंचिदश्वं शात्रवं पञ्चसु धारासु तीक्ष्णाग्रेषु आस्कन्दि-
तादिगतिविशेषेषु च सतीष्वपि । ‘धारास्राग्राम्बुसंतत्यां सैन्याग्रेऽश्वगतिष्वपि’
इति वैजयन्ती । स्कन्धे ग्रीवामूलदेशे विभिद्य भित्त्वा इतरैर्दुरापां प्राप्तुमश-
क्याम्, पातुं दुर्लभमिति यावत् ; दुर्लभं आपं अपां समूहः येषु तानि इति
वा । तस्य अश्वस्य असून् प्राणान् पञ्च जग्राह गृहीतवान्, किं चात एव तस्या-
श्वस्य क्षतजमेवाम्बु रक्तजलं तस्य लेशं लवं अल्पं दृषदपि न जग्राह ; जुगुप्सि-
तत्वादिति तैक्ष्ण्यातिशयादिति च भावः । अत्र एकस्या धारापञ्चकवदश्वमेदवर्ण-
नात्कारणासाकल्येऽपि कार्योत्पत्तिरूपो विभावनाभेदः । एवं लोकैकदुर्लभजल-
वत्प्राणग्राहिण्योः जुगुप्सितरक्ताम्बुत्यागस्य आनुरूप्यात्समालंकारश्च । द्वयोरपि
श्लेषोजीवितयोः संसृष्टिः ॥ २८ ॥

समरेति । सादिनः तौरंगिकस्य भूषणानां कटकमुकुटादीनां ये मरकतमणयः
गारुमत्तानि तेषां भासां श्यामप्रभाणां मध्यं गच्छति प्राप्नोतीति मध्यगः,
ताभिः श्यामीभूत इत्यर्थः । कश्चिदश्वः सकलानां बहूनां भटानां अपरावृत्त्य
मृतानां विमर्दः निर्गमनजन्यैः चञ्चलात् कम्पितात् अत एव भिन्नः मुक्तबन्धनः
वाहः रथ्यः यस्य तस्मात् । अह्नां नेतुः सूर्यस्य शताङ्गात् रथात् समरभुवि युद्ध-
देशे निपतितः रथ्यः रथांश्च इवेत्युत्प्रेक्षा । वभासे रराज । मालिनी वृत्तम् ॥ २९ ॥

पाठा०—१ ‘एकैक’. २ ‘दुरापान्’. ३ ‘बिम्बमेदे’.

टिप्प०—१ तथा च शत्रुशङ्कृतप्रहारात्स्वस्वामिनं रक्षितुं स्वामिनिष्ठो हि
मृत्यो मध्ये स्वशरीरं करोतीतीतिहासे प्रसिद्धिः । २ ‘आस्कन्दितं धौरितकं रेञ्जितं
वस्त्रितं प्लुतम्’ । गतयोऽम्बुः पञ्च धाराः’ इत्यश्वगतिविशेषाः । अश्वस्येच्छया समा गतिः,
पूर्वतोऽधिका चतुरा गतिः, मण्डलिकेन गतिः, वेगेन गतिः, त्वरया कम्पेन गतिरिति
क्रमेण पञ्चानां धाराणामेवाः । ३ स्यान्वानां इतिवर्णत्वादियमुत्प्रेक्षा ।

आयोधनाङ्गणजुषामसृगापगाना-

मावर्तगर्भपतिताः कुणपा हयानाम् ।

संब्रमुर्विहितपूर्वमुपाददानाः

शिक्षाविशेषमिव मण्डलचङ्क्रमेषु ॥ ३० ॥

धन्वी धानुष्कमौरादसिभृतमसिमान् कुन्तिनं कुन्तधारी

चक्रास्त्रं चक्रहेतिर्गदिनमपि गदापाणिरन्योन्यमेत्य ।

स्वस्वास्त्राणां प्रयोगे दृढपरिचितयो हन्तृवध्यत्वशैली-

साधारण्ये प्रतिष्ठाभिभिदिधुरमी द्वन्द्वयोधाग्रगण्याः ॥ ३१ ॥

ततः,—

धृष्टद्युम्नोत्कृत्तमर्मणमग्रे

दृष्ट्वा हाहाशब्ददीनां स्वसेनाम् ।

आयोधनेति । आयोधनाङ्गणजुषां युद्धदेशगतानां असृगापगानां रक्त-
नदीनां आवर्तगर्भेषु जलभ्रममध्येषु पतिताः हयानां अश्वानां कुणपाः शवानि ।
मण्डलचङ्क्रमेषु च चक्राकृतिगतिविशेषेषु विषये पूर्वं शिक्षाकाले विहितं अभ्यस्तं
विहितपूर्वं शिक्षाविशेषं उपाददानाः स्त्रीकुर्वाणा इवेत्युत्प्रेक्षा । संब्रमुः
अमन्ति स्म ॥ ३० ॥

अथैकेन पादातयुद्धमाह—धन्वीति । अथ स्वस्य स्वस्य संबन्धिनां अस्त्री-
यानां स्त्रीयानामिति वा अस्त्राणामायुधानां प्रयोगे प्रहरणे विषये दृढा अवि-
स्थिता परिचितिः अभ्यासः येषां तथोक्ताः । अत एव अमी द्वन्द्वं अनुरूपं
यथा तथा युध्यन्त इति द्वन्द्वयोधाः तेषां अग्रगण्याः श्रेष्ठाः धन्वी धनुर्धरः
धानुष्कं धनुर्धरम्, असिमान् खड्गधरः असिभृतम्, कुन्तधारी कुन्तिनम्, चक्रं
हेतिः आयुधं यस्य सः चक्रास्त्रम्, गदा पाणौ यस्य सः गदिनमपि, अन्योन्यं
आरात् समीपं पृथ । पदत्रयमिदं प्रथमान्तद्वितीयान्तद्वयपञ्चकेऽपि योज्यम्;
इत्थं द्वन्द्वीभूयेत्यर्थः । हन्तृत्वशैल्याः हिंसाकर्तृत्वस्वभावस्य वध्यत्वशैल्याः हिंसा-
श्रयत्वस्वभावस्य च द्वयोरपि साधारण्ये तुल्यभावे प्रतिष्ठां स्थितिं अभिभिदिधुः
चक्रुः, परान्मन्तः तैर्हन्यमानाश्चाभूवन्नित्यर्थः । अत्रैकैकस्मिन्हन्तृत्ववध्यत्व-
रूपानेकगुणयौगपद्यास्समुच्चयभेदः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३१ ॥

धृष्टद्युम्नेति । ततः धृष्टद्युम्नेन पाण्डवसेनानायकेन उत्कृत्तानि छिन्नानि
मर्मणि आयुःस्थानानि यस्याः तथोक्तम् । अत एव हाहाशब्दैः दीनां स्त्रीय-

पाठा०—१ 'अङ्गण'. २ 'गर्त'. ३ 'अगात्'. ४ 'अथ विदधुः'. ५ 'वर्मणिम्'.

कोदण्डज्यामामृशन्धोरघोषां

कोपाङ्गीष्मः प्राविशत्पार्थसैन्यम् ॥ ३२ ॥

ससिंहनादे सरितः कुमारे

चापं समाकृष्य शरैर्विमुक्तैः ।

परान्वरीतुं प्रथमं प्रवृत्ते

वरान्वरीतुं ववलेऽप्सरोभिः ॥ ३३ ॥

पृथासुतानां पृतनान्तराले

पृथक्पृथक्तस्य पृषत्कवर्याः ।

द्विपान्सहस्रं तुरगान्सहस्रं

भटान्सहस्रं पतितानकार्षुः ॥ ३४ ॥

सिन्धोः सुतस्य विशिखैर्मदग्निसूनोः

प्राणान्विलिह्य धिगिति प्रविमुक्तवद्भिः ।

सेनां अग्रे दृष्ट्वा । भीष्मः घोरः दारुणः घोषः हुंकारः यस्यास्तथोक्तां कोदण्डस्य चापस्य ज्यां गुणं आमृशन् टंकारयन् सन् । पार्थसैन्यं पाण्डवसेनां प्राविशत् प्रविष्टवान् । अत्र तादृग्दीनसेनावलोकनस्य तथा भीष्मप्रवेशं प्रति हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ३२ ॥

ससिंहनाद् इति । सिंहनादेन सहिते ससिंहनादे सरितः गङ्गायाः कुमारे सुते भीष्मे प्रथमं आदौ चापं समाकृष्य विमुक्तैः प्रयुक्तैः शरैः परान् शत्रून् वरीतुं वारयितुं प्रवृत्ते उद्युक्त सति । अप्सरोभिः वरान् पतीन् वरीतुं ववले व्यापृतम् । वलतेर्भावे लिट् । अप्सरोभिरपि प्रथमं वरान् वरीतुं ववल इत्यपि प्राहुः; ततः पूर्वं महावीराणां नाशाभावादिति भावः । अत्र भीष्मपरवारणाप्सरोवरवरणक्रिययोर्योगपद्यात्समुच्चयः ॥ ३३ ॥

पृथेति । तस्य भीष्मस्य पृषत्कवर्याः बाणश्रेष्ठाः पृथक् पृथक् प्रत्येकं प्रत्येकम्, एकैकश इति यावत् । पृथासुतानां पाण्डवानां पृतनान्तराले सेनामध्ये सहस्रं द्विपान् गजान्, सहस्रं तुरगान् अश्वान्, उभयत्र तदारूढानिति ध्येयम् । सहस्रं भटान् पदार्तींश्च पतितान् निहतान् अकार्षुः चक्रुः ॥ ३४ ॥

सिन्धोरिति । जमदग्निस्सूनोः परशुरामस्य प्राणान् विलिह्य संस्पृश्य धिक् असारा इमे तापसीया इति प्रविमुक्तवद्भिः तत्प्राणांस्त्यक्तवद्भिः, अतिदृढस्पर्शैरिति यावत् । विशिखैः बाणैः । युधि कृतानि छिन्नानि विरोधिकुलानि शत्रुसंघान् कश्चित् एकः भूतवर्गः, पृथिव्यादिपञ्चकदेह इति यावत् । जवेन

कृतान्यमुञ्चत विरोधिकुलानि कश्चि-
त्कश्चिज्जवेन जगृहे युधि भूतवर्गः ॥ ३५ ॥

देवव्रते दलितवैरिणि दृष्टमात्रे
सारथ्यमात्रकरणे कृतसंगरोऽपि ।

मूले न केवलमहो मुरभिद्रथस्य
मध्येऽपि चक्रमतिसंभ्रमयांचकार ॥ ३६ ॥

अरिमण्डलखण्डनैः पृषत्कैरवदीर्णा रुधिरापगावलीनाम् ।
अवनीपतयो रुषा निजानामधिविन्नां जननीममुष्य चक्रुः ॥ ३७ ॥

अमुञ्चत तत्याज, मञ्जुरित्यर्थः । कश्चिदन्यः भूतवर्गः पिशाचवृन्दं जवेन जगृहे गृहीतवान्, विरोधिकुलानीति योज्यम्; आहारार्थमिति भावः । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्त्वोपमानयोः' इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

देवव्रत इति । दलिताः निहताः वैरिणः शत्रवः येन तथोक्ते । अत एव देवव्रते भीष्मे दृष्टमात्रे दृष्टे सत्येव, नतु विलम्बादित्यर्थः । सारथ्यमात्रकरणे सारथ्यस्यैव करणे, नतु युद्धकरण इत्यर्थः । कृतः संगरः प्रतिज्ञा येन तथोक्तोऽपि मुरमित् श्रीकृष्णः रथस्य अर्जुनरथस्य मूले केवलं मूलभाग एव चक्रं रथाङ्गं नातिसंभ्रमयांचकार, भृशं न आमितवानित्यर्थः, किंतु रथस्य मध्येऽपि चक्रं सुदर्शनं अतिसंभ्रमयांचकार, भीष्मवधाय चक्रायुधं गृहीतवानित्यर्थः । 'चक्रं सैन्ये रथावर्ते रथाङ्गेऽन्वयराष्ट्रयोः । शस्त्रभेदे पुर्मांश्चक्रवाके' इति वैजयन्ती । अत्र दलितवैरिभीष्मावलोकनस्य विशेषणगत्या श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञात्यगापूर्वकं चक्रभ्रामणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

अरीति । अरिमण्डलस्य शत्रुसमूहस्य खण्डनैः छेदकैः अमुष्य भीष्मस्य पृषत्कैः बाणैः अवदीर्णाः विदारिताः अवनीपतयः शत्रुभूपाः रुषा क्रोपेनेवेत्युपेक्षा । अमुष्य जननीं गङ्गां निजानां रुधिरापगावलीनां रक्तनदीसमूहानां अधिविन्नां कृतसापढ्याकां चक्रुः, ताभिर्बहुसपत्नीकां चक्रुरित्यर्थः । बहवो रक्तप्रवाहाः प्रसञ्चुरिति परमार्थः, सापढ्यान् परं दुःखं स्त्रीणामिति भावः । अत्रात्महन्तारं भीष्मं साक्षात्पतिकर्तुमशक्तानां शत्रूणां तदीयजननीदुःखजननोद्योगवर्णनात्प्रत्यनीकालंकारः । 'प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः' इति (कुव. ११९) लक्षणात् । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ३७ ॥

पाठा०—१ 'गात्रेन केवलमसौ'. २ 'मुरजित्'. ३ 'च'. ४ 'विभ्रमयांचकार'. ५ 'खण्डकैः'.

टिप्प०—१ भूतानां वर्गो न जगृहे, कश्चिज्भूतवर्गो जगृहे, इदं विचित्रम्; तत्र पञ्चमहाभूतान्तर्गतप्राणवाय्वादिसमूहो न जगृहे तत्याज, पिशाचानां वर्गो भक्षितुं जगृहे सौचकारित्यात्तसारिहारः ।

तदनु समरसंमुखीनवैरिभटप्राणपरिमोक्षणोन्मुखशिलीमुखप्रस्थानस-
मयसमौपृच्छनपात्रीकृतकर्णपुटैर्बलवैरिनगरवास्तव्यवारविलासिनीजन-
पाणिपङ्केरुहपरिगलितपारिजातप्रसवसहपतितचञ्चरीकपुञ्जमञ्जुगुञ्जित-
व्यञ्जितभेदचिकुरबन्धैर्वैगापतितविशिखविघट्टनविपर्यस्तमुकुटविप्रकीर्ण-
विविधमुक्ताफलशङ्कावदान्यरणश्रमवारिशीकरनिकरकोरकितनिटिलभागै
रोषातिरेकव्यतिकरितदंशनावलिदंशनपुनरुत्तरक्तिमाधरैरयुतेन राज्ञां शि-
रोभिः कल्पान्तरुद्रबन्धुः सुरसिन्धुसैनुरयं वसुंधरां बन्धुरयांचकार ॥

नद्याः सुतेन जनितैर्नवदेववर्गैः

सान्द्रे स्वधाम्नि सति संकुचितस्थितीनाम् ।

तदन्विति । तदनु अनन्तरं कल्पान्ते प्रलयकाले रुद्रस्य बन्धुः सदृशः अयं
सुरसिन्धुसूनुः भीष्मः समरे युद्धे संमुखीनानां अभिमुखमवस्थितानां वैरिभटानां
संबन्धिनानां प्राणानां परिमोक्षणे त्याजने उन्मुखानां प्रवणानां शिलीमुखानां
बाणानां प्रस्थानसमये प्रयाणकाले समापृच्छनस्य प्रश्नस्य पात्रीकृतानि संमुखी-
कृतानि कर्णपुटानि येषां तैः । बलवैरिनगरे स्वर्गे वास्तव्यानां निवसन्तीनां
वारविलासिनीजनानां अप्सरसां पाणिपङ्केरुहे कमले इव ताभ्यां परिगलितैः
पारिजातप्रसवैः सह पतितानां सहागतानां चञ्चरीकपुञ्जानां मृङ्गसमूहानां मञ्जुना
मनोहरेण गुञ्जितेन झङ्कारेण व्यञ्जितः प्रकटितः भेदः मिथो वैलक्षण्यं येषां
तथोक्ताः चिकुरबन्धाः धम्मिद्धाः येषां तैः वेगेन आपतितैः लभ्रैः विशिखैः बाणैः
विघट्टनेन निर्घातेन विपर्यस्तेभ्यः विषमितेभ्यः मुकुटेभ्यः किरीटेभ्यः विप्रकीर्णानां
गलितानां विविधानां मुक्ताफलानां शङ्कायाः ऊहस्य वदान्यैः दातृभिः, तद्भ्रान्ति-
दायिमिरिति यावत् । रणात् युद्धात् यः श्रमः तत्संबन्धिना वारिशीकरनिकरेण
स्वेदजलबिन्दुवृन्देन कोरकितः संजातकोरक इव स्थितः निटिलभागः भालदेशः
येषां तैः । रोषातिरेकेण कोपातिशयेन व्यतिकरितया संघटितया दशनावल्या
दन्तपङ्कथा दंशनेन द्विगुणितः पुनरुक्तः रक्तिमा आरुण्यं यस्य तादृशः अधरः
अधरोष्ठः येषां तैः । अयुतेन दशभिः सहस्रैः राज्ञां शत्रुभूपानां शिरोभिः वसुंधरां
भूमिं बन्धुरयांचकार विषमितां चक्रे, दशसहस्राणि शत्रूनवधीदित्यर्थः ॥

नद्या इति । नद्याः सुतेन भीष्मेण जनितैः रणे महावीरान् निहत्य निर्मितैः ।
नवानां देवानाम्, देवभूयङ्गतानामिति यावत् । वर्गैः वृन्दैः स्वस्मिन् स्त्रीये
धाम्नि निवासे स्वर्गे सान्द्रे निविष्टिते सति संकुचिता स्वल्पीभूता स्थितिः आवासः

पाठा०—१ 'मोक्षोन्मुख', २ 'समापृच्छन', ३ 'वारवनिताजनता'.

४ 'आपतित', ५ 'कुञ्जित', ६ 'वेगादापतित', ७ 'विपर्यस्तविकटमुकुटविशङ्कट-
(विटङ्क) विप्रकीर्णमुक्ता', ८ 'दशनालि', ९ 'सुनुवसुंधरा', १० 'बन्धुरयांचकार'.

स्वस्यापि चापशिखराद्वरोपितज्यः ॥ ४० ॥

टिप्प०—1 यदि तदानीं कुशिकनन्दनेन द्वितीयसर्गः कृतः स्यात् तर्हीदानीं स्थिति-
सङ्कोचो न स्यात्, इदानीमस्मत्सुखाय भवद्वितीच्छा समुत्पन्नेलाशयः । 2 संतानस्य
कल्पवृक्षविशेषस्य पुष्पाणि सन्तानानि तेषां काम इत्यर्थाद्वैज्विध्यपरिहारः । 3 यथा शत्रूणा-
मपि वज्रपहारः कृतः, तथा स्वस्यापि वज्रपहारः कृत इत्यर्थस्वीकारेण जमकारः ।

इति नवदिनानि नवनवानि भुजविलसितानि प्रकाश्य दशमेऽहि
पुनरसौ निजध्वजचिह्नमात्रं वियदौरोहति भगवति विवस्वति समर-
वर्षासमयशिखण्डिना गौण्डीवधन्वना पुरस्कृतं शिखण्डिनं दृष्ट्वा 'स्त्रीपूर्वो-
ऽयम्, अमुना सह न योद्धव्यम्' इति निषिध्य हस्ततलनिरस्तधनु-
र्लस्तकः प्रथमं स्वदूरपसरणकुपितयेव सिञ्चिन्या पश्चादतिदूरनिष्का-
सितैर्विजयविपाठैरादिवसावसानं विदारितकलेवरतया नितान्ततान्तः
शान्तमनाः शान्तनवोऽसौ स्वान्तनिहितरमाकान्तः सुभटलोकसमुचितां
शरशय्यां क्रमादधिशिश्ये ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण नवदिनानि नवनवानि दिने दिने अभिनवानि
भुजयोर्विलसितानि निरुद्धक्रीडाः प्रकाश्य प्रकटीकृत्य, दशमे अहि दिने
भगवति विवस्वति सूर्ये वियत् आकाशं निजे ध्वजचिह्नस्य तालस्य प्रमाणं
चिह्नमात्रम् । प्रमाणे मात्रम् । आरोहति सति, समरमेव वर्षासमयः तस्मिन्
शिखण्डिना मयूरेण, तद्गदुल्लासभाजैत्यर्थः । गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन पुरस्कृतं
शिखण्डिनं द्रुपदपुत्रं दृष्ट्वा । अयं शिखण्डी पूर्वं जन्मकाले स्त्री स्त्रीपूर्वः
'अमुना स्त्रीपूर्वेण शिखण्डिना सह न योद्धव्यं युद्धं न कर्तव्यम्' इति ।
'आलोच्य' इति शेषः । निषिध्य तेन सह युद्धं विहाय हस्ततलेन निरस्तः त्यक्तः
धनुषः लस्तकः मध्यं येन तथोक्तः । 'लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्' इत्यमरः । विशिष्ट-
वाचकानां पदानां सति विशेषणे विशेष्यमात्रपरत्वाच्च 'धनुः' शब्दवैयर्थ्यम् ।
प्रथमं आदौ, संहितबाणाकर्षणसमय इति यावत् । स्वस्य सिञ्चिन्या आत्मनः
दूरमपसरणस्य आकर्णान्तमपसर्पणस्य करणेन हेतुना कुपितयेवेत्युपेक्षा ।
सिञ्चिन्या गाण्डीवगुणेन पश्चात् अनन्तरं अतिदूरे निष्कासितैः निःसारितैः विज-
यस्य अर्जुनस्य विपाठैः बाणविशेषैः आदिवसावसानं सायंकालपर्यन्तं विदारितं
कलेवरं शरीरं यस्य तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना । नितान्तं तान्तः ग्लानिं
प्राप्तः शान्तं प्राणिर्हिंसातः विरतं मनो यस्य स तथोक्तः । अत एवासौ शान्तनवो
भीष्मः स्वान्ते मनसि निहितः ध्यातः रमाकान्तः विष्णुमूर्तिः येन तथोक्तः
सन्, सुभटलोकस्य महावीरजनस्य समुचितां शरमयीं शय्यां क्रमात् शनैः
अधिशिश्ये शेते स्म ॥

पाठा०—१ 'भुजलता'. २ 'मेऽहनि पुनरप्यसौ निजध्वज'. ३ 'आरोहति
सति'. ४ 'गाण्डीविना'. ५ 'समीक्ष्य'; 'विलोक्य'. ६ 'अपसार'. ७ 'दूरनिष्का-
सितैः'. ८ 'शान्तनवः शान्तमनाः स्वान्तः'.

पार्थेन क्षितिविनिखातपुङ्खकानां

वाणानामुपरि पितामहः शयानः ।

बभ्राज व्रणविलवान्तरक्तविन्दु-

धाराणां घन इव शक्रगोपवर्षी ॥ ४१ ॥

संवीक्ष्य तत्र शयितं तमिमं शरेषु

सांक्रामिकं गुणमिव प्रतिपद्यमानः ।

भास्वानपि स्वयमुपात्तकरोष्मशान्तिः

पाश्चात्त्यसागरशरेषु शयालुरासीत् ॥ ४२ ॥

जगति विनुतकीर्तौ जामदग्न्यस्य शिष्ये

कवलितरिपुवर्गे कालधर्मं यिर्यासौ ।

बहुसुरवरलाभाद्बद्धकामोत्सवानां

श्वशुरमरणदुःखं स्वर्वधूनां बभूव ॥ ४३ ॥

पार्थेनेति । पार्थेन अर्जुनेन क्षितौ भूमौ विनिखाताः पुङ्खकाः वाणमूल-
भागाः येषां तेषाम् । शैथिकः कप् । वाणानां उपरि शयानः व्रणविलेभ्यः
वाणक्षतरन्ध्रेभ्यः वान्ताः निःसरन्तः रक्तविन्दवः येन तथोक्तः । पितामहः
भीष्मः धाराणामुपरि शक्रगोपाज्ञाम् रक्तकीटान् वर्षतीति वर्षीं घनः मेघ इव
बभ्राज रेजे । उपमालंकारः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । 'औ औ गच्छिदशयतिः प्रहर्षि-
णीयम्' इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

संवीक्ष्येति । तत्र युद्धभुवि शरेषु शयितं तमिमं भीष्मं संवीक्ष्य ।
संक्रमात् देहादेहान्तरप्राप्तेः भवतीति सांक्रामिकं गुणं प्रतिपद्यमानः प्रागुवन्नि-
वेत्युत्प्रेक्षा । स्वयमप्युपात्ता स्वीकृता करोष्मणः भुजप्रतापस्य किरणौष्ण्यस्य च
शान्तिः उपरतिः येन तथोक्तः भास्वान् सूर्यः पाश्चात्त्यसागरस्य पश्चिमान्धेः
शरेषु बाणेषु जलेषु च । शयालुः शयनशीलः आसीत् । 'शरो दर्भान्तरे बाणे
शरं दक्षि जलेऽपि च' इति विश्वः ॥ ४२ ॥

जगतीति । जगति विनुता संस्तुता कीर्तिर्यस्य तथोक्ते । कवलितः नाशितः
रिपूणां वर्गः संघः येन तथोक्ते । जामदग्न्यस्य परशुरामस्य शिष्ये भीष्मे
कालधर्मं पञ्चत्वं यातुं प्राप्तुं इच्छौ यिर्यासौ सति । 'प्रपञ्चे' इति पाठान्तरम् ।
बद्धानां सुराणां देवभूयगतानां भटानामेव वराणां पतीनां लाभात् प्राप्तेः

पाठा०—१ 'बभ्राजे'. २ 'कोपवर्षम्'. ३ 'तमिमं शयितं'. ४ 'प्रपञ्चे'.

टिप्प०—१ कवित्वे 'शक्रगोपवर्षी' इति पाठो दृश्यते; तत्र इन्द्रकोपेन रक्तवृष्टिकर्ता

धाराणां घन इव मेघ इवेत्युत्प्रेक्षेत्यर्थः । २ म्लानं शरतत्पस्यं भीष्ममवलोक्य सूर्योऽपि
स्वयं शान्तः सन् समुद्रजलेष्वस्तं जगामेत्याशयः ।

पतिते युधि वाहिनीसुते पतदश्रुर्विचिधापि वाहिनी ।

प्रथमं परितापमुच्छ्रितं पटवेश्मानि ययौ ततः परम् ॥ ४४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते नवमः स्तवकः ।

हेतोः । बद्धः कामोत्सवः संभोगः यासां तासां स्वर्वधूनां अप्सरसां श्वशुरस्य
मर्त्यपितुः मरणेन यत् तदुःखं बभूव । अत्राप्सरसां तादृशदुःखासंबन्धेऽपि
संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

पतित इति । वाहिन्याः गङ्गायाः सेनायाश्च सुते भीष्मे युधि युद्धश्रुति
पतिते सति । द्विविधा कौरवीया पाण्डवीयापि वाहिनी सेना पतन्ति गलन्ति
अश्रूणि बाष्पाणि यस्यास्तथोक्ता सती प्रथमं आदौ उच्छ्रितं महान्तं परितापं
ययौ प्राप । ततः परं पटवेश्मानि दूष्याणि ययौ । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने नवमः स्तवकः ।

दशमः स्तवकः

अपरेऽहनि कौरवश्चमूनामधिपत्वे परिकल्प्य कुम्भयोनिम् ।
 पुरतो निजगाद भीष्मपाताद्दुदितोच्छूनदृशां नराधिपानाम् ॥१॥
 कुम्भोत्पत्त्या प्रसिद्धो मुनिवृषभ इव क्षमाधरं विन्ध्यसंज्ञं
 लोके तादृग्विधस्त्वं युधि निजमहसा भूभृतः स्तम्भयित्वा ।
 जीवग्राहं गृहीत्वा विनमितवदनं लज्जया धर्मसूनुं
 पञ्चामेव प्रचारं विदधतमधुना लीलया मेऽर्पयेति ॥ २ ॥
 उदितं तदिदं निशम्य गोष्ठ्यामुचितज्ञः करमुन्नमय्य किञ्चित् ।
 गुहसंनिभविक्रमस्तदानीं गुरुरेपोऽपि कुरूद्वहं वभाषे ॥ ३ ॥
 कर्तुं हि शक्यमखिलं नृप!-काङ्क्षितं ते
 धर्मात्मजे परिवृतेऽपि धराधिनाथैः ।

अपर इति । अपरेऽहनि परस्मिन् दिने कौरवः दुर्योधनः कुम्भयोनिं
 द्रोणम्, चमूनां अधिपस्य भावः अधिपत्वं तस्मिन् परिकल्प्य, तदधिपं
 कृत्वेति यावत् । भीष्मस्य पाताद्दुदितेन उच्छूने स्थूलीभूते दृशौ नेत्रे येषां तेषां
 नराधिपानां स्वपक्षाणां पुरतः अग्रे निजगाद उक्तवान्, 'तम्' इति शेषः; द्रोणं
 प्रतीत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥

कुम्भेति । कुम्भे घटे उत्पत्त्या जन्मना प्रसिद्धः मुनिवृषभः मुनिश्रेष्ठः
 अगस्त्यः विन्ध्य इति संज्ञा यस्य तं क्षमाधरं शैलमिव लोके तादृशी विधा
 प्रकारः कुम्भोत्पत्तिरूपः यस्य तथोक्तः । त्वमपि महसा स्वतेजसेति पूर्वत्रापि
 योज्यम् । युधि भूभृतः शैलान् शत्रुराजांश्च स्तम्भयित्वा । 'भूभृन्नरेन्द्रशैलेषु'
 इति विश्वः । जीवग्राहं गृहीत्वा, जीवन्तं गृहीत्वेत्यर्थः । धर्मसूनोरेवार्योदत्रापि
 कर्मत्वम् । 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृन्महः' (पा. ३।४।३६) इति णसुल । कषादि-
 त्वादनुप्रयोगः । अत एव लज्जया विनमितवदनम् । किञ्च पञ्चामेव प्रचारं गमनं
 विदधतं कुर्वन्तम्, पादचारिणमिति यावत् । धर्मसूनुं धर्मराजं मे मह्यं लीलया
 अधुना अर्पय इति जगादेति पूर्वत्रान्वयः । उपमालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २ ॥

उदितमिति । गुहेन स्कन्देन संनिभः तुल्यः विक्रमः यस्य सः । उचितज्ञ
 अत एव पृथ गुरुः द्रोणोऽपि तदानीं गोष्ठ्यां सभायां तदिदं दुर्योधनोक्तं उदितं
 वाक्यं निशम्य करं किञ्चिदुन्नमय्य उद्धृत्य कुरूद्वहं दुर्योधनं प्रति वभाषे ।
 औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

कर्तुमिति । हे नृप दुर्योधन! धर्मात्मजे धर्मराजे धराधिनाथैः राजभिः
 विराडादिभिः परिवृते सत्यपि, शौरिणा श्रीकृष्णेन प्रणुत्तानां चोदितानां

शौरिप्रणुनहयहेषितशब्दमिश्रो

न श्रूयते यदि नरस्य शरासघोषः ॥ ४ ॥

सर्वास्त्रविद्यासहवाससौख्यसंकेतभूमेरपि तस्य वाचम् ।

प्रत्युद्ययौ तां परिषद्गतानां तिर्यक्प्रचारः शिरसो नृपाणाम् ॥ ५ ॥

अथ द्रुपदजद्रोणौ रथाश्वगजसंवृतौ ।

बद्धायतसमुत्साहौ युद्धाय निरगच्छताम् ॥ ६ ॥

नामाक्षराङ्कितनदीसृतवार्णं पूर्णं

रङ्गेऽवतेरतुरुभावपि राजवर्गौ ।

संक्ष्वेलितौ सविरुदौ समहादृहासौ

सौंस्फालितांसशिखरौ सहवल्गनौ तौ ॥ ७ ॥

हयानां अर्जुनरथ्यानां हेषितशब्देन मिश्रः मिलितः नरस्य अर्जुनस्य शरास-
घोषः गाण्डीवगुण्टंकारः न श्रूयते यदि, 'अस्माभिः' इति शेषः । तदा ते तव
संबन्धिं अखिलं काङ्क्षितं उक्तरीत्या तत्समर्पणरूपं कर्तुं शक्यम् । 'हिः' खल्वर्थे ।
सार्जुनस्य तस्य ग्रहणं देवानामप्यशक्यमिति भावः ॥ ४ ॥

सर्वेति । सर्वासां अस्त्रविद्यानां सहवासेन यत्सौख्यं तस्य संकेतभूमिः
परिनिर्दिष्टस्थानम्, तस्यापीति अपिना किमुतान्यस्येत्यर्जुनस्य शौर्योत्कर्षो ध्वन्यते ।
तस्य द्रोणस्य संबन्धिनीं तां वाचं सार्जुनस्य धर्मराजस्य ग्रहणमशक्यमित्यात्मिकां
प्रति परिषद्गतानां समास्थितानां नृपाणां शिरसः तिर्यक्प्रचारः श्लाघाकम्पः
प्रत्युद्ययौ, 'उचितमेवोत्तरं दत्तम्' इति श्लाघयामासुः सर्वेऽपि सभ्या इत्यर्थः ॥५॥

अथेति । अथ द्रुपदजः दृष्टद्युम्नः द्रोणश्च तावुमौ पाण्डवकौरवसेनापती बद्धः
 आयतः विस्तीर्णश्च सम्यगुत्साहः युद्धोद्यमः याभ्यां तथोक्तौ सन्तौ अत एव रथैः
 अश्वैः गजैश्च संबृता सन्तौ युद्धाय युद्धं कर्तुं निरगच्छतां निर्गतवन्तौ ॥ ६ ॥

नामेति । अपि किंच, ताबुमौ पाण्डवकौरवीयौ राज्ञां वगौं संघौ क्ष्वेलितेन सिंहनादेन सहितौ सक्ष्वेलितौ, बिरुदैः छत्रचामरादिराज्यचिह्नैः सहितौ सबिरुदौ, महता अट्टहासेन सहितौ समहाट्टहासौ, आस्फालितौ सशब्दं हस्तस्पृष्टौ अंस-शिखरौ भुजशिरोप्रौ ताभ्यां सहितौ सास्फालितांसशिखरौ, वल्लानेन लङ्घन-गमनेन सहितौ सहवल्लानौ च सन्तौ नामाक्षराङ्कितैः भीष्मेति वर्णचिह्नितैः नदी-सुतस्य भीष्मस्य नाणैः पूर्णे रङ्गे युद्धभुवि अवतेरतुः प्रविशतुः ॥ ७ ॥

पाठा०—१ 'सौख्यं'. २ 'रथद्विपहयावृतौ'. ३ 'महोत्साहौ'. ४ 'कीर्ण'.
५ 'सक्ष्वेडितौ'. ६ 'समदाट्टहासौ'. ७ 'सस्फालनां'; 'संस्फालितां'.

टिप्पणी— १ **आर्जुनास्य** नुः **शब्द** भवपं **यथा** न **स्वात्वावधू** मर्जुनो **नीतश्चेत्तर्हि**
तवापेक्षितं कुर्यामिति **भावः ।**

अक्षौहिणीरवनिवह्य भवाहिनीना-
मेकत्र गाढमिलिताः सुतरामसोढ्वा ।
सा युद्धभूमिरुपरीव समुत्पतन्ती
सान्द्रा रजःपटलिका समदृश्यताम्रे ॥ ८ ॥
मेरीरवे गगनवाहिनि बाहुलीलां
द्रोणस्य वीक्षितुमनोभिरदृष्टपूर्वाम् ।
मध्ये विसृज्य दिवि जम्भभिदोऽवकाशं
तस्येऽभितस्त्रिदशकिंनरयक्षसिद्धैः ॥ ९ ॥

ततस्ते नरेन्द्राः सर्वेऽपि वसुधातलनिहितवामजानुभागाः क्ष्वेलि-
तमन्त्रमुदीर्य तूणीरपेटिकैः समुत्थापितास्त्रीवाकर्षणसमुपजातत्वरान्परुष-
भीषणविषदिग्धान्विनतातनयनिवद्धस्पर्धास्तक्षकमुखान्वाणपन्नगान्नभो-
भुवि चिराय नर्तयन्तः परस्परपरिपन्थिनां प्राणपवमानमपीप्यन् ॥

अक्षौहिणीरिति । एकत्र एकस्मिन् देश एव गाढं निबिडं यथा तथा
मिलिताः अवनिवह्यभयो धर्मराज-दुर्योधनयोः संबन्धिनीनां वाहिनीनां सेनानां
अक्षौहिणीः अक्षौहिणीसंख्यवृन्दानि सुतरां असोढ्वा अभृत्वा उपरि समुत्पतन्ती
सा युद्धभूमिरिवेत्युत्प्रेक्षा । सान्द्रा रजःपटलिका धूलीपटलं करितुरगादिपदघटन-
जन्यं अत्रे आकाशे समदृश्यत । 'लोकैः' इति शेषः ॥ ४ ॥

मेरीरिति । मेरीरवे विजयदुन्दुभीनां भांकारे गगनवाहिनि आकाशे
व्याप्नुवति सति पूर्वं कदाचिदप्यदृष्टां अदृष्टपूर्वा द्रोणस्य चापाचार्यस्य बाह्वोर्लीलां
युद्धविलासं वीक्षितुं मनो येषां तैः त्रिदशैः देवैः किन्नरैः यक्षैः सिद्धैश्च जम्भ-
भिदः इन्द्रस्य अवकाशं मध्ये विसृज्य दिवि आकाशे अभितः तस्ये स्थितम् ।
तिष्ठतेभावे लिट् ॥ ९ ॥

तत इति । ततः ते सर्वेऽपि नरेन्द्राः राजान एव विषवैद्या इति श्लिष्टरूपकम् ।
'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि' इति वैजयन्ती । वसुधायाः भूमेः तले निहितः निक्षिप्तः
वामजानुभागाः यैस्तथोक्ताः संन्तः । एकत्र धनुराकर्षणदाढ्याय, अन्यत्र सर्पनर्त-
नायेति भावः । क्ष्वेलितं सिंहनाद एव मन्त्रः सर्पवाग्बन्धनविद्याविशेषः तमुदीर्य
प्रकटय्य तूणीरः निषङ्ग एव पेटिका तस्मात् समुत्थापितान् बहिर्नीतान् जीवायाः
गुणस्य आकर्षणे जीवस्य आकर्षणे अपहरणे विषये च समुपजाता त्वरा येषां
तान् । 'जीवा जीवन्तिकाभौर्न्योर्जीवः प्राणिनि गीष्पतौ' इत्यमरः । परुषं
निष्करणं यथा तथा भीषणेन भयंकरेण विषेण दिग्धान् लिप्तान्, परुषेण

कलशीतनयेऽथ कार्मुकं स्वं वलयीकुर्वति वैरिधन्वियूनाम् ।
 युधि केवलमेव चापदण्डा धृतजीवा जनद्वक्पथेष्वतिष्ठन् ॥१०॥
 विधातुसृष्टिं विपरीतरूपां विधातुमुद्युक्त इवैष वीरः ।
 शराभिवर्षेण चकार राज्ञामूर्ध्वं कबन्धानि शिरांस्यधस्तात् ॥ ११ ॥
 तावद्वोटैर्वलक्षैर्वलयितसविधे तस्थिवांसं शताङ्गे
 भारद्वाजो जिघृक्षुर्नृपतिमभिययौ भल्लवृष्टीर्विमुञ्चन् ।

भीषणेन च विषेण दिग्धान् संगतान् । विनतातनयेन गरुत्मता सह निबद्धा
 स्पर्धा कलहः यैस्तान् । एकत्र वेगात्, अन्यत्र निसर्गाच्चेति भावः । तक्षकः
 कर्मारः मुखं जनकः येषां तान् तन्निर्मितान्, तक्षकः नागराजः मुखं मुख्यः
 येषां तानिति च । 'तक्षको नागवर्धक्योः' इत्यमरः । 'मुखं तु प्रथमे मुख्ये'
 इति वैजयन्ती च । बाणानेव पन्नगान् नभसि आकाश एव भुवि चिराय नर्त-
 यन्तः सन्तः परस्परं अन्योन्यं परिपन्थिनां शत्रूणां प्राणमेव पवमानं वायुं
 अपीप्यन् पाययन्ति स्म, तैरिति शेषः, बाणपन्नगैरित्यर्थः । पिबतेर्णिजन्ताङ्गुलि
 चङि 'लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' (पा. ७।४।४) इत्युपधालोपः अभ्यासाकारस्य
 ईकारश्च । समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥

कलशीति । अथ कलशीतनये द्रोणे स्वं स्वीयं कार्मुकं धनुः वलयीकुर्वति
 संहितशरगुणाकर्षणेन मण्डलीकुर्वति सति वैरिधन्वियूनां तरुणशत्रुधनुर्धराणां
 चापदण्डा एव युधि युद्धदेशे धृतजीवाः धृतजीवात्मानः लग्नशिञ्जिनीकाश्च
 जनानां प्रेक्षकाणां द्वक्पथेषु नेत्रमार्गेषु केवलं मुख्यं अतिष्ठन्, नतु वैरिधन्वि-
 युवान इत्यर्थः । चापानेव सजीवानपश्यन्, नतु तद्धारिण इति निर्गलितार्थः ।
 अत्र धन्वसुभयत्रप्राप्तस्य सजीवत्वस्यैकत्र धन्वसु नियमनात्परिसंख्यालंकारोऽसं-
 बन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिश्चैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्णो ॥ १० ॥

विधात्रिति । एष वीरः द्रोणः विधातुः ब्रह्मणः सृष्टिं ऊर्ध्वशिरोऽधःकबन्ध-
 रूपां विपरीतं व्यत्यस्तं अधः शिर ऊर्ध्वं कबन्धीकृतं रूपं आकारः यस्यास्त-
 थोक्तां विधातुं कर्तुं उद्युक्त इवेत्युल्लेखा । शराणां बाणानां अभितो वर्षेण राज्ञां
 वैरिणां कबन्धानि निःशीर्षकलेवराणि ऊर्ध्वं चकार शिरांसि अधस्ताच्चकार, शरैः
 पातितेषु शिरःसु ननृतुः कबन्धानीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं वलक्षैः श्वेतैः घोटैः अश्वैः वलयितः वलयाका-

पाठा०—१ 'अवतिष्ठन्'. २ 'वर्ष'.

टिप्प०—१ द्रोणाचार्यस्य पुरतः कैरप्यरिधानुष्कैः स्वधनुः सज्जं न कृतमित्यर्थः ।

२ विधातुसृष्ट्यादुपरि शिरोऽधः कबन्धो वर्तते; अनेन शिरांसि छित्त्वा भुवि पातितानीति
 कबन्धा इतस्ततो गच्छन्ति, आकाश उरुपतन्ति च, अतो विपरीता सृष्टिः कृता
 किमित्युल्लेखा ।

दंष्ट्रारोचिःशलाकास्तुमुलमवकिरन्दिक्षु सर्वासु घोराः
शीतांशुं मध्यसीम्नि स्थितमिव परिधेः सिंहिकायाः कुमारः ॥१२॥

तदनु तदीयमार्गगणनाभिघातनिवर्तितमुखैर्निजशिलीमुखैः सह दूर-
मपयातान्मातरिश्ववैश्वानराश्विनेयतनयप्रभृतीन्क्षितिपतिरैक्षिणः प्रवीरान-
भिवीक्ष्य क्षणेन माधवधान्यमानतुरंगेण शताङ्गेन प्लवंगकेतनो नगेन्द्रो
नदीप्रवाहमिव निर्निवाररथचर्यं तमाचार्यमुपहरोध ॥

शिवयुद्धकृतस्तस्य द्रोणयुद्धेऽप्यभून्मनः ।

सर्वापि जनता श्रेयः काङ्क्षते ह्युत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥

रेण संबृतः सन्निधः समीपदेशः यस्य स तस्मिन् शताङ्गे रथे तस्थिवांसं स्थितं
नृपतिं धर्मराजं जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः अत एव भ्रष्टानां नाम बाणानां वृष्टीः
विमुञ्चन् भारद्वाजः द्रोणः परिधेः परिवेषस्य मध्यसीम्नि स्थितं शीतांशुं चन्द्रं
जिघृक्षुः ग्रसितुमिच्छुः अत एव घोराः दंष्ट्राणां दन्तानां रोचिषि तेजांसि शलाका
इव ताः सर्वासु दिक्षु तुमुलं संकुलं यथा तथा अवकिरन् प्रसारयन् सिंहिका
राहुमांता तस्याः कुमारः राहुरिव अभिययौ समीपं प्राप्तवान् । घोराः सर्वासु
दिक्ष्विति भल्लवृष्टिष्वपि योज्यम् । पूर्णोपमालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १२ ॥

तदन्विति । तदनु तस्य द्रोणस्य इमे तदीयाः मार्गणाः बाणाः तेषां गणस्य
अभिघातेन प्रत्याहत्या निवर्तितानि व्यावर्तितानि मुखानि शल्यभागाः येषां तैः
निजैः शिलीमुखैः बाणैः सह दूरं अपयातान् पलायितान् मातरिश्वतनयः मारुतिः
भीमः, वैश्वानरतनयः अग्निप्रभवः धृष्टद्युम्नः, आश्विनेयतनयौ अश्विपुत्रौ नकुल-
सहदेवौ, ते प्रभृतयः तेषां तान् क्षितिपतिं धर्मराजं रक्षन्तीति रक्षिणः द्रोणा-
त्पालयितुं प्रवीरान् अभिवीक्ष्य, प्लवंगः हनुमान् केतने यस्य सः अर्जुनः निर्नि-
वारा दुर्निरोधा रथस्य चर्यां गमनं यस्य तं, रथस्येव चर्यां यस्मैति च तं आक्षिति-
पतिग्रहणप्रवणं आचार्यं द्रोणं नरेन्द्रः शैलश्रेष्ठः नदीप्रवाहमिव माधवेन श्रीकृष्णेन
धान्यमानाः तुरंगा यस्मिंस्तेन शताङ्गेन रथेन उपलक्षितः अत एव क्षणेन उपहरोध
निरुद्धवान् । उपमालंकारः ॥

शिवेति । शिवेन शंभुना सह मानपान्नविशेषेण च युद्धं करोतीति कृतः
तस्य अर्जुनस्य मनः, मनोरथ इत्यर्थः । द्रोणेन सह मानपान्नेन च युद्धे विष-
येऽपि अभूत् । हि यस्मात् सर्वापि जनता जनसमूहः उत्तरादुत्तरं श्रेष्ठात् श्रेष्ठतरं
उपर्युपरीति वा श्रेयः काङ्क्षते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः श्लेष-
भित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तयुज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥१३॥

पाठा०—१ 'ततः'. २ 'मुपयातान्'. ३ 'रथरक्षिणः'. ४ 'वीक्षमाणेन माधवेन'.

५ 'तुरंगेण प्लवंग'. ६ 'निर्निरोधरथचर्यमोघार्थः'. ७ 'काङ्क्षति'.

दाता ग्रहीता च धनंजयो वेत्युद्दामशब्दो भुवनेऽस्ति यस्य ।
 विस्फारघोषो धनुषोऽस्य भूयान्विजृम्भते स द्विषतामसह्यः १४
 नामैषां मे ज्यायसः पुण्यकीर्तेरासीदिष्टं मात्स्यपुर्यामितीव ।
 गाण्डीवोत्थैरेष बाणैर्हतानां कङ्कान्क्रव्यैर्विद्विषां पर्यताप्सीत् १५

तदनु सव्यसाचिशरवीचीनीचीकृतभुजदम्भविजृम्भः कुम्भसंभवः
 समराय परिगृहीतेषु संविधानेषु तूणीरमात्रमेव प्रतिभटोन्मुखं विदधा-
 नैर्योधैः साकं चण्डभानुश्चरमगिरेरिव स्वयमपि कटकसीमानमासीदत् ॥

दातेति । यस्य गाण्डीवस्य दाता च धनंजयः ग्रहीता प्रतिग्राही च धनंजयो
 वा धनंजय एवेत्यर्थः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इत्यमरः ।
 एकोऽग्निः, अपरोऽर्जुन इति तत्त्वम् । 'धनंजयोऽर्जुने बह्वौ' इत्यमरः । इत्युक्त-
 प्रकारः उद्दामः महान् शब्दयते कीर्त्यत इति शब्दः यस्य भुवने अस्ति, प्रसिद्ध
 इत्यर्थः । तस्यास्य धनुषः गाण्डीवस्य संबन्धी भूयान् गम्भीरः विस्फारघोषः
 गुण्टंकारः द्विषतां असह्यः सोढुमशक्यः, कर्णकठोरः सन्निति यावत् । विजृ-
 म्भते स । 'धनंजयौ' इति द्विवचनान्तपाठस्तु दातृ-प्रतिग्रहीत्रोः द्वित्वेन प्रती-
 त्याधायकः कविविवक्षितविरोधाभासास्फोरकत्वात् उपेक्ष्यः ॥ १४ ॥

नामेति । एषां कङ्कानां नाम 'कङ्क' इति संज्ञा मे मम संबन्धिनः पुण्यकीर्तेः
 ज्यायसः ज्येष्ठस्य धर्मराजस्य मात्स्यपुर्या विराटनगरे, तत्रावस्थानसमय इति
 भावः । इष्टं काङ्क्षितं आसीत् । इत्युक्तहेतोरेवेत्युत्प्रेक्षा । एषोऽर्जुनः गाण्डी-
 वादुत्थितैः प्रयुक्तैः बाणैः हतानां विद्विषां क्रव्यैः मांसैः कङ्कान् गृध्रान् पर्य-
 ताप्सीत् । तृप्यतेः परिपूर्वाङ्गुलिं सिचि वृद्धिः । शालिनी वृत्तम् ॥ १५ ॥

तदन्विति । तदनु सव्यसाचिनः अर्जुनस्य शराणां वीचिभिः परम्पराभिः
 नीचीकृता क्षीणीभूता भुजयोः दम्भविजृम्भा दर्पचेष्टितं यस्य तथोक्तः कुम्भ-
 संभवः द्रोणः चण्डभानुः सूर्यः चरमगिरेः अस्तशैलस्य कटकसीमानं नितम्ब-
 प्रदेशमिव स्वयमपि समराय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थः' (पा. २।३।१४) इत्यादिना
 चतुर्थी । परिगृहीतेषु संविधानेषु साधनानां मध्य इत्यर्थः । तूणीरमात्रं एकं
 निषङ्गमेव प्रतिभटानां शत्रुवीराणां उन्मुखं अभिमुखं विदधानैः कुर्वाणैः, पृष्ठं
 प्रकाश्य पलायमानैरित्यर्थः । योधैः साकं भटैः सह कटकसीमानं शिबिरप्रवेशं
 प्रति आसीदत् प्राप्तवान् । 'कटकं बलये सानौ राजधानीनितम्बयोः' इति
 वैजयन्ती । अत्र प्रकृतयोरेव भारद्वाज-भास्करयोः श्लेषभित्तिकालब्धैक्यकटक-
 सीमाप्रवेशेनौपम्यस्य गन्धत्वानुत्प्रेक्षया योगिताभेदः । एवं कुम्भे संभवति वर्तत इति

पाठा०—१ 'अपि धनंजयावित्युद्दामशब्दो'. २ 'भुवनेषु'. ३ 'तूणी'.

अन्येद्युर्द्रोणसंचोदितनृपवचने तस्थिवद्भिस्त्रिगतै-
 राहूतेऽन्यत्र योद्धुं गतवति विजये कृष्णकृतप्रशंसे ।
 प्रातस्ते धार्तराष्ट्राः परबलमभजन्वीतभीकैरनीकै-
 दावज्वालेन शून्यं वनमिव चमरा बलगवद्भिः स्वयूथैः १६
 भारद्वाजोऽपि तस्मिन्नहनि कुरुपतेर्वाञ्छितार्थं विधास्य-
 ब्रन्ध्रान्वेषैकतानो रथमधिनिकषा स्थापिते धर्मसूनोः ।
 कृष्णाभ्यां रक्षणाय प्रथितभुजमदे सत्यजित्युत्स्फुलिङ्गं
 दृष्ट्योर्युगमं निधाय प्रतिभटपृतनाकुक्षिमाविक्षदेकः ॥१७॥
 विद्धा चिरेण युगमात्रमपास्य रथ्या-
 निर्धूनितेन सरुषा गुरुणा निकृत्तम् ।

कुम्भसंभवः तत्परिमितजलादिः तस्य शरवीचिभिः बहुतरजलतरंगान्तर्हितत्वम-
 नुरुपमित्यानुरूप्यघटनात्मकः समालंकारश्च द्वयोः संसृष्टिः ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन् दिवसे प्रातः द्रोणेन संचोदितस्य 'त्रिगतैः
 सह अर्जुनस्य युद्धं घटय' इति प्रेरितस्य नृपस्य दुर्योधनस्य वचने तस्थिवद्भिः
 तिष्ठद्भिः अत एव त्रिगतैः सुशर्मादिभिः योद्धुं आहूते कृष्णेन कृष्णा संघटिता
 प्रशंसा 'आहूतान्नान्यतो गच्छेयम्' इति विजयव्रतस्तुतिः यस्य तस्मिन् अत एव
 विजये अर्जुने अन्यत्र गतवति सति ते धार्तराष्ट्राः वीता भीः येषां तैः गत-
 भयैः, अर्जुनराहित्यादिति भावः । शैषिकः कप । अनीकैः बलैः सह परेषां
 पाण्डवानां बलं चतुरङ्गं चमराः मृगविशेषाः बलावद्भिः प्लवद्भिः सैः यूथैः सजा-
 तीयसंघैः सह दावज्वालेन शून्यं वनमिव अभजन् प्राप्तवन्तः । 'द्वयोज्ज्वलकीलौ'
 इत्यनुशासनाज्ज्वालेनेति पुंस्त्वनिर्देशः । उपमालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १६ ॥

भारद्वाज इति । अपि किंचेत्यर्थः । तस्मिन्नहनि कुरुपतेः दुर्योधनस्य
 वाञ्छितमर्थं धर्मराजग्रहणरूपं विधास्यन् करिष्यन् अत एव रन्ध्रस्य परिच्छि-
 द्रस्य अन्वेषे विचारणे एकतानः अनन्यवृत्तिः भारद्वाजः धर्मसूनोः रक्षणाय
 रथं अधिनिकषा तद्रथस्य समीपे । 'अभितःपरितः—' (वा० १४४२) इत्यादिना
 द्वितीया । कृष्णाभ्यां श्रीकृष्णार्जुनाभ्यां स्थापिते निवेशिते प्रथितः प्रसिद्धः भुजयोः
 मदः दर्पः यस्य तस्मिन् सत्यजिति नाम पाञ्चाले उद्यन्तः स्फुलिङ्गाः क्रोधाग्नि-
 कणाः यस्मात्तत् दृष्ट्योः नेत्रयोः युगमं निधाय, तमेव दर्शं दर्शमित्यर्थः, एकः
 अर्जुनराहित्यादप्रतिभटः सन्नित्यर्थः । प्रतिभटपृतनायाः शत्रुसेनायाः कुक्षि
 मध्यभागं आविक्षत् प्रविष्टवान् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १७ ॥

विद्धेति । रथ्यान् द्रोणरथाश्चान् अपास्य विहाय युगमात्रं अश्वस्कन्धवाह-
 तिर्यङ्दारुविशेषमेव विद्धा निर्भिद्य चिरेण निर्धूनितेन न्याकुलीकृतेन अत एव

तस्याथ रङ्गभुवि सत्यजितोत्तमाङ्गं

बाष्पाम्बुभिः सह पपात युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥

उच्चया त्वरया तस्मिन्नुपकण्ठं समागते ।

पार्थस्य पश्यतोऽग्रे तं प्राणा अपि तथाचरन् ॥ १९ ॥

तस्याथ द्वेषिसेनोजलधिकवलनात्कुम्भयोनित्वकीर्तिं

स्पष्टीकर्तुं स्वकीयामिव कुतुकवतः पार्श्वमभ्येत्य वेगात् ।

भीमो रथ्यानमश्नाद्रुपदतनुभवः सूदयामास सूतं

कोदण्डं केतुदण्डं द्वयमपि शकलीचक्रतुर्दसपुत्रौ ॥ २० ॥

ततस्तादृशं कुम्भसंभवस्याभिषङ्गमभिवीक्ष्य क्रोधनतया कर्णतालस-
मीरणसमृद्धिपरिणतचक्रवातगर्भपरिभ्रमद्रथकेतुपताकापटसहस्रसंपादित-

सरूपा सक्रोधेन गुरुणा द्रोणेन निकृत्तं छिन्नं तस्य सत्यजितः उत्तमाङ्गं शिरः
रङ्गभुवि युद्धभूमौ । 'रङ्गो रणतले रागो' इति विश्वः । युधिष्ठिरस्य बाष्पाम्बुभिः
सह पपात । 'युद्धा' इति पाठोऽसंगतत्वादुपेक्ष्यः ॥ १८ ॥

उच्चयेति । तस्मिन् द्रोणे उच्चया महत्या त्वरया उपकण्ठं समीपं प्रति
समागते सति अग्रे पुरः, स्वसमीप इति यावत् । तं द्रोणं पश्यतः पार्थस्य युधि-
ष्ठिरस्य प्राणा अपि तथा उक्तप्रकारं आचरन्, उपकण्ठं कण्ठसमीपं समागता
इत्यर्थः; कण्ठगतप्राणो भीत्याभूद्धर्मराज इत्यर्थः । अत्र द्रोणस्य युधिष्ठिर-
प्राणानां च श्लेषभित्तिकालवधैक्येनोपकण्ठसमागमनेन धर्मेणैपम्यस्य गम्यत्वात्
केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेदः ॥ १९ ॥

तस्येति । अथ समीपागमनानन्तरं द्वेषिणां सेनाया एव जलधेः कवलनात्
क्षपणात् स्वकीयां कुम्भयोनित्वेन अगस्त्यभावेन घटोत्पत्त्या च या कीर्तिः तां
स्पष्टीकर्तुं कुतुकवतः कुतूहलिन इव स्थितस्येत्युत्प्रेक्षा उक्तरूपकानुप्राणिता ।
द्रोणस्य पार्श्वं प्रति वेगात् अभ्येत्य आगत्य । 'कोपात्' इति पाठान्तरम् । भीमो
रथ्यान् अमश्नात् हन्ति स्य । मश्नातेः कर्तरि लङ् । रुपदतनुभवः दृष्टद्युम्नः सूतं
सारार्थं सूदयामास निजघ्ने । दस्रयोः अश्विनोः पुत्रौ नकुलः सहदेवश्च कोदण्डं
केतुदण्डं च द्वयमपि शकलीचक्रतुः चिच्छिदतुः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २० ॥

तत इति । ततः अनन्तरं तादृशं उक्तविधं कुम्भसंभवस्य द्रोणस्य अभि-
षङ्गं परामवं अभिवीक्ष्य क्रोधनतया अतिक्रोधेन रणे मत्तः उन्मादितः भगदत्तः
सुप्रतीकं नाम औपवाह्यं गजं अधिरूढः सन् कर्णौ तालौ व्यजने इव तयोः
संबन्धिन्या समीरणसमृद्ध्या वायुमण्डल्या परिणतानां संजातानां चक्रवातानां
गर्भेषु मध्येषु परिभ्रमद्भिः रथकेतुषु पताकापटानां सहस्रैः संपादिता समरस्यैव

समरसागरावर्तवशंवदफेनकूटशोभानि सकलदिङ्मुखघण्टापथजाङ्घ्रिक-
घण्टाभरणरणितवधिरीकृताष्टलोकपालपुरजनानि ^१निविडितसुरसमाज-
समाक्रान्तगगनमण्डपसंधिवन्धस्थिरीकरणाय दत्तायतेन्द्रनीलस्तम्भानिव
शुण्डादण्डानूर्ध्वमुन्नमयमानानि समस्तानि हास्तिकानि पुरस्ताद्विस्तार्य
रणमत्तो भगदत्तः सुप्रतीकमधिरूढो हठाद्रीममभिदुद्राव ॥

घोरेऽभियाते सति सुप्रतीके दूरेऽपसस्रुद्विषतां बलानि ।
परश्वधास्त्रे पतिते जलानि पत्युर्नदीनामिव पश्चिमस्य ॥२१॥
केतून्पातयतो रथान् श्लथयतो दन्तावलान् कुन्ततो
घोटान् पाटयतो विभिद्य गदया भीमो द्विपान्विद्विषाम् ।

सागरस्य आवर्तानां भ्रमीणां वशंवदानि, परिभ्रमन्तीत्यर्थः । यानि फेनकूटानि
तेषां शोभा यैस्तथोक्तानि सकलानि दिशां मुखानि अग्राण्येव घण्टापथाः महा-
मार्गाः तेषु जाङ्घ्रिकैः वेगेन गच्छद्भिः घण्टाभरणानां रणितैः घणघणारावैः बधि-
रीकृताः, विदारितकर्णा इत्यर्थः । अष्टानां लोकपालानां इन्द्रादीनां पुरेषु अम-
रावत्यादिषु जना यैस्तथोक्तानि । निविडितैः सान्द्रीभूतैः सुराणां समाजैः संवैः
सम्यक् आक्रान्तस्य गगनस्यैव मण्डपस्य संधिवन्धेषु स्थिरीकरणाय दार्ढ्यसंपाद-
नार्थं दत्तान् स्थापितान् आयतांश्च इन्द्रनीलस्तम्भानिव स्थितान् शुण्डाः दण्डा
इव तान् । 'शुण्डा करिकरे मध्ये' इति विश्वः । उन्नमयमानानि ऊर्ध्वं प्रसार-
यन्ति समस्तानि हास्तिकानि गजवृन्दानि पुरस्तात् विस्तार्य हठात् बलात् भीमं
अभिदुद्राव धावितवान् ॥

घोर इति । घोरे, भयंकरे सुप्रतीके भगदत्तगजे अभियाते प्राप्ते सति
द्विषतां बलानि चतुर्विधानि परश्वध इत्यस्त्रे आयुधे परशुरामीये पतिते प्रविष्टे
सति पश्चिमस्य नदीनां पत्युः समुद्रस्य जलानीव दूरे अपसस्रुः अपचक्रमुः ।
'अम्बुपुराः' इति पाठे उपमाया भिन्नलिङ्गाख्य इति दोषापत्तिः । परश्वधोऽस्या-
स्तीति परश्वधः परशुरामः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थोऽयं च, तस्यास्त्र इत्यर्थः ।
तेन न्यूनपदत्वाख्यदोष इत्यपि ग्राहुः । पुरा किल परशुरामेण विप्रदत्तायां
क्षितौ स्थितिं जुगुप्समानेन वासदेशायार्थितोऽब्धिः तत्परश्वधपरिक्षिप्तः सुदूर-
मपससारेति पौराणिकाः ॥ २१ ॥

केतूनिति । अथ केतून् पातयतः, रथान् श्लथयतः शिथिलान् कुर्वतः,
दन्तावलान् गजान् कुन्ततः छिन्दतः, घोटान् अश्वान् पाटयतः विदारयतः,
विद्विषां द्विपान् गजान् गदया विभिद्य भीमः तं सुप्रतीकं भगदत्तगजं क्षणात्

संग्रामाङ्गणरक्तवारिलहरीसंलक्ष्यमाणस्वक-

च्छायामात्रसहायमेव विदधे तं सुप्रतीकं क्षणात् ॥२२॥

पादाग्रहंस्तरदनप्रतिघातलीलाभग्नारिरक्तमसृणो भगदत्तदन्ती ।

आलक्ष्यत क्षितिभृतस्तटवप्रकर्मण्यालिप्तगात्र इव गैरिककर्दमेन २३

तदनु करटिमल्लं तत्र वीक्ष्यापतन्तं

दलितपरबलं तं दन्तकुन्तं वहन्तम् ।

चकितहृदयवृत्तेः संगरे वायुसूनो-

र्जनकगुणसमृद्धिर्जङ्घयोराविरासीत् ॥ २४ ॥

संग्रामाङ्गणे युद्धदेशे रक्तवारीणां शोणितोदकानां लहरीषु महातरंगेषु संलक्ष्यमाणा परिदृश्यमाना स्वका च्छाया प्रतिबिम्ब एव च्छायामात्रं सहायः यस्य तथोक्तं विदधे चक्रे, तदितरान् सर्वानप्यवधीदित्यर्थः । अत्र सुप्रतीकमिन्नसर्वगजवधस्य स्वच्छायामात्रतत्सहायकत्वरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्तालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

पादेति । पादाग्रैः भग्नपादैः चतुर्भिः हस्तेन शुण्डया रदनाभ्यां दन्ताभ्यां च प्रतिघातलीलाया प्रहारक्रियया भग्नानां अरिदन्तिनां शत्रुगजानां रक्तेन मसृणः, लिप्त इत्यर्थः । भगदत्तस्य दन्ती सुप्रतीकः । क्षितिभृतः अद्रेः तटे वप्रकर्मणि उत्खातकेल्यां गैरिकस्य रक्तधातुविशेषस्य कर्दमेन पङ्केन आ समन्ता-
ल्लिप्तं गात्रं यस्य तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । आलक्ष्यत ददृशे, लोकैरिति शेषः । लक्षतेः कर्मणि लङ् । यत्तु-अत्र पादानां अग्रहस्तानां शुण्डाग्राणां रदनानां च प्रतिघातेनेति, यच्च वात्रैव गैरिकाणां मनःशिलानामिति व्याख्यानुसारेण 'धातु-
र्मनःशिलाद्यद्रेगैरिकं तु विशेषतः' इत्यमरकोशलेखनं नृसिंहस्य, -तत्तस्य विश-
मन्यस्य न चोद्यम् । अग्रहस्तस्यैक्यं रदनयोर्द्वित्वं गैरिक-मनःशिलयोर्विजातीयत्वं चानुभवतां सहृदयानां परं प्रसिद्धिविरुद्धत्वाख्यो दोषस्तु हृदयं धुनोति ॥२३॥

तदन्विति । तदनु तत्र युद्धभूमौ दन्तः कुन्तः आयुधविशेष इव तं वहन्तं अत एव दलितं विदारितं परबलं शत्रुसैन्यं यस्मिंस्तत्तथा । आपतन्तं आगच्छन्तं तं करटिमल्लं गजश्रेष्ठं सुप्रतीकं वीक्ष्य संगरे युद्धे विषये चकिता भीता हृदयस्य मनसः वृत्तिः अवस्था यस्य तस्य वायुसूनोः भीमस्य जङ्घयोः जनकस्य वायोः गुणः गमनवेगः तस्य समृद्धिः आविरासीत् जाता, पलायितोऽभूदित्यर्थः । अत्र तादृशवस्तुप्रतीकावलोकनस्य पलायनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । 'धावतो वायु-
सूनोः' इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

पाठा०—१ 'धावतो'.

टिप्प०—१ भीमो निखिलं सुहृत्स्तिबलं हस्तैकाकिनं सुप्रतीकमेवावशिष्टं चकारेत्या-
स्य ॥ २ अर्द्धं स्वास्तिकमागच्छन्तं गजश्रेष्ठं युद्धे भीमः पलायनं चकारिति भावः ।

इति सुप्रतीकसंक्षुभितनिजध्वजिनीकोलाहलसमाकर्णनैकुलमानसो
वासवसूनुर्महेषुनिषूदितावशेषसंशप्तकगणदूरनिरासप्रयुज्यमानवायव्यास्त्र-
वेगार्धं विभज्य निजरथाय वितीर्णवानिव तूर्णमासाद्य निर्वेलभुजगर्व-
दुर्विलसितौ तौ कुम्भजातकिरातराजौ निरुद्ध्य चिरेण योधयामास ॥^१

ततः,—

मनश्च पार्थस्य रथं च भङ्गं मदावलेन्द्रस्य करे प्रवृत्ते ।

सारथ्यचातुर्यवशेन शौरैर्भयः स तस्यैव मनोरथोऽभूत् २५

पार्थस्य तस्य तदनु प्रहिता वधाय

भङ्गं ययौ पथि शौरैर्भगदत्तशक्तिः ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण सुप्रतीकेन संक्षुभितायाः निजायाः ध्वजिन्याः
सेनायाः कोलाहलस्य संकुलारावस्य समाकर्णनेन आकुलं व्याकुलं मानसं यस्य
सः । वासवसूनुः अर्जुनः महद्भिः इषुभिः बाणैः निषूदितेभ्यः निहतेभ्यः अव-
शेषाणां संशप्तकानां नाम त्रैगर्तानां गणस्य दूरं निरासे विषये प्रयुज्यमानस्य
वायव्यास्त्रस्य यो वेगस्तस्मादर्थं वेगं विभज्य, निजाय रथाय वितीर्णवान्
दत्तवानिवेत्युत्प्रेक्षा । तूर्णं सत्वरं आसाद्य समीपं गत्वा निर्वेलानि अपाराणि
भुजयोः गर्वस्य दुर्विलसितानि दुश्चेष्टितानि ययोस्तौ । कुम्भजातः द्रोणः किरात-
राजः भगदत्तः तौ द्वावपि निरुद्ध्य चिरेण योधयामास युद्धमकारयत् ।
तौ 'आत्मना' इति शेषः, द्रोणभगदत्तावित्यर्थः ॥

तत इति । ततः इत्युत्तरेणान्वयः ॥

मन इति । ततः अर्जुननिरोधानन्तरं पार्थस्य अर्जुनस्य मनश्च रथं च भङ्गं
भञ्जयितुं मदावलेन्द्रस्य सुप्रतीकस्य करे झुण्डायां प्रवृत्ते व्यापृते सति । शौरैः
श्रीकृष्णस्य सारथ्ये चातुर्यवशेन नैपुण्यप्रभावेन सः अर्जुनमनोरथभङ्गविषयकः
तस्य सुप्रतीकस्य मनोरथ एव भङ्गोऽभूत्, मनश्च भङ्गोऽभूत्, रथश्च भङ्गोऽभू-
दिति चार्थः; आगच्छतस्तस्य मार्गादन्यतो रथं गमयामासेति परमार्थः । अत्र
पार्थमनोरथभङ्गार्थमुद्यतस्य सुप्रतीकस्य मनोरथभङ्गवर्णनादनर्थोत्पत्तिरूपो विषम-
प्रभेदः मनसः रथस्य कामस्य च त्रयाणां मनोरथशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसाय-
मूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ २५ ॥

पार्थस्येति । तदनु सुप्रतीकझुण्डाप्रहारव्यसनानन्तरम् । तस्य पार्थस्य अर्जु-

पाठा०—१ 'ध्वजिनीचर कोलाहल'. २ 'समाकुल'. ३ 'विलसितौ कुम्भ'.

४ 'मनश्च पार्थस्य-'. ५ 'हन्तु'.

टिप्प०—१ यत्र स्थले गजेन प्रहारः कृतस्ततोऽन्यत्र स्थले रथस्य नयनाद्गजामिषितं

प्रस्थानकर्मसमये भयदायि तस्या

नागस्य दर्शनमजायत यत्समीपे ॥ २६ ॥

अथ तेन हरेः सुताय मुक्तं हृदि कृत्वा स्वयमात्मदैवमस्त्रम् ।

तदिदं वनमालया मुकुन्दः सहवास्तव्यकुटुम्बितामनैषीत् ॥ २७ ॥

स फल्गुनस्तत्र चकार वाणैश्चिकीर्षुमन्त्याक्षरवर्जितं स्वम् ।

कुलाचलात्पीवरमप्यरातेः करेणुमाद्याक्षरयोगशून्यम् ॥ २८ ॥

नस्य वधाय वधं कर्तुमिति 'क्रियार्थ—'(पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । प्रहिता प्रेरिता भगदत्तस्य शक्तिः नाम आयुधं पथि मार्गमध्ये शरैः अर्जुनबाणैः भङ्गं छेदं ययौ । शक्तिः सामर्थ्यं भङ्गं पराजयं ययावित्यपि प्राहुः । यत् यस्मात् तस्याः भगदत्तशक्तेः प्रस्थानकर्मणः अर्जुनवधार्थं प्रयाणस्य समये भयं भङ्गजन्यं ददातीति तदायि नागस्य सर्पस्य गजस्य च । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । दर्शनं समीपे, नतु किञ्चिद्दूरं गमनानन्तरमित्यर्थः । अजायत अभूत् । तस्माद्भङ्गं ययावित्यन्वयः । अत्र नागदर्शनस्य हेतोः भङ्गस्य हेतुमतश्च द्वयोरुक्तेर्हेतुरलंकारः । नागशब्दश्लेषमित्तिकालब्धसर्पगलद्वयाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'शशसर्पवृकादीनां दर्शनाद्भयमाप्नुयात्' इति शाकुनाः ॥ २६ ॥

अथेति । अथ शक्तिभङ्गानन्तरम् । तेन भगदत्तेन हरेः इन्द्रस्य सुताय अर्जुनं हन्तुमिति पूर्ववच्चतुर्थी । मुक्तं आत्मा स्वं विष्णुः दैवं यस्य तथोक्तम् । अस्त्रं वैष्णवास्त्रं विष्णोर्भूप्रार्थनया लब्ध्वा पित्रा दत्तं मुकुन्दः श्रीकृष्णः स्वयं हृदि कृत्वा वक्षसा गृहीत्वा, अर्जुनं ततो मोचयित्वेति यावत् । तत् वक्षसा गृहीतमिदं वैष्णवास्त्रं वनमालया सह वास्तव्यः एकत्रवासी यः कुटुम्बी गृही तस्य भावः तत्ता तां तया सह स्थितिं अनैषीत् प्रापयामास, तदस्त्रं वनमालेव कृष्णस्य वक्षसि काचिन्मालाभूदित्यर्थः । 'वज्रं तृणप्रायतां वह्निः शीतलतां हिमं दहनतामायाति यस्येच्छया' इत्यागमादिति भावः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ २७ ॥

स इति । स फल्गुनः अर्जुनः स्वं आत्मानं तत्र तदानीं अन्त्याक्षरेण फल्गुनेति नामनि अन्तिमवर्णेन, नकारेणेति यावत् । वर्जितं रहितं फल्गुम्, असारमित्यर्थः । 'वाच्यवत्फलक्सारं च' इति यादवः । चिकीर्षु कर्तुमिच्छुं किं च कुलाचलात् हिमवदादेरपि पीवरं पृथुलं अरातेः शत्रोः भगदत्तस्य करेणुं गजं सुप्रतीकं आद्याक्षरस्य ककारस्य योगेन संबन्धेन शून्यं रेणुम्, लवशदिष्ठममित्यर्थः । चकार । अत्र फल्गुन-करेणुशब्दयोस्तदर्थयोश्च अभेदाभिमानाच्चावाच्यवचनत्वदोषः । अत्र फल्गुनस्यान्याक्षरराहित्यचिकीर्षोः सुप्रतीकस्य स्वस्यैव तद्विरुद्धा-

पाठा०—१ 'दायिनोस'. २ 'कृत्य'. ३ 'कौशाचलात्'.

टिप्प०—१ प्रस्थानावसरे भयानकप्राणिनां दर्शनमपशकुनत्वादागम्यनिष्ठसूचकमिति यौद्धिकाः । २ कृष्णस्य वधाय तदस्त्रं स्वयंवक्षसाके वनमालावद्धेरयामासेति भावः ।

मदपङ्कललामगन्धिफालं मधवत्सुनुररेनिपात्य शीर्षम् ।
पृथुलां मुदमैदधे ततोऽसौ पृथिवी गन्धवतीति गौतमोक्तेः ॥ २९ ॥

भगदत्ते वधं याते सह मत्तेन दन्तिना ।

सत्यजिन्नाशशोकार्तिमत्यजन्पाण्डुनन्दनाः ॥ ३० ॥

तदनु नाम्नाऽरुणे तेजसि संध्यायापि तादृशे कलशयोनिः स्वयं नाम्ना
गुरुरपि व्यथयापि तादृग्विधस्त्रिभिरेवाङ्गैर्विरलितेन बलेनानुगम्यमान-
स्तौदात्विकं स्वमनोरथमिव दूष्यतामुपगतमावासं शनैः शनैराववृते ॥

द्यक्षरशून्यत्वप्राप्तेर्विषादनं नामालंकारः । 'इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विपाद-
नम्' (कुव. १३२) इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

मदेति । ततः सुप्रतीकवधानन्तरम्, असौ मधवतः इन्द्रस्य सूनुः अर्जुनः
मदपङ्केन कस्तूर्या यल्ललाम तिलकभूषणं तस्य गन्धोऽस्यास्तीति गन्धि फालं
ललाटं यस्य तथोक्तम्, अत एव अरेः भगदत्तस्य शीर्षं शिरः निपात्य पात-
यित्वा, भुवीति शेषः । पृथिवी भूमिः गन्धः अस्या अस्तीति गन्धवती इत्युक्त-
प्रकारायाः गौतमस्य नैयायिकस्य उक्तेः वाक्यस्य पृथुलां महतीं मुदं आददे
चकार, तदुक्तिं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धामकरोदित्यर्थः । अत्रैकत्र बिलसत्कस्तूरी-
तिलकफालभगदत्तशीर्षपातनेन सर्वत्र तस्या गन्धवत्त्वबोधकगौतमोक्तिप्रमोद-
करणासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २९ ॥

भगदत्त इति । भगदत्ते मत्तेन दन्तिना सुप्रतीकेन सह वधं याते प्राप्ते सति
पाण्डुनन्दनाः युधिष्ठिरादयः सत्यजितः पाञ्चालस्य नाशेन द्रोणकृतेन यः
शोकः तस्मादार्तिः व्यथा तां अत्यजन् तल्लजुः । शत्रूणां व्यसनेन महदप्यात्म-
व्यसनं निरस्यत इति भावः ॥ ३० ॥

तदन्विति । तदनु नाम्ना अरुणे तेजसि सूर्ये संध्याया सायंकालिकया,
तद्गणोणापीति यावत् । तादृशे अरुणे सति । 'अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदे
स तु त्रिषु' इत्यमरः । कलशयोनिः द्रोणः, स्वयं नाम्ना गुरुरपि व्यथया परामव-
दुःखेनापि तादृग्विधः गुरुः दुर्भरः सन्नित्यर्थः । त्रिभिरङ्गैः तुरगरथपदाति-
भिरेव विरलितेन असान्द्रेण । तुरीयाङ्गस्य गजरूपस्य भीमेन भङ्गत्वादिति
भावः । बलेन अनुगम्यमानश्च सन् । तदा तस्मिन् काले भवं तादात्विकम् ।
'तत्काले तु तदात्वं स्यात्' इत्यमरः । स्वं स्वीयं मनोरथं युधिष्ठिरग्रहणविषयकमिव
दूष्यतां निष्फलत्वाश्लिन्धत्वं वस्त्रमयत्वं च उपगतं प्राप्तं आवासं शिविरं प्रति शनैः

पाठा०—१ 'भालं'. २ 'आदधात्'. ३ 'हस्तिना'. ४ 'पार्थसैनिकाः'.
५ 'तादात्विकमनोरथं'.

टिप्प०—१ महानन्दसंलभे पूर्वोऽव्ययशोको सहसा विनश्यतीत्याबालवृद्धानामनु-

शिविरमेत्य तदैव सुयोधनः शितशरव्रणमोचितकञ्चुकम् ।
 मृदुलमञ्चगतं कलशोद्भवं विरचिताञ्जलिरेवमभाषत ॥ ३१ ॥
 महारथ ! त्वं मम वाञ्छितद्रुं फलेग्रहिं न प्रतनोषि यस्मात् ।
 कृपेति शब्दोऽपि बभूव नूनं ह्रस्वस्त्वयि श्याल इव त्वदीये ॥ ३२ ॥
 भगवन् ! त्वमिदं सावधानेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय ।
 पितामहः सोऽपि पृषत्कतल्पे वपुर्निजं माधवमन्तरङ्गे ।
 तवैव हस्ते मम कार्यसिद्धिं कृत्वा हि^३ धाम स्वमियेष गन्तुम् ॥ ३३ ॥

शनैः आवृत्ते प्रत्यावृत्तवान् । अत्र 'अरुणे गुरुः' इत्यत्र केवलप्रकृतास्पदश्लेषद्वयस्य निन्द्यत्व-वस्त्रमयत्वयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धैक्येन दूष्यत्वेन द्रोणमनोरथ-शिविरयोरौपम्यगमकस्य तुल्ययोगिताभेदस्य च तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टिः ॥

शिविरमिति । तदैव सुयोधनः शिविरं द्रोणावासं प्रति एत्य आगत्य शितैः तीक्ष्णैः शरैः यानि व्रणानि तेभ्यो मोचितः शनैस्त्याजितः कञ्चुकः कवचं यस्य तथोक्तम् । मृदुले मञ्चे शयने गतं शयितं कलशोद्भवं द्रोणं प्रति विरचितः अञ्जलिः नमस्कारः येन तथोक्तः सन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अभाषत उक्तवान् । द्रुतविलम्बितम् ॥ ३१ ॥

महारथेति । हे महारथ द्रोण ! त्वं यस्मात्कारणात् मम मदीयं वाञ्छितं मनोरथमेव द्रुं वृक्षं फलेग्रहिं सफलम् । फलानि गृह्णातीत्यर्थे 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (पा. ३।२।२६) इति निपातनात्साधुः । न प्रतनोषि न करोषि । तस्मात् शब्द्यते व्यवहियत इति शब्दः पदार्थः । कृपेति दयानामकः सः 'कृ-पा' इत्यक्षरद्वयात्मकं दीर्घान्तपदं च त्वदीये श्याले पत्नीभ्रातरि शारद्वत इव त्वय्यपि ह्रस्वः अत्यल्पः ह्रस्वान्तश्च बभूव, मत्काङ्क्षितं प्रतिज्ञाय तदनिर्वहणान्मयि तव करुणालेशोऽपि नास्तीत्यर्थः । अत्र मनोरथसफलीकरणाभावेन करुणाशून्यत्वानुमानादनुमानालंकारस्य कृप-द्रोणयोः श्लेषभित्तिकालब्धैक्यात्यल्पत्वाकारान्तत्वद्वयात्मकह्रस्वत्वाश्रयकृपेति-शब्दवत्त्वेनौपम्यगमकतुल्ययोगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ३२ ॥

भगवन्निति । हे भगवन् द्रोण ! त्वं इदं 'पितामहः सोऽपि' इति वक्ष्यमाण-वाक्यं सावधानेन एकाग्रेण चेतसा मनसा स्मरणपथं स्मृतिविषयत्वं अधिरोपय प्रापय ॥

पितामह इति । अपिः किंचेत्यर्थः । सः लोकैकवीरत्वेन प्रसिद्धः पितामहः भीष्मः निजं वपुः शरीरं पृषत्कतल्पे शरशयने माधवं श्रीशं अन्तरङ्गे

पाठा०—१ 'भवन्निदमिदानीं स्मरणपथमधिरोपय चेतसा सावधानेन'. २ 'च'.

टिप्प०—१ अत्र मनोरथावासयोर्दूष्यताभर्मसाधर्म्यादुपमानोपमेयभावः । २ यथा 'कृपा'शब्दस्तदीये श्याले 'कृप' इति ह्रस्वोऽभूत्, तथा वाच्यवाचकयोरभेदात् कृपायो-
 ह्रस्वोऽभूत् किमिदानीम् ।

तमेतं दयमानेन समेतं शोकसंपदा ।

ऊचेऽथ गुरुणा तेन नीचेतरगुणाब्धिना ॥ ३४ ॥

वाष्पातिवृष्टावपि पाण्डवानां पाथोरुहव्यूहवितीर्णमोदान् ।

प्रातः श्व एवाखिलधार्तराष्ट्रान् संचारयेयं युधि वाहिनीषु ॥ ३५ ॥

इति गिरा तमाश्वास्य राजानं सदनाय विसृष्टवतो मुहुर्मुहुरर्जुनस्य
सव्यसाचित्वशैलीमनुचिन्त्य हृदि रणरणिकामनणीयसीं विभ्राणस्य

मनसि मम मदीयां कार्यस्य पाण्डवजयस्य सिद्धिं तवैव, नान्यस्येत्यर्थः । हस्ते
कृत्वा निधायेति त्रिष्वपि योज्यम् । स्वं स्वात्मकं धाम चिन्मयं तेजः गन्तुं
तस्मिन् लयेनैक्यं प्राप्तुं इयेष हि इच्छति स खलु । स्वं स्वीयं धाम स्थानं स्वर्गं
गन्तुं इयेष हि । तस्य वस्वात्मकत्वादिति केचित् । अतस्त्वदेकपरायणे मय्यवश्य-
करणीया दयेति भावः । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालंकारः ॥ ३३ ॥

तमिति । शोकस्य संपदा समृद्ध्या समेतं अन्वितं तं उक्तप्रकारेण प्रार्थय-
मानं एतं दुर्योधनं प्रति नीचेतराणां अनल्पानां गुणानां वात्सल्यगाम्भीर्या-
दीनां अब्धिना, आश्रयेणेत्यर्थः । अत एव दयमानेन सकरुणेन तेन गुरुणा
द्रोणेन । अथ दुर्योधनप्रार्थनानन्तरं ऊचे उक्तम् । ब्रुवतेर्भावे लिटि वच्चादेशः ।
लाटानुप्रासालंकारः ॥ ३४ ॥

वाष्पेति । हे नृप ! श्वः परस्मिन् दिने प्रातरेव युधि युद्धे । पाण्डवानां
युधिष्ठिरादीनां पाण्डोः श्वेतरूपस्य इमे पाण्डवाः राजहंसाः तेषामिति च । 'राज-
हंसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः । वाष्पस्य नेत्रजलस्य अतिवृष्टौ
सत्यामपि धार्तराष्ट्रान् युष्मान् नीलहंसांश्च, वाहिनीषु सेनासु नदीषु च,
पाथोरुहव्यूहेन पद्माकारसेनाविन्यासविशेषेण कमलवृन्देन च वितीर्णः दत्तः,
लब्ध इति यावत् । मोदः संतोषः येषां तथोक्तान्, संचारयेयं प्रचारयेयम् ।
'धार्तराष्ट्रोऽसिते हंसे धृतराष्ट्रसुतेऽपि च', 'सेनानद्योस्तु वाहिनी', 'व्यूहस्तु
बलविन्यासे निर्वाणे वृन्दतर्कयोः' इति क्रमेण विश्वामरौ । श्लेषानुप्राणितो
विरोधाभासः ॥ ३५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारया गिरा वाचा तं राजानं दुर्योधनं आश्वास्य निर्दुःखं
कृत्वा सदनाय निवासाय विसृष्टवत आज्ञातवतः, किंच मुहुर्मुहुः अर्जुनस्य
सव्यसाचित्वशैलीं हस्तद्वयेनापि बाणप्रयोगस्वभावं अनुचिन्त्य स्मृत्वा, अनणी-
यसीं महतीं रणरणिकां हृदि मनसि विभ्राणस्य बहूतः । 'रणरणिका संतापः
पश्चात्तापोऽनुतापश्च' इत्यमरः । द्रोणस्य सकाशात् विनिर्गतां निद्रामेव सखीं

पाठा०—१ 'पथोरुह'. २ 'प्रचारयेयं'. ३ 'अनुविचिन्त्य'.

टिप्प०—१ अतिवृष्टौ सत्यां नदीषु कमलानां नाशो हंसानां च संचाराभावश्च
वरीवते, तद्विपरीतं करोमिति भावः ।

द्रोणस्य सकाशाद्विनिर्गतां निद्रासखीं विचेतुमिव सा निशपि
तरसा निरगात् ॥

अपरेद्युरसौ वृतो बलौघैरथ भेरीनिनदैर्नभो विभिन्दन् ।

कवची विशिखी रथी शरासी कलशीसूनुरवाप युद्धभूमिम् ३६

द्रोणस्य सेनाचलधूलिपाली क्षोणेस्तु नग्नं करणी बभूव ।

घटाथ तस्याः कटदानपूरैः पटं पुनः संघटयांचकार ॥ ३७ ॥

आश्चर्यस्थूललक्षं तदनु दिविषदामन्तरिक्षस्थितानां

क्षोणीन्द्राणां रिपूणामसुमृगहरणे कूटयन्त्रायमाणम् ।

विचेतुं अन्वेषितुमित्युत्प्रेक्षा । सा निशा रात्रिरपि तरसा वेगेन निरगात्
गच्छति स्म, निर्निद्रमेव द्रोणः सर्वा रात्रिं व्यनैषीदित्यर्थः । अत्र 'रणरणिका'-
शब्दस्त्रीलिङ्गादिमहिम्ना अन्यकान्ताश्लिष्टप्रियाविलोकनकुपितनिष्कान्तनायिकान्वे-
पिसखीवृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तिः । तस्याश्च रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षायाश्चैकवाच-
कानुप्रवेशसंकरः ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन् दिवसे असौ कलशीसूनुः द्रोणः कवच-
मस्यास्तीति कवची । एवमग्रे । विशिखी बाणवान् रथी शरासी चापवांश्च
सन् । निजैर्बलौघैः सह रथानां निनदैः नेमिघण्टाघणघणात्कारैः भेरीणां निनदैः
भांकारैश्च नभः आकाशं विभिन्दन् युद्धभूमिं अवाप । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३६ ॥

द्रोणस्येति । द्रोणस्य सेनाभ्यः चरति उद्गच्छतीति सेनाचरी च सा धूलि-
पाला रजःपटलं क्षोणेः भुवस्तु नग्नं करणी विवस्त्रत्वाकरिणी, समुद्रशोषिणीति
यावत् ; बभूव, समुद्रस्य तद्गन्धस्थानीयत्वादिति भावः । अत्र अथ घटा तदीय-
गजपङ्क्तिः । 'घटा गोष्ठ्यां हस्तिपङ्क्तौ' इत्यमरः । कटयोः कुम्भयोः दानपूराः
मदजलप्रवाहाः तस्याः क्षोणेः पटं समुद्रं पुनः संघटयांचकार योजयामास,
अर्द्धिं पूरयामासेत्यर्थः । अत्र नम्रीकृताया भुवः पुनः पटसंघटनरूपपूर्वावस्था-
नुवृत्तेः पूर्वरूपाङ्कारभेदस्य शोषणपूरणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरूपातिशयो-
क्तिद्वयोज्जीवितत्वात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'द्रोणस्य' इत्येतत्पद्यमनेकमूल-
पुस्तकेषु न दृष्टमपि लिखितम् । उक्तसंकरस्य लाटानुप्रासाभ्यामेकवाचकानुप्रवेश-
संकरश्चेत्यपि प्राहुः ॥ ३७ ॥

आश्चर्येति । तदनु रणरङ्गप्रवेशानन्तरम्, अन्तरिक्षस्थितानां दिविषदां
देवानां आश्चर्यस्य स्थूललक्षं बहुप्रदम्, मुख्यजनकमिति यावत् । रिपूणां क्षोणी-
न्द्राणां शत्रुराजानां असवः प्राणा एव मृगास्तेषां हरणे विषये कूटयन्त्रं शिला-
दार्वादिनिर्मितो यन्त्रविशेषः तद्गदाचरन्तं कूटयन्त्रायमाणम् । 'उन्माथः कूटयन्त्रं
स्यात्' इत्यमरः । केसरैः स्कन्धलोमभिरेव किञ्जल्कैः आढ्यैः समृद्धैः । 'केसरो-

गन्धर्वैः केसराढ्यैर्मदमधुभिरिभैः केतुपत्रैः शताङ्गैः

पद्मव्यूहं व्यतानीत्प्रधनभुवि गुरुः सांयुगीनाग्रगण्यः ॥३८॥

समयेऽत्र निशम्य वैरिवृत्तं तपसः सूनुरभाषताभिमन्युम् ।

अयि वत्स ! पिताऽन्यतोऽधुना ते तव भारोऽजनि सर्वसैन्यरक्षा ॥

कवचं प्रतिमुञ्च धत्स्व चापं भज धैर्यं परितो विधेहि योधान् ।

अधिरोह शताङ्गमाविश त्वं कमलव्यूहमरीन्निषूदयस्व ॥ ४० ॥

इति राज्ञो निदेशं मौलिदेशे निवेद्य योद्धुं प्रतिष्ठमाने जयनिः-
साणभेरीपटहपणवाद्यैर्वाद्यैर्गगनशायिने गुणाय सौखशायनिकायमाने
लीलया कमलव्यूहमवगाह्य बालेऽपि स्वयमेकाकिनि निजकोदण्डचण्डि-

स्त्री स्कन्धलोम्नि किञ्जल्के बकुलेऽपि च' इति वैजयन्ती । गन्धर्वैः । मदः दानो-
दकमेव मधु मकरन्दः येषु तैः इभैः गजैः । केतवः पताका एव पत्राणि येषु
तैः शताङ्गैः रथैश्च पद्मव्यूहं पद्माकारेण सैन्यविन्यासमेव कमलवृन्दमिति श्लिष्टा-
श्लिष्टसावयवरूपकम् । सांयुगीनानां रणे साधूनां अग्रगण्यः गणनीयः गुरुः द्रोणः
प्रधनभुवि युद्धभूमौ व्यतानीत् निर्मितवान् । शताङ्गैरित्यत्र शतं अङ्गानि पत्राणि
येषां तैरिति व्याख्यानं तु 'केतुपत्रैः' इति विशेषणेन वैयर्थ्याद्गन्धर्वैरिति पदद्वये
तथा कल्पनायोगेन प्रक्रमविरोधाच्चोपेक्षितम् । स्वधरावृत्तम् ॥ ३८ ॥

समय इति । अत्र अस्मिन् समये तपसः यमस्य सूनुः युधिष्ठिरः वैरिणां
शत्रूणां वृत्तं पद्मव्यूहनिर्माणवृत्तान्तं निशम्य श्रुत्वा अभिमन्यु आर्जुनिं प्रति
अभाषत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान्—'अयि वत्स हे पुत्र ! यत् यस्मात् ते पिता
अर्जुनः अधुना अन्यतः संशसकयुद्धदेशे भवति, तस्मात् कारणात् सर्वेषां
सैन्यानां रक्षा तव भारः निर्वाह्यः अजनि । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ३९ ॥

कवचमिति । किञ्च कवचं प्रतिमुञ्च धारय, चापं धत्स्व गृहाण, धैर्यं भज,
योधान् परितः विधेहि सर्वत्र यथार्हं नियमय, शताङ्गं रथं अधिरोह, कमलव्यूहं
पद्मव्यूहं आविश, मरीन् शत्रून् निषूदयस्व मारय । 'त्वम्' इति सर्वत्र योज्यम् ४०

इतीति । इत्युक्तप्रकारं राज्ञः धर्मराजस्य निदेशं आज्ञां मौलिदेशे शिरसि
निवेद्य, तेन गृहीत्वेति यावत् । योद्धुं प्रतिष्ठमाने निर्गच्छति जयनिःसाणः
भेरीपटहः पणवश्च आद्या येषां तैः वाद्यैः, तद्धुनिभिरित्यर्थः । गगने शेत इति
शायिने गुणाय शब्दाय सौखशायनिकायमाने सुखस्वपनपृच्छक इव स्थिते,
तदुत्पादक इति यावत् । स्वयं आत्मनि बालेऽपि एकाकिनि असहाये तस्मि-
न्सौभद्रे अभिमन्यौ लीलया कमलव्यूहं अवगाह्य प्रविश्य निजस्य कोदण्डस्य

पाठा०—१ 'ऽत्र निवेद्य'; 'प्रतिपद्य'. २ 'पणवाद्यैर्गगन'. ३ 'शायि'.

मसंपदा कौरवचमूं क्षोभयमाणे तस्मिन्सौभद्रे सिन्धुपतिर्व्यूहमुखं पिधाय
स्मरहरवरलामदर्पेण तदनुधाविनीं पाण्डववाहिनीं क्रुधा रुरुधे ॥

उद्यद्भिर्युद्धरङ्गादपि सुरवनितापुष्पवर्षात्पतद्भि-

वेगाल्लभैः परागैर्दृढतरघटिते चक्षुषां पक्ष्मयुग्मे ।

स्थित्वा मध्येन्तरिक्षं विजयसुतभुजागर्वलीलायितानि

द्रष्टृणां खेचराणां भृशमनिमिषता तत्क्षणं भङ्गुरासीत् ॥४१॥

शरशायितैर्द्विरदशैलमण्डलैर्विपुलैर्विधाय विषमां वसुंधराम् ।

पृथुचक्रवर्तिपृथुयत्नवैभवं वितथीचकार विजयस्य नन्दनः ॥४२॥

संबन्धिन्या चण्डिमसंपदा प्रतापसमृद्ध्या कौरवचमूं क्षोभयमाणे व्याकुलीकुर्वति
सति, सिन्धुपतिः सैन्धवः समुद्रश्च क्रुधा कोपेन व्यूहस्य पद्माख्यस्य मुखं
द्वारभागं पिधाय आवृत्य, स्मरहरात् वरस्य लामेन यो दर्पः गर्वः तेनोपल-
क्षितः तं अभिमन्युं अनुधावतीति तदनुधाविनीं पाण्डवानां वाहिनीं सेनां नदीं
च रुरुधे । अत्र सैन्धव-समुद्रयोः सेना-नद्योश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला-
तिशयोक्तिभ्यां समुद्रस्य नदीमुखविधानपूर्वकं तन्निरोधानुरूप्यात्मकसमालंकार-
प्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

उद्यद्भिरिति । युद्धरङ्गादुद्यद्भिः ऊर्ध्वं प्रसरद्भिः सुरवनितानां अप्सरसां
संबन्धिनः पुष्पवर्षात् पतद्भिरपि । किंच वेगाल्लभैः संक्रान्तैः परागैः भौमैः
कौसुमैश्च चक्षुषां नेत्राणां पक्ष्मणोः युग्मे दृढतरं अतिदृढं यथा तथा घटिते
मुकुलीकृते सति, अन्तरिक्षस्य मध्ये मध्येन्तरिक्षम्, स्थित्वा विजयसुतस्य
अभिमन्योः भुजागर्वलीलायितानि बाहुपराङ्गमचेष्टितानि द्रष्टृणाम् । तृन्नन्तत्वात्
'न लोक-' (पा. २।३।६९) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । पश्यतां खेचराणां देवानां
अनिमिषता नेत्रयोर्निमेषराहित्यम्, तस्मिन् क्षणे तत्क्षणम्, भृशं भङ्गुरा भग्ना
अभूत् । अत्र देवानामनिमिषत्वभङ्गासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । परा-
गलम्पक्ष्मयुग्मघटनयोर्हेतु-हेतुमतोरुक्त्यात्मकहेत्वलंकारोज्जीवितत्वात् द्वयोरङ्गा-
ङ्गिभावेन संकरः । स्रग्धरा ॥ ४१ ॥

शरेति । विजयस्य अर्जुनस्य नन्दनः अभिमन्युः शरैः बाणैः शायितैः
पातितैः विपुलैः महद्भिः द्विरदाः कौरवगजा एव शैलाः तेषां मण्डलैः समूहैः ।
वसुंधरां भूमिं विषमां निम्नोन्नतां विधाय कृत्वा । पृथोः नाम चक्रवर्तिनः पृथोः
महतः यत्नस्य वैभवं धनुष्कोट्या भूमिसमीकरणरूपं प्राभवं वितथीचकार व्यर्थं
चक्रे । अत्र पृथुचक्रवर्तिभूमिसमीकरणवैयर्थ्यकरणसंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरति-
शयोक्तिः । पुरा पृथुर्नाम महाराजः शैलैर्विषमितां क्षितिं धनुष्कोट्या तान्नि-
र्मथ्य समीचकार । अत एव भुवः पृथूकरणत्वात् पृथुरिति नाम तस्येति पौरा-
णिकाः । मञ्जुभाषिणी ॥ ४२ ॥

पार्थात्मजो भानुसुतस्य सामि भित्त्वां शताङ्गं शितभल्लवृष्ट्या ।
 पितामहोक्तं कुरुवीरगोष्ठ्यां तथ्यं चकारार्धरथत्वमस्य ॥ ४३ ॥
 अथाभिमन्युर्धृतभूरिमन्युद्रौणि तैदीर्घ्यास्मितकान्तिलक्ष्यात् ।
 बाल्ये निपीतानपि पिष्टसारानुग्रैः शरैरुद्धमयांचकार ॥ ४४ ॥
 सुतस्य शौर्यात्सुरराजसूनोरुदीर्णादिगभ्रान्तिरुदारभीतिः ।
 कृपस्वसुर्मङ्गलतन्तुनैव साकं चकम्पे स गुरुमुद्धूतम् ॥ ४५ ॥

विशिखं सुसुक्ष्मथ गौतमात्मजे
 विबुधेन्द्रपौत्रमभिवीक्ष्य भीषणम् ।
 जनने विपद्यपि जना रणाङ्गणे
 शर एव हेतुरिति तस्य मेनिरे ॥ ४६ ॥

पार्थेति । पार्थात्मजः अभिमन्युः क्षितानां तीक्ष्णानां भञ्जानां नाम बाणानां
 वृष्ट्या भानुसुतस्य कर्णस्य शताङ्गं रथं सामि अर्धं भित्त्वा । कुरुषु वीराणां
 गोष्ठ्यां कथायाम्, 'गोष्ठी सभायां सँझापे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । पिता-
 महेन भीष्मेण उक्तं अस्य कर्णस्य अर्धरथत्वं तथ्यं यथार्थं चकार । अत्रार्धो रथो
 यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । महारथलक्षणादर्थन्यूनत्वं चेति द्वयोः श्लेषभित्तिकया
 अमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिभेदः ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ कर्णपराभवानन्तरं अभिमन्युः घृतः मूरिः बहुलः मन्युः
 क्रोधः येन तथोक्तः सन् । उग्रैः दारुणैः शरैः द्रोणस्यापत्यं द्रौणिं अश्रत्थामानं
 तस्य अश्रत्थाम्नः ईर्ष्याया स्मितस्य कान्तेः शैत्यस्य लक्ष्यात् न्याजात् बाल्ये
 निपीतान्, मात्रा दारिद्र्यवशात् क्षीराणीमान्येवेति प्रतार्य पायितानित्यर्थः ।
 पिष्टसारानपि जलमिश्रिततण्डुलचूर्णांशानपि उद्धमयांचकार उद्गारयामास,
 आगर्भे रक्तोद्गारं निर्बिभेदेत्यर्थः । अपह्नवालंकारः ॥ ४४ ॥

सुतस्येति । सुरराजसूनोः सुतस्य अर्जुनसुतस्य अभिमन्योः शौर्यात्
 उदीर्णा उत्पन्ना दिशां भ्रान्तिः वैपरीत्येन ज्ञानं यस्य सः उदारा महती भीतिः
 यस्य तथोक्तः स चापाचार्यत्वेन प्रसिद्धः गुरुद्रोणः कृपस्वसुः कृप्याः द्रोणपत्न्याः
 मङ्गलतन्तुना साकं मङ्गलसूत्रेण सहैव मुद्धूतं चकम्पे कम्पितवान् । अत्र द्रोणस्य
 कम्पे तत्पत्नीमङ्गलसूत्रसाहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलंकारः ॥ ४५ ॥

विशिखमिति । अथ द्रोणपराभवानन्तरं गौतमात्मजे कृपाचार्ये विशिखं
 मोक्षुमिच्छुं सुसुक्ष्मं अत एव भीषणं भयंकरं विबुधेन्द्रपौत्रं अभिमन्युं
 अभिवीक्ष्य रणाङ्गणे जनाः तस्य कृपाचार्यस्य जनने विपदि मरणेऽपि च विषये

पाठा०—१ 'च्छित्त्वा'. २ 'कुरुराजगोष्ठ्या'. ३ 'अयो'. ४ 'तदेष्ट्या'.

आश्चर्यकर्मसु कृतेष्वपि हर्षभारा-

न्मोक्तुं मुहुर्मुहुर्मुष्य शिरोजबन्धे ।

दृष्टास्तदा सुमनसो दिवि कर्तृभूता

नाकेन्द्रनन्दनवने न तु कर्मभूताः ॥ ४७ ॥

अमुष्य कोदण्डमखण्डयद्रवेः सुतो रथाश्वान्प्रममाथ कुम्भजः ।

कृपः कृणत्ति स्र जवेन सारथिं व्यपाटयत्केतुपटं गुरोः सुतः ४८

एकाकिनः परिभवाय बहून्प्रवृत्ता-

नेतानवेक्ष्य निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः ।

मन्दारशाखिकुसुमानि यथाभिमन्यौ

निन्दारवान्निपुषु तस्य तथाभ्यवर्षत् ॥ ४९ ॥

शर एव हेतुरिति मेनिरे, 'अनेनायं न जीवति' इति निश्चिन्त्युरित्यर्थः । कृपस्य शरजन्मत्वं प्रसिद्धम् । मञ्जुभाषिणी ॥ ४६ ॥

आश्चर्येति । आश्चर्यकरेषु कर्मसु युद्धेषु । इति शाकपार्थिवादित्वात्समासः । कृतेषु सत्स्वपि । अमुष्य अभिमन्योः शिरोजबन्धे धम्मिह्ये हर्षभारात् संतोषातिशयात् मुहुर्मुहुः मोक्तुं वर्षितुं कर्तृभूताः । तत्तादात्म्याश्रयाः कर्तार इति यावत् । एवमग्रेऽपि । सुमनसः देवाः दिवि आकाशे दृष्टाः । कर्मभूताः कर्माणि सुमनसः पुष्पाणि तु । नाकेन्द्रस्य स्वर्गाधिपस्य नन्दनवने न दृष्टाः । उभयत्र लोकैरिति शेषः । देवाः कल्पकुसुमानि निःशेषमभिवर्ष्य ततः कुसुमदारिद्र्यात्तूष्णी-बभूवुरित्यर्थः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि च' इति विश्वः । अत्र सुमनसां कर्तृत्वकर्मत्वविरोधस्य श्लेषेणाभासाद्विरोधाभासस्य च नन्दनवने निष्कुसुमत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेश्च संसृष्टिः ॥ ४७ ॥

अमुष्येति । अथ रवेः सुतः कर्णः अमुष्य अभिमन्योः कोदण्डं चापं अखण्डयत् चिच्छेद । कुम्भजः द्रोणः रथस्य अश्वान् प्रममाथ बिभेद । कृपः सारथिं जवेन कृणत्ति स्र चिच्छेद । गुरोः सुतः अश्वत्थामा-केतोः पटं पताकां व्यपाटयत् विपाटितवान् । वंशस्थम् ॥ ४८ ॥

एकाकिन इति । एकाकिनः एकस्य परिभवाय तिरस्कारं कर्तुं इति 'क्रियार्थे-' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । प्रवृत्तान् उद्युक्तान् बहून् एतान् कर्णादीनवेक्ष्य निखिलोऽपि सकलोऽपि निलिम्पानां देवानां वर्गः संगः अभिमन्यौ मन्दारशाखिकुसुमानि यथा अभ्यवर्षत् । अतिधीरोऽयं बहुभिरसहायो युध्यतीत्याश्चर्यादिति भावः । तथा तस्य अभिमन्योः निपुषु कर्णादिषु विषये निन्दारवान् निन्दनवाक्यकलकलान् अभ्यवर्षत्, उदीरयामासेत्यर्थः । एके बहूनां युद्धस्य लोक-

रथादवपुत्य गदासखस्तदा विदार्य वालो विजयात्मसंभवः ।
चकार मन्दाक्षभृतो न केवलं रथानमीषां युधि तानपि क्षणात् ५०

वालौ ततः कृतरणौ धृतराष्ट्रपौत्रौ

भीरु पृथग्गमनकर्मणि मन्यमानः ।

पार्थात्मजः स तु परस्परसाह्यवन्तौ

चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमग्रे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिताः कैतवमेत्य यौगपद्यात् ।

सुरनायकपौत्रमेनमस्त्रैः स्वयशोभिः सह पातयांवभूवुः ॥ ५२ ॥

वेदनिषिद्धत्वादिति भावः । अत्र कल्पवृक्षकुसुमवर्षण-निन्दावाक्योदीरणयोर्यौग-
पद्यात्समुच्चयस्य पुष्पाणां निन्दावाक्यानां च वर्षणेन श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसिते-
नौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ४९ ॥

रथादिति । तदा विजयस्य आत्मसंभवः अर्जुनपुत्रः बालः अभिमन्युः
गदा सखा सहायः यस्य सः, गदापाणिः सन्निति यावत् । 'राजाहःसखिभ्यष्ट-
च्' (पा. ५।४।९१) इति समासान्तष्टच् । 'सखा मित्रे सहाये च' इति यादवः ।
रथात् निहताश्चात् अवपुत्य अधिरुह्य । अमीषां कर्णादीनां रथान् केवलं रथानेव
विदार्य निर्भिद्य, मन्दानि शून्यानि अक्षाणि चक्राणि बिभ्रतीति तद्भृतः चकार,
किंतु तान् कर्णादीनपि युधि मन्दाक्षं व्रीडां बिभ्रतीति तद्भृतः चकार,
गदाप्रहारैरित्युभयत्र भावः । अत्र रथानां रथिकानां च प्रकृतानामेव लजायाः
क्षिथिलचक्राणां च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायसहकृतमन्दाक्षभरणेनौपम्यस्य
गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदः । मन्दानि विषयग्रहदुर्बलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि
चक्षुरादीनि बिभ्रतीति भृत इत्यर्थः । 'अक्षमिन्द्रियचक्रयोः' इति विश्व इत्यपि
प्राहुः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ५० ॥

वालाविति । ततः स तु पार्थात्मजः अभिमन्युः । कृतरणौ, आत्मना सहेति
शेषः । बालौ अत एव धृतराष्ट्रस्य पौत्रौ दुर्योधन-दुःशासनपुत्रौ द्वौ । पृथक्
प्रत्येकम् । गमनकर्मणि परलोकयात्रायां भीरु भयशीलौ मन्यमान इवेत्युल्लेक्षा
व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । कृतान्तपुरस्य संयमिन्याः संबन्धिनि वर्त्मनि मार्गे गन्तुं
अग्रे परस्परं साह्यवन्तौ, सहायवन्तावित्यर्थः । चक्रे, द्वावप्येकदा जघानेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ कर्णः मुखं प्रथमः येषां तथोक्तास्ते पूर्वोक्ताः महारथाः
कैतवं दुर्नीतिं एव स्वीकृत्य यौगपद्यात् मिलिताः एकदैकत्र वा संगताः
सन्तः । अस्त्रैः बाणैः एनं सुरनायकपौत्रं अभिमन्युं स्त्रैः स्वीयैर्यशोभिः सह
पातयांवभूवुः, बहुभिरेकस्य मारणाच्च परं वीराणामपकीर्तिकरमिति भावः ।
सहोक्तिरलंकारः । औपच्छन्दसिकम् ॥ ५२ ॥

तत्राश्रु नेत्रानथ सर्वबन्धूनिशाम्य पुत्रस्य निशम्य वार्ताम् ।
तापाप्रदेशेन धनंजयस्य चित्तं चुचुम्ब स्वसमानतेजः ॥ ५५ ॥

वीरं तनूजमनुचिन्त्य विलापभाजं
धारालदृष्टियुगलं धरणौ लुठन्तम् ।
वाग्भिश्चिरेण वसुधाधिपसंयुतस्तं
विश्वंभरोऽर्जुनमपि व्यदधादशोकम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रात्मजस्तदनु बाहुमुदस्य कोपा-
त्सिन्धूद्वहस्य समरे द्विषतां समक्षम् ।
हेत्यांश्च एव यदि तस्य शिरो न कुर्यां
तस्यां विशेषमहमित्यकरोत्प्रतिज्ञाम् ॥ ५७ ॥

तत्रेति । अत्र युधिष्ठिरावासप्रवेशानन्तरम् । तत्र युधिष्ठिरधामनि अश्रूणि
नेत्रयोः येषां तान् सर्वान् बन्धून् युधिष्ठिरादीन् निशाम्य निरीक्ष्य । पुत्रस्य
अभिमन्योः वार्तां वधवृत्तान्तं निशम्य श्रुत्वा । धनंजयस्य अर्जुनस्य चित्तं
स्वेनात्मना समानं नास्तीति तुल्यं तेजः अस्मिन् । तापस्य पुत्रशोकसंतापस्य
अपदेशेन व्याजेन चुचुम्ब स्पृशति स्म, पुत्रशोकात्संतप्तोऽभूदित्यर्थः । अप-
ह्मवालंकारः ॥ ५५ ॥

वीरमिति । वीरं असहायशूरं तनूजं अभिमन्युं अनुचिन्त्य स्मृत्वा ।
विलापं परिदेवनं भजतीति तद्भाजं धारालं बाष्पधारापरितं दृष्ट्योः युगलं
यस्य तथोक्तं धरणौ लुठन्तं भुवि विवर्तमानं तं अर्जुनमपि । विश्वंभरः
कृष्णः वसुधाधिपेन धर्मराजेन संयुतः सन् वाग्भिः आपद्धम्याभिः चिरेण,
कृच्छ्रादित्यर्थः । अशोकं निर्दुःखं व्यदधात् चक्रे । विपूर्वादधातेः कर्तरि लङ् ।
अत्र अर्जुनं कुटजवृक्षमपि अशोकं वल्लुलवृक्षं व्यदधादिति विरोधस्य श्लेषेणा-
भासात् विरोधाभासालंकारः ॥ ५६ ॥

इन्द्रेति । तदनु कृष्ण-युधिष्ठिराभ्यां आश्वासनानन्तरं इन्द्रात्मजः अर्जुनः
कोपात् बाहुं उदस्य उद्यम्य, 'श्वः परस्मिन् दिन एव, नतु प्रपरस्मिन्नित्यर्थः ।
तस्य पुत्रानुयायिभवननिरोधेन द्रोहकारिणः सिन्धूद्वहस्य सैन्धवस्य शिरः समरे
युद्धे द्विषतां दुर्योधनादीनां समक्षं हेत्या आयुधे न कुर्यां यदि, तथा न
हिन्त्यां चेदित्यर्थः । अहं तस्यां हेत्याम्, अग्निज्वालायामित्यर्थः । विशेषम्

पाठा०—१ 'तदाश्रु'. २ 'सूनोश्च'.

टिप्प०—१ अनेनार्जुनमपि शोकशामकवचोभिर्बहुकालेन शोकरहितमकार्षीत्, किं
चाज्ज्वलमस्य शोकवृक्षमकार्षीदित्यर्थान्गरेण सूचितम् । Digitized by S3 Foundation USA

संपदविकलेन निजबलेन सह प्रतिष्ठमानो निरुद्धवियत्पथै रथैर्मदबन्धुरैः
सिन्धुरैर्विविधगतिनाटकैर्घोटकैः कृतरणासत्तिभिः पत्तिभिर्विरचितपरि-
पन्थिजनमोहस्य व्यूहस्य पृष्ठभागे जयद्रथं प्रतिष्ठाप्य स्वयमपि पुरोभागं
परिष्कुर्वाणस्य द्रोणस्य चरणयोर्वाणाभ्यां प्रणीतप्रणिपातस्तेन दीयमान-
मार्गावकाशश्चण्डमारुत इव घनमण्डलं तमेव व्यूहं क्षणादेव क्षोभयामास॥

तदनन्तरम्,—

संशप्तकासुरपलायनवेगभङ्गीं

तत्तादृशीमभिनयन्निव शौरिनुन्नः ।

वेगेन विस्मयकरेण विरोधिसैन्ये

विष्वक्चचार विजयस्य शताङ्गवर्यः ॥ ५९ ॥

उचितया अनुरूपया वेषसंपदा अलंकारसमृद्ध्या अविकलेन पूर्णेन निजबलेन
चतुरङ्गेन सह प्रतिष्ठमानः गच्छन् सन्, मदेन दानजलेन बन्धुरैः व्यासैः
सिन्धुरैः गजैः विविधाः गतीः आस्कन्दितादीः नाटयन्ति प्रकटयन्तीति नाटकैः
घोटकैः अश्वैः निरुद्धः वियत्पथः आकाशमार्गः यैस्तैः, अत्युन्नतैरित्यर्थः । रथैः
कृता रणस्य आसत्तिः संबन्धः यैस्तैः पत्तिभिः पादातैश्च विरचितः कृतः परिपन्थि-
जनस्य शत्रुजनस्य मोहः चित्तविकारः येन तथोक्तस्य व्यूहस्य पद्माद्याकारस्य
सेनाविन्यासस्य पृष्ठभागे जयद्रथं सैन्धवं प्रतिष्ठाप्य निवेशयित्वा स्वयं आत्मनापि
पुरोभागं व्यूहमुखभागं परिष्कुर्वाणस्य अलंकुर्वतः, तत्र वसत इति यावत् ।
द्रोणस्य आचार्यस्य चरणयोः बाणाभ्यां प्रणीतः प्रापितः प्रणिपातः नमस्कारः येन
तथोक्तः सन्, नमस्कारबाणौ प्रयुज्येत्यर्थः । अत एव तेन नमस्कृतेन द्रोणेन
दीयमानः मार्गस्य व्यूहमध्यप्रवेशस्य अवकाशः अन्तरं यस्य तथोक्तश्च सन्
तमेव व्यूहं चण्डमारुतः घनमण्डलं मेघवृन्दमिव क्षणादेव क्षोभयामास ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

संशप्तकेति । शौरिणा श्रीकृष्णेन नुन्नः प्रेरितः अत एव तत्तादृशीं अस-
दृशीं संशप्तका असुरा इव तेषां पलायने यो वेगः तस्य भङ्गीं रीतिं
अभिनयन् विडम्बयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । विजयस्य अर्जुनस्य शताङ्गवर्यः
रथश्रेष्ठः विस्मयकरेण वेगेन उपलक्षितः विरोधिसैन्ये शत्रुबले विष्वक् परितः
चचार । अत्रोपमया अकुतोरोधप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५९ ॥

पाठा०—१ 'रुद्ध'. २ 'पत्तिभिश्च'. ३ 'पद्मव्यूहस्य'. ४ 'प्रणिहित'.

तत्र निहुतदिनेश्वरदीप्तौ जृम्भिते तमसि धूलिमिषेण ।
 खिद्यते स युधि पाण्डवसेना हृष्यति स सहसा कुरुसेना ॥६०॥
 गाण्डीवमेतेन मुहुर्विकृष्टं ह्रस्वं च दीर्घं च बभूव युद्धे ।
 तुलामिवर्णेन तैदाधिरोढुं स्वनामधेयस्थितिशालिनेव ॥ ६१ ॥
 अस्तं गतश्चेदरविन्दबन्धुर्वन्ध्या भवेत्सापि मदीयसंधा ।
 इतीव संक्रन्दननन्दनोऽसौ तदीयमार्गं रुरुधे शरौघैः ॥ ६२ ॥
 मृत्संगतेनौष्ठपुटेन भूभुक्संबन्धितां स्पष्टमिव ब्रुवाणैः ।
 धनंजयोऽसौ शितमल्लकृतैः शिरोभिराच्छादयति स धात्रीम् ६३

तत्रेति । तत्र तदानीं युधि निहुता आच्छादिता दिनेश्वरस्य सूर्यस्य दीप्तिः प्रकाशः येन तस्मिन् तमसि धूलिमिषेण जृम्भिते सति पाण्डवसेना खिद्यते स, कुरुसेना हृष्यति स । सहसेत्युभयत्र योज्यम् । 'प्रतिज्ञामङ्गादर्जुनोर्जिं प्रविशति' इति तर्कादिति भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ ६० ॥

गाण्डीवमिति । तदा तत्काले युद्धेऽपि एतेनार्जुनेन विकृष्टं आकृष्टं गाण्डीवं स्वस्य गाण्डीवस्य नामधेये गाण्डीवेति संज्ञाशब्दे स्थित्या शालत इति शालिना इवर्णेन इकारेण तुलां साम्यं अधिरोढुं प्राप्तुमिवेत्युल्लेक्षा । मुहुः ह्रस्वं अल्पं च बभूव । दीर्घं आयतं च बभूव, अर्जुनचापस्य 'गाण्डिवं गाण्डीवम्' इत्युभयथापि व्यवहारादिति भावः । अत्र संहितबाणगुणाकर्षणतद्विमोचनकृताल्पत्वायतत्वयोः अक्षरधर्मह्रस्वत्वदीर्घत्वयोश्च श्लेषभित्तिकासेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्योरुक्तोऽल्लेक्षासापेक्षत्वोक्त्या तयोः प्रत्येकमङ्गाङ्गिभावेन संकरद्वयस्य संसृष्टिः । 'गाण्ड्वजगात्संज्ञायाम्' (पा. ५।२।११०) इति वप्रत्ययानुशासने ह्रस्वान्तदीर्घान्तयोस्तन्नेण निर्देश इत्युक्तम् । 'कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुंसके' इत्यमरकोशश्च । 'स्वनाममध्यस्थितिशालिनेव' इति पाठान्तरम् ॥ ६१ ॥

अस्तमिति । 'अरविन्दबन्धुः सूर्यः अस्तं अस्तमनं गतश्चेत् सा पूर्वोक्ता मदीया संधा प्रतिज्ञापि बन्ध्या निष्फला भवेत्' इत्यालोच्येवेत्युल्लेक्षा । असौ संक्रन्दननन्दनः अर्जुनः शराणां ओघैः समूहैः तस्य सूर्यस्येवं तदीयं मार्गं रुरुधे निरुद्धवान् ॥ ६२ ॥

मृदिति । असौ धनंजयः अर्जुनः शितैः तीक्ष्णैः भलैस्तन्नामकबाणैः कृतैः छिन्नैः । मृदा मृत्तिकया संगतेन ओष्ठयोः ऊर्ध्वाधरयोः पुटेन संपुटेन । भुवं भुनक्ति भक्षयति पालयति इति भूभुक् राजा तस्य संबन्धितां संबन्धं स्पष्टं यथा तथा ब्रुवाणैः वदद्भिरिव स्थितैरित्युल्लेक्षा । शिरोभिर्धात्रीं भुवं आच्छादयति स । भुक्छन्दस्योक्तोभयार्थतायाम् 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यनुशासनम् ॥ ६३ ॥

वङ्कं वङ्ककुलामिषं धृतविपल्लिङ्गं कलिङ्गं पुन-
 भोजं भाजनमापदां यमपुरीसीमारुधं मागधम् ।
 चोलं दुःखनिचोलचित्तमिषुभिः कुर्वन्सुपर्वाधिभू-
 पुत्रस्तत्र दिनावसानसमये रुन्धे स सिन्धूद्रहम् ॥६४॥

तत्रान्तरे,—

भूपस्तूतपमानधीर्भयभराजिज्ञासुरिन्द्रात्मभू-
 वार्ता सात्यकिमारुती रिपुचमूव्यूहं प्रति प्राहिणोत् ।
 तौ जित्वा गुरुमात्तसिंहनिनदौ संवीक्ष्य भूरिश्रवा
 राधेयश्च हठात्तौ रुरुधतुः संक्षोभयन्तौ कुरुन् ॥ ६५ ॥

वङ्कमिति । सुपर्वाधिभुवः देवाधिपस्य पुत्रः अर्जुनः तत्र युद्धे इषुभिः बाणैः
 वङ्कं वङ्कदेशाधिपतिम् । ‘जनपद’शब्दः सर्वत्र तदधिपक्षत्रियवाची । कुर्वन्नित्यनु-
 षङ्गश्च । कङ्ककुलस्य गृध्रवृन्दस्य आमिषं भोग्यवस्तु । कलिङ्गं पुनः धृतं विपदः
 मरणस्य लिङ्गं चिह्नं ऊर्ध्वश्वासादि येन तथोक्तम् । भोजं आपदां भाजनं पात्रम् ।
 मागधं मगधदेशस्य संबन्धिनम्, ‘तस्येदम्’ (पा. ४।३।१२०) इत्यण् । यमपुर्याः
 सीमां प्रवेशं रुणद्धि प्राप्नोतीति तद्रुधम् । चोलं दुःखं निचोलं आच्छादनं यस्य
 तादृशं चित्तं यस्य तथोक्तं कुर्वन् । ‘निचोलः प्रच्छदपटः’ इत्यमरः । दिनावसान-
 समये सायंकाले सिन्धूद्रहं सैन्धवं रुन्धे स निरुद्धवान् । ‘वङ्गम्’ इति पाठोऽ-
 नुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे, अर्जुनयुद्धसमय इत्युत्तरेण संबन्धः ।

भूप इति । भयभरात् भयातिशयात् अर्जुनापायचिन्तनजन्यात् उत्तप्यमाना
 संतप्यमाना धीः मनः यस्य सः । अत एव भूपः युधिष्ठिरस्तु इन्द्रात्मभुवः
 अर्जुनस्य वार्ता वृत्तान्तं ज्ञातुमिच्छुः जिज्ञासुः सन् सात्यकिं शैनेयं मारुतिं भीमं
 च उभौ रिपुचमूवाः शत्रुसेनाया व्यूहं प्रति प्राहिणोत् प्रेषितवान् । ततः युधि-
 ष्ठिप्रेषणाद्धेतोः गुरुं द्रोणं व्यूहमुखस्थितं जित्वा आत्तः सिंहनिनदः क्ष्वेलारवः
 याम्यां तथोक्तौ कुरुन् कौरवान् सम्यक् क्षोभयन्तौ तौ सात्यकि-भीमौ
 संवीक्ष्य भूरिश्रवाः राधेयः कर्णश्च द्वौ हठात् बलात्कारात् रुरुधतुः निरुद्धवन्तौ ।
 रुणद्धेः कर्तेरि लिट् । ‘हठात्तौ रुरुधतुः’ इत्येव पाठः । ‘उभौ रुरुधतुः’ इति
 पाठे उक्तसंदर्भात्लाभादिति । वृत्तं पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

पाठा०—१ ‘वङ्क’. २ ‘जित्वा तौ’. ३ ‘रिपु’. ४ ‘उभौ’.

टिप्प०—१ अर्जुनो व्यूहप्रदेशे तत्र तत्र स्थितान् राज्ञो इत्या जयद्रथसमीपं
 (अगामेति भावः) Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

अथ सोमदत्ततनुजो रमापतेरनुजोऽपि भग्नरथसूतकार्मुकौ ।
 परिगृह्य पट्टसलतां परस्परं प्रधनं भयंकरमुभौ वितेनतुः ॥ ६६ ॥
 अथ शिनितनयं निपात्य भूम्यामुरसि धृतासिरसौ तु सौमदत्तिः ।
 गलयितुमिव गर्वसारमन्तर्निजचरणेन निपीडयांचकार ॥ ६७ ॥
 तदा हरिर्दूरगतोऽपि नाक्षं व्यापारयामास रथेऽर्जुनस्य ।
 निजानुजातोरसि दत्तपादे भूरिश्रवस्येव महारथेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥
 चोदितस्य हरिणा किरीटिनो मार्गणेन हृतहस्तपल्लवः ।
 सोमदत्ततनयो न केवलं कौरवा अपि विहस्ततां ययुः ॥ ६९ ॥

अथेति । अथ सोमदत्ततनुजः भूरिश्रवाः रमापतेः श्रीकृष्णस्य अनुजोऽपि
 सात्यकिश्च उभौ द्वौ भग्नानि रथः सूतः सारथिः कार्मुकं चापः तानि ययोस्तथोक्तौ
 सन्तौ पट्टसः खड्गविशेषः लतेव तां परिगृह्य परस्परं अन्योन्यं भयंकरं प्रधनं
 द्वन्द्वयुद्धं वितेनतुः चक्रतुः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

अथेति । अथ धृतः असिः पट्टसः येन सः असौ सौमदत्तिः सोमदत्तपुत्रः
 भूरिश्रवास्तु शिनितनयं सात्यकिं भूम्यां निपात्य पातयित्वा अन्तः मनसि यः
 गर्वः तस्य सारः स्थिरांशः तं गलयितुं वमयितुमिवेत्युल्लेखा । उरसि सात्यकेर्वक्षसि
 निजेन चरणेन निपीडयांचकार निष्पीडितवान् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ६७ ॥

तदेति । तदा सात्यक्युरोनिष्पीडनसमये दूरगतः, दूरे वर्तमानोऽपीत्यर्थः ।
 हरिः श्रीकृष्णः अर्जुनस्य रथे अक्षं चक्रं चक्षुरिन्द्रियं च न व्यापारयामास न
 चलितवान्, रथं न चोदयामासेति यावत् ; सात्यक्यपायभयादिति भावः ।
 किंतु निजस्य अनुजातस्य सात्यकेः उरसि दत्तः निहितः पादो रथचरणं च येन
 तथोक्ते अस्मिन् भूरिश्रवसि नाम महारथे रथश्रेष्ठे रथिकश्रेष्ठे चैव अक्षं व्यापार-
 यामास, विहायार्जुनरथप्रेरणं तमेवापश्यदित्यर्थः । अत्र दूररूपप्रतिबन्धक-
 सत्त्वेऽपि भूरिश्रवसि चक्षुर्व्यापारवर्णनाद्विभावनाभेदस्य उक्तप्रतिबन्धकाभावरूप-
 सामग्रीसत्त्वेऽपि अर्जुनरथे तद्व्यापारानुदयस्य वर्णनाद्विशेषोक्तेश्च उभयोः
 श्लेषानुप्राणितयोः संसृष्टिः ॥ ६८ ॥

चोदितस्येति । हरिणा श्रीकृष्णेन चोदितस्य प्रेरितस्य, भूरिश्रवोवधायेति
 भावः । किरीटिनः अर्जुनस्य मार्गणेन वाणेन हतः छिन्नः हस्तः पल्लव इव यस्य
 तथोक्तः सोमदत्तस्य तनयः केवलं भूरिश्रवा एव विहस्ततां हस्तशून्यत्वं न ययौ
 न प्राप, किंतु कौरवाः सर्वेऽपि विहस्ततां व्याकुलत्वं च ययुः । 'विहस्तो व्याकुलः
 समौ' इत्यमरः । अत्रैकस्य हस्तच्छेदेन सर्वेषां विहस्तत्ववर्णनादसंगत्यलंकारः
 श्लेषानुप्राणितः । रथोद्धता ॥ ६९ ॥

पाठा०—१ 'च'. २ 'पट्टिशलतां'. ३ 'भयानक'. ४ 'भूमौ'. ५ 'वभूव'.
 ६ 'तनुजो'.

भूरिश्रवास्तदनु पुत्रममुं बलारे-

भूयो विगर्ह्य पुरुषोत्तमसंनिधाने ।

आचम्य पावनमसौ कुशमेकमन्य-

मास्तीर्य युद्धभुवि तत्र शयालुरासीत् ॥ ७० ॥

तदनु हिडिम्बवैरी दिननायकतनयसाहाय्यकेन भयानकसायकनि-
कायवर्षिणाममर्षिणां दर्पेण गरीयसां दुःशासनयवीर्यसां विसरमुज्जासयितुं
विदलितविमतमदां निजगदामष्टाभिः काष्ठाभिः सह भ्रमयांचकार ॥

गान्धारजाजठरसीम्नि पुराश्मदत्तां

दत्त्वा दशां युधि गदा पवमानसूनोः ।

दुःशासनानुजकुलाय हि यौगपद्या-

चक्रे मिथोऽष्टनवतिं त्रिदशीस्तु यादः ॥ ७१ ॥

भूरिश्रवा इति । तदनु हस्तच्छेदनानन्तरं असौ भूरिश्रवाः अमुं अन्येन
युध्यमानस्य अधर्मेण हस्तच्छेदकं बलारेः इन्द्रस्य पुत्रं अर्जुनं पुरुषोत्तमस्य
श्रीकृष्णस्य संनिधाने समीपे, तं चापीत्यर्थः । भूयः सुहुसुहुः विगर्ह्य निन्दित्वा
पावनं पवित्रं एकं कुशं जलं आचम्य अन्यं कुशं दमं आस्तीर्य तत्र आस्तीर्ण-
कुशे शयालुः शयनशील आसीत्, प्रायोपवेशं चक्र इत्यर्थः । 'कुशो रामसुते
दमे योक्त्रे द्वीपे कुशं जलम्' इत्यमरः ॥ ७० ॥

तदन्विति । तदनु हिडिम्बवैरी भीमः दिननायकतनयस्य कर्णस्य साहाय्य-
केन साह्यकरणेन हेतुना दर्पेण गरीयसाम्, दुर्भराहंकाराणामित्यर्थः । अत एव
भयानकं भयंकरं सायकनिकायं बाणपुञ्जं वर्षन्तीति वर्षिणां अमर्षिणां क्रुद्धानां
दुःशासनस्य यवीयसां अनुजानां विसरं समूहं उज्जासयितुं हन्तुम् । 'उद्धासनप्रम-
थनक्रथनोज्जासनानि च' इत्यमरः । 'यवीयसामुज्जासयितुम्' इत्येतावन्मात्रपाठे
कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । 'न लोक-' (पा. २।३।६९) इत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या
एव निषेधात् । विदलितः निरस्तः विमतानां शत्रूणां मदः यया तां निजगदां अष्टाभिः
काष्ठाभिः सह दिग्भिः सह भ्रमयांचकार, साष्टदिग्भ्रमणं आमितवानित्यर्थः ॥

गान्धारजेति । पवमानसूनोः भीमस्य गदा गान्धारजायाः गान्धार्या
जठरसीम्नि गर्भदेशे पुरा गर्भं धत्वा चिरेणाप्यप्रसवसमये अश्मेना पाषाणेन

पाठा०—१ 'अन्यत्'. २ 'सुत'. ३ 'यवीयसामुज्जासयितुं विदलित'. ४ 'समं
आमयामास'. ५ 'यौगपद्या'.

टिप्प०—१ अन्ये तु—भीमः स्तनन्ध्यावस्थायां मातुरङ्गान्छिन्नायां पतितस्तदा सा
शिक्षा भूर्वीनभूतेलबाहुः Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

विहयं विरथं विसारथिं विशरासं विपताकिकापटम् ।

विशिखेन विवस्वतः सुतं विदधाति स वृकोदरः क्षणात् ॥ ७२ ॥

अथान्यमास्थाय रथं क्षणेन कर्णः कुरूणां धुरि कार्मुकस्य ।

पूर्वं गुणेनाशुगजातमेकं पश्चादटन्याप्यपरं निरास्थत् ॥ ७३ ॥

मारुतिस्तदनु सोमदत्तभूपादपांसुपरिधूसरोरसा ।

कंसमर्दनकनीयसा समं शक्रनन्दनसमीपमाप सः ॥ ७४ ॥

तदनु दनुजपरिपन्थिनि^१ श्रीकृष्णे निजशरपुञ्जेन कुरुकुञ्जरान्

तद्धस्तधृतेन दत्तां कृतां दशां अवस्थाम्, वेदनामिति यावत् । युधि दत्त्वा ताव-
हुःखं कृत्वा दुःशासनस्य अनुजानां कुलाय वृन्दाय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ।
अष्टयुक्तां नवतिमिति शाकपार्थिवादित्वात्समासः । त्रिदशीः अप्सरसस्तु मिथः
अन्योन्यं यातृः सोदरभार्याः यौगपद्याद्धि एककालमेव चक्रे, साष्टनवतिं धार्ते-
राष्ट्रानवधीदित्यर्थः । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः ।
पुरा किल गान्धारी धृत्वा गर्भं चिरादप्यप्रसवे अश्मना गर्भं ममाथेति भारती-
कथाञ्जानुसंधेया ॥ ७१ ॥

विहयमिति । वृकोदरः भीमः विशिखेन बाणैरिति जालेकवचनम् ।
क्षणात् विवस्वतः सूर्यस्य सुतं कर्णं विगतां हया अश्वाः यस्य तथोक्तं विरथं
विसारथिं विशरासं विगतधनुषं विपताकिकापटं विगतध्वजांशुकं च विदधाति
स चक्रे ॥ ७२ ॥

अथेति । अथ कर्णः क्षणेन अन्यं रथं आस्थाय अधिकृत्य । 'आसाद्य' इति
पाठान्तरम् । कुरूणां कौरवाणां धुरि समक्षं पूर्वं प्रथमं कार्मुकस्य गुणेन मौन्या
एकं आशुगजातं बाणवृन्दं निरास्थत् निर्गमयामास । पश्चात् कार्मुकस्य अटन्या
कोट्या अपरं आशुगजातं वायुसंभवं भीममपि निरास्थत् निर्धूतवान् । 'कोटि-
रस्याटनीः', 'आशुगौ वायुविशिखौ', 'जातं जालोघजन्मसु' इति सर्वत्रामर-
विश्वप्रकाशौ ॥ ७३ ॥

मारुतिरिति । तदनु धनुष्कोट्या निर्धूय कर्णेन मोचनानन्तरं स मारुतिः
भीमः सोमदत्तभुवः भूरिश्रवसः पादे पांसुना रजसा आक्रमणलभेन परिधूसरं
मलिनं उरः यस्य तेन कंसमर्दनस्य श्रीकृष्णस्य कनीयसा समं अनुजेन सात्यकिना
सह शक्रनन्दनस्य अर्जुनस्य समीपं आप प्राप्तवान् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७४ ॥

तदन्विति । तदनु निजशराणां पुञ्जेन कुरुकुञ्जरान् कौरवश्रेष्ठान् भञ्जयन्तं
छेदयन्तं तं धनंजयं अर्जुनं प्रति सुतस्य अभिमन्योः वधेन कृतः मन्तुः अप-
राधः येन तं रिपुं सैन्धवं निहन्तुं आदिश्य आज्ञाप्य दनुजानां दानवानां परि-
पन्थिनि शत्रौ श्रीकृष्णे दलितं छिन्नं दैत्यानां चक्रं येन तेन चक्रेण चण्डकर-

भस्त्रयन्तं धनंजयं तं सुतवधेन कृतमन्तुं रिपुं निहन्तुमादिश्य दलित-
दैत्यचक्रेण निजचक्रेण चण्डकरमण्डलमपिदधाने गभस्तिमानस्तमैहास्तेति
समस्तनिजबलकोलाहलमाकर्ण्य दुःशलाजानिर्मुदा निजैवदनमुदासयत्॥

तदा प्रकाशस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्यापि जयद्रथस्य ।

अदर्शनायापि च दर्शनाय सुदर्शनं हेतुरभून्मुरारेः ॥ ७५ ॥

सकलमपि जगन्ति चक्रयूथं सवितुरदर्शनतः सखेदमाहुः ।

समरभुवि कथं नु शौरिचक्रं तपनतिरोभवनं तदाचकाङ्क्षे ॥ ७६ ॥

मण्डलं सूर्यविम्बं अपिदधाने आच्छादयति सति गभस्तयः किरणाः अस्य
सन्तीति गभस्तिमान् सूर्यः अस्तं अस्तमयं अहास्त गतवान् । जहातेर्गत्यर्थकात्
कर्तेरि लुङि तङि सिच् । इत्युक्तप्रकारं समस्तस्य निजबलस्य कोलाहलं कलकलं
आकर्ण्य दुःशला दुर्योधनसोदरी जाया भार्या यस्य सः सैन्धवः निजं वदनं
मुदा संतोषेण गतमृतिभीतिजन्येन सह उदासयत् उन्नमितवान् ॥

तदेति । तदा सैन्धवमुखोन्नमनसमये मुरारेः श्रीकृष्णस्य सुदर्शनं चक्रं नेत्रं
च सुष्ठु पश्यतीति सुदर्शनं शोभनालोकनं च प्रकाशस्य दीप्यमानस्य दिवाकरस्य
सूर्यस्य अदर्शनायापि अप्रत्यक्षाय च तिरोहितस्य व्यूहाच्छादितस्यापि जयद्र-
थस्य सैन्धवस्य दर्शनाय च उभयस्या अपि हेतुः कारणं अभूत् । अत्र सूर्यप्रत्यक्ष-
सामग्रीभूतनेत्रालोकनयोः तदप्रत्यक्षहेतुत्ववर्णनाद्वाघातालंकारः । एवं प्रत्यक्ष-
प्रतिबन्धकस्य तिरोधानसत्त्वेऽप्युक्तसामग्र्या सैन्धवप्रत्यक्षवर्णनात्तृतीयविभावना-
भेदश्च । द्वयोः श्लेषानुप्राणितयोः संसृष्टिः । 'स्याद्वाघातोऽन्यथाकारि तथा-
कारि क्रियेत चेत्' इति (कुव० १०२), 'कार्योत्पत्तिस्त्रुतीया स्यात्सत्यपि प्रति-
बन्धके' (कुव० ७९) इति क्रमेण तदुभयलक्षणे ॥ ७५ ॥

सकलमिति । जगन्ति लोकाः सकलं चक्राणां चक्रवाकानां यूथं कुलमपि
सवितुः सूर्यस्य अदर्शनतः अप्रत्यक्षात् सखेदं सदुःखं आहुः । शौरैः श्रीकृष्णस्य
चक्रमेकं तु तदा समरभुवि तपनस्य सूर्यस्य तिरोभवनं अदर्शनं कथं न्वित्याश्चर्ये ।
आचकाङ्क्षे कामयामास । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासः । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ ७६ ॥

पाठा०—१ 'आदिश्य निहन्तु'. २ 'विदधाने'; 'विधाने'. ३ 'आस्त'.
४ 'सह निजवदनमुदास'.

टिप्प०—१ महाभारते हि कृष्णेन मायया तमः समुत्पाद्य तेन च सूर्यः समाच्छादित
इत्युक्तम्, अत्र तु सुदर्शनचक्रेण सूर्यमण्डलं तिरोहितवानित्युक्तिस्तु पुराणान्तरानुगुणेति
संभाष्यते । २ सूर्योऽस्तङ्गत इति संभाष्य निर्भाकतया स्वयं द्रष्टुमागतं जयद्रथं पाथो
ददर्शेति भावः । ३ समरभुवि श्रीकृष्णचक्रं सूर्याच्छादनं कथं न्वित्याश्चर्यम्, चक्रवाकपक्षि-
समूह इत्यर्थान्तरेण तत्परिहारः ।

विज्ञाप्य हृषितरोमाणं राजानमुपतिष्ठमाने सुयोधनस्तु क्रोधनतया भगिनीजानिहानिनिदानया सर्वामपि शर्वरीं नियोद्धुकामः सन्गम्भीर-युद्धारम्भभेरीनिध्वानमुज्जृम्भयामास ॥

एते तदा तं समाकर्ण्य सैमयवैज्ञानिकाः स्मरणमात्रकृतसंनिधानं निशि दशगुणितभुजबलावलम्बं हिडिम्बभागिनेयं पृथक्प्रस्थाप्य स्वयमपि सकलान्यपि निजबलानि संनाह्य संयुगाय युगायतवाहवः शक्र-सुतादयो निश्चक्रमुः ॥

या तारका मे सततं विरुद्धा तां विभ्रतीमा इति बद्धरोषम् ।
सर्वेन्द्रिये सत्यपि सैनिकानां मार्गं दशमेव तमो रुरोध ॥८०॥

हृषितरोमाणं आश्चर्यात् सरोमाञ्चं राजानं धर्मराजं उपतिष्ठमाने स्तूयमाने सति । सुयोधनस्तु भगिनीं जाया यस्य तस्य सैन्धवस्य हानिः नाशः निदानं मुख्य-कारणं यस्यास्तया क्रोधनतया अत्यन्तकोपेन हेतुना सर्वामपि शर्वरीं रात्रिं नियोद्धुकामः सन् गम्भीरं युद्धारम्भे भेरीणां निध्वानं झांकारं उज्जृम्भयामास, रणोद्योगसूचनायेति भावः ॥

एत इति । तदा तत्काले तं भेरीनिध्वानं समाकर्ण्य समये विज्ञानं कालो-चित्तकर्तव्यताबोधः शीलं येषां ते समयवैज्ञानिकाः अत एव युगं वृषभद्वयादि-स्कन्धवाह्यतिर्यग्दारुविशेषः तद्वदायतौ बाहू येषां ते शक्रसुतः अर्जुन आदिर्येषां तथोक्ताः एते पाण्डवाः स्मरणेनैव स्मरणमात्रेण कृतं संनिधानं समीपस्थितिर्येन तं निशि रात्र्यां दशगुणितं दशधा आवृत्तं भुजयोः बलं अवलम्बः सहायो यस्य तं हिडिम्बभगिन्याः हिडिम्ब्याः अपत्यं तद्भागिनेयं घटोत्कचं पृथक् प्रधानत्वेन प्रस्थाप्य रणाय प्रयोज्य सकलानि बलानि संनाह्यापि उद्योजयित्वा च स्वयमपि संयुगाय युद्धं कर्तुं निश्चक्रमुः निष्क्रान्ताः ॥

येति । या तारका नक्षत्रं इति जालेकवचनम्, कनीनिका च । 'कनीनिक-क्षयोस्तरा' इति रत्नमाला । तारैव तारका । अत एव 'प्रस्पन्दमानपरुषे-तरतारमन्तश्चक्षुः' इति कालिदासः । मे मम सततं सर्वस्यामपि रात्रौ, न तु चन्द्रवत्पूर्वपक्ष एवेत्यर्थः । विरुद्धा प्रतिघातिनी तां तारकां इमाः दशः विभ्रति इति हेतोः बद्धरोषमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षां व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तमः

पाठा०—१ 'हृष्ट'. २ 'निधननिदानतया'. ३ 'गम्भीरं'. ४ 'एते तदाकर्ण्य'. ५ 'समरवैज्ञानिक'. ६ 'स्वयमपि निजबलानि'. ७ 'संयुगायत'.

टिप्प०—१ 'दुर्योधनो जयद्रथवधेन क्रोधसंतप्तो रात्रौ युद्धं कर्तुं प्रवृत्त इति भावः ।

२ तमसो विरोधिनी तारका प्रकाशकर्तुं नक्षत्रं तादृशा तारका कनीनिका तयोरेकपदवा-च्यत्वादेक्याध्यवसायमाश्रित्येदं वचनम् ।

शर्वर्याश्चिकुरे मनोजशिखिनो धूमे नभोरण्यभू-

जम्बूशाखिनि पेचकाण्डजदशामालोकसिद्धाञ्जने ।

चैले कालहलायुधस्य तमसामुज्जृम्भणे तादृशे-

ऽप्यह्नीवाहवशिल्पमद्भुततमं चक्रुर्द्वये सैनिकाः ॥ ८१ ॥

प्रधनेऽद्भुतेऽपि निशि नारददृष्टेः प्रथमेतरा व्यलसदीतिरुदग्रा ।

वनिता अपि त्रिदशनाथनग्या वरणस्रजं चिकुर एव बबन्धुः ८२

अमीषु युद्धदिवसेष्वयमेव हि कामुकः ।

रणोत्सवे विभज्यार्थं रात्रयेऽसौ ददौ यतः ॥ ८३ ॥

अन्धकारः सर्वसिन्धुनिद्रये दग्भिन्ने सत्यपि दशां नेत्राणां तारकाधारिणां मार्ग-
मेव स्रोध ॥ ८० ॥

शर्वर्या इति । शर्वर्याः राज्यङ्गनायाः चिकुरे केशपाशे मनोजस्य मन्मथ-
स्यैव शिखिनः वहेः धूमे नभसः आकाशस्यैव अरण्यभुवः जम्बूशाखिनि नील-
फले जम्बूवृक्षे पेचकाण्डजानां उल्लूकानां दशां आलोकार्थं सर्ववस्तुदर्शनार्थं सिद्धा-
ञ्जने कालस्यैव हलायुधस्य बलरामस्य चैले नीलवस्त्रे तादृशे नैल्य-सान्द्रत्वाभ्यां
अनुपमे तमसां उज्जृम्भणे प्रचारे सत्यपि अह्नि वासर इव द्वये सैनिकाः कौरवाः
पाण्डवाश्च अद्भुततमं अत्याश्चर्यकरं आहवशिल्पं युद्धचेष्टितं चक्रुः, ईर्ष्यावशादिति
भावः । अश्लिष्टमालापरम्परितरूपकस्योपमया संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८१ ॥

प्रधनेति । निशि तमस्विन्यां प्रधने युद्धे अद्भुते सत्यपि नारददृष्टेरुदग्रा स-
हती प्रथमेतरा द्वितीया इतिः आनन्दबाष्पाणां वृष्टिः व्यलसत्, बभूवेत्यर्थः ।
'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' (भ. गी. २।६९) इत्यागमा-
द्रात्रेयोंगिनां समाधिकालत्वेन दर्शनाप्रसक्तेरिति भावः । त्रिदशनाथनग्याः
स्वर्गस्य संबन्धिन्यः वनिताः अप्सरसोऽपि वरणस्रजं चिकुरे केशपाश एव
बबन्धुः । तदानीं भोगकालत्वात्तासामपि तद्युद्धदर्शनाप्रसक्तेरिति भावः ।
केचित्तु-अन्धकारनिरोधेन क्रमेण युद्धस्य नवसुराणां च दर्शनायोगादित्युभयत्र
भावार्थमाहुः । अत्र युद्धेनैशत्वविशेषणस्य तद्गताश्चर्यतन्मतनवसुरदर्शनप्रतिबन्ध-
कान्धकारावरणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । पूर्वत्र तु योगभोगावसरत्वाभि-
प्रायगर्भत्वादयमिति ध्येयम् ॥ ८२ ॥

अमीष्विति । अमीषु युद्धदिवसेषु, युद्धदिनानां मध्य इत्यर्थः । अयं सैन्धव-
युद्धदिवस एव कामुकः स्त्रीपरायणः । 'हिः' खल्वर्थे । यतः कारणादसौ दिवसः रणो-

पाठा०—१ 'तरं'. २ 'नगर्या'. ३ 'रणोत्सवं'. ४ 'अपि'.

टिप्प०—१ उभयत्रापि तमसा दर्शनाभावोऽत्र हेतुः । रात्रावागतनवीनवीरजन्यदेवा-
नामप्ययं दर्शनाभावोऽत्र हेतुः । वरणस्रजं चिकुरे बबन्धुरिति भावः ।

ततः क्षणादेव घटोत्कचोऽसौ सङ्ग्रामसीमोपरि जृम्भमाणः ।
तमीमिमां सान्द्रतमां तमोभिर्दंष्ट्राप्रभाभिर्दिवसं वितेने ॥ ८४ ॥
तिष्ठ द्रोण! सुयोधन! द्रुततरं धावस्व दुःशासन!
त्वां मुञ्चामि किमद्य भोः क्रुप! कृपालेशोऽपि न त्वत्कृते? ।
गान्धाराधिप! का कथा तव रणे दुर्मेधसामग्रणीः
कर्णः केति घटोत्कचः कटुरवो व्यभ्राम्यदभ्रान्तरे ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयममुं निजादृहसितः क्षुभ्यदशाशामुखं
दंष्ट्राङ्कुरकरालमात्तपरशुं दृष्ट्वैव केचिद्भटाः ।

विभ्युश्चक्रुशुरामिमीलुरवनौ पेतुर्मुमूर्च्छुर्जहुः
प्राणानारुरुहुर्विमानममरीरौपुः प्रमोदं दधुः ॥ ८६ ॥

त्सवे विभज्य विभागं कृत्वा अर्धसमांशं रात्रये ददौ दत्तवान् । कामिनां सर्वस्वहाने-
रप्यगण्यत्ववद्धर्मार्थिकामेषु स्त्रीपुंसयोरर्धफलभागित्वस्मरणाच्चेति भावः । अत्रो-
त्तरवाक्यार्थेन दिवसस्य कामुकत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदः । 'रात्रयेऽसौ ददौ यतः'
इत्येव पाठः । पाठान्तरे अविशदस्य नैरर्थक्यं अयमित्यनुषङ्गकेशश्चेति ध्येयम् ८३

तत इति । ततः असौ पाण्डवप्रस्थापितः घटोत्कचः क्षणादेव सङ्ग्रामसीमः
युद्धदेशस्य उपरि ऊर्ध्वभागे, आकाश इति यावत् । जृम्भमाणः वर्तमानः सन्
तमोभिः सान्द्रतमां इमां युद्धशालिनीं तमीं रात्रिं दंष्ट्राणां स्थूलायतदन्तानां
प्रभाभिः दिवसं वितेने, निस्तमस्कां चकारेत्यर्थः । अत्र तमोनीलाया रात्रेर्नैल्य-
त्यागपूर्वकं दंष्ट्राप्रभाभ्यापनवर्णनात्तद्गुणालंकारः ॥ ८४ ॥

तिष्ठेति । हे द्रोण! त्वं तिष्ठ युद्धाय स्थिरो भवेत्यर्थः; हे सुयोधन! त्वं
द्रुततरं अतिशीघ्रं धावस्व पलायस्व; हे दुःशासन! त्वामद्य मुञ्चामि किम्?
न मुञ्चाम्येवेत्यर्थः; भोः क्रुप हे शारद्वत! त्वत्कृते भवद्विषये कृपालेशः
करुणालवोऽपि नास्ति, निहन्म्येवेत्यर्थः; गान्धाराधिप शकुने! तव रणे का कथा?
युद्धे विषये त्वं कियानित्यर्थः; दुर्मेधसां दुर्बुद्धीनां अग्रणीः कर्णः क कुत्रास्ते?
इत्युक्तप्रकारं कटुः कठोरः रवः यस्य तथोक्तः सन् घटोत्कचः अभ्रान्तरे
आकाशमध्ये व्यभ्राम्यत् संचचार । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयमिति । निजेन अदृहसितेन किलकिलार्भवेन क्षुभ्यन्ति कम्प-
मानानि दशानामाशानां दिशां मुखानि यस्य तं दंष्ट्राङ्कुरैः करालं मीषणं आत्तः
गृहीतः परशुः कुठारः येन तं अमुं हिडिम्बाया अपत्यं हैडिम्बेयं घटोत्कचं दृष्ट्वैव,
न तु युद्धेत्यर्थः । केचिद्भटाः कौरवाः विभ्युः भीतवन्तः, ततः चुक्रुशुः रुरुदुः,

पाठा०—१ 'आर्य'. २ 'हैडिम्बेय'. ३ 'हसितक्षुभ्यत्'. ४ 'विभ्युश्चक्रुशुरमी'.

स्वस्य क्षयं नागमदद्य रात्रौ दुर्योधनस्य ध्वजिनीति मत्वा ।
पितृव्यभक्त्येव स भीमसूनुस्तत्रैव तस्याः क्षयमाततान ॥ ९० ॥

तत्रान्तरे,—

‘वाहिन्या एव मे नार्धं मेदिन्या अपि नङ्गयति ।

क्षणं युद्धेत चेदेष इति मेने सुयोधनः ॥ ९१ ॥

इत्थं नितान्तचिन्तासंतानादितस्य धार्तराष्ट्रस्य संप्रार्थनागुणनिकया
संभृतसर्वाभिसारो मिहिरकुमारो वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिव तेन
दत्तया वलक्षान्धक्षपणदक्षेयमिति चिररक्षितया महत्या शक्त्या वक्षसि
निर्मिद्यै क्षणेन तं क्षणदाचरं क्षितौ निर्पातयामास ॥

जालैः समूहैः शूलादयः आयुधविशेषाः । वैधैः आकारविशेषैश्च उपलक्षितः
व्योम्नि नभसि स्थित्वा उभयेषां विधानां नृपाणाम्, नृपैरित्यर्थः । कर्तृत्वस्य
श्लेषत्वविवक्षायां ‘आमं शूद्रस्य पक्षाजम्’ इत्यादाविव षष्ठी । कापि अदृष्टश्च
सन् अरीणां सैन्यं नास्ति शेषम्, नाममात्रावशिष्टमित्यर्थः । चक्रे, सर्वं जघा-
नेति यावत् । शालिनी ॥ ८९ ॥

स्वस्येति । दुर्योधनस्य ध्वजिनी सेना अद्य अस्यां रात्रौ स्वस्य आत्मनः
संबन्धिनं क्षयं निवेशं नागमत् न प्राप इत्युक्तप्रकारेण मत्वा ज्ञात्वा स भीम-
सूनुः घटोत्कचः पितृव्ये पितृभ्रातरि दुर्योधने भक्त्येवेत्युल्लेखा । तत्र युद्धदेश
एव तस्याः दुर्योधनध्वजिन्याः क्षयं निवेशं नाशं च आततान अकरोत् ।
‘प्रलयावासयोः क्षयः’ इति विश्वः ॥ ९० ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे, तस्मिन्समये इत्युत्तरेणान्वयः ॥

वाहिन्या इति । एवः घटोत्कचः क्षणं युद्धेत चेत् युद्धं क्रियेत यदि मे
मम संबन्धिन्याः वाहिन्याः सेनायाः अर्धमेव न नङ्गयति, अर्धस्य प्रथमयुद्ध-
दिवसादारभ्य पाण्डवैर्नाशितत्वादिति भावः; किंतु मे मेदिन्याः भुवः अर्धमपि
नङ्गयति, आत्मानं जित्वा अदत्त्वैवार्धं पित्र्यमप्यंशं भुवं भोक्ष्यन्ति पाण्डवा
इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारं सुयोधनः मेने तर्कितवान् ॥ ९१ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारात् नितान्तं चिन्तानां संतानात् समूहात्
आदितस्य पीडितस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य सम्यक्प्रार्थनानां गुणनिकया परस्प-
रया संभृतः स्वीकृतः सर्वाभिसारः सर्वोद्योगः घटोत्कचवधविषयकः येन तथोक्तः
मिहिरस्य सूर्यस्य कुमारः कर्णः महेन्द्रः वासवः वज्रस्य आयुधस्य धारया महीं
धरतीति महीध्रं गिरिमिव तेन महेन्द्रेण दत्तया इयं शक्तिः वलक्षाः श्वेताः अश्वः

पौत्रस्य तस्य प्रबलस्य शक्तेः प्रहारपीडां प्रतियोधिदत्ताम् ।

अपारयन्द्रष्टुमिवातिघोरामन्तःस्थितो वायुरगाद्बहिष्ठात् ॥ ९२ ॥

सापि शक्तिरभिहत्य नराशं सांयुगीनजनसंनुतशौर्यम् ।

वायुसूनुपरिधादिव भीता वासवस्य सविधं प्रतिपेदे ॥ ९३ ॥

तदानीं तत्र तेषां कौरवकौन्तेयसैन्यानां बाष्पलहरीं निष्पादयितुं मोदविषादयोरहमहमिकया स्पर्धां समवर्धत ॥

अथ जयद्रथघटोत्कचनिधनशोकैर्कातिशयगुरुन्द्वयानपि कुरुनाम्नास-
यितुमिव कुल्लूकूटस्थे कुमुदवान्धवे कुलिशायुधदिशमेत्य काशनिकाशैर-

यस्य तस्य अर्जुनस्य क्षपणे मारणे दक्षा समर्था, इति प्रेम्णेति शेषः । चिरात्
रक्षितया गुप्तया महत्या शक्त्या तन्नामकायुधेन तं क्षणदाचरं राक्षसं घटोत्कचं
वक्षसि निर्भिद्य क्षणेन क्षितौ भुवि निपातयामास पातितवान् । उपमालंकारः ॥

पौत्रस्येति । प्रबलस्य प्रकृष्टबलस्य पौत्रस्य पुत्रपुत्रस्य तस्य घटोत्कचस्य
अन्तःस्थितः शरीरान्तर्गतः वायुः प्राणानिलः प्रतियोधिना शत्रुणा कर्णेन दत्तां
कृतां शक्तेः आयुधस्य प्रहारेण या पीडा बाधा ताम्, तदीयामिति शेषः ।
द्रष्टुमपारयन् अशक्नोवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । बहिष्ठात् शरीरात् बहिः अगात् निर्गतवान्,
घटोत्कचो ममारेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

सेति । सा इन्द्रदत्ता घटोत्कचप्राणापहारिणी इति वा शक्तिरपि सांयुगीनेन
रणे साधुना जनेन शूरजनेन संनुतं श्लाघितं शौर्यं यस्य तथोक्तं नराशं राक्षसं
घटोत्कचं अभिहत्य मारयित्वा वायुसूनोः भीमस्य परिधात् गदायाः भीतेवेत्यु-
त्प्रेक्षा । वासवस्य इन्द्रस्य सविधं समीपं प्रतिपेदे प्राप्ता । स्वागतावृत्तम् ॥ ९३ ॥

तदानीमिति । तदानीं घटोत्कचवधकाले तत्र युद्धरङ्गे तेषां कौरवसैन्यानां
कौन्तेयसैन्यानां च उभयेषां बाष्पस्य नेत्रजलस्य लहरीं प्रवाहं निष्पादयितुं जन-
यितुं मोदस्य आनन्दस्य विषादस्य दुःखस्य च द्वयोः घटोत्कचवधजन्ययोः स्पर्धां
विवादः अहमहमिकया 'अहं पूर्वं जनयाम्यहमेव पूर्वं जनयामि' इत्यहंकारेण
उपलक्षिता समवर्धत वर्धते स्म । कौरवसैन्यानि मुमुदिरे, कौन्तेयसैन्यानि
रुदुरित्यर्थः ।

अथेति । अथ कुलस्य कौरवाणां पाण्डवानां च वंशस्य कूटस्थे प्रथमे अत
एव कुमुदवान्धवे चन्द्रे जयद्रथस्य सैन्धवस्य घटोत्कचस्य च निधनेन मरणेन

पाठा०—१ 'प्रबलप्रसिद्धेः'. २ 'योध'. ३ 'बहिष्ठात्'. ४ 'तदानीं तेषां'.
५ 'उत्पादयितुम्'. ६ 'अतिरेक'. ७ 'कुरु'. ८ 'दिशमेत्यकाशनीकाशै'.

टिप्प०—१ अयं भावः—अर्जुनवधार्थं रक्षितया शक्त्या कर्णेन राक्षसो इति,
अतोऽर्जुनस्य जीवनादानन्दाश्रूणां प्रादुर्भावः, महावीरस्य स्वपक्षीयघटोत्कचस्य मरणा-
दुःखाश्रूणां च प्रादुर्भाव इति भावः ।

भीष्मिरीकाशं दिशैवकाशं व्यैकाशयमाने सति 'कोपकुटिलीकृतचापौ विराटद्रुपदभूपौ द्रुतमनीचैर्नाराचैराचार्यं शल्लैः शैल्यमृगमिव निवद्ध-
तनुमातेनतुः ॥

तस्यार्धमग्ना नाराचास्तन्वां तद्विक्रमश्रियः ।

रोचन्ते स प्रहृष्यन्त्या रोमाञ्चानामिवाङ्कुराः ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येन निक्षिप्तमथोभौ द्रोणपार्षतौ ।

कोदण्डविद्यासर्वस्वं तन्वाते स प्रकाशितम् ॥ ९५ ॥

ततः शरसंभवभगिनीजानेश्चापचतुर्मुखो वृद्धत्वविश्राणितविकृतवेष-

यः शोकातिशयः तेन गुरुन् दुर्भरान् द्वयानपि कुरुन् धार्तराष्ट्रान् पाण्डवांश्च
आश्वासयितुमिवेत्युद्येक्षा । कुलिशायुधस्य इन्द्रस्य दिशं प्राचीं एव प्राप्य काशैः
शरपुण्यैः निकाशैः तुल्यैः, तद्वद्धवलैरित्यर्थः । अभीष्टुमिः किरणैः आकाशं दिशा-
नामष्टानां च अवकाशं अन्तरालं व्यकाशयमाने प्रकाशयति सति । व्याङ्पूर्वा-
क्कशतेर्णिजन्ताल्लटि शानच् । विराटभूपो द्रुपदभूपश्च द्वौ । कोपेन कुटिलीकृतः
गुणाकर्षणेन कुण्डलीकृतः चापः याभ्यां तथोक्तौ सन्तौ द्रुतं अनीचैः महद्भिः
नाराचैः बाणविशेषैः आचार्यं शल्यं नाम मृगं शल्लैः तल्लोमभिरिव निवद्धतनुं
लघ्नशरीरं आतेनतुः चक्रतुः । 'श्वावितु शल्यस्तल्लोमि शलली शललं शलम्'
इत्युभयत्राप्यमरः । उत्प्रेक्षया संसृष्टोपमालंकारः ॥

तस्येति । तस्य द्रोणस्य तन्वां शरीरे अर्धमग्नाः अवगाढाः नाराचाः द्रुपद-
विराटप्रयुक्ताः प्रकर्षेण हृष्यन्त्याः मोदमानायाः तस्य द्रोणस्य विक्रमश्रियः परा-
क्रमलक्ष्म्याः रोमाञ्चानां पुलकानां अङ्कुरा इवेत्युद्येक्षा । रोचन्ते स बभुः ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येनेति । अथ द्रोणः पार्षतः द्रुपदश्च तावुभौ अग्निदेश्येन नाम
मुनिना निक्षिप्तं न्यासीकृतम्, उपदेशव्याजादिति भावः । कोदण्डविद्या धनु-
नैपुण्यमेव सर्वस्वं यावद्धनं प्रकाशितं तन्वाते स, यथाभ्यस्तयावद्धनुर्विद्यानैपुण्य-
मग्निवेश्योपदिष्टं प्रकटीचक्रतुरित्यर्थः ॥ ९५ ॥

तत इति । ततः शरसंभवस्य कृपस्य भगिनी कृपी जाया तस्य द्रोणस्य ।
'जायाया निङ्' (पा. ५।४।१३४) । चाप एव चतुर्मुखः ब्रह्मा वृद्धत्वेन जरसा
बाणैश्छेदनेन च विश्राणितः कृतः विकृतः जुगुप्सितः वेषः आकारः ययोस्तथोक्त-

पाठा०—१ 'आकाशदिशा'. २ 'दशदिशा'. ३ 'व्याकोचमाने'. ४ 'कोपेन'.
५ 'द्रुपदविराट'. ६ 'शलाल'. ७ 'अग्निवेश्येन'. ८ 'कुर्वति'. ९ 'अतिवृद्धत्वं';
'समृद्ध'.

टिप्प०—१ उभयोर्गुरुबन्धुत्वात्समिन्पुरुणा क्षिप्तं रणकौशलमस्त्रमन्त्रहस्यं च
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA
प्रकटीचक्रतुरित्याशयः ।

योरपि विशिखविमोचनसृष्टिशिल्पेन विलोभनीयविग्रहीकृतयोर्विराट-
पाञ्चालयोर्वरणोत्सवयौगपदे सति विबुधपुरविलासिनीनां विडौजसः
कुटुम्बिन्या अपि दुःसमाधेयं विवादमापादयामास ॥

अथ तत्र शर्वरीचरभुजगर्वनिर्वापितपर्वतशृङ्गशिलाभङ्गविपाटित-
शरीरं संध्यारागमिषेण रुधिरधारामुत्सृजन्ती सा निशापि विनाश-
दशमाशु विवेश ॥

तदनु कोककुटुम्बिनीनां नम्रकरणे महसि समारूढविहायसि क्रोध-
निद्रारोधसाधारणीभवदरुणिमद्वक्प्रतिफलनैरायोधनधरणीरुधिरधुनीषु

योरपि विशिखानां बाणानां विमोचनं संघटनमेव सृष्टिशिल्पं सृजनव्यापारः
तेन (करणेन) विलोभनीयः कामनीयः विभिः पक्षिभिः लोभनीयश्च विग्रहः
देहः ययोस्तथोक्तयोः कृतयोः । कृद्योगादभूततद्भावे च्विः । निहत्य देवभूयं
प्रापितयोरित्यर्थः । विराटस्य पाञ्चालस्य दुपदस्य च द्वयोः संवन्धिनः वरणोत्स-
वस्य यौगपदे समकालिकत्वे सति विडौजसः इन्द्रस्य कुटुम्बिन्या शच्यापि
दुःसमाधेयं समाधातुमशक्यं विबुधपुरे स्वर्गे विलासिनीनां अप्सरसां विवादं
'अहमेवैतं वृणुयां, अहमेवैतं वृणुयाम्' इति वाक्कलहं आपादयामास अजनयत्,
चापमुक्तैः शरैस्तादुभावपि निपातितवान्, द्रोण इत्यर्थः । अत्र विराटदुपदक्षप-
णस्य देवाङ्गनाविवदनरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्तस्य चापचतुर्मुख इत्यादिसावयवरूप-
कसापेक्षत्वाद्भूयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

अथेति । अथ तत्र युद्धरङ्गे शर्वरीचरस्य घटोत्कचस्य भुजयोर्गेर्वेण बलदर्पेण
निर्वापितानां पातितानां पर्वतानां शृङ्गैः शिखरैः शिलाभङ्गैः पाषाणखण्डैश्च
विपाटितं भङ्गं शरीरं यस्यास्तथोक्ता अत एव संध्यारागस्य मिषेण रुधिरधारां
उत्सृजन्ती वर्षन्तीव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । सा निशा रात्रिरपि विनाशदशां अदर्शना-
वस्थां आशु विवेश प्रासवती, प्रभाताभूद्वात्रिरित्यर्थः ॥

तदन्विति । तदनु कोककुटुम्बिनीनां चक्रवाकाङ्गनानां नम्रकरणे विवस्त्रता-
करणे, रतोत्सवजनक इति यावत् ; वासर एव तत्संभोगादिति भावः । महसि
तेजसि सूर्ये समारूढं प्राप्तं विहायः आकाशः येन तथोक्ते सति क्रोधस्य निद्रा-
रोधस्य सर्वरात्रं निद्रात्यागस्य च द्वयोः साधारणीभवत्, तदुभयजन्यत्वयोग्य
इत्यर्थः । उभाभ्यामपि तत्संभवादिति भावः । अरुणिमा आरुण्यं यासां तासां
दशां नेत्राणां प्रतिफलनैः प्रतिबिम्बनैः आयोधनधरण्यां युद्धभुवि या रुधिर-
धुन्यः रक्तनद्यः तासु पङ्केरुहाणि रक्तपद्मानि अङ्कुरयन्तः जनयन्तः । वसुदेव-

पाठा०—१ 'पांचालयोरहंपूर्विकया'. २ 'यौगपदे विबुध'. ३ 'वारविला-
सिनीनां'. ४ 'विडौजः कुटुम्बिन्या'. ५ 'दुःसमाधेयं'. ६ 'निर्वान्त'. ७ 'विभङ्गविपाटित'.
८ 'शरीरं'. ९ 'नाशदशा'. १० 'समाविवेश'. ११ 'निरोध'

पङ्केरुहाण्यङ्कुरयन्तो घटोत्कचविराटपाञ्चालपञ्चताप्रपञ्चितवैरभारतया
'गुरोरायुर्हेतुमलीकाक्षरं परिमार्ष्टुर्मलीकवचनमेकं प्रयुज्यतां भवता'
इति धर्मजातमनुकूलयन्तो वसुदेववासवकुमारादयः प्रथमसंनिकृष्टस्य
धृष्टद्युम्नस्य वरूथिनीविमाथिनीं वारणधोरणीं प्रचेतसमिव पयोधरपर-
म्परां पुरोधाय भृशं खस्य गुणं शङ्खस्य परिपूरणेन दुर्वहं कुर्वन्तं
कौरवसेनापतिमभिजग्मुः ॥

कोपेन तावत्कुटिलः स भीमः

कुम्भानभाङ्गीद्रदया गजानाम् ।

नामैकदेशोऽपि च कुम्भयोने-

रेतैर्धृतोऽभूदिति मत्सरीव ॥ ९६ ॥

इति तत्र तां करिघटां पाटयता घटोत्कचजनकेन द्रोणसुतस्य

कुमारः श्रीकृष्णः वासवकुमारः अर्जुनः तौ आदी येषां ते कृष्णार्जुन-नकुल-
सहदेवाः घटोत्कचस्य विराटस्य पाञ्चालस्य च त्रयाणां पञ्चतया मरणेन प्रपञ्चितः
विस्तारितः वैरं विरोध एव भारः येन तस्य भावः तत्ता तया गुरोर्दुर्भरस्य गुरोः
द्रोणाचार्यस्य संबन्धिनः आयुषः जीवितकालस्य हेतुं अलीके ललाटे अक्षरं ब्रह्म-
लिपिं परिमार्ष्टुं निरसितुं एकमलीकवचनं सृषावाक्यं 'हे धर्मजात ! भवता प्रयु-
ज्यतां उदीर्यताम्' इत्युक्तप्रकारेण धर्मजातं धर्मराजं अनुकूलयन्तः अङ्गीकारयन्तः
सन्तः प्रथमं आदौ संनिकृष्टस्य धृष्टद्युम्नस्य या वरूथिनी सेना तां विममृशति भज-
तीति विमाथिनीं वारणधोरणीं गजपङ्क्तिं पुरोधाय अग्रे निधाय शङ्खस्य परिपूरणेन
आध्मानेन खस्य आकाशस्य गुणं शब्दं भृशं दुर्वहं दुर्भरम्, आकाशस्येवेति
भावः । स्वस्येति शेषो वा, आत्मन इत्यर्थः । कुर्वन्तं कौरवसेनापतिं द्रोणम्,
पयोधरपरम्परां मेघपङ्क्तिं पुरोधाय, पुरस्कृतपयोधरपरम्परमित्यर्थः । प्रचेतसं वरू-
णमिवेत्युपमा । अभिजग्मुः अभिमुखं गच्छन्ति स्म । रूपकोपमयोः संसृष्टिः ॥

कोपेनेति । तावत् तदानीं कोपेन कुटिलः भयंकरः स भीमः एतैः गज-
कुम्भैः कुम्भयोनेः द्रोणस्य नाम्नि 'कुम्भयोनिः' इति संज्ञायां एकदेशोऽपि च
कुम्भेत्वंशमात्रमपि वा धृतः नामत्वेन स्वीकृतोऽभूदित्युक्तहेतोः मत्सरः द्वेषः
अस्यास्तीति मत्सरीवेत्युपेक्षा । गदया गजानां कुम्भान् अभाङ्गीत् अञ्जयामास ।
अञ्जेः कर्तरि लुङ् ॥ ९६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र युद्धरङ्गे तां धृष्टद्युम्नवरूथिनीविमाथिनीं करि-

पाठा—१ 'प्रपञ्चत'. २ 'अलीक'. ३ 'प्रयुज्यतामिति'. ४ 'वायुवासव'.

५ 'प्रथमं संनिकृष्ट'; 'प्रधनसंनिकृष्टधृष्टद्युम्नवरूथिनी'. ६ 'प्रचेता इव'. ७ 'कुम्भ-
सेनाधिपति'. ८ 'विपानाम्'. ९ 'तत्र तां'. १० 'तत्र करिघटा'. ११ 'पाटयता'.

सनाग्नि हस्तिनि पातिते सति 'प्रचुरतरमदः स्वशानुवर्ती शुभतर-
मणिदेदीप्यमानमस्तकोऽयमश्वत्थामा हतः' इति धर्मतनयगौदितं कर्णा-
रुतुदमभ्यर्णमाकर्ण्य वैवर्ण्यभरितवदनं सुतैनाशशोकमोहेन परित्यक्त-
चापशयं स्थण्डिलेशयं भारद्वाजमालोक्य हृष्टतरधीर्धृष्टद्युम्नो निज-
पितृबन्धनैस्मृतिजनुषा रुषा सत्वरमर्त्य हन्तुमुदयुक्ता ॥

एकेन खड्गं द्रुपदस्य सन्तुः करेण चान्येन कंचं गृहीत्वा ।

विल्वय शीर्षं गुरुमप्यमुं द्रागन्तेवसन्तं कलयांचकार ॥ ९७ ॥

तत्तादृशं तदनु तातवधं निश्चय

क्रोपातिरेककलुषः कृपभागिनेयः ।

घटां गजवृन्दं पाटयता भञ्जयता घटोत्कचस्य जनकेन भीमेन द्रोणसुतस्य अश्व-
त्थान्नः समानं अभिज्ञं नाम अश्वत्थामेति संज्ञा यस्य तस्मिन् । 'ज्योतिर्जनपद-'
(पा. ६।३।८५) इत्यादिना समानशब्दस्य सभावः । हस्तिनि गजे निपातिते सति
तत्र करिघटामध्ये द्रोणसुतस्य समनास्त्रि हस्तिनीति वा योजना । प्रचुरतरः बहुलः
मदः बलगर्वः दानजलं च यस्य सः स्ववशं स्वेच्छं यथा तथा स्वस्य वशां करिणीं
च अनुवर्तत इत्यनुवर्ती शुभतरैः अत्यन्तशुभप्रदैः मणिभिः किरीटगतैः अन्तर्गत-
मौक्तिकैश्च देदीप्यमानः मस्तकः शिरः यस्य तथोक्तः 'अयं अश्वत्थामा द्रोणसुतः
तन्नामकगजश्च हतः' इत्युक्तप्रकारं कर्णयोररुंदं मर्मवाति धर्मतनयस्य धर्मराजस्य
गदितं वचनं अभ्यर्णं समीपं यथा तथा, समीप इति यावत् । आकर्ण्य वैवर्ण्येन
विरुद्धकान्त्या भरितं पूर्णं वदनं मुखं यस्य तथोक्तं सुतनाशशोकेन पुत्रविपत्ति-
दुःखेन यो मोहः चित्तविकारः तेन परित्यक्तः चापः येन तादृशः शयः हस्तः यस्य
तथोक्तं स्थण्डिले दर्भास्तरणे शेत इति शयं भारद्वाजं द्रोणं आलोक्य हृष्टतरा
अतिसंतुष्टा धीः मनः यस्य तथोक्तः धृतद्युम्नः निजस्य पितुः दुपदस्य बन्धनस्य
अर्जुनकारितस्य स्मृतेः स्मरणात् जनुः जन्म यस्यस्तथोक्तया रुषा कोपेन उप-
लक्षितः सत्वरं एत्य आगत्य हन्तुमुद्युक्त्वा उद्युक्तोऽभूत् । युद्धेः कर्तारं लब्ध् ॥

एकेनेति । द्रुपदस्य सूनुः षष्ट्युन्नः एकेन करेण दक्षिणेन खड्गं गृहीत्वा अन्येन सव्येन करेण कचं द्रोणशिखां च गृहीत्वा शीर्षं शिरः विलूय छित्त्वा गुरुमप्यमुं द्रोणं द्राक् शीघ्रं अन्तेवसन्तं शिष्यं समीपे वर्तमानं च कलयाचकार अकरोत् । विरोधाभासः ॥ ९७ ॥

तदिति । तदनु तत्तादृशं लोकैकजगुप्सितं तातस्य पितुः वधं निशम्य

पाठा०—१ 'निपातिते'. २ 'निगदितं'. ३ 'सुतशोकमोहेन'. ४ 'अवलोक्य'.

५ 'इष्टधीः'. ६ 'युतोऽपि'. ७ 'वधरुष्टिः'. ८ 'अभिहन्तुं'. ९ 'कवेः'. १० 'तम्'.

आग्नेयमस्त्रममुचत्परसैनिकाना-

मक्षौहिणी शलभतां लभते स तस्मिन् ॥ ९८ ॥

ततः सुराधीश्वरसूनुमुक्तब्रह्मास्त्रभासा भृशधिकृतेन ।

अस्त्रेण सार्धं गुरुनन्दनस्य मन्दायमानद्युतिरास भानुः ॥ ९९ ॥

धृतराष्ट्रसुतोऽपि गेहमागा-

दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्तिः ।

शकलीकृतबाहुकर्णनासैः

सह योधैः स घटोत्कचाश्मवर्षात् ॥ १०० ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते दशमः स्तवकः ।

कोपातिरेकेण कोपातिशयेन कलुषः क्षुब्धः कृपस्य भगिनी कृपी तदपत्यं भागि-
नेयः अश्वत्थामा आग्नेयं अस्त्रं अमुचत् प्रयुक्तवान् । तस्मिन्नाग्नेयास्त्रे परसैनि-
कानां अक्षौहिणी शलभतां अग्निपतयालुकीटविशेषतौल्यं लभते स, भस्मीभू-
तेत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ ९८ ॥

तत इति । ततः अक्षौहिणीभस्मीभावानन्तरं सुराधीश्वरसूनुना अर्जुनेन
मुक्तस्य प्रयुक्तस्य ब्रह्मास्त्रस्य भासा तेजसा भृशं धिकृतेन निराकृतेन गुरुनन्दनस्य
अश्वत्थाम्नः अस्त्रेण सार्धं आग्नेयास्त्रेण सह भानुः सूर्यः मन्दायमाना क्षीणा
भवन्ती द्युतिः तेजः यस्य तथोक्तः आस अवर्तत, अस्तंगत इत्यर्थः । अत्र
सूर्यस्यास्तगमने आग्नेयास्त्रसाहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलंकारः ॥ ९९ ॥

धृतराष्ट्रेति । सः धृतराष्ट्रसुतः दुर्योधनोऽपि दिने अहि दीपाङ्कुरस्येव
दीना दीना द्रोणसैन्यबाधिवधशोकेन अतिम्लाना दीप्तिः कान्तिः यस्य तथोक्तः
सन् घटोत्कचस्य संबन्धिनः अश्मनां पाषाणानां वर्षात् शकलीकृतं खण्डितं
बाहु च कर्णौ च नासा च बाहुकर्णनासं येषां तैः योधैः सह गेहं शिविरं
प्रत्यागात् आगतवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०० ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने

दशमस्तवकविवरणं समाप्तम् ।

एकादशः स्तवकः

अन्येद्युरब्धिमिलितैरसृगापगानां

पूरैरिवोदयति पूषणि शोणिताङ्गे ।

सेनाधिपत्यसरणौ धृतराष्ट्रसूनुः

कर्णं सुवर्णघटवारिभिरभ्यषिञ्चत् ॥ १ ॥

आभामतानीदभिषेककाले तस्योपरिष्ठात्तपनीयकुम्भः ।

आघ्रातुमात्मप्रभवोत्तमाङ्गं सैमीपयातस्य सरोजबन्धोः ॥ २ ॥

दिङ्मालशैलकुहरे शयकेसरीन्द्र-

सौख्यप्रसुप्तिकमहापटहारवेण ।

कर्णो बलेन करनर्तितकालपृष्ठो

जन्यस्थलीमथ रथेन जवाज्जगाहे ॥ ३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः अन्धौ समुद्रे मिलितैः प्रविष्टैः असृगापगानां रक्तनदीनाम् । कुरुपाण्डवसैन्यजन्यानामिति शेषः । पूरैः प्रवाहैरिवेत्युल्लेक्षा । शोणितं अरुणीकृतं अङ्गं बिम्बं यस्य तस्मिन् पूषणि सूर्ये उदयति सति । धृतराष्ट्र-सूनुः दुर्योधनः कर्णं सेनायां आत्मीयायाः आधिपत्यस्य सरणौ, नायकत्व-पद इत्यर्थः । सुवर्णघटेषु कनककुम्भेषु यानि वारीणि जलानि तैः अभ्यषिञ्चत्, सेनापतिमकरोदित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १ ॥

आभामिति । तस्य कर्णस्य अभिषेककाले उपरिष्ठात् शीर्षोपरि तपनीयकुम्भः काञ्चनकलशः आवर्जित इति शेषः । आत्मप्रभवस्य निजपुत्रस्य उत्तमाङ्गं शिरः आघ्रातुं समीपयातस्य संनिधिमागतस्य सरोजानां पद्मानां बन्धोः सूर्यस्य आभां शोभां अतानीत् विस्तारयामास । कर्णस्य सूर्यपुत्रत्वात्तदुत्सवे पुत्रवात्सल्यात् कर्णशीर्षाघ्राणाय समागतसूर्यत्वेन सुवर्णकुम्भ उल्लेक्षितः । ततश्चाभाशब्दः प्रका-शात्मकत्वेन बुद्धो लाक्षणिक इति ध्येयम् । न चात्र स च रराजेत्यर्थ इत्युपमा । तस्य शोभासिव शोभां दधाविति तत्सदृशधर्माक्षेपि निदर्शना वा तयोरभिषेक-काल इत्यादिविशेषणवैयर्थ्यपराहत्त्वादधिकमन्यत्रानुसंधेयम् । अतानीदिति तनोतेर्लुङि च्लेः सिचिवृद्धिः । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

दिगिति । अथ अभिषेकानन्तरं दिशां मूलं आदिः यः शैलः चक्रवालः तस्य कुहरे शयानां गुहासु निद्राणानां केसरीन्द्राणां सिंहश्रेष्ठानां सुखं प्रसुप्तं पृच्छतीति तथोक्तः । तद्धिद्राभञ्जक इति यावत् । महान् पटहानां वाद्यविशेषाणां आरवः यस्य तथोक्तेन बलेन चतुरङ्गेणोपलक्षितः कर्णः रथेन जवात् जन्य-

पादाः १-१ 'आभामतानीम्' २ 'सैमीपयातो हि सरोजबन्धुः' ३ 'अभि रथेन'.

तावत्परेषां ध्वजिनीश्वरोऽपि पदं न्यधत्त प्रधनप्रदेशे ।
 परिस्फुरत्पट्टसशक्तियष्टिशरासत्तूणीरशरैर्वलौघैः ॥ ४ ॥
 चमूद्वयी सा तदनु प्रगल्भा विसृत्वैर्व्योमनि पांसुपुञ्जैः ।
 प्रागेव शुद्धामपि सिद्धसिन्धुं विचित्रमेतद्वतनोदपापाम् ॥ ५ ॥
 पादातं पादातं रथ्या रथ्यां च हास्तिकं गजता ।
 आश्वीयं चाश्वीयं द्रागभिदुद्राव कम्पितमहीकम् ॥ ६ ॥
 विरोधिसेनामभिवीक्ष्य कोपाद्विस्फारिताञ्जानुसुतेन चापात् ।
 विजृम्भमाणं तरसा गुणं स्वं वियत्समस्तं न शशाक वोढुम् ॥ ७ ॥

स्थलीं युद्धदेशं करे नर्तितं शरसंधानमोक्षणाभ्यां कम्पितं कालपृष्ठं नाम धनुर्यस्य
 तथोक्तः सन् जगाहे प्रविष्टवान् । गाहतेः कर्तरि लिट् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव परेषां पाण्डवानां संबन्धिभ्याः ध्वजिन्याः
 सेनायाः ईश्वरः धृष्टद्युम्नोऽपि परितः स्फुरन्तः प्रकाशमानाः पट्टसाः शक्तयः
 यष्टयः शरासाः चापाः तूणीराः निषङ्गाः शराः येषां तैः बलौघैरुपलक्षितः प्रधन-
 प्रदेशे युद्धभुवि पदं पादं न्यधत्त निहितवान् । दधातेः कर्तरि लङ् । उपजातिः ॥ ४ ॥

चम्विति । तदनु प्रगल्भा युद्धकुशला सा चम्बोः कौरवपाण्डवसेनयोः
 द्वयी युग्मं व्योमनि विसृत्वैः व्यामुवज्जिः पांसूनां धूलीनां पदघट्नोत्थानां पुञ्जैः
 राशिभिः (करणैः) प्राक् पूर्वमेव शुद्धां निष्पापामपि निर्मलामपीति च सिद्ध-
 सिन्धुं आकाशगङ्गां अपापां निष्पापां अपगतं अपां जलानां समूहः आपं यस्या-
 स्तथोक्तमिति च । व्यतनोत् चकारेति यत् तदेतद्विचित्रम् । तनोतेर्विपूर्वात्कर्तरि
 लङ् । अत्यश्रयम् । अत्र श्लेषप्रतिभोत्थापितयोर्विरोधाभासविरुद्धकार्योत्पत्तिरूप-
 विषमप्रमेदयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ५ ॥

पादातमिति । पदातीनां समूहः पादातं पादातं पदातिसमूहम् । रथानां
 समूहः रथ्या, रथिकसमूह इति यावत् । एवमग्रेऽपि । रथ्यां च गजानां
 समूहो गजता हास्तिकं गजसमूहं च । आश्वीयं अश्वसमूहः आश्वीयं अश्वसमूहं
 च । द्राक् द्रुतं कम्पिता मही यस्मिंस्तथा अभिदुद्राव अभिमुखं धावति स्म,
 द्रन्द्वयुद्धायेति भावः । अभिपूर्वाद्भवतेः कर्तरि लिट् । पादातमित्यादावणादयः
 समूहार्थे तद्धिताः । गीतिरार्या ॥ ६ ॥

विरोधीति । विरोधिनां शत्रूणां सेनां अभिवीक्ष्य कोपात् भानुसुतेन कर्णेन
 विस्फारितात् टङ्कारितात् चापात्कालपृष्ठात् विजृम्भमाणं वर्धमानं स्वं स्वीयं गुणं
 शब्दं वोढुं धर्तुं समस्तमपि वियत् आकाशं न शशाक न क्षमते स्म । शक्नोतेः
 कर्तरि लिट् । संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । वृत्तमुपजातिः ॥ ७ ॥

कुरुचमूपतिबाणविदारितादुदपतन्मणयः करिमस्तकात् ।
 सुतवितीर्णनिजास्पददुर्दशां द्युमणये विनिवेदयितुं किल ॥ ८ ॥
 अनेकधा दत्तविलास्यबाणैररातिखेटावलिरावभासे ।
 भीम्रीडखेदावकराद्ग्रीहीतुं पृथक्तयाऽऽन्यमचालिनीव ॥ ९ ॥
 तदनु बाणगणैर्द्युमणेः सुतो धृतविपत्तिः स पत्तिकदम्बकम् ।
 अतिविषादि निषादिकुलं व्यधाद्यमपुरीपथिकान् रथिकानपि ॥ १० ॥
 अग्रेसरः कर्णहतेषु कश्चिद्भटः प्रविष्टो रविरन्ध्रमार्गम् ।
 निलिम्पचाडुश्रुतिपुष्टदेहो निर्गन्तुमीष्टे स्मै न किञ्चिदुच्चैः ॥ ११ ॥

कुर्विति । कुरुचमूपतिना कर्णेन बाणैः विदारितात् पाटितात् करिणां पाण्डवगजानां मस्तकात् शिरस इति जातावेकवचनम् । मणयः मुक्ताफलानि द्युमणये सूर्याय सुतेन त्वत्पुत्रेण कर्णेन वितीर्णां दत्तां निजानां स्त्रीयानां आस्पदानां निवासानां गजशिरसां दुर्दशां पाटनात्मिकाम् । 'विदीर्ण' इति पाठे पाटितानामित्यास्पदविशेषणम् । विनिवेदयितुं विज्ञापयितुम् । 'किल' इति संभावनायाम् । उदपतन् उत्थितवन्तः । उत्पूर्वात्पततेः कर्तरि लङ् । द्रुतविलम्बितम् ॥ ८ ॥

अनेकधेति । अस्य कर्णस्य बाणैः अनेकधा बहुप्रकारं दत्तानि कृतानि बिलानि यस्यां तथोक्ता अरातीनां शत्रूणां संबन्धिनी खेटावलिः फलकपङ्क्तिः । भीः भयं ग्रीडा लज्जा खेदः दुःखं एतन्नयमेव अवकरः तुषधूल्यादिपुञ्जः तस्मात् पृथक्तया पार्थक्येन असून् प्राणान् ग्रहीतुं यमस्य कालस्य-चालिनी सानेकरन्ध्रवर्तुलवैणयन्नविशेष इवेत्युत्प्रेक्षा । आवभासे राजा । भासतेः कर्तरि लिट् । अत्र मृतकालिक-भयलज्जाखेदानां प्राणसंगतानामवकरत्वरूपणेन शुद्धधान्यत्वरूपणप्रतीतिरेकदेशवर्तिरूपकस्योक्तोत्प्रेक्षोजीवकत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'संकरोऽवकरस्तथा' 'चालनी तितडः पुमान्' इत्युभयत्राप्यमरः । वृत्तमुपजातिः ॥ ९ ॥

तदन्विति । तदनु द्युमणेः सुतः सः कर्णः बाणानां गणैः पत्तीनां पादचारिणां कदम्बकं समूहं धृता विपत्तिः मरणापत्त्येन तथोक्तं व्यधात् अकरोत् । विपूर्वाद्धातेः कर्तरि लुङ् । निषादिनां गजारोहाणां कुलं समूहं अत्यन्तं विषादं मरणदुःखमस्यास्तीति अतिविषादि व्यधात् । रथिकानपि यमपुर्याः पन्थानं गच्छन्तीति पथिकान् व्यधात्, त्रिविधानप्यवधीदित्यर्थः । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ १० ॥

अग्रेसर इति । कर्णहतेषु । हतानां मध्य इत्यर्थः । कश्चिदग्रेसरः निर्भीकत्वेन 'पुरोगामि' इति हेतुगर्भविशेषणम् । भटः रवेः सूर्यस्य बिम्बस्य रन्ध्रमार्गं प्रविष्टः सद्येव निलिम्पानां देवानां चाडुश्रुत्या स्तुतिवाक्यश्रवणेन पुष्टः प्रवृद्धः देहः यस्य

पाठा०—१ 'सुतविदीर्ण'. २ 'भिदाऽस्य'. ३ 'चालनीव'. ४ 'जातश्रुति'.

५ 'न च'.

पुष्पप्रदानेन बुधद्वुवर्गे श्रान्तेऽमराणां प्रथमं वृतानाम् ।
हठेन कण्ठादपहत्य मालामवृण्वताभ्यग्रसुरानमर्यः ॥ १२ ॥

तं तादृशं तरणिभूभुजचण्डिमानं
संवीक्ष्य सर्वरिपुदक्षु च भीतिभाक्षु ।
आसीत्प्रमोदपरिमेदुरमेकमेव
वामेतरं रणतले वनमालिनेत्रम् ॥ १३ ॥

तथोक्तः सन् उच्चैः ऊर्ध्वं किञ्चिदपि निर्गन्तुं नेष्टे स्म न शक्नोति । ईदृशः कर्तारि लिङ् ।
अत्र सूर्यविश्वनिर्गमनशक्तिसंबन्धेऽपि तदसंबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेः अग्रेसरत्वा-
निलिम्पचादुश्रुतिपुष्टदेहत्वरूपानेकपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोज्जीवितत्वाद्भयोरङ्गाङ्गि-
भावेन संकरः । उपजातिभेदः ॥ ११ ॥

पुष्पेति । पुष्पाणां नूतनसुरवरणज्जां प्रदानेन हेतुना बुधद्वुवर्गा कल्पवृक्षाणां
वर्गे पञ्चके श्रान्ते उपरते सति, पुष्पशून्ये सतीति यावत् । अमर्यः अप्सरसः प्रथमं
वृतानां अमराणां नूतनसुराणां कण्ठात् मालां पूर्वं वरणे निक्षिप्त्वा हठेन बलात्कारेण
अपहत्य आदाय अभ्यग्रसुरान् नूतनसुरान् अवृण्वत वृत्तवत्यः । वृणोतेः कर्तारि
लङ् । 'अतिपरिचयदोषः कस्य नो हन्ति मानं नवनवगुणरागी प्रायशो लोक भुव ।
प्रथमदिवसचन्द्रः सर्वलोकैकवन्द्यः स तु सकलकलाभिः पूर्णविम्बोऽपि नार्हः ॥'
इति न्यायादिति भावः । अत्र सुरतरुणां पुष्पशून्यत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरू-
पायाः सुराङ्गनानां प्रथमवृतामरकण्ठमालापहरणासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपाया-
श्चातिशयोक्तेरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन कर्णनिहता भटा असंख्येया इति वस्तु-
प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । वृत्तमुपजातिः ॥ १२ ॥

तत्तादृशमिति । स स इव तत्तादृशः तं तरणिभुवः सूर्यपुत्रस्य भुजयोः
चण्डिमानं प्रतापं सम्यग्वीक्ष्य सर्वेषां रिपूणां दक्षु नेत्रेषु रणतले युद्धदेशे भीतिं
भजन्तीति तस्माक्षु सत्सु । चकारोऽप्यर्थः । एकं वामेतरं दक्षिणं वनमालिनः
श्रीकृष्णस्वरूपिणो विष्णोः नेत्रं लोचनं सूर्यश्च प्रमोदेन आनन्देन परितः मेदुरं
पूर्णमेव आसीत् । अत्र कृष्णनेत्रस्य रिपुद्वगन्तःपातिनोऽपि प्रमोदमेदुरत्वविरोधस्य
सूर्यात्मकत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासः । पुत्रोत्कर्षस्य पित्रानन्दकरत्वादित्यभि-
प्रायः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३ ॥

पाठा०—१ 'सुरद्वुवर्गे'. २ 'तं तादृशं'. ३ 'सव्येतरं'.

टिप्प०—१ अत्राद्भुतवस्तुवर्णनेनाद्भुतरसः । २ अनेन कर्णेन बहवो महावीराः
प्रतियोद्धारो इता इति चोत्पत्तेः । ३ कृष्णस्य विष्णवतारत्वादिष्णोर्दक्षिणनेत्रस्य सर्वस्या-
स्तत्त्वज्ञानात्प्राप्यवस्तुवर्णनं नान्यद्वर्णनं कृष्णनेत्रस्य पूर्णविकसितत्वं युज्यते ।

रिक्ते पुष्पैः सिद्धगन्धर्ववर्गे

मुक्त्वा मुक्त्वा मूर्ध्नि वीरस्य तस्य ।

द्वावेवाभ्रे द्योसदां गोष्ठिमध्ये

पूषाचन्द्रौ पुष्पवन्तावभूताम् ॥ १४ ॥

वियत्प्रदेशाद्विशिखैः कठोरैर्दुद्राव दूरं ध्रुवमब्जबन्धुः ।

अमुष्य नो चेदचिराद्भजेरन्पादाः कथं पाटलिमानमेव ॥ १५ ॥

तरणेः किरणैस्तदारुणानां पटलं व्योम्नि पयोमुचां बभासे ।

चिरकालंबुभुक्षया पिशाचैरधिकं मांसमिवाहवादुपात्तम् ॥ १६ ॥

रिक्त इति । सिद्धानां गन्धर्वाणां च देवयोनिविशेषाणां वर्गे समूहे वीरस्य तस्य कर्णस्य मूर्ध्नि शिरसि मुक्त्वा मुक्त्वा वृष्ट्वा वृष्ट्वा । वीप्सायां द्विर्भावः । अर्था-स्पृष्पाणीति भावः । पुष्पैः रिक्ते शून्ये सति अभ्रे आकाशे स्थितानां द्योसदां देवानां गोष्ठ्याः सभायाः मध्ये पूषाचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ द्वावेव । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा. ७।१।२१) इत्याकारः । पुष्पवन्तौ सपुष्पौ पुष्पवत्संज्ञाविति च अभूताम् । अत्र पूर्ववदलंकारो ध्वनिश्च । अत्र 'रिक्ते पुष्पैः सिद्धसाध्यादिवर्गे' इति पठनीयः । अन्यथा विद्याधरादिदेवान्तानां पुष्पशून्यत्वानुक्त्या सूर्येन्द्रतिरिक्तानां सर्वेषां पुष्पवत्त्वपरिशेषीकरणसंगतेरिति । एवं 'सिद्धगन्धर्वमुख्यैः' इति पाठस्त्वृतीयान्तः पूषाचन्द्राविति प्रथमान्तपाठेनासंगत इति च ध्येयम् । शालिनीवृत्तम् ॥ १४ ॥

वियदिति । अमुष्य कर्णस्य संबन्धिभिः कठोरैः दारुणैः विशिखैः बाणैः, तत्प्रहारभीत्येति यावत् । अब्जबन्धुः सूर्यः वियतः आकाशस्य प्रदेशात् दूरं दुद्राव पलायितवान् । ध्रुवं असंशयम् । श्रान्तरथ्यं विहाय रथम्, पादैरेवेति भावः । नो चेत्स पदैर्न दुद्राव यदि अस्य अब्जबन्धोः पादाः चरणाः किरणाश्च पाटलिमानं आरुण्यं अचिरात् तत्क्षणदेव कथं भजेरन् प्राप्नुयुः ? न प्राप्नुयुरेवेत्यर्थः । भजतेर्विधौ लिङ् । अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितपादाङ्गुणान्यथानुपपत्त्या रवेर्धावननिश्चयादथापत्तिर्नाम प्रमाणालंकारातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ 'पाटलिमातिरेकम्' इति पाठोऽर्कवाचकपदसाकाङ्क्षत्वात्काकाक्षिन्यायस्यार्थाभेद एव प्रवृत्त्या अमुष्येति पदानुषङ्गायोगाच्चोपेक्ष्यः । अस्तोन्मुखोऽभूदकं इति परमार्थः ॥ १५ ॥

तरणेरिति । तदा सूर्यास्तमयसमये तरणेः सूर्यस्य किरणैः अरुणानां रजितानां पयोमुचां मेघानां पटलं समूहः व्योम्नि आकाशे पिशाचैः चिरकालं भोजु-

पाठा०—१ 'मुख्ये'. २ 'पाटलिमातिरेकम्'. ३ 'बुभुक्षितैः'.

टिप्प०—१ अन्ये तु—'एक'शब्देन सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे 'पुष्पवत्'शब्दः प्रयोक्तव्यः, तस्यात्र श्लेणेन ग्रहणम् । 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकतौ' - हलप्रतः, हलाद्भुः । २ तदानीं सूर्योऽस्तं जगामेति भावः ।

अवरोपितज्यमथ कर्णकार्मुकं
 विरतौ दिनस्य विजहौ विनम्रताम् ।
 अवलोकनाय हरिदन्तरे भया-
 द्रवतामरातिधरणीभुजामिव ॥ १७ ॥
 अप्राप्तनूतनशरक्षतिभिः स्वसैन्यै-
 रस्पन्ददृष्टिभिरनुक्षणमीक्ष्यमाणः ।
 दुर्योधनाग्रकरसंवलितान्जुलीकः
 प्राविक्षदात्मकटकं स तु भानुसूनुः ॥ १८ ॥

परेद्युः परिस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपत्रिकुलसंचारे प्रकटित-
 धनंजयतेजोवर्धने भाविनि प्रधन इव प्रभातसमये प्रादुर्भवति सति

मिच्छा द्रुमुक्षा तथा हेतुना आहवात् कुरुपाण्डवयुद्धदेशात् उपात्तं संगृहीतं अधिकं
 मांसमिवेत्युत्प्रेक्षा । वभासे । औपच्छन्दसिकं नाम वैतालीयभेदः ॥ १६ ॥

अवरोपितज्यमिति । अथ दिनस्य विरतौ सायंकाले अवरोपिता कोटितः
 संसिता ज्या मौर्वी यस्य तथोक्तं कर्णस्य कार्मुकं धनुः भयात् हरितां दिशां
 अन्तरे मध्ये द्रवतां पलायमानानां अरातिधरणीभुजां शत्रुराजानां अवलोकना-
 येवेत्युत्प्रेक्षा । विनम्रतां नम्रभावं विजहौ तत्याज, ऊर्ध्वं दीर्घांभूतमभूदित्यर्थः ।
 मञ्जुभापिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

अप्राप्तेति । स भानुसूनुः कर्णः । 'तु'शब्दोऽप्यर्थः । अप्राप्ताः अलम्बाः नूतना
 नवाः भीष्मद्रोणयुद्धकालिकमिन्ना इति यावत् । शरक्षतयः शात्रवबाणव्रणानि
 यैस्तैः अत एव स्वसैन्यैः कर्तृभिः अस्पन्दाभिः आश्रयान्निश्चलाभिः दृष्टिभिः क्षणे
 क्षणे अनुक्षणं ईक्ष्यमानः सन् । किंच दुर्योधनस्य अग्रकरेण संवलितान् गृहीता
 अज्जुली कनिष्ठिका यस्य तथोक्तः सन्, 'नवृत्तश्च' (पा. ५।४।१५३) इति
 कप्प्रत्ययः । आत्मनः कटकं शिविरं प्राविक्षत् । विशतेः कर्तेरि लुङ् । अत्र नूतन-
 बाणव्रणराहित्यस्य विशेषणत्वात् अनुक्षणनिष्पन्ददृष्टिरीक्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १८ ॥

परेद्युरिति । परेद्युः परस्मिन् दिने परितः स्फुरिताः संचरन्तः प्रकाशमाना वा
 कमलानां चक्राणां चक्रवाकानां च व्यूहाः यस्मिंस्तस्मिन् । परितः स्फुरन्तौ
 कमलचक्रव्यूहौ पद्मचक्राकारबलविन्यासौ यस्मिंस्तस्मिन्निति च । परितः स्फुरितः
 पद्माकारबलविन्यासो यस्मिंस्तस्मिन्निति वा । 'चक्रं रथाङ्गे सेनायाम्' इति विश्वः ।
 प्रकाशमानः पत्रिणां पक्षिणां बाणानां च कुलस्य वृन्दस्य संचारः यस्मिंस्तस्मिन्

पाठा०—१ 'अपरेद्युः'. २ 'विपरिस्फुरत्'.

मधुमथनसारथेर्मधवत्कुमारस्य वधकृते शल्यसत्सारथ्यमेव परं साधन-
मवधारयता राधेयेन कृतबोधनः सुयोधनः सबहुमानं मानधनभाजं
मद्राजमुपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन विमनायमानमपि तं तैस्तै-
र्मधुररचनैर्वचनैः कोपगिरेरधित्यकाप्रदेशात्कथंचिदवरोप्य कर्णरथनैर्पथ्यं
सारथ्यमधिरोपयामास ॥

अथ मद्रनायकनिबद्धसैन्धवं
रथमारुरोह रविभूः पराक्रमी ।

प्रकटितं धनंजयस्य अग्नेः आहवनीयादेः तेजसः वर्धनं प्रज्वलनं यस्मिंस्तस्मिन्,
प्रकटितं धनंजयस्य अग्नेः तेजसः प्रकाशस्य वर्धनं छेदनं यस्मिंस्तस्मिन्निति वा ।
'वर्धनं छेदने' इत्यमरः । दिवाग्नेर्निष्प्रकाशत्वात्पूर्वत्र यज्वभिः प्रातरग्निहोत्रकर-
णादिति च भावः । अन्यत्र प्रकटितं धनंजयस्य अर्जुनस्य तेजसः प्रतापस्य
वर्धनं यस्मिंस्तस्मिन् । अत एव भाविनि भविष्यति प्रधने युद्ध इव स्थिते
प्रभातसमये प्रातःकाले प्राहुर्भवति सति । मधुं नाम दानवं मञ्जातीति मधु-
मथनः कृष्णः सारथिर्यस्य तस्य मधवतः इन्द्रस्य कुमारः अर्जुनः तस्य वधस्य कृते
वधार्थं शल्ये मद्राजे सत्सारथ्यं सूतकृत्यमेव परं साधनं मुख्यकारणं अवधार-
यता निश्चिन्वता राधेयेन कर्णेन कृतं बोधनं शल्येन सारथ्यकरणाय प्रेरणा यस्य
तथोक्तः सुयोधनः सबहुमानं यथा तथा मानमेव धनं भजतीति भाजं अत
एव स्वस्य स्त्रीयस्य आगमनस्य यज्ञिदानं मुख्यकारणं कर्णसारथ्यप्रार्थनात्मकं
तस्य परिज्ञानेन विमनायमानं खिन्नमपि मद्राणां जनपदानां राजा मद्रराजः तं
शल्यं उपगम्य प्राप्य मधुरा श्रुतिप्रीतिकरा रचना शब्दसंदर्भैः येषु तैः तैस्तैः
नानाविधैः वचनैः वाक्यैः कोपः अनुचितकृत्यप्रेरणाजन्यः स एव गिरिः तस्य
अधित्यकाप्रदेशात् । 'अग्नेर्भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । कथंचित् अतिकष्टेन
अवरोप्य अवरोह्य, विगतकोपं कृत्वेति यावत् । कर्णरथस्य नैपथ्यं अलंकारं
सारथ्यं अधिरोपयामास अङ्गीकारितवान् । मद्रराजमित्यनुषज्यते । 'मधवत्कुमारस्य'
इत्यत्र कर्तृत्वस्य संबन्धत्वविवक्षया शेषषष्ठीविधानादर्जुनकर्तृकात्मवधार्थमित्यर्थ-
लामोऽपीति ध्येयम् ॥

अथेति । अथ शल्येन सारथ्यकरणाङ्गीकरणानन्तरं प्रशस्तः पराक्रमोऽस्या-

पाठा०—१ 'शल्यसारथ्यमेव साधन'. २ 'राधातनयेन'. ३ 'सुयोधनो
मानधनभाज'. ४ 'नैपथ्य'.

टिप्प०—१ पार्थेन पुरा युद्धसादौ पाण्डवसाहाय्यार्थमागमनसमये मार्गे आतिथ्य-
करणाहुयोधनाय 'तव साहाय्यं करिष्यामि' इति दत्तवर्ं शल्यं प्रति 'कर्णसारथ्यं कुरु'
इति सुयोधनवचनानुगुणं कर्णसारथ्यं कुर्वाणः 'स्वं निन्दावचनैस्तस्य समरे तेजोहानिं
कुरु' इति प्राथितम् ।

प्रमदश्च कौरवचमूचरान्क्षणा-

दतिसाध्वसं च परयोधमण्डलम् ॥ १९ ॥

ततः क्षणादेवरथेन तेन संग्रामसीमानमुपेत्य वीरः ।

शङ्खं तदन्त्याक्षरवाच्यमेतद्वयं निनादैरपुपूरदेषः ॥ २० ॥

तदनु चण्डत्तरदोर्दण्डश्चण्डकरसूनुर्निजयन्तारं मद्रनेतारं प्रति वच-
नमित्थमुत्थापयामास,—

इदानीमयि शल्य ! तव सारथ्यकौशल्यं निशाम्य विजयसारथे-
र्वदनं लज्जापयौधिसहमज्जनकृते नाभिकमलवास्तव्यस्य नयनायुध-
सारथेश्चत्वार्यपि मुखानि सैमाह्वयितुमिव भृशमवनतमास्ते ॥^१

स्तीति पराक्रमी । प्रशंसायामिति । रवेर्भवतीति रविभूः कर्णः मद्रनायकेन शल्येन
निबद्धाः संयोजिताः सैन्धवाः अश्वाः यस्मिंस्तं रथं आरुहोह आरूढवान् । प्रमदः
आनन्दः । चस्त्वर्थः । कौरवचमूचरान् दुर्योधनसेनाः परमत्यन्तं आरुहोह ।
अतिसाध्वसं अत्यन्तभयं तु परयोधानां पाण्डवभटानां मण्डलं समूहं परं आरु-
रोह । अत्र कर्णकर्तृकशल्यसारथिरथारोहणवाक्यार्थस्य कौरवपाण्डवचमूद्वयीमोद-
खेदहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुककान्यलिङ्गद्वयसंसृष्टारोहणक्रियायास्तद्वाचकस्य चावृत्त्या
उभयावृत्तिदीपकस्य चैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ १९ ॥

तत इति । ततः एष वीरः कर्णः तेन शल्यसारथिकेन रथेन संग्रामसी-
मानं युद्धदेशं क्षणादेव उपेत्य प्राप्य शङ्खं च तस्य शङ्खस्य संबन्धि यदन्यमक्षरं
स्वकारः तस्य वाच्यं आकाशं च एतत् उक्तविधं द्वयं निनादैः भांकारैः अपु-
पूरत् पूरयामास । पूरयतेर्लुङि चङि द्वित्वाभ्यासलोपह्रस्वाः । शङ्खसंबन्धीत्यत्र
संबन्धः स्ववाचकस्वरूपो ग्राह्यः । साक्षात्संबन्धग्रहे त्वसमर्थत्वाख्यः पददोष
इति ध्येयम् । उपजातिवृत्तम् ॥ २० ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् । चण्डत्तरौ अत्यन्तशत्रुभयंकरौ दोषौ भुजौ
दण्डाविव यस्य तथोक्तः चण्डकरस्य सूनुः कर्णः । निजः आत्मीयश्चासौ यन्ता
सारथिश्रेति वैवक्षितविशेषणविशेष्यभावात्समासः । तं मद्राणां नेतारं नायकं
शल्यं प्रति इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनं उत्थापयामास उदीरितवान् । तिष्ठतेर्ण्य-
न्तादुत्पूर्वालिङ्ग्यामादेशानुप्रयोगौ । 'अर्तिहीनः' (पां. ७।३।३६) इत्यादिना णौ
पुगागमश्च ॥

इदानीमिति । अयि हे शल्य ! इदानीं तव सारथ्ये सारथिकृते कौशल्यं
चातुर्यं निशाम्य इष्ट्वा । विजयस्य अर्जुनस्य सारथेः श्रीकृष्णस्य वदनं मुखं कर्तुं ।

पाठा०—१ 'तदनन्तरम्'. २ 'चण्ड'. ३ 'कौशलम्'. ४ 'निशाम्य'.
५ 'पयोधौ'. ६ 'सैमाह्वयितुमिव'. ७ 'मरुतकदम्बै-'.
CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

अपि च,—

मरुत्कदम्बैरुपलाल्यमानं मन्द्रेन्द्र दीप्राखिलहेतिजालम् ।

शराभिवर्षेण धनंजयं तमिङ्गालयेदेष भुजः क्षणेन ॥ २१ ॥

ततस्तच्छ्रवणपुटक्रकचं कर्णवचनमाकर्ण्य पार्थेन पुरा प्रार्थितमर्थं
हृदिकृत्य स मद्रभूपतिरर्पवार्यावार्यसूर्यतनयधैर्यं गगनकुसुमसोदर्यं
विधातुमेवमुत्तरमुत्तरङ्गयामास,—

पुरा विराटस्य पुरोपकण्ठे रणाङ्गणे सारथिनार्जुनस्य ।

उत्पाद्यमानेऽपि रयेण नेत्रे निद्रा कथं ते हृदयंगमासीत् ॥ २२ ॥

लज्जैव पयोधिः तस्मिन् सहमज्जनकृते सहमज्जनार्थं नाभिरेव कमलं तस्मिन्
वास्तव्यस्य निवासिनः नयनं अग्निमयं आयुधं यस्य तस्य शंभोः सारथेः ब्रह्मणः
चत्वारि मुखान्यपि समाह्वयितुमिवेत्युपेक्षा । भृशं अवनतं विनम्रं सत् ।
आस्ते वर्तते ॥

अपीति । अपि च किंचेत्यर्थः, अस्योत्तरेणान्वयः ।

मरुदिति । हे मन्द्रेन्द्र शल्य ! मरुतां वायूनां देवानां च कदम्बैः वृन्दैः
उपलाल्यमानं संवर्ध्यमानं श्लाघ्यमानं च । दीपं प्रकाशमानं अखिलानां सम-
स्तानां हेतीनां ज्वालानां आयुधानां च जालं यस्य तथोक्तं तं प्रसिद्धं धनजयं अग्निं
अर्जुनं च । एषः मदीयः भुजः शराणां जलानां बाणानां च अभितो वर्षेण ।
क्षणेन अविलम्बेन । इङ्गालयेत् निर्वापयेत् । इङ्गालं सिकाङ्गारम् । अत्र मरुत
एव मरुत इति सर्वत्र रूपणात् श्लिष्टसावयरूपकम् । उपजातिवृत्तम् ॥ २१ ॥

तत इति । ततः कर्णकथनानन्तरं स मद्रभूपतिः शल्यः । श्रवणे पुटे इव
तयोः क्रकचं करपत्रं तत् कर्णोक्तं वचनं आकर्ण्य पार्थेन युधिष्ठिरेण पुरा प्रार्थितं
याचितं अर्थं कर्णतेजोवधात्मकं हृदिकृत्य मनसि स्मृत्वा । ‘अङ्गीकृतं सुकृतिनः
परिपालयन्ति’ इति न्यायादिति भावः । अपवार्यं तद्वचनमाक्षिप्य । अवार्येति
अवार्यं दुर्निवारमिति धैर्यविशेषणम् । सूर्यतनयस्य धैर्यं गगनकुसुमस्य सोदर्यं
सदृशम्, अत्यन्तमिथ्याभूतमिति यावत् । विधातुं कर्तुं एवं वक्ष्यमाणं उत्तरं
प्रतिवाक्यं उत्तरङ्गयामास, उवाचेत्यर्थः ॥

उक्तिप्रकारमेवाह चतुर्भिः—पुरेति । हे कर्ण ! पुरा उत्तरगोग्रहणकाले
विराटस्य राज्ञः पुरोपकण्ठे नगरसमीपे रणाङ्गणे युद्धदेशे अर्जुनस्य सारथिना
उत्तरेण ते तव नेत्रे वस्त्रे च । ‘वस्त्रलोचनयोर्नेत्रम्’ इति विश्वः । रयेण वेगेन
उत्पाद्यमाने पक्षमावरणशून्यतया क्रियमाणे सत्यपि अपहियमाणे सत्यपीति च ।
निद्रां गान्धर्वाञ्छकृता हृदयंगमा रुच्या कथमासीत् ? । अत्रोत्तरेणैव सारथिना

पाठा०—१ ‘महेन्द्रदीप्राखिल’. २ ‘ताम्’. ३ ‘क्रकचं वाचम्’. ४ ‘रवार्यसूर्य-
सुतधैर्य’.

आयासलेशरहितं वनसीम्नि पूर्वं
संदानिते सुहृदि ते सुरवैणिकेन ।

कुत्रापि गूढवसतिस्त्वमहो निकुञ्जे

किं नाविभेः सविधकीचकरन्ध्रगानात् ? ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकायाः परिणीतिकाले संधीभवद्भिः सह धार्तराष्ट्रैः ।

भवानभूत्पार्थशरप्रयोगात्कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः ॥ २४ ॥

इन्द्रात्मजातेन स तेन गन्तुमीष्टे तुलामीश्वर एक एव ।

तृणाय कृत्वा निजजीर्वनं यो युद्धाय येन स्पृहयन्नुदस्थात् ॥ २५ ॥

तथाक्रियमाणेऽपि निद्रासीदिति वस्तुना तादृशस्य तव सारथिं मामवलोक्य
अद्यतनविजयसारथेर्भगवतो भवेदेव लज्जया मुखावनमनमित्यपहासात्मकस्य
प्राथमिकप्रश्नोत्तरस्य वस्तुनः प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः । उपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥

आयासेति । पूर्वं घोषयान्त्राकाले वनसीम्नि द्वैतवनप्रदेशे ते तव सुहृदि
दुर्योधने सुरवैणिकेन चित्रसेनेन आयासस्य लेशेनापि रहितं यथा तथा संदानिते
दामभिर्वद्धे सति । 'अहो' इति हासपूर्वके खेदे । हे कर्ण ! त्वं कुत्रापि दुर्ज्ञेये
निकुञ्जे गुल्मे गूढा दुर्लक्ष्या वसतिः स्थितिः यस्य तथोक्तः सन् । सविधे समीपे
ये कीचकाः वेणुविशेषाः तेषां रन्ध्रैः वायुपूर्णैः गानात् शब्दादपि नाविभेः ।
शब्दानुसारेण मामत्रत्यं विज्ञाय बन्धियुरिति भीतो नाभूः किमिति काकुः,
अविभेरेवेत्यर्थः । विभेतेः कर्तरि लङ् । अत्रापि वस्तुना तदार्जुनेन भवत्सुहृन्मोचनं
जानताप्येवमुच्यत इति प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकाया इति । किं च पाञ्चालिकायाः द्रौपद्याः परिणीतिकाले
विवाहसमये संधीभवद्भिः द्रौपद्यपहरणाय वृन्दायमानैः धार्तराष्ट्रैः सह हे कर्ण !
भवान् पार्थस्य अर्जुनस्य शराणां प्रकर्षेण योगात् प्रहारात् आत्तः परेण गृहीतः
गन्धः गर्वः यस्य तथोक्तः । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । कर्णो भूत्वापि
तदानीं तनकर्णः सन्नपि इदानीं पुनः आत्तगन्धः सगर्वः कथमभूत् ? अभूरित्यर्थः ।
'ज्ञेये प्रथमः' (पा. १।४।१०८) इति प्रथमपुरुषः । यद्वा,—भवान् कर्णः
सबिलत्वेन यथार्थनामा भूत्वापि पुनरात्तगन्धः कथमभूदिति योजना । अस्यां
न तन्नन्यायानुसरणगौरवदोष इति ध्येयम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे
संबन्धगर्वयोः' इति वैजयन्ती । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रेति । अतः हे कर्ण ! तेन त्रिभुवनप्रसिद्धपराक्रमेण इन्द्रस्य आत्मजातेन
अर्जुनेन सह तुलां साम्यं गन्तुं लब्धुं सः त्रिपुरजलंधरासुरादिजेतृत्वेन प्रसिद्धः
ईश्वरः शंसुः एक एव । ईष्टे क्षमते, नान्य इत्यर्थः । यतः य इन्द्रात्मजातः निजं

पाठा०—१ 'वांशिकेन'. २ 'निकुञ्जम्'. ३ 'मत्वा'. ४ 'जीवितं'.

इति तस्य मद्राध्यक्षस्य तादृक्षमृक्षणः कुमारपक्षपातं समीक्ष्य
कर्मसाक्षिनन्दनोऽपि रौक्ष्यवर्जितं पदविभागचमत्कृतिसुभगंभावुकं
वचनमेवमवादीत्—

अयि ! भागिनेययशसां सुभगं करणस्त्वमद्य भुवि मद्रपते ! ।

मम मातुलेति बहुधा वदता विजयेन शंभुमपि मा तुलय ॥ २६ ॥

इत्युक्तवत् एतस्य सौरेर्दन्तपुंटाविव ।

जवाद्गुभावनीकौ तौ जैघटेते परस्परम् ॥ २७ ॥

जीवनं जीवितं तृणाय कृत्वा तृणप्रायं मन्वानः, तृणमिव अनादित्येति यावत् । 'मन्यकर्मण्यनादरे' (पा. २।३।१७) इति संप्रदानत्वम् । येन शंभुना सह युद्धाय स्पृहयन् अभिलषन् । 'स्पृहेरीप्सितः' (पा. १।४।३६) इति संप्रदानत्वम् । उदस्थात् उद्युक्तवान् । तेन स इति संबन्धः । 'आयासलेश—' (१।२३-२५) इत्यादिश्लोकत्रयं द्वितीयवाक्योत्तरम् । अत्र शूरमात्रप्राप्यस्थार्जुनसाम्यस्येश्वर एव नियमनात् परिसंख्यालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं तादृशं अतिबहुलं तस्य मद्राणामध्यक्षस्य राज्ञः शल्यस्य संबन्धि ऋभुक्ष्णः इन्द्रस्य कुमारे अर्जुने पक्षपातं आत्मीयत्वेन अभिनिवेशं समीक्ष्य आलोच्य कर्मसाक्षिणः सूर्यस्य नन्दनः कर्णोऽपि रुक्षस्य भावः रौक्ष्यं पारुष्यं तेन वर्जितम्, किंच पदस्य 'मातुल' इति शब्दस्य विभागेन 'मा तुला' इति पृथक्करणेन या चमत्कृतिः प्रागल्भ्यं तथा सुभगंभावुकं रमणीयं वचनं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत उक्तवान् । वदेः कर्तरि लुङि सिचि वृद्धिः ॥

अयीति । अयि हे मद्रपते शल्य ! अद्य भगिन्याः उपचारात्कुन्याः अप-
त्यस्य भागिनेयस्य अर्जुनस्य । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा. ४।१।१२०) इति ढक्वेयादेशः ।
यशसां पराक्रमजन्यानां सुभगंकरणः प्रख्यापकः त्वं विजयेन सर्वोत्कर्षेण हेतुना
तुला केनापि साम्यं मा न इति बहुधा वदता ब्रुवता । आत्मस्तुतिपरायणेनेति
यावत् । एवं हे मम मातुल स्वमातृसहोदर ! इति बहुधा वदता विजयेन अर्जु-
नेन सह शंभुमपि मा तुलय सदृशं मा कुरु । सर्वोत्कृष्टानां शंभोरप्यपकृष्टत्व-
संभावनावश्यकत्वादिति भावः । अनेन मूढानामभिमानस्तिरस्कृतसकलान्तर इति
हासो व्यङ्ग्यः । अत्र भागिनेयेत्यादिविशेषणस्य पक्षपातित्वेन शल्यवचनस्यातात्त्विक-
त्वमित्यभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । सुमङ्गलीवृत्तम् ॥ २६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण उक्तवतः एतस्य सूर्यस्य अपत्यं सौरिः कर्णः तस्य

पाठा०—१ 'तादक्षमुमुक्षुकुमारे पक्ष'. २ 'वर्ज्यम्'. ३ 'अभाणीत्'.
४ 'करणत्वं'. ५ 'पटौ'. ६ 'जघटाते'.

टिप०—१ अनेन पार्थपराक्रत्यामयदत्त्वं व्यज्यते । २ यत्सार्जुनस्य मत्सद्दृशेन

साङ्ख्यसमनुपपन्नं, सास्यं कुतः, अष्टाङ्गयोगः सर्वसंहरिकेण शैशुना साङ्ख्यं समवेदिति भावः ।

सर्वतोऽपि भुवि सैन्यपरागैः शोषितेषु सजलेषु सरःसु ।
केवलं गगन एव तदानीमप्सरःकुलमलोक्यत लोकैः ॥ २८ ॥

तदनु तत्र परस्परघट्टनजनितस्फुलिङ्गव्याजेन निपीतपूर्वान् रुधिरशी-
करानजीर्णशङ्कया वमन्तीभिः पट्टसवल्लरीभिश्च कवन्धोत्पाटनसृष्टिपाटव-
मेव संग्रामदेशदेशिकसदृशादभ्यसितुमवनीतलमवतीर्णैः पयोधरपटलैरिव
खेटकमण्डलैश्च युगपदेव बहुविधवीरयोधजनप्रवेशसौकर्याय तरणिरन्ध्र-
सरणिं विशालयितुमिव वियत्तले दूरमुच्चलिताभिः शक्तिभिश्च प्रतिक्षण-

अत इव । दन्तपुटौ ऊर्ध्वाधरोष्ठाविव तावुभावनीकौ कुरुपाण्डवसैन्ये परस्परं
जवात् वेगात् जघटेते संयुयुजतुः । घटतेः कर्तरि लिट् । ततः परं न किञ्चिद-
प्यवदत्, संकुलं चाभूत्सैन्यद्वयमित्यर्थः । अत्र कर्णोष्ठयोः सैन्ययोश्च प्रकृतयोर्मिथो-
मेलनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदः । युग्मविपुलावृत्तं श्लोको वा ॥ २७ ॥

सर्वत इति । तदानीं सेनाद्वयसंघटनसमये भुवि सर्वतः सर्वत्रापि सज-
लेषु जलसहितेषु सरःसु सैन्ययोः कौरव-पाण्डवीययोः संवन्धिभिः परागैः
पदघट्टनजन्यैः शोषितेषु निर्जलीकृतेषु सत्सु केवलं एकस्मिन् गगन एव । अग्नि-
र्युक्तानां सरसां कुलं वृन्दं अप्सरःकुलं देवाङ्गनासमूहश्च लोकैः जनैः अलोक्यत
दृश्यते स्म । अत्र दिवि भुवि प्रसक्तस्य अप्सरोवत्त्वस्य दिवि एकत्र नियमनात्
परिसंख्यालंकारः श्लेषसंकीर्णः । स्वागतावृत्तम् ॥ २८ ॥

तदन्विति । तदनु द्वयोर्मेलनानन्तरम्, तत्र युद्धदेशे परस्परं घट्टनेन
अभिधातेन जनितानां स्फुलिङ्गानां अग्निकणानां व्याजेन पूर्वं पूर्वयुद्धे निपीता-
न्निपीतपूर्वान् रुधिरशीकरान् रक्तबिन्दून् अजीर्णशङ्कया जाठरानलापक्वभयेन
वमन्तीभिः उद्गिरन्तीभिरिव स्थिताभिः पट्टसाः खड्गविशेषाः वल्लर्यः लता इव
ताभिश्च कवन्धानां उदकानां अपमूर्धकलेवराणां च उत्पाटनस्य ऊर्ध्वप्रसारणस्य
सृष्टिः जननव्यापारः तस्यां पाटवं सामर्थ्यमेव संग्रामदेशः युद्धभाग एव
देशिकः आचार्यः तस्य सदृशात् समीपात् अभ्यसितुं परिचेतुम्, तेषामथ
एव जलप्रसारकत्वादिति भावः । अवनीतलं भूतलं प्रति अवतीर्णैः प्राप्तेः
पयोधरपटलैः मेघवृन्दैरिव स्थितैः खेटकमण्डलैः फलकसमूहैश्च युगपत्
एकदैव बहुविधानां वीराणां योधजनानां परावृत्य मृत्वा सुरीभूतानां प्रवेशस्य
सौकर्याय सौलभ्याय तरणेः सूर्यविम्बस्य रन्ध्रसरणिं विलमार्गं विशालयितुं
विस्तारयितुमिव वियत्तले आकाशदेशे दूरमुच्चलिताभिः उन्नमिताभिः शक्ति-
भिश्च क्षणे क्षणे प्रतिक्षणं क्षपितस्य नाशितस्य विपक्षाणां शत्रूणां कुलस्य वृन्दस्य

पाठा०—१ 'अदृश्यत'. २ 'तत्र तयोः सेनयोरुभयोरपि परस्पर'. ३ 'शीकर-
निकरान्'. ४ 'वमन्तीभिरिव पट्टिश'. ५ 'उत्पादन'; 'उत्पतन'. ६ 'पाटवं संग्राम'
'पाटवमपि संग्रामदेशिक'. ७ 'वल्लर्यः'. ८ 'अतिविशालयितु'. ९ 'दूरदूरम्'.
३७ च० भा०

क्षपितविपक्षकुलवृत्तान्तं मुहुर्मुहुरटनीमुखेन कथयितुमिव धानुष्ककर्णा-
भ्याशं प्रत्यागतैः कोदण्डदण्डैश्च युद्धविलोकनवद्धकौतुकसिद्धयौवतकुच-
मण्डलनिजकुम्भतारतम्यपरिचिचीषयेव दूरं नभसि करान्प्रसारयद्भिः
शुण्डालमण्डलैश्च विचित्रतरचक्रचङ्क्रमणमिषेण पदात्पदमपि न गन्त-
व्यमिति विमतनिरोधकुण्डलनामिव कुर्वद्भिरर्वद्भिश्च शोणितपङ्क्तैः शोणितैः
वेगसंभ्रमविदार्यमाणधरणीरन्ध्रनिर्गत्वरफणीन्द्रफणासहस्रमणिकिरणधोर-
णीमसृणितैरिव चक्रैः संक्रीडद्भिः शताङ्गैश्च भयानके सकलसुरजन-
तनूरुहसौखशायनिके समीके ॥

वृत्तान्तं अटनिः धनुष्कोटिरेव मुखं वक्त्रं तेन मुहुर्मुहुः कथयितुमिव । धानु-
ष्काणां धनुर्धराणां कर्णाभ्याशं श्रोत्रसमीपं प्रत्यागतैः कोदण्डदण्डैः चापयष्टि-
मिश्र युद्धस्य विलोकने वद्धं कौतुकं येन तस्य सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां यौव-
तस्य युवतीसमूहस्य यत् कुचमण्डलं तस्य निजयोः कुम्भयोश्च यत् तारतम्यं
न्यूनाधिकभावः तस्य परिचेतुं परीक्षितुं इच्छा परिचिचीषा तयेव । नभसि
दूरं करान् शुण्डाः प्रसारयद्भिः शुण्डालमण्डलैः गजवृन्दैश्च विचित्रतरस्य अत्या-
श्चर्यकरस्य चक्रचङ्क्रमस्य मण्डलाकारगमनस्य मिषेण व्याजेन पदात्पदं एकं
पदमितदेशमपि न गन्तव्यं इत्येवम् । 'भवद्भिः' इति शेषः । विमतानां शत्रूणां
निरोधाय निरोधं कर्तुम् । 'क्रियार्थः' (पा. २।३।१४) इत्यादिना संप्रदानत्वम् ।
कुण्डलनां राजाज्ञासूचकवर्तुलरेखां कुर्वद्भिः लिखद्भिरिव स्थितैः अर्वद्भिः अश्वैश्च
शोणितपङ्क्तेन रक्तकर्मणेन शोणितैः अरुणितैः, अत एव वेगात् संभ्रमेण भ्रमणेन
विदार्यमाणायाः भिद्यमानायाः धरण्याः भुवः रन्ध्रेभ्यः निर्गत्वरया निर्गमनशीलया
फणीन्द्रस्य शेषस्य फणासहस्रे मणीनां किरणधोरण्या कान्तिपरम्परया मसृणितैः
व्याप्तैरिव स्थितैः चक्रैः रथाङ्गैः संक्रीडद्भिः इतस्ततः गच्छद्भिः । शताङ्गैः रथैश्च
भयानके लोकैकभयंकरे समीके युद्धे सकलानां सुरजनानां तनूरुहाणां रोम्णां
सुखशयनं पृच्छतीति सौखशायनिके सति, अत्याश्चर्येण रोमाञ्चजनके सतीति
यावत् । उत्तरेणैकवाक्यम् । 'भयानकं सकलसुरजनतनूरुहसौखशायनिकं समी-
कमभूत् । तदनन्तरम्' इति पाठान्तरं दुःशासनयुद्धे स्वकालिके स्वानन्तर्यबोध-
कत्वेन बाधितार्थकत्वादुपेक्ष्यम् । अत्र स्फुलिङ्गव्याजेनेति सापह्नवहेतूपेक्षायाश्च
पट्टसवल्लरीभिरित्युपमायाश्च कबन्धशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयो-

पाठा०—१ 'कर्णाभ्यर्णमभ्यागतैः'; 'कर्णाभ्यर्णमभ्यागतैः'. २ 'दण्डैश्च विचि-
त्रतरचक्रचङ्क्रमणमिषेण पदात्पदमपि न गन्तव्यमिति विमतनिरोधकुण्डलनामिव कुर्व-
द्भिरर्वद्भिश्च युद्धविलोकन'. ३ 'परिविक्षिषया'. ४ 'दूरं दूरम्'. ५ 'प्रविसारयद्भिः'.
६ 'मण्डलैश्च वेगसंभ्रम'. ७ 'शोणैः'. ८ 'संविदार्य'. ९ 'भयानकं'. १० 'शायनिकं
समीकमभूत्'.

दुःशासनो नयनजृम्भितकोपवह्नि-

भीत्येव फालतलमूर्ध्वमुपाश्रिताभ्याम् ।

भ्रूभ्यां भयानकमुखो रिपुभूमिपाने-

ऽप्यारब्ध योऽधयितुमेतदतीव चित्रम् ॥ २९ ॥

स कुन्तलाल्यम्बरधूतिधूर्यैः स्वसिंहनादैर्विदधे दुरापः ।

पराभवं सोमकलास्यहेतौ पाञ्चालिकायामिव पार्थचम्बा ॥ ३० ॥

किसंग्रामदेशिकेति रूपकद्वयाभ्यसनफलोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य च तरणि-
रन्ध्रविशालीकरणफलोत्प्रेक्षायाश्च अटनिमुखेनेति रूपककथनफलोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गि-
भावसंकरस्य च परिचिचीषाहेतूत्प्रेक्षायाश्च चक्रचक्रमणमिपेणेति सापह्नवस्वरूपो-
त्प्रेक्षायाश्च अष्टानां तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टिः ॥

इतः परं श्लोकद्वयमेकवाक्यम् । दुःशासन इति । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्
यो दुःशासनः दुर्योधनानन्तरजः नयनाभ्यां जृम्भितात् निर्गतात् कोपादेव वह्नेः
भीत्या भयेनेवेत्युत्प्रेक्षा । ऊर्ध्वं उपरितनं फालतलं ललाटप्रदेशं उपाश्रिताभ्यां
संगताभ्याम्, कोपेन ग्रन्थीभूताभ्यामिति यावत् । भ्रूभ्यां भयानकं मुखं यस्य
तथोक्तः सन् रिपून् भूमिपान् शत्रून् राज्ञोऽपि योधयितुं भटान् कर्तुं आरब्ध-
उपचक्रमे इत्येतत् अतीव भृशं चित्रम् ; राज्ञामपि भटत्वकरणस्याश्चर्यकरत्वा-
दिति भावः । अस्मिन्नर्थे यच्छब्द आकाङ्क्षालभ्यः । तदसहिष्णुतायां पुनरित्यम-
वधेयम् । योधयितुमित्यत्र 'यः अधयितुम्' इति छेदः । 'रिपुभूमिपानेऽपि' इत्य-
पिना कोपवह्निसमुच्चयः । अधयितुं अधःकर्तुम् । अत्रायुधसाध्यरिपुभूमिपाधः-
करणस्य भ्रूभङ्गमात्रेण संपादनोद्योगादाश्चर्यमिति वस्तुना कोपवह्नि-शत्रुवर्गयोः
अधःकरणेनौपम्यगम्यतात्मकतुल्ययोगिताप्रतीतेर्वस्तुनालंकारध्वनिः । रभतेराङ्-
पूर्वात्कर्तरि लुङि तङ् ॥ २९ ॥

स इति । दुरापः परैरध्वन्यः स दुःशासनः सोमकानां पाञ्चालानां लास्यस्य युद्ध-
नाट्यस्य हेतौ जनके सोमकला चन्द्रकान्तिरिव आस्यहेतिः मुखकान्तिः यस्यास्त-
स्यामिति च अत एव पाञ्चालिकायां द्रौपद्यामिव स्थितायां पार्थचम्बां पाण्डव-
सेनायां कुन्तलः चिकुरः अलिश्च तद्वयमिव यदम्बरं केशभ्रमरवल्लीलं आकाशं तस्य
धूतौ भङ्गे धूर्यैः पटुभिः स्वैः स्त्रीयैः सिंहनादैः कुन्तलालेः केशवृन्दस्य अम्बरस्य
वस्त्रस्य च धूल्या धूर्यैः, तद्युक्तैरित्यर्थः । स्वैः सिंहनादैरिति च । पराभवं तिर-
स्कारं विदधे चक्रे । श्लिष्टविशेषणयमुपमा पूर्णा । उपजातिवृत्तम् ॥ ३० ॥

पाठा०—१ 'तदनन्तरम्—दुःशासनो'. २ 'धूर्यैः'. ३ 'दुरापम्'.

टिप्प०—१ यथा पिष्टस्य पुनः पेषणं निरर्थकम्, तथैवायमारम्भ इत्यतिचित्रम् ;
रिपुभूमिपानेति युद्धं कारयितुमारभतेति वैचित्र्यपरिहारः ।

ततो याज्ञसेनीकटितपटापहारसमयचक्रचङ्क्रमणवासनानुवृत्तिवशा-
दिव विविधानि रेचकमण्डलानि वितन्वन्निजास्पदभेदको भीमः
क्व वा समागच्छतीति वीक्षितुमुन्नतप्रदेशमधिरूढाभ्यां हृदन्तर-
रुधिरबुद्बुदमुकुलाभ्यामिव रोषलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां साध्वसदान-
शौण्डः कैरतलवंभ्रम्यमाणपरिघपातनपाटितभटघोटककरटिघटाक्षतज-
प्रवाहैः समीकसीमानं कण्ठद्वयसीं विदधानः सुयोधनानुजो वियद-
ध्वनि विजृम्भितध्वनिर्वृकोदरद्वगध्वनीनोऽभूत् ॥

बद्धकच्छावपि द्वौ तावभीकौ भीमकौरवौ ।

गदागदि रणं घोरं कुर्वते स्म परस्परम् ॥ ३१ ॥

तत इति । ततः याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः कटितटे नितम्बदेशे पटानामपहारस्य
समये आकर्षणावसरे चक्रचङ्क्रमणस्य मण्डलाकारगमनस्य या वासना संस्कारः
तस्य अनुवृत्तिवशात् अनुसरणवशादित्युल्लेखा । विविधानि रेचकाख्यानि मण्ड-
लानि चक्रगमनानि वितन्वन् प्रकटयन् निजास्पदस्य स्वस्थानस्य उरसः भेदकः
विदारकः भीमः क्व वा कुतो वा समागच्छतीति वीक्षितुं समुन्नतं प्रदेशं मुखा-
त्मकं अधिरूढाभ्यां हृदः उरसः अन्तरे अन्तर्देशे रुधिरबुद्बुदौ मुकुलाविव
ताभ्यामिव स्थिताभ्यां इत्युल्लेखा । रोषेण लोहिताभ्यां अरुणाभ्यां लोचनाभ्यां
साध्वसस्य दानशौण्डः बहुप्रदः, अतिभयंकर इति यावत् । करतले वंभ्रम्य-
माणस्य बहुधा व्यापार्यमाणस्य । यजन्तान्द्रमतेर्लटः कर्मणि शानच् । परिघस्य
गदायाः पातनेन प्रहारेण पाटितानां भिन्नानां भटानां योधानां घोटकानां
अश्वानां करटिनां गजानां च घटानां वृन्दानां संबन्धिभिः क्षतजप्रवाहैः रक्तधूरैः
समीकसीमानं युद्धप्रदेशं कण्ठद्वयसीं कण्ठपरिमितगाम्भीर्यजलां विदधानः
कुर्वाणः वियदध्वनि आकाशमार्गे विजृम्भितः व्यासः ध्वनिः सिंहनादः यस्य
तथोक्तः । सुयोधनानुजः दुःशासनः वृकोदरस्य भीमस्य दशोरध्वानं गच्छतीति
तथोक्तः दृष्टिविषयः अभूत् । उल्लेखाद्वयस्य संसृष्टिः ॥

बद्धेति । बद्धः कच्छः मध्यबन्धनपट्टः याभ्यां तौ बद्धकौपीनावपीति च ।
इत्यनेन वीतरागित्वं सूच्यते; अभीकौ कामुकाविति विरोधः; निर्मयाविति
परिहारः । भीम-कौरवौ तौ भीमश्च कौरवः दुःशासनश्च द्वौ परस्परं गदया गदया
प्रवृत्तं गदागदि घोरं भयंकरं रणं युद्धं कुर्वते स्म चक्रतुः ॥ ३१ ॥

निपातितस्य द्विषतः स भूमौ समक्षमक्ष्णां कुरुभूपतीनाम् ।
 गण्डे कराभ्यामुदरे पदाभ्यां संताडनं साधु समाचचार ॥३२॥
 निजप्रियाकैश्यकृपोऽस्य शत्रोर्निर्मिद्य वक्षः पिवतोऽसृगम्भः ।
 समीरसूनोश्च पिशाचिकानां सपीतिकेल्यां कलहो बभूव ॥ ३३ ॥
 एणीदृशः स्वकीयाया वेणीं तैरेव शोणितैः ।
 क्षोणीभृतां द्विषामेषः शोणीचक्रे सहाक्षिभिः ॥ ३४ ॥

तदनन्तरम्,—

रिपून्कुरुक्षेत्रतले चरन्तं तृणाय मत्वा वृषसेनमुग्रम् ।
 किरीटिगोपः परधेनुकान्तं निनाय काण्डैर्यमलोकैर्गोष्ठम् ॥३५॥

निपातितस्येति । सः वक्ष्यमाणविधप्रतिज्ञया प्रसिद्धः भीमः कुरुभूपतीनां
 दुर्योधनादीनां अक्ष्णां नेत्राणां समक्षं अग्र एव, न तु यत्र कुत्रापित्यर्थः । भूमौ
 युद्धभुवि निपातितस्य द्विषतः दुःशासनस्य गण्डे कपोले कराभ्यां उदरे कुक्षौ
 पदाभ्यां च संताडनं साधु यथाप्रतिज्ञं समाचचार कृतवान् । अत्र तत्तादृक्प्रिया-
 पराध-करपदताडनयोरानुरूप्येण संघटनया समालंकारः ॥ ३२ ॥

निजेति । निजायाः प्रियायाः द्रौपद्याः कैश्यं केशवृन्दं कर्षतीति कृषः अत
 एव शत्रोः अस्य दुःशासनस्य वक्षः निर्भिद्य असृक् रक्तमेव अम्भः जलं पिवतः
 समीरसूनोः भीमस्य च पिशाचिकानां च सपीतिकेल्यां सहपानक्रीडायां कलहः
 'ममास्त्वधिकं ममास्त्वधिकम्' इति विवादः बभूव । वृत्तमुपजातिः ॥ ३३ ॥

एणीति । एषः भीमः तैः दुःशासनीयैः शोणितैः पीतशिष्टैरेव स्वकीयायाः
 एणीदृशः द्रौपद्याः वेणीं दुःशासनशोणितसंस्कार्यत्वेन वद्धां द्विषां क्षोणीभृतां
 शत्रुभूपानां अक्षिभिः सह शोणीचक्रे रञ्जयामास, यथाप्रतिज्ञं दुःशासनरुधिर-
 लेपनकृति द्रौपदीवेणीमोचने भीमे कौरवाः सर्वे कोपारुणिताक्षा बभूवुरित्यर्थः ।
 अत एव वस्तुना पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ।

रिपूनिति । रिपून् सस्यभक्षणविरोधिनः शत्रूश्च तृणाय मत्वा, तृणवदना-
 दित्येत्यर्थः । कुरुक्षेत्रतले एव कुरुणां क्षेत्रतले केदारभागे चरन्तं सस्यानि भक्ष-
 यन्तं गच्छन्तं च परेषामेव धेनूनां कान्तं वल्लभं परः स्ववाचकोत्तरभागः धेनु-
 शब्दः यया तथा असिधेनुकया नाम आयुधेन कान्तमिति च । 'हुरिका चासि-
 धेनुका' इत्यमरः । उग्रं भयंकरं वृषसेनं कर्णपुत्रमेव वृषभश्रेष्ठं किरीटी अर्जुन
 एव गोपः गोपालः भूपश्च काण्डैः दण्डैः वाणैश्च यमलोकमेव गोष्ठं गोस्थानं
 निनाय प्रापितवान् । समस्तवस्तुवर्तिं श्लिष्टाश्लिष्टसावयरूपकम् । उपेन्द्रवज्रा-
 वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अवकर्ण्य किरीटिभग्नमाजावभिमन्योरधिकं सुतं स कर्णः ।

रिपुरङ्कतरक्षुरष्टदिक्षु ज्वलयंश्चक्षुरभूदरीन्दिधक्षुः ॥ ३६ ॥

कुण्डलीकृतकोदण्डश्चण्डभानुतनूभुवः ।

ताण्डवं विदधे पाणिः पाण्डवानां बलान्तरे ॥ ३७ ॥

युद्धे हतो योधसमूह एष बिम्बं पितुर्मे बत मेत्स्यतीति ।

मत्वेव पत्युर्महसां कुमारः संछादयामास दिवं शरौघैः ॥ ३८ ॥

करीन्द्रमण्डले पेतुः कर्णमुक्ताः शरव्रजाः ।

सदानाम्बुकरं यान्ति स्थूललक्ष्यं हि मार्गणाः ॥ ३९ ॥

अवकर्ण्येति । अभिमन्योः अर्जुनपुत्रस्य स्वमारितस्य अधिकं अत एव किरीटिना अर्जुनेन भग्नं पुत्रमारणप्रतीकारात्मना निहतं सुतं वृषसेनं अवकर्ण्य श्रुत्वा चक्षुः ज्वलयन् कोपाग्निना शोणीकुर्वन् रिपव एव रङ्गवः हरिणाः तेषां तरक्षुः मृगविशेषः । तद्दृष्टिमात्रेण हरिणाः शिथिलप्राणा भवन्तीति प्रसिद्धिः । स कर्णः अष्टास्वपि दिक्षु अरीन् दग्धुमिच्छुः दिधक्षुः अभूत्, पुत्रवधक्रोधपरवशः दारुणं योद्धुं संनद्धवानित्यर्थः । अत्र पुत्रवधाकर्णनस्य विशेषणगत्या शत्रुदिधक्षा-हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ३६ ॥

कुण्डलीकृतेति । ततः चण्डभानुतनूभुवः कर्णस्य पाणिः कुण्डलीकृतं गुणाकर्षणेन मण्डलितं कोदण्डं कालपृष्ठं येन तथोक्तः सन् पाण्डवानां बलान्तरे सेनामध्ये ताण्डवं नर्तनं विदधे चकार, गुणाकर्षणत्यागाभ्यामिति भावः । अनुप्रासभेदः शब्दालंकारः ॥ ३७ ॥

युद्ध इति । युद्धे हतः एषः योधानां पाण्डवीयानां समूहः मे मम पितुः सूर्यस्य बिम्बम् । 'बत' इति खेदे । मेत्स्यति बहूनां युगपन्निर्गमने संवाधाद्विदारयिष्यति इति मत्वा संभाव्येवेत्युत्प्रेक्षा महसां तेजसां पत्युः सूर्यस्य कुमारः कर्णः शरौघैः दिवं अन्तरिक्षं संछादयामास आच्छादितवान् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३८ ॥

करीति । कर्णेन मुक्ताः प्रयुक्ताः शरव्रजाः बाणसंघाताः शरवदर्थशया व्रजन्तीति याचकाश्च करीन्द्रमण्डले गजवृन्दे करिणामिन्द्रस्य बहुगजवतो राज्ञो मण्डले राक्षे च पेतुः प्रविविधुः । तथा हि मार्गणाः याचकाः बाणाश्च एकस्माद्ब्रदान्यामुक्ताः दानाम्बुना उत्सर्गजलेन मदोदकेन सहितः सदानाम्बुः करः शुण्डा च यस्य तथोक्तं स्थूललक्ष्यं बहुप्रदं स्थूलं पृथुलं लक्ष्यं शरव्यं च यान्ति । अत्र याचक-शरयोः दानजल-मदजलयोः हस्त-शुण्डयोर्बहुप्रदं पृथुललक्ष्ययोश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धसामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः । तेन निसर्गदातुः कर्णस्य याचकाशाविघातेन गतप्रायताप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । 'दानं वितरणे हस्ते मदे स्यात्स्वण्डनेऽपि च', 'बलिहस्तमयुखेषु करो गजकरेऽपि च', 'लक्षं लक्ष्यं शरव्ये च संख्याभेदे च गोचरे', 'मार्गणो याचके बाणो भवेदन्वष्टारे त्रिषु' इति सर्वत्र कोशः ॥ ३९ ॥

प्रकाश्य कर्णे युधि कालपृष्ठं भयंकराभे चलति प्रवीरे ।
तदीयमल्लैर्दलिताः परेऽपि प्रकाश्य चेलुर्वत रक्तपृष्ठम् ॥ ४० ॥
तत्र तत्र युधि संचरमाणः शल्यसारथिमता स रथेन ।
चूषितारिमदवारितयाऽसौ सूर्यस्रनुरपि चण्डकरोऽभूत् ॥ ४१ ॥
रवेः कुमारस्य रथं समीक्ष्य रमाप्रियस्यापि तदा समीके ।
धैर्यं हृदः स्वेदजलं शरीराज्जगाल तोत्रं च जवेन हस्तात् ॥ ४२ ॥
तदनन्तरममर्त्यचक्रवर्तिविकर्तनतनयौ परस्परं प्रैधनं प्रैवर्तयितु-
मारभेताम् ॥

राधाकुन्तीपुत्रयोः शौर्यभाजोश्चक्रीभूतौ चापदण्डौ ज्वलन्तौ ।
मध्यस्थाया रङ्गभूदेवतायास्ताटङ्गामादधाते स्म तत्र ॥ ४३ ॥

प्रकाश्येति । भयंकरी आभा तेजः यस्य तस्मिन् प्रकृष्टे वीरे कर्णे कालपृष्ठं
धनुः कालस्य रिपूणां जीवितकालस्य पृष्ठं चरमभागं, अन्तं चेति यावत्; प्रकाश्य
प्रकटय्य चलति सति तदीयैः कर्णसंबन्धिभिः मल्लैर्नाम बाणैः दलिताः पाटिताः
परे शत्रवोऽपि रक्तं शरव्रणशोणितारुणं पृष्ठं शरीरपश्चाद्भागं तन्नामकं धनुश्च
प्रकाश्यं चेलुः, मानिनां परोत्कर्षासहिष्णुत्वादिति भावः । अत्र कालपृष्ठरक्तपृष्ठ-
शब्दश्लेषप्रतिभया तदुभयप्रकाशनेन विरोधिनोरनुरूपचेष्टासंघटनात्मा समा-
लंकारः । कर्णबाणिनिर्मिताः परे पलायांवभूवुरिति परमार्थः ॥ ४० ॥

तत्र तत्रेति । शल्यः सारथिरस्मिन्नस्तीति तेन रथेन तत्र तत्र युधि युद्धदेशे
संचरमाणः सूर्यस्य स्रुतः सोऽस्तौ कर्णोऽपि चूषितं गिलितं (?) अरीणां मद-
पुत्रवारि येन तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना चण्डकरः सूर्यः भयंकरपाणिश्च
अभूत् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (कौपी. उ. २।११) इति श्रुतेरिति भाव-
रूपकातिशयोक्तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । स्वागतावृत्तम् ॥ ४१ ॥

रवेरिति । तदा समीके युद्धरङ्गे रवेः कुमारस्य कर्णस्य रथं तत्तादृशं
समीक्ष्य रमाप्रियस्य कृष्णस्यापि हृदः चित्तात् धैर्यं शरीरात् स्वेदजलं हस्तात्
तोत्रं अश्वताडनं च जवेन जगाल गलति स्म । गलतेः कर्तेरिति लिट् । अत्र
'जगाल' इत्युभयावृत्तिदीपकम् । वृत्तमुपजातिः ॥ ४२ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं अमर्त्यानां देवानां चक्रवर्तिनः इन्द्रस्य तनयः
अर्जुनः विकर्तनस्य सूर्यस्य तनयः कर्णश्च तौ परस्परं प्रैधनं द्वन्द्वयुद्धं प्रवर्तयितुं
आरभेताम् ॥

राधेति । शौर्यभाजोः राधाकुन्तीपुत्रयोः कर्णार्जुनयोः संबन्धिनौ चक्रीभूतौ

पाठा०—१ 'पाणितया'. २ 'निरीक्ष्य'. ३ 'समरं'. ४ 'प्रवर्तयितुं'.

टिप्प०—१ भगवतोऽपीदृश्यवस्था, किं पुनरन्यस्य सामान्यजनस्येति द्योतयितुं
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA
४अपि'शब्दप्रयोगोऽत्र ।

अवकर्ण्य शरासवल्लिघोषं सुतयोस्तत्र सहस्रदृष्टिघृष्टयोः ।

दिवि वैणिकतापसस्य चित्रं महती प्रीतिरभूच्च नैव चाभूत् ॥४४॥

उल्लोलकल्लोलितदोर्विलासावुपेन्द्रमद्वेश्वरसारथी तौ ।

परस्परं मल्लकुलैरभूतां रुषावलीढावरुषावलीढौ ॥ ४५ ॥

कर्णामरेन्द्रसुतकामुकवल्लिवान्तै-

नीरन्ध्रितेऽम्बरतले निविडैः पृषत्कैः ।

अभ्यागतानमरभावमुपेत्य वीरै-

न्पप्रच्छ वैणिकमुनिः प्रधनप्रकारान् ॥ ४६ ॥

गुणाकर्षणेन कुण्डलितौ ज्वलन्तौ त्रापदण्डौ तत्र तदानीं मध्यस्थायाः कर्णार्जुन-
मध्यगतायाः रङ्गभूदेवतायाः युद्धस्थलदैवतायाः तादृक्कयोः कर्णभूषणयोः आभा
आदधाते स्म चक्रतुः । कर्णिके इव रेजतुरित्युत्प्रेक्षा । शालिनीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

अवकर्ण्येति । सहस्रं दृष्टयो नेत्राणि घृष्टयः किरणाश्च ययोस्तयोः इन्द्र-
सूर्ययोः सुतयोः अर्जुन-कर्णयोः शरासौ चापौ वल्ली इव तयोः घोषं गुणटंकारं
दिवि आकाशे तत्र तदानीं अवकर्ण्य, वीणा शिल्पमस्य वैणिकः तस्य तापसस्य
नारदस्य महती प्रीतिः संतोषोऽभूच्च नाभूच्चेति यत्तच्चित्रम् । अन्तर्हिताखिल-
शब्दान्तरत्वेन लोकोत्तरत्वात्सवीणारवान्तर्धिकरत्वाच्चेत्याश्चर्यम् । अत एव वैणि-
केति विशेषणस्योक्तत्वात्पर्यगर्मत्वात्परिकरालंकारः । औपच्छन्दसिकम् ॥ ४४ ॥

उल्लोलेति । उल्लोलं अत्युन्नतं यथा तथा कल्लोलितः वर्धितः दोर्विलासः बाहु-
प्रतापः याभ्यां तौ । तारकादित्वादितच् । यथाभ्याख्यानात् 'महत्सुल्लोलकल्लोलौ'
इति तरंगविशेषपर्यायकोशानुसारेण पौनरुक्त्यम् । उपेन्द्रः कृष्णः महेश्वरः शल्यश्च
सारथिर्ययोस्तौ तौ अर्जुनः कर्णश्च द्वौ । रुषा कोपेन अवलीढौ पूर्णौ सन्तौ परस्परं
मल्लानां कुलैः । अरुषा व्रणेनेति जातावेकवचनम् । अवलीढौ अभूतां सव्रणाव-
भवताम् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः । अत्र रुषावलीढावरुषावलीढौ इति
यमकभेद-विरोधाभासयोः शब्दार्थालंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ४५ ॥

कर्णेति । कर्णस्य अमरेन्द्रसुतस्य अर्जुनस्य च द्वयोः कामुकं कालपृष्ठ-
गाण्डीवे वल्ल्याविव ताभ्यां वान्तैः विसृष्टैः निविडैः सान्द्रैः पृषत्कैः बाणैः अम्बर-

पाठा०—१ 'अपि लीढावरुषापि लीढौ'. २ 'नीरन्ध्रमम्बरतले निविडे'.
३ 'भागम्'. ४ 'योधान्'.

टिप्प०—१ भावाभावयोर्विरोधादिदं वैचित्र्यम् ; शब्दश्रवणेन युद्धचमत्कारदर्शनं
अविध्यतीति महाप्रीतिरभवत्, अतो महतीनाभ्यां स्ववीणायामादरो नाभूदिति वैचित्र्य-
परिहारः । २ अत्रापि रोपभावाभावविरोधाद्वैचित्र्यम्, रुषा रोपेण, अरुषा व्रणेनापि
लीढावभूतामिति तत्परिहारः ।

पाणिना तदनु भानुनन्दने पन्नगास्त्रमचिरेण गृह्णाति ।
 पूर्वमेव निखिलाप्सरःकुलात्सा दधौ वरणमाल्यमुर्वशी ॥४७॥
 सव्यसाचिहननाय शरासे संहिते रविभुवा भुजगास्त्रे ।
 नन्दनद्वितयवत्त्वममंस्त स्वस्य कल्पकवनेन सहेन्द्रः ॥४८॥
 रवितनयविमुक्तमस्त्रमेतदिवि रसनायुगलं बहिर्वितन्वत् ।
 अहमरिमधुना द्विधा करोमीत्यभिनयकेलिमिवादधद्वभासे ४९

तले नीरन्ध्रिते निरन्तरिते सति, आच्छादिते सतीति यावत् । 'नीरन्ध्रमम्बरतले निविडे' इति पाठे नीरन्ध्रं यथा तथा निविडे सान्द्रे सतीत्यर्थः । वैणिको मुनिः नारदः तदा अमरभावं देवत्वं उपेत्य अभ्यागतान्वीरान् अपरावृत्य मृतान् प्रधानस्य कर्णार्जुनद्वन्द्वयुद्धस्य प्रकारान् विशेषान् पप्रच्छ पृष्टवान् । पृच्छेदुर्हादित्वाद्विकर्मकत्वम् । अत्र नारदस्य तादृग्वीरपृच्छासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्त्या कर्णार्जुनयुद्धस्य लोकोत्तरत्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४६ ॥

पाणिनेति । तदनु भानुनन्दने कर्णे पाणिना पन्नगास्त्रं नागास्त्राभिमन्त्रितवाणं अचिरेण द्रुतं गृह्णाति सति, अर्जुनवधायेति शेषः । सा पुरा अर्जुनमभिलष्य हतकामत्वेन प्रसिद्धा उर्वशी नामामराङ्गना निखिलात् अप्सरसां कुलात् पूर्वमेव वरणमाल्यं दधौ गृहीतवती, चिरंतनोत्कटानुरागादिति भावः । अत्र कर्णकर्तृकार्जुनवधार्थनागास्त्रधारणस्य विशेषणगत्या उर्वशीवरणमाल्यधारणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ४७ ॥

सव्येति । रविभुवा कर्णेन सव्यसाचिहननाय अर्जुनवधार्थं शरासे कालपृष्ठे भुजगास्त्रे संहिते संयोजिते सति इन्द्रः स्वस्य कल्पकवनेन सहैव नन्दनयोर्द्वितयवरत्वं अमंस्त संभावितवान्, नार्जुनजयन्ताभ्यां किंतु जयन्तनन्दनवनाभ्यामेवेत्यर्थः । 'अनिवार्यमेतदस्त्रं हन्त्येवार्जुनम्' इति संभावनं श्लोकद्वयेऽप्युर्वशीया इन्द्रस्य च माल्यग्रहणोक्तकर्तृकदयहेतुरिति ध्येयम् । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ४८ ॥

रवीति । रवितनयेन कर्णेन विमुक्तं एतदस्त्रं दिवि आकाशे रसनयोः जिह्वयोः युगलं बहिः वितन्वत् प्रसारयत्सत् 'अहं अरिं स्वस्य मातृहन्तारं अर्जुनं अधुना द्विधा करोमि खण्डयामि' इति उक्तप्रकारं अभिनयकेलिं उक्तार्थाभिव्यञ्जकाङ्गिकचेष्टां अदधदिवेत्युल्लेखा । वभासे ॥ ४९ ॥

टिप्प०—१ खाण्डववनदाहे तक्षकपत्न्याः पुत्रं मुखे गृहीत्वा वियन्मार्गेण गच्छन्त्या अर्जुनेन वाणेन छिन्ने सति पुत्रस्य पुच्छं छिन्नं, स चाकाशमार्गेण गतः ततः पार्थ-जिघांसया कर्णत्पीरे शरः स्थितः; तं शरं गृहीत्वाऽस्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा मुमोचेति कथानकमन्त्रानुसन्धेयम् ।

द्विधा विधातुं विजयं शिरोधा-

वथापतन्तं स सरीसृपं तम् ।

निरीक्ष्य पादेन निजेन शार्ङ्गी

निमज्जयामास शताङ्गमुर्व्याम् ॥ ५० ॥

आनेमिमग्नस्य हरेरुपायात्तदा शताङ्गस्य किरीटिनोऽस्य ।

गर्भेऽवकाशं किल बान्धवेन शंभोः शताङ्गो धरणी व्यतानीत् ५१

ततः कुरुणामिव पुष्करान्ते क्ष्वेलार्भटीं जृम्भयतात्मनश्च ।

उग्राहिना तस्य किरीटशृङ्गमग्राहि नाकेन्द्रभयेन साकम् ॥ ५२ ॥

ततः स्नेहरसार्द्रस्तं पक्षपाती भुजंगमम् ।

तक्षकः किल पार्थस्य वर्धयामास सायकः ॥ ५३ ॥

द्विधेति । अथ विजयं अर्जुनं शिरोधौ ग्रीवायां द्विधा विधातुं कर्तुं आपतन्तं आगच्छन्तं तं पूर्वोक्तं सरीसृपं नागाखं समीक्ष्य सः । शार्ङ्गं नाम धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गी कृष्णः । शताङ्गं अर्जुनरथं निजेन पादेन उर्व्या भूमौ निमज्जयामास मग्नीचकार, बाणलक्ष्यादर्जुनं संसितुमिति भावः । 'निजेन भारेण' इति पाठान्तरम् । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५० ॥

आनेमीति । तदा हरेरुपायात् पादनिष्पीडनरूपात् आनेमि चक्राञ्चलायः-पट्टिकापर्यन्तं मग्नस्य किरीटिनः अर्जुनस्य संबन्धिनः अस्य शताङ्गस्य शंभोः शताङ्गः रथः । अत एव धरणी भूमिः । बान्धवेन किल रथत्वसाजात्यकृतेनेवेत्यु-
ल्लेक्षा । गर्भे अन्तश्च अवकाशं व्यतानीत्, ददौ वित्यर्थः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः कुरुणां दुर्योधनादीनां क्ष्वेलार्भटीं नागास्त्रेणार्जुनो हत इत्याद्याकारकसिंहनादौद्धत्यमिव । आत्मनश्च क्ष्वेलस्य गरलस्य आर्भटीं ज्वलन-
प्राचण्ड्यं पुष्करान्ते आकाशाग्रे जृम्भयता प्रकटयता उग्रेण घोरेण अहिना नागा-
स्त्रेण तस्य अर्जुनस्य किरीटं इन्द्रदत्तं शृङ्गं शिखरमिव किरीटशृङ्गं नाकेन्द्रस्य
महेन्द्रस्य भयेन साकं नागास्त्रादर्जुनमरणभीत्या सह अग्राहि अपहृतम्, किरीट-
मात्रहरणेन पुत्रविपत्तिभयमिन्द्रो जहावित्यर्थः । स्वरूपहानेः स्वारस्यहानिराशा-
स्येति भावः । अत्र नाकेन्द्रभयेन साकमिति सहोक्त्यलंकारेण किरीटहरणस्य
दोषस्यापि गुणत्वकल्पनात्मकलेशालंकारप्रतीतिरलंकारेणालंकारध्वनिः । 'जृम्भय-
तात्मनश्च' इत्येव पाठः, 'कुरुणाम्' इति पष्ठ्यन्तेनान्वितद्वितीयान्त'क्ष्वेलार्भटी'-
पदेन पुनर्द्वितीयान्तान्वये प्रक्रमविरोधादुपेक्ष्यः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः स्नेहरसेन तैलेन प्रेम्णा च आर्द्रः सिक्तः पक्षैः श्येनग-
रुद्भिः पतनशीलः पाती उत्कटस्वाभिमानवांश्च पार्थस्य अर्जुनस्य सायकः बाण
पुव । तक्षतीति तक्षकः । 'वाङ्मयादिद्वारुमेदकः । नागराजश्च' इति व्यस्तरूपकम् ।

दन्तीन्द्रपादातरथाश्वभेदी कुन्तीकुमारः स हरेर्निदेशात् ।
राधेयकाये विविधास्त्रजालसाधेयमेव व्यधित क्षणेन ॥ ५४ ॥

सर्वेषु मार्गणगणेषु बहुप्रदत्वा-

त्स्वर्वेतरादृतिरयं खमणेः कुमारः ।

पार्थस्य मार्गणगणं पतितं शरीरे

सार्थं व्यधादभिमतं स वितीर्य जीवम् ॥ ५५ ॥

कर्णेऽथ कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे दुर्योधनः शोकरसे ममज्ज ।

अभ्यासभूमानमिवाधिरोढुमनागतस्य हृदमज्जनस्य ॥ ५६ ॥

तं नागास्वरूपं भुजंगमं अश्वसेनम्, पुनः आगच्छन्तमिति शेषः । वर्धयामास लवशाश्चिच्छेद । आशीश्चकारेति । कर्णनागास्त्राश्वसेनस्य तक्षकपुत्रत्वादिति भावः । समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसावयवरूपकम् ॥ ५३ ॥

दन्तीति । दन्तीन्द्राः गजश्रेष्ठाः पादाताः पादचारिणः रथाः अश्वाश्च तान् भिनत्तीति भेदी स कुन्तीकुमारः अर्जुनः हरेः श्रीकृष्णस्य निदेशात् आज्ञायाः 'विप्रशापाद्रथो भुवि मग्नः ततोऽद्यैव जेतोऽयं, न त्वन्यधामा चान्यथा विचारय' इत्यात्मिकायाः विविधं अस्त्रजालं राधेयस्य कर्णस्य काये शरीरे एव, न तु दन्तीन्द्रादावित्यर्थः । क्षणेन आधेयं स्थितिं व्यधित चक्रे । दधातेः कर्तरि लुङि तङ् । लाटानुप्रासालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५४ ॥

सर्वेष्विति । बहुप्रदत्वात् महावदान्यत्वाद्धेतोः सर्वेषु शत्रुभिन्नोदासीन-भावैस्त्रिविधेष्वपि मार्गणगणेषु याचकवृन्देषु स्वर्वेतरा अनल्पा आदृतिः आदरणं यस्य तथोक्तः सोऽयं खमणेः सूर्यस्य कुमारः कर्णः शरीरे पतितं स्वाङ्गे सक्तं पार्थस्य अर्जुनस्य संबन्धिनं मार्गणगणं याचकवृन्दं बाणवृन्दं च, अभिमतं अत्यन्तमिष्टं जीवं प्राणधारणं वितीर्य सार्थं सप्रयोजनं व्यधात् चक्रे । दधातेर्वि-पूर्वात्कर्तरि लुङ् । निसर्गवदान्यानां किं न देयमिति भावः; कर्णो ममारेत्यर्थः । अत्र बहुप्रदत्वप्रयुक्तसर्वयाचकमहादरस्य विशेषणगत्या पार्थमार्गणसप्रयोजनीकरण-हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । 'मार्गण'शब्दश्लेषभित्तिकालब्धयाचकबाण-द्वयाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । अत्र 'मार्गणगणेषु' इत्येव पाठः । 'याचकजनेषु' इति पाठः पर्यायभङ्गाख्यदोषादुक्त-स्वारस्यायोगाच्चोपेक्ष्यः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५५ ॥

कर्णेति । अथ कर्णे कर्णेन्द्रियमात्रस्य श्रोत्रस्यैव पात्रे विषये सति, न तु नेत्रस्येत्यर्थः; नाममात्रशेषत्वेन सृते सङ्गीति यावत् । दुर्योधनः शोकरसे दुःखा-ब्धौ अनागतस्य भविष्यतः हृदे मज्जनस्य अभ्यासे परिचये भूमानं अतिशयं

पाठा०—१ 'व्यधित'. २ 'याचकजनेषु'. ३ 'तरोद्धति'; 'तरोन्नति'.

दन्तीन्द्रपादातरथाश्चभेदी कुन्तीकुमारः स हरेर्निदेशात् ।
राधेयकाये विविधास्त्रजालमाधेयमेव व्यधित क्षणेन ॥ ५४ ॥

सर्वेषु मार्गणगणेषु बहुप्रदत्वा-

त्खर्वेतरादतिरयं खमणेः कुमारः ।

पार्थस्य मार्गणगणं पतितं शरीरे

सार्थं व्यधादभिमतं स वितीर्य जीवम् ॥ ५५ ॥

कर्णेऽथ कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे दुर्योधनः शोकरसे ममज्ज ।

अभ्यासभूमानमिवाधिरोढुमनागतस्य हृदमजनस्य ॥ ५६ ॥

तं नागास्वरूपं भुजंगमं अश्वसेनम्, पुनः आगच्छन्तमिति शेषः । वर्धयामास
लवशाश्चिच्छेद । आशीश्चकारेति । कर्णनागास्वाश्वसेनस्य तक्षकपुत्रत्वादिति
भावः । समस्तवस्तुवर्तिष्ठेषसावयवरूपकम् ॥ ५३ ॥

दन्तीति । दन्तीन्द्राः गजश्रेष्ठाः पादाताः पादचारिणः रथाः अश्वाश्च तान्
भिनत्तीति भेदी स कुन्तीकुमारः अर्जुनः हरेः श्रीकृष्णस्य निदेशात् आज्ञायाः
'विप्रशापाद्रथो भुवि मग्नः ततोऽद्यैव जेयोऽयं, न त्वन्यधामा चान्यथा विचारय'
इत्यात्मिकायाः विविधं अस्त्रजालं राधेयस्य कर्णस्य काये शरीर एव, न तु दन्ती-
न्द्रादवित्यर्थः । क्षणेन आधेयं स्थितिं व्यधित चक्रे । दधातेः कर्तरि लुङि
तङ् । लाटानुप्रासालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५४ ॥

सर्वेष्विति । बहुप्रदत्वात् महावदान्यत्वाद्धेतोः सर्वेषु शत्रुमित्रोदासीन-
भावैस्त्रिविधेष्वपि मार्गणगणेषु याचकवृन्देषु खर्वेतरा अनल्पा आदतिः आदरणं
यस्य तथोक्तः सोऽयं खमणेः सूर्यस्य कुमारः कर्णः शरीरे पतितं स्वाङ्गे सक्तं
पार्थस्य अर्जुनस्य संबन्धिनं मार्गणगणं याचकवृन्दं बाणवृन्दं च, अभिमतं
अत्यन्तमिष्टं जीवं प्राणधारणं वितीर्य सार्थं सप्रयोजनं व्यधात् चक्रे । दधातेर्वि-
पूर्वात्कर्तरि लुङ् । निसर्गवदान्थानां किं न देयमिति भावः; कर्णो ममारेत्यर्थः ।
अत्र बहुप्रदत्वप्रयुक्तसर्वयाचकमहादरस्य विशेषणगत्या पार्थमार्गणसप्रयोजनीकरण-
हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । 'मार्गण'शब्दश्लेषभित्तिकालवधयाचकबाण-
द्वयामेदाध्यवसायमूलतिसंशयोक्त्यनुप्राणितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । अत्र
'मार्गणगणेषु' इत्येव पाठः । 'याचकजनेषु' इति पाठः पर्यायभङ्गाख्यदोषादुक्त-
स्वारस्यायोगाच्चोपेक्ष्यः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५५ ॥

कर्णेति । अथ कर्णे कर्णेन्द्रियमात्रस्य श्रोत्रस्यैव पात्रे विषये सति, न तु
नेत्रस्येत्यर्थः; नाममात्रशेषत्वेन सृते सतीति यावत् । दुर्योधनः शोकरसे दुःखा-
वधौ अनागतस्य भविष्यतः हृदे मजनस्य अभ्यासे परिचये भूमानं अतिशयं

पाठा०—१ 'न्यधित'. २ 'याचकजनेषु'. ३ 'तरोद्धति'; 'तरोन्नति'.

४ 'कर्णेऽपि'.

ततः स्वकीयस्य तनूभवस्य वधाज्जलस्नातुमना इव द्राक् ।
मन्दायमानद्युतिमालं भारी मरीचिमाली च ममज्ज सिन्धौ ॥ ५७ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते एकादशः स्तवकः ।

अधिरोढुं लब्धुमिवेत्युत्प्रेक्षा । ममज्ज । मज्जतेः कर्तरि लिट् । अत्र कर्णनिध-
नस्य दुर्योधनशोकाब्धिमज्जनहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । उक्तोत्प्रेक्षोजी-
वकमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः मरीचिमाली च सूर्योऽपि स्वकीयस्य तनूभवस्य कर्णस्य वधात्
द्राक् द्रुतं जलानि स्नातुं मनो यस्य तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दायमानायाः क्षीणी-
भवन्त्याः द्युतिमालायाः किरणपङ्क्तेः भारः अतिशयः अस्यास्तीति भारी सन् सिन्धौ
समुद्रे ममज्ज, अस्तं जगामेत्यर्थः । 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु'
(पा. ६।३।६५) इति 'माला'शब्दस्य ह्रस्वान्तत्वम् । मरीचिमाली चेति चकारेण
दुर्योधनसमुच्चयः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने
विवरणं एकादशः स्तवकः ।

द्वादशः स्तवकः

शल्यं ततः परमरातिकुलस्य चित्ते
शल्यं दिशन्तमनिशं रमणः कुरूणाम् ।
कल्यं रणेषु पृतनाधिपतिं विधाय
तुल्यं त्रिविष्टपपतेः स्वममन्यतासौ ॥ १ ॥
तत्तार्हशं तदनु बाहुर्वलेन शत्रू-
नाकम्पयन्तममरावलिमस्तकेन ।

शक्त्या निहत्य युधि शल्यमजातशत्रोः
पाणिर्दधौ प्रथमतः परहिंसकत्वम् ॥ २ ॥
अथ तं सुबलात्मजं क्षणादवगत्य प्रियपाशकं मृधे ।
यमदापितपाशकं व्यधाद्यमयोः प्राथमिकः पराक्रमी ॥ ३ ॥

शल्यमिति । ततः परं कर्णानन्तरम्, कुरूणां रमणः असौ दुर्योधनः रणेषु
कल्यं समर्थं अत एव अरातिकुलस्य शत्रुवृन्दस्य चित्ते शल्यमिव शल्यं दुःखं
अनिशं दिशन्तम्, कुर्वन्तमित्यर्थः । शल्यं कर्णसारथिं पृतनाधिपतिं सेनानायकं
विधाय कृत्वा, स्वमात्मानं त्रिविष्टपपतेः इन्द्रस्य तुल्यं अमन्यत संभावितवान् ।
अत्र दुर्योधनस्यात्मनेन्द्रस्य तुल्यत्वसंभावनां प्रति शल्यसेनापतित्वविधानस्य हेतु-
त्वात्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन शल्यस्य देवसेनानीसाम्यप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १ ॥

तदिति । तदनु बाह्वोर्वलेन मदेनेति, शौर्यदर्पेणेत्यर्थः । शत्रून् अमरावलेः
देववृन्दस्य मस्तकेन शिरसा सह आकम्पयन्तम् । एकत्र भीत्या, परत्र श्लाघयेति
भावः । अत एव तं तमिव तत्तार्हशम्, अनुपमप्रतापमित्यर्थः । शल्यं युधि अजात-
शत्रोः धर्मराजस्य पाणिः शक्त्या नामायुधेन सामर्थ्येनेति वा । निहत्य प्रथमतः
प्राथमिकं परेषां शत्रूणां हिंसकत्वं हिंसां दधौ, शल्यसेनाधिपत्यदेवसे युधिष्ठिरः
प्रथममवधीत्सेनापतित्वमित्यर्थः । अनेन वस्तुना दिनदशकादिकृतभीष्मादिसेना-
पतिवधादर्जुनादप्यधिकोऽयं युधिष्ठिर इति प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः । अजात-
शत्रोः परहिंसाया अनुचितत्वात्पाणिरित्युक्तिचमत्कारश्च । उक्तमेवेदं वृत्तम् ॥२॥

अथेति । अथ युधिष्ठिरेण शल्यवधानान्तरम् । प्रशस्तः पराक्रमः अस्यास्तीति
पराक्रमी । यमयोः युगमजातयोः, नकुल सहदेवयोर्मध्य इत्यर्थः । प्राथमिकः
नकुलः । कृतान्तयोः प्राथमिक इति च । प्रियाः इष्टाः पाशकाः अक्षाः यस्य तम् ।
प्रियः पाशो नाम यमायुधं यस्य तत्कम् । शैषिकः कपप्रत्ययः । इष्टाधमं चेति
च । तं द्यूतनिपुणं सुबलस्य गान्धारराजस्य आत्मजं शकुनिं अवगत्य समेत्य

गूढावस्थितिरेव महती ममायुष्टोमेष्टिरित्यालोच्य झटिति घटितकवचा-
वगुण्ठनः पन्नगकेतनः समन्तपञ्चके सामन्तं सागरगम्भीरं त्वरितना-
मानं कंचन 'महाह्रदमासाद्य मद्भुजेन चिरधार्यमाणां क्षोणीं त्वय्येव
समर्पयिष्यामि' इति पातालवासिनः पन्नगाधिपतेर्द्विसहस्रलोचनेषु रहसि
वाचा निवेदयितुमिव दूरं दूरं निमज्ज्य स्वविद्यया सर्वमप्यम्भः
स्तम्भयामास ॥

ब्रह्मन्ता पुराद्यासौ धार्तराष्ट्रवधोद्यतः ।

इति भीतस्य राज्ञोऽस्य युक्तं कासारमज्जनम् ॥ ६ ॥

दरीषु वा शिखरितं टीक्ष्णरीषु वा पुरीषु वा घनवने वल्लीरीषु वा ।
तिरो भवेदयमिति तं स मार्गितं रणस्थलात्पवनसुतोऽथ निर्ययौ ७

यस्य तथोक्तः, साध्वसाक्रान्तचित्त इत्यर्थः । अत एव कचन दुर्ज्ञेये देशे गूढं
यथा तथा अवस्थितिरेव महती श्लाघ्या । मम आयुष्टोमः जीवितकालसमूह एव
इष्टिः यागविशेषः आयुष्टोमस्य इष्टिः तज्जनकयोग इति वा निश्चितोपायश्च
इत्युक्तप्रकारं आलोच्य, झटिति सत्वरं घटितं कृतं कवचस्य अवगुण्ठनं धारणं
येन तथोक्तः, पन्नगः सर्पः केतने यस्य स दुर्योधनः, समन्तानां तन्नामक-
तीर्थानां कुरुक्षेत्रस्थानां पञ्चकस्य सामन्तं समीपे वर्तमानं सागरसिव गम्भीरं
अगाधं त्वरितमिति नाम यस्य तं कंचन महान्तं विस्तीर्णं ह्रदं सरः आसाद्य
प्राप्य मम भुजेन चिरं दीर्घकालेन धार्यमाणां क्षोणिं भूमिम्, हे पन्नगाधिप !
त्वय्येव इत्येवकारेण युधिष्ठिरव्यवच्छेदः । समर्पयिष्यामीत्युक्तप्रकारेण वचसा
पातालवासिनः पन्नगाधिपतेः शेषस्य द्विसहस्रयोर्लोचनेषु श्रवणात्मकेषु रहसि
वाचा निवेदयितुमिवेत्युपेक्षा । दूरं दूरं अत्यन्तदूरं यथा तथा । वीप्सायां
द्विर्भावः । निमज्ज्य । स्वविद्यया जलस्तम्भिन्या सर्वं अम्भः जलमपि महाह्रदीयं
स्तम्भयामास ॥

वकेति । पुरा एकचक्रावाससमये प्रथममिति च । बकानां नाम पक्षिणां
बकस्य असुरविशेषस्य च हन्ता असौ भीमः । अद्य पश्चाच्च धार्तराष्ट्राणां नील-
हंसानां धृतराष्ट्रसुतानां च । वधे उद्यतः उद्युक्तः इत्युक्तहेतोः भीतस्य अस्य
राज्ञः धार्तराष्ट्रस्य कासारे सरसि मज्जनं युक्तं उचितमेव । कासारवासिनामन्यत्र
हन्तर्यागते शेषाणां पलायनस्य मज्जनस्य लोकसिद्धत्वादिति भावः । अत एवा-
नु-
रूपसंघटनात्मकः समालंकारः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित
इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ६ ॥

दरीष्विति । अथ सः दुर्योधनः दरीषु गुहासु वा । शिखरिणां शैलानां

पाठा०—१ 'समन्तपञ्चकसामन्तं'. २ 'स्वरित'. ३ 'वचनानि'. ४ 'सरि-

अपरैरपि सोदरैस्तदानीमनुयातस्य जयार्थसिद्धयेऽस्य ।

शतमन्युभुवः परेव दिष्ट्या शबरः कश्चन संन्यधाद्वनान्ते ॥ ८ ॥

अथ तेन कृताञ्जलिना सविनयं निवेदितायां सार्वभौमलक्षणोपेतायां पदपङ्क्तौ लक्ष्यमाणैः सलिलमाहर्तुं वनदेवताभिरोहितैरिव कलशैरैङ्कि-
तावतारपथात्संगररङ्गप्रयुक्तविविधायुधसविधाभ्यरुततैक्षण्यानीव मौरु-
तिवचनानि निशम्य विशालैः क्रोधनिःश्वासैरुपरिकोरकितबुद्बुदकल-
कलोदयात्तस्माज्जलाशयादुत्तीर्य मानिनामग्रणीः सुयोधनो धीरधीरमना-

तटीषु प्रपातेषु या झर्यः निर्झराः तासु वा, पुरीषु नगरेषु वा । घनासु सान्द्रासु
वनेषु अरण्येषु वल्लीषु गुल्मेषु वा तिरोहितो भवेत् अन्तर्हितः स्यात्, इति
उक्तप्रकारेण, आलोच्येति शेषः । पवनसुतः भीमः तं दुर्योधनं मार्गितुं अन्वे-
षितुं रणस्थलात् निर्ययौ निर्गतवान् । 'शत्रुशेषं न शेषयेत्' इति न्यायादिति
भावः । रुचिरावृत्तमेतत् । 'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्त्रगैः' इति लक्षणात् ॥७॥

अपरैरिति । तदानीं दुर्योधनान्वेषणसमये अपरैः सोदरैः शिष्टैः धर्म-
राजादिभिः अनुयातस्य तत्रतत्रान्वेषितुमनुगतस्य । अस्यापि भीमस्य जयरूपार्थ-
सिद्धये । शतमन्युभुवः अर्जुनस्य पुरा तपश्चर्याकाल इव । कश्चन एकः अनि-
र्वाच्यमहिमा च । शबरः किरातः कुहनाकिरातवेषः शंभुश्च । वनान्ते जलहृद-
समीपे हैमवतारण्यमध्ये च संन्यधात् संनिधिं प्राप्तवान् । 'दिष्ट्या' इत्यव्ययं
आनन्दे । सोदरैरपीति वा यथाभारतं योजनीयम् । उभयथाप्युपमाश्लेषभित्तिका-
भेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणिता । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ ८ ॥

अथेति । अथ कृतः अञ्जलिः नमस्कारः येन तथोक्तेन शबरेण सविनयं
निवेदितायां सार्वभौमस्य चक्रवर्तिनः यानि लक्षणानि उन्नर्केतुकलशध्वजादिरेखाः
तैरुपेतायां अङ्कितायां पदानां पादन्यासानां पङ्क्तौ लक्ष्यमाणैः दृश्यमानैः वन-
देवताभिः सलिलमाहर्तुं आनेतुं आहितैः संपादितैः कलशैरिव स्थितैरित्युपेक्षा ।
कलशैः कलशाकृतिरेखाभिः अङ्कितः चिह्नितः अवतारपथः सोपानमार्गः यस्य
तस्मात् । संगररङ्गे युद्धभुवि प्रयुक्तानां योधैरन्योन्यं प्रहितानां विविधानां
आयुधानां सविधे समीपे अभ्यस्तं आवृत्त्या गृहीतं तैक्षणं पारुष्यं यैस्तथोक्तानी-
त्युपेक्षा । निशातत्वात्पारुष्ययोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणिता उक्तो-
पेक्षा संस्पृष्टा च । मारुतेः भीमस्य वचनानि निशम्य श्रुत्वा विशालैः अतिदीर्घैः
क्रोधेन भीमवचनश्रवणजनितेन ये निःश्वासाः तैः उपरि जलोर्ध्वभागे कोरकिताः
संवर्धिताः बुद्बुदानां ये कलकलाः कोलाहलध्वनयः तेषामुदयः आविर्भावः
यस्मिंस्तस्मात् त्वरितनाम्नः जलाशयात् महाहृदात् प्रशस्तः मानः चित्तसमुन्नतिः
येषां तेषाम्, मध्य इत्यर्थः । अग्रणीः श्रेष्ठः अत एव धीरधीरं महत्यां आपद्यपि

पाठा०—१ 'जातस्य'. २ 'आनीतैः'. ३ 'अङ्कितात्'. ४ 'अधीततैक्षण्यानीव'.

५ 'पृथ्याणि सरोषाणि सावतिः'. ६ 'धीरमनास्तादृशेन'.

नास्तादृशेन भीमेन सह भयानकं गदागदिकलहं सरभसमुपचक्रमे ॥

आजगाम स सरस्वतीतटादाजिसीम्नि बलवान्वलस्तदा ।

जायते सह यदाख्यया खलु भद्रदेवपदयोः समागमः ॥ ९ ॥

तत्र विस्मयकरं गदाहवं पश्यतोऽस्य सह संमदाश्रुभिः ।

पुष्पवृष्टिरुभयोरुपान्तयोः पुष्करात्सुरभिगन्धिरापतत् ॥ १० ॥

प्रविवेद कुलालचक्रवद्भ्रमतोस्तत्र तयोर्द्वयोर्भिदाम् ।

न बलो न हरिर्न पाण्डवा न सुरा नाश्वमुखा न चारणाः ॥ ११ ॥

अविकृतं मनः यस्य सः सुयोधनः उत्तीर्य तीरं प्राप्य तादृशेन परुषभाषिणा भीमेन सह भयानकं लोकैकभयंकरं गदागदिकलहं गदया गदया प्रवृत्तं युद्धं कर्तुं सरभसं सत्वरम्, न तु विलम्बादित्यर्थः । उपचक्रमे आरब्धवान् । 'कल-हायितं युद्धक्रीडाम्' इति क्वाचित्कः पाठः गदादिशब्दनपुंसकत्वभयानकेत्यनु-प्रासद्वयानुरूप्येण रमणीयः । अत्र 'यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥' इति न्याया-त्परुषभाषणश्रवणस्य हृदोत्तरणं प्रति तस्य गदागदियुद्धोपक्रमं प्रति हेतुत्वात् पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णं उक्तोत्प्रेक्षासंसृष्टिसंसृष्टं च ॥

आजगामेति । तदा भीम-दुर्योधनयोर्गदायुद्धसमये बलवान् शौर्यशाली । सः बलः बलरामः सरस्वत्या नाम नद्याः तटात् आजिसीम्नि युद्धदेशे आजगाम प्राप्तवान् । यस्य बलरामस्य आख्यया बलेति संज्ञाशब्देन सह 'भद्र' इति 'देव' इति च पदयोः समागमः 'बलभद्रः' 'बलदेव' इति चोत्तरपदेन संबन्धः जायते भवति खलु । 'खलु' शब्दो वाक्यालंकारे । स बल इति योज्यम् ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र आजिसीम्नि विस्मयकरं गदाहवं भीम-दुर्योधनयोर्गदायुद्धं पश्यतः अस्य बलरामस्य संमदाश्रुभिः आनन्दवाष्पैः सह सुरभिगन्धिः मनोज्ञा-मोदा पुष्पवृष्टिः पुष्करात् अन्तरिक्षात् उभयोः भीम-दुर्योधनयोः उपान्तयोः समीपदेशयोः आपतत् पतति स्म । अत्रानन्दवाष्पवृष्टयोः साहित्यकथनात्सहो-क्तिरलंकारः । 'सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः' (कुव. ५८) इति लक्षणात् । वृत्तं पूर्ववत् ॥ १० ॥

प्रविवेदेति । तत्र गदायुद्धे कुलालस्य कुम्भकारस्य चक्रवत् घटजनकमिव भ्रमतोः गदायुद्धरतिविशेषैर्वर्तुलं धावतोर्द्वयोस्तयोः भीम-दुर्योधनयोः भिदां 'अयं दुर्योधनः, अयं भीमः' इति मिथो वैलक्षण्यम् । बलोऽपि न प्रविवेद, हरिः

मन्नामधारि मृदुलं वसनं विमंशा-
 त्येतत्सदेत्यतिरूपेव यदूद्वहस्य ।
 नेत्रेण सूचितमरेरथ सक्थियुग्मं
 चूर्णीचकार गदया श्वसनस्य स्रजुः ॥ १२ ॥
 तत्राथ तारकमिवादिसुताकुमारो
 जित्वा सुयोधनमसौ शिविरं दिनान्ते ।
 वर्गः पृथातनुभुवां मधुमित्समेतः
 षड्भिर्मुखैर्जनितशङ्खरवो जगाहे ॥ १३ ॥
 भूयोऽपि सायमनलाय महःप्रदाने
 भासां प्रभोरिव करादिशि विप्रकीर्णैः ।
 धूमैरिवाक्षिपथरोधिभिरन्धकारैः
 प्रापे कुरुक्षितिभृतां पटमण्डपौघः ॥ १४ ॥

कृष्णोऽपि न प्रविवेद, पाण्डवाश्च न प्रविविदुः, सुरा अपि न प्रविविदुः, अश्वमुखाः
 गन्धर्वा अपि न प्रविविदुः, चारणाश्च न प्रविविदुः । अत्रानेकाधिकरणकैकक्रिया-
 भावरूपगुणयौगपद्यात्समुच्चयभेदः । वैतालीयवृत्तम् ॥ ११ ॥

मदिति । अथ एतत् दुर्योधनसविषयुग्मं मम नेत्रस्य नाम संज्ञापदं धरति
 वाचकत्वसंबन्धेन बहतीति मन्नामधारि, किं च मृदुलं सुकुमारं वसनं सदा
 विमंथ्नाति निष्पीडयति । इत्युक्तप्रकारया अतिरूपा अत्यन्तकोपेनेव स्थितेनेत्यु-
 ल्लेक्षा । यदूद्वहस्य श्रीकृष्णस्य नेत्रेण लोचनेन सूचितं 'अत्र प्रहर' इति ज्ञापितम्
 अरेः दुर्योधनस्य सक्थ्योः ऊर्वोः युग्मं कर्म श्वसनस्य वायोः स्रजुः भीमः
 गदया चूर्णीचकार । अत्रोक्तोल्लेक्षायाः 'नेत्रं वाससि लोचने' इति कोशानुसारेण
 चञ्चालोचनयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात्तयोरङ्गा-
 ङ्गिभावेन संकरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १२ ॥

तत्रेति । तत्र वनान्ते अद्रिसुताकुमारः षण्मुखः तारकं नाम राक्षसमिव
 सुयोधनं जित्वा अथ मधुभिदा समेतः कृष्णेन संगतः असौ पृथातनुभुवां
 धर्मराजादीनां वर्गः, षड्मित्यर्थः । षड्भिर्मुखैः जनिताः शङ्खानां पाञ्चजन्या-
 दीनां रवाः येन तथोक्तः सन् । एकत्र कृष्णसहितत्वात्, अन्यत्र स्वयमेव
 षण्मुखत्वाच्चेति भावः । दिनान्ते सायं शिविरं निवेशं जगाहे प्राप्तवान् । उपमा-
 लंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३ ॥

भूय इति । अथ सायं दिनान्ते अनलाय अग्नये महसः तेजसः प्रदाने

तस्मिन्काले विचिन्त्य क्षितिपतिमसुभिर्युक्तमासाद्य रङ्गे
तैस्तैराश्वास्य लापैर्निजमपि समरे भावि कृत्यं निवेद्य ।
मुक्तस्तेनार्धमार्गे हरवरमुदितो द्रोणभूश्चापमौर्व्या

घृष्टद्युम्नं निकृत्य स्वसुरपि तनयानस्य चिच्छेद शूरान् ॥ १५ ॥

इत्थं निशीथे भयानकनिजसायकशतधार्शकलीकृतद्विषदनेका-
नीकात्कुरुनायकपटनिकेतनात्स्वभुजाभ्यामिव प्रविष्टकटकाभ्यां कृपकृत-
वर्मभ्यां सह पुनरपि सरस्तीरमागत्य दुष्करं स्ववृत्तान्तं कथयन्तमश्वत्था-
मानं प्रति 'अयि सखे ! संप्रति मम प्रीतिरेतावती' इत्यभिनेतुमिव
तिर्यक्प्रसारितेन बाहुयुगलेन यत्नादाश्लिष्य 'त्वमेव खलु मम प्राणो
भवसि' इत्यौपचारिकं वचनं प्रयुञ्जानं राजानं कोपादिव तदीयाः प्राणा-
स्तदानीमत्याक्षुः ॥

वितरणसमये भासां प्रभोः सूर्यस्य करात् किरणात् हस्ताच्च दिशि दिक्ष्विति जाल्येक-
वचनम् । विप्रकीर्णैः व्याप्तैः धूमैरेव स्थितैरित्युपेक्षा । अक्ष्णोः पन्थानं रुन्धन्तीति
अक्षिपथरोधिभिः अन्धकारैः तमोभिः कुरुक्षितिभृतां पाण्डवानां पटमण्डपानां
वस्त्रगृहाणां ओघः समूहः भूयोऽपि भृशं प्रापे प्राप्तम् । प्रपूर्वादाप्नोतेः कर्मणि
लिट् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् अन्धकाराक्रान्ताखिलदिगन्तरे काले द्रोणभूः अश्व-
त्थामा रङ्गे युद्धभुवि विचिन्त्य अन्विष्य असुभिः प्राणैः युक्तं क्षितिपतिं दुर्योधनं
आसाद्य प्राप्य तैस्तैः आपद्धमौचितैः लापैः वाक्यैः आश्वास्य विशोकं कृत्वा
समरे रात्रियुद्धे भावि भविष्यत् निजं कृत्यं सर्वपाण्डवहननमपि निवेद्य विज्ञाप्य
तेन दुर्योधनेन मुक्तः अनुज्ञातः सन्, अर्धमार्गे मार्गमध्ये हरस्य शंभोः वरेण
सर्वानुलङ्घयत्वात्मकेन मुदितश्च सन् । घृष्टद्युम्नं चापमौर्व्या निकृत्य छित्वा । अस्य
घृष्टद्युम्नस्य स्वसा द्रौपदी तस्याः द्रौपद्याः संबन्धिनः शूरान् पुत्रान् उपपाण्डवानपि
चिच्छेद, मारयामासेत्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १५ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण निशीथे अर्धरात्रे भयानकैः निजैः सायकैः
बाणैः शतधा शकलीकृतं लवशदिछन्नं खड्गदारितं वा । 'शरे खड्गे च सायकः'
इत्यमरः । द्विषतां पाण्डवानां संबन्धि अनेकं असंख्येयं अनीकं सैन्यं यस्मिंस्त-
स्मात् कुरुनायकस्य धर्मराजस्य पटनिकेतनात् वस्त्रगृहात् प्रविष्टं प्राप्तं कटकं
शिविरं वलयभूषणं च याभ्यां तौ अत एव स्वभुजाभ्यामिव स्थिताभ्यां कृपेण
कृतवर्मणा च द्वाभ्यां सह । पुनरपि सरसः त्वरितनाम्नः तीरं आगत्य दुष्करं

पाठा०—१ 'शकलितद्विषदनीकात्'. २ 'मश्वत्थामानं अयि'. ३ 'चारिक'.

कृपस्ततः कुरुपुरीं कृतवर्मा कुशस्थलीम् ।

प्रययौ द्रोणसूनुश्च पाराशर्यतपोवनीम् ॥ १६ ॥

अथ दीप्तिभिरात्मनो विजेतुर्विमतद्रौणिशिरोमणेर्भवित्रीम् ।

सहजास्पदभङ्गमानहानिं खमणिर्द्रष्टुमिवोदयाद्रिमागात् ॥ १७ ॥

तदनन्तरमात्मसोदरसूतमुखाच्छ्रवणकालकूटमपत्यात्ययमधिगम्य
विषीदन्त्या याज्ञसेन्या मूर्च्छान्धकारं रत्नदीपालोकेन दूरमुत्सारयितु-
मुत्सुक इव गुरुसुताहरणाय शताङ्गमधिरुह्य मौर्वीं विस्फारयद्भिर्मघव-
त्कुमारादिभिर्मांसलितपार्श्वभागो मारुतिस्तपस्यतस्तस्यैवाश्रमपदभागं
प्रतस्थे ॥

अन्यैः कर्तुमशक्यं स्वस्य वृत्तान्तं सौप्तिकहननव्यापारं कथयन्तं अश्वत्थामानं
प्रति । अयि सखे ! संप्रति इदानीं तनीं मम मदीया प्रीतिः एतावती इत्यपरि-
माणा इत्युक्तप्रकारेण अभिनेतुं हस्तनिर्देशेन सूचितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । तिर्यक्प्रसा-
रितेन बाह्योर्युगलेन यत्नात् अतिक्रष्टात् आश्लिष्य 'त्वमेव मम प्राणो भवसि'
'खलु' इति वाक्यालंकारे, इत्युक्तप्रकारं औपचारिकं प्रश्नयसहितं वचनं प्रयुज्जानं
ब्रुवन्तं राजानं दुर्योधनं कोपात् अन्तरेणास्मान् अश्वत्थामानं प्राणत्वेन वृणोती-
त्याकारकादिवेत्युत्प्रेक्षा । तस्य दुर्योधनस्य इमे तदीयाः प्राणाः तदानीं तत्क्षणमेव
अत्याक्षुः त्यक्तवन्तः । अत्रातिप्रियत्वेन प्राणत्वेनाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनु-
प्राणितत्वादुक्तोत्प्रेक्षायाः द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

कृप इति । ततः कृपः कुरुपुरीं हास्तिनपुरीं प्रति ययौ; कृतवर्मा कुश-
स्थलीं द्वारकां प्रति ययौ; द्रोणसूनुः अश्वत्थामा च पाराशरस्य व्यासस्य तपो-
वनीं आश्रमवनं प्रति ययौ ॥ १६ ॥

तथेति । अथ खमणिः सूर्यः दीप्तिभिः स्वकान्तिभिः आत्मनः विजेतुः
जयश्रीलस्य अत एव विमतस्य शत्रोः द्रौणिशिरोमणेः अश्वत्थामशिरोरत्नस्य
भवित्रीं भाविनीं सहजस्य जन्मसिद्धस्य आस्पदस्य स्थानस्य अश्वत्थामशिरोरूपस्य
भङ्गः भीमकृतः एव मानहानिः तां द्रष्टुमिवेत्युत्प्रेक्षा । उदयाद्रिं आगात्,
उदितोऽभूदित्यर्थः । औपच्छन्दसिकवृत्तम् ॥ १७ ॥

तदिति । तदनन्तरं आत्मनः सोदरस्य दृष्टद्युम्नस्य संबन्धिनः सूतस्य सारथेः
मुखात् वचनात् श्रवणयोः कालकूटम्, कर्णकठोरमिति यावत् । अपत्यानां उप-
पाण्डवानां अत्ययं नाशं अश्वत्थामकृतं अधिगम्य श्रुत्वा विषीदन्त्याः भृशं शोचन्त्याः
याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः मूर्च्छामेव अन्धकारं रत्नमेव दीपः तस्यालोकेन तेजसा

पाठा०—१ 'सविता'. २ 'ततः परमात्म'. ३ 'गुरुसुतचूडामणेरारहरणाय'.
४ 'पदं प्रतस्थे'.

तत्रागतेषु युधि तेषु तपोधनोऽय-

मेकोऽपि धीरतरधीरिषुर्वर्षकेषु ।

निष्पाण्डवास्तु वसुधेति निजव्रतेन

साकं व्यमुञ्चदभिमन्य जवादिपीकाम् ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मशिरोस्त्रस्य प्रहितस्य किरीटिना ।

योगात्तूलपदस्येव ह्रस्वभावं जगाम सा ॥ १९ ॥

अथाहतो मारुतिना हठेन भग्नस्य शीर्षाद्गुरुनन्दनस्य ।

दत्तो मणिः पार्षतनन्दनायाः शोकाग्निदाहप्रतिबन्धकोऽभूत् २०

दर्शनेन च । दूरं निःशेषं यथा तथा उत्सारयितुं निवारयितुं उत्सुक इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । गुरुसुतस्य अश्वत्थान्नः आहरणाय, आहर्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भावव-
चनात्' (पा. २।३।१५) इति चतुर्थी । शताङ्गं रथं अधिरुह्य मौर्वीं विस्फारयद्भिः
टंकारयद्भिः मघवत्कुमारः अर्जुनः आदिः येषां तैः अर्जुननकुलसहदेवैः मांसलिताः
पूर्णाः पार्श्वभागाः यस्य सः मारुतिः भीमः तपस्यतः तपः कुर्वतः तस्य पुत्रहन्तुः
अश्वत्थान्न एव आश्रमपदभागं प्रतस्थे प्रस्थितवान् । अत्रोक्तोत्प्रेक्षाया मूर्च्छान्ध-
कारमित्यादिरूपकद्वयोज्जीवितत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

तत्रेति । तत्र आश्रमपदे आगतेषु इपूर्णां बाणानां वर्षुकेषु तेषु भीमादिषु
युधि धीरतरा अत्यन्तधीरा धीः मनो यस्य तथोक्तः । अत एव स्वयमेकोऽपि सन्नयं
तपोधनः अश्वत्थामा जवात् अभिमन्य इपीकां नाम अस्त्रं अद्यप्रभृति वसुधा
भूमिः निष्पाण्डवा पाण्डुसंततिशून्या अस्तु इति, 'शप्त्वा' इति शेषः । निजेन व्रतेन
साकं तपोबलेन सह व्यमुञ्चत् संत्यक्तवान् । शापस्य तपःक्षयकरत्वादत्रातिधैर्यस्य
विशेषणंगत्या स्वलैकाकित्वेऽप्यनेकेषु युद्धोद्यमं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्य-
लिङ्गस्य निजव्रतेन साकमिति सहोक्तेश्चाङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वसन्ततिलका-
वृत्तम् ॥ १८ ॥

अथेति । अथ किरीटिना अर्जुनेन प्रहितस्य अश्वत्थामास्त्रोपसंहारार्थं प्रयु-
क्तस्य ब्रह्मशिरोनाम्नः अस्त्रस्य तूलमिति पदं शब्दस्येव योगात् प्रत्याघातात् उत्तर-
पदत्वेन संबन्धाच्च सा इपीका अस्त्रम्, 'इपीका'शब्दश्च ह्रस्वभावं अल्पत्वं ह्रस्वा-
न्तत्वं च जगाम प्राप्नोति स । तूलपदयोगात्, 'इपीका'शब्दः यथा 'इपीकतूलम्'
इति ह्रस्वान्तो भवति, तथा ब्रह्मशिरोस्त्रयोगादैपीकास्त्रमुपसंहृतमासीदित्यर्थः ।
अत्र 'इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभारिषु' इति अनुशासनाद्वाच्यवाचकयोरभेदा-
च्चोक्तोपमा प्रसाधनीयेति ध्येयम् ॥ १९ ॥

अथेति । अथ भग्नस्य पराजितस्य गुरुनन्दनस्य अश्वत्थान्नः शीर्षात् शिरसः
मारुतिना भीमेन हठेन बलात्कारेण आहतः छित्त्वा आनीतः दत्तश्च मणिः
चूडारत्नं पार्षतनन्दनायाः द्रौपद्याः शोक एवाग्निः तस्य दाहे कर्मणि प्रतिबन्धकः

ततः संवर्तसमयसच्छात्रे तादृशि कुरूणासुभयेषामपि संप्रहारे कृष्णावेणीबन्धायुषा सह परिसमाप्ते,—

स्वं दुःशलाशेषमपत्यवर्गं पाण्डोश्च विज्ञाय समस्तशेषम् ।

दृशा सदान्धो जरठो महीपश्चिरं तदा चेतनयापि जज्ञे ॥२१॥

तदानीं विदुरसंजयाभ्यां व्यजनादिभिरुपचारैर्विश्राणितसंज्ञः कुरुभूपतिः ‘हा सुयोधन ! हा दुःशासन !’ इति बहुधा विलपन्नुत्थाय रणनिहतस्वजनमुखेन्दुस्मरणमात्रादुल्लोलकल्लोलितशोकसिन्धुभिर्वन्धुभिः सह नगराभिर्गतः ‘हे प्राणाः ! भवत्समेषु गतेष्वपि यूयमद्यापि न निर्गताः ?’ इति रोषेण प्राणान्वहिरुत्सारयितुमिव हृदि पुनः पुनर्विरचित-

नाशकः अभूत् । मणेर्दाहप्रतिबन्धकत्वं प्रसिद्धम्, पुत्रघातिनो द्रौणेः शिरःकल्प-शिरोमणिच्छेदात्पुत्रशोकं जहावित्यर्थः । अत्र शोकाग्निदाहप्रतिबन्धक इति रूप-कातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । उपजातिः ॥ २० ॥

तत इति । ततः संवर्तसमयस्य प्रलयकालस्य सच्छात्रे सहाध्यायिनि, तद्वद-नेकक्षयकर इति यावत् । तादृशि तथाविधे उभयेषां कुरूणां पाण्डवधार्तराष्ट्राणां संबन्धिनि संप्रहारे युद्धे कृष्णायाः द्रौपद्याः वेणीबन्धस्य दुःशासनवधावधिकस्य आयुषा जीवितकालेन सह परिसमाप्ते सतीत्युत्तरेणान्वयः । केशाकर्षिदुःशासन-रुधिरतैलसंस्कारेण द्रौपदीवेण्या भीमेन मोचितत्वादिति भावः ॥

स्वमिति । स्वं स्वीयं अपत्यानां दुर्योधनादीनां वर्गं दुःशला पुत्री एकैव शेषः यस्मिंस्तथोक्तं विज्ञाय श्रुत्वा पाण्डोः सोदरस्य अपत्यवर्गं तु समस्ताः पञ्चापि शेषाः यस्मिंस्तथोक्तं च विज्ञाय सदा दृशान्धः जरठः वृद्धः महीपः धृतराष्ट्रः तदा चेतनया अपि अन्धः जज्ञे अभूव, पुत्रशोकाद्विषदभ्युदयाच्च सुभृशं मूर्च्छितोऽभूदित्यर्थः । अत्र तादृगुभयविज्ञानस्य धृतराष्ट्रमूर्च्छाहेतुत्वात्पदार्थहेतुक-काव्यलिङ्गस्य अन्धत्वमूर्च्छितत्वगुणयौगपद्यात्मकसमुच्चयस्य चैकवाचकानुप्रवेश-संकरः । उपजातिः ॥ २१ ॥

तदानीमिति । तदानीं मूर्च्छासमये विदुरेण संजयेन च द्वाभ्यां व्यजनं तालवृन्तवीजनं आदिष्येषां तथोक्तैरुपचारैः शैत्यसंस्कारैः विश्राणिता प्रापिता संज्ञा चेतना यस्य सः कुरुभूपतिः धृतराष्ट्रः । ‘हा’ इति खेदे । ‘हा सुयोधन ! हा दुःशासन !’ इत्युक्तप्रकारं बहुधा विलपन् सन् उत्थाय रणे निहतस्य स्वजनस्य मुखेन्दोः स्मरणादेव स्मरणमात्रात्, नतु दर्शनादित्यर्थः । उल्लोलं यथा तथा कल्लोलितः प्रवर्तितः शोक एव सिन्धुः समुद्रः येषां तैः बन्धुभिः सह नगरात् हास्तिन-पुरात् निर्गतः सन् ‘हे प्राणाः ! भवद्भिः समेषु प्रियतमेषु गतेषु सत्स्वपि यूयं

पाठा०—१ ‘विजिग्ये’. २ ‘संज्ञः हा सुयोधन’. ३ ‘उल्लोलित’. ४ ‘निर्गतः भवत्समेषु’.

करास्फालनाभिः सविधंसागत्य मज्जन्मभूसौन्दर्यप्रातिभट्ट्यमियमा-
चरतीत्यसहिष्णुतयेव कपोलमकरिकामुन्मूलयन्तं बाष्पप्रवाहं नयनै-
रुत्सृजन्तीभिरनवरतमस्मांश्चिकुरहस्तान् कुसुमैरामोदभरितान्विदधानाः
सुयोधनादयः क्वं पतिता इति गवेषयितुमिव भुवि दूरविकीर्णैश्चिकुर-
हस्तैरुपलक्षिताभिः पवनसुतपरिघोपालम्भनपरिपूरिताथैः विलैर्पैर्दिगन्तरं
निरन्तरयन्तीभिः क्षुषाभिः परिवार्यमाणया गान्धारसुतया शनैः शनैर्नु-
गम्यमानः संप्रामभुवमवगाह्य पङ्क्तिशः परिशीलितदीर्घनिद्रेषु पाक-
शासनमुक्तपारिजातप्रसवपरिमलितकचवन्धेषु प्रवीरेषु तनयेषु निपत्य
परितो विलुण्ठन्कुरुभूपतिश्चिरमरोदीत् ॥

अद्यापि न निर्गताः' इत्युक्तप्रकारेण शेषेण प्राणान् बहिरुत्सारयितुं निर्गमयितुमि-
वेत्युत्प्रेक्षा । हृदि वक्षसि पुनः पुनः विरचितानि कराभ्यां आस्फालनानि कठिन-
ताडनानि याभिस्तानि इयं कपोलमकरिका मम जन्मभुवः नेत्रस्य सौन्दर्येण
प्रतिभट्टस्य सदृशस्य भावं प्रातिभट्ट्यं आचरति इत्युक्तप्रकारया असहिष्णुतया
असूययेवेत्युत्प्रेक्षा । सविधं सगीपं प्रत्यागत्य कपोले मकरिकां कस्तूर्यादिरचित-
मीनाकृतिरेखां उन्मूलयन्तं क्षालयन्तं बाष्पप्रवाहं नयनैः उत्सृजन्तीभिः वर्ष-
न्तीभिः । 'तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः' इत्यमरकोशे तेषां मत्स्यानां
भेदाः, अवान्तरजातय इत्यर्थः । अत एव टीकासर्वस्वे 'प्रद्युञ्चो मीनकेतनः'
इत्यत्र मत्स्यजातित्वान्मीन एव मकर इत्युक्तमिति ध्येयम् । अस्मान् चिकुर-
हस्तात् कुसुमैः मालतीमल्लिकादिभिः अनवरतं सर्वदा आमोदेन परिमलेन संतो-
पेण च भरितान् पूर्णान् विदधानाः कुर्वाणाः सुयोधनादयः क्व कुत्र पतिताः
इत्युक्तप्रकारेण, प्रमेणेति शेषः । गवेषयितुं अन्वेषयितुं इवेत्युत्प्रेक्षा । भुवि दूरं
विकीर्णैः हस्तैः चिकुरहस्तैः केशपाशैः उपलक्षिताभिः संगताभिः पवनसुतपरि-
घस्य भीमगदाया उपालम्भने निन्दायां विषये परिपूरितः अर्थः 'हा कठोरे !
किमकाण्डेऽस्माकमियती विपत्तिर्भवत्या प्रत्यानीता ?' इत्यादिरूपं अभिधेयं यैस्तैः
विलपैः परिदेवनशब्दैः दिशां दशानां अन्तरं मध्यभागं निरन्तरयन्तीभिः
सान्द्रीकुर्वतीभिः क्षुषाभिः पुत्रपत्नीभिः परिवार्यमाणया गान्धारसुतया गान्धार्यां
शनैः शनैः पुत्रशोकभरान्मनन्दं मन्दं अनुगम्यमानश्च सन् । संप्रामभुवं युद्धभुवं
अवगाह्य प्रविश्य । पङ्क्तिशः परिशीलिता अभ्यस्ता दीर्घनिद्रा मरणं यैस्तेषु ।

पाठा०—१ 'आगम्य'. २ 'आचरति'. ३ 'मस्मान्कुसुमै'. ४ 'केति गवेष-
यितुमिव दूरमवतीर्णैः', 'दूरमवतीर्णैः'. ५ 'पूरिताथै'. ६ 'परिदेवनरवैः'. ७ 'अभि-
गम्यमानः'. ८ 'पङ्क्तिभिः निपतितेषु परि'. ९ 'परिमुक्त'. १० 'कुसुम'.
११ 'वीरेषु'. १२ 'अभि परिपूरितान् कुरुभूपति'.

रुष्टं पितृव्यममुमागतमाजिभूमौ

द्रष्टुं भयाकुलधियाथ युधिष्ठिरेण ।

अभ्यर्थितौ हरिपराशरनन्दनौ द्रा-

गाजग्मतुस्तमपनीतरुषं विधातुम् ॥ २२ ॥

तं व्यासकृष्णवैभितप्यमानं शोकेन शान्तं सुतरां व्यधत्ताम् ।

नभोनभस्याविव दाववृक्षं दन्दह्यमानं दवपावकेन ॥ २३ ॥

अथ सहजैः सह महाहवभुवमासाद्य 'स्वामिन्! अनेकविधा-
पराधकरणेन तव शापपात्रं जनोऽयमागतः' इति चरणयोः प्रणमन्तै-

प्राक्शासनेन इन्द्रेण मुक्तैः शौर्यान्नन्दनेन वृष्टैः पारिजातप्रसवैः परिमलिताः
संजातपरिमलाः कचबन्धाः धम्मिल्लाः येषां तेषु प्रवीरेषु शूरोत्तमेषु तनयेषु
दुर्योधनादिषु निपत्य परितो विलुण्ठन् विवर्तयन् सन् । चिरं अरोदीत् रोदिति
स । रुदेः कर्तारं लुङ् ॥

रुष्टमिति । अथ आजिभूमौ युद्धरङ्गे आगतं किं च रुष्टं पुत्रहननादात्मनि
क्रुद्धं अत एव पितृव्यं पितुर्भातरं अमुं धृतराष्ट्रं द्रष्टुं भयेन आकुला धीः यस्य
तेन युधिष्ठिरेण अभ्यर्थितौ तत्क्रोपशमनाय प्रार्थितौ हरिः श्रीकृष्णः पराशर-
नन्दनः व्यासश्च द्वौ । तं धृतराष्ट्रं अपनीता निरस्ता रुद क्रोधः यस्य तथोक्तं
विधातुं कर्तुं द्राक् सत्त्वरं आजग्मतुः आगतवन्तौ ॥ २२ ॥

तमिति । व्यासश्च कृष्णश्च द्वौ । शोकेन पुत्रदुःखेन अभितप्यमानं तं
धृतराष्ट्रम् । नभोनभस्यौ श्रावणभाद्रपदमासौ दवपावकेन वनानलेन दन्दह्यमानं
अत्यंतं दुष्यमाणम् । यङन्ताद्दहतेः कर्मणि लटः शानच् । दाववृक्षं वनतरुमिव ।
सुतरां शान्तं गतक्रोधं निर्वापितवनानलं च व्यधत्तां चक्रतुः । विपूर्वाद्धातेः
कर्तारं लुङ् । 'नभाः श्रावणिकश्च सः', 'स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः',
'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इति क्रमेण सर्वत्रामरः । उपमालंकारः । उपजातिः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ क्रोधशमनानन्तरं युधिष्ठिरः सहजैः भीमादिभिश्चतुर्भिः सह
महतः लोकोत्तरस्य आहवभुवं युद्धदेशं आसाद्य प्राप्य । हे स्वामिन् महाप्रभो!
अनेकविधानां अपराधानां करणेन हेतुना 'तव शापपात्रं अयं पुरोवर्ती जनः धर्म-
राजः आगतः' इत्युक्तप्रकारम्, उक्त्वेति शेषः । चरणयोः प्रणमन्तं नमस्कुर्वन्तं
आत्मानं प्रथमतः आदौ मृदुलं लघुस्पर्शं यथा तथा आलिङ्गितवन्तं पश्चात्
अनन्तरं भावज्ञेन 'आलिङ्गनेन भीमं पुत्रहन्तारं भस्मीकरोमि' इति धृतराष्ट्राशय-

पाठा०—१ 'वति'. २ 'सममाहवभुवमागम्य'. ३ 'अयं जनः'. ४ 'पतन्तम्'.

५ 'धर्मात्मजं'.

मात्मानं प्रथमतो मृदुलमालिङ्गितवन्तं पञ्चाङ्गावज्ञेन मुकुन्देन पुरः-
स्थापितेन लोहभीमसेनेन सह निजवैरमपि चूर्णीकृतवन्तं प्रज्ञादृशं
पुरस्कृत्य स्मृतबहुलकरणीयजातो युधिष्ठिरः पुरा भगीरथ इव प्रेतभूयं-
गताय सर्वस्मै ज्ञातिजनाय निर्मलैर्निलिम्पनिभ्रगासलिलैर्निवापाञ्जलि-
निर्वापणं निधिवदेव निर्वर्तयामास ॥

शुभाब्धिबीचीरिव तोरणावलीस्ततो वहन्तीं ततवाद्यनिखनाम् ।
हरिं पुरोधाय समं सहोदरैरविक्षदात्मीयपूरीं युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥
वलग्नसूत्रैर्द्रुपदात्मजाया वितानिते धाम्नि स तत्र चेलैः ।
स्थित्वा पितृव्यस्य दिनं तदेकं परेऽहि पार्थः प्रययौ स्वगेहम् २५

विदा मुकुन्देन श्रीकृष्णेन पुरः आलिङ्गनदेशे स्थापितेन लोहमयेन भीमसेनेन
सह । निजं वैरं पुत्रवधजन्यं विरोधमपि चूर्णीकृतवन्तम् । द्वयमपि नाशितवन्त-
मित्यर्थः । प्रज्ञादृशं अन्धं धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य संमान्य । स्मृतं चिन्तितं बहुलान-
अनेकेषां करणीयानां अग्रे कर्तव्यकर्मणां जातं वृन्दं येन तथोक्तः सन्नतएव
प्रेतभूयं गताय, मृतायेत्यर्थः । सर्वस्मै ज्ञातिजनाय बन्धुलोकाय । पुरा कृतयुगे
भगीरथ इव । निर्मलैः निलिम्पनिभ्रगायाः गङ्गायाः सलिलैः जलैः कृताः निवा-
पाञ्जलयः अञ्जलिपरिमिततर्पणोदकानि येन तथोक्तः सन् । निर्वापणं संचयनं
विधिवत् यथाशास्त्रमेव निर्वर्तयामास कृतवान् ॥

शुमेति । ततः युधिष्ठिरः । शुभानि कल्याणान्येव अब्धिः समुद्रः तस्य
बीचीः तरंगाणीव स्थिताः तोरणानां पल्लवपुष्पमणिवत्खादिप्रोतगृहद्वारस्तम्भादिघां
दितयन्त्रविशेषाणां आवलीः पङ्क्तिः वहन्तीम् । तताः विस्तृताः वाद्यानां मेरी-
मृदङ्गादीनां निखनाः यस्यां तां आत्मन इमां आत्मीयां पुरीं हास्तिनपुरं हरिं
पुरोधाय अग्रे कृत्वा सहोदरैः भीमादिभिः समं अविक्षत् प्रविष्टवान् । विशतेः
कर्तारं लुब्धः । चलेः 'शल इगुपधादनिटः कसः' (पा. ३।१।४५) इति कसः ।
वंशस्थम् ॥ २४ ॥

वलग्रेति । तत्र पुरे स पार्थः युधिष्ठिरः द्रुपदात्मजायाः द्रौपद्याः वलग्नसूत्रैः
काञ्चीगुणैः चेलैः दुःशासनाकूटैः वस्त्रैश्च । वितानिते संजातोच्छोचे । इति दुर्योधन-
दौरात्म्योक्तिः । पितृव्यस्य धृतराष्ट्रस्य धाम्नि गृहे तत्रवेशोपलक्षितं एकं दिनं
स्थित्वा परेऽहि दिने स्वं आत्मीयं गेहं गृहं प्रययौ प्रविष्टवान् । शत्रुजय-
लब्धस्य राज्ञामभ्यर्हितत्वात्परेऽह्नित्युक्तम् । उपजातिः ॥ २५ ॥

ततः—

राज्याभिषेकसलिलादिव संगतं द्रा-

गावर्तमुद्रहति मूर्धनि धर्मसूनोः ।

कृष्णादयः शुभगुणे कृतिनो मुहूर्ते

हैमं व्यधुर्मुकुटमुज्ज्वलरत्नजालम् ॥ २६ ॥

द्विजप्रणामेषु नृपस्य लग्ना भूरेणुराजिर्भुजसीम्नि रेजे ।

एकाधिकद्वादशहायनेषु क्षितिः कृशाङ्गी विरहादिवास्य ॥ २७ ॥

तदानीमेव पराशरसुतविदुरसंजयैः सह संभाषमाणं रमारमण-
मग्रतो निधाय सविनयं युयुत्सुना दीयमानहस्तावलम्बो भूभार-
लघुकरणेन प्रीयमाणैर्दिग्वारणैः प्रेषितमिव महान्तं कंचिदौपवा-
ह्यमधिरूढः शशिमण्डलेन शर्वरीप्रथमयाम इव धवलातपत्रेण परि-

तत इति । तत इत्युत्तरेणान्वयः ।

राज्येति । ततः कृतिनः कर्तव्यनिपुणाः कृष्णादयः द्राक् सत्वरम् । राज्ये
अभिषेकस्य पट्टाभिषेकस्य संबन्धिनं सलिलात् संगतमिव स्थितं आवर्तं चक्रवर्ति-
लक्षणं सव्यगतिचक्राकृतिकेशसंस्थानविशेषं जलभ्रमिं च । उद्रहति विभ्रति धर्म-
सूनोः युधिष्ठिरस्य मूर्धनि शिरसि । उज्ज्वलं रत्नानां पद्मरागादीनां जालं समूहः
यस्मिंस्तथोक्तम् । हेम्नो विकारं हैमं मुकुटं किरीटम् । शुभाः गुणाः चन्द्रताराबला-
दयः यस्मिंस्तथोक्ते मुहूर्ते लग्ने व्यधुः निहितवन्तः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २६ ॥

द्विजेति । द्विजेभ्यः व्यासादिभ्यः प्रणामेषु । साष्टाङ्गनमस्कारकालेष्वित्यर्थः ।
नृपस्य युधिष्ठिरस्य भुजयोः सीम्नि देशे । लग्ना भूरेणुराजिः एकः हायनः अधिकः
येषां तेषु द्वादशसु हायनेषु, त्रयोदशसंवत्सरेष्वित्यर्थः । अस्य नृपस्य विरहात्
वियोगाद्धेतोः कृशाङ्गी क्षितिः भूमिरिवेत्युपेक्षा । रेजे रराज । उपजातिः ॥ २७ ॥

तदानीमिति । तदानीं किरीटधारणद्विजप्रणामसमनन्तरमेव । पराशर-
सुतेन व्यासेन विदुरेण संजयेन च त्रिभिः सह संभाषणमाणं योगक्षेमार्थं मन्त्र-
यमाणं रमारमणं श्रीकृष्णं अग्रतो निधाय पुरस्कृत्य । युयुत्सुना धर्ताराष्ट्रेण
वैश्यापुत्रेण सविनयं यथा तथा दीयमानः हस्तावलम्बः यस्य तथोक्तः सन् ।
भूभारस्य आत्मीयस्य लघुकरणेन मोचनेन हेतुना प्रीयमाणैः तुष्यद्भिः दिक्षु
वारणैः पुरावतादिभिः प्रेषितं उपायनीकृतमिव स्मितमित्युपेक्षा । महान्तं
कंचित् अनुपमं औपवाह्यं राजवाह्यं मदगजं अधिरूढः सन् । 'राजवाह्यस्त्वौ-
पवाह्यः' इति गजविशेषपर्यायेष्वमरः । शशिमण्डलेन चन्द्रविम्बेन सर्वयाः

पाठा०—१ 'न्यधुः'. २ 'विधाय'. ३ 'वीमत्सुना'. ४ 'करणोपकारेण'.

५ 'कंचिद्विप्रसौत'. ६ 'हाराणां राजावर्त'.

क्रियमाणोपरिभागो लालनवशेन पार्श्वयोरंगत्य प्रमोदतरलपक्षपु-
टाभ्यां मरालदंपतीभ्यां चतुर्मुख इव चामराभ्यामुपवीज्यमानो हर्म्य-
शिखरावलम्बिनीनां पुरनितम्बिनीनां कपोलफलकस्खलनदूरविप्रकीर्णैरा-
नन्दबाष्पविन्दुमुकुलैरिव लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणः पुरःसरविविधवा-
द्यगुरुजनशिष्यायमाणगवाक्षपरम्परां तां नगरीं प्रदक्षिणीकृत्य द्वारभुवम-
वतीर्णो निजमणितिलकप्रतिबिम्बानिव दीपाङ्कुरान्कनकपात्रमध्ये वहन्ती-
भिर्वासीमन्तिनीभिर्विरचितारात्रिकमङ्गलः पाण्डुसूनुर्निविडवितानमा-
ल्यधूपपरिमलसुरभिले मण्डपे कुक्कुलैः क्रमागतं सर्वतोभद्रं नाम सिंहा-
सनमध्यवात्सीत् ॥

राभ्याः प्रथमो याम इव । धवलेन आतपत्रेण छत्रेण परिष्क्रियमाणः उपरिभागः
मूर्धोर्ध्वदेशः आकाशप्रदेशश्च यस्य तथोक्तः सन् । लालनवशेन पोषणवात्सल्य-
वशेन आगत्य समीपं प्राप्य पार्श्वयोरुभयोः प्रमोदेन तरले चलती पक्षपुटे
याभ्यां ताभ्यां मरालदंपतीभ्यां हंसजायापतीभ्यां उपवीज्यमानः । चतुर्मुखः
ब्रह्मेव चामराभ्यां उपवीज्यमानः सन् । हर्म्याणां धनिकगृहाणां शिखरेषु
अवलम्बिनीनां आरूढानां पुरे नितम्बिनीनां अङ्गनानां संवन्धिभिः कपोलै-
फलके इव तयोः स्खलनेन दूरं विप्रकीर्णैः विक्षिप्तैः आनन्दबाष्पविन्दवो मुकुला-
नीव तैरिव स्थितैः लाजाञ्जलिभिः अवकीर्यमाणः सन् । पुरःसराणां पुरोगाणां,
विविधानां ततसुपिरघननद्धरूपाणां बाधानां वीणावेणुमृदङ्गादीनामेव गुरुजनानां
शिष्यवदाचरन्ती तदुक्तशब्दपुनरुच्चारयित्री शिष्यायमाणां गवाक्षाणां परम्परां
यस्यां तथोक्तम् । प्रतिध्वनद्गवाक्षामिति यावत् । तां नगरीं पुरीं पूर्वोक्तां प्रदक्षि-
णीकृत्य द्वारभुवम्, राजगृहद्वारभाग इत्यर्थः । अवतीर्णः औपवाह्यादवरूढः सन्
निजानां मणिमयानां च तिलकानां च प्रतिबिम्बानिव स्थितान् दीपाङ्कुरान्
कनकपात्राणां मध्ये वहन्तीभिः वासीमन्तिनीभिः वैश्याभिः विरचितं आरात्रि-
कमङ्गलं नीराजनशुभकरं यस्य तथोक्तः सन् । पाण्डुसूनुः निविडानां सान्द्राणां
वितानेषु उल्लोचेषु माल्यानां धूपानां गृहसंस्कारधूपानां च परिमलैः सुरभिले
सुगन्धिनि मण्डपे आस्थाने कुरूणां राज्ञां कुले क्रमात् पित्रनन्तरं पुत्र इति
रूपात् आगतं प्राप्तं सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनं अध्यवात्सीत् आरूढवान् । उत्प्रे-
क्षितोपमासंस्पृष्टिः ॥

पाठा०—१ 'आगम्य'. २ 'लंबिनीनां नितंबिनीनां'. ३ 'कपोलस्खलन'.
४ 'मङ्गलवाद्य'. ५ 'पुरीम्'. ६ 'बिम्बानीव दीपाङ्कुराणि'. ७ 'आर्तिक्य'. ८ 'सुर-
सिते'. ९ 'क्रमादागतं' Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

सौधं कदाचिदधिरुह्य समं सुहृद्भि-

भूपश्चिराद्विरहितस्य पुरस्य तस्य ।

वापीषु वीथिषु वनीषु चतुष्पथेषु

नृत्यालयेषु च निमज्जयति स्म दृष्टिम् ॥ २८ ॥

तदानीं खलु—

क्षोणीं कोशगृहाणि गोधनततिं घोटान्स्थान्कुञ्जरा-

नन्यां संपदमप्यदात्पणमिषादस्माकमीशाय यः ।

तादृक्षः शकुनेः करो विजयतामित्यालपन्तीः शुकी-

रुद्याने स निश्म्य धर्मतनयो मन्दं जहासानुजैः ॥ २९ ॥

कुन्त्या पाण्डोस्तनूजः सुतशतविरहादन्तरत्यन्तमार्तं

भक्त्या साकं पितृव्यं प्रतिदिनमनुजैरग्रतः स्थापयित्वा ।

कृत्वाधस्तात्कुशाग्रं विजितमिव धिया प्राञ्जलिः सर्वधर्मा-

न्भीष्माद्वर्णाश्रमाणामविकलमश्रुणोत्स्वास्पदं गन्तुमिच्छोः ३०

सौधमिति । कदाचित् भूपः युधिष्ठिरः सौधं राजगृहचन्द्रशालां सुहृद्भिः समं अधिरुह्य चिरात् विरहितस्य आत्मना वियुक्तस्य तस्य पुरस्य हास्तिनस्य संबन्धिनीषु वापीषु दीर्घिकासु वीथिषु वनीषु उद्यानेषु चतुष्पथेषु शृङ्गाटकेषु नृत्यालयेषु नाट्यशालासु च दृष्टिं निमज्जयति स्म प्रसारितवान् । वसन्त-तिलका ॥ २८ ॥

तदानीं खलु वीक्षणसमय एवेत्युत्तरेणान्वयः ॥

क्षोणीमिति । यः शकुनिकरः द्यूतशौण्डः अस्माकं ईशाय दुर्योधनाय पणस्य द्यूतगृहस्य मिषात् क्षोणीं चतुःसमुद्रवनिताम् । धर्मराजस्येति शेषः । कोशगृहाणि धनगृहानि गवामेव धनानां ततिं समूहं घोटान् अश्वान् स्थान् कुञ्जरान् गजान् अन्यां उक्तातिरिक्तां संपदं रत्नाम्बरादिकामपि अदात् दत्तवान् । तादृक्षः उक्तप्रभावः तादृशः शकुनेः करः विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्ततां इत्युक्तप्रकारं उद्याने आलपन्तीः शुकीः कीराङ्गनाः निश्म्य श्रुत्वा । अथ धर्मतनयः अनुजैः समं मन्दं जहास हसितवान् । द्यूतेनाप्यस्याहो धन्यमन्यता धिगेनं कुलाधममिति हासप्रकारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २९ ॥

कुन्त्येति । पाण्डोस्तनूजः धर्मराजः दिने दिने प्रतिदिनं कुन्त्या अनुजैः भीमादिभिः साकं भक्त्या सुतानां शतेन विरहाद्धेतोः अन्तः मनसि अत्यन्तं आर्तं स्निग्धं पितृव्यं धृतराष्ट्रं अग्रतः स्थापयित्वा सर्वेषु कार्येषु पुरस्कृत्य ।

आ लङ्कायास्तदनु सहजैरा हिमाद्रेर्जितश्रीः
शौरैर्दोष्णा घटितनिजदोर्धर्मभूर्वेदिपार्श्वे ।

साहस्रीणां शतमखदृशामादधानोऽभ्यसूया-

मन्यादृक्षं नियमपरधीराजहाराश्वमेधम् ॥ ३१ ॥

राज्ञां मौलिपरम्परां चरणयोः पाणौ प्रदानश्रियं

बुद्धौ राजनयोदयं हृदि कृपां सत्यं च जिह्वाञ्चले ।

धिया सूक्ष्मबुद्ध्या विजितमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । कुशाग्रं कुशास्तरणं अधस्तात्
कृत्वा, तत्रोपविश्य अधःकृत्य चेत्यर्थः । प्रवद्धः अञ्जलिः येन तथोक्तः सन् ।
स्वस्य वसूनामन्यतमस्य आस्पदं स्थानं गन्तुमिच्छोः भीष्मात् वर्णानां ब्राह्मणा-
दीनां आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च संबन्धिनः सर्वान् धर्मान् आचारिकान् ।
अविकलं समग्रं यथा तथा अशृणोत् श्रुत्वान् । अत्र अशृणोदिति स्रग्धरावृत्ते
'अन्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणके श्रु इति
संयुक्तपरमकारस्य गुरुतया नगणस्य भङ्गो नाशङ्कनीयः । श्रुकारस्योच्चारणविशे-
षेण लघुत्वाक्षतेः । तदुक्तं छन्दःप्रकाशे—'यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेर-
गौरवम् । न छन्दोभङ्गं इत्याहुस्तददोषाय सूरयः ॥' इति । उदाहरन्ति च
'प्रासनाभिहृदमज्जनमासां' इति स्वागतादौ मांघादय इति ॥ ३० ॥

आ लङ्काया इति । तदनु सहजैः भीमादिभिः आ लङ्कायाः लङ्कामारभ्य
आ हिमाद्रेः हिमशैलपर्यन्तम् । जिता वशीकृता श्रीः राज्यलक्ष्मीः यस्य तथोक्तः ।
शौरैः श्रीकृष्णस्य दोष्णा हस्तेन सह घटितः निजः दोः हस्तः यस्य तथोक्तः
धर्मभूः युधिष्ठिरः नियमे अश्वमेधदीक्षायां परा आसक्ता धीः मनो यस्य तथोक्तः
सन् । अत एव वेदेः यज्ञीयायाः पार्श्वे दक्षिणे । स्थित इति शेषः । अन्यादृक्षं
असदृशम् । अत एव अश्वमेधं नाम क्रतुं साहस्रीणां सहस्रसंख्याकानां शतमखस्य
दृशां इन्द्रनेत्राणां अभ्यसूयां ईर्ष्याविशेषं आदधानः कुर्वाणः सन् । आज-
हार संपादितवान् । 'परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्' इति न्यायादिति भावः ।
अत्र नियमासक्तैर्विशेषणगत्या अश्वमेधाहरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । मन्दा-
क्रान्ता ॥ ३१ ॥

राज्ञामिति ! असौ धर्मतनूभवः धर्मराजः चरणयोः राज्ञां नानादेश्यानां
मौलीनां किरीटानां परम्परां पङ्क्तिं कुर्वन्सन् । इति सर्वत्र योज्यम् । पाणौ
प्रकर्षेण दानस्य श्रियं लक्ष्मीम् बुद्धौ राजनयस्य राजनीतेः उदयं सार्वदिक-
स्फुरणम्, हृदि कृपां मनसि भूतदयाम्, जिह्वाञ्चले रसनाग्रे । वाचीति यावत् ।
सत्यम्, बाहौ सागरमेखलां चतुःसमुद्रबलयितां वसुमतीं, भूमिं, मस्ते शिरसि
किरीटं च कुर्वन्सन् । मुदा संतोषेण वात्सल्यातिशयेन वा । प्रजाः चिरं

बाहौ सागरमेखलां वसुमतीं मस्ते किरीटं मुदा

कुर्वन्धर्मतनूभवश्चिरमसौ गोपायति स्म प्रजाः ॥ ३२ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते द्वादशः स्तवकः ।

गोपायति स्म रक्षितवान् । अत्र 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इति कोशात् प्रजा-
शब्दो राज्ञः पुत्रवात्सल्यं जनेषु ध्वनयति । अत्रैकाधिकरणानेकक्रियायौगप-
द्यात्समुच्चयभेदः ॥ ३२ ॥

अथ काव्यनामस्वनामाख्यानपूर्वकं काव्यस्य परिसमाप्तिं कविः कथयति—

इतीति । 'इति'शब्दः परिसमाप्तिवचनः । अनन्तभट्ट इति कविनाम ।
चम्पूभारत इति काव्यनाम । अनन्तभट्टनामककविसंबन्धिचम्पूभारतनामक-
प्रबन्धघटकद्वादशसंख्यापूरकग्रन्थोच्छ्वासापरपर्यायस्तवकः परिपूर्तिभासुर इति
वाक्यार्थः ॥

इति श्रीसदाशिववपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने

द्वादशस्तवकविवरणं समाप्तम् ।

ग्रन्थकृत्प्रशस्तिः

दिगन्तरलुठत्कीर्तिरनन्तकविकुञ्जरः ।

प्राणैस्तुल्यं सरस्वत्याः प्राणैषीचम्पुभारतम् ॥ १ ॥

उन्मीलदम्बुजकदम्बकसौरभीणा-

मुञ्चत्यदीशमुकुटीतटिनीसखीनाम् ।

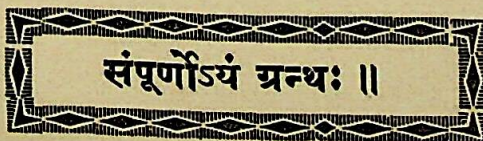
आचान्तवैरियशसाममृतोर्मिलानां

वाचामनन्तसुकवेर्वसुधैव मूल्यम् ॥ २ ॥

इति चम्पूभारतकाव्यं समाप्तम् ॥

दिगन्तरेति । दिशां दशानां अन्तरे लुठन्ती लसन्ती कीर्तिः साहित्यकवि-
त्वनैयत्यविसृत्वरप्रख्यातिर्यस्य तथोक्तः । अनन्तो नाम कविकुञ्जरः कविश्रेष्ठः ।
'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥'
इत्यमरः । सरस्वत्या वाग्देव्याः प्राणैस्तुल्यं निजवैभवसुभगंभावुकत्वेन प्राणे-
भ्योऽपि प्रियतमं चम्पूयं मगद्यपद्यात्मकं भारतं भरतवंश्यमहाराजचारित्रप्रख्या-
पकप्रबन्धं प्राणैषीत् रचितवान् । प्रपूर्वाञ्जयतेः कर्तरि लुङ् ॥ १ ॥

उन्मीलदिति । उन्मीलत् अम्बुजकदम्बकस्य पद्मवृन्दस्येव सौरभ्यं यासां
तासाम् । तद्बदल्यानन्दकराणामिति यावत् । उञ्चत्यतः उच्चैस्ताण्डवं कुर्वतः ईशस्य
शंभोः मुकुट्यां किरीटे तटिन्याः गङ्गायाः सखीनाम्, जङ्घालतोद्वेलतानैर्मल्या-
दिना सदृशीनामित्यर्थः । आचान्तानि चुलुकितानि वैरिणां पण्डितमन्यानां यशांसि
तत्तुल्यसामाजिकसभाजनजन्यप्रख्यातयः याभिस्तासां अमृतस्येव ऊर्मयः प्रवृ-
द्धयः आसु सन्तीति अमृतोर्मिलानां अनन्तस्य नाम सुकवेः कविराजस्य वाचां
चम्पूभारतममीनां मुख्यं क्रयणार्हं द्रव्यम्, तुलारोपणार्हमिति यावत् । वसूनि
धनानि असंख्येयानि गर्भे दधातीति वसुधा तादृशी भूरेव भवति, नान्येत्यर्थः ।
अत्र उन्मीलदित्यादिविशेषणद्वये वृत्त्यनुप्रासोपमयोः एकवाचकानुप्रवेशसंकारो
आचान्तेत्यादिविशेषणे पाननिरसयोरभेदातिशयोक्त्या वैरियशसां क्षीरत्वेन वाचां
हंसीत्वेन रूपणप्रतीत्या अलंकारेणालंकारध्वनिः । अमृतेति विशेषणे उपमालंकार
इत्येषां तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदकत्वात्संसृष्ट्यलंकारः ॥ २ ॥

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धं	पृ.	पं.
श्लाघयामा स	श्लाघयामास	८	९
ध मात्पाप	धर्मात्पाप	२४	५
उद्युक्त	उद्युक्ते	३७२	२०
कृष्णार्जुनयो	कर्णार्जुनयो	४३९	१

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धं	पृ.	पं.
श्लाघयामा स	श्लाघयामास	८	९
ध र्मात्प्राप	धर्मात्प्राप	२४	५
उद्युक्त	उद्युक्ते	३७२	२०
कृष्णार्जुनयो	कर्णार्जुनयो	४३९	१

